IDEI
CONTEMPORANE

AL TREILEA VAL

ALVIN TOFFLER

EDITURA POLITICĂ

IDEI CONTEMPORANE

ALVIN TOFFLER

AL TREILEA VAL

Prefață : IONIȚĂ OLTEANU

Traducere din limba engleză :

GEORGETA BOLOMEY
și
DRAGAN STOIANOVICI

1983

EDITURA POLITICĂ

BUCUREȘTI

Redactor: HORTENSIA PIETREANU-POPESCU
Coperta: VALENTINA BOROŞ

Edituri în care a mai apărut
AL TREILEA VAL de Alvin Toffler

S.U.A. — cartonat : William Morrow & Company
broşat : Bantam Books
Anglia — cartonat : William Collins Sons
broşat : Pan Books
Franţa : Editions Denoel
R. F. Germania : C. Bertelsmann Verlag
Spania : Plaza & Janes S.A.
Mexic : Editorial Diana
Olanda : Uitgeverij L. J. Veen
Japonia : Nippon Hoso Shuppan Kyokai (NHK)
Israel : Am Oved Publishers
Brazilia : Distribuidora Record
Danemarca : Chr. Erichsens Forlag
Turcia : Altin Kitaplar
Iugoslavia : Iugoslavija Publishers
(ediţie sîrbo-croată)
Suedia : Esselte Info AB
Grecia : Edition Cactus
Polonia : Panstwowy Instytut Wydawniczy

ALVIN TOFFLER

THE THIRD WAVE

Bantam Books, Inc., 1981

Prefaţă

Spuneam în cartea de *Dialoguri despre viitor* *, între ai cărei interlocutori se afla şi Alvin Toffler, că autorul *Şocului viitorului* personal nu are nimic şocant în el şi cred că este adevărat. Cu totul altfel stau lucrurile cu ceea ce scrie. Cărţile sale sînt interesante, incitante, chiar şi şocante. Afirmaţia este valabilă şi pentru ultima sa lucrare *Al treilea val*. Editată în peste un milion şi jumătate de exemplare în Statele Unite ale Americii, tradusă în 16 ţări, 2 seriale pentru televiziunea canadiană şi cea japoneză pe marginea cărţii, aceasta spune totul.

Imensa audienţă, talentul şi ingeniozitatea sa nu trebuie să ne facă însă să privim cartea fără nici o rezervă. Însuşi autorul declară spre sfîrşitul cărţii sale : „Nu am încredere în oamenii care îşi închipuie că dispun deja de răspunsuri într-un moment cînd noi abia încercăm să formulăm nişte întrebări“ (p. 562). Cred că această afirmaţie s-ar potrivi foarte bine ca motto al cărţii. Cum am putea avea încredere în oamenii care au doar certitudini ? Poate exista oare o cale mai fecundă de a tinde spre adevăr decît îndoiala ? Şi mai ales într-un context ca cel actual caracterizat prin schimbări foarte dinamice. Cîte şi ce adevăruri absolute pot supravieţui într-o lume în care schimbarea s-a accelerat teribil şi în care relativizarea şi incertitudinea au crescut prea mult ?

În mod evident şi sesizabil pentru fiecare dintre noi, schimbarea a devenit o dominantă a ci-

* Ioniţă Olteanu, *Dialoguri despre viitor*, Editura politică, Bucureşti, 1982.

vilizației actuale. Este adevărat că schimbarea a existat întotdeauna. Ea reprezintă în fond forma de existență a naturii, a vieții, a materiei. Atunci de ce o resimțim mai acut acum ? De ce sîntem mai preocupați de schimbare în prezent ? Ce este nou în situația actuală ? Poate accelerarea ritmului și amploarea sa o fac mai preocupantă și mai derutantă. Toffler însuși vorbește în cartea sa despre comprimarea inimaginabilă a timpului. „E ca și cum — spune el — întreaga viață activă a unui individ, să zicem de 80 000 de ore de muncă, — cîte 2 000 de ore anual, timp de 40 de ani — ar putea fi comprimată în numai 4,8 minute".

În ce lume trăim ? Ce lume construim ? Încotro mergem ? Vom suferi un „șoc al viitorului" sau chiar îl resimțim de pe acum ? Ce va reprezenta el ? Vom asista la o schimbare de civilizație ? Oare nu am putea vorbi și despre un „șoc al prezentului" ?

Trăim în mod vizibil într-o lume stresantă. Din multe puncte de vedere ea a devenit chiar șocantă. Tabloul lumii contemporane, cu părțile sale pozitive și negative, ne este cunoscut în linii generale. Dar cum am putea să-l înțelegem și mai ales cum poate fi el acceptat ?

În secolul în care omul a acumulat cunoștințele științifice și mijloacele tehnologice care l-au lansat în cosmos, pe pămînt aproape un miliard de oameni continuă să trăiască în conul de umbră al neștiinței de carte. Am investigat cu succes macro și microcosmosul nostru. Am descoperit secretul norilor galactici, al celulei genetice și antimateriei, dar pe zone largi ale Terrei continuă să moară, pradă bolilor și lipsei de asistență sanitară, sute de milioane de oameni. Cheltuim aproape 600 miliarde de dolari pe an într-o ruinătoare cursă a înarmărilor. Am reușit să înzestrăm pe fiecare locuitor al globului cu peste 100 de tone de nitrotoluen, în timp ce sute de milioane de oameni continuă să moară de foame.

Am citit undeva cum un copil japonez de 8 ani, dintr-o suburbie a Hiroshimei, nota în jurnalul său în septembrie 1945 că „La 6 august către ora opt și un sfert dimineața soarele a explodat și acesta a fost sfîrșitul lumii..." De atunci mă tot întreb : oare vom lăsa soarele să moară ?

Sateliții, perfecționarea tehnicii fotografice, creșterea vitezei de deplasare în spațiu, mass media și multe alte elemente ale civilizației contemporane ne permit să sesizăm și să înțelegem mai bine adevăratele limite ale planetei Pămînt. Am moștenit un glob, nu prea mare și destul de fragil, pe care trebuie să-l îngrijim. De fapt, mica Terră nu reprezintă numai o zestre, ci suportul vieții noastre. Cineva spunea minunat : „Pămîntul nu l-am moștenit de la părinți, ci îl avem împrumutat de la copiii noștri". Și atunci ce lume construim ? Ce lume le lăsăm ?

Viitorul, cum am afirmat adesea, a devenit nu numai *preocupant,* ci și *presant.* Sîntem presați de evenimente, de schimbări care se petrec cu repeziciune, de realități explozibile.

Viața fiecăruia dintre noi, viața cotidiană se schimbă continuu. Omul trebuie să se obișnuiască să economisească energia, apa, alimentele, să-și gospodărească mai bine avutul, să-și adapteze aspirațiile la noile posibilități. Este necesar să ne modificăm unele deprinderi, obiceiuri, dar poate în primul rînd se cere revizuit modul în care privim și mai ales înțelegem lucrurile.

Anii '80 au adus cu ei noi provocări, resimțite inclusiv de „omul de pe stradă". Se manifestă la nivel planetar o criză energetică acută. O perturbatoare criză economico-financiară și-a extins permanent „unda de șoc". Segmente largi ale globului sînt afectate de o descurajantă criză alimentară. În multe părți ale lumii aglomerările urbane, cu tot cortegiul lor de probleme grave și greu solubile, au devenit extrem de preocupante. Mizeria rurală și o degradantă sărăcie bîntuie zone întregi ale globului. Violența și terorismul, drogurile și creșterea criminalității, un tineret debusolat fac ca o anumită lume să de-

vină tot mai agresivă și mai neprimitoare. Dezechilibre ale mediului natural, lacuri și rîuri „moarte“, păduri devastate, un aer tot mai poluat, ploi acide fac ambianța de viață tot mai ostilă.

La încheierea celui de-al doilea război mondial, cei ce doreau să fie arhitecții unei lumi mai bune înscriau printre dezideratele acesteia nevoia de a elibera omenirea de războaie, de mizerie și foamete. Din păcate s-a realizat foarte puțin pe această cale. Continuăm să trăim sub spectrul războiului și chiar al distrugerii speciei umane. Sute de milioane de oameni se zbat și astăzi într-o cruntă mizerie, sute de milioane din semenii noștri suferă de foame. Din nou avem datoria să ne punem întrebarea : ce lume construim ?

Prăpastia dintre cei bogați și cei săraci a continuat să se adîncească. În anii '60, cînd s-a pus pentru prima oară problema susținerii unei dezvoltări mai accelerate a țărilor mai puțin dezvoltate, pentru a micșora decalajele existente, domnea un oarecare optimism. „Deceniile dezvoltării“, prin însăși conștientizarea omenirii asupra necesității reducerii treptate a decalajelor, ca și prin obiectivele lor, au creat o speranță. După două decenii, la începutul anilor '80, s-a instaurat un pesimism tot mai persistent. Specialiștii au început să se întrebe unde s-a greșit și din ce cauză ?

De ce au fost încetinite atît de mult creșterea economică și dezvoltarea, care cu două decenii în urmă dădeau motive de optimism ? „Omul de pe stradă“ se întreabă și el de ce este astăzi confruntat cu tot mai multe dificultăți și care sînt perspectivele ? S-au scris în ultimul deceniu zeci de mii de pagini, prin care se încerca o analiză mai în profunzime a cauzelor situației actuale și o evaluare a perspectivelor.

Apariția problemelor globale a creat un nou tip de tensiuni, resimțite tot mai intens la nivel planetar. Ne aflăm evident într-o epocă de căutări, de clarificări. A crescut conștiința omenirii

asupra pericolelor care ne pîndesc. Au fost lansate numeroase proiecte internaţionale de cercetare, au fost organizate mari programe şi s-au mobilizat energii şi resurse însemnate pentru a identifica problemele, cauzele lor şi a putea avansa unele soluţii. Numeroase din rapoartele întocmite, care s-au bucurat de o largă răspîndire — între care aş menţiona pe cele ale lui Mesarović-Pestel, Tinbergen, Maliţa-Botkin-Elmandjra, raportul Bariloche (publicate şi în limba română de Editura politică) şi mai recent cel al Comisiei Brandt şi Global 2000, pentru a nu aminti decît pe cele mai cunoscute — atrag atenţia asupra numeroaselor pericole care confruntă omenirea.

Nu este locul aici să discutăm calitatea şi aportul lor. Un lucru se impune însă cu toată evidenţa : omenirea nu va putea continua să evolueze pe vechile coordonate. S-au acumulat în lume la ora actuală atît de multe probleme de o gravitate extremă, care au făcut ca tot mai multe ţări, tot mai multe guverne să devină conştiente de necesitatea unor schimbări radicale. Înseşi pacea şi existenţa civilizaţiei umane sînt continuu ameninţate. Preşedintele României arăta cu o foarte clară intuiţie politică şi un dezvoltat simţ de responsabilitate pentru soarta omenirii că „Situaţia internaţională este însă deosebit de complexă şi contradictorie. Criza economică — îndeosebi cea energetică, a petrolului —, accentuarea crizei politico-sociale a lumii capitaliste determină, în zilele noastre, o ascuţire fără precedent a contradicţiilor sociale, intensificarea activităţii de consolidare şi reîmpărţire a sferelor de influenţă, continuarea vechii politici imperialiste de forţă şi dictat, de încălcare a libertăţii şi independenţei popoarelor...

În aceste condiţii apar mai necesare ca oricînd unirea şi conlucrarea tot mai strînsă a popoarelor, a forţelor înaintate pentru oprirea agravării situaţiei internaţionale, pentru reluarea şi continurea politicii de destindere, co-

laborare, independență și pace, pentru soluționarea tuturor problemelor pe cale pașnică, a tratativelor“. *

Cuvîntul criză a revenit în ultimul deceniu tot mai insistent în discuție. Cel mai des cel de criză economică, de criză financiar-monetară, energetică, de resurse sau de criză alimentară. Dar și cel de criză a valorilor, de criză culturală, tehnologică și în ultimul timp și cel de criză a civilizației. Complexitatea fenomenelor devine tot mai pregnantă. Apare totodată din ce în ce mai limpede că diferitele crize sînt legate între ele prin multiple interdependențe și că ele au la bază crize structurale mai profunde, mai greu vizibile cu „ochiul liber“. Multiplele crize, economică, financiară, energetică, alimentară etc., par a fi numai „vîrful icebergului“. Este de presupus că acestea sînt cauzate de puternici „curenți de adîncime“. Cu cîtva timp în urmă se vorbea de crize economice, de structură, de valori, dar cel mai adesea abordate sectorial. Viziunile ultimilor ani au început să fie însă mai complexe, mai cuprinzătoare și chiar mai coerente.

Dacă într-adevăr există „curenți de adîncime“ care acționează pentru schimbări profunde, de amploare, ar fi o mare greșeală să ne oprim numai la fața vizibilă a icebergului. Adesea și în trecut s-a considerat că o criză reprezintă doar un eșec temporar al evoluției, că trece, că ne va afecta puțin și apoi vom reveni la starea „normală“. Nu rareori s-a considerat că schimbarea nici nu ne privește. Dar astăzi, într-o lume mică, a unor interdependențe crescînde, asemenea judecăți s-au dovedit adesea efemere sau chiar periculoase. Chiar în timpul celui de-al doilea război mondial, cînd un timp Statele Unite au considerat că acesta nu le privește, părerea s-a dovedit iluzorie. Și astăzi la fel. Cînd considerăm că un război în Asia, în Orientul

* Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, Editura politică, București, 1982, vol. 22, p. 202

Mijlociu sau în orice altă parte a globului nu ne privește este doar o evadare temporară de la responsabilitatea comună pentru soarta acestei planete fragile.

Schimbările sînt uneori violente creînd pericole reale. Este suficient să privim prăbuşirea colonialismului, escaladarea continuă a cursei înarmărilor, lupta pentru reîmpărţirea lumii, criza energetică sau amplificarea fără precedent a şomajului în ţările capitaliste dezvoltate, pentru a avea o imagine a presiunilor la care este supusă omenirea. Privim adesea schimbarea şi n-o înţelegem. De cele mai multe ori, aşa cum constată şi Toffler, avem de a face cu zeci sau chiar sute de curenţi de schimbare aflaţi în interacţiuni cauzale şi nu rareori aceştia se adună în confluenţi mai mari, în fluvii tumultuoase.

Viteza de schimbare, inclusiv a schimbărilor sociale, s-a accelerat şi ea, ceea ce a determinat o comprimare a timpilor de reacţie. Lipsiţi de posibilitatea înţelegerii naturii şi esenţei schimbării, ca şi de instrumente adecvate de cunoaştere şi stăpînire a complexităţii, uneori se manifestă şi o frică faţă de transformări sau chiar rezistenţa faţă de ele, ceea ce le face mai dificile şi mai costisitoare. Se resimte acut nevoia unor noi instrumente de „bord". Cum s-a spus adesea, a nu dispune de aceste instrumente în condiţiile actuale este ca şi cum am încerca să pilotăm un avion cu reacţie cu aparatura de bord a unui avion clasic.

Nici o centralizare excesivă a deciziilor nu mai este posibilă cînd timpii de reacţie au devenit atît de contraşi, şi elementele implicate atît de numeroase. Referindu-se la luarea deciziilor la Casa Albă, Toffler arată că nu a fost timp ca fiecare decizie să fie chibzuită pînă la capăt. „Casa Albă — spune el — este într-adevăr atît de presată cu adoptarea deciziilor în toate chestiunile, de la poluarea atmosferei, costurile de spitalizare şi energia nucleară, pînă la interzicerea jucăriilor periculoase, încît un consilier

prezidențial îmi mărturisea odată : «Aici suferim cu toții de șocul viitorului»" (p. 555). De fapt tot el arată că toate departamentele gem sub o povară decizională din ce în ce mai mare, în care fiecare trebuie să adopte zilnic o mulțime de decizii, sub presiunea enormă a schimbărilor rapide.

Cum să înțelegem esența, natura și direcțiile schimbării ? Aceasta presupune evident și înțelegerea interdependențelor, a conexiunilor și a complexității, a întregului. Nu vom putea înțelege întregul fără a-i cunoaște în profunzime părțile sale componente, dar nici nu vom putea cunoaște părțile sale componente fără a înțelege întregul. Aceste procese vor presupune probabil un permanent du-te-vino, de la analiză la sinteză, de la particular la general, de la sisteme la subsisteme și invers, de la structuri la valori și concepte, de la anatomia sistemelor la fiziologia lor, de la părți la întreg și invers, ca și ample dialoguri între discipline și numeroase iterații succesive.

Ne aflăm în fața unui salt revoluționar în procesele de cunoaștere. Adîncirea specializării, viziunea „tunel" a specialistului, care a ajuns „să știe tot mai multe lucruri, despre tot mai puțin" a ridicat adesea pereți impermeabili între diferitele domenii ale cunoașterii. Concentrarea pe domenii tot mai înguste, pe lîngă marile beneficii evidente pe care le-a adus omenirii, a creat și numeroase bariere în sesizarea unor conexiuni, a interdependențelor și în înțelegerea întregului. În mod paradoxal, dar adesea odată cu progresul cunoștințelor noastre specializate, sporește ignoranța noastră privind globalitatea lumii.

Gîndirea raționalistă, rectilinie, carteziană, a legăturilor biunivoce de tip cauză-efect a condus și ea la apariția unor handicapuri în înțelegerea interdependențelor și a complexității. Sesizarea de către Jean Piaget — unul din cei mai mari specialiști din domeniul epistemologiei — a „valorii etalon" și a „erorii etalonului" în pro-

cesele de cunoaştere pune limpede în evidenţă handicapul esenţial al abordărilor sectoriale şi nevoia de a reface traseul invers, de la detaliu spre ansamblu.

În realitate rareori găsim fenomene de tip determinist clasic, bazate pe relaţia simplă, cauză-efect. De regulă există un şir de cauze şi de efecte care se intercondiţionează reciproc. Afirmaţia că întotdeauna o cauză dă naştere la aceleaşi efecte nu ţine seama de context. Aceasta reprezintă mai degrabă un caz particular decît cazul general. Existenţa unui şir de cauze şi efecte interdependente fac ca şi contextul să se afle permanent în mişcare. Starea de echilibru a unui sistem este şi ea mai curînd un caz particular. Starea de dezechilibru dinamic, în căutarea echilibrului, este mai degrabă starea de fapt.

Uneori este suficient să ne schimbăm punctul din care observăm realitatea sau optica pentru a sesiza lucruri noi, nesesizabile înainte. Acelaşi fapt sau proces observat va fi sesizat în mod diferit de un fizician, de un matematician, de un economist sau de un filozof. De exemplu, chiar omul poate fi privit ca fiinţă fizică, biologică sau socială. El poate fi privit ca homo faber sau sapiens, ca homo oeconomicus sau poeta. Dar privindu-l în fiecare din aceste ipostaze nu putem să-i percepem unitatea fiinţei sale. Or, în realitate, el nu există şi nu acţionează decît ca un tot şi într-un context social-economic specific, care şi el la rîndul său se află în continuă schimbare.

Fără a sesiza interdependenţele şi a înţelege complexitatea nu vom putea realiza progresele aşteptate de la cunoaşterea ştiinţifică. Am plătit şi continuăm să plătim un tribut foarte ridicat abordărilor parţiale, simplificărilor excesive. Soluţiile adoptate în cazul abordărilor sectoriale s-au dovedit, adesea, paleative, contradictorii sau chiar incompatibile. Înţelegerea complexităţii presupune admiterea paradoxurilor, existenţa contradictoriului, posibilitatea existenţei unor paradigme diferite.

Schimbarea unor paradigme sau principii axiale ne poate face să vedem realitățile cu ochi complet diferiți. Exemplul citat de astrofizicianul Carl Sagan mi se pare deosebit de elocvent în acest sens. El afirmă că am optat pentru calculul zecimal pentru că ne tragem dintr-un pește devonian, care avea cîte cinci oscioare la fiecare aripioară. Avînd cîte cinci falange la fiecare mînă, la care recurgeam atunci cînd socoteam cîte ceva, am optat pentru aritmetica bazată pe numărul zece. Dacă peștele devonian ar fi avut 4 sau 6 oscioare la fiecare aripioară, ni s-ar fi părut firesc să avem cîte 4 sau 6 degete la fiecare mînă și să construim o matematică bazată pe numărul 8 sau 12. Tot așa am putea admite și posibilitatea schimbării altor paradigme cu care ne-am obișnuit să operăm.

Contribuțiile materialismului dialectic privind contradicțiile, lupta contrariilor, acumulările cantitative și saltul calitativ, dialectica necesitate și întîmplare puse în noul context al cunoștințelor aduse de teoria sistemelor, a informației, de teoriile lui Ilya Prigogine, laureat al Premiului Nobel, constituie „premisele revoluționare" ale noilor procese de cunoaștere. Ele ne furnizează acum elementele esențiale pentru posibilitatea de a revizui modelele noastre de gîndire, pentru a elabora noi principii axiale și noi paradigme, care să ne ajute să înțelegem și să stăpînim complexitatea. În cercetările sale epistemologice, sociologul francez Edgar Morin avansează și el ideea posibilității unei noi raționalități care ar putea revoluționa gîndirea. Poate cea mai revoluționară schimbare este tocmai modificarea sistemului de gîndire, de la cea liniară, carteziană — a legăturilor biunivoce cauză-efect — la cea holistică — a sesizării interdependențelor multiple și contradictorii — bazată pe concepte de sistem, de proces, feedback și pe dihotomii de tipul continuitate-discontinuitate, echilibru-dezechilibru, necesitate și întîmplare.

În acest nou context nu vom fi prea surprinşi că fapte aparent complet izolate sînt foarte strîns legate între ele. Pentru a înţelege ce se întîmplă în jurul nostru, pentru a înţelege esenţa, natura şi direcţiile schimbării trebuie să încercăm să integrăm şi să sintetizăm în mod coerent fapte, evenimente, realităţi şi cunoştinţe fără nici o legătură aparentă între ele. Această încercare constituie cu siguranţă meritul principal al lucrării *Al treilea val* a lui Alvin Toffler.



De ce „al treilea val“ ? Ce vrea acest autor „şocant“ de la cititori ? În introducerea cărţii sale el spune despre *Al treilea val* că „este o lucrare de sinteză amplă. Ea descrie vechea civilizaţie în care mulţi dintre noi au crescut şi prezintă o imagine cuprinzătoare, întocmită cu grijă, a noii civilizaţii care irumpe în mijlocul nostru“.

Deci omenirea se află în zorii unei noi civilizaţii, afirmă el. În viziunea sa, după primul val din istoria civilizaţiei umane, al civilizaţiei agricole, care a durat aproximativ 10 000 de ani (din jurul anului 8000 î.e.n. pînă în jurul anului 1700 e.n.) a urmat al doilea, cel al civilizaţiei industriale, care a durat circa 300 de ani, de la revoluţia industrială din Anglia pînă în zilele noastre, cînd au apărut semnele unui nou val, al treilea. „Această nouă civilizaţie — spune autorul — este atît de revoluţionară încît sfidează toate presupunerile noastre anterioare. Vechile moduri de gîndire, vechile formule, dogme şi ideologii, oricît de îndrăgite sau de folositoare au fost în trecut, nu mai corespund realităţilor. Lumea care se naşte rapid din ciocnirea noilor valori şi tehnici, noilor raporturi geopolitice, noilor stiluri de viaţă şi moduri de comunicare, reclamă idei şi analogii, clasificări cu totul noi. Nu putem înghesui lumea embrionară de mîine în spaţiile tihnite de ieri. Nici atitudinile sau stările de spirit convenţionale nu mai sînt po-

trivite“. Aceasta este marea încercare a lui Alvin Toffler.

Nu-mi propun să susțin sau să combat punct cu punct „construcția“ sau ipotezele autorului. Cititorul va putea singur să discearnă asupra a ceea ce i se pare plauzibil sau nu în ideile și judecățile cărții. O precizare sînt totuși tentat să fac. Se pare că semnele care ne îndreptățesc să afirmăm că civilizația umană se găsește într-un moment specific al istoriei sale s-au înmulțit în ultimul timp. Ne aflăm într-un moment de tranziție, de mari transformări, ce au loc pe multiple planuri, de la cel economic — al energiei prin care poate fi susținută dezvoltarea în continuare, al materiilor prime și al tehnologiilor cu care lucrăm — pînă la cel social, al modului de organizare a societăților, al valorilor pe care le promovează, al tipurilor de producții, de consum, al stilului de viață. Modelul cultural și valoric al industrialismului de tip capitalist prezintă semne evidente de epuizare, fapt recunoscut de tot mai mulți oameni de bună credință. Ar fi profund greșit, chiar periculos, dacă avalanșa unor semnale vizibile, unele chiar șocante, ar fi interpretate doar ca elemente conjuncturale, pasagere.

Willis Harman, președintele Institutului de cunoaștere științifică din San Francisco, observă că invadarea globului de către expansiunea culturii industrialismului capitalist a încetat. Astăzi sînt tot mai puține țări dispuse să adopte modelul capitalist occidental. Lumea anilor ’70 cunoaște un nou cuvînt și anume al „dezvoltărilor alternative“. Herman Kahn, cunoscut apologet al societății capitaliste de consum, constată și el că dezvoltarea capitalistă nu va putea continua pe aceleași coordonate. El consideră că în prezent asistăm la „marea tranziție“ de la civilizația industrială la cea post-industrială. Există dealtfel în Occident o întreagă pleiadă de autori, în frunte cu Daniel Bell, care vorbesc de societatea post-industrială. Toffler vorbește despre „al treilea val“. Despre dispariția civili-

zației industriale și apariția unei alte civilizații.

Înșiși specialiștii în studiile viitorului au considerat întotdeauna asemenea elaborate ca discutabile. Ele constituie mai mult ipoteze de lucru, teme de reflecție, decît „construcții“ finite. Oricărei asemenea „construcții“ îi pot fi găsite puncte forte și slabe și aceste judecăți sînt și ele adesea relative. Ele depind în mod fundamental și de punctul din care sînt privite. „Construcției“ lui Toffler i se pot găsi numeroase virtuți și tot la fel de multe elemente discutabile. Nu credem că o asemenea lucrare, de proporții, ar putea fi analizată corespunzător în cadrul unei prefețe. Chiar dacă nu ne putem propune o analiză detaliată a „construcției“ lui Toffler, cititorul român trebuie să fie avertizat asupra unui punct esențial, și anume, alegerea opticii prin care privește considerațiile autorului. Analizele, ideile și concluziile sale pornesc de fapt de la investigarea realităților industrialismului occidental, de tip capitalist. Încercările de a „înghesui“ toate realitățile sub „pălăria“ mare a „valurilor“ trebuie privite cu circumspecție, nuanțat. Utilizarea insuficient de riguroasă a unor termeni cu care operează — cum sînt, de exemplu, cei de „schimbare revoluționară“, „raporturi sociale“, „relații și structuri sociale“, „sistem de producție“, „ordine socială“ sau chiar de „civilizație“ etc. — nu trebuie să-l facă pe cititor „prizonierul“ unor confuzii ideologice.

În ciuda unor încercări nemărturisite ale autorului de „îndepărtare“ de ideologii și de prezentare a civilizației celui „de-al treilea val“ ca și cum s-ar situa „deasupra“ sau „dincolo“ de ideologii, autorul constată în mod clar, explicit, eșecul industrialismului occidental de tip capitalist. Deși el analizează și pune în evidență elementele crizei de sistem care a cuprins societatea occidentală, el nu vrea să recunoască explicit cauzele crizei în natura social-economică a sistemului. Mai mult, criticînd realitățile lumii industriale occidentale el re-

curge uneori la a pune semnul egal între realitățile existente în țările capitaliste și în cele socialiste.

Studiile asupra viitorului, inclusiv cele care iau forma unor modele aproape exclusiv formalizate matematic, nu sînt lipsite de ideologie, de valori. Aceste studii nu sînt și nici nu pot fi inițiate „in vitro“, într-un vid politic, social-economic și cultural-valoric. Dimpotrivă, tot ceea ce ele conțin ca elemente constitutive sînt desprinse dintr-un context real sau imaginar, fiind dependente de anumite realități sau interese, de anumite poziții, idei preconcepute sau modalități și posibilități de percepere a realităților.

Chiar și atunci cînd aceste elaborate se feresc să trateze în mod explicit aspectele politice sau sociale implicate ele nu sînt „libere“ de valori. de ideologie. Dimpotrivă, însăși intenția de a încerca să le eludeze pune în lumină o anumită poziție sau anumite intenții ale autorilor. În realitate, problemele creșterii economice sau ale dezvoltării nu pot fi despărțite de contextul lor social, politic, cultural, valoric și mai ales ideologic. Obiectivitatea și valoarea științifică a analizei, a diagnozei și prognozei nu poate fi realizată în absența aspectelor sociale, politice sau ideologice.

Chiar și modelele pornesc în mod explicit sau implicit de la o ideologie încorporînd anumite premise, experiențe, viziuni, valori „etalon“ etc. Observarea științifică a oricărui fenomen este marcată de amprenta teoretică, culturală, ideologică a autorului. Ceea ce vedem depinde de ceea ce privim și de ceea ce ne-am așteptat să vedem, spunea un om de știință american. Iar un analist mexican arăta că teoria pe care se sprijină cercetătorul corespunde poziției sale politice.

Însuși obiectul studiului, aria problemelor investigate, poziția față de sistem și structurile sale, obiectivele politice, ierarhizarea priorităților, valorile și conceptele implicate etc. indică

natura, ideologia şi scopurile urmărite de diferitele studii asupra viitorului.

În mod evident există în cartea lui Toffler judecăţi, reflecţii, afirmaţii ce pot fi acceptate integral, altele doar parţial, cu anumite amendamente, iar altele respinse. Dealtfel, ţinînd seama de imperfecţiunile instrumentarului epistemologic pe care îl avem la dispoziţie, încercarea unor sinteze vaste, ca şi cea întreprinsă de specialistul american, constituie un demers plin de riscuri. Nu cred însă că acest fapt ar trebui să ne dezarmeze. În nici un caz nu cred că ar trebui să aşteptăm perfecţionarea instrumentarului şi a metodologiilor de investigaţie pentru a avea curajul lansării unor noi ipoteze şi judecăţi. De fapt, am simţămîntul că aceste încercări pot să ne ajute să avansăm în procesul cunoaşterii. Ele pot să ne aducă anumite beneficii chiar şi atunci cînd sînt negate în întregime.

În fond, să nu uităm că însuşi Toffler afirma că nu are încredere în oamenii care îşi închipuie că dispun de răspunsuri într-un moment cînd abia încercăm să formulăm întrebări. O asemenea aserţiune, care spuneam că ar trebui să constituie „motto-ul" cărţii de faţă, poate pune sub semnul întrebării întreaga „construcţie" a ctitorului ideii despre noua civilizaţie. Dar nu şi cartea. Chiar dacă construcţia sa prezintă numeroase elemente discutabile, cartea rămîne ca un valoros compendiu de idei, de probleme puse în discuţie şi teme majore de reflecţie.

Să nu scăpăm din vedere că uneori este mai important să sesizezi o problemă, să pui corect o întrebare, să încerci să defineşti corect o problemă, decît să-i ataşezi soluţii pripite sau sentenţioase. Uneori matematica, în speţă econometria sau cercetările operaţionale, au fost dezavuate pentru că nu au reuşit să rezolve în mod corespunzător probleme economice practice. Dar rareori s-a recunoscut că eşecul s-a datorat şi faptului că economiştii n-au reuşit întotdeauna să formuleze corect sau complet

problemele. Nu puţini cercetători se angajează adesea în eforturi sterile încercînd să „rezolve“ false probleme, formulînd inadecvat întrebările sau definind incorect problemele. Şi atunci ce se poate aştepta de la soluţii ? Alvin Toffler ajunge şi el la concluzia că de obicei este mai importantă o întrebare potrivită decît răspunsul la o întrebare nepotrivită.

Valoarea lucrării sale nu constă numai, sau mai exact spus nu în primul rînd, în modul concret în care îşi imaginează autorul „valul trei“. Ci poate tocmai în diversitatea problemelor sesizate, discutate și avansate ca *teme de reflecție*. Că ne aflăm într-o perioadă de schimbări profunde ne dăm seama intuitiv cu toţii. Care este exact natura și esenţa lor, fluxul şi configuraţia lor rămîne încă de discutat. Putem să fim de acord, total sau parţial, putem respinge, în parte sau integral, aceste elaborate, dar nu cred că trebuie să le ignorăm. Cred mai degrabă că într-o perioadă de schimbări profunde şi rapide se cere să avem conștiința trează, să stăm cu „degetul pe puls“, să ştim tot ce se întîmplă în jurul nostru și cum pot fi interpretate modificările. Aceasta înseamnă totodată o ascuţire a spiritului critic, a rigorii judecăţilor şi o conştiinţă mai acută a prezentului și viitorului. De altfel şi Toffler declară : „Chiar dacă civilizaţia celui de «al doilea val» se clatină şi nu mai este viabilă, aceasta nu înseamnă că civilizaţia celui de «al treilea val», aşa cum am zugrăvit-o aici, va prinde chip cu necesitate“ (p. 488).

Sîntem încă în perioada marilor întrebări în care răspunsurile nu pot fi decît provizorii și parţiale. Aceasta nu înseamnă să încetăm să le căutăm. René Maheu, fost vreme îndelungată directorul general al Organizaţiei Naţiunilor Unite pentru Educaţie, Ştiinţă şi Cultură (UNESCO), spunea şi el că nimeni nu înţelege toate şi nimeni nu înţelege bine, dar cine renunţă să înţeleagă va fi dus de valuri ca o

epavă*. Acest simţămînt devine cu atît mai acut în cazul încercării unor sinteze cum este *Al treilea val.* Autorul *Şocului viitorului* recunoaşte şi el că nu putem avea cunoştinţe complete şi că nici o metaforă nu este totală. Dar cum arată tot el, citîndu-l pe criticul George Steiner, „a pune întrebări cuprinzătoare înseamnă a risca să înţelegi lucrurile greşit. A nu le pune deloc înseamnă a incorseta înţelegerea". În această lumină cred că trebuie privită şi cartea de faţă.

Alvin Toffler este în mod neîndoios un scriitor interesant, imaginativ. El are în acelaşi timp un ascuţit spirit speculativ. Altfel poate nici nu ar reuşi să fie atît de incitant. Dar din această zonă provin şi principalele capcane, principalele pericole. Parcurgîndu-i cartea, cititorul va observa numeroase elemente care pot să i se pară artificiale sau cel puţin discutabile. *Al treilea val,* spune autorul însuşi, „nu este o previziune obiectivă şi nu se pretinde o demonstraţie ştiinţifică". Dar ea nu se vrea nici o utopie. El preferă s-o numească o „practopie". Prin aceasta Toffler crede în apariţia unei lumi pe care nu o consideră nici cea mai rea din toate lumile posibile, dar pe care o vede realizabilă şi totodată preferabilă celei de care ne despărţim. De care lume ne despărţim ? Există oare o lume unică ? Oare nu este absolut evident că trăim într-o lume extrem de diversificată ?

Este de apreciat la un autor ca Alvin Toffler forţa sa de analiză, puterea şi curajul abordării unor probleme noi, imaginaţia sa fecundă, spiritul său creativ, bazat cel mai adesea pe fapte, pe realităţi, pe ample investigaţii. Este concludent în acest sens că el caută multe din semnele viitorului în fapte, în schimbări, care se manifestă deja de pe acum, în mod mai pregnant sau incipient. Poate şi acest lucru face parte din „punctele forte" ale lucrării sale.

---

* Citat după Costin Murgescu, *Japonia în economia mondială*. Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1982.

Spuneam că nu mi se pare locul potrivit pentru a încerca o discuție asupra calității „construcției" sale. Totuși cîteva elemente mă obligă să-l avertizez pe cititor asupra lor. Alvin Toffler, ca un observator atent al realităților, este un foarte bun cunoscător al societății capitaliste contemporane și îndeosebi al celei americane. El descrie cu precizie și obiectivitate creșterea industrialismului și a exploatării capitaliste al „celui de-al doilea val" și „transformarea furtului pe scară relativ mică, într-o afacere de mare anvergură, care a schimbat «micul» imperialism în «mare» imperialism" (v. p. 131 și urm.). „Valul al doilea" nu putea, așa cum consideră autorul, să se afirme fără cotropire, exploatare, resurse ieftine și fără crearea unei piețe mondiale integrate.

Sînt descrise magistral natura, esența și semnificațiile procesului de edificare a pieței capitaliste internaționale, „marketizarea" lumii, de către civilizația „celui de-al doilea val" (p. 386—387), felul cum timp de 300 de ani a avut loc această expansiune a capitalismului (p. 139—140), asuprirea prin violență și decimare ce a însoțit edificarea imperiului colonial (p. 139), ca și lupta dintre marile puteri pentru reîmpărțirea lumii (p. 140). Mă simt tentat aici să evoc un pasaj al autorului de maximă concentrare: „După cum darvinismul social a dat o explicație rațională capitalismului — spune el — această aroganță culturală a îndreptățit imperialismul. Ordinea industrială în dezvoltare avea nevoie de resurse ieftine și și-a creat o justificare morală pentru a le obține la prețuri reduse, chiar dacă ștergea de pe fața pămîntului societăți agricole sau așa-zis primitive. Ideea evoluției sociale a furnizat temeiuri intelectuale și morale pentru a trata popoarele neindustriale drept inferioare — deci inapte să supraviețuiască" (p. 146).

Cu aceeași obiectivitate și ascuțit spirit de observație descrie autorul cum au început stra-

tegii financiari americani, încă din 1941, să lucreze la planul de reintegrare postbelică a economiei mondiale, care să favorizeze S.U.A. El prezintă cu competența cunoscătorului esența și rolul destinat la timpul său Conferinței de la Bretton Woods, Fondului Monetar Internațional și Băncii Mondiale (p. 142).

Alvin Toffler cunoaște și pune în evidență racilele exploatării capitaliste sau cauzele reale ale șomajului, care, în opinia sa, nu constau în lenea sau eșecurile individuale, ci în repartiția inechitabilă a averii și opțiunile de investiții (p. 280). Observației sale pătrunzătoare nu-i scapă substratul tendențios al darviniștilor din științele sociale, care „au susținut că principiul selecției naturale acționează și în societate și că, în virtutea acestui fapt, indivizii cei mai bogați și mai puternici sînt cei mai apți și mai merituoși“ (p. 145). El descrie cu o multitudine de date și fapte concludente forța dezagregatoare a violenței în lumea occidentală, a atentatelor teroriste, a recrudescenței luptei antidemocratice și „fascismului“ (p. 535—541), ceea ce îi justifică afirmația că „în aer plutește parcă o duhoare grețoasă. Este duhoarea civilizației muribunde a celui de «al doilea val»“ (p. 494). Totodată, el resimte gravitatea înstrăinării individului, nevoia sa de comunitate de structură și de sens (p. 494 și urm.). Autorul pune în evidență, cu o observație extrem de subtilă, cum singurătatea, lipsa de structură și sentimentul lipsei de sens al vieții, ce însoțesc declinul civilizației industriale, explică o serie de fenomene derutante ale epocii noastre și în primul rînd uimitoarea proliferare a sectelor (p. 505 și urm.).

Alături de satisfacțiile pe care ți le pot provoca parcurgerea acestei cărți pentru temele de reflecție pe care le furnizează, apar și nedumeriri sau insatisfacții prilejuite de unele afirmații, idei sau puncte de vedere. Ca cititor poți să-ți manifești o oarecare insatisfacție privind modul în care este concepută civilizația, redusă la tehnosferă, sociosferă, infosferă

și forțele de putere. Ceea ce poate fi considerat deopotrivă prea simplificat și incomplet. Se poate discuta despre convenționalismul ce există în acest mod de abordare. Se poate discuta de asemenea despre gradul de adecvare sau inadecvare a conceptului central al cărții, a instrumentului principal de investigație, acela de „val" ; dacă el reprezintă într-adevăr un instrument potrivit de cercetare. Poate fi dezbătută nevoia de a clarifica legăturile ce există între val, civilizație și odînduire socială, între bază și suprastructură sau între civilizație, cultură și valori.

Deși esențiale, nu aceste lucruri mi se par totuși cele mai flagrante. Ele pot fi discutabile în cazul oricărui elaborat de asemenea proporții. Fiecare autor poate aborda analiza acestor probleme din puncte de vedere foarte diferite, cu mai mult sau mai puțin succes. Și este dreptul fiecărui cercetător să-și aleagă instrumentele, metodologia și conceptele cu care operează, asumîndu-și riscurile succesului sau insuccesului demersului său. Faptul că uneori Toffler încearcă să pună semnul egal între unele procese și fenomene ce se manifestă în capitalism și în socialism este nu numai o simplificare inadmisibilă pentru orice analiză cît de cît științifică — rupînd faptele din context sau recurgînd cel mai adesea la simple afirmații — ci poate fi calificat ca o atitudine din care dispare obiectivitatea științifică.

Civilizația secolului al XX-lea și translația spre cea a secolului al XXI-lea prezintă unele semne comune ce pot fi regăsite, în forme mai apropiate sau mai deosebite, în diferite societăți. Dar cititorul va fi surprins, nu fără temei, de modul în care Alvin Toffler abordează în unele cazuri aceste probleme. Nu rareori, criticînd elementele de civilizație ale „celui de-al doilea val" specifice capitalismului, autorul le transferă automat și socialismului, nu pe baza unei analize specifice, ci a unei simple afirmații de genul „acesta este valabil și pentru socialism".

Sigur că în fiecare orînduire sau tip de civilizație pot fi găsite și elemente sau aspecte criticabile, dar aceasta necesită întotdeauna o analiză la obiect și nu recurgerea la afirmații prin similitudine.

Socialismul, cu toate experiențele sale pozitive și negative, cu toate împlinirile și neîmplinirile sale este în esența sa altceva decît capitalismul. Prin esența sa umanistă, prin valorile social-umane pe care le promovează, prin principiile de egalitate și echitate care stau la baza „construcției" societății socialiste, ca și prin țelul său suprem — ridicarea bunăstării tuturor membrilor colectivității — socialismul este superior capitalismului. El reprezintă o etapă nouă, superioară pe scara progresului social. Nimeni nu afirmă că socialismul nu este perfectibil, că n-ar mai avea probleme de rezolvat. Ceea ce facem zi de zi în eforturile noastre de a ne dezvolta multilateral, de a ajunge la o societate mai bună, de a îmbunătăți continuu mecanismul economic, instituțiile sociale etc., cu succesele și insuccesele inerente unei opere de asemenea proporții, este tocmai recunoașterea necesității perfecționării permanente, pe care o impune chiar viața.

Vorbind de sistemul de valori al „celui de-al doilea val", Alvin Toffler observă că acesta se află în criză. Este descris cum însuși sistemul rolurilor, care asigura coeziunea civilizației industriale (n. ns. capitaliste) este în criză. El remarcă cum înșiși muncitorii reclamă tot mai insistent participarea la conducere. „Această fisurare — afirmă autorul — la scara întregii societăți, a sistemului de roluri pe care s-a clădit industrialismul are implicații mult mai revoluționare decît protestele politice fățișe și marșurile pe baza cărora publiciștii apreciază schimbarea" (p. 174). Descriind diferitele caracteristici ale crizei actuale Toffler spune că „spre deosebire de crizele din trecut ea aduce cu sine inflație și șomaj în același timp, nu succesiv". Unde ? În ce societate ? Și autorul afir-

mă : „În plus, ea nu este numai o criză a capitalismului, ci se răsfrînge și asupra țărilor socialiste industrializate. Este vorba, într-un cuvînt, de criza generală a civilizației industriale în ansamblu“ (p. 304).

După părerea noastră, este vorba de fapt de „criza generală a capitalismului contemporan“. Au fost scrise zeci și chiar sute de cărți, cuprinzînd analize profunde și serioase, inclusiv de către numeroși oameni de știință occidentali, nemarxiști și chiar antimarxiști, care au demonstrat elementele crizei generale a capitalismului contemporan. În același timp nu este vorba de a nega anumite influențe ale crizei mondiale care se manifestă și în țările socialiste. Este adevărat că și țările socialiste sînt confruntate cu o serie de probleme dificile ce decurg din criza energetică, din nevoia de a restructura anumite ramuri industriale, tehnici sau tehnologii de producție, de a elimina influențele negative ale impactului ecologic al proceselor de industrializare și dezvoltare, în general, de a elimina unele contradicții provenite din unele disproporții, de a perfecționa continuu mecanismele economice, sociale, instituționale etc. A pune semnul egal între formele de manifestare a crizei în capitalism și în socialism mi se pare o abordare nu numai prea simplificatoare, dar și evident neștiințifică.

Este greu de înțeles la un autor ca Toffler, care posedă un spirit de observație extrem de ascuțit și a cărui experiență nu poate fi înșelată în nici un caz de aparențe, faptul că recurge la o tratare la suprafață a acestor aspecte. Indiferent dacă vorbește despre natura și esența statului burghez sau socialist (p. 117), a întreprinderilor capitaliste sau socialiste (p. 68) sau despre alte aspecte, el pune semnul egal între aceste probleme în capitalism și socialism, spunînd că toate aparțin „celui de-al doilea val“ și deci sînt sortite eșecului. El pune semnul egal și între „instrumentele naționale de gestiune econo-

mică“, cele socialiste — între „planificarea centrală în țările socialiste“ — și cele capitaliste — „băncile centrale și politicile monetare și fiscale naționale“ — apreciind că nici unul din aceste instrumente nu mai dă astăzi randament (p. 352). Și așa mai departe...

Nimeni nu-i neagă lui Toffler dreptul de a critica societatea capitalistă și nici nu i se poate nega dreptul de a face observații critice cu privire la societatea socialistă. O facem adesea chiar noi. Dar nu mi se pare suficient ca atunci cînd critică procese, fenomene sau o stare de fapt existentă în societatea industrială capitalistă, adesea doar să afirme că lucrurile sînt valabile și pentru societatea industrială socialistă. Aceste aspecte se cer analizate separat de fiecare dată și demonstrată valabilitatea concluziei. Simpla afirmație nu poate ține locul de argumente.

Nu trăim într-o lume uniformă. Dimpotrivă, omenirea este caracterizată astăzi, poate mai pregnant decît în trecut, prin diversitate. Nu trăim nici într-o lume bipolară, ci într-un univers economic, tehnologic, social, ideologic, cultural, etnic etc. extrem de divers. Nu trăim nici numai într-o civilizație industrială capitalistă și socialistă. Există încă numeroase tipuri de civilizație, culturi diferite, societăți aflate în diferite stadii de dezvoltare economică, asistăm la o proliferare a „alternativelor de dezvoltare“. Cuvîntul dominant nu este uniformitatea, ci mai degrabă diversitatea.

Împărțirea lumii în socialism și capitalism este în fond ea însăși o simplificare. Realitatea zilelor noastre este infinit mai nuanțată. Există țări capitaliste care se deosebesc între ele din multiple puncte de vedere — ca nivel de dezvoltare economică, ca sistem de organizare și politici economice, ca sisteme instituționale, ca tradiții culturale, ca ideologii și interese, ca religii, ca stil de viață etc., etc. Și există țări socialiste care și ele, în pofida caracteristicilor comune de

esenţă, se deosebesc prin numeroase particularităţi. Aceasta fără să mai vorbim de existenţa unei multitudini de ţări aflate în curs de dezvoltare situate în Europa, Africa, Asia sau America Latină şi care se deosebesc şi ele foarte mult între ele.

Cititorul avizat, exigent va şti să se ferească de unele capcane, de judecăţi prea simplificatoare, eronate, cum va şti să recunoască şi justeţea şi acuitatea unor observaţii pertinente ale autorului privind existenţa unor elemente de civilizaţie comună, a unor probleme globale sau elemente de criză care afectează întreaga planetă. Nu rareori marile sinteze au fost pîndite de pericolul unor simplificări excesive, al tiparelor, al judecăţilor prea puţin nuanţate, al valorilor polarizante, al aprecierilor biunivoce, da-nu, bun-rău, alb-negru. Şi viaţa nu s-a lăsat niciodată încorsetată atît de mult, fără să se răzbune.

Nici Toffler nu s-a putut sustrage complet unor asemenea pericole. Împotriva avertismentelor repetate pe care le adresează el însuşi cititorului, spunîndu-i că nu trebuie să preia fiecare afirmaţie ad literam, fără un dram de îndoială, există în cartea sa numeroase afirmaţii şi aprecieri fără echivoc. Să ne referim, de pildă, la conceptul central al cărţii sale, acela de „val". Autorul afirmă că „Odată ce ne dăm seama că s-a pornit o luptă aprigă între cei care vor să menţină industrialismul şi cei care vor să-l înlocuiască (n. ns. cine sînt aceia ?) sîntem în posesia *cheii* (subl. ns.) care ne va permite să înţelegem lumea. Dar, ceea ce este şi mai important, fie că elaborăm politica unei ţări, fie că stabilim strategia unei firme economice, fie că hotărîm obiectivele vieţii noastre personale, sîntem în posesia unui nou *instrument cu care să schimbăm lumea*" (subl. ns.) (p. 55). Este în mod evident esenţial să înţelegem sensul, natura şi esenţa schimbărilor, pentru a putea să ne facem opţiunile şi alegerile, dar de aici şi pînă la

a considera că putem intra în posesia unor instrumente cu caracter de panaceu universal există o mare distanţă. Deşi bun cunoscător al realităţilor lumii contemporane, el se lasă uneori furat de afirmaţii mult prea echivoce, cum ar fi şi aceea că „săracii şi bogaţii deopotrivă stau acum aliniaţi la start, gata să pornească într-o nouă cursă spre viitor, izbitor diferită de ceea ce am văzut pînă acum" (p. 472). Ce cursă poate fi angajată între doi parteneri de întrecere atît de inegali „din start" ?

Deşi această prefaţă nu se doreşte a fi un „studiu" introductiv care să analizeze sistematic toate ideile, afirmaţiile şi fundamentele elaboratului lui Toffler, există numeroase teze ale autorului care nu pot fi acceptate, pentru că ele nu corespund realităţilor. De exemplu, nu poate fi acceptat modul în care sînt abordate perspectivele statului-naţiune, ale suveranităţii naţionale. Este cunoscută sensibilitatea naţiunilor şi îndeosebi a celor mici şi mijlocii, a tinerelor state recent eliberate de sub colonialism faţă de acest subiect. În România există un profund ataşament faţă de conceptul de suveranitate naţională şi o conştiinţă vie privind rolul important ce revine statului naţional în asigurarea progresului economico-social al colectivităţilor naţionale şi al umanităţii în general în etapa actuală.

Cum remarca tovarăşul Nicolae Ceauşescu, „Pornind de la concepţia materialist-dialectică şi istorică privitoare la rolul naţiunii în societate — deci şi în societatea socialistă — de la faptul că pentru o perioadă lungă de timp, inclusiv în comunism, naţiunea va continua să aibă un rol important în progresul societăţii, în conlucrarea cu alte naţiuni, avem obligaţia să facem totul pentru dezvoltarea însuşirilor noi ale naţiunii noastre, pentru omogenizarea şi întărirea unităţii ei, ca factor fundamental al victoriei socialismului şi comunismului în România".

Fiind el însuşi prizonierul propriilor instrumente de cercetare — în termenii prea globali şi prea puţin nuanţaţi ai „valurilor" de civilizaţie — adesea Toffler face abstracţie, în analizele sale, de realităţile evidente. Astfel şi cînd vorbeşte de rolul şi locul statului-naţiune şi perspectivele sale el nu pleacă de la o analiză specifică bazată pe realităţile existente în ţările capitaliste, în cele socialiste sau ale „lumii a treia". Uneori afirmaţiile sale privind perspectivele rolului şi locului statului-naţiune sînt fundamentate mai degrabă pe „dorinţa" autorului de a crea o „construcţie" coerentă celui „de-al treilea val" decît pe o cercetare a realităţilor. Alteori constatările sale se bazează pe fapte, pe realităţi din ţările capitaliste. Dealtfel, el spune la un moment dat că „guvernele naţionale din Washington, Londra sau Paris continuă, în general vorbind, să impună unor colectivităţi tot mai divergente şi mai segmentate orientări uniforme, standardizate, concepute pentru o societate de masă" (p. 430).

Într-un asemenea context, cititorul va şti singur să analizeze afirmaţiile cuprinse în carte cu privire la perspectivele statului-naţiune şi a suveranităţii naţionale. Totodată el va şti să accepte, să respingă sau să nuanţeze unele consideraţii ale autorului pe marginea unor transformări viitoare în unele domenii ale vieţii sociale cum sînt şi cele privind perspectivele familiei ca nucleu de bază al societăţii.

Lui nu-i va fi greu să-şi dea seama de faptul că evoluţiile vor fi deosebite în diferite societăţi în funcţie de specificul acestora, de valori, de tradiţii culturale etc., etc.

De cele mai multe ori afirmaţiile autorului sînt ele însele nuanţate. De altfel, încă din introducere el atrage atenţia cititorului că atunci cînd afirmă că ceva se „va" întîmpla aceasta trebuie luată cu rezerva incertitudinii (p. 38). Şi cum spuneam, el însuşi afirmă la un moment dat că civilizaţia celui de „al treilea val" nu va

prinde chip cu necesitate aşa cum a zugrăvit-o autorul în cartea sa (p. 488).

Oricum ar putea fi privită sau judecată această carte, acceptînd-o sau respingînd-o, ea se recomandă ca o lectură menită să incite la reflecţii. Putem fi de acord sau nu cu modul în care sînt puse sau tratate unele probleme, dar nu se poate să nu recunoaştem acuitatea multora dintre ele, mai ales a celor ce se referă la civilizaţia capitalismului industrial.

Publicarea acestei cărţi în limba română se înscrie în poziţia principială a partidului nostru faţă de prezentarea largă a mişcării contemporane de idei, a schimbului de informaţii, pentru stimularea proceselor de analiză, reflecţie şi creaţie. Aşa cum arăta preşedintele României „Mai mult ca oricînd, omenirea are nevoie de gîndire creatoare, de oameni care să judece, să reflecteze, să-şi exprime părerea despre noile procese sociale... Numai din confruntarea ideilor se poate cristaliza adevărul..."

Această carte oferă fără îndoială un teren fertil de confruntări. Cititorul avizat va putea să hotărască singur ce idei din ea pot fi reţinute şi care se cer respinse.

Al treilea val oferă o adevărată panoplie — chiar dacă incompletă — de probleme majore ale perioadei agitate pe care o parcurge omenirea în prezent şi numeroase aspecte cu care vom fi confruntaţi în anii ce vin. Însăşi metafora de „val", critica civilizaţiei industriale actuale — a standardizării, specializării, sincronizării, concentrării, maximizării şi centralizării excesive — sesizarea impactului social al unor schimbări ce vor interveni în planul tehnologiilor, al proceselor de producţie, în viaţa de familie sau în societate, sesizarea tipurilor de nevoi ale omului modern, a nevoii de sens şi participare, a calităţii relaţiilor sociale, ca şi dezbaterea unor schimbări esenţiale pe care autorul le întrevede în conceptele de timp, spaţiu, cauzalitate, necesitate şi întîmplare sau în alte ele-

mente de civilizaţie, fac să ne aflăm în faţa unei cărţi incitante.

Alvin Toffler, aşa cum am mai spus, este un observator atent al realităţilor — nu obiectivist, lipsit de orice ideologie, aşa cum vrea să pară uneori — cu un simţ ascuţit al realităţilor şi o capacitate remarcabilă de a identifica şi descifra probleme ale lumii contemporane. Înzestrat cu o mare putere de sinteză, descrierile sale sînt ca nişte mari fresce, pline de lumini şi umbre, uneori de tente suprarealiste, dar întotdeauna bogate în imaginaţie. Observaţia sa rafinată, uneori plină de umor, pleacă cel mai adesea de la viaţă, de la fapte cotidiene, unele aparent nelegate între ele dar concludente, comunicînd perfect cu ,,omul de pe stradă". Aceasta nu-l împiedică să folosească însă şi metafora şi prin puterea sa de creaţie să apeleze la noi concepte, noi noţiuni, să sintetizeze şi să deschidă noi piste de investigaţie. Cititorul român, sensibil întotdeauna la ceea ce se întîmplă în jurul său, se va simţi cu siguranţă provocat la reflecţie.

Ioniţă Olteanu

Lui Heidi

Ale cărei argumente convingătoare m-au ajutat în a mă decide să scriu *Al Treilea Val*. Critica ei viguroasă, tenace la adresa ideilor mele şi profesionalismul ei ca editor sînt reflectate în fiecare pagină.

Contribuţia ei la această carte o depăşeşte cu mult pe cea pe care o aştepţi de la o colegă, o tovarăşă de idei, o prietenă, o iubită sau o soţie.

Introducere

Într-o epocă în care teroriştii se joacă de-a moartea cu ostaticii, în care cursurile valutare fluctuează în mijlocul zvonurilor despre un al treilea război mondial, în care ambasadele izbucnesc în flăcări, iar trupele de comando se echipează în multe ţări, privim îngroziţi la ultimele ştiri. Preţul aurului — acest barometru sensibil al fricii — doboară toate recordurile. Băncile tremură. Inflaţia scapă oricărui control. Iar guvernele lumii sînt fie paralizate, fie incapabile.

În faţa acestor realităţi, un cor compact de Casandre umple aerul cu un cîntec fatidic. Proverbialul om obişnuit spune că lumea „a înnebunit", în timp ce specialistul indică toate tendinţele care duc spre catastrofă.

Cartea de faţă oferă un punct de vedere cu totul diferit.

Ea susţine că lumea nu s-a smintit şi că, de fapt, sub larma unor evenimente aparent lipsite de sens se află o structură neaşteptată şi dătătoare de speranţă. Prezenta carte se ocupă de această structură şi de această speranţă.

Al Treilea Val este destinat celor care cred că, departe de a se sfîrşi, povestea omului abia a început.

O maree puternică s-a abătut asupra unei mari părţi din lumea de azi, creînd o ambianţă nouă, adesea bizară, în care oamenii muncesc, se distrează, se căsătoresc, cresc copii sau ies la pensie. În acest context uluitor, oamenii de afaceri înoată împotriva unor curenţi economici dezordonaţi, politicienii îşi văd popularitatea crescînd vertiginos şi prăbuşindu-se, universităţile, spitalele şi alte instituţii luptă cu desperare împotriva inflaţiei. Sistemele de valori se fisurează şi se prăbuşesc, iar bărcile de salvare pe care le reprezintă familia, biserica şi statul sînt azvîrlite nebuneşte încoace şi încolo.

Văzînd aceste schimbări violente, le putem considera dovezi izolate de instabilitate, dezintegrare şi dezastru. Dacă ne dăm însă înapoi pentru a le privi de la distanţă, ne apar o seamă de aspecte care altfel treceau neobservate.

În primul rînd, multe din schimbările actuale nu sînt independente unele de altele. Şi nici nu sînt întîmplătoare. De exemplu, destrămarea familiei nucleare, criza energetică mondială, răspîndirea sectelor şi a televiziunii prin cablu, introducerea programului de muncă glisant şi a unor noi forme de venituri suplimentare, apariţia mişcărilor separatiste din Quebec pînă în Corsica pot părea evenimente izolate. Exact inversul este însă adevărat. Acestea şi multe alte evenimente şi tendinţe, aparent nelegate între ele, sînt conexate. Ele sînt, de fapt, elemente ale unui fenomen mult mai vast : moartea industrialismului şi naşterea unei noi civilizaţii.

Atîta timp cît le considerăm schimbări izolate şi nu înţelegem semnificaţia lor mai amplă, nu putem concepe soluţii coerente şi eficace. Ca indivizi, deciziile noastre personale nu au nici o ţintă sau se autoanulează. Ca guverne, ne poticnim de crize şi elaborăm programe de necesitate, înaintînd cu pas nesigur spre viitor, fără planuri, fără speranţe, fără vreo viziune.

În lipsa unui cadru sistematic în care să putem înțelege ciocnirea de forțe din lumea contemporană, sîntem asemenea echipajului unei nave prinse într-o furtună care încearcă să navigheze printre recife periculoase fără busolă sau hartă. Într-o cultură de specializări excesive care se opun una alteia, înecate în date fragmentare și analize minuțioase, sinteza nu este numai necesară, ea este crucială.

Din acest motiv *Al Treilea Val* este o lucrare de sinteză amplă. Ea descrie vechea civilizație în care mulți dintre noi am crescut și prezintă o imagine cuprinzătoare, întocmită cu grijă, a noii civilizații care irumpe în mijlocul nostru.

Această nouă civilizație este atît de revoluționară încît sfidează toate presupunerile noastre anterioare. Vechile moduri de gîndire, vechile formule, dogme și ideologii, oricît de îndrăgite sau de folositoare vor fi fost ele în trecut, nu mai corespund realităților. Lumea care se naște rapid din ciocnirea noilor valori și tehnici, noilor raporturi geopolitice, noilor stiluri de viață și moduri de comunicare, reclamă idei și analogii, clasificări și noțiuni cu totul noi. Nu putem înghesui lumea embrionară de mîine în spațiile tihnite de ieri. Nici atitudinile sau stările de spirit convenționale nu mai sînt potrivite.

Astfel, pe măsură ce descrierea acestei bizare civilizații noi se va desfășura în paginile ce urmează, vom găsi motive să înfruntăm pesimismul la modă și atît de răspîndit astăzi. Disperarea — molipsitoare și îngăduitoare cu sine însăși — domină cultura de un deceniu sau mai mult. *Al Treilea Val* ajunge la concluzia că disperarea este nu numai un păcat (cum a spus cîndva C.P. Snow, mi se pare), ci că ea este și lipsită de temei.

Nu îmi fac iluzii ca Pollyanna *. Aproape că

---

* Eroina romancierei americane Eleanor H. Porter (1868—1920) care manifestă un optimism constant și de nezdruncinat. — *Nota trad.*

nu mai este necesar să intrăm în detalii privind pericolele reale cu care sîntem confruntaţi — de la distrugerea nucleară şi dezastrul ecologic la fanatismul rasial sau violenţa regională. Eu însumi am scris despre aceste pericole în trecut şi voi reveni, fără îndoială, la ele. Războiul, crahul economic, catastrofa tehnică de mari proporţii — oricare din ele ar putea modifica istoria viitoare în mod funest.

Totuşi, cînd cercetăm numeroasele raporturi noi în curs de formare — între sistemele energetice în schimbare şi noile forme ale vieţii de familie, sau între metodele de fabricaţie avansate şi mişcarea de autoajutorare, pentru a menţiona numai cîteva — descoperim brusc că multe din condiţiile care produc astăzi cele mai mari pericole sînt cele care deschid posibilităţi noi şi fascinante.

Al Treilea Val ne arată aceste posibilităţi noi. Cartea susţine că, în plină distrugere şi descompunere, putem găsi astăzi dovezi grăitoare de naştere şi viaţă. Ea arată limpede şi, după părerea mea, indiscutabil că — cu inteligenţă şi un dram de noroc — civilizaţia în curs de apariţie poate fi făcută mai sănătoasă, mai raţională şi demnă de a fi menţinută, mai bună şi mai democratică decît oricare alta cunoscută pînă acum.

Dacă principalul argument al acestei cărţi este corect, avem motive puternice să fim optimişti pe termen lung, chiar dacă anii de tranziţie imediat următori vor fi probabil furtunoşi şi plini de crize.

În ultimii ani, pe cînd lucram la *Al Treilea Val*, am fost deseori întrebat, cu ocazia unor prelegeri, prin ce se deosebeşte această carte de lucrarea mea anterioară *Şocul viitorului*.

Autorul şi cititorul nu văd niciodată exact aceleaşi lucruri într-o carte. Eu consider că *Al Treilea Val* se deosebeşte radical de *Şocul viitorului* atît ca formă, cît şi ca idee principală.

Mai întîi, ea cuprinde un interval de timp mult mai lung — atît trecut, cît şi viitor. Este mai descriptivă. Arhitectonica ei este diferită. (Cititorul receptiv va observa că structura ei reflectă metafora centrală — ciocnirea valurilor.)

În esenţă, diferenţele sînt şi mai marcate. Deşi reclama anumite schimbări, *Şocul viitorului* rèleva preţul pe care trebuie să-l plătească pentru schimbare fiecare individ şi societatea. *Al Treilea Val* notează dificultăţile pe care le ridică adaptarea, dar subliniază preţul tot atît de mare pe care-l vom plăti dacă anumite lucruri nu vor fi modificate destul de repede.

În plus, în prima lucrare am scris despre „sosirea prematură a viitorului“, dar nu am încercat să schiţez societatea născîndă a viitorului în mod cuprinzător şi sistematic. Cartea este axată pe procesele schimbării, nu pe direcţiile ei.

În volumul de faţă, obiectivul este inversat. Mă concentrez mai puţin asupra accelerării ca atare şi mai mult asupra destinaţiilor către care ne poartă schimbarea. Astfel, una din lucrări tratează despre proces, iar cealaltă despre structură. Din aceste motive cele două lucrări sînt menite să se îmbine, nu ca un început şi o continuare, ci ca părţile complementare ale unui tot mult mai vast. Fiecare este cu totul diferită. Însă fiecare aruncă lumină asupra celeilalte.

În încercarea de a face o sinteză atît de amplă, au fost necesare simplificări, generalizări şi comprimări. (Altfel ar fi fost imposibil de cuprins o arie atît de mare într-un singur volum.) Ca urmare unii istorici nu vor fi de acord cu faptul că această carte împarte civilizaţia în numai trei faze — faza agricolă a Primului Val, faza industrială a celui de Al Doilea Val şi faza celui de Al Treilea Val care începe acum.

Este uşor de arătat că civilizaţia agricolă a constat din culturi foarte diferite şi că indus-

trialismul însuşi a trecut de obicei prin multe stadii succesive de dezvoltare. Trecutul (şi viitorul) poate fi desigur tăiat în 12, 37 sau 157 de bucăţi. Procedînd însă astfel, nu am mai distinge diviziunile principale în multitudinea de subdiviziuni. Ori am avea nevoie de o bibliotecă întreagă, în loc de o singură carte, spre a cuprinde aceeaşi arie. Pentru scopurile noastre, împărţirile mai simple, deşi mai grosolane, sînt mai utile.

Amploarea acestui volum m-a obligat să folosesc şi alte procedee simplificatoare. Astfel, ocazional personific civilizaţia însăşi, afirmînd că civilizaţia Primului Val sau a celui de Al Doilea Val „a făcut" un lucru sau altul. Ştiu desigur, după cum ştiu şi cititorii, că civilizaţiile nu creează nimic ; oamenii sînt cei care acţionează. Atribuind însă un fapt sau altul unei civilizaţii, economiseşti din cînd în cînd timp şi efort.

La fel, cititorii avizaţi îşi dau seama că nimeni — fie el istoric, viitorolog, planificator, astrolog ori evanghelist — nu „cunoaşte" şi nici nu poate „cunoaşte" viitorul. Cînd spun că ceva se „va" întîmpla, presupun că cititorul va ţine cont de incertitudine. Dacă aş fi procedat altfel, aş fi încărcat lucrarea cu o mulţime de rezerve inutile şi de necitit. În plus, oricît de multe date computerizate ar folosi, previziunile din domeniul social nu sînt niciodată ştiinţifice şi desprinse de o judecată de valoare. *Al Treilea Val* nu este o previziune obiectivă şi nu se pretinde o demonstraţie ştiinţifică.

Spunînd aceasta, nu sugerez însă că ideile din carte sînt fanteziste sau nesistematice. De fapt, după cum se va constata repede, lucrarea se bazează pe foarte multe dovezi, pe ceea ce s-ar putea numi un model semisistematic al civilizaţiei şi al raporturilor noastre cu ea.

Ea descrie civilizaţia industrială pe cale de dispariţie drept o „tehnosferă", o „sociosferă", o „infosferă" şi o „sferă a puterii", după care

arată cum fiecare din acestea suferă schimbări revoluţionare în lumea contemporană. Încearcă să prezinte relaţiile reciproce dintre aceste componente, ca şi cu „biosfera" şi „psihosfera" — acea alcătuire de raporturi psihologice şi personale prin care schimbările din lumea exterioară afectează vieţile noastre intime.

Al Treilea Val consideră că o civilizaţie foloseşte de asemenea anumite procese şi principii şi îşi creează propria ei „supraideologie", pentru a explica realitatea şi a-şi justifica existenţa.

Dacă înţelegem interrelaţiile dintre aceste componente, procese şi principii, precum şi modul în care se transformă reciproc, iniţiind puternice curente de schimbare, avem o viziune mult mai clară a uriaşului val de schimbare care ne izbeşte astăzi vieţile.

•

Marea metaforă a acestei lucrări, care ar trebui să fie deja evidentă, sînt valurile de schimbare care se ciocnesc. Imaginea nu este originală. În *The Civilizing Process,* Norbert Elias se referă la „un val de integrare progresivă de-a lungul cîtorva secole". În 1837, un scriitor a descris colonizarea Vestului american drept un proces care s-a produs în „valuri" succesive — mai întîi pionierii, apoi fermierii, apoi oamenii de afaceri, „al treilea val" de migraţie. În 1893, Frederick Jackson Turner a citat şi folosit aceeaşi analogie în lucrarea sa clasică *The Significance of the Frontier in American History.* Aşadar, nu metafora valului este nouă, ci aplicarea ei la transformarea civilizaţiei de astăzi.

Această aplicare se dovedeşte extrem de fructuoasă. Ideea valului nu este numai un instrument de organizare a unor mase mari de informaţii foarte diferite. Ea ne permite şi să privim sub tumultuoasa suprafaţă a schimbării. Cînd aplicăm metafora valului, ni se clarifică multe lucruri care păreau confuze. Fapte fa-

miliare ne apar adesea într-o lumină cu totul nouă.

De cum am început să gîndesc în funcţie de valuri de schimbare care se ciocnesc şi se suprapun, provocînd conflicte şi tensiuni în jurul nostru, mi s-a modificat însăşi concepţia despre schimbare. În orice domeniu, de la învăţămînt şi sănătate la tehnică, de la viaţa personală la politică, am putut distinge acele inovaţii care sînt doar superficiale, ori numai nişte prelungiri ale trecutului industrial, de cele care sînt cu adevărat revoluţionare.

Dar pînă şi cea mai grăitoare metaforă nu ne poate reda decît un adevăr parţial. Nici o metaforă nu ne spune întreaga poveste, privită pe toate feţele, astfel că nici o viziune a prezentului, şi cu atît mai puţin una a viitorului, nu poate fi completă sau definitivă. La sfîrşitul adolescenţei şi în prima tinereţe — cu mai bine de un sfert de secol în urmă — credeam, ca mulţi alţi tineri, că am toate răspunsurile. Curînd am aflat că „răspunsurile“ mele erau parţiale, unilaterale şi învechite. Ceea ce este mai important, am ajuns să-mi dau seama că întrebarea potrivită este de obicei mai importantă decît răspunsul potrivit la o întrebare nepotrivită.

Sper că *Al Treilea Val* dă răspunsuri şi în acelaşi timp pune multe întrebări noi.

Recunoaşterea faptului că nu putem avea cunoştinţe complete, că nici o metaforă nu este totală, are un caracter umanist. Ea contracarează fanatismul. Dă chiar şi adversarilor posibilitatea de a cunoaşte adevărul parţial, iar ţie însuţi îţi permite să greşeşti. Această posibilitate survine îndeosebi în cazul unei sinteze de proporţii mari. Aşa cum scrie însă criticul George Steiner, „A pune întrebări cuprinzătoare înseamnă a risca să înţelegi lucrurile greşit. A nu le pune deloc înseamnă a încorseta înţelegerea“.

Într-o epocă de schimbări explozive — cînd vieţile personale sînt sfîşiate, ordinea socială existentă se prăbuşeşte, iar un nou şi fantastic mod de viaţă se arată la orizont — a pune cea mai cuprinzătoare întrebare despre viitorul nostru nu este doar o chestiune de curiozitate intelectuală. Este o chestiune de supravieţuire.

Fie că ne dăm seama, fie că nu ne dăm, cei mai mulţi dintre noi am şi început să ne opunem noii civilizaţii — sau să o creăm. Sper că *Al Treilea Val* ne va ajuta pe fiecare din noi să alegem.

O ciocnire de valuri

1. Supralupta

O nouă civilizaţie este pe cale de apariţie în vieţile noastre şi peste tot oameni orbi încearcă s-o oprească. Această civilizaţie nouă aduce cu sine noi tipuri de familie, alte stiluri de muncă, de iubire şi de viaţă, o nouă economie, noi conflicte politice şi, dincolo de toate acestea, o conştiinţă modificată. Elemente ale acestei civilizaţii noi există de pe acum. Milioane de oameni îşi acordă vieţile cu ritmurile de mîine. Alţii, îngroziţi de viitor, preferă fuga desperată şi zadarnică în trecut şi încearcă să restabilească lumea muribundă care le-a dat naştere.

Zorile acestei noi civilizaţii sînt cel mai exploziv fenomen din cursul vieţilor noastre.

Sînt fenomenul principal — cheia pentru înţelegerea anilor imediat următori. Un fenomen tot atît de profund ca Primul Val de schimbare declanşat acum zece mii de ani de inventarea agriculturii ori ca Al Doilea Val de schimbare iniţiat de revoluţia industrială şi care a zguduit pămîntul. Noi sîntem copiii următoarei transformări — Al Treilea Val.

Bîjbîim după cuvinte pentru a descrie întreaga forţă şi amplitudine a acestei schimbări extraordinare. Se vorbeşte despre o iminentă epocă spaţială, o epocă a informaticii, o epocă a electronicii sau despre satul global. Zbigniew Brzezinski ne-a spus că ne aşteaptă „epoca tehnetronică". Sociologul Daniel Bell

descrie formarea unei „societăţi postindustriale“. Viitorologii marxişti vorbesc despre R.S.T. — „revoluţia ştiinţifică-tehnică“. Eu însumi am scris mult despre apariţia unei „societăţi supraindustriale“. Dar toţi aceşti termeni, inclusiv al meu, sînt nepotriviţi.

Referindu-se la un singur factor, unele din aceste denumiri ne restrîng înţelegerea în loc să o lărgească. Altele sînt statice, subînţelegînd că o nouă societate se poate instala lin, fără conflicte sau tensiuni, în vieţile noastre. Nici unul din aceşti termeni nu transmite ceva din forţa, amploarea şi dinamismul schimbărilor care se năpustesc asupra noastră, ori ale presiunilor şi conflictelor pe care le declanşează aceste schimbări.

În faţa omenirii stă un salt cuantic înainte. În faţa ei stă cea mai mare răsturnare socială şi cea mai profundă restructurare creatoare din toate timpurile. Fără să ne dăm perfect seama, sîntem angajaţi în construirea din temelii a unei remarcabile civilizaţii noi. Aceasta este semnificaţia celui de Al Treilea Val.

Specia umană a trecut pînă acum prin două mari valuri de schimbare. Fiecare din ele a anihilat în mare măsură culturile şi civilizaţiile anterioare şi le-a înlocuit cu moduri de viaţă inimaginabile pentru premergători. Primul Val de schimbare — revoluţia agricolă — a avut nevoie de mii de ani pentru a se potoli. Al Doilea Val — ascensiunea civilizaţiei industriale — a durat doar trei sute de ani. Astăzi istoria este şi mai grăbită, astfel că, foarte probabil, Al Treilea Val va trece prin istorie şi se va împlini în cîteva decenii. Noi, cei aflaţi pe planetă în momentul acesta exploziv, vom simţi din plin şocul celui de Al Treilea Val în cursul vieţii noastre.

Dezmembrîndu-ne familiile, cutremurîndu-ne economia, paralizîndu-ne orînduirile politice, năruindu-ne valorile, Al Treilea Val afectează pe fiecare din noi. El sfidează toate vechile raporturi de forţă, privilegiile şi prerogativele actualelor elite, care sînt periclitate,

şi constituie fundalul pe care se vor duce mîine luptele decisive pentru putere.

Această civilizaţie născîndă contrazice în mare parte vechea civilizaţie industrială tradiţională. Ea este deopotrivă foarte tehnică şi antiindustrială.

Al Treilea Val aduce cu sine un mod de viaţă cu adevărat nou, bazat pe surse de energie regenerabile şi diversificate, pe metode de producţie care fac ca majoritatea liniilor de asamblare din industrie să fie învechite, pe familii de tip nou, nenucleare, pe o instituţie nouă care ar putea fi numită „casa electronică“ şi pe şcoli şi corporaţii radical modificate, caracteristice viitorului. Civilizaţia pe cale de apariţie scrie un nou cod de comportament pentru noi şi ne duce dincolo de standardizare, sincronizare şi centralizare, dincolo de concentrarea energiei, banilor şi puterii.

Dat fiind că sfidează vechiul, noua civilizaţie va răsturna birocraţiile, va da naştere unor economii semiautonome într-o lume postimperialistă. Ea reclamă forme de guvernămînt mai simple, mai eficace şi totuşi mai democratice decît oricare regim cunoscut astăzi. Este o civilizaţie cu propria ei concepţie despre lume, propriul ei mod de a trata timpul, spaţiul, logica şi cauzalitatea.

După cum vom vedea, mai presus de orice, civilizaţia celui de Al Treilea Val începe să vindece ruptura istorică dintre producător şi consumator, dînd naştere viitoarei economii de „prosum“. Din acest motiv, printre multe altele, ar putea — dacă o vom ajuta în mod inteligent — să devină prima civilizaţie cu adevărat umană din istoria cunoscută.

Premisa revoluţionară

Două imagini aparent opuse despre viitor predomină astăzi în imaginaţia marelui public. În măsura în care se ostenesc să gîndească la

viitor, majoritatea oamenilor presupun că lumea pe care o cunosc va dura la infinit. Le vine greu să-şi închipuie un mod de viaţă cu adevărat diferit pentru ei înşişi şi, cu atît mai mult, o civilizaţie complet nouă. Evident, recunosc că lucrurile se schimbă. Dar presupun că schimbările de astăzi vor trece oarecum pe lîngă ei şi nimic nu va zdruncina cadrul economic şi structura politică cu care sînt obişnuiţi. Încrezători, se aşteaptă ca viitorul să continue prezentul.

Această gîndire rectilinie se prezintă în diverse ambalaje. Pe un plan apare ca o presupunere neverificată şi care se află în spatele deciziilor luate de oamenii de afaceri, profesori, părinţi şi politicieni. Pe un plan mai subtil, este îmbrăcată în statistici, date computerizate şi jargonul prognosticienilor. Oricum, lumea de mîine pe care ne-o înfăţişează nu este altceva decît „încă un rînd" din industrialismul celui de Al Doilea Val scris cu litere şi mai mari şi răspîndit pe o suprafaţă şi mai întinsă a planetei.

Evenimente recente au zdruncinat serios această imagine încrezătoare despre viitor. După ce o criză după alta a făcut zgomot în buletinele de ştiri, după ce preţurile petrolului au crescut vertiginos şi inflaţia nu a mai putut fi ţinută în frîu, după ce terorismul s-a întins şi guvernele s-au arătat incapabile să-l oprească, s-a răspîndit o viziune mai sumbră. Astfel, se pare că foarte mulţi oameni — hrăniţi mereu cu ştiri proaste, filme despre calamităţi, relatări apocaliptice şi scenarii înfiorătoare întocmite de prestigioase echipe de cercetare — au ajuns la concluzia că societatea contemporană nu poate fi proiectată în viitor deoarece nu există nici un viitor. După ei, pînă la Armaghedon * mai sînt doar cîteva minute. Pămîntul aleargă spre cataclismul final.

* Locul unde, după „Apocalipsul lui Ioan", va avea loc bătălia decisivă dintre bine şi rău. — *Nota trad.*

La prima vedere, aceste două viziuni despre viitor par foarte diferite. Totuşi, ambele au efecte psihologice şi politice asemănătoare. Căci amîndouă duc la paralizia imaginaţiei şi voinţei.

Dacă societatea viitorului este doar o versiune mărită, de cinerama, a celei actuale, *nu trebuie* să ne pregătim decît foarte puţin pentru ea. Pe de altă parte, dacă societatea actuală este sortită autodistrugerii în cursul vieţii noastre, *nu putem* face nimic pentru a preveni acest deznodămînt. Pe scurt, amîndouă aceste puncte de vedere asupra viitorului generează individualism şi pasivitate. Ambele ne reduc la inactivitate.

Totuşi, căutînd să înţelegem ce se întîmplă cu noi, nu sîntem limitaţi la această opţiune simplistă între Armaghedon şi „încă un rînd". Există multe alte moduri constructive şi edificatoare de a gîndi viitorul — moduri care ne pregătesc pentru viitor şi, ceea ce este şi mai important, ne ajută să schimbăm prezentul.

Cartea de faţă se bazează pe ceea ce eu numesc „premisa revoluţionară". Aceasta presupune că, deşi deceniile următoare vor fi probabil pline de prefaceri, agitaţie, poate chiar de violenţă larg răspîndită, nu ne vom autodistruge complet. Presupune că schimbările care ne zdruncină acum nu sînt haotice sau aleatorii, ci că, de fapt, formează o structură bine definită şi clar vizibilă. Mai presupune că aceste schimbări sînt cumulative — că ele înseamnă o uriaşă transformare a modului nostru de viaţă, de muncă, de distracţie şi de gîndire şi că un viitor armonios şi de dorit este posibil. Pe scurt, cele ce urmează pornesc de la premisa că ceea ce se întîmplă astăzi este cu adevărat o revoluţie globală, un salt cuantic în istorie.

Cu alte cuvinte, această carte porneşte de la presupunerea că sîntem ultima generaţie a unei civilizaţii vechi şi prima generaţie a uneia noi şi că mare parte din confuzia, angoasa şi dezorientarea noastră personală poate fi atribuită

direct conflictului din interiorul nostru şi din instituţiile noastre politice, dintre civilizaţia muribundă a celui de Al Doilea Val şi civilizaţia născîndă a celui de Al Treilea Val, care se năpusteşte să-şi ocupe locul.

Cînd înţelegem, în sfîrşit, acest lucru, multe evenimente aparent lipsite de sens devin brusc inteligibile. Schemele după care se produc schimbările încep să ne apară clar. Acţiunea pentru supravieţuire devine din nou posibilă şi plauzibilă. Pe scurt, premisa revoluţionară ne eliberează intelectul şi voinţa.

Creasta valului

Nu este însă suficient să spunem că schimbările care ne stau în faţă vor fi revoluţionare. Pentru a le putea stăpîni sau dirija, ne trebuie un nou mod de a le identifica şi analiza, fără de care sîntem iremediabil pierduţi.

O abordare nouă şi viguroasă ar putea fi numită analiza „frontului de val“ social. Ea priveşte istoria ca o succesiune de valuri de schimbare şi se întreabă unde ne poartă creasta fiecăruia. Ne îndreaptă atenţia nu atît asupra continuităţilor din istorie (deşi acestea sînt importante), cît asupra discontinuităţilor — inovaţiile şi întreruperile. Identifică schemele de bază ale schimbării pe măsură ce apar, pentru ca să le putem influenţa.

Pornind de la ideea foarte simplă că apariţia agriculturii a fost prima cotitură în dezvoltarea socială a omului şi că revoluţia industrială a constituit al doilea moment crucial, abordarea de mai sus nu le consideră fenomene distincte, produse cîndva, ci valuri de schimbare care s-au deplasat cu o anumită viteză.

Înaintea Primului Val de schimbare, majoritatea oamenilor trăiau în grupuri mici, adesea migratoare, şi îşi agoniseau hrana culegînd, pescuind, vînînd şi urmînd turmele de rumegătoare. La un moment dat, aproximativ cu zece milenii în urmă, a început revoluţia agri-

colă, care a înaintat încet pe glob, presărînd sate, așezări, terenuri cultivate și un nou mod de viață.

Primul Val de schimbare nu se epuizase încă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cînd a izbucnit revoluția industrială în Europa, declanșînd Al Doilea mare Val de schimbare pe planeta noastră. Noul proces — industrializarea — a început să se deplaseze mult mai repede peste națiuni și continente. Două procese de schimbare separate și distincte se desfășurau astfel pe pămînt simultan, cu viteze diferite.

Astăzi Primul Val s-a potolit. Doar cîteva populații tribale puțin numeroase din America de Sud sau Papua-Noua Guinee, de exemplu, nu practică agricultura. Dar forța acestui uriaș Prim Val este de fapt consumată.

Între timp, Al Doilea Val, care a revoluționat viața în Europa, America de Nord și alte părți ale globului în cîteva secole, continuă să avanseze. Multe țări, pînă acum esențialmente agricole, se luptă să construiască oțelării, uzine de automobile, filaturi și țesătorii, căi ferate și fabrici de produse alimentare. Impulsul industrializării se simte încă. Al Doilea Val nu și-a epuizat toată forța.

În timp ce acest proces continuă, s-a pornit însă un altul, și mai important. Cînd mareea industrialismului și-a atins punctul culminant în deceniile de după al doilea război mondial, un Al Treilea Val, puțin cunoscut, a început să se înalțe pe pămînt, transformînd tot ce atingea.

Multe țări resimt deci simultan impactul a două sau chiar trei valuri de schimbare complet diferite, deplasîndu-se toate cu viteze diferite și împinse fiind de o forță de grad diferit.

Pentru scopurile acestei cărți vom considera că Primul Val a început prin anul 8000 î.e.n. și că a dominat pămîntul fără nici un rival pînă prin anii 1650—1750 e.n. După aceea Primul Val și-a pierdut din avînt pe măsură ce se întețea Al Doilea Val. Civilizația industrială, produsul celui de Al Doilea Val, a dominat la rîndul ei

planeta pînă cînd și ea a ajuns la apogeu. Această cotitură istorică s-a produs în Statele Unite în deceniul care a început aproximativ în anul 1955 — deceniul în care, pentru prima oară, funcționarii și lucrătorii din servicii au depășit numeric pe muncitori. Același deceniu a văzut introducerea masivă a calculatorului electronic, avioanele cu reacție pentru pasageri, pilula anticoncepțională și multe alte inovații cu efecte imense. Exact în acel deceniu a început să-și adune forțele, în Statele Unite, Al Treilea Val. De atunci el a ajuns — la date puțin diferite — în majoritatea celorlalte țări industriale, ca Marea Britanie, Franța, Suedia, Germania, Uniunea Sovietică și Japonia. Astăzi, toate țările cu o tehnică avansată se clatină în urma ciocnirii celui de Al Treilea Val de economiile și instituțiile învechite și ruginite ale celui de Al Doilea Val.

Înțelegerea acestui fenomen ne lămurește multe din conflictele politice și sociale din jurul nostru.

Valurile viitoare

Ori de cîte ori un singur val de schimbare predomină într-o societate dată, direcțiile dezvoltării viitoare se deslușesc relativ ușor. Scriitori, artiști, ziariști și alte persoane descoperă „valul viitorului“. Astfel, în Europa secolului al XIX-lea, mulți gînditori, oameni de afaceri, politicieni și cetățeni de rînd aveau o imagine clară, în esență corectă, despre viitor. Ei au simțit că istoria se îndrepta spre triumful final al industrialismului asupra agriculturii premecanizate și au prevăzut destul de exact multe din schimbările pe care avea să le aducă Al Doilea Val: tehnologii mai puternice, orașe mai mari, transporturi mai rapide, învățămîntul de masă etc.

Această claritate a viziunii a avut efecte politice directe. Partidele și mișcările politice s-au putut orienta în raport cu viitorul. Cercurile agricole preindustriale au organizat o acțiune

de ariergardă împotriva industrialismului care le leza interesele, împotriva „marilor companii“, împotriva „liderilor sindicali“, împotriva „orașelor păcătoase“. Muncitorii și patronii s-au zbătut să pună mîna pe principalele pîrghii ale societății industriale în curs de apariție. Minoritățile etnice și rasiale, care-și defineau drepturile în funcție de rolul lor mai important în lumea industrială, au cerut acces la locuri de muncă, dreptul de organizare, locuințe în orașe, salarii mai bune, învățămînt de masă gratuit ș.a.

Această viziune industrială asupra viitorului a avut de asemenea efecte psihologice importante. S-a întîmplat ca oamenii să nu fie de acord ; ei s-au angajat în conflicte acerbe, uneori chiar sîngeroase. Depresiunile și perioadele de prosperitate le-au dezorganizat viețile. Totuși, în general, imaginea comună despre un viitor industrial le-a definit opțiunile, i-a permis fiecăruia să știe nu numai cine și ce era, ci și ce urma probabil să devină. Ea a asigurat un anumit grad de stabilitate, precum și sentimentul propriei personalități, chiar în vîltoarea unei profunde schimbări sociale.

În schimb, cînd se abat peste o societate două sau mai multe valuri de schimbare uriașe și nici unul din ele nu se dovedește încă dominant, imaginea viitorului este fisurată. Devine extrem de greu de deslușit sensul schimbărilor și conflictelor care survin. Ciocnirea valurilor creează un ocean furios, plin de curente opuse, bulboane și vîrtejuri, care ascund mareea istorică mai importantă din adîncuri.

Astăzi, în Statele Unite — ca și în multe alte țări — ciocnirea dintre Al Doilea Val și Al Treilea Val dă naștere la tensiuni sociale, conflicte periculoase și tendințe politice noi și ciudate, care nu mai țin cont de împărțirile obișnuite în clase, rase, sexe sau partide. Această ciocnire provoacă haos în terminologia politică tradițională și face foarte dificilă separarea progresiștilor de reacționari, a prietenilor de duș-

mani. Vechile polarizări şi coaliţii se destramă. În ciuda neînţelegerilor dintre ei, patronii și sindicatele se unesc împotriva specialiştilor în studiul mediului înconjurător. Negrii şi evreii, cîndva uniţi în lupta împotriva discriminării, devin adversari.

În multe ţări, clasa muncitoare, care favoriza prin tradiţie politicile „progresiste", ca redistribuirea venitului, se situează acum frecvent pe poziţii „reacţionare" faţă de drepturile femeilor, codul familiei, imigrare, impozite sau regionalism. Deseori, „stînga" tradiţională este în favoarea centralizării, foarte naţionalistă şi antiambientală.

În acelaşi timp vedem politicieni, de la Valéry Giscard d'Estaing la Jimmy Carter sau Jerry Brown, îmbrăţişînd atitudini „conservatoare" în economie și „liberale" în artă, morala sexuală, drepturile femeilor sau controlul ecologic. Nu este de mirare că oamenii sînt năuciţi și că nu mai fac nici un efort pentru a înţelege propriul lor univers.

Între timp, mijloacele de informare relatează despre nenumărate inovații, revirimente, întîmplări bizare, asasinate, răpiri, lansări în spaţiul cosmic, căderi de guverne, raiduri ale unităţilor de comando și scandaluri, toate aparent fără nici o legătură între ele.

Aparenta incoerenţă a vieţii politice se reflectă în dezintegrarea personalităţii. Psihoterapeuţii şi îndrumătorii spirituali o duc minunat ; oamenii rătăcesc fără ţintă printre terapii rivale, de la „primal scream" la *„est"*. Ei se lasă antrenaţi în secte religioase și societăţi oculte sau, la cealaltă extremă, cad într-un individualism patologic, convinși fiind că realitatea este absurdă, dementă sau lipsită de sens. Poate că în accepţiunea largă, cosmică, viaţa este într-adevăr absurdă. Dar aceasta nu dovedește că nu există o configuraţie a evenimentelor actuale. Există în fapt o anume ordine ascunsă, distinctă, care poate fi detectată de îndată ce învăţăm să deosebim schimbările aduse de Al

Treilea Val de cele asociate cu Al Doilea Val în descreştere.

Cunoaşterea conflictelor cărora le dau naştere aceste valuri cînd se ciocnesc ne furnizează nu numai o imagine mai clară a viitorului posibil, ci şi o radiografie a forţelor politice şi sociale care acţionează asupra noastră. De asemenea, ea ne permite să distingem propriul nostru rol în istorie. Căci fiecare din noi, oricît de neimportant ar părea, este o fărîmă vie de istorie.

Contracurenţii creaţi de valurile de schimbare se reflectă în munca noastră, în viaţa de familie, în atitudinile sexelor şi morala personală. Ei se manifestă în stilurile de viaţă şi în comportamentul votanţilor. Deoarece, fie că sîntem conştienţi, fie că nu sîntem, în vieţile noastre personale şi în actele noastre politice, noi, cei din ţările bogate, sîntem în esenţă oameni ai celui de Al Doilea Val, devotaţi menţinerii ordinii pe cale de dispariţie ; oameni ai celui de Al Treilea Val, care construiesc un viitor radical diferit ; sau o combinaţie confuză şi autoneutralizantă a primelor două tipuri.

Aur şi asasini

Conflictul dintre grupările celor două valuri este, de fapt, principala tensiune politică din societatea noastră de azi. Orice ar declara partidele politice şi candidaţii lor în alegeri, ele îşi dispută doar maximul de avantaje pe care le mai pot stoarce din rămăşiţele sistemului industrial în declin. Cu alte cuvinte, ele se ceartă pentru proverbialele şezlonguri de pe puntea unui „Titanic“ care se scufundă.

După cum vom vedea, problema politică fundamentală nu este cine conduce în ultimele zile ale societăţii industriale, ci cine modelează noua civilizaţie, în ascensiune rapidă, care o va înlocui pe cea actuală. În timp ce conflicte politice mărunte ne epuizează energiile şi atenţia, în adîncuri se dă o bătălie mult mai importantă. De o parte se află partizanii trecutului industrial ; de cealaltă, milioanele de oameni,

ale căror rînduri se îngroaşă, care recunosc că cele mai acute probleme ale lumii — alimentaţia, energia, controlul armamentelor, populaţia, sărăcia, resursele, ecologia, clima, problemele vîrstnicilor, prăbuşirea comunităţii urbane, necesitatea unei munci productive şi generatoare de satisfacţie — nu mai pot fi soluţionate în cadrul sistemului industrial.

Acest conflict este „supralupta" de mîine.

Confruntarea dintre cercurile conducătoare aparţinînd celui de Al Doilea Val şi oamenii celui de Al Treilea Val trece ca un curent electric prin viaţa politică a fiecărei naţiuni. Chiar şi în ţările neindustrializate ale lumii, sosirea celui de Al Treilea Val a impus modificarea vechilor linii de luptă. Războiul pe care-l poartă mai de mult proprietarii agricoli, adesea feudali, împotriva elitelor care promovează industrializarea, capătă o nouă dimensiune în lumina iminentei învechiri a industrialismului. Acum, cînd îşi face apariţia civilizaţia celui de Al Treilea Val, industrializarea rapidă duce la eliberarea de neocolonialism şi sărăcie sau nu face decît să asigure o dependenţă definitivă ?

Numai pe acest fundal larg putem începe să înţelegem ce se petrece, să stabilim priorităţile, să elaborăm strategii raţionale pentru a putea dirija schimbarea din vieţile noastre.

Pe cînd scriu aceste rînduri, ziarele informează pe prima pagină despre isteria şi ostaticii din Iran, asasinate în Coreea de Sud, speculaţii febrile la bursa aurului, fricţiuni între negri şi evrei în Statele Unite, creşteri masive în cheltuielile militare ale Germaniei de Vest, arderi de cruci * în Long Island, o uriaşă erupţie de ţiţei în Golful Mexic, cea mai mare manifestaţie antinucleară din istorie şi lupta dintre naţiunile bogate şi cele sărace pentru controlul asupra frecvenţelor radio. Valuri de redeşteptare religioasă mătură Libia, Siria şi Statele Unite ; fanatici neofascişti „se laudă" cu un asasinat politic la Paris, iar General Motors

* Ritual al Ku-Klux-Klan-ului. — *Nota trad.*

anunță o reușită în tehnologia necesară pentru automobilele electrice. Asemenea știri disparate se cer integrate și sintetizate.

Odată ce ne dăm seama că s-a pornit o luptă aprigă între cei care vor să mențină industrialismul și cei care vor să-l înlocuiască, sîntem în posesia cheii care ne va permite să înțelegem lumea. Dar, ceea ce este și mai important, fie că elaborăm politica unei țări, fie că stabilim strategia unei firme economice, fie că hotărîm obiectivele vieții noastre personale, sîntem în posesia unui nou instrument cu care să schimbăm lumea.

Pentru a folosi acest instrument, trebuie însă să putem deosebi clar schimbările care prelungesc vechea civilizație industrială de cele care facilitează instalarea noii civilizații. Pe scurt, trebuie să înțelegem atît vechiul cît și noul, sistemul industrial al celui de Al Doilea Val, în care s-au născut atît de mulți dintre noi, și civilizația celui de Al Treilea Val, în care vom trăi noi și copiii noștri.

În capitolele care urmează, revenim la primele două valuri de schimbare, privindu-le mai amănunțit, înainte de a examina pe al treilea. Vom vedea că civilizația celui de Al Doilea Val nu a fost un talmeș-balmeș întîmplător, ci un *sistem*, ale cărui componente au interacționat în moduri mai mult sau mai puțin previzibile, și că structurile de bază ale vieții industriale au fost aceleași în toate țările, indiferent de moștenirea culturală sau de sistemul politic. Aceasta este civilizația pe care „reacționarii" de astăzi — atît cei de „stînga", cît și cei de „dreapta" — se luptă să o mențină. Și aceasta este lumea amenințată de Al Treilea Val din istorie, care aduce cu sine o transformare a civilizației.

2. Arhitectura civilizației

Acum trei sute de ani, cu o aproximație de jumătate de secol, s-a auzit o explozie ale cărei unde de șoc au străbătut pămîntul, distrugînd societățile vechi și creînd o civilizație pe de-a-ntregul nouă. Evident, această explozie a fost revoluția industrială. Iar uriașa forță dezlănțuită asupra lumii — Al Doilea Val — s-a ciocnit cu toate instituțiile trecutului și a schimbat modul de viață a milioane de oameni.

În decursul lungilor milenii în care a domnit fără rival civilizația Primului Val, populația planetei ar fi putut fi împărțită în două categorii — „primitivă“ și „civilizată“. Popoarele așa-numite primitive, care trăiau în cete mici și triburi și își agoniseau hrana culegînd, vînînd și pescuind, erau cele pe care revoluția agricolă le ocolise.

Lumea „civilizată“ era acea parte a planetei pe care majoritatea oamenilor lucrau pămîntul. Oriunde apărea agricultura, se instala civilizația. Din China și India pînă în Benin și Mexic, în Grecia și Imperiul roman, civilizațiile s-au ridicat și s-au prăbușit, s-au luptat și s-au contopit într-un amestec permanent și variat.

În spatele deosebirilor dintre ele se aflau însă asemănări fundamentale. În toate, pămîntul constituia baza economiei, vieții, culturii, structurii familiei și politicii. În toate, viața era organizată în jurul satului. În toate, predomina o

diviziune simplă a muncii şi au apărut cîteva caste şi clase bine delimitate : aristocraţia, preoţii, războinicii, iloţii, sclavii sau şerbii. În toate, puterea era riguros autoritară. În toate, naşterea hotăra poziţia fiecăruia în viaţă. Şi în toate, economia era descentralizată, astfel că fiecare comunitate producea aproape tot ce-i făcea trebuinţă.

Au existat excepţii — nimic nu este simplu în istorie. Au existat civilizaţii comerciale ai căror navigatori au traversat mările şi regate puternic centralizate organizate în jurul unor uriaşe sisteme de irigaţie. Dar, dincolo de asemenea diferenţe, sîntem îndreptăţiţi să considerăm toate aceste civilizaţii aparent distincte drept cazuri particulare ale unui singur fenomen : civilizaţia agricolă — civilizaţia răspîndită de Primul Val.

În timpul dominaţiei ei, au apărut ocazional semne indicînd ce avea să urmeze. În Grecia și Roma antică au existat fabrici embrionare cu producţie de masă. În anul 400 î.e.n. s-a extras ţiţei pe una din insulele greceşti, iar în anul 100 e.n. în Birmania. Birocraţii vaste au înflorit în Babilon şi Egipt. Mari metropole urbane au crescut în Asia şi America de Sud. Existau bani şi schimburi. Drumuri comerciale străbăteau în toate direcţiile deşerturile, oceanele şi munţii, din China pînă la Calais. Existau corporaţii şi naţiuni în stare incipientă. În vechea Alexandrie a existat chiar un uimitor premergător al mașinii cu abur.

Totuşi, nicăieri nu exista nimic care să poată fi numit, chiar cu aproximaţie, civilizaţie industrială. Aceste licăriri ale viitorului, ca să spunem aşa, nu erau decît bizarerii ale istoriei, răspîndite în diverse locuri şi perioade. Ele nu au fost şi nici nu ar fi putut fi adunate într-un sistem coerent. Aşadar, pînă în 1650—1750 putem vorbi de lumea Primului Val. Cu toate enclavele de primitivism şi aluziile la viitorul industrial, civilizaţia agricolă domina planeta şi părea menită s-o stăpînească pe veci.

Aceasta era lumea în care a izbucnit revoluţia industrială, declanşînd Al Doilea Val şi creînd o contracivilizaţie stranie, puternică, debordînd de energie. Industrialismul a fost mai mult decît coşuri de fabrică şi linii de asamblare. A fost un sistem social multilateral şi bogat, care a influenţat fiecare aspect al vieţii omeneşti şi a atacat fiecare trăsătură a trecutului pe care-l reprezenta Primul Val. A dat naştere marii uzine Willow Run de lîngă Detroit, dar a introdus de asemenea tractorul pe cîmp, maşina de scris în birouri şi frigiderul în bucătărie. A creat ziarul şi cinematograful, metroul şi avionul DC-3. Ne-a dat cubismul şi muzica dodecafonică. Ne-a dat clădirile în stil Bauhaus şi scaunele în stil Barcelona, greva braţelor încrucişate, drajeurile de vitamine şi o viaţă mai lungă. A universalizat ceasul de mînă şi urna de vot. Ceea ce este şi mai important, a legat toate aceste lucruri între ele — le-a asamblat ca pe o maşină — pentru a forma sistemul social cel mai puternic, coerent şi răspîndit pe care l-a cunoscut vreodată lumea : civilizaţia celui de Al Doilea Val.

Soluţia violentă

Pe măsură ce traversa diversele societăţi, Al Doilea Val declanşa o bătălie sîngeroasă şi prelungită între apărătorii trecutului agricol şi partizanii viitorului industrial. Forţele celor două valuri s-au ciocnit frontal, împingînd la o parte, adesea decimînd, populaţiile „primitive" întîlnite în calea lor.

În Statele Unite, această ciocnire a început odată cu sosirea europenilor, hotărîţi să împămîntenească civilizaţia agricolă a Primului Val. Mareea agricolă albă a înaintat năvalnic spre vest, deposedîndu-i pe indieni şi aşezînd ferme şi sate agricole tot mai departe spre Pacific.

Dar imediat după fermieri au sosit primii industriaşi, agenţi ai viitorului pe care-l aducea

Al Doilea Val. În Noua Anglie și în statele New York, New Jersey și Pennsylvania, au început să răsară fabrici și orașe. La mijlocul secolului al XIX-lea, nord-estul avea un sector industrial care se dezvolta rapid și producea arme de foc, ceasuri, unelte agricole, textile, mașini de cusut și alte bunuri, în timp ce restul continentului continua să fie condus de proprietari funciari. Tensiunile economice și sociale dintre forțele Primului și ale celui de Al Doilea Val au crescut în intensitate pînă în 1861, cînd au izbucnit în conflict armat.

Războiul civil nu a avut drept cauză unică, cum au crezut mulți, problema morală a sclaviei sau chestiuni economice mărunte ca taxele vamale. La originea lui a stat o problemă de proporții mult mai mari : cine va conduce noul și bogatul continent — fermierii sau industriașii, forțele Primului Val sau ale celui de Al Doilea Val ? Viitoarea societate americană va fi eminamente agricolă sau industrială ? Zarurile au fost aruncate cînd au cîștigat armatele nordiste. Industrializarea Statelor Unite era asigurată. De atunci agricultura a bătut în retragere și industria a progresat în economie, în politică, în viața socială și culturală. Primul Val se retrăgea pe măsură cel Al Doilea Val se năpustea înainte.

Aceeași ciocnire de civilizații s-a produs și în alte locuri. În Japonia, restaurația Meiji, începută în 1868, a repetat într-o formă specific japoneză lupta dintre trecutul agricol și viitorul industrial. Abolirea feudalismului în 1876, revolta clanului Satsuma în 1877, adoptarea unei constituții după modelul apusean în 1889, au fost toate urmări ale coliziunii dintre cele două valuri în Japonia — pași pe calea spre manifestarea Japoniei ca o putere industrială de prima mărime.

Într-o țară după alta a izbucnit aceeași luptă între adepții celor două valuri, ducînd la criză și frămîntări politice, greve, revolte, lovituri de stat și războaie. Pe la mijlocul secolului al XX-lea însă, forțele Primului Val au fost învinse și civilizația celui de Al Doilea Val s-a instăpînit pe pămînt.

O zonă industrială înconjoară azi globul între paralelele 25 și 65 din emisfera nordică. În America de Nord, circa 250 milioane de oameni au un mod de viață industrial. În Europa de vest, din Scandinavia pînă în Italia, un alt sfert de miliard trăiește în plin industrialism. Spre răsărit găsim încă un sfert de miliard de oameni care trăiesc în societăți industriale. În fine, ajungem la regiunea industrială asiatică, care cuprinde Japonia, Hong-Kong, Singapore, Taivan, Australia, Noua Zeelandă și porțiuni din Coreea de Sud și China continentală și iarăși un sfert de miliard de oameni în condiții industriale. În total, civilizația industrială include aproximativ un miliard de oameni — un sfert din populația globului *.

În ciuda unor imense deosebiri de limbă, cultură, istorie și politică — atît de profunde încît sînt cauza unor războaie — toate aceste societăți ale celui de Al Doilea Val au trăsături comune. Într-adevăr, sub binecunoscutele diferențe, se află un fundament ascuns de similitudine.

Și pentru a înțelege valurile de schimbare

---

* Pentru scopurile aceste cărți, voi îngloba în sistemul industrial mondial din jurul anului 1979 America de Nord, Scandinavia, Marea Britanie și Irlanda, Europa de vest și de est (exceptînd Portugalia, Spania, Albania, Grecia și Bulgaria), Uniunea Sovietică, Japonia, Taivan, Hong Kong, Singapore, Australia și Noua Zeelandă. Evident, există și alte zone a căror includere ar putea fi discutată — ca și centre industriale din țări eminamente neindustrializate : Monterrey și Mexico City în Mexic, Bombay în India și multe altele.

care se ciocnesc în prezent, trebuie să putem desluşi limpede structurile paralele ale tuturor naţiunilor industriale — cadrul ascuns al civilizaţiei celui de Al Doilea Val. Căci tocmai acest cadru industrial este zguduit acum.

Bateriile vii

Premisa oricărei civilizaţii, veche sau nouă, este energia. Societăţile din Primul Val se aprovizionau cu energie de la „baterii vii" — forţa musculară umană şi animală — şi de la soare, vînt şi apă. Pădurile erau tăiate pentru gătit şi încălzit. Roţile hidraulice, unele folosind forţa mareelor, întorceau pietrele de moară. Mori de vînt scîrţîiau pe cîmp. Animalele trăgeau plugul. Se apreciază că pe vremea Revoluţiei Franceze, Europa îşi obţinea energia de la circa 14 milioane de cai şi 24 milioane de boi. Toate societăţile din Primul Val exploatau deci surse de energie regenerabile. Natura reuşea pînă la urmă să refacă pădurile tăiate, vîntul care umfla velele, rîurile care puneau în mişcare roţile cu zbaturi. Chiar animalele şi oamenii erau „sclavi energetici".

În schimb, toate societăţile din Al Doilea Val au început să se aprovizioneze cu energie din cărbuni, gaze naturale şi ţiţei — din combustibili fosili neregenerabili. Această transformare revoluţionară, care s-a produs după ce Newcomen a inventat, în 1712, o maşină cu abur aplicabilă în practică, însemna că pentru prima oară o civilizaţie consuma din capitalul naturii în loc să trăiască doar din dobînzile pe care le dădea acest capital.

Această aprovizionare din rezervele de energie ale pămîntului i-a oferit civilizaţiei industriale o subvenţie secretă, accelerînd enorm creşterea economică. Şi de atunci pînă în zilele noastre, oriunde a trecut Al Doilea Val, naţiunile au clădit structuri tehnice şi economice impresionante, deoarece au presupus că vor dispune la infinit de combustibili fosili ieftini. Atît în societăţile industriale capitaliste, cît şi în cele

socialiste, în Apus și în Răsărit, s-a produs aceeași trecere — de la energia dispersată la cea concentrată, de la resursele regenerabile la cele neregenerabile, de la numeroase și variate surse de energie și combustibil la numai cîteva. Combustibilii fosili au constituit baza energetică a societăților din Al Doilea Val.

Matca tehnică

Paralel cu saltul într-un sistem energetic nou s-a produs un uriaș progres tehnic. Societățile Primului Val se bazaseră pe ceea ce, acum două mii de ani, Vitruviu numea „invenții necesare". Dar primele vinciuri și pene, catapulte, teascuri de struguri, pîrghii și palane erau folosite îndeosebi pentru a amplifica forța musculară umană și animală.

Al Doilea Val a împins tehnica pînă la un nivel complet nou. El a produs o mulțime de mașini electromecanice gigantice, piese în mișcare, benzi, furtunuri, rulmenți și bolțuri, care clămpăneau și zăngăneau tot timpul. Iar aceste mașini noi au făcut mai mult decît să sporească forța musculară brută. Civilizația industrială i-a dat tehnicii organe de simț, creînd mașini care pot auzi, vedea și pipăi cu mai multă finețe și precizie decît oamenii. Ea i-a dat tehnicii o matcă, căci a inventat mașini menite să dea naștere la nesfîrșit unor noi mașini — respectiv mașinile-unelte. Mai important, a adunat mașinile sub același acoperiș, în sisteme interconectate, pentru a crea fabrici și, în final, linia de asamblare din fabrică.

Pe această bază tehnică au apărut o mulțime de industrii care i-au conferit civilizației celui de Al Doilea Val semnul distinctiv. La început au fost cărbunele, textilele și căile ferate, apoi oțelul, construcția de automobile, aluminiul, produsele chimice și aparatele. S-au înălțat mari orașe industriale : Lille și Manchester pentru textile, Detroit pentru automobile, Essen și — ulterior — Magnitogorsk pentru oțel și multe altele.

Din aceste centre industriale s-au revărsat milioane peste milioane de produse identice — cămăși, încălțăminte, automobile, ceasuri, jucării, săpun, șampon, aparate de fotografiat, mitraliere și motoare electrice. Alimentată de noul sistem energetic, tehnica nouă a deschis ușa producției de serie.

Pagoda stacojie

Producția de serie nu avea însă nici un rost în lipsa unor schimbări în sistemul de desfacere. În societățile din Primul Val, bunurile erau de obicei confecționate prin metode artizanale. Produsele erau create unul cîte unul la cererea clientului. În mare, același lucru se întîmpla și cu desfacerea.

Este adevărat că negustorii înființaseră companii comerciale mari și complexe în fisurile tot mai largi ale vechiului sistem feudal din Apus. Aceste companii au deschis drumuri comerciale în jurul lumii, organizînd convoaie de vase și caravane de cămile. Ele vindeau sticlă, hîrtie, mătase, nucșoară, ceai, vin și lînă, indigo și papură.

Dar majoritatea acestor produse ajungeau la consumatori prin intermediul unor mici magazine sau pe spinarea și în căruțele negustorilor ambulanți, care circulau în mediul rural. Comunicațiile mizerabile și transportul primitiv limitau drastic piața. Micile prăvălii și vînzătorii ambulanți nu puteau oferi decît o gamă minimă de produse și deseori un articol sau altul le lipsea timp de luni sau chiar ani în șir.

Al Doilea Val a provocat în acest sistem de desfacere greoi și suprasolicitat schimbări care, în felul lor, au fost tot atît de radicale ca progresele mai bine cunoscute din producție. Căile ferate, șoselele și canalele au deschis accesul spre interiorul țărilor și, odată cu industrialismul, au apărut și „palatele comerțului“ — primele magazine universale. S-au creat rețele complexe de misiți, negustori cu ridicata, agenți comerciali și reprezentanți ai fabricanților. În

1871, George Huntington Hartford, al cărui magazin universal, primul de acest fel, din New York era vopsit în roşu aprins şi avea o cabină de forma unei pagode chinezeşti pentru casier, a făcut pentru desfacere ceea ce avea să facă ulterior Henry Ford pentru fabrică. Creînd primul sistem mamut de magazine din lume — Marea companie atlantică şi pacifică a ceaiului — el a iniţiat un stadiu complet nou în desfacere.

Desfacerea către fiecare cumpărător în parte a cedat locul desfacerii şi comercializării în masă, care a devenit o componentă tot atît de familiară şi esenţială a tuturor societăţilor industriale ca maşina însăşi.

Aşadar, dacă privim toate aceste schimbări laolaltă, constatăm transformarea a ceea ce am putea numi „tehnosfera". Toate societăţile — primitive, agricole şi industriale — folosesc energie, produc obiecte, desfac produse. În toate societăţile, sistemul energetic, sistemul de producţie şi sistemul de desfacere sînt părţile componente, legate între ele, ale unui sistem mai mare. Acest sistem este tehnosfera şi el are o formă caracteristică în fiecare stadiu de dezvoltare a societăţii.

Cînd cel de Al Doilea Val s-a rostogolit pe planeta noastră, tehnosfera agricolă a fost înlocuită cu o tehnosferă industrială : energiile neregenerabile au fost introduse direct într-un sistem de producţie în masă, care, la rîndul lui, a revărsat bunuri într-un sistem de desfacere în masă foarte evoluat.

Familia raţionalizată

Tehnosfera celui de Al Doilea Val avea nevoie de o sociosferă tot atît de revoluţionară în care să se instaleze. Ea reclama forme de organizare socială cu totul noi.

Înaintea revoluţiei industriale, de exemplu, forma familiei varia de la un loc la altul. Dar

peste tot unde se înscăunase agricultura, oamenii trăiau în familii mari, cuprinzînd mai multe generații, cu unchi, mătuși, rude prin alianță, bunici sau veri locuind sub același acoperiș, muncind toți laolaltă ca o unitate de producție economică — de la „familia comunitară" din India la „zadruga" din Balcani și la „familia lărgită" din Europa de vest. Iar familia era imobilă — înrădăcinată în sol.

Cînd Al Doilea Val a început să avanseze peste societățile Primului Val, familiile au simțit tensiunea schimbării. În fiecare familie, coliziunea fronturilor de val s-a manifestat sub formă de conflicte, atacuri asupra autorității patriarhale, raporturi modificate între părinți și copii, concepții noi despre ceea ce se cuvine. Cînd producția economică s-a deplasat de pe cîmp în fabrică, familia nu a mai lucrat laolaltă ca o unitate. Pentru a elibera pe muncitori în vederea lucrului în fabrică, funcțiile-cheie ale familiei au fost atribuite unor instituții noi, specializate. Instruirea copiilor a fost încredințată școlilor. Îngrijirea bătrînilor a revenit azilurilor pentru săraci, căminelor pentru bătrîni sau căminelor-spital. Mai presus de orice, noua societate cerea mobilitate. Ea avea nevoie de muncitori care să se deplaseze după locurile de muncă.

Împovărată cu rude în vîrstă, bolnavi, infirmi și un mare număr de copii, familia lărgită nu era cîtuși de puțin mobilă. În consecință, structura familiei a început să se modifice, treptat și cu greu. Sfîșiate de migrația spre oraș, lovite de furtuni economice, familiile s-au descotorosit de rudele nedorite, s-au micșorat, au devenit mai mobile și mai adaptate cerințelor noii tehnosfere.

Așa-numita familie nucleară — tată, mamă și cîțiva copii, fără rude care să le complice viața — a devenit tipul „modern" obișnuit, acceptat din punct de vedere social, în toate societățile industriale, capitaliste ori socialiste. Chiar în Japonia, unde cultul strămoșilor făcea ca bătrînii să dețină un rol extrem de important,

familia mare, strîns unită, cuprinzînd mai multe generații, a început să se descompună pe măsură ce înainta Al Doilea Val. Au apărut din ce în ce mai multe unități nucleare. Pe scurt, familia nucleară a devenit o trăsătură specifică a tuturor societăților aparținînd celui de Al Doilea Val, care le deosebește de societățile Primului Val tot atît de categoric ca uzinele siderurgice, combustibilii fosili sau lanțurile de magazine.

Programa analitică ascunsă

Odată cu transferarea muncii de pe ogoare și din gospodărie, a devenit de asemenea necesară pregătirea copiilor pentru viața în fabrică. Primii proprietari de mine, manufacturi și fabrici de la începutul industrializării Angliei au descoperit, după cum scria Andrew Ure în 1835, că era „aproape imposibil să transformi indivizi trecuți de vîrsta pubertății, deprinși cu activități rurale sau cu diverse meserii, în muncitori industriali utili". O adaptare prealabilă a tinerilor la sistemul industrial ar fi simplificat enorm problemele ridicate ulterior de disciplina industrială. Rezultatul a fost o altă structură fundamentală a tuturor societăților celui de Al Doilea Val : învățămîntul de masă.

Realizat după modelul fabricii, învățămîntul de masă preda citirea, scrierea și aritmetica, noțiuni de istorie și alte materii. Aceasta era „programa analitică fățișă". Dincolo de ea se afla însă o „programă analitică ascunsă" sau invizibilă, care era, de fapt, cea esențială. Cuprindea — și cuprinde încă în majoritatea țărilor industriale — trei cursuri : unul de punctualitate, unul de supunere și unul de muncă repetitivă, mecanică. Activitatea industrială cerea muncitori care să se prezinte la oră fixă, îndeosebi cei care lucrau la linii de asamblare. Cerea muncitori care să primească ordine, fără să le discute, de la o ierarhie conducătoare. Și mai cerea bărbați și femei gata să muncească asemenea sclavilor la mașini sau în birouri, efec-

tuînd operaţii care se repetau în mod abrutizant.

Aşadar, începînd de la mijlocul secolului al XIX-lea, pe măsură ce Al Doilea Val atingea diversele ţări, se constată o implacabilă înaintare a învăţămîntului : copiii încep şcoala la vîrste din ce în ce mai mici, anul şcolar se prelungeşte mereu (în Statele Unite s-a lungit cu 35 la sută între 1878 şi 1956), iar numărul anilor de învăţămînt obligatoriu creşte în mod irezistibil.

Învăţămîntul de masă a fost fără îndoială un pas înainte spre umanizare. După cum declara în 1829 un grup de mecanici şi muncitori din New York : „Alături de viaţă şi libertate, considerăm învăţămîntul cea mai mare binecuvîntare acordată omenirii". Cu toate acestea, şcolile din Al Doilea Val au format generaţii întregi de tineri astfel ca ei să devină o forţă de muncă înregimentată şi maleabilă, aşa cum o cereau tehnologia electromecanică şi linia de asamblare.

Considerate împreună, familia nucleară şi şcoala de tip fabrică sînt părţi ale unui unic sistem integrat, menit să pregătească tineretul pentru rolurile sale în societatea industrială. Şi în această privinţă, societăţile celui de Al Doilea Val, capitaliste ori comuniste, din nord sau din sud, au fost toate identice.

Fiinţe nemuritoare

În toate societăţile celui de Al Doilea Val a apărut o a treia instituţie care a extins controlul social al primelor două. Este vorba de invenţia denumită societate anonimă *. Pînă atunci întreprinderea tipică fusese proprietatea unei singure persoane, a unei familii sau a unor asociaţi. Existau şi societăţi anonime, dar ele erau extrem de rare.

După părerea lui Arthur Dewing, istoric al întreprinderilor economice, nici pe vremea revoluţiei americane „nu ar fi putut cineva ajunge

* Societate pe acţiuni sau corporaţie (îndeosebi la americani). — *Nota trad.*

la concluzia“ că societatea anonimă avea să devină principala formă organizatorică, mai curînd decît asociaţia sau proprietatea individuală. În anul 1800 nu existau decît 335 asemenea societăţi în Statele Unite, majoritatea destinate unor activităţi cvasipublice, cum ar fi construcţia de canale şi administrarea barierelor pe drumurile unde se percepeau taxe.

Ascensiunea producţiei de masă a schimbat situaţia. Tehnologiile celui de Al Doilea Val necesitau capitaluri uriaşe — mai mari decît cele de care putea dispune un singur om sau un mic grup. Atîta timp cît proprietarii sau asociaţii îşi riscau întreaga avere personală la fiecare investiţie, ei au ezitat să-şi dea toţi banii pentru afaceri de mari proporţii sau nesigure. Spre a-i încuraja, s-a introdus noţiunea de răspundere limitată. Dacă dădea faliment o societate anonimă, acţionarul pierdea doar suma investită. Această inovaţie a deschis porţile investiţiilor.

În plus, societatea anonimă era tratată de tribunale ca o „fiinţă nemuritoare“ — deoarece putea supravieţui fondatorilor ei. Aceasta însemna că putea face planuri pe termen foarte lung şi întreprinde acţiuni mult mai vaste decît înainte.

În 1901 a apărut pe scenă prima societate cu un capital de un miliard de dolari — United States Steel, o concentrare de mijloace inimaginabilă în perioadele anterioare. În 1919 existau o jumătate de duzină de asemenea giganţi. Marile corporaţii au devenit o trăsătură intrinsecă a vieţii economice din toate ţările industriale, inclusiv cele socialiste şi comuniste, unde forma diferă, însă substanţa (în ce priveşte organizarea) a rămas aproape aceeaşi. Familia nucleară, şcoala de tip fabrică şi corporaţia uriaşă au devenit instituţiile sociale definitorii ale societăţilor din Al Doilea Val.

În toată lumea celui de Al Doilea Val — în Japonia ca şi în Elveţia, Marea Bıitanie, Polonia, Statele Unite şi Uniunea Sovietică — cei mai mulţi oameni urmează aceeaşi traiectorie

în viaţă : sînt crescuţi într-o familie nucleară, trec în masă prin şcoli de tip fabrică şi apoi intră într-o mare corporaţie particulară sau publică. O instituţie-cheie a celui de Al Doilea Val domină fiecare etapă din viaţă.

Fabrica de muzică

În jurul acestor trei instituţii centrale au apărut nenumărate altele. Ministere, cluburi sportive, biserici, camere de comerţ, sindicate, organizaţii profesionale, partide politice, biblioteci, asociaţii etnice, grupuri de distracţii şi mii ca ele au ţîşnit în urma celui de Al Doilea Val, creînd o complicată ecologie organizatorică, în care fiecare grup serveşte, coordonează sau contrabalansează un altul.

La prima vedere, varietatea acestor grupuri sugerează o situaţie aleatorie sau haosul. Dar o privire mai atentă discerne un model ascuns. Pe rînd, în fiecare ţară, inovatorii sociali, care consideră fabrica cel mai avansat şi eficient factor de producţie, au căutat să-i introducă principiile şi în alte instituţii. Şcolile, spitalele, închisorile, birocraţiile guvernamentale şi alte instituţii au căpătat astfel multe din caracterele specifice ale fabricii — diviziunea muncii, structura ierarhică şi impersonalitatea rece.

Pînă şi în artă găsim unele din principiile fabricii. În loc de a lucra pentru un protector, cum se obişnuia în cursul lungii domnii a civilizaţiei agricole, muzicienii, artiştii, compozitorii şi scriitorii au ajuns să fie tot mai mult la cheremul pieţei. Din ce în ce mai frecvent au creat „produse" pentru consumatori anonimi. Şi pe măsură ce se producea această trecere în fiecare ţară a celui de Al Doilea Val, se modifica însăşi structura creaţiei artistice.

Muzica constituie un exemplu grăitor. După sosirea celui de Al Doilea Val, au început să apară săli de concert la Londra, Viena, Paris şi în alte oraşe. Odată cu ele au apărut casa de bilete şi impresarul — omul de afaceri care fi-

nanțează manifestarea și apoi vinde bilete consumatorilor de cultură.

Natural, cu cît vindea mai multe bilete, cu atît încasa mai mulți bani. În consecință, a fost mărit numărul locurilor. Dar, la rîndul lor, sălile de concert mai mari reclamau sunete mai puternice — muzică ce putea fi auzită bine pînă în ultimul rînd. Rezultatul a fost trecerea de la muzica de cameră la piesele simfonice.

În prestigioasa sa lucrare *History of Musical Instruments*, Curt Sachs spune : „Trecerea de la o cultură aristocratică la una democratică în secolul al XIX-lea a înlocuit saloanele mici cu săli de concert din ce în ce mai uriașe, care cereau un volum mai mare". Dat fiind că nu exista încă nici o tehnologie cu care să se realizeze aceasta, s-au adăugat tot mai multe instrumente și mai mulți interpreți pentru a produce volumul necesar. Rezultatul a fost orchestra simfonică modernă. Pentru această instituție industrială au compus Beethoven, Mendelssohn, Schubert și Brahms minunatele lor simfonii.

Chiar structura internă a orchestrei reflecta anumite trăsături ale fabricii. La început orchestra simfonică nu avea dirijor ori conducerea era preluată pe rînd de interpreți. Mai tîrziu, interpreții, asemenea lucrătorilor din fabrici sau din birouri, au fost împărțiți în secții (grupuri de instrumente), fiecare contribuind la producția globală (muzica), fiecare coordonată de sus de un director (dirijorul) sau chiar, în cele din urmă, de un șef de paie aflat mai jos în ierarhia conducerii (prim-violonistul sau prim-interpretul unui alt grup de instrumente). Instituția își vindea produsul pe o piață de masă — adăugînd eventual și discuri de patefon la producția sa. Se născuse fabrica de muzică.

Istoricul orchestrei este doar o ilustrare a modului în care s-a format sociosfera celui de Al Doilea Val, cu cele trei instituții centrale și mii de organizații diferite, toate adaptate nevoilor și stilului tehnosferei industriale. Dar o civilizație este mai mult decît o tehnosferă și

sociosfera respectivă. Toate civilizaţiile au nevoie şi de o „infosferă“ pentru producerea şi difuzarea informaţiei. Şi în acest domeniu Al Doilea Val a introdus schimbări remarcabile.

Furtuna de hîrtie

Din timpurile primitive pînă astăzi, toate comunităţile umane s-au bazat pe comunicarea de la om la om. Erau însă necesare şi modalităţi de trimitere a mesajelor în timp şi spaţiu. Se spune că perşii antici înălţaseră turnuri sau „posturi de chemare“ în vîrful cărora puneau bărbaţi cu voci puternice pentru a transmite mesajele strigînd de la un turn la următorul. Romanii aveau un vast serviciu de curieri numit *cursus publicus.* Între 1305 şi începutul secolului al XIX-lea, „House of Taxis“ a administrat un serviciu de curieri călări în toată Europa. În 1628 avea 20 000 de curieri. Îmbrăcaţi în uniforme albastre şi argintii, aceştia străbăteau continentul în lung şi în lat ducînd mesaje între prinţi şi generali, negustori şi cămătari.

În timpul civilizaţiei Primului Val toate aceste mijloace erau rezervate exclusiv celor bogaţi şi puternici. Oamenii de rînd nu aveau acces la ele. După cum afirmă istoricul Laurin Zilliacus, pînă şi „încercările de a trimite scrisori prin alte mijloace erau privite cu suspiciune ori... interzise“ de căt e autorităţi. Pe scurt, în timp ce schimbul de informaţii de la om la om era permis tuturor, toate sistemele mai noi folosite pentru difuzarea informaţiilor dincolo de graniţele familiei sau ale satului erau în fond închise şi folosite pentru a asigura conducerea socială sau politică. În fapt, ele erau arme ale elitei.

Deplasîndu-se de la o ţară la alta, Al Doilea Val a distrus acest monopol al comunicaţiilor. Aceasta nu s-a întîmplat pentru că cei bogaţi şi puternici au devenit dintr-o dată altruişti, ci pentru că tehnica celui de Al Doilea Val şi producţia industrială de masă aveau nevoie de miş-

cări masive de informaţii, ceea ce nu mai puteau realiza vechile mijloace.

Informaţiile necesare producţiei economice în societăţile primitive şi din Primul Val sînt relativ simple şi de obicei pot fi obţinute de la cineva aflat la îndemînă. Ele sînt comunicate în general prin viu grai sau prin gesturi. În schimb, economiile celui de Al Doilea Val aveau nevoie de o coordonare strictă a muncii efectuate în multe locuri. Era necesar să se producă şi să se difuzeze cu grijă nu numai materii prime, ci şi mari cantităţi de informaţii.

De aceea, pe măsură ce creştea Al Doilea Val, fiecare ţară s-a grăbit să-şi creeze un serviciu poştal. Poşta a fost o invenţie tot atît de ingenioasă şi de folositoare din punct de vedere social ca şi maşina de egrenat bumbac şi roata de tors şi, fapt uitat astăzi, ea a trezit un entuziasm înflăcărat. Oratorul american Edward Everett declara : „Sînt nevoit să consider poşta, alături de creştinism, ca mîna dreaptă a civilizaţiei noastre moderne".

Poşta a fost prima cale de comunicaţii larg deschisă din era industrială. Pe la 1837 Poşta britanică transporta mesaje nu numai pentru elită, ci aproximativ 88 milioane de efecte poştale pe an — o avalanşă de comunicaţii pentru vremea aceea. În 1960, cînd era industrială a ajuns la apogeu şi cînd a început să se înalţe Al Doilea Val, cifra se ridicase la 10 miliarde. În acelaşi an, Poşta Statelor Unite a predat 355 efecte poştale particulare pe cap de locuitor *.

Creşterea impetuoasă a mesajelor poştale odată cu revoluţia industrială sugerează doar volumul real al informaţiilor care au început să curgă în urma celui de Al Doilea Val. Un număr şi mai mare de mesaje s-a revărsat prin

* Cantitatea de poştă constituie un indice instantaneu şi adecvat al nivelului de industrializare tradiţională al fiecărei ţări. Pentru societăţile celui de Al Doilea Val, media din 1960 a fost 141 efecte poştale pe persoană. În schimb, în societăţile din Primul Val, nivelul a fost doar de o zecime — 12 pe persoană şi an în Malaysia şi Ghana, patru pe an în Columbia.

ceea ce am putea numi „sistemele micropoștale“ din marile întreprinderi și instituții. Referatele sînt scrisori care nu ajung niciodată în căile de comunicație publice. În 1955, cînd Al Doilea Val a atins apogeul în Statele Unite, Comisia Hoover a cercetat arhivele a trei mari firme. Ea a descoperit 34 000, 56 000 și, respectiv, 64 000 documente și referate pe salariat de pe statul de plată !

Dar necesitățile crescînde de informații ale societăților industriale nu puteau fi satisfăcute numai în scris. În secolul al XIX-lea au fost deci inventate telefonul și telegraful, pentru a transmite partea lor din numărul tot mai mare de informații. Prin 1960 americanii purtau circa 256 milioane de convorbiri telefonice pe zi — peste 93 miliarde pe an — și chiar cele mai avansate sisteme și rețele telefonice din lume erau deseori supraîncărcate.

Toate acestea erau în esență sisteme de transmitere a mesajelor de la un trimițător către un primitor. Dar o societate care-și dezvolta producția de masă și consumul de masă avea nevoie și de modalități de a expedia mesaje în masă — comunicații de la un trimițător către mulți primitori simultan. Spre deosebire de patronul preindustrial, care se putea duce personal acasă la fiecare din cei cîțiva salariați ai săi, dacă aceasta era necesar, patronul industrial nu putea comunica de la om la om cu miile de muncitori pe care-i avea. Și cu atît mai puțin putea comunica comerciantul sau vînzătorul în masă cu fiecare client în parte. Societatea celui de Al Doilea Val avea nevoie de mijloace puternice pentru a transmite, ieftin, rapid și sigur, același mesaj la multe persoane deodată și nu este surprinzător faptul că ea le-a inventat.

Poșta putea transmite același mesaj la milioane de oameni, însă nu putea face aceasta repede. Telefoanele puteau transporta mesajele repede, însă nu către milioane de oameni dintr-o dată. Golul a fost umplut de către mijloacele de informare în masă.

Făcînd parte din viaţa de fiecare zi în toate ţările industriale, ziarul şi revista cu tiraje de masă sînt socotite un lucru de la sine înţeles. Dar extinderea acestor publicaţii la nivel naţional reflectă dezvoltarea convergentă a multor tehnologii industriale şi forme sociale noi. Jean-Louis Servan-Schreiber scrie că ele au devenit posibile atunci cînd s-au întrunit următoarele elemente : „trenuri care să transporte publicaţiile în aceeaşi zi în toate colţurile unei ţări [de dimensiuni europene], rotative capabile să scoată în cîteva ore zeci de milioane de exemplare, o reţea de telegraf şi telefoane... îndeosebi un public care ştia să citească graţie învăţămîntului obligatoriu şi industrii care trebuiau să-şi desfacă produsele în masă".

În mijloacele de informare în masă, de la ziare şi radio la filme şi televiziune, găsim încă o materializare a principiilor fundamentale ale fabricii. Toate imprimă mesaje identice pe milioane de creiere, după cum fabrica ştanţează produse identice pentru a fi folosite în milioane de gospodării. „Fapte" standardizate, produse în masă, echivalente ale produselor standardizate, fabricate în masă, pleacă din cîteva fabrici de imagini către milioane de consumatori. Fără acest amplu şi puternic sistem de transmitere a informaţiilor, civilizaţia industrială nu s-ar fi putut forma şi nu ar fi putut funcţiona bine.

Astfel s-a născut, în toate societăţile industriale, capitaliste ori socialiste, o complicată infosferă — mijloace de comunicaţii prin care pot fi difuzate mesaje individuale şi de masă cu aceeaşi eficacitate cu care sînt desfăcute bunurile sau materiile prime. Această infosferă se împleteşte cu tehnosfera şi sociosfera şi le serveşte, contribuind la integrarea producţiei economice cu comportamentul individual.

Fiecare din aceste sfere a îndeplinit o funcţie-cheie în sistemul mai vast şi nu ar fi putut exista în lipsa celorlalte. Tehnosfera a produs şi a distribuit avere ; sociosfera, cu miile ei de organizaţii interconexate, a atribuit roluri indi-

vizilor din sistem. Iar infosfera a difuzat informaţiile necesare pentru ca întregul sistem să funcţioneze. Împreună, ele au constituit arhitectonica de bază a societăţii.

Vedem deci aici, schematic, structurile comune ţărilor din Al Doilea Val — indiferent de deosebirile de cultură şi climă, indiferent de moştenirea lor etnică şi religioasă, indiferent de faptul că se numesc capitaliste ori comuniste. Aceste structuri paralele, tot atît de esenţiale în Uniunea Sovietică şi Ungaria ca în R.F.Germania, Franţa sau Canada, stabilesc limitele în cadrul cărora se exprimă deosebirile politice, sociale şi culturale. Peste tot ele au apărut numai după lupte politice, culturale şi economice aprige între cei care încercau să menţină structurile mai vechi ale Primului Val şi cei care-şi dădeau seama că numai o nouă civilizaţie putea rezolva dureroasele probleme ale celei vechi.

Al Doilea Val a adus cu sine o fantastică creştere a speranţelor omeneşti. Bărbaţi şi femei au cutezat pentru prima oară să creadă că sărăcia, foametea, boala şi tirania vor putea fi abolite. Scriitori şi filozofi utopici, de la abatele Morelly şi Robert Owen la Saint-Simon, Fourier, Proudhon, Louis Blanc, Edward Bellamy şi mulţi alţii, au văzut în civilizaţia industrială născîndă posibilitatea de a introduce pacea şi armonia, locuri de muncă pentru toţi, egalitatea de avere şi şanse, sfîrşitul privilegiilor bazate pe naştere, sfîrşitul acelor condiţii care păruseră imuabile sau veşnice în timpul sutelor de mii de ani de viaţă primitivă şi mileniilor de civilizaţie agricolă.

Dacă civilizaţia industrială nu ni se pare astăzi nici pe departe utopică — dacă în realitate ea se arată a fi oprimantă, searbădă, precară din punct de vedere ecologic, înclinată spre război şi represivă din punct de vedere psihologic — trebuie să înţelegem de ce este aşa. Vom putea răspunde la această întrebare numai dacă vom examina pana uriaşă care a despicat

spiritul celui de Al Doilea Val în două părţi care se războiesc între ele.

3. Pana invizibilă

Ca o reacţie nucleară în lanţ, Al Doilea Val a separat în mod brutal două aspecte ale vieţilor noastre care pînă atunci constituiseră mereu un tot. Făcînd aceasta, el a bătut o uriaşă pană invizibilă în economia noastră, în psihicul nostru şi chiar în conştiinţa de sex.

La un nivel, revoluţia industrială a creat un sistem social minunat integrat, cu tehnologiile lui specifice, cu propriile lui instituţii sociale şi canale de informaţie — toate strîns conectate între ele. La un alt nivel însă, a sfîşiat unitatea subiacentă a societăţii, creînd un mod de viaţă plin de tensiune economică, conflict social şi nelinişte psihică. Numai dacă înţelegem cum a modelat această pană invizibilă vieţile noastre în decursul erei celui de Al Doilea Val putem aprecia efectul real al celui de Al Treilea Val, care începe să ne remodeleze acum.

Cele două jumătăţi ale vieţii umane pe care le-a separat Al Doilea Val sînt producţia şi consumul. Sîntem obişnuiţi, de exemplu, să ne considerăm producători şi consumatori. Nu a fost întotdeauna aşa. Pînă la revoluţia industrială, cea mai mare parte din hrana, bunurile şi serviciile produse de specia umană era consumată de producătorii înşişi, de familiile lor sau de o mică elită care reuşea să smulgă surplusul pentru propria ei folosinţă.

Aproape în toate societăţile agricole, marea majoritate a oamenilor erau ţărani care trăiau în colectivităţi mici şi semiizolate. Aveau un regim alimentar de subzistenţă : cultivau doar atît cît să se menţină în viaţă şi să-şi mulţumească stăpînii. Neavînd mijloace de păstrare a alimentelor un timp mai îndelungat, neavînd drumurile necesare pentru a-şi duce produsele la tîrg şi ştiind că orice surplus de produse avea

toate şansele să fie confiscat de proprietarul de sclavi sau seniorul feudal, ei nu aveau nici stimulente pentru a îmbunătăţi tehnica sau a creşte producţia.

Comerţ exista, desigur. Ştim că negustori intrepizi transportau bunuri mii de kilometri pe spinarea cămilelor, în căruţe sau corăbii. Ştim că au apărut oraşe dependente de hrana venită de la ţară. Cînd au debarcat în Mexic, în 1519, spaniolii au fost uimiţi cînd au văzut la Tlatelolco mii de oameni cumpărînd şi vînzînd bijuterii, metale preţioase, sclavi şi sandale, pînză, ciocolată, funii, piei, curcani, zarzavaturi, iepuri, cîini şi vase de pămînt de nenumărate feluri. *Buletinul Fugger*, conţinînd rapoarte particulare întocmite pentru bancherii germani în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, dă o imagine colorată a amploarei comerţului pe vremea aceea. O scrisoare din Cochin, în India, descrie amănunţit încercările prin care trece un negustor european sosit cu cinci corăbii pentru a cumpăra piper pe care să-l transporte în Europa. „Un magazin de piper este o afacere bună — spune el — dar care cere mult zel şi perseverenţă". Acelaşi negustor transporta de asemenea cuişoare, nucşoară, făină, scorţişoară şi diverse medicamente pentru piaţa europeană.

Totuşi, acest comerţ reprezenta doar un grăunte în istorie comparat cu amploarea producţiei destinate folosirii imediate de către sclavi agricoli sau şerbi. După Fernand Braudel, ale cărui cercetări istorice asupra perioadei respective sînt neîntrecute, chiar în secolul al XVI-lea toată regiunea mediteraneană — din Franţa şi Spania la un capăt pînă în Turcia la celălalt — avea o populaţie de 60—70 milioane de oameni, din care 90 la sută trăiau din munca cîmpului, producînd doar o mică cantitate de bunuri pentru comerţ. Braudel scrie că „60 la sută sau poate 70 la sută din producţia totală a bazinului mediteranean nu ajungea în economia de piaţă". Şi dacă aceasta era situaţia în zona Mediteranei, ce trebuie să presupunem despre Eu-

ropa de nord unde, din cauza solului pietros şi iernilor lungi şi reci, ţăranilor le era şi mai greu să extragă un surplus din pămînt ?

Vom înţelege mai uşor Al Treilea Val dacă vom considera că, înainte de revoluţia industrială, economia Primului Val consta din două sectoare. În sectorul A, oamenii produceau pentru propria lor folosinţă. În sectorul B, produceau pentru schimb sau comerţ. Sectorul A era foarte mare, iar sectorul B foarte mic. Deci, pentru majoritatea oamenilor, producţia şi consumul erau îmbinate într-o singură funcţie dătătoare de viaţă. Această unitate era atît de perfectă încît grecii, romanii şi europenii evului mediu nu făceau nici o deosebire între cele două. Ei nu aveau nici măcar un cuvînt care să desemneze consumatorul. În toată epoca Primului Val, numai o mică fracţiune a populaţiei trăia de pe urma pieţei ; majoritatea oamenilor trăiau predominant în afara ei. În cuvintele istoricului R.H.Tawney, „tranzacţiile pe bani erau o periferie a lumii bazate pe economia naturală".

Al Doilea Val a modificat brutal lucrurile. În locul unor comunităţi şi indivizi practic independenţi din punct de vedere economic, a creat pentru prima oară în istorie o situaţie în care majoritatea covîrşitoare a alimentelor, bunurilor şi serviciilor era destinată vînzării, trocului sau schimbului. El a eliminat practic bunurile produse pentru consumul personal — pentru folosinţa celui care le produsese şi a familiei sale — şi a creat o civilizaţie în care nimeni, nici măcar agricultorul, nu mai era independent din acest punct de vedere. Fiecare om a ajuns aproape complet dependent de alimentele, bunurile sau serviciile furnizate de un altul.

În rezumat, industrialismul a rupt unitatea dintre producţie şi consum şi a separat producătorul de consumator. Economia unitară a Primului Val s-a transformat în economia scindată a celui de Al Doilea Val.

Această clivare a avut urmări extrem de importante. Chiar în zilele noastre abia le întrezărim sensul. În primul rînd piața — cîndva un fenomen minor și periferic — s-a deplasat în chiar miezul vieții. Economia a devenit o „economie de piață". Și aceasta s-a întîmplat *deopotrivă* în economiile industriale capitaliste și în cele socialiste.

Economiștii occidentali sînt înclinați să considere piața drept o realitate pur capitalistă și folosesc deseori termenul ca și cum ar fi sinonim cu „economia de profit". Totuși, după cum știm din istorie, schimbul — deci o piață — a apărut înaintea profitului și independent de acesta. Căci piața propriu-zisă nu este altceva decît o rețea de schimb, un tablou de comandă, ca să zicem așa, prin intermediul căruia bunurile ori serviciile, asemenea mesajelor, sînt dirijate către destinațiile adecvate. Ea nu este inerentă capitalismului. Un astfel de panou de comandă este tot atît de esențial pentru o societate industrială socialistă ca și pentru industrialismul orientat spre profit *.

---

* Piața ca tablou de comandă trebuie să existe indiferent dacă se face comerț prin troc sau pe bani. Ea trebuie să existe fie că se obține un profit, fie că nu se obține, fie că prețurile urmează oferta și cererea, fie că sînt fixate de stat, dacă sistemul este planificat sau nu, indiferent de proprietatea particulară sau socială asupra mijloacelor de producție. Ea trebuie să existe chiar într-o economie ipotetică cu firme industriale care se autoconduc și în care muncitorii își stabilesc singuri salarii destul de mari pentru a elimina profitul ca o categorie aparte.

Atît de mult se trece cu vederea acest fapt, atît de îndeaproape este identificată piața cu numai una din numeroasele ei variante (modelul proprietății particulare, bazată pe profit, în care prețurile reflectă cererea și oferta), încît în vocabularul obișnuit al științei economice nici nu există un cuvînt care să exprime multiplicitatea formelor ei.

În aceste pagini, termenul de „piață" este folosit în sensul său generic complet, mai curînd decît în cel restrictiv obișnuit. Lăsînd însă deoparte semantica, rămînem cu realitatea fundamentală : oriunde pro-

În rezumat, peste tot unde a ajuns Al Doilea Val și unde scopul producției s-a deplasat de la folosință la schimb, a devenit necesar un mecanism prin care să se efectueze schimbul. A fost necesară o piață. Dar piața nu era pasivă. Karl Polanyi, istoric al vieții economice, spune că piața, care în societățile vechi era subordonată țelurilor sociale sau religioase-culturale, a ajuns să determine obiectivele societăților industriale. Majoritatea oamenilor au fost absorbiți în sistemul monetar. Valorile comerciale au ocupat poziția centrală, creșterea economică (apreciată după dimensiunile pieței) a devenit obiectivul principal al statelor, capitaliste ori socialiste.

Căci piața este o instituție care crește și se autoîntărește. Prima diviziune a muncii stimulase în primul rînd comerțul. Acum, însăși existența unei piețe sau unui tablou de comandă a favorizat o nouă diviziune a muncii și a făcut să crească enorm productivitatea. Se pornise un proces care se amplifica de la sine.

Această amplificare masivă a pieței a contribuit la cea mai rapidă ridicare a nivelului de viață care a avut vreodată loc în lume.

În politică însă, statele celui de Al Doilea Val s-au văzut afectate în măsură crescîndă de un conflict de tip nou, născut în urma separării consumului de producție. Accentul pus pe lupta de clasă a mascat sistematic conflictul mai profund apărut între cererile producătorilor (muncitori și directori), care vor salarii, beneficii și venituri suplimentare mai mari, și contracererea consumatorilor (cuprinzînd tot categoriile de mai sus) de a se menține prețuri scăzute. Acesta este pivotul pe care se balansează politica economică.

Dezvoltarea mișcării consumatorilor în Statele Unite, nesfîrșitele dezbateri din Marea Bri-

---

ducătorul și consumatorul sînt separați, este necesar un mecanism care să medieze între ei. Oricare ar fi forma sa, acest mecanism este cel pe care eu îl numesc piață.

tanie cu privire la prețuri și politica veniturilor sînt aspecte ale conflictului profund care se naște în fiecare societate, capitalistă ori socialistă, în urma sciziunii dintre producție și consum.

Nu numai politica, ci și cultura a fost fasonată de această disociere, care a produs civilizația cea mai mercantilă, mai acaparatoare, mai calculată și mai axată pe bani din toată istoria. Nu este nevoie să fii marxist pentru a recunoaște adevărul celebrei acuzații din *Manifestul Partidului Comunist* după care noua societate „nu a lăsat altă legătură între om și om decît interesul gol, decît neîndurătoarea «plată în bani peșin»". Raporturile personale, legăturile de familie, dragostea, prietenia, relațiile dintre vecini și comunități, toate au fost influențate sau alterate de interesul personal de ordin economic.

Marx a identificat corect această dezumanizare a legăturilor interpersonale, dar a greșit atribuind-o capitalismului. Desigur, el a scris pe vremea cînd singura societate pe care o putea studia era de tip capitalist.

Preocuparea obsedantă pentru bani, bunuri și obiecte nu este o reflectare a capitalismului, ci a industrialismului. Este reflectarea rolului principal pe care-l joacă piața în *toate* societățile în care producția este despărțită de consum, în care fiecare obține cele necesare traiului de pe piață și nu prin propria-i capacitate productivă.

Însăși necesitatea unei piețe, a unui tablou de comandă, care să facă legătura între consumator și producător, să dirijeze bunurile de la producător la consumator, îi pune inevitabil pe cei care controlează piața în situația de a deține o putere excesivă — indiferent de frazeologia pe care o folosesc pentru a-și justifica această putere.

Divorțul dintre producție și consum, care a

devenit trăsătura definitorie a tuturor societăţilor industriale din Al Doilea Val, ne-a afectat chiar spiritul şi ideile despre personalitate. Comportamentul a ajuns să fie considerat o serie de tranzacţii. În locul societăţii bazate pe prietenie, înrudire sau loialitate tribală ori feudală a apărut în urma celui de Al Doilea Val o civilizaţie bazată pe raporturi contractuale, reale sau subînţelese. Chiar soţii şi soţiile vorbesc acum despre contracte matrimoniale.

Separarea celor două roluri — de producător şi de consumator — a creat în acelaşi timp o personalitate dublă. Acelaşi om care (în calitate de producător) a fost învăţat de familie, de şcoală şi de superiorul ierarhic să amîne răsplata, să fie disciplinat, stăpînit, reţinut, ascultător, să se simtă membrul unei echipe, a fost concomitent învăţat (în calitate de consumator) să caute răsplata imediată, să fie hedonist mai curînd decît calculat, să renunţe la disciplină, să urmărească plăcerea individualistă — pe scurt, să fie un cu totul alt tip de om. Îndeosebi în Occident, toată puterea de foc a reclamei a fost ţintită asupra consumatorului, îndemnîndu-l să împrumute, să cumpere fără să se gîndească — „Fă-ţi cheful acum, plăteşte mai tîrziu“ — şi, procedînd astfel, să facă un act patriotic, căci menţine roţile economiei în mişcare.

Disocierea sexelor

În fine, aceeaşi pană uriaşă care a separat producătorul de consumator în societăţile celui de Al Doilea Val a scindat şi munca în două tipuri. Aceasta a avut un efect imens asupra vieţii de familie, rolurilor sexelor şi vieţii noastre spirituale.

Unul din stereotipurile obişnuite în societatea industrială în legătură cu sexele este că bărbaţii sînt „obiectivi“, iar femeile „subiective“. Dacă există un sîmbure de adevăr în această definiţie, el nu se află probabil într-o realitate biologică prestabilită, ci în efectele psihologice ale penei invizibile.

În societăţile din Primul Val, cea ma. mare parte a muncii era efectuată pe cîmp sau în gospodărie. Întreaga familie trudea laolaltă ca o unitate economică, iar majoritatea producţiei era destinată consumului în cadrul satului sau al gospodăriei. Viaţa productivă şi viaţa casnică se întrepătrundeau. Şi, fiindcă fiecare sat era în mare măsură independent din punct de vedere economic, succesele ţăranilor dintr-o localitate nu depindeau de ce se întîmpla în alta. Chiar în cadrul unităţii de producţie, majoritatea muncitorilor îndeplineau diverse sarcini, schimbîndu-şi rolurile după cum o cereau anotimpurile, vreo boală sau propria dorinţă. În epoca preindustrială, diviziunea muncii era foarte primitivă. În consecinţă, munca în societăţile agricole ale Primului Val se caracteriza printr-un grad redus de interdependenţă.

Abătîndu-se peste Marea Britanie, Franţa, Germania şi alte ţări, Al Doilea Val a deplasat munca de pe cîmp şi din gospodărie în fabrică şi a introdus un grad de interdependenţă mult mai ridicat. Activitatea productivă cerea acum un efort colectiv, diviziunea muncii, coordonare, integrarea multor abilităţi diferite. Reuşita ei depindea de colaborarea, bine organizată, a mii de oameni răspîndiţi în diverse locuri, dintre care unii nu se vedeau niciodată. Nelivrarea produselor necesare unei fabrici de automobile de către o mare uzină siderurgică sau o fabrică de sticlă putea, în anumite condiţii, să aibă urmări asupra întregii ramuri industriale ori asupra economiei regiunii respective.

Ciocnirea dintre munca cu un grad scăzut de interdependenţă şi cea cu un grad ridicat a provocat conflicte serioase cu privire la rolul, responsabilităţile şi remunerarea muncitorilor. Primii proprietari de fabrici, de pildă, se plîngeau că muncitorii sînt iresponsabili — că nu se sinchisesc de eficienţa fabricii, că se duc la pescuit cînd e mai multă nevoie de ei, că se ţin de distracţii sau se prezintă beţi la muncă. În realitate, majoritatea muncitorilor indus-

triali de atunci erau oameni de la țară obișnuiți cu o interdependență redusă și ei nu erau conștienți de rolul care le revenea în procesul de producție general ori de eșecurile, întreruperile și proasta funcționare provocate de „iresponsabilitatea“ lor, sau aveau o idee prea vagă despre ele. În plus, pentru că cei mai mulți dintre ei primeau salarii de mizerie, nu aveau nici un stimulent pentru a se simți cointeresați.

În ciocnirea dintre aceste două sisteme de lucru se părea că noile forme de muncă vor triumfa. Producția s-a transferat tot mai mult în fabrici și birouri. Mediul rural s-a golit de populație. Milioane de muncitori au devenit o parte integrantă a unor rețele cu un grad ridicat de interdependență. Forma de muncă introdusă de Al Doilea Val a eclipsat forma veche, înapoiată, caracteristică Primului Val.

Dar victoria interdependenței asupra independenței economice nu a fost niciodată completă. A rămas un loc în care vechea formă de muncă s-a menținut. Acest loc este familia.

Fiecare familie a continuat să fie o unitate descentralizată, angajată în reproducerea biologică, creșterea copiilor și transmiterea moștenirii culturale. Dacă o familie nu se reproduce, își crește prost copiii și nu-i pregătește pentru viața în sistemul de muncă, eșecurile ei nu periclitează neapărat îndeplinirea acestor sarcini de către familia vecină. Cu alte cuvinte, munca în propriul cămin a rămas o activitate cu un grad scăzut de interdependență.

Ca întotdeauna, femeia casnică a continuat să îndeplinească o serie de funcții economice de importanță crucială. Ea „producea“, însă producea pentru sectorul A — pentru uzul propriei familii, nu pentru piață.

În timp ce soțul se ducea să presteze o muncă direct productivă, soția rămînea în general acasă pentru a îndeplini o muncă indirect productivă din punct de vedere economic.

Bărbatul a preluat responsabilitatea pentru forma de muncă mai avansată din punct de vedere istoric, pe cînd femeia a rămas s-o efectueze pe cea mai veche, mai înapoiată. Am putea spune că el s-a îndreptat spre viitor, pe cînd ea a rămas în trecut.

Această diviziune a provocat o fisură în personalitate şi viaţa interioară. Caracterul public sau colectiv al fabricii şi biroului, nevoia de coordonare şi integrare au pus accentul pe analiza obiectivă şi pe raporturi obiective. Bărbaţii, pregătiţi din copilărie pentru rolul lor din atelier, unde urmau să trăiască într-o lume a interdependenţelor, au fost stimulaţi să devină „obiectivi". Femeile, pregătite de la naştere pentru reproducere, creşterea copiilor şi treburile casnice, şi-au dus în mare măsură munca izolate din punct de vedere social, au fost învăţate să fie „subiective" — şi deseori considerate incapabile de gîndire raţională şi analitică, presupusă a se potrivi cu obiectivitatea.

Nu este surprinzător că femeile care au ieşit din izolarea relativă a căminului, pentru a se angaja în producţia interdependentă, au fost frecvent acuzate că s-au defeminizat, că au devenit reci, dure şi... obiective.

Pe deasupra, diferenţele dintre sexe şi stereotipurile cu privire la rolul sexelor s-au accentuat şi datorită greşitei identificări a bărbaţilor cu producţia şi a femeilor cu consumul, cu toate că şi bărbaţii consumă, iar femeile produc. În rezumat, deşi femeile au fost oprimate mult timp înainte ca Al Doilea Val să se reverse pe pămînt, „lupta dintre sexe", aşa cum se întîlneşte în timpurile moderne, poate fi atribuită în mare măsură conflictului dintre două stiluri de muncă şi, dincolo de aceasta, disocierii producţiei de consum. Economia scindată a adîncit şi disocierea sexelor.

Aşadar, pînă acum am văzut că, după ce s-a înfipt pana invizibilă care a despărţit producătorul de consumator, au urmat o serie de

schimbări profunde : s-a format și s-a extins piața, devenită necesară pentru a face legătura între producător și consumator, s-au născut conflicte politice și sociale noi, s-au definit roluri noi pentru cele două sexe. Separarea a presupus însă mult mai mult. A însemnat de asemenea că societățile din Al Doilea Val trebuie să funcționeze în mod similar — că ele trebuie să îndeplinească anumite cerințe fundamentale. Nu importă dacă scopul producției este sau nu este profitul, dacă „mijloacele de producție" sînt proprietate publică sau particulară, dacă piața este „liberă" sau „planificată", dacă argumentația este capitalistă ori socialistă.

Atîta timp cît producția este destinată schimbului, nu folosirii, atîta timp cît ea trebuie să se scurgă prin intermediul panoului de comandă economică, adică al pieței, trebuie respectate anumite principii ale celui de Al Doilea Val.

După ce aflăm aceste principii, ne apare dinamica tuturor societăților industriale. În plus, putem anticipa modul de gîndire al oamenilor din Al Doilea Val. Căci aceste principii constituie regulile fundamentale, codul de comportament al civilizației create de Al Doilea Val.

4. Descifrarea codului

Fiecare civilizație are un cod secret — o serie de reguli sau principii care se reîntîlnesc în toate activitățile ei ca un model care se repetă. Cînd industrialismul s-a răspîndit pe planetă, a devenit vizibil modelul său ascuns și nemaiîntîlnit. El se compune din șase principii, legate între ele, care programează comportamentul a milioane de oameni. Izvorînd în mod natural din separarea producției și consumului, aceste principii au afectat fiecare aspect al vieții, de

la comportamentul sexual şi sporturi la muncă şi război.

Conflictul acut existent astăzi în şcoli, în lumea afacerilor şi în cercurile conducătoare este axat în mare parte pe aceste şase principii, căci oamenii celui de Al Doilea Val le aplică şi le apără instinctiv, pe cînd oamenii celui de Al Treilea Val le sfidează şi le atacă. Dar să nu anticipăm.

Standardizarea

Cel mai cunoscut din principiile celui de Al Doilea Val este standardizarea. Toată lumea ştie că societăţile industriale produc milioane de produse identice. Însă puţini oameni au observat că, atunci cînd piaţa a devenit importantă, am făcut mai mult decît să standardizăm sticlele de coca-cola, becurile electrice şi transmisia automobilelor. Am aplicat acelaşi principiu multor altor lucruri. Unul din primii oameni care au înţeles importanţa acestei idei a fost Theodore Vail care, la sfîrşitul secolului trecut, a transformat într-un gigant compania *American Telephone and Telegram* *.

Lucrînd ca funcţionar de poştă la căile ferate pe la sfîrşitul anilor '60 ai secolului trecut, Vail a observat că două scrisori nu ajungeau la destinaţie în mod necesar pe aceeaşi rută. Saci cu corespondenţă călătoreau încoace şi încolo, deseori săptămîni sau luni, înainte de a sosi la destinaţie. Vail a introdus ideea dirijării standardizate — toate scrisorile pentru aceeaşi localitate luau aceeaşi rută — şi a contribuit la revoluţionarea serviciului poştal. Ulterior, cînd a înfiinţat AT&T, a trecut la instalarea unui aparat telefonic identic în fiecare casă americană.

Vail a standardizat nu numai aparatul telefonic şi toate componentele lui, ci şi metodele

* A nu se confunda cu firma multinaţională ITT, *International Telephone & Telegraph Corporation.*

de lucru şi administraţia AT&T. Într-un anunţ din 1908 el a justificat încorporarea unor mici societăţi de telefoane, pledînd pentru „un centru al standardizării“ care să asigure economii în „construcţia de echipament, linii şi conductori, ca şi în metodele de exploatare şi activitatea juridică“, fără a mai pomeni „un sistem uniform de exploatare şi contabilizare“. Vail şi-a dat seama că, pentru a reuşi în mediul creat de Al Doilea Val, „software“ — adică procedeele şi munca administrativă — trebuia să fie standardizat împreună cu echipamentul.

Vail a fost doar unul din marii standardizatori care au modelat societatea industrială. Un altul a fost Frederick Winslow Taylor, un mecanic devenit cruciat, care considera că munca poate fi făcută ştiinţific standardizînd fazele care reveneau fiecărui muncitor. În primele decenii ale secolului nostru, Taylor a hotărît că există un mod optim (standard) de a face fiecare operaţie, o sculă optimă (standard) pentru a o efectua şi un timp prescris (standard) în care să fie executată.

Înarmat cu această filozofie, el a devenit autoritatea mondială supremă în materie de management. Pe vremea lui şi ulterior a fost comparat cu Freud, Marx şi Franklin. Patronii capitalişti, dornici să stoarcă ultima picătură de productivitate din muncitori, nu au fost singurii admiratori ai taylorismului, cu specialiştii în eficienţă, planurile de muncă în acord şi normatorii săi.

În societăţile din Al Doilea Val, metodele de angajare ca şi munca au fost progresiv standardizate. Teste standardizate au fost folosite pentru a descoperi şi elimina salariaţii presupuşi nepotriviţi, mai cu seamă din administraţia de stat. Scara de salarizare a fost standardizată în cîte o întreagă ramură industrială, împreună cu

veniturile suplimentare, orele de masă, concediile şi procedeele de rezolvare a revendicărilor. În vederea pregătirii tineretului pentru piaţa locurilor de muncă, pedagogii au elaborat programe analitice standardizate. Binet şi Terman au conceput teste de inteligenţă standardizate. Principiile de repartizare pe clase în şcoli, metodele de admitere şi regulile de atestare a calificării au fost standardizate. Testul cu alegeri multiple a intrat în drepturile sale.

Între timp mijloacele de informare în masă difuzau materiale care favorizau uniformizarea, astfel că milioane de oameni citeau aceleaşi reclame, aceleaşi ştiri, aceleaşi nuvele. Împreună cu influenţa comunicaţiilor de masă, desconsiderarea limbilor minorităţilor de către guvernele centrale a dus practic la dispariţia dialectelor regionale şi locale şi chiar a unor limbi, ca, de pildă, galeza şi alsaciana. Americana, engleza, franceza şi rusa „standard" au înlocuit limbile „nestandard". Diversele regiuni ale ţărilor au început să semene, căci staţii de benzină, panouri de afişare şi case identice au răsărit peste tot. Principiul standardizării pătrundea în toate sectoarele vieţii cotidiene.

La un nivel mai profund, civilizaţia industrială avea nevoie de greutăţi şi măsuri standardizate. Nu întîmplător unul din primele acte ale Revoluţiei Franceze, care a deschis epoca industrialismului în Franţa, a fost o încercare de a înlocui „ghiveciul" de unităţi de măsură, obişnuite în Europa preindustrială, cu sistemul metric şi cu un nou calendar. Al Doilea Val a răspîndit măsurile unice într-o mare parte a lumii.

În afară de aceasta, dacă producţia de masă necesita standardizarea maşinilor, produselor şi proceselor, piaţa în expansiune reclama o standardizare corespunzătoare a banilor şi chiar a preţurilor. În cursul istoriei, banii fuseseră emişi atît de bănci şi persoane particulare, cît

şi de regi. Monede bătute de particulari mai circulau şi în secolul al XIX-lea în unele regiuni ale Statelor Unite, iar în Canada această practică a dăinuit pînă în 1935. Naţiunile în curs de industrializare au suprimat însă treptat toate monedele neoficiale şi au reuşit să impună o singură monedă standard.

Pînă în secolul al XIX-lea cumpărătorii şi vînzătorii din ţările industriale obişnuiau să se tocmească pentru fiecare obiect, după vechea tradiţie a bazarelor din Cairo. În 1825, a sosit la New York un tînăr imigrant din Irlanda de Nord, pe nume A. T. Stewart, care a deschis un magazin de galanterie şi i-a şocat atît pe clienţi cît şi pe rivali introducînd un preţ fix pentru fiecare articol. Politica preţului unic — standardizarea preţurilor — l-a ajutat pe Stewart să devină unul din magnaţii comerţului la acea vreme şi a îndepărtat unul din principalele obstacole care mai stăteau în calea dezvoltării desfacerii de masă.

Indiferent de dezacordurile dintre ei, gînditorii progresişti din Al Doilea Val împărtăşeau convingerea că standardizarea este eficientă. În consecinţă, aplicînd neabătut principiul standardizării, Al Doilea Val a egalizat diferenţele la multe niveluri.

Specializarea

Un al doilea mare principiu a predominat în toate societăţile celui de Al Doilea Val: specializarea. Cu cît elimina diversitatea din limbă, din timpul liber şi din stilul de viaţă, cu atît mai multă nevoie avea Al Doilea Val de diversitate în sfera muncii. Accelerînd diviziunea muncii, Al Doilea Val a înlocuit ţăranul bun la toate cu specialistul îngust dar pretenţios şi cu muncitorul care repetă mereu aceeaşi operaţie, după modelul lui Taylor.

Încă în 1720, un raport britanic despre „Avantajele comerţului cu Indiile de Răsărit“

susținea că specializarea poate duce la efectuarea unor munci cu „un consum mai mic de timp şi de efort fizic". În 1776, Adam Smith își începea lucrarea *Avuția națiunilor* cu afirmația răsunătoare că „cea mai mare perfecționare a forțelor productive ale muncii... par[e] a fi efectele diviziunii muncii".

Într-un pasaj devenit clasic, Smith descrie fabricarea unui ac. Un singur muncitor de tip vechi, care efectuează singur toate operațiile necesare, scrie el, poate face doar cîteva ace într-o zi — cel mult 20 şi eventual nici măcar unul singur. În contrast cu aceasta, Smith relatează vizita pe care o făcuse într-o „manufactură" unde cele 18 operații diferite necesare fabricării unui ac erau executate de 10 muncitori specializați, fiecare din ei efectuînd doar una sau cîteva. Împreună, ei puteau produce mai bine de 48 000 de ace pe zi — peste 4 800 pe muncitor.

În secolul al XIX-lea, pe măsură ce munca s-a transferat în fabrică, povestea acului s-a repetat pe scară din ce în ce mai mare. Iar prețul plătit de oameni pentru specializare a crescut în mod corespunzător. Criticii industrialismului l-au acuzat pe motiv că munca repetitivă cu un grad înalt de specializare dezumanizează treptat muncitorul.

Cînd Henry Ford a început să fabrice automobilul său „Model T" în 1908, nu erau necesare 18, ci 7 882 operații diferite pentru a produce un exemplar. În autobiografia sa, Ford consemnează că din aceste 7 882 munci specializate, 949 necesitau „bărbați voinici, apți şi perfect integri din punct de vedere fizic", 3 338 cereau bărbați cu o forță fizică „obişnuită", iar majoritatea celorlalte puteau fi executate de „femei şi copii mai mari". Şi continuă indiferent : „Am constatat că 670 pot fi îndeplinite de bărbați fără picioare, 2 637 de bărbați cu un singur picior, 2 de bărbați ciungi de ambele brațe, 715 de bărbați ciungi de un braț şi 10 de orbi". Pe scurt, munca specializată nu necesita un om

întreg, ci numai o parte dintr-un om. Niciodată nu s-a adus o dovadă mai grăitoare că supra-specializarea poate abrutiza.

Dar o practică pe care criticii o atribuiau capitalismului a devenit şi o trăsătură intrinsecă a socialismului. Pentru că specializarea riguroasă a muncii, comună tuturor societăţilor din Al Doilea Val, îşi are originea în separarea producţiei de consum, U.R.S.S., Polonia, R.D.G. sau Ungaria nu-şi pot exploata azi fabricile fără o specializare complexă, la fel cu Japonia sau Statele Unite — unde Departamentul Muncii a publicat în 1977 o listă cuprinzînd 20 000 de ocupaţii diferite.

În plus, atît în ţările industriale capitaliste, cît şi în cele socialiste, specializarea a fost însoţită de o creştere a profesionalizării. Ori de cîte ori s-a ivit posibilitatea pentru un grup de specialişti să monopolizeze cunoştinţe ezoterice şi să ţină nou-veniţii în afara domeniului lor, au apărut profesiuni. Pe măsură ce înainta Al Doilea Val, piaţa s-a interpus între posesorul de cunoştinţe de specialitate şi client, separîndu-i net în producător şi consumator. Astfel, în societăţile celui de Al Doilea Val, sănătatea a ajuns să fie considerată drept un produs furnizat de un medic şi de o birocraţie care livrează sănătate, mai curînd decît drept rezultatul unei autoasistenţe (producţie în vederea folosirii) inteligente a pacientului însuşi. Instrucţia este „produsă" de profesor în şcoală şi „consumată" de elev.

Tot felul de categorii profesionale, de la bibliotecari la vînzători, au început să reclame dreptul de a se numi profesionişti şi puterea de a stabili standarde, preţuri şi condiţii de admitere în specialităţile lor. După părerea lui Michael Pertschuk, preşedintele Comisiei Federale pentru Comerţ a Statelor Unite, astăzi „cultura noastră este dominată de profesionişti care ne numesc «clienţi» şi ne spun care sînt «nevoile» noastre".

Sincronizarea

Adîncindu-se, sciziunea dintre producţie şi consum a făcut de asemenea necesară o schimbare a modului în care oamenii celui de Al Doilea Val tratau timpul. Într-un sistem dependent de piaţă, indiferent dacă aceasta este liberă sau planificată, timpul este echivalent cu bani. Maşinile costisitoare nu pot fi lăsate să stea, iar ele au ritmurile lor de funcţionare. Aceasta a fost originea celui de-al treilea principiu al civilizaţiei industriale : sincronizarea.

Chiar în cele mai vechi societăţi, munca trebuia să fie organizată cu grijă în timp. Războinicii trebuiau să acţioneze la unison pentru a-şi prinde prada. Pescarii trebuiau să-şi coordoneze eforturile cînd lopătau sau cînd scoteau năvoadele. Cu mulţi ani în urmă, George Thomson a demonstrat cum reflectau diversele strigăte de muncă cerinţele acesteia. Pentru vîslaşi timpul era marcat de un sunet bisilabic simplu de felul O-op ! A doua silabă indica momentul de efort maxim, pe cînd prima reprezenta timpul de pregătire. Trasul unei bărci la mal, remarcă el, era o muncă mai grea decît vîslitul, „aşa că momentele de efort se întind pe intervale mai lungi“ şi observăm, ca de pildă în strigătul irlandezilor *Ho-li-ho-hup !*, o pregătire mai lungă pentru efortul final.

Pînă cînd Al Doilea Val a adus maşinile şi a făcut să tacă strigătele muncitorilor, sincronizarea eforturilor era de cele mai multe ori organică sau naturală. Ea decurgea din ritmul anotimpurilor, din procese biologice, din rotaţia pămîntului sau din bătăile inimii. În schimb, societăţile din Al Doilea Val s-au mişcat în ritmul maşinii.

Cînd producţia industrială s-a răspîndit, costul ridicat al maşinilor şi strînsa inter-

dependenţă a muncii au făcut necesară o sincronizare mult mai precisă. Dacă un grup de muncitori dintr-o uzină nu-şi îndeplinea sarcinile la timp, alţi muncitori, care lucrau în urma celor dintîi, întîrziau şi mai mult. Punctualitatea, care nu fusese niciodată prea importantă în comunităţile agricole, a devenit astfel o necesitate socială şi ceasurile de tot felul au început să se înmulţească vertiginos. În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea erau în curs de a deveni un lucru obişnuit în Marea Britanie. În cuvintele istoricului britanic E. P. Thompson, răspîndirea lor s-a produs „exact în momentul în care revoluţia industrială cerea o mai bună sincronizare a muncii".

Nu a fost o coincidenţă faptul că în culturile industriale copiii învăţau ceasul de mici. Elevii erau condiţionaţi să sosească la şcoală cînd suna clopoţelul, astfel ca ulterior să se prezinte negreşit la fabrică sau la birou cînd suna sirena. Muncile au fost cronometrate şi divizate în faze succesive, măsurate în fracţiuni de secundă. „De la nouă la cinci" a devenit cadrul temporal a milioane de muncitori.

Dar nu numai viaţa profesională a fost sincronizată. În toate societăţile celui de Al Doilea Val, indiferent de considerente economice sau politice, viaţa socială a fost şi ea reglată de ceas şi adaptată cerinţelor maşinii. Anumite ore au fost rezervate drept timp liber. Vacanţe, concedii sau pauze de cafea cu aceeaşi durată au fost intercalate în programul de lucru.

Copiii începeau şi încheiau anul şcolar la aceleaşi date. Spitalele trezeau bolnavii simultan pentru micul dejun. Sistemele de transport se poticneau la orele de vîrf. Posturile de radio au introdus programe distractive în anumite intervale de timp — orele de seară, de pildă. Fiecare sector economic avea propriile sale ore

şi perioade de vîrf, sincronizate cu cele ale furnizorilor şi difuzorilor săi. Au apărut specialişti în sincronizare — de la normatorii şi pontatorii din fabrici la agenţii de circulaţie şi la tehnicienii care se ocupă cu studiul timpului de muncă.

Pe de altă parte, unii oameni au rămas pe dinafara noului sistem de timp industrial. Şi aici au apărut iarăşi deosebiri între sexe. Cei angrenaţi în munca introdusă de Al Doilea Val — îndeosebi bărbaţi — au fost cei mai condiţionaţi de ceas.

Soţii din Al Doilea Val se plîngeau mereu că soţiile lor îi lăsau să aştepte, că ele nu respectau timpul, că le trebuia o eternitate ca să se îmbrace, că întîrziau întotdeauna la întîlniri. Femeile, îndeplinind mai cu seamă activităţi gospodăreşti lipsite de interdependenţă, munceau în ritmuri mai puţin mecanice. Din motive similare, populaţia urbană era înclinată să privească de sus oamenii de la ţară, socotindu-i lenţi şi neserioşi. „Nu se prezintă la timp ! Nu ştii niciodată dacă vor apărea la întîlnire“. Asemenea nemulţumiri pot fi atribuite direct diferenţei dintre munca din Al Doilea Val, bazată pe o interdependenţă crescută, şi munca din Primul Val, care se desfăşura pe cîmp şi în gospodărie.

Cînd Al Doilea Val a ajuns dominant, chiar şi cele mai intime acte de viaţă au fost cuprinse în sistemul industrial de reglementare a ritmurilor. Familiile din Statele Unite şi Uniunea Sovietică, din Singapore şi Suedia, din Franţa şi Danemarca, Germania şi Japonia, au ajuns să se scoale deodată, să ia mesele la aceeaşi oră, să facă naveta, să muncească, să se întoarcă acasă, să se culce, să doarmă şi chiar să facă dragoste la unison, deoarece, pe lîngă standardizare şi specializare, întreaga civilizaţie aplică principiul sincronizării.

Concentrarea

Ascensiunea pieţei a dat naştere unei alte reguli a civilizaţiei celui de Al Doilea Val — principiul concentrării.

Societăţile din Primul Val foloseau surse de energie larg răspîndite. Societăţile celui de Al Doilea Val au devenit aproape complet dependente de zăcăminte foarte concentrate de combustibili fosili.

Dar Al Doilea Val nu a concentrat doar energia. El a concentrat de asemenea populaţia, golind mediul rural de oameni şi reaşezîndu-i pe aceştia în uriaşe centre urbane. El a concentrat pînă şi munca. Pe cînd în societăţile din Primul Val munca se desfăşura peste tot — acasă, în sat, pe cîmp —, în societăţile din Al Doilea Val o mare parte din muncă se execută în fabrici, unde se adună mii de muncitori sub un singur acoperiş.

Nu numai energia şi munca au fost supuse concentrării. În revista britanică de ştiinţe sociale *New Society*, Stan Cohen relevă că, cu foarte mici excepţii, înainte de industrialism „săracii erau ţinuţi acasă la părinţi sau la rude, delincvenţii erau amendaţi, biciuiţi sau izgoniţi dintr-o aşezare în alta, nebunii trăiau în familiile lor sau erau întreţinuţi de comunitate, dacă erau săraci". Aşadar, toate aceste categorii erau răspîndite în întreaga comunitate.

Industrialismul a revoluţionat această situaţie. Începutul secolului al XIX-lea a fost de altfel numit epoca marilor încarcerări — în care delincvenţii au fost ridicaţi şi concentraţi în închisori, bolnavii mintali au fost strînşi şi concentraţi în „aziluri de nebuni", iar copiii au fost adunaţi şi concentraţi în şcoli, aidoma cu muncitorii care fuseseră concentraţi în fabrici.

S-a concentrat de asemenea capitalul, astfel că civilizaţia celui de Al Doilea Val a dat naştere marii societăţi anonime şi, dincolo de aceasta, trustului sau monopolului. Pe la mijlocul anilor '60 ai secolului nostru, cele trei

mari companii de autovehicole din Statele Unite produceau 94 la sută din toate automobilele americane. În Germania, patru mari companii — Volkswagen, Daimler-Benz, Opel (GM) şi Ford-Werke — furnizau laolaltă 91 la sută din producţie. În Franţa, Renault, Citroën, Simca şi Peugeot fabricau practic 100 la sută din producţie, iar în Italia, Fiat singură construia 90 la sută din toate automobilele.

În mod asemănător, în Statele Unite 80 la sută sau mai mult din producţia de aluminiu, bere, ţigări şi alimente pentru micul dejun erau fabricate de patru sau cinci firme din domeniul respectiv. În Germania, 92 la sută din panourile prefabricate şi din vopsele, 98 la sută din filmele foto, 91 la sută din maşinile de cusut industriale erau produse de patru sau un număr mai mic de companii din categoria respectivă. Lista industriilor puternic concentrate poate continua.

Directorii socialişti erau şi ei convinşi de „eficienţa" concentrării producţiei. Mulţi ideologi marxişti din ţările capitaliste au salutat concentrarea crescîndă a industriei în ţările capitaliste ca o etapă necesară pe calea spre concentrarea totală a industriei sub auspiciile statului. Lenin vorbea despre „transformarea *tuturor* cetăţenilor în muncitori şi salariaţi ai *unui* «sindicat» unic uriaş — întregul stat". O jumătate de secol mai tîrziu, economistul sovietic N. Leliuhina putea raporta în *Voprosî ekonomiki* că „U.R.S.S. posedă cea mai concentrată industrie din lume".

În energie, populaţie, muncă, învăţămînt şi organizare economică, principiul concentrării este adînc înrădăcinat în civilizaţia celui de Al Doilea Val.

Maximizarea

Scindarea producţiei şi consumului a provocat, în toate societăţile celui de Al Doilea Val,

o problemă de „macrofilie“ obsesivă — un fel de pasiune, asemănătoare cu a texanilor, pentru mărime şi creştere. Dacă este adevărat că serii mari de produse duc la scăderea costului unitar, atunci, prin analogie, o creştere a dimensiunilor trebuie să ducă la economii în alte activităţi. „Mare“ a ajuns sinonim cu „eficient“, iar maximizarea a devenit al cincilea principiu fundamental.

Oraşe şi ţări au ajuns să se laude că posedă cel mai înalt zgîrie-nori, cel mai mare baraj, cel mai întins teren de minigolf din lume. În plus, dimensiunile mari fiind rezultatul creşterii, majoritatea guvernelor ţărilor industriale, societăţilor anonime şi altor organizaţii au urmărit frenetic idealul creşterii.

Muncitorii şi directorii de la firma japoneză Matsushita Electric obişnuiau să cînte zilnic în cor :

...Făcînd totul pentru a promova producţia,
Expediind produsele noastre pe glob,
Încontinuu şi la infinit.
Ca apa care ţîşneşte dintr-o fîntînă.
Creşte, industrie, creşte, creşte !
Armonie şi sinceritate !
Matsushita Electric !

În 1960, cînd Statele Unite încheiau stadiul industrialismului tradiţional şi începeau să simtă primele efecte ale celui de Al Treilea Val de schimbare, în fiecare din primele 50 de companii industriale lucrau în medie 80 000 de muncitori. General Motors avea 595 000 de salariaţi, iar într-o singură firmă de servicii publice — AT&T înfiinţată de Vail — munceau 736 000 de femei şi bărbaţi. Media de persoane pe familie fiind 3,3 în acel an, înseamnă că mult peste 2 000 000 de oameni trăiau din salariile plătite numai de această firmă — adică un număr egal cu jumătate din toată populaţia ţării în momentul în care Hamilton şi Washington o adunau într-o naţiune. (De atunci AT&T a ajuns la dimensiuni şi mai gargantueşti. În

1970 avea 956 000 de angajaţi — după ce adăugase la personalul său 136 000 de salariaţi într-o singură perioadă de 12 luni.)

AT&T este un caz aparte, iar americanii au, desigur, o predilecţie specială pentru grandoare. Totuşi, macrofilia nu este monopolul americanilor. În Franţa anului 1963, 38 la sută din forţa de muncă era concentrată în 1 400 de firme — doar 0,25 la sută din totalul acestora. Guvernele Germaniei, Marii Britanii şi altor ţări impulsionau comasarea în vederea creării unor companii şi mai mari, crezînd că dimensiunile crescînde le vor folosi în competiţia cu giganţii americani.

Această maximizare a dimensiunilor nu a fost doar o urmare a maximizării profitului. Marx asociase „dimensiunile crescînde ale întreprinderilor industriale" cu „o mai mare dezvoltare a forţelor lor materiale". La rîndul său, Lenin susţinea că „marile întreprinderi, trusturile şi sindicatele au dus tehnica producţiei de masă pînă la cel mai înalt grad de dezvoltare". Primul lucru pe care l-a făcut Lenin după revoluţia sovietică a fost să concentreze viaţa economică a Rusiei într-un număr cît mai mic de unităţi cît mai mari cu putinţă. Stalin a insistat şi mai mult asupra dimensiunilor foarte mari şi a construit importante obiective noi — complexul siderurgic de la Magnitogorsk, un altul la Zaporojstal, uzina de cupru Balhaş şi uzinele de tractoare de la Harkov şi Stalingrad.

Dr. Leon M. Herman scrie: „De altfel, în diverse părţi ale U.R.S.S., politicienii locali s-au angajat într-o cursă de atragere a «celor mai mari construcţii din lume»". În 1938 partidul comunist a prevenit împotriva „gigantomaniei".

Această încredere în mărime ca atare îşi are obîrşia în ideile înguste despre natura „eficienţei", caracteristice celui de Al Doilea Val. Dar

macrofilia industrialismului nu s-a limitat la uzine. Ea s-a reflectat în îmbinarea multor date diferite pentru a crea un instrument statistic numit „produsul național brut", care măsoară „mărimea" unei economii adunînd valoarea bunurilor și serviciilor produse în acea economie. Instrumentul economiștilor din Al Doilea Val are multe neajunsuri. Din punct de vedere al PNB nu contează dacă producția este sub formă de alimente, instrucție publică și servicii medicale, sau sub formă de muniții. Angajarea unei echipe pentru a construi o casă ori pentru a dărîma una se adaugă la PNB, chiar dacă o activitate mărește fondul de locuințe, iar cealaltă îl reduce. De asemenea, pentru că măsoară numai activitatea pieței sau schimburile, PNB lasă complet pe dinafară un întreg sector vital al economiei bazat pe producția neplătită — creșterea copiilor și treburile gospodărești, de exemplu.

În ciuda acestor lipsuri, în toată lumea guvernele celui de Al Doilea Val s-au angajat orbește într-o cursă pentru a mări PNB cu orice preț, maximizînd „creșterea" chiar cu riscul unui dezastru ecologic și social. Principiul macrofiliei s-a înrădăcinat atît de profund în mentalitatea industrială, încît nimic altceva nu părea mai rezonabil. Maximizarea s-a alăturat standardizării, specializării și celorlalte reguli fundamentale ale industrialismului.

Centralizarea

În sfîrșit, toate națiunile industriale au transformat centralizarea într-o artă. Biserica și mulți conducători din Primul Val au știut foarte bine cum să centralizeze puterea, dar ei au avut de-a face cu societăți mult mai puțin complexe și au fost niște simpli amatori în comparație cu bărbații și femeile care au centralizat societățile industriale de la nivelul inferior în sus.

Toate societățile complexe au nevoie de un amalgam de operații centralizate și descentralizate. Însă trecerea de la economia esențialmente descentralizată a Primului Val, în care fiecare localitate era în mare măsură responsabilă de producerea celor necesare traiului, la economiile naționale integrate ale celui de Al Doilea Val a dus la metode complet noi de centralizare a puterii. Aceste metode au intrat în acțiune la nivelul fiecărei companii, al ramurilor industriale și al întregii economii.

Primele căi ferate ne oferă un exemplu clasic. Comparate cu alte întreprinderi, ele erau giganții din acea epocă. În 1850 numai 41 de fabrici din Statele Unite aveau un capital de 250 000 dolari sau mai mare. În schimb, Căile Ferate Centrale din New York posedau un capital de 30 milioane dolari încă în 1860. Pentru a administra o asemenea întreprindere, erau necesare metode noi de conducere.

Ca și directorii programului spațial din vremurile noastre, directorii căilor ferate s-au văzut nevoiți să inventeze metode noi. Ei au unificat tehnologiile, costul biletelor și orarele. Au sincronizat operațiile pe sute de mile. Au creat ocupații și sectoare noi, specializate. Au concentrat capital, energie și oameni. S-au luptat să maximizeze dimensiunile rețelelor. Și pentru a realiza toate acestea, au creat forme organizatorice noi, bazate pe centralizarea informației și conducerii.

Personalul a fost împărțit în „de exploatare" și „de conducere". Au fost inițiate rapoarte zilnice, care furnizau date despre mișcările vagoanelor, frahturi, avarii, încărcături rătăcite, reparații, locomotivă-mile etc. Toate aceste informații erau transmise în sus, de la o verigă la alta, pînă ajungeau la directorul general, care lua hotărîri și dădea ordine.

După cum a arătat Alfred D. Chandler jr., care se ocupă de istoria întreprinderilor economice, căile ferate au devenit curînd un model pentru alte organizații mari, iar conducerea

centralizată a început să fie considerată un instrument avansat și complex în toate țările celui de Al Doilea Val.

Și în politică, Al Doilea Val a stimulat centralizarea. În Statele Unite această tendință este ilustrată chiar spre sfîrșitul anilor '80 ai secolului al XVIII-lea de lupta pentru înlocuirea acordului cu privire la înființarea confederației, lax și descentralizator, cu o constituție care să asigure o centralizare mai accentuată. În general, cercurile rurale aparținînd Primului Val se opuneau concentrării puterii în mîinile guvernului național, pe cînd cercurile comerciale din Al Doilea Val, conduse de Hamilton, susțineau, în *The Federalist* și alte publicații, că un guvern central puternic era esențial nu numai din rațiuni de politică externă și militare, ci și în vederea creșterii economice.

Constituția care a rezultat în 1787 a fost un compromis ingenios. Pentru că forțele Primului Val erau încă puternice, constituția a atribuit importante prerogative statelor, mai curînd decît guvernului central. De asemenea, pentru a evita o autoritate centrală excesivă, a cerut separarea puterilor legislativă, executivă și judecătorească. Dar constituția conținea și exprimări „elastice“, care au permis în cele din urmă guvernului federal să-și extindă considerabil raza de acțiune.

Pentru că industrializarea împingea sistemul politic spre o centralizare mai accentuată, guvernul de la Washington a preluat un număr crescînd de prerogative și responsabilități și a monopolizat tot mai mult luarea hotărîrilor. În același timp, în cadrul guvernului federal, puterea a trecut din mîinile Congresului și tribunalelor în mîinile puterii executive, cea care manifesta tendințele cele mai centralizatoare. Pe vremea lui Nixon, istoricul Arthur Schlesinger (el însuși cîndva un înflăcărat adept al centralismului) ataca „președinția imperială“.

Presiunile în vederea centralizării politice au fost şi mai puternice în afara Statelor Unite. O scurtă privire asupra Suediei, Japoniei, Marii Britanii sau Franţei este suficientă pentru ca, prin comparaţie, sistemul din Statele Unite să pară descentralizat. Jean-François Revel, autorul cărţii *Sans Marx ou Jésus*, evidenţiază aceasta atunci cînd descrie cum reacţionează guvernele la protestul politic : „Cînd o manifestaţie este interzisă în Franţa, nu există nici o îndoială asupra originii interdicţiei. Dacă e vorba de o manifestaţie politică importantă, dispoziţia vine de la guvern — spune el. În Statele Unite însă, prima întrebare pe care şi-o pune fiecare cînd este interzisă o demonstraţie e «de cine» ?“ Revel arată că de obicei măsura este luată de o autoritate locală care acţionează în mod autonom.

Evident, centralizarea politică se întîlneşte şi în ţările industriale marxiste. În 1850, Marx a cerut o „centralizare decisivă a puterii în mîinile statului“. Engels, la fel cu Hamilton înaintea lui, a atacat confederaţiile descentralizate ca fiind „un uriaş pas înapoi“.

Centralizarea treptată a unei economii cîndva descentralizate a fost favorizată de o invenţie crucială, a cărei denumire este revelatoare pentru scopul ei : banca centrală.

În 1694, în chiar zorii epocii industriale, pe cînd Newcomen se zbătea încă cu maşina cu abur, William Paterson a organizat Banca Angliei — care a devenit un model pentru instituţii centrale similare din toate ţările celui de Al Doilea Val. Nici o ţară nu şi-a încheiat etapa celui de Al Doilea Val fără a-şi construi propriul echivalent al acestui mecanism destinat controlului central asupra banilor şi creditelor.

Banca lui Paterson a vîndut rente de stat, a emis monedă acoperită de guvern, iar mai tîrziu a început să reglementeze împrumuturile altor bănci. În cele din urmă a preluat funcţia primordială pe care o au toate băncile centrale

astăzi : controlul central asupra resurselor financiare. În 1800 a fost înființată Banque de France cu aceleași atribuții. Ea a fost urmată de Reichsbank, creată în 1875.

În Statele Unite, ciocnirea dintre forțele Primului Val și celui de Al Doilea Val a dat naștere, curînd după adoptarea constituției, unei controverse majore privind sistemul bancar central. Hamilton, cel mai strălucit promotor al politicii adecvate celui de Al Doilea Val, era în favoarea unei bănci naționale de tipul celei din Anglia. Sudul și Vestul, legate încă de agricultură, i s-au opus. Totuși, cu ajutorul Nord-Estului în curs de industrializare, el a reușit să impună legislația prin care se crea Banca Statelor Unite — premergătoarea Sistemului Federal de Rezerve din zilele noastre.

Folosite de guverne pentru a reglementa nivelul și ritmul activității pieței, băncile centrale au introdus în economiile capitaliste — pe ușa din dos, ca să zicem așa — un oarecare grad de planificare neoficială pe termen scurt. Banii curgeau prin fiecare arteră a societăților din Al Doilea Val, capitaliste ori socialiste. Avînd nevoie de o stație centrală de pompare a banilor, ambele tipuri de societate și-au creat-o. Banca centrală și guvernul centralizat mergeau mînă în mînă. Centralizarea a fost un alt principiu dominant al civilizației celui de Al Doilea Val.

Vedem deci o serie de șase principii directoare, un „program“ care a acționat, în măsură mai mare sau mai mică, în toate țările din Al Doilea Val. Această jumătate de duzină de principii — standardizarea, specializarea, sincronizarea, concentrarea, maximizarea și centralizarea — au fost aplicate atît în flancul capitalist, cît și în cel socialist al societății industriale, pentru că ele au izvorît inevitabil din separarea producătorului de consumator și din rolul crescînd al pieței.

La rîndul lor, aceste principii, care se întăresc reciproc, au dus în mod implacabil la apariția birocrației. Ele au produs unele din cele mai vaste, mai rigide și mai puternice instituții birocratice cunoscute vreodată în lume, lăsîndu-l pe individ să rătăcească într-un univers de megainstituții amenințătoare, de felul celui imaginat de Kafka. Dacă astăzi ne simțim apăsați și copleșiți de ele, putem afla originea problemelor noastre în codul secret care a programat civilizația celui de Al Doilea Val.

Cele șase principii care formau codul și-au pus amprenta pe civilizația celui de Al Doilea Val. Astăzi, după cum vom vedea îndată, fiecare din aceste principii fundamentale este atacat de forțele celui de Al Treilea Val.

Sînt atacate și elitele celui de Al Doilea Val care continuă să aplice aceste principii — în afaceri, în activitatea bancară, în relațiile de muncă, în guvern, în învățămînt, în mijloacele de informare. Căci ascensiunea unei noi civilizații contestă toate cercurile conducătoare din cea veche.

În răsturnările din viitorul apropiat, elitele tuturor societăților industriale — atît de obișnuite să stabilească ele regulile — vor avea, după toate probabilitățile, soarta seniorilor feudali din trecut. Unele vor fi ocolite. Unele vor fi detronate. Unele vor deveni neputincioase sau vor ajunge în situația aristocrației sărăcite. Altele — cele mai inteligente și cu cea mai mare capacitate de adaptare — se vor transforma și vor conduce civilizația celui de Al Treilea Val.

Pentru a înțelege cine va conduce mîine, cînd Al Treilea Val va fi dominant, trebuie să știm mai întîi exact cine conduce astăzi.

5. Tehnicienii puterii

Întrebarea „Cine conduce ?“ este caracteristică celui de Al Doilea Val. Pînă la revoluția industrială ea nu prea avea rost. Indiferent

dacă erau conduşi de regi sau şamani, de războinici, zei ai soarelui sau sfinţi, oamenii nu aveau decît rareori îndoieli cu privire la cine le sînt stăpînii. Ridicîndu-şi ochii de pe ogor, ţăranul zdrenţăros vedea palatul sau mînăstirea profilîndu-se în toată splendoarea sa la orizont. El nu avea nevoie de un politolog sau mare ziarist pentru a rezolva ghicitoarea puterii. Toată lumea ştia cine conduce.

Peste tot unde s-a abătut Al Doilea Val, a apărut însă un nou tip de putere, difuză şi impersonală. Cei aflaţi la putere au devenit anonimii „ei". Cine erau „ei" ?

Integratorii

După cum am văzut, industrialismul a fragmentat societatea în mii de părţi care se întrepătrund — fabrici, biserici, şcoli, sindicate, închisori, spitale şi multe altele. El a frînt linia autorităţii între biserică, stat şi individ. A împărţit cunoaşterea în discipline specializate. A divizat munca în fragmente. A descompus familia în unităţi mai mici. Făcînd acestea, a distrus viaţa şi cultura de comunitate.

Cineva trebuia să adune din nou lucrurile laolaltă într-o formă diferită.

Această necesitate a dat naştere multor specialişti noi, a căror principală sarcină era integrarea. Intitulîndu-se cadre de conducere sau administratori, comisari, coordonatori, preşedinţi, vicepreşedinţi, birocraţi sau directori, ei au apărut în toate sectoarele economice, în toate guvernele şi la toate nivelurile societăţii. Şi s-au dovedit indispensabili. Erau integratorii.

Aceştia au definit rolurile şi au repartizat locurile de muncă. Au hotărît cine ce remuneraţie să primească. Au întocmit planuri, au stabilit criterii şi au dat ori au refuzat recomandări. Au legat între ele producţia, desfacerea, transportul şi comunicaţiile. Au stabilit legile de interacţiune a întreprinderilor şi instituţiilor. Pe scurt, au asamblat piesele care compun so-

cietatea. Fără ei, sistemul celui de Al Doilea Val nu ar fi putut funcţiona.

La mijlocul secolului al XIX-lea, Marx credea că posesorii uneltelor şi tehnologiei — ai „mijloacelor de producţie" — sînt cei ce conduc societatea. El a susţinut că, din cauza interdependenţei muncii, muncitorii pot dezorganiza producţia şi pune mîna pe uneltele patronilor. Iar cînd vor intra în posesia uneltelor, vor conduce societatea.

Dar tocmai datorită interdependenţei, a crescut necontenit influenţa unui nou grup — cei care orchestrau sau integrau sistemul.

În sectorul economic, primii integratori au fost proprietarii de fabrici, întreprinzătorii, posesorii de filaturi şi fabricanţii de articole de fier. De regulă, proprietarul împreună cu cîţiva colaboratori puteau coordona munca unui mare număr de „salariaţi" necalificaţi şi integra firma în sfera mai largă a economiei.

Dat fiind că pe vremea aceea proprietarul şi integratorul erau una şi aceeaşi persoană, nu este de mirare că Marx i-a confundat şi a pus atît de tare accentul pe proprietate. Producţia devenind însă mai complexă şi diviziunea muncii mai specializată, sectorul economic a cunoscut o incredibilă proliferare a cadrelor de conducere şi experţilor, care s-au interpus între patron şi muncitori. Lucrările de birou s-au înmulţit ca ciupercile. Curînd, în firmele mai mari, nimeni, nici măcar proprietarul sau cel mai mare acţionar, n-a mai putut avea nici măcar o vagă idee despre modul lor de funcţionare. Deciziile proprietarului au ajuns să fie modelate şi în final controlate de specialiştii angajaţi pentru a coordona sistemul. Astfel s-a născut o nouă elită conducătoare, a cărei putere nu se mai baza pe proprietate, ci mai curînd pe controlul asupra procesului de integrare.

Pe măsură ce directorul avea mai multă putere, acţionarul devenea mai puţin important. Pe măsură ce firmele se măreau, familiile

posesoare le vindeau unor grupuri tot mai mari de acţionari, dintre care puţini ştiau ceva despre exploatarea întreprinderii. Acţionarii au fost nevoiţi să se bazeze din ce în ce mai mult pe directori angajaţi nu numai pentru conducerea activităţii curente a firmei, ci şi pentru stabilirea obiectivelor şi strategiilor pe termen lung. Consiliile de administraţie, care teoretic îi reprezentau pe proprietari, erau şi ele tot mai rupte de activităţile pe care se presupunea că le conduc şi mai prost informate asupra lor. Astfel, investiţiile particulare au ajuns să fie făcute nu de persoane. ci indirect de instituţii ca fondul de pensii, casele de ajutor reciproc şi serviciile de credite ale băncilor. Adevăraţii „proprietari" ai industriei erau îndepărtaţi tot mai mult de la conducere.

Noua putere a integratorilor a fost poate cel mai clar exprimată de W. Michael Blumenthal, fostul ministru de finanţe al Statelor Unite. Înainte de a intra în guvern, Blumenthal conducea Societatea Bendix. Întrebat odată dacă nu ar vrea să fie cîndva proprietarul societăţii, Blumenthal a răspuns : „Autoritatea este cea care contează, nu proprietatea. Şi asta este ceea ce am ca director general. Săptămîna viitoare va avea loc o adunare a acţionarilor, iar eu am 97 la sută din voturi. *Posed* doar 8 000 de acţiuni. Pentru mine autoritatea este importantă... Să am controlul asupra acestui uriaş animal şi să-l folosesc în mod constructiv, asta este ceea ce vreau, mai curînd decît să fac lucruri stupide pe care mi le-ar cere alţii să le fac".

Astfel politica firmelor a ajuns să fie elaborată în măsură crescîndă de directori angajaţi sau de agenţi financiari care plasau banii altor persoane, dar în nici un caz de proprietarii înşişi şi cu atît mai puţin de muncitori. Integratorii şi-au preluat rolul.

Deci integratorii au luat frînele conducerii. Pentru că elementele sistemului nu ar fi putut acționa laolaltă fără ei. „Mașina“ nu ar fi funcționat.

Motorul integrator

Integrarea unei singure întreprinderi ori chiar a unei ramuri industriale nu era decît o mică parte din ceea ce trebuia făcut. După cum am văzut, societatea industrială modernă și-a creat o mulțime de organizații, de la sindicate și asociații comerciale la biserici, școli, clinici medicale și grupuri de distracții, care trebuiau toate să funcționeze într-un cadru de reguli previzibile. Era nevoie de norme. În primul rînd, era necesară o armonizare a infosferei, sociosferei și tehnosferei.

Din această necesitate stringentă de integrare a civilizației celui de Al Doilea Val a rezultat cel mai mare coordonator — motorul integrator al sistemului : guvernul numeros. Foamea de integrare a sistemului explică ascensiunea continuă a guvernelor numeroase în toate societățile celui de Al Doilea Val.

Mereu s-au ridicat politicieni demagogi care au cerut guverne mai mici. Dar, odată instalați în funcții, aceiași conducători lărgeau guvernul, în loc să-l restrîngă. Această contradicție între declarații și realitate devine inteligibilă în momentul în care ne dăm seama că scopul suprem al guvernelor din Al Doilea Val este să realizeze și să mențină civilizația industrială. În fața acestui angajament, dispar toate neînțelegerile mărunte. Partidele și politicienii se pot certa pe alte probleme, dar asupra acesteia există un acord tacit. Iar un guvern numeros făcea parte din programul lor nemărturisit, indiferent de cele ce spuneau, pentru că în societă-

ţile industriale guvernul este cel care îndeplineşte sarcini integratoare esenţiale.

În cuvintele comentatorului politic Clayton Fritchey, guvernul federal al Statelor Unite nu a încetat nici o clipă să crească, chiar sub trei recente administraţii republicane, „pentru simplul motiv că nici chiar Houdini nu l-ar putea demonta fără urmări grave şi nocive".

Adepţii pieţei libere au susţinut că guvernele stînjenesc activitatea economică. Dar, dacă industrializarea ar fi fost lăsată exclusiv în seama întreprinderii particulare, ea s-ar fi realizat mult mai încet — dacă s-ar fi realizat. Guvernele au accelerat dezvoltarea căilor ferate, au construit porturi, drumuri, canale şi autostrăzi. Au organizat serviciile poştale şi au construit ori reglementat sisteme telegrafice, telefonice, de radio şi televiziune. Au elaborat coduri comerciale şi au normat pieţele. Au exercitat presiuni, prin intermediul politicii externe, şi au aplicat taxe vamale pentru a ajuta industria. Au gonit ţăranii de pe cîmp, transformîndu-i în mînă de lucru industrială. Au subvenţionat tehnologia energetică şi pe cea avansată, deseori în cadrul cheltuielilor militare. La o mie de niveluri, guvernele şi-au asumat sarcinile integratoare pe care alţii nu puteau, sau nu voiau, să le îndeplinească.

Căci guvernul a fost marele accelerator. Datorită puterii sale coercitive şi veniturilor fiscale, putea face lucruri în care întreprinderea particulară nu-şi putea permite să se lanseze. Guvernele au fost în măsură să „încălzească" procesul de industrializare, intervenind şi umplînd golurile care apăreau în sistem — înainte ca aceasta să devină posibil sau rentabil pentru firmele particulare. Guvernele au putut realiza „integrarea anticipativă".

Înfiinţînd sisteme şcolare de masă, guvernele nu numai că au contribuit la formarea tinerilor pentru rolurile pe care urmau să le aibă în forţa de muncă industrială (în fapt, subvenţionînd astfel industria), dar în acelaşi timp au promovat răspîndirea familiei nucleare. Eliberînd familia de povara educaţiei copiilor şi de alte funcţii tradiţionale, guvernele au grăbit adaptarea structurii familiei la nevoile sistemului de fabrică. Prin urmare, la multe niveluri diferite, guvernele au orchestrat complexitatea civilizaţiei celui de Al Doilea Val.

Nu este surprinzător că, pe măsură ce integrarea a devenit mai importantă, s-au modificat atît esenţa guvernării cît şi modul de guvernare. Preşedinţii şi prim-miniştrii, de exemplu, au ajuns să se considere în primul rînd administratori, mai curînd decît conducători sociali şi politici creatori. Prin personalitatea şi comportamentul lor au devenit aproape interşanjabili cu conducătorii marilor companii şi întreprinderi productive.

Piramidele puterii

Tehnicienii puterii s-au organizat ei înşişi într-o ierarhie de elite şi subelite. Fiecare industrie şi sector al guvernului a dat curînd naştere propriilor sale cadre de conducere, puternicii „Ei".

Sportul... religia... învăţămîntul... fiecare avea propria-i piramidă a puterii. A apărut o conducere a ştiinţei, o conducere a apărării, o conducere culturală. În civilizaţia celui de Al Doilea Val, puterea s-a împărţit între zeci, sute şi chiar mii de asemenea elite specializate.

La rîndul lor, aceste elite specializate au fost integrate de elitele generaliste, ai căror membri sînt răspîndiţi în toate specialităţile. Vedem deci că în naţiunile celui de Al Doilea Val există grupuri specializate de integratori, birocraţi sau directori, ei înşişi integraţi de către integratorii generalişti.

În fine, la un nivel şi mai înalt, integrarea a fost impusă de către „supraelitele“ care alocă fondurile de investiţii. În finanţe sau industrie, în Pentagon sau în organele de planificare, cei care hotărăsc principalele investiţii din societatea industrială stabilesc limitele în cadrul cărora integratorii înşişi sînt nevoiţi să opereze. Dacă s-a hotărît o investiţie realmente importantă, aceasta limitează opţiunile viitoare. În cazul unei penurii de resurse, nu se pot demonta pur şi simplu convertizoare Bessemer, instalaţii de cracare sau linii de asamblare înainte de amortizarea costului lor. Prin urmare, odată instalate, aceste mijloace fixe stabilesc parametrii activităţii viitorilor directori şi integratori. Grupurile de factori de decizie anonimi, care manevrează pîrghiile investiţiilor, au constituit supraelitele din toate societăţile industriale.

S-a format, aşadar, o arhitectură similară a elitelor în toate societăţile celui de Al Doilea Val. Iar această ierarhie ascunsă a puterii a renăscut — cu variaţii locale — după fiecare criză sau răsturnare politică. Numele, lozincile, insignele şi candidaţii partidelor s-au schimbat, revoluţiile au venit şi au trecut. Au apărut figuri noi la birourile masive de mahon. Dar arhitectura de bază a puterii a rămas.

Acum, cînd Al Treilea Val de schimbare a început să se izbească de fortăreaţa puterii conducătoare, apar primele fisuri trecătoare în sistemul puterii. Cererile de participare la conducere şi la procesul decizional, de introducere a controlului muncitorilor, consumatorilor şi cetăţenilor, de instaurare a unei democraţii care să anticipeze viitorul cresc în toate ţările. În majoritatea industriilor avansate, apar modalităţi noi de organizare, mai puţin ierarhice şi mai mult ad-hocratice. Se intensifică presiunile în vederea descentralizării puterii. Iar di-

rectorii depind din ce în ce mai mult de informaţiile primite de jos. În consecinţă, elitele însele devin mai puţin permanente şi mai nesigure. Toate acestea nu sînt decît primele semnale de alarmă — indicii ale răsturnării care va să vie în sistemul politic.

Al Treilea Val, care a şi început să zdruncine aceste structuri industriale, deschide perspective fantastice de reînnoire socială şi politică. În anii imediat următori, uimitoare instituţii noi vor înlocui structurile integratoare învechite, sufocante şi nefuncţionale.

Înainte de a examina aceste posibilităţi, trebuie să aprofundăm analiza sistemului pe cale de dispariţie. Trebuie să radiografiem sistemul nostru politic învechit, pentru a vedea cum s-a potrivit în cadrul civilizaţiei celui de Al Doilea Val, cum a servit ordinea industrială şi elitele ei. Numai atunci vom putea înţelege de ce nu mai este adecvat şi suportabil.

6. Planul ascuns

Nimic nu este mai derutant pentru un francez decît spectacolul unei campanii prezidenţiale americane : înghiţitul de *hot-dogs*, manifestările exuberante de prietenie şi sărutatul copiilor, refuzul modest de a intra în competiţie, alegerile preliminare, convenţiile, urmate de demenţa colectării de fonduri, vizitele fulger în diverse localităţi, discursurile, reclamele de la televiziune — toate în numele democraţiei. În schimb, americanilor le vine greu să înţeleagă modul în care francezii îşi aleg conducătorii. Şi mai puţin înţeleg sobrele alegeri britanice, alegerile deschise tuturor, cu două duzini de partide, din Olanda, sistemul preferenţial de vot din Australia, sau manevrele de culise şi negocierile dintre facţiuni în Japonia. Toate aceste sisteme politice par teribil de diferite unele de altele.

În materie de politică, nu există măcar două țări industriale care să semene.

Totuși, dacă ne debarasăm de ideile noastre mărginite, descoperim brusc că sub deosebirile superficiale se află o serie de asemănări marcate. De fapt, este aproape ca și cum sistemele politice ale țărilor din Al Doilea Val ar fi construite după același plan ascuns.

Cînd revoluționarii celui de Al Doilea Val au reușit să răstoarne elitele Primului Val în Franța, Statele Unite, Rusia, Japonia și alte țări, ei au fost confruntați cu necesitatea de a elabora constituții, de a înființa guverne noi și de a crea, practic din nimic, instituții politice noi. În febra creației, au dezbătut idei noi, structuri noi. Peste tot s-au certat în legătură cu natura reprezentării. Cine să reprezinte pe cine ? Reprezentanții să voteze după cum le spune poporul, ori să se ghideze după propria lor judecată ? Durata mandatului să fie lungă sau scurtă ? Ce rol să joace partidele ?

Din aceste conflicte și dezbateri s-a născut o nouă arhitectură politică în fiecare țară. Un examen atent al acestor structuri arată că ele sînt clădite pe o combinație de premise moștenite din Primul Val și de idei mai noi introduse de era industrială.

Nu a fost ușor pentru creatorii sistemelor politice din Al Doilea Val să-și imagineze, după milenii de agricultură, o economie bazată pe capital, muncă, energie și materii prime, nu pe pămînt. Pămîntul se aflase totdeauna în chiar centrul vieții. Nu este deci surprinzător că geografia este adînc împlîntată în toate sistemele electorale. Senatorii și membrii Congresului american — la fel cu omologii lor din Marea Britanie și multe alte țări industriale — continuă să fie aleși nu ca reprezentanți ai unei clase sociale ori ai unor categorii rezultate din împărțirea pe profesii, naționalități, sexe ori stil de viață, ci ca reprezentanți ai locuitorilor unui anumit teritoriu : o zonă geografică.

Imobilitatea fiind specifică oamenilor din

Primul Val, era normal ca arhitecţii sistemelor politice din era industrială să presupună că oamenii îşi vor petrece toată viaţa în aceeaşi localitate. De unde larga răspîndire, chiar în zilele noastre, a condiţiei ca alegătorul să voteze acolo unde îşi are domiciliul.

În Primul Val ritmul vieţii era lent. Comunicaţiile erau atît de primitive încît putea dura o săptămînă pînă cînd un mesaj al Congresului continental din Philadelphia ajungea la New York. Treceau săptămîni sau luni pînă cînd interiorul ţării lua cunoştinţă de un discurs al lui George Washington. Chiar în 1865, Londra a aflat abia după 12 zile că Lincoln fusese asasinat. În baza presupunerii tacite că lucrurile se desfăşoară încet, forurile reprezentative, precum Congresul american sau Parlamentul britanic, erau considerate „deliberative" — adică dispunînd de timp şi luîndu-şi răgazul să se gîndească bine la probleme.

În Primul Val, majoritatea oamenilor erau analfabeţi şi ignoranţi. Se presupunea deci în cercurile cele mai largi că reprezentanţii, în special dacă provin din clasele cultivate, vor lua cu siguranţă decizii mai inteligente decît masa alegătorilor.

Însă pe cînd încastrau în instituţiile noastre politice aceste idei specifice Primului Val, revoluţionarii celui de Al Doilea Val priveau şi spre viitor. Aşa se face că arhitectura creată de ei reflectă şi unele noţiuni tehnice moderne pe vremea lor.

Mecanomania

Oamenii de afaceri, intelectualii şi revoluţionarii de la începutul epocii industriale au fost realmente hipnotizaţi de mecanică. Ei erau fascinaţi de maşinile cu abur, de ceasornice, de războaiele de ţesut, de pompe şi pistoane şi au construit nenumărate analogii cu tehnicile mecanice simple de pe vremea lor. Nu întîmplător Benjamin Franklin şi Thomas Jefferson, de

exemplu, au fost atît oameni de ştiinţă şi inventatori, cît şi revoluţionari politici.

Ei au crescut în efervescenţa culturală creată de marile descoperiri ale lui Newton. Acesta studiase bolta cerească şi ajunsese la concluzia că întregul univers este un uriaş mecanism de ceasornic care funcţionează cu precizie mecanică. Medicul şi filozoful francez La Mettrie a declarat în 1784 că omul însuşi este o maşină. Mai tîrziu, Adam Smith a aplicat comparaţia cu maşina şi în economia politică, susţinînd că economia este un sistem, iar sistemele „seamănă în multe privinţe cu maşinile".

Descriind dezbaterile care au dus la Constituţia Statelor Unite, James Madison vorbea despre necesitatea de a „remodela sistemul", de a modifica „structura" puterii politice şi de a selecta funcţionarii de stat prin „filtrări succesive". Constituţia însăşi era plină de „piedici şi greutăţi" ca mecanismul unui ceasornic uriaş. Jefferson vorbea despre „mecanismul guvernării".

Gîndirea politică americană a continuat să răsune de zgomotul volanţilor, lanţurilor, angrenajelor, opritoarelor şi greutăţilor. Astfel, Martin van Buren a inventat „maşinăria politică" şi în cele din urmă oraşul New York a avut maşinăria lui Tweed, statul Tennessee, maşinăria lui Crump, iar New Jersey, pe cea a lui Hague *. Mai multe generaţii de politicieni americani pînă la cele de azi au elaborat „planuri de execuţie" politice, „au proiectat alegeri", au trecut „cu compresorul" legi prin Congres şi adunările legislative ale statelor. În Anglia secolului al XIX-lea, lordul Cromer şi-a imaginat un guvern imperial care să „asigure funcţionarea armonioasă a diverselor piese ale maşinii".

Această mentalitate mecanică nu a fost produsul capitalismului. Lenin, de pildă, a spus că

---

* Aceste „maşinării" au fost de fapt grupuri de politicieni care au deţinut la un moment dat supremaţia prin mijloace nu întotdeauna cinstite. — *Nota trad.*

tatul nu este „altceva decît o mașină folosită le capitaliști pentru a-i oprima pe muncitori". Troțki a vorbit despre „toate rotițele și șuruburile mecanismului social burghez" și a continuat descriind funcția unui partid revoluționar în termeni împrumutați tot din mecanică. Numindu-l un „aparat" puternic, el a subliniat : „ca oricare mecanism, prin el însuși acesta este static... mișcarea maselor trebuie... să învingă inerția... Astfel, forța vie a aburului trebuie să învingă inerția mașinii înainte de a putea pune volantul în mișcare".

Saturați cu acest mod de gîndire și crezînd aproape orbește în puterea și eficiența mașinilor, ctitorii revoluționari ai societăților din Al Doilea Val, capitaliști ori socialiști, au inventat instituții politice care aveau multe caracteristici ale mașinilor de la începutul erei industriale.

Trusa reprezentării

Structurile pe care aceștia le-au fasonat și montat s-au întemeiat pe noțiunea elementară de reprezentare. În fiecare țară ei au folosit anumite elemente standard. Aceste componente proveneau din ceea ce s-ar putea numi, doar pe jumătate în glumă, trusa universală a reprezentării.

Componentele respective sînt :

1. Cetățeni cu drept de vot
2. Partide care adună voturi
3. Candidați care, cîștigînd voturi, se transformă imediat în „reprezentanți" ai alegătorilor
4. Foruri legislative (parlamente, diete, congrese, Bundestag-uri sau adunări) în care, votînd, reprezentanții fabrică legi
5. Conducători (președinți, prim-miniștri, secretari de partid), care introduc materii prime în mașina de fabricat legi, sub formă de politici, și apoi aplică legile produse.

Voturile erau „atomii“ acestui mecanism newtonian. Ele erau adunate de partide care serveau drept „colectorul“ sistemului. Partidele strîngeau voturile provenite din multe surse şi le introduceau în maşina de adunat electorală, care le amesteca proporţional cu forţa sau compoziţia partidelor, producînd „voinţa poporului“ — combustibilul de bază presupus a alimenta mecanismul guvernării.

Piesele din trusă au fost îmbinate şi folosite în diverse feluri în diversele locuri. În unele locuri, toţi cei ce depăşiseră vîrsta de 21 ani puteau vota ; într-altele, numai bărbaţii albi aveau acest drept ; într-o ţară, întregul proces nu a fost decît faţada în dosul căreia conducea un dictator ; în alta, conducătorii aleşi au avut efectiv o putere considerabilă. Aici existau două partide, dincolo o mulţime, şi altundeva numai un singur partid. Cu toate acestea, schema istorică este limpede. Oricum ar fi modificate sau aranjate piesele, aceeaşi trusă a servit la construirea maşinăriei politice oficiale a tuturor naţiunilor industriale.

După cum fabrica a ajuns să simbolizeze întreaga tehnosferă industrială, tot astfel puterea reprezentativă (oricît de denaturată ar fi ea) a devenit semnul distinctiv al unei naţiuni „avansate“. Într-adevăr, în urma presiunilor exercitate de colonizatori sau prin imitaţie oarbă, chiar multe naţiuni neindustriale s-au grăbit să instaleze aceleaşi mecanisme oficiale şi au folosit aceeaşi trusă universală.

Fabrica globală de legi

„Maşinile democraţiei“ nu au rămas la nivelul naţional. În S.U.A. ele au fost instalate de asemenea la nivel statal, provincial şi local pînă la consiliile orăşeneşti şi săteşti. Numai în

Statele Unite există astăzi circa 500 000 funcționari publici aleși și 25 869 unități guvernamentale locale în zonele metropolitane, fiecare cu propriile sale alegeri, organe reprezentative și procedură electorală.

Mii de asemenea mașini se învîrtesc scîrțîind în regiunile nemetropolitane și zeci de mii în toată lumea. În cantoanele elvețiene și departamentele franceze, în comitatele britanice și provinciile din Canada, la Singapore și Haifa, Osaka și Oslo, se prezintă candidați care se transformă ca prin minune în „reprezentanți". Putem spune fără exagerare că peste 100 000 de asemenea mașini produc acum legi, decrete, regulamente și norme numai în țările celui de Al Doilea Val *.

Teoretic, după cum fiecare om și fiecare vot constituia o unitate atomică distinctă, fiecare unitate politică — națională, provincială și locală — era de asemenea considerată atomică și individuală. Fiecare avea propria ei jurisdicție, definită cu grijă, prerogativele, drepturile și îndatoririle ei. Unitățile erau legate între ele într-o ordine ierarhică, de la vîrf spre bază, de la autoritatea națională la cea statală, regională sau locală. Dar, pe măsură ce industrialismul s-a maturizat și integrarea economiei s-a accentuat, hotărîrile luate de fiecare din aceste unități politice au ajuns să producă efecte din-

---

* În afara organelor puterii de stat, în industrialism toate partidele politice, de la extrema dreaptă la extrema stîngă, au întreprins automat acțiunile tradiționale de alegere a conducătorilor lor prin vot. Chiar întrecerile pentru funcțiile de conducere de la nivelul circumscripției electorale ori celulei locale reclamă o formă oarecare de alegeri, măcar pentru a ratifica opțiunile făcute mai sus. Și în multe țări, ritualul alegerilor a devenit parte integrantă din viața multor altor organizații, de la sindicate și biserici la detașamentele de copii. Votarea este specifică modului de viață industrial.

colo de jurisdicţia ei, fapt care a determinat alte organe politice să riposteze.

O hotărîre luată de dieta japoneză cu privire la industria textilă din ţara respectivă a putut influenţa folosirea forţei de muncă în Carolina de Nord şi serviciile de asistenţă socială din Chicago. Votarea de către Congres a limitării importurilor de automobile poate atrage după sine un plus de muncă pentru forurile conducătoare locale din Nagoya sau Torino. Așadar, pe cînd în trecut politicienii puteau lua o hotărîre fără a modifica condiţiile din afara jurisdicţiei lor, în prezent aceasta devine tot mai puţin posibil.

Pe la mijlocul secolului al XX-lea, zeci de mii de organisme politice aparent suverane și independente de pe tot globul erau legate unele de altele prin circuite economice, prin posibilităţile crescînde de călătorie, migrare și comunicaţii, astfel că se activau şi se stimulau reciproc în permanenţă.

Miile de mecanisme reprezentative construite din elementele trusei electorale au ajuns astfel să formeze o singură supramașinărie invizibilă : o fabrică de legi de dimensiuni globale. Ne rămîne acum să vedem cum, și de către cine, sînt acţionate pîrghiile şi roţile de comandă ale acestui sistem global.

Ritualul liniştirii

Născut din visurile liberatoare ale revoluţionarilor celui de Al Doilea Val, guvernămîntul reprezentativ a constituit un uimitor progres faţă de formele de guvernămînt anterioare, în felul său un triumf tehnic mai remarcabil decît maşina cu abur sau aeroplanul.

Guvernul reprezentativ a asigurat succesiunea lină în absenţa unei dinastii ereditare. A

deschis canale de reacție inversă între vîrful și baza societății. A creat o arenă în care disputele dintre diverse grupuri puteau fi soluționate pe cale pașnică.

Legat de criteriul majorității și de ideea „omul și votul“, guvernul reprezentativ i-a ajutat pe cei săraci și slabi să obțină avantaje de la tehnicienii puterii care comandau motoarele integratoare ale societății. Pentru aceste motive, răspîndirea lui a fost, în mare, o realizare epocală în istorie, cu efecte civilizatoare.

Totuși, chiar de la început, guvernul reprezentativ nu și-a ținut nici pe departe promisiunea. Oricîtă imaginație am avea, nu putem spune că el s-a aflat vreodată sub controlul poporului, oricare ar fi definiția dată acestuia. În nici una din țările industriale guvernul reprezentativ nu a modificat efectiv structura subiacentă a puterii — subelitele, elitele și supraelitele. Departe de a slăbi controlul elitelor conducătoare, mecanismul reprezentării a devenit unul din principalele mijloace de integrare cu ajutorul cărora acestea s-au menținut la putere.

Astfel, indiferent cine ieșea învingător, alegerile au îndeplinit o importantă funcție culturală pentru elite. În măsura în care oricine avea dreptul la vot, alegerile au alimentat iluzia egalității. Votarea era un ritual de liniștire în masă, dînd cetățenilor impresia că opțiunile se făceau sistematic, cu regularitate mecanică, deci, implicit, în mod rațional. Alegerile i-au asigurat în mod simbolic pe cetățeni că ei conduc — că, teoretic cel puțin, își pot „dezalege“ conducătorii din moment ce și-i aleg. Atît în țările capitaliste, cît și în cele socialiste, această liniștire rituală s-a dovedit deseori mai importantă decît rezultatul propriu-zis al alegerilor.

Elitele integratoare au programat mașina politică altfel în diversele țări, reglementînd numărul partidelor sau manipulînd eligibilitatea. Cu toate acestea, ritualul electoral — farsa, după

părerea unora — a fost folosit peste tot. Alegerile sînt supapa de siguranță pentru protestele venite de jos.

În plus, cu toate eforturile reformatorilor democratici și radicalilor, elitele integratoare și-au păstrat controlul efectiv și permanent asupra sistemelor de guvernare reprezentativă. S-au emis multe teorii pentru a explica de ce s-a întîmplat astfel. Dar majoritatea acestor teorii nu țin cont de caracterul mecanic al sistemului.

Dacă vom privi sistemele politice din Al Doilea Val cu ochii unui inginer, nu ai unui politolog, vom fi izbiți de un fapt esențial care trece de obicei neobservat.

În industrie, inginerii obișnuiesc să împartă mașinile în două categorii fundamental diferite : cele care funcționează intermitent, cunoscute drept mașini de „prelucrare în loturi", și cele care funcționează fără întrerupere, numite „cu flux continuu". Un exemplu din prima categorie este banala presă de forjare în matrițe. Muncitorul aduce un lot de plăcuțe metalice și le introduce, cîte una sau mai multe dintr-odată, în mașină, care le matrițează în formele dorite. Cînd lotul s-a isprăvit, mașina se oprește pînă la sosirea unui alt lot. Un exemplu din a doua categorie este rafinăria de petrol care, odată ce a fost pusă în funcțiune, nu se mai oprește. Țițeiul curge prin coloane, țevi și rezervoare 24 de ore din 24.

Dacă privim la fabrica globală de legi, cu votarea intermitentă, avem în față o mașină clasică de prelucrare în loturi. Publicul poate alege între candidați la anumite date, după care „mașina democrației" este oprită.

Comparați această mașină cu fluxul continuu de influență pornit de la grupurile de interese economice, de la grupurile care exercită presiuni în viața politică și de la traficanții de

putere. Numeroşi delegaţi ai societăţilor anonime, ai agenţiilor şi departamentelor guvernamentale şi ai ministerelor depun mărturie în faţa comitetelor, sînt membri ai unor comisii speciale, iau parte la aceleaşi recepţii şi banchete, toastează unul pentru celălalt, cu cocteiluri la Washington şi cu vodcă la Moscova, transmit informaţii şi influenţă încoace şi încolo, înrîurind astfel neîncetat procesul decizional.

În rezumat, elitele au creat o puternică maşină cu flux continuu care să funcţioneze alături de maşina democratică de prelucrare în loturi (şi deseori în scopuri opuse). Numai dacă vedem aceste două maşini una lîngă alta, putem înţelege cum s-a exercitat realmente puterea în fabrica globală de legi.

Atîta timp cît au jucat jocul reprezentării, cetăţenii au avut, în cel mai bun caz, doar ocazii intermitente, la alegeri, de a-şi transmite aprobarea sau dezaprobarea pentru guvern şi acţiunile acestuia. În schimb, tehnicienii puterii au influenţat permanent aceste acţiuni.

În fine, chiar în principiul reprezentării s-a introdus un instrument şi mai puternic de control social. Însăşi alegerea unor oameni pentru a-i reprezenta pe alţii a creat noi membri ai elitei.

Cînd muncitorii, de exemplu, au început să lupte pentru dreptul de a organiza sindicate, ei au fost hărţuiţi, judecaţi pentru conspiraţie, urmăriţi de spionii companiei ori bătuţi de poliţie şi echipe de mardeiaşi. Ei nu făceau parte din sistem, în care nu erau reprezentaţi ori erau reprezentaţi în mod necorespunzător.

După înfiinţare, sindicatele au dat naştere unui nou grup de integratori — liderii sindicali — ai cărui membri, în loc să-i reprezinte pur şi simplu pe muncitori, au mediat între aceştia şi elitele din economie şi din conducerea politică. În ciuda afirmaţiilor lor, un George

Meany şi alţii ca el din întreaga lume au devenit membri de bază ai elitelor integratoare.

Teoretic, necesitatea de a candida în alegerile următoare garantează că reprezentanţii vor rămîne cinstiţi şi vor continua să susţină interesele cetăţenilor pe care-i reprezintă. Aceasta nu a împiedicat însă nicăieri absorbirea reprezentanţilor în arhitectura puterii. Distanţa dintre reprezentanţi şi cetăţenii pe care-i reprezintă a crescut peste tot.

Forma de guvernămînt reprezentativ — democraţia, cum am fost învăţaţi să o numim — a fost, pe scurt, o tehnologie industrială de asigurare a inegalităţii. Ea era pseudoreprezentativă.

Făcînd o succintă retrospectivă, vedem o civilizaţie întemeiată în mare măsură pe combustibilii fosili, producţia industrială, familia nucleară, societatea anonimă, învăţămîntul de masă şi mijloacele de informare în masă, toate bazate pe o separare din ce în ce mai pronunţată a producţiei de consum — şi toate conduse de o serie de elite, avînd sarcina de a integra sistemul.

În acest sistem, guvernul reprezentativ era echivalentul politic al fabricii. Într-adevăr, el *era* o fabrică de produs hotărîri integratoare colective. Ca majoritatea fabricilor, era condus de sus. Şi tot ca majoritatea fabricilor, este astăzi din ce în ce mai învechit, victimă a înaintării celui de Al Treilea Val.

7. Frenezia naţiunilor

Abaco este o insulă. Are 6 500 de locuitori şi face parte din arhipelagul Bahama, care se află în largul coastei Floridei. Acum cîţiva ani, un grup de oameni de afaceri americani, negustori de arme, ideologi ai liberei iniţiative, un agent de spionaj de culoare şi un membru al Camerei

lorzilor din Marea Britanie au hotărît că sosise vremea ca Abaco să se declare independentă.

Planul lor era să preia insula şi să o desprindă de guvernul bahamez, promiţînd fiecărui locuitor autohton un acru de pămînt gratuit după revoluţie. (În urma acestei împărţiri ar fi rămas un sfert de milion de acri pentru a fi folosiţi de constructorii de proprietăţi imobiliare şi de rentierii care lansaseră planul.) Scopul final era înfiinţarea unui stat utopic în Abaco, unde să nu se plătească impozite şi unde să se poată retrage oamenii de afaceri bogaţi care se temeau de apocalipsul socialist.

Din nenorocire pentru libera iniţiativă, locuitorii insulei Abaco s-au dovedit prea puţin doritori să-şi scuture lanţurile, aşa că plănuita naţiune nouă s-a născut moartă.

Totuşi, într-o lume în care mişcările naţionaliste luptă pentru putere şi în care circa 152 de state sînt membre ale O.N.U., asemenea parodii servesc unui scop folositor.

Puteau cei 6 500 de locuitori ai insulei Abaco, fie că erau finanţaţi de oameni de afaceri excentrici, fie că nu erau, constitui o naţiune ? Dacă Singapore cu 2,3 milioane de locuitori este o naţiune, de ce să nu fie o naţiune şi oraşul New York care are 8 milioane de locuitori ? Dacă Brooklyn ar avea bombardiere cu reacţie, ar fi el o naţiune ? Deşi sună absurd, asemenea întrebări vor căpăta o nouă semnificaţie acum cînd Al Treilea Val se izbeşte de înseşi temeliile civilizaţiei celui de Al Doilea Val. Căci una din aceste temelii a fost şi este încă statul naţional.

Înainte de a pătrunde dincolo de retorica nebuloasă din jurul problemei naţionalismului, nu vom putea descoperi semnificaţia ştirilor zilnice şi nu vom putea înţelege conflictul dintre civilizaţiile Primului Val şi celui de Al Doilea Val acum cînd Al Treilea Val le loveşte pe amîndouă.

Schimbînd caii

Înainte ca Al Doilea Val să se rostogolească peste Europa, în cea mai mare parte a lumii nu se constituiseră încă naţiuni, ci exista un caleidoscop de triburi, clanuri, ducate, principate, regate şi alte formaţiuni mai mult sau mai puţin locale. „Regii şi principii — scrie politologul S. E. Finer — deţineau puterea pe bucăţele şi în stropi". Frontierele nu erau trasate cu stricteţe, iar drepturile guvernamentale erau neclare. Autoritatea statală nu era încă standardizată. Într-un sat, ne spune profesorul Finer, ea se limita la dreptul de a lua uium de la o moară de vînt, în altul la adunarea dărilor de la ţărani şi iarăşi în altul la numirea unui stareţ. O persoană care poseda avere în cîteva regiuni diferite datora eventual supunere mai multor stăpînitori. Pînă şi cel mai mare împărat domnea de fapt peste un mozaic de mici comunităţi, fiecare cu guvernarea ei locală. Conducerea politică nu era încă uniformă. Voltaire a rezumat situaţia : călătorind prin Europa, s-a plîns el, a trebuit să schimbe legile de tot atîtea ori de cîte ori schimbase caii.

Această butadă conţine mai mult adevăr decît s-ar zice în primul moment. Necesitatea de a schimba des caii reflecta nivelul scăzut al transportului şi comunicaţiilor, care, la rîndul lui, reducea distanţa pînă la care îşi putea impune efectiv controlul chiar cel mai puternic monarh. Cu cît creştea distanţa faţă de capitală, cu atît slăbea autoritatea statală.

Fără integrare politică nu se putea însă realiza integrarea economică. Tehnologiile noi şi costisitoare aduse de Al Doilea Val nu puteau fi amortizate decît dacă erau folosite la producerea de bunuri pentru pieţe mai mari decît cele locale. Dar cum să cumpere şi să vîndă negustorii pe un teritoriu vast dacă, de îndată ce ieşeau din colectivitatea lor, intrau într-un labirint de taxe, impozite, norme de muncă şi monede diferite ? Pentru ca noile tehnologii să fie rentabile, era necesar ca economiile locale

să se contopească într-o singură economie națională. Aceasta însemna o diviziune a muncii la nivel național și o piață națională de mărfuri și capital. Iar premisa acestora era unificarea politică națională.

În cîteva cuvinte, era necesară o formațiune politică specifică celui de Al Doilea Val, care să poată face față creșterii unităților economice create de acest val.

Nu este surprinzător faptul că, atunci cînd societățile din Al Doilea Val au început să-și creeze economii naționale, s-a evidențiat o transformare fundamentală în conștiința oamenilor. Producția locală, pe scară mică, din societățile Primului Val dăduse naștere unui soi de oameni cu preocupări foarte mărginite ; pe cei mai mulți îi interesa exclusiv satul sau regiunea lor. Doar o mînă de oameni — cîțiva nobili și clerici, negustori din diverse locuri și o categorie socială periferică de artiști, învățați și mercenari — aveau preocupări mai vaste.

Al Doilea Val a înmulțit rapid numărul oamenilor cu interese în lumea largă. Datorită tehnologiilor bazate pe abur și cărbune, și mai apoi introducerii electricității, un fabricant de haine din Frankfurt, unul de ceasuri din Geneva, ori unul de țesături din Manchester a putut produce mult mai multă marfă decît absorbea piața locală. De asemenea, el a avut nevoie de materii prime aduse de departe. Muncitorul de fabrică a început să fie și el afectat de fenomenele financiare care se produceau la mii de kilometri, căci locurile de muncă depindeau de piețe îndepărtate.

Așadar, puțin cîte puțin, orizontul spiritual s-a lărgit. Noile mijloace de informare în masă au mărit cantitatea de știri și imagini din locuri îndepărtate. Sub impactul acestor schimbări a scăzut patriotismul local și s-a trezit conștiința națională.

Începînd cu revoluția americană și cu cea

franceză și continuînd de-a lungul secolului al XIX-lea, frenezia naționalistă a cuprins zonele în curs de industrializare din întreaga lume. Cele 350 de stătulețe germane, care erau neînsemnate, diferite și se certau între ele, trebuiau să fie adunate într-o singură piață națională — *das Vaterland*. Italia — fragmentată și condusă de casa de Savoia, de Vatican, de Habsburgii din Austria și de Bourbonii din Spania — trebuia să fie unită. Ungurii, sîrbii, croații, francezii și alte popoare și-au găsit afinități cu cei de un neam cu ei. Poeții cîntau spiritul național. Istoricii descopereau literatură, folclor și eroi de mult uitați. Compozitorii scriau imnuri națiunii. Și toate acestea s-au întîmplat exact în momentul în care le cerea industrializarea.

Dacă înțelegem nevoia industrială de integrare, ni se clarifică semnificația statului național. Națiunile nu sînt „unități spirituale", cum le-a numit Spengler, ori „comunități intelectuale", ori „suflete sociale". O națiune nu este nici „o bogată moștenire de amintiri", după expresia lui Renan, nici „o imagine comună a viitorului", cum susținea Ortega.

Ceea ce numim națiune modernă este un fenomen specific celui de Al Doilea Val : o autoritate politică unică și integrată, suprapusă unei economii unice și integrate sau contopite cu ea. O colecție disparată de economii locale independente, puțin legate între ele, nu poate da naștere unei națiuni și nici nu dă. Dar nici un sistem politic extrem de unitar nu este o națiune modernă dacă e așezat deasupra unui conglomerat de economii locale. Sudarea unui sistem politic unitar cu o economie unificată a dat națiunea modernă.

Mișcările naționaliste declanșate de revoluția industrială în Statele Unite, Franța, Germania și restul Europei pot fi socotite eforturi de a aduce integrarea politică la nivelul crescînd al integrării economice care a însoțit Al

Doilea Val. Iar aceste eforturi, nu poezia sau influențele mistice, au fost cele care au dus la împărțirea lumii în unități naționale distincte.

Bulonul de aur

Căutînd să-și extindă piața și autoritatea politică, fiecare guvern s-a lovit de niște limite exterioare — deosebiri de limbă, bariere culturale, sociale, geografice și strategice. Transportul, comunicațiile și resursele de energie disponibile, productivitatea tehnicii, toate limitau teritoriul care putea fi efectiv condus de o singură structură politică. De asemenea, complexitatea procedeelor contabile, reglementările bugetare și tehnicile de conducere limitau și ele raza integrării politice.

În cadrul acestor limite, elitele integratoare — corporațiile și guvernele — s-au luptat pentru expansiune. Cu cît era mai vast teritoriul pe care-l controlau și cu cît era mai întinsă aria pieței economice, cu atît mai mult creșteau bogăția și puterea lor. Împingîndu-și la maximum frontierele politice și economice, fiecare națiune s-a lovit nu numai de aceste limite inerente, ci și de națiuni rivale.

Pentru a depăși aceste îngrădiri, elitele integratoare au folosit tehnica avansată. Ele s-au angajat, de exemplu, în „cursa spațială" a secolului al XIX-lea : construcția de căi ferate.

În septembrie 1825 a fost inaugurată o linie ferată care lega Stockton de Darlington în Marea Britanie. În mai 1835, pe continent, Bruxelles a fost legat de Malines. În luna septembrie a aceluiași an a fost construită linia Nürnberg-Furth în Bavaria. A urmat linia Paris-St. Germain. Departe spre răsărit, Țarskoe Selo a fost legat de Petersburg în aprilie 1838. În următoarele trei decenii sau mai mult, muncitorii feroviari au „prins" o regiune de alta.

Istoricul francez Charles Morazé ne explică : „Țările care erau deja aproape unificate în 1830

au fost consolidate de apariţia căii ferate... cele încă nepregătite au văzut noi benzi de oţel... încercuindu-le... Era ca şi cum fiecare naţiune se grăbea să-şi proclame dreptul la existenţă înainte de construirea căilor ferate, aşa încît să fie recunoscută ca naţiune de către sistemul de transport care a fixat graniţele politice ale Europei timp de peste un secol".

În Statele Unite, guvernul a concesionat terenuri vaste companiilor particulare de căi ferate, animat, după cum scrie istoricul Bruce Mazlish, de „convingerea că drumurile transcontinentale vor asigura o uniune mai strînsă între coasta Atlanticului şi a Pacificului". Fixarea bulonului de aur care a marcat încheierea construcţiei primei căi ferate transcontinentale a deschis o piaţă cu adevărat naţionala — integrată la nivel continental. În acelaşi timp a extins controlul real, deosebit de cel nominal, exercitat de guvernul naţional. Washington îşi putea acum deplasa rapid trupele pe continent, pentru a-şi impune autoritatea.

Ceea ce s-a constatat, deci, într-o ţară după alta, a fost ascensiunea noii şi puternicei entităţi care era naţiunea. Harta lumii a ajuns astfel să fie împărţită într-o serie de pete roşii, roz, portocalii, galbene sau verzi, bine conturate şi care nu se suprapuneau, iar sistemul de state naţionale a devenit una din structurile de bază ale civilizaţiei celui de Al Doilea Val.

Dedesubtul naţiunii se afla binecunoscutul imperativ al industrialismului : tendinţa de integrare.

Aceasta nu s-a oprit însă la graniţele fiecărui stat naţional. În ciuda puterii ei, civilizaţia industrială trebuia să fie alimentată din afară. Ea nu putea supravieţui decît dacă integra restul lumii în sistemul monetar şi dacă dirija acest sistem în propriul ei avantaj.

Cum a realizat aceasta este o întrebare crucială pentru înţelegerea lumii pe care o va crea Al Treilea Val.

8. Ofensiva imperialistă

Nici o civilizaţie nu se răspîndeşte fără luptă. Civilizaţia celui de Al Doilea Val a lansat curînd un atac masiv asupra lumii Primului Val, a ieşit victorioasă şi a obligat milioane, iar mai apoi miliarde de oameni să se supună voinţei ei.

Evident, cu mult timp înainte de Al Doilea Val, începînd din secolul al XVI-lea, cîrmuitorii din Europa începuseră să-şi creeze vaste imperii coloniale. Preoţi şi conchistadori spanioli, *trappeur*-i * francezi, aventurieri englezi, olandezi şi portughezi sau italieni au împînzit globul, înrobind sau decimînd populaţii întregi, declarîndu-se stăpîni pe teritorii imense şi trimiţînd tribut acasă, monarhilor lor.

Comparate însă cu ce avea să urmeze, acestea au fost acţiuni minore.

Comorile pe care le-au trimis acasă primii aventurieri şi cuceritori erau de fapt o pradă personală. Ele au finanţat războaie şi opulenţa personală — palate de iarnă, fast, huzur şi o viaţă tihnită pentru curte. Dar ele au avut prea puţin de-a face cu economia autarhică încă a ţării colonizatoare.

Aflaţi în mare măsură în afara sistemului monetar şi a economiei de piaţă, şerbii, care-şi scoteau cu greu cele necesare traiului din pămîntul ars de soare al Spaniei ori de pe landele ceţoase din Anglia, nu aveau nimic ori mai nimic de exportat. Ei abia reuşeau să cultive suficient pentru consumul local. Şi nici nu depindeau de materii prime furate ori cumpărate în alte ţări. Pentru ei viaţa mergea înainte, într-un fel sau altul. Roadele cuceririlor de peste mări îmbogăţeau clasele conducătoare şi oraşele, nu masele de oameni obişnuiţi care erau ţărani. În acest sens imperialismul Primului Val era încă mărunt — neintegrat în economie.

Al Doilea Val a transformat acest furt pe scară relativ mică într-o afacere de mare anver-

---

* Vînători de animale cu blană pe care le prindeau în capcane. — *Nota trad.*

gură. El a transformat „micul“ imperialism în „mare“ imperialism.

Scopul acestui imperialism nou nu mai era să aducă acasă cîteva care de aur sau smaragde, mirodenii şi mătăsuri. Era un imperialism care a sfîrşit prin a aduce acasă nenumărate vase pline cu nitraţi, bumbac, ulei de palmier, cositor, cauciuc, bauxită şi tungsten. Era un imperialism care a deschis mine de cupru în Congo şi a instalat sonde de petrol în Arabia. Era un imperialism care absorbea materiile prime din colonii, le prelucra şi foarte des trimitea produsele finite înapoi în colonii cu profituri imense. Pe scurt, acest imperialism nu mai era periferic, ci atît de integrat în structura economică de bază a statului industrial, încît locurile de muncă a milioane de muncitori obişnuiţi au ajuns să depindă de el.

Şi nu numai locurile de muncă. Pe lîngă materii prime noi, Europa avea nevoie şi de cantităţi crescînde de alimente. Cînd naţiunile celui de Al Doilea Val au trecut la producţia industrială, transferînd mîna de lucru din mediul rural în fabrici, ele au fost nevoite să importe mai multe alimente din străinătate — carne de vacă şi de miel, cereale, cafea, ceai şi zahăr din India, din China, din Africa, din Indiile Occidentale şi din America Centrală.

Pe măsură ce producţia de masă se dezvolta, noile elite industriale aveau nevoie de pieţe mai mari şi de noi posibilităţi de investiţie. În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, oamenii de stat din Europa îşi proclamau fără jenă obiectivele. „Imperiul este comerţ“, a afirmat politicianul britanic Joseph Chamberlain. Iar premierul francez Jules Ferry a fost şi mai explicit : Franţa are nevoie de „debuşeuri pentru industriile, exporturile şi capitalurile noastre“, a declarat el. Zdruncinaţi de alternanţa perioadelor de înflorire şi de criză, confruntaţi cu şomajul cronic, generaţii întregi de conducători europeni au fost obsedaţi de teama că şomajul

va duce la revoluţii armate în metropolă, dacă expansiunea colonială se va opri.

Dar „marele" imperialism nu a avut doar cauze economice. Au jucat un rol considerente strategice, fervoarea religioasă, idealismul şi spiritul de aventură, după cum a jucat rasismul cu credinţa sa absolută în superioritatea albilor sau europenilor. Mulţi au considerat cuceririle imperialiste drept o responsabilitate de ordin divin. Expresia lui Kipling, „sarcina omului alb", rezumă zelul misionarilor europeni în răspîndirea creştinismului şi „civilizaţiei" — adică, evident, a civilizaţiei celui de Al Doilea Val. Deoarece, oricît de rafinate şi complexe ar fi fost ele, colonizatorii considerau civilizaţiile Primului Val înapoiate şi subdezvoltate. Îndeosebi dacă aveau pielea de culoare închisă, oamenii de la ţară nu puteau fi decît copilăroşi. Ei erau „vicleni şi necinstiţi". Erau „proşti". Nu „apreciau viaţa".

Adoptînd asemenea atitudini, forţele celui de Al Doilea Val au putut justifica mai uşor anihilarea celor care le stăteau în cale.

În *The Social History of the Machine Gun,* John Ellis relatează cum această nouă armă fantastic de ucigătoare, perfecţionată în secolul al XIX-lea, a fost folosită la început sistematic împotriva populaţiilor „băştinaşe", nu împotriva europenilor albi, deoarece era considerat nesportiv să ucizi cu ea un egal. Împuşcarea colonizaţilor era privită mai curînd ca o vînătoare decît ca un război, astfel că i se aplicau alte norme. „Să seceri zuluşi, dervişi sau tibetani — scrie Ellis — era mai mult un fel de «partidă de vînătoare» cam riscantă decît o adevărată operaţie militară".

La Omdurman, situat pe Nil, vizavi de Khartoum, această tehnică superioară a fost folosită cu efecte nimicitoare în 1898, cînd luptătorii dervişi conduşi de Mahdi au fost înfrînţi de soldaţi britanici înarmaţi cu şase mitraliere Maxim. Iată ce a scris un martor ocular : „A fost ultima dar cea mai măreaţă zi a mahdis-

mului... Nu a fost o luptă, ci o execuţie". În această unică luptă au murit 28 de britanici, lăsînd pe cîmpul de bătaie 11 000 de dervişi — 392 de colonizaţi pentru fiecare englez. Ellis spune : „S-a exemplificat din nou triumful spiritului britanic şi superioritatea generală a omului alb".

Cînd britanicii, francezii, germanii, danezii şi alţii s-au răspîndit în toată lumea, în spatele atitudinii rasiste şi al justificărilor religioase şi de altă natură se afla o singură realitate incontestabilă. Civilizaţia celui de Al Doilea Val nu putea trăi în izolare. Ea avea neapărat nevoie de mijloacele ascunse pe care le reprezentau resursele ieftine din afară. Mai presus de orice, avea nevoie de o singură piaţă mondială integrată, prin care să aspire aceste mijloace.

Pompe de benzină în grădină

Efortul de creare a acestei pieţe mondiale integrate s-a întemeiat pe ideea, exprimată cel mai bine de David Ricardo, că diviziunea muncii trebuie aplicată deopotrivă naţiunilor şi muncitorilor industriali. Într-un pasaj clasic, Ricardo a subliniat că atît Anglia cît şi Portugalia vor avea de cîştigat dacă cea dintîi se va specializa în producţia de textile, iar cea de-a doua în vinuri. Fiecare ar face ceea ce ştie să facă cel mai bine. Astfel, atribuind roluri specializate diverselor naţiuni, „diviziunea internaţională a muncii" le va îmbogăţi pe toate.

Părerea aceasta s-a întărit, pînă ce a devenit o dogmă în generaţiile următoare, şi mai predomină încă, deşi implicaţiile ei trec adesea neobservate. După cum diviziunea muncii a creat în orice economie o puternică nevoie de integrare, dînd astfel naştere unei elite integratoare, tot aşa diviziunea internaţională a muncii necesita integrare la scară mondială şi a dat naştere unei elite mondiale — un mic grup de naţiuni aparţinînd celui de Al Doilea Val care,

practic vorbind, au dominat pe rînd mari părţi din restul lumii.

Succesul efortului de creare a unei singure pieţe mondiale integrate poate fi apreciat prin fantastica dezvoltare a comerţului mondial după ce Al Doilea Val a trecut prin Europa. Se estimează că între 1750 şi 1914 valoarea comerţului mondial a crescut de peste 50 de ori, de la 700 milioane dolari la aproape 40 miliarde dolari. Dacă Ricardo ar fi avut dreptate, avantajele acestui comerţ global ar fi trebuit să se împartă mai mult sau mai puţin egal între toţi. În realitate, părerea interesată că specializarea va fi de folos tuturor se baza pe iluzia unei competiţii cinstite.

Ea presupunea folosirea cu maximum de eficienţă a forţei de muncă şi a resurselor. Presupunea tranzacţii neinfluenţate de ameninţarea cu forţa politică şi militară. Presupunea negocieri obiective între parteneri aproximativ egali. Pe scurt, teoria nu trecea nimic cu vederea — afară de realităţi.

În realitate, discuţiile dintre negustorii celui de Al Doilea Val şi oamenii Primului Val cu privire la zahăr, cupru, cacao sau alte resurse erau frecvent complet anapoda. De o parte a mesei şedeau comercianţi europeni sau americani pricepuţi, sprijiniţi de mari companii, vaste reţele bancare, tehnologii eficiente şi guverne naţionale puternice. De cealaltă parte se găsea un conducător local ori un şef de trib ai cărui supuşi abia intraseră în sistemul monetar şi a cărui economie se baza pe o agricultură primitivă sau pe mici meşteşuguri. De o parte şedeau reprezentanţii unei civilizaţii străine în plin avînt, avansată din punct de vedere mecanic, convinsă de superioritatea ei şi gata să folosească baionetele sau mitralierele pentru a şi-o dovedi. De cealaltă stăteau reprezentanţii unor mici principate sau triburi aflate în stadiul prenaţional, înarmate cu săgeţi şi suliţe.

Conducătorii sau întreprinzătorii locali erau deseori cumpăraţi de apuseni, care le ofereau

mită sau avantaje personale pentru a exploata forța de muncă băștinașă, a suprima rezistența ori a rescrie legile locale în favoarea străinilor. După ce cucerea o colonie, puterea imperialistă stabilea frecvent prețuri preferențiale la materiile prime pentru proprii ei oameni de afaceri și înălța bariere rigide pentru a-i împiedica pe comercianții unor națiuni rivale să ofere prețuri mai mari.

Nu este de mirare că, în asemenea condiții, lumea industrială a reușit să obțină materii prime și surse de energie la prețuri mai mici decît pe o piață echitabilă.

În afară de aceasta, cumpărătorii beneficiau frecvent de prețuri reduse și ca urmare a ceea ce am putea numi „legea prețului inițial". Multe materii prime necesare națiunilor din Al Doilea Val erau practic lipsite de valoare pentru populațiile din Primul Val în a căror posesie se aflau. Țăranii africani nu aveau nevoie de crom, iar șeicii arabi nu aveau ce face cu aurul negru din subsolul deșerturilor lor.

Acolo unde nu se făcuse anterior comerț cu o anumită marfă, prețul stabilit în cadrul primei tranzacții era de importanță crucială. Și deseori acest preț nu se baza atît pe factori economici, cum sînt costul, cîștigul sau competiția, cît pe forța politică sau militară relativă. Stabilit de obicei în lipsa unei competiții active, orice preț i se părea acceptabil unui domnitor sau șef de trib care-și considera resursele locale lipsite de valoare și se afla în fața unui regiment de soldați înarmați cu mitraliere Gatling. Odată stabilit la un nivel redus, acest preț inițial făcea ca toate prețurile ulterioare să fie scăzute.

De îndată ce materia primă respectivă era transportată în țara industrializată și încorporată în produsul final, prețul inițial scăzut era, practic vorbind, înghețat *. În cele din urmă,

* De exemplu, compania A cumpăra o materie primă dintr-o colonie cu un dolar livra, după care o folosea pentru a fabrica un fleac care se vindea cu doi dolari bucata. Orice altă companie care ar fi încercat să pă-

ıe măsură ce s-a stabilit un preţ mondial pen-
ru fiecare marfă, toate naţiunile industriale
ıu beneficiat de pe urma faptului că preţul ini-
ial fusese fixat la un nivel scăzut, „acompe-
itiv". Prin urmare, din multe motive, în ciuda
vorbăriei imperialiste despre virtuţile liberei
niţiative şi comerţului liber, naţiunile celui
le Al Doilea Val au profitat enorm de pe urma
„competiţiei imperfecte", cum a fost numită
eufemistic.

Lăsînd însă deoparte retorica şi pe Ricardo, trebuie să spunem că naţiunile nu au beneficiat în mod egal de avantajele dezvoltării comerţului. Acestea s-au scurs îndeosebi din lumea Primului Val spre lumea celui de Al Doilea Val.

Plantaţia de margarină

Pentru a facilita acest flux, puterile industriale s-au străduit să extindă şi să integreze piaţa mondială. Comerţul depăşind frontierele naţionale, fiecare piaţă naţională a devenit o parte a unui ansamblu mai mare de pieţe regionale sau continentale legate între ele şi, în fine, o parte a unui singur sistem de schimb unificat, conceput de elitele integratoare care conduceau civilizaţia celui de Al Doilea Val. În jurul lumii s-a ţesut o unică reţea de bani.

Tratînd restul lumii ca şi cum ar fi fost pompa ei de benzină, grădina, mina, cariera sau rezerva ei de mînă de lucru ieftină, lumea celui de Al Doilea Val a provocat schimbări profunde în viaţa socială a populaţiilor neindustriale de pe glob. Culturi care dăinuiseră mii de ani inde-

---

trundă pe piaţa respectivă s-ar fi străduit să cumpere materia primă la preţul plătit de compania A sau chiar la unul mai scăzut. Dacă nu avea vreo inovaţie tehnică sau de altă natură, nu-şi putea permite să plătească un preţ semnificativ mai mare pentru materia primă şi totuşi să vîndă marfa la un preţ competitiv. Astfel, chiar dacă fusese convenit sub ameninţarea baionetelor, preţul *iniţial* al materiei prime era baza tuturor negocierilor ulterioare.

pendente din punct de vedere economic, producîndu-şi hrana necesară, au fost absorbite, vrînd-nevrînd, în sistemul comercial mondial şi obligate să facă comerţ ori să piară. Nivelul de viaţă al bolivienilor sau al malaiezilor a ajuns să depindă de necesităţile unor economii industriale aflate de cealaltă parte a pămîntului, cînd au apărut mine de cositor şi plantaţii de cauciuc pentru a hrăni lacomul stomac industrial.

Banalul produs alimentar care este margarina constituie un exemplu grăitor. La început margarina era produsă în Europa din materiale locale. Consumul ei a crescut însă atît de mult, încît materialele respective au devenit insuficiente. În 1907 cercetătorii au descoperit că se poate produce margarină din ulei de cocos şi alţi palmieri. Rezultatul acestei descoperiri europene a fost o răsturnare a modului de viaţă din Africa de Vest.

„În principalele regiuni din Africa de Vest — scrie Magnus Pyke, fost preşedinte al Institutului britanic de ştiinţă şi tehnologie alimentară — unde uleiul de palmier era un produs tradiţional, pămîntul era proprietatea întregii obşti". Obiceiuri şi reguli locale complexe reglementau utilizarea palmierilor. Uneori, un bărbat care plantase un copac era singurul în drept să-i culeagă rodul tot restul vieţii. În unele locuri, femeile aveau drepturi speciale. După părerea lui Pyke, oamenii de afaceri occidentali care au organizat „producţia pe scară mare a uleiului de palmier pentru fabricarea margarinei ca aliment «convenabil» pentru cetăţenii Europei şi Americii industrializate au distrus sistemul social complex şi fragil al africanilor neindustrializaţi". S-au creat plantaţii uriaşe în Congo Belgian, Nigeria, Camerun şi Coasta de Aur. Occidentul s-a ales cu margarină, iar africanii au devenit semisclavi pe plantaţii imense.

Cauciucul ne oferă un alt exemplu. La începutul secolului, cînd producţia de automobile din Statele Unite a făcut să crească brusc ce-

rerea de cauciuc pentru camere și anvelope, negustorii, de conivență cu autoritățile locale, i-au transformat în sclavi pe indienii din Amazonia. Roger Casement, consulul britanic de la Rio de Janeiro, a informat că producția a 4 000 tone de cauciuc de Putumayo între 1900 și 1911 a provocat moartea a 30 000 de indieni.

Se poate susține că acestea au fost „excese“ și că nu sînt caracteristice „marelui“ imperialism. Desigur, puterile coloniale nu au fost în permanență crude sau rele. Pe alocuri au construit școli și o bază medicală rudimentară pentru populațiile subjugate. Ele au îmbunătățit starea sanitară și aprovizionarea cu apă. Nu încape îndoială că au ridicat nivelul de viață al unora.

Nu ar fi drept nici să idealizăm societățile precoloniale sau să atribuim sărăcia populațiilor neindustrializate actuale exclusiv imperialismului. Clima, corupția și tirania locală, ignoranța și xenofobia au contribuit toate la această sărăcie. Exista destulă mizerie și oprimare mult înainte de sosirea europenilor.

Totuși, odată scoase din situația de independență economică și obligate să producă pentru bani și schimb, odată încurajate sau forțate să-și reorganizeze structura socială în vederea mineritului, de exemplu, sau a cultivării plantațiilor, populațiile Primului Val au fost aruncate în starea de dependență economică pe o piață pe care practic nu o puteau influența. Conducătorii lor erau adesea mituiți, culturile lor erau ridiculizate, limbile lor interzise. De asemenea, puterile coloniale au sădit un profund sentiment de inferioritate psihologică în popoarele cucerite, care este și astăzi o piedică în calea dezvoltării lor economice și sociale.

În schimb, în lumea celui de Al Doilea Val, „marele“ imperialism și-a onorat promisiunile. În cuvintele istoricului economiei William Woodruff : „Exploatarea acestor teritorii și comerțul crescînd cu ele au dat familiei europene o bogăție nemaiîntîlnită pînă atunci“.

Adînc înfipt în însăşi structura economiei celui de Al Doilea Val, satisfăcîndu-i nevoia feroce de resurse, imperialismul a acaparat planeta.

În 1492, cînd Columb a pus piciorul în Lumea Nouă, europenii stăpîneau doar 9 la sută din glob. În 1801, dominau o treime. În 1880, două treimi. Iar în 1935, europenii controlau din punct de vedere politic 85 la sută din uscat şi 70 la sută din populaţia pămîntului. La fel cu societatea celui de Al Doilea Val, lumea era împărţită în integratori şi integraţi.

Integrare în stil american

Nu toţi integratorii erau însă egali. Naţiunile celui de Al Doilea Val au purtat o luptă din ce în ce mai sîngeroasă pentru supremaţia asupra sistemului economic mondial în curs de formare. În primul război mondial, dominaţia engleză şi cea franceză au fost sfidate de forţa industrială germană ascendentă. Distrugerile provocate de război, cumplita perioadă de inflaţie şi depresiune care i-a urmat, revoluţia din Rusia, toate au zguduit piaţa industrială mondială.

Aceste tulburări au încetinit foarte mult ritmul de dezvoltare al comerţului mondial. Cu toate că un număr crescînd de ţări era absorbit în sistemul comercial, volumul efectiv de mărfuri vîndute şi cumpărate la nivel internaţional a scăzut. Al doilea război mondial a întîrziat şi mai mult lărgirea pieţei mondiale integrate.

La sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, Europa occidentală era o ruină fumegîndă. Germania fusese transformată într-un peisaj lunar. Uniunea Sovietică suferise pierderi umane şi materiale indescriptibile. Industria Japoniei era distrusă. Din principalele puteri industriale, doar Statele Unite erau neatinse din punct de vedere economic. În 1946—1950 economia mondială era atît de dezorganizată, încît comerţul

internațional a înregistrat cel mai scăzut nivel de după 1913.

Pe de altă parte, însăși slăbiciunea puterilor europene care suferiseră de pe urma războiului a incitat pe rînd coloniile să ceară independența politică. Gandhi, Ho Și Min, Jomo Kenyatta și alți anticolonialiști și-au intețit campaniile pentru alungarea colonizatorilor.

Chiar înainte ca tunurile să fi încetat focul, era deci clar că după război va fi necesar să se reconstruiască întreaga economie industrială mondială pe o bază nouă.

Pînă atunci Statele Unite jucaseră un rol limitat în marea campanie imperialistă. Împingîndu-și granița spre apus, decimaseră pe americanii băștinași și-i încercuiseră în rezervații. În Mexic, Cuba și Porto Rico, ca și în Filipine, americanii imitaseră tactica imperialistă a britanicilor, francezilor și germanilor. În America Latină, în primele decenii ale secolului nostru, „diplomația dolarului", promovată de Statele Unite, permisese societății United Fruit și altor companii să asigure prețuri scăzute la zahăr, banane, cafea, cupru și alte mărfuri. Totuși, în comparație cu europenii, Statele Unite erau un partener de rangul doi în marea cruciadă imperialistă.

În schimb, după al doilea război mondial, Statele Unite s-au aflat în situația de principală națiune creditoare din lume. Aveau cea mai avansată tehnică, cea mai stabilă structură politică și ocazia irezistibilă de a ocupa vidul de putere lăsat de concurenții lor ruinați după ce fuseseră obligați să se retragă din colonii.

Încă din 1941 strategii financiari americani începuseră să lucreze la un plan de reintegrare postbelică a economiei mondiale, care să favorizeze Statele Unite. La conferința din 1944, ținută la Bretton Woods, sub conducerea Statelor

Unite, 44 de naţiuni au căzut de acord să înfiinţeze două instituţii integratoare majore — Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială.

Fondul Monetar Internaţional a obligat ţările membre să-şi alinieze moneda după dolarul american sau după aur — majoritatea acestui metal fiind deţinută de Statele Unite. (În 1948, 72 la sută din întreaga rezervă de aur a lumii se afla în posesia Statelor Unite.) Fondul Monetar Internaţional a fixat astfel raporturile de bază între principalele monede ale lumii.

În acelaşi timp, Banca Mondială, înfiinţată iniţial pentru a acorda fonduri de reconstrucţie postbelică naţiunilor europene, a început să acorde treptat credite şi ţărilor neindustriale. Deseori aceste fonduri erau destinate construirii de şosele, porturi şi alte „infrastructuri", pentru a uşura transportul materiilor prime şi produselor agricole către naţiunile din Al Doilea Val.

Curînd s-a adăugat sistemului o a treia componentă : Acordul General pentru Tarife şi Comerţ — GATT. Acest acord, iniţiat tot de Statele Unite, a trecut la liberalizarea comerţului, ceea ce a făcut ca ţările mai sărace şi mai puţin avansate din punct de vedere tehnic să întîmpine dificultăţi în protejarea tinerelor lor industrii.

Cele trei instituţii au fost legate între ele printr-o regulă care interzice Băncii Mondiale să acorde credite unei ţări care refuză să adere la Fondul Monetar Internaţional şi să respecte GATT.

Din cauza acestui sistem, debitorii Statelor Unite nu şi-au mai putut reduce obligaţiile prin mişcări de valută şi taxe vamale. S-a întărit competitivitatea industriei americane pe pieţele lumii. Iar ţările industriale, cu deosebire Statele Unite, au ajuns să influenţeze puternic planificarea economică în numeroase ţări din Primul Val, chiar după ce acestea îşi dobîndiseră independenţa politică.

Cele trei agenţii interconexate au format o unică structură integratoare a comerţului mondial. Iar din 1944 pînă la începutul deceniului al optulea, Statele Unite au dominat acest sistem. În cadrul naţiunilor, ele i-au integrat pe integratori.

9. Realismul industrial

Cînd şi-a întins tentaculele peste planeta noastră, transformînd orice atingea, civilizaţia celui de Al Doilea Val purta cu ea mai mult decît tehnica sau comerţul. Izbindu-se de civilizaţia Primului Val, Al Doilea Val a creat pentru milioane de oameni nu numai o nouă realitate, ci şi un nou mod de a gîndi despre realitate.

Ciocnindu-se în o mie de puncte cu valorile, concepţiile, miturile şi morala societăţii agricole, Al Doilea Val a adus cu el o redefinire a lui Dumnezeu... a dreptăţii... a dragostei... a puterii... a frumuseţii. A trezit idei, atitudini şi analogii noi. A subminat şi înlocuit vechile păreri despre timp, spaţiu, materie şi cauzalitate. A apărut o concepţie coerentă şi puternică despre lume care nu numai că a explicat, dar a şi justificat realităţile celui de Al Doilea Val. Această concepţie despre lume a societăţii industriale nu are încă un nume. Cel mai bine i s-ar potrivi termenul de „realism industrial".

Realismul industrial cuprinde ansamblul de idei şi presupuneri cu care copiii industrialismului erau învăţaţi să înţeleagă lumea lor. Este totalitatea premiselor folosite de civilizaţia celui de Al Doilea Val, de oamenii de ştiinţă, conducătorii firmelor, oamenii de stat, filozofii şi propagandiştii ei.

S-au ridicat, desigur, voci potrivnice, care au contestat ideile dominante ale realismului industrial, dar aici nu ne preocupă curentele secundare, ci fluxul principal al gîndirii celui de Al Doilea Val. La prima vedere parcă nici n-ar fi existat un flux principal. Pare mai curînd că

au existat două puternice curente ideologice opuse. La mijlocul secolului al XIX-lea, în fiecare naţiune pe cale de industrializare se găseau o aripă de stînga şi una de dreapta, promotori ai individualismului şi liberei iniţiative şi susţinători ai colectivismului şi socialismului.

Lupta dintre ideologii, limitată mai întîi la ţările în curs de industrializare, s-a răspîndit curînd pe tot globul.

Principiul progresului

Concepţia despre lume difuzată se baza pe trei păreri strîns împletite care făceau parte din realismul industrial — trei idei care legau toate naţiunile celui de Al Doilea Val şi le diferenţiau de o mare parte din restul lumii.

Primul din aceste principii centrale se referea la natură. Deşi se contraziceau violent cu privire la modul de împărţire a roadelor ei, socialiştii şi capitaliştii aveau de fapt aceeaşi concepţie despre natură. Atît pentru unii, cît şi pentru ceilalţi, natura era un obiect de exploatat.

Ideea că oamenii trebuie să stăpînească natura poate fi urmărită cel puţin pînă în Geneză. Cert este însă că, pînă la revoluţia industrială, aceasta era părerea unei minorităţi. Majoritatea culturilor vechi puneau în schimb accentul pe acceptarea sărăciei şi pe armonia dintre om şi mediul natural înconjurător.

Aceste culturi nu au fost prea blînde cu natura. Ele au defrişat prin ardere, au suprapopulat păşunile şi au doborît păduri întregi pentru a-şi face rost de lemne de foc. Dar capacitatea lor distructivă era limitată. Ele nu au exercitat o influenţă puternică asupra pămîntului şi nu au avut nevoie de o ideologie explicită pentru a justifica răul pe care-l provocau.

Odată cu civilizaţia celui de Al Doilea Val, industriaşii capitalişti au stors resurse masive, eliminînd cantităţi mari de otrăvuri în atmosferă, despădurind regiuni întregi pentru pro-

fitul lor, fără a se gîndi prea mult la efectele secundare sau urmările pe termen lung. Ideea că natura este sortită să fie exploatată oferea o explicaţie raţională binevenită pentru miopie şi egoism.

Marxiştii, la rîndul lor, nu şi-au închipuit popoarele primitive trăind în armonie cu natura, ci angajate într-o luptă aprigă, pe viaţă şi pe moarte, împotriva ei. Odată cu apariţia societăţii împărţite în clase, susţin ei, lupta „omului împotriva naturii“ s-a transformat, din nefericire, într-o luptă a „omului împotriva omului“. Realizarea societăţii comuniste fără clase îi va permite omenirii să revină la prima ei preocupare — lupta omului împotriva naturii.

Aşadar, de ambele părţi ale liniei de separare ideologică se găsea aceeaşi imagine a omenirii opuse naturii şi dominînd-o. Această imagine a constituit o componentă esenţială a realismului industrial.

O a doua idee, înrudită cu prima, a dus argumentaţia cu un pas mai departe. Oamenii nu numai că aveau natura în seama lor, ci erau şi punctul culminant al unui lung proces de evoluţie. Existau teorii mai vechi despre evoluţie, însă Darwin a fost cel care, crescut fiind în cea mai avansată ţară industrială a epocii, a furnizat temeiuri ştiinţifice acestei păreri la mijlocul secolului al XIX-lea. El a vorbit despre acţiunea oarbă a „selecţiei naturale“ — un proces inevitabil care elimină fără cruţare formele de viaţă neputincioase şi ineficiente. Speciile care supravieţuiesc sînt, prin definiţie, cele mai apte.

Darwin s-a ocupat îndeosebi de evoluţia biologică, dar ideile lui aveau nuanţe politice şi sociale evidente, pe care alţii le-au observat imediat. Astfel, darviniştii din ştiinţele sociale au susţinut că principiul selecţiei naturale acţionează şi în societate şi că, în virtutea acestui fapt, indivizii cei mai bogaţi şi mai puternici sînt cei mai apţi şi cei mai merituoşi.

Pînă la ideea că societăţi întregi evoluează în

conformitate cu aceleaşi legi ale selecţiei nu mai era decît un pas. După acest raţionament, industrialismul era un stadiu evolutiv mai înalt decît culturile neindustriale din jurul lui. Pentru a spune lucrurilor pe nume, civilizaţia celui de Al Doilea Val era superioară tuturor celorlalte.

După cum darvinismul social a dat o explicaţie raţională capitalismului, această aroganţă culturală a îndreptăţit imperialismul. Ordinea industrială în dezvoltare avea nevoie de resurse ieftine şi şi-a creat o justificare morală pentru a le obţine la preţuri reduse, chiar dacă ştergea de pe faţa pămîntului societăţi agricole sau aşa-zise primitive. Ideea evoluţiei sociale a furnizat temeiuri intelectuale şi morale pentru a trata popoarele neindustriale drept inferioare — deci inapte să supravieţuiască.

Darwin însuşi a scris cu indiferenţă despre masacrarea băştinaşilor din Tasmania şi, într-o izbucnire de entuziasm genocid, a prezis că: „Într-o epocă viitoare... rasele umane civilizate vor extermina şi înlocui aproape sigur rasele sălbatice din toată lumea". Pionierii intelectuali ai civilizaţiei celui de Al Doilea Val nu aveau nici o îndoială cu privire la cine merita să supravieţuiască.

Deşi a criticat aspru capitalismul şi imperialismul, Marx a împărtăşit părerea că industrialismul este cea mai avansată formă a societăţii, stadiul în care vor ajunge inevitabil toate celelalte societăţi pe rînd.

Căci a treia idee fundamentală a realismului industrial, care lega între ele natura şi evoluţia, a fost principiul progresului — convingerea că istoria înaintează ireversibil către o viaţă mai bună pentru omenire. Şi această idee avusese numeroase precedente preindustriale. Însă numai odată cu înaintarea celui de Al Doilea Val a înflorit pe deplin noţiunea Progresului cu P mare.

Deodată, cînd Al Doilea Val pulsa deasupra Europei, o mie de voci au început să cînte în

cor acelaşi imn de slavă. Leibniz, Turgot, Condorcet, Kant, Lessing, John Stuart Mill, Hegel, Marx, Darwin şi nenumăraţi gînditori mai puţin importanţi au găsit motive de optimism cosmic. Ei discutau întrebîndu-se dacă progresul este realmente inevitabil sau dacă specia umană trebuie să-i dea o mînă de ajutor ; ce constituie o viaţă mai bună ; dacă progresul poate continua la infinit şi dacă va continua. Dar toţi erau de acord cu noţiunea de progres.

Ateiştii şi teologii, studenţii şi profesorii, politicienii şi oamenii de ştiinţă propovăduiau noua credinţă. Atît oamenii de afaceri, cît şi comisarii poporului salutau fiecare fabrică, produs, cartier de locuinţe, şosea ori baraj nou ca o dovadă a înaintării irezistibile de la rău la bine sau de la bine la mai bine. Poeţii, dramaturgii şi pictorii considerau progresul de la sine înţeles. Progresul îndreptăţea degradarea naturii şi cucerirea civilizaţiilor „mai puţin avansate".

Din nou aceeaşi idee se regăsea atît în lucrările lui Adam Smith cît şi în cele ale lui Karl Marx. După cum remarcă Robert Heilbroner, „Smith credea în progres... În *Avuţia naţiunilor* progresul nu mai este un ţel idealist al omenirii, ci... o destinaţie către care este mînată... un produs secundar al obiectivelor economice particulare". Evident, pentru Marx, aceste obiective particulare nu produceau decît capitalism şi sămînţa propriei lor distrugeri. Dar fenomenul în sine se încadra în lungul curs al istoriei, care antrenează omenirea înainte spre socialism, comunism şi ceva mai bun dincolo de acestea.

Aşadar, în decursul civilizaţiei celui de Al Doilea Val, trei noţiuni fundamentale — lupta cu natura, importanţa evoluţiei şi principiul progresului — au furnizat muniţia folosită de agenţii industrialismului pentru a-l explica **şi** justifica în întreaga lume.

Sub aceste convingeri se aflau idei şi mai profunde despre realitate — o serie de păreri ne-

mărturisite despre elementele fundamentale ale experienţei umane. Fiecare om are de-a face cu aceste elemente şi fiecare civilizaţie le descrie altfel. Fiecare civilizaţie trebuie să-şi înveţe copiii să se lupte cu timpul şi spaţiul. Ea trebuie să explice — prin mit, metaforă sau teorie ştiinţifică — cum funcţionează natura. Şi trebuie să lămurească cumva *de ce* se produc fenomenele aşa cum se produc.

Maturizîndu-se, civilizaţia celui de Al Doilea Val a creat o imagine complet nouă a realităţii, bazată pe propriile ei păreri despre timp şi spaţiu, materie şi cauză. Adunînd fragmente din trecut şi îmbinîndu-le altfel, făcînd experienţe şi probe empirice, a modificat radical concepţia oamenilor despre lumea înconjurătoare şi comportamentul lor în viaţa de toate zilele.

Programarea timpului

Într-un capitol anterior am văzut că răspîndirea industrialismului a depins de sincronizarea comportamentului uman cu ritmurile maşinii. Sincronizarea a fost unul din principiile diriguitoare ale civilizaţiei celui de Al Doilea Val ; peste tot oamenii industrialismului le-au dat străinilor impresia că sînt obsedaţi de timp, că se uită mereu nervos la ceas.

Dar, pentru a se ajunge la conştiinţa timpului şi la sincronizare, a fost nevoie să se transforme ideile fundamentale pe care le aveau oamenii despre timp — imaginea mintală despre timp. A fost necesară o nouă „programare a timpului".

Populaţiile agricole, care trebuiau să ştie cînd să semene şi cînd să recolteze, au ajuns să măsoare intervalele lungi de timp cu o precizie remarcabilă. Dar, pentru că nu aveau nevoie de o sincronizare exactă a muncii umane, popoarele de ţărani şi-au creat rareori unităţi precise de măsurare a intervalelor scurte. Ei nu au împărţit timpul în unităţi fixe, cum sînt orele sau minutele, ci în intervale laxe, imprecise, re-

prezentînd durata efectuării unei munci familiare. Un țăran menționa eventual „timpul de muls vaca". În Madagascar, o unitate de timp recunoscută era „cît fierbe orezul"; un moment era „cît se frige o lăcustă". Englezii vorbeau despre „răstimpul unui Tatăl nostru" — timpul cît spui o rugăciune.

În mod similar, pentru că existau puține schimburi între o comunitate sau un sat și vecinii săi și pentru că munca nu cerea o împărțire uniformă, unitățile de timp variau de la un loc la altul și de la un anotimp la altul. Astfel, în evul mediu, în nordul Europei, de exemplu, ziua-lumină era împărțită în același număr de ore. Dar, pentru că intervalul dintre zori și amurg varia de la o zi la alta, o „oră" din decembrie era mai scurtă decît o „oră" din martie sau iunie.

În locul intervalelor vagi ca răstimpul unui Tatăl nostru, societățile industriale au avut nevoie de unități precise, cum sînt ora, minutul și secunda. Iar aceste unități trebuiau standardizate, pentru a fi interschimbabile de la un anotimp la altul sau de la o comunitate la alta.

Astăzi întreaga lume este împărțită exact în fusuri orare. Vorbim despre ora „oficială". Piloții de pe tot globul se raportează la timpul „zulus" — adică ora după meridianul de la Greenwich. Printr-o convenție internațională, localitatea Greenwich din Anglia a devenit punctul de la care se măsoară toate diferențele de timp. Periodic și la unison, ca și cum ar fi mînate de o singură voință, milioane de oameni își dau ceasul înapoi sau înainte cu o oră și, orice ne-ar spune simțul nostru interior subiectiv cînd timpul se scurge încet ori, invers, cînd pare că zboară, o oră este acum una și aceeași oră standardizată și interschimbabilă.

Civilizația celui de Al Doilea Val nu numai că a împărțit timpul în bucăți exacte și uniforme, dar le-a și plasat pe o linie dreaptă care se întinde la infinit înapoi, în trecut, și înainte, în viitor. A făcut timpul liniar.

Într-adevăr, ideea că timpul poate fi asemuit cu o linie este atît de adînc înrădăcinată în gîndirea noastră, încît acelora dintre noi care am crescut în societăţi din Al Doilea Val ne vine greu să ne închipuim o altă alternativă. Cu toate acestea, multe societăţi preindustriale şi chiar unele societăţi aflate astăzi în Primul Val văd timpul ca un cerc, nu ca o linie dreaptă. De la mayaşi la budişti şi hinduşi, timpul a fost circular şi repetitiv : istoria se repetă la infinit, iar vieţile se retrăiesc, eventual, prin reîncarnare.

Ideea că timpul este ca un cerc uriaş se întîlneşte în concepţia hindusă despre *kalpas* care revin. Fiecare *kalpa* are patru miliarde de ani şi reprezintă o singură zi a lui Brahma, începînd cu o nouă creaţie, sfîrşind cu dezintegrarea şi reîncepînd. Ideea timpului circular se întîlneşte la Platon şi Aristotel. Eudemus, unul din elevii celui din urmă, îşi închipuie că trăieşte iarăşi şi iarăşi acelaşi moment pe măsură ce ciclul se repetă. Regăsim aceeaşi noţiune la Pitagora. În *Time and Eastern Man,* Joseph Needham ne spune : „Pentru indo-eleni... timpul este ciclic şi etern". Iar în China, deşi predomina ideea timpului liniar, după părerea lui Needham : „Timpul ciclic era cu siguranţă la loc de cinste pentru primii filozofi speculativi taoişti".

Cele două păreri despre timp au coexistat şi în Europa în secolele premergătoare industrializării. „În tot evul mediu — scrie matematicianul G. J. Whitrow — conceptul de timp ciclic şi cel de timp liniar au fost în conflict. Conceptul liniar era favorizat de clasa negustorilor şi de apariţia unei economii bazate pe bani. Atîta timp cît puterea fusese concentrată în posesiunea de pămînt, se considera că există timp din belşug şi el era asociat cu ciclul constant al cultivării solului".

Acest vechi conflict s-a rezolvat cînd Al Doilea Val a crescut : timpul liniar a triumfat, devenind noţiunea dominantă în orice societate industrială, din răsărit sau din apus. Timpul

a ajuns să fie conceput ca un drum care duce din trecutul îndepărtat prin prezent spre viitor şi această concepţie despre timp, străină miliardelor de oameni care au trăit înainte de civilizaţia industrială, a devenit baza oricărei planificări economice, ştiinţifice ori politice în conducerea IBM, la Agenţia de Planificare Economică din Japonia, sau la Academia Sovietică.

Merită să remarcăm însă că timpul liniar a fost o premisă a concepţiei despre evoluţie şi progres din industrialism. Timpul liniar făcea ca evoluţia şi progresul să apară plauzibile. Căci, dacă timpul ar fi fost circular în loc să fie liniar, dacă evenimentele ar fi revenit de unde plecaseră în loc să se deplaseze într-un singur sens, istoria s-ar fi repetat, iar evoluţia şi progresul nu ar fi fost decît iluzii — umbre pe peretele timpului.

Sincronizare. Standardizare. Liniarizare. Aceste procese au influenţat ideile fundamentale ale civilizaţiei şi au schimbat radical modul în care oamenii obişnuiţi mînuiau timpul în viaţa lor. Şi dacă timpul însuşi s-a transformat, trebuia reconsiderat şi spaţiul, pentru ca să se potrivească cu noul realism industrial.

Reambalarea spaţiului

Mult înainte de zorile civilizaţiei Primului Val, cînd strămoşii noştri cei mai îndepărtaţi trăiau din vînătoare, urmărirea turmelor de cornute, pescuit sau cules, ei erau veşnic în mişcare. Mînaţi de foame, frig sau dezastre ecologice, urmînd vremea ori vînatul, ei au fost cei dintîi nomazi — călătorind cu puţin bagaj, evitînd să adune bunuri sau posesiuni împovărătoare şi cutreierînd întinderi vaste. O ceată de 50 de bărbaţi, femei şi copii putea avea nevoie de o suprafaţă de şase ori mai mare decît insula Manhattan pentru a se hrăni sau a putea parcurge în migraţia sa literalmente sute de mile în fiecare an, în funcţie de condiţii. Ea ducea

ceea ce geografii de astăzi numesc o viață „extinsă în spațiu".

În opoziție cu aceasta, civilizația Primului Val a creat o rasă de „zgîrciți cu spațiul". Cînd nomadismul a fost înlocuit de agricultură, căile de migrație au cedat locul cîmpurilor cultivate și așezărilor permanente. Agricultorul și familia sa nu mai hoinăreau neîncetat pe o zonă întinsă, ci stăteau acasă, lucrîndu-și intensiv bucățica din spațiul uriaș — atît de mare încît individul nu era decît un pigmeu în el.

În perioada imediat premergătoare nașterii civilizației industriale, cîmpuri întinse înconjurau fiecare adunătură de bordeie țărănești. Exceptînd o mînă de negustori, învățați și ostași, majoritatea oamenilor își trăiau viața priponiți cu o funie foarte scurtă. În zori se duceau pe ogoare, în amurg se întorceau. Făceau o potecă pînă la biserică. Rareori călătoreau pînă în satul vecin, la șase sau șapte mile distanță. Evident, condițiile variau cu clima și relieful, dar, după părerea istoricului J. R. Hale, „Probabil că nu am fi prea departe de adevăr dacă am aprecia că cea mai lungă călătorie întreprinsă de majoritatea oamenilor în cursul vieții lor era de 15 mile în medie". Agricultura a produs o civilizație „limitată în spațiu".

Furtuna industrială care s-a dezlănțuit deasupra Europei în secolul al XVIII-lea a creat din nou o cultură „extinsă în spațiu" — de data aceasta însă la scară aproape planetară. Mărfurile, oamenii și ideile erau transportate mii de mile și populații numeroase migrau în căutare de locuri de muncă. În loc să fie dispersată pe ogoare, producția era acum concentrată în orașe. Populații uriașe au înțesat cîteva centre supraaglomerate. Sate vechi s-au ofilit și au murit ; au răsărit orașe industriale înfloritoare, înconjurate de coșuri de fum și de cuptoare.

Transformarea dramatică a peisajului necesita o coordonare mult mai complexă între oraș

şi sat. Astfel, în centrele urbane trebuiau să intre alimente, energie, oameni şi materii prime, iar din ele ieşeau produse industriale, mode, idei şi decizii financiare. Cele două fluxuri erau integrate şi coordonate atent în timp şi spaţiu. În interiorul oraşelor era necesară o varietate mult mai mare de forme spaţiale. În vechiul sistem agricol, principalele structuri erau biserica, castelul seniorului, cîteva colibe nenorocite, uneori o cîrciumă sau o mînăstire. Dată fiind complexitatea crescîndă a diviziunii muncii, civilizaţia celui de Al Doilea Val a avut nevoie de mult mai multe tipuri de spaţiu specializat.

Din acest motiv, arhitecţii s-au pomenit curînd creînd birouri, bănci, posturi de poliţie, fabrici, gări de cale ferată, magazine universale, închisori, staţii de pompieri, aziluri şi teatre. Aceste numeroase tipuri de spaţiu trebuiau îmbinate funcţional. Amplasarea fabricilor, drumurile dintre casă şi magazine, raporturile dintre liniile de cale ferată şi docuri ori autobazele de camioane, aşezarea şcolilor şi spitalelor, conductelor de apă şi gaze, centralelor şi liniilor electrice, centralelor telefonice — toate trebuiau coordonate din punct de vedere spaţial. Spaţiul trebuia organizat tot atît de meticulos ca o fugă de Bach.

Această remarcabilă coordonare a spaţiilor specializate — necesară pentru ca oamenii potriviţi să ajungă la locurile potrivite în momentele potrivite — a fost corespondentul spaţial fidel al sincronizării temporale. De fapt, a fost o sincronizare în spaţiu. Căci *atît* timpul *cît şi* spaţiul trebuiau structurate cu mai multă grijă pentru ca societăţile industriale să poată funcţiona.

După cum trebuiau să dispună de unităţi de timp mai exacte şi standardizate, tot astfel oamenii aveau nevoie de unităţi de spaţiu mai precise şi interschimbabile. Înainte de revoluţia industrială, cînd timpul era încă împărţit în unităţi grosolane, ca răstimpul unui Tatăl

nostru, măsurile de spaţiu erau şi ele un mişmaş. În Anglia evului mediu, de pildă, un *„rood“* varia între $16^1/_2$ şi 24 picioare. În secolul al XVI-lea, cel mai bun sfat pentru a obţine un *rood* era să alegi la întîmplare 16 bărbaţi la ieşirea din biserică, să-i aşezi în şir, „cu piciorul stîng unul în spatele celuilalt“, şi să măsori distanţa rezultată. Se foloseau chiar termeni şi mai vagi, precum „cale de o zi călare“, „cale de o oră pe jos“ sau „o jumătate de oră în galop mic“.

Atîta laxitate nu mai putea fi tolerată cînd Al Doilea Val a început să modifice tiparele muncii şi pana invizibilă a creat o piaţă în continuă creştere. De exemplu, navigaţia exactă a crescut în importanţă pe măsură ce s-a dezvoltat comerţul şi guvernele au oferit premii uriaşe celor care inventau metode mai bune de menţinere a navelor comerciale pe drumul trasat. Şi pe uscat s-au introdus măsurători tot mai amănunţite şi unităţi mai precise.

Trebuia să se facă ordine în varietatea haotică, contradictorie şi năucitoare de obiceiuri, legi şi practici neguţătoreşti locale din timpul civilizaţiei celui de Al Doilea Val. Lipsa preciziei şi a măsurătorilor standard dădea multă bătaie de cap fabricanţilor şi comercianţilor, clasă aflată în ascensiune. Aceasta explică entuziasmul cu care, în zorii epocii industriale, revoluţionarii francezi au trecut la standardizarea lungimii, prin adoptarea sistemului metric, şi a timpului, cu ajutorul unui calendar nou. Ei socoteau aceste probleme atît de importante, încît le-au plasat printre primele puncte luate în discuţie de Convenţia Naţională cînd s-a întrunit prima oară pentru a declara instaurarea republicii.

Al Doilea Val de schimbare a mai adus cu sine o înmulţire şi o precizare a frontierelor. Pînă în secolul al XVIII-lea graniţele imperiilor au fost deseori neclare. Existenţa unor regiuni întinse nepopulate făcea precizia inutilă. Cînd a crescut populaţia, s-a dezvoltat co-

merțul și au început să se înalțe primele fabrici în Europa, multe țări au trecut la cartarea sistematică a granițelor lor. Punctele vamale au fost stabilite mai precis. Proprietățile colective locale și chiar cele particulare au fost delimitate mai exact, însemnate, împrejmuite și înregistrate. Hărțile au devenit mai amănunțite, cuprinzătoare și standardizate.

A apărut o nouă imagine a spațiului, care corespundea exact cu noua imagine despre timp. Pe măsură ce punctualitatea și programarea fixau mai multe limite și termene în timp, se iveau tot mai multe granițe care limitau spațiul. Pînă și liniarizarea timpului a avut un corespondent spațial.

În societățile preindustriale, călătoria în linie dreaptă, pe uscat ori pe mare, era o anomalie. Cărarea țăranului, drumul vacilor sau poteca indianului șerpuiau după relieful terenului. Mulți pereți erau înclinați, bombați ori formau unghiuri neregulate. Străzile orașelor medievale erau curbate, cotite, întortocheate.

Societățile din Al Doilea Val nu numai că au plasat navele pe cursuri în linie dreaptă, dar au și construit căi ferate ale căror șine strălucitoare se întindeau în linii drepte paralele pînă unde vedeai cu ochii. După cum remarcă planificatorul american Grady Clay, liniile de cale ferată (termenul însuși este o dovadă elocventă) au devenit axa în jurul căreia au luat ființă noile orașe, clădite pe modelul grătarului. Configurația grilei sau grătarului, care îmbină linii drepte în unghiuri de 90°, a conferit peisajului liniaritate și simetria caracteristică mașinii.

Privind un oraș, putem vedea și astăzi un talmeș-balmeș de străzi, piețe, cercuri și intersecții complicate în cartierele mai vechi. Acestea cedează frecvent locul unor rețele regulate în zonele construite ulterior, într-o epocă mai industrializată. Același lucru se poate spune despre regiuni și țări întregi.

Odată cu mecanizarea, pînă şi terenurile agricole au început să arate ca un desen liniar. Arînd cu plugul tras de boi, agricultorii din epoca preindustrială tăiau brazde neregulate, ondulate. Dacă boii se puseseră în mişcare, ţăranul nu voia să-i oprească şi animalele deviau mult pînă la capătul brazdei, imprimînd pe sol un model în formă de S. Astăzi, oricine priveşte pe fereastra unui avion vede cîmpuri dreptunghiulare pe care urmele lăsate de plug parcă ar fi fost trasate cu rigla.

Combinaţia de linii drepte şi unghiuri de 90° nu s-a proiectat numai pe sol şi în reţeaua stradală, ci şi în spaţiile intime ale majorităţii bărbaţilor şi femeilor — camerele de locuit. Rareori se întîlnesc în arhitectura epocii industriale pereţi curbaţi şi unghiuri care nu sînt drepte. Camerele perfect dreptunghiulare au înlocuit încăperile de formă neregulată şi clădirile înalte au ridicat linia dreaptă pe verticală spre cer, cu ferestre care formează un model liniar, de grilă, pe pereţii faţadelor, ce privesc acum spre străzi drepte.

Modul în care concepem şi trăim spaţiul a trecut deci printr-un proces de liniarizare corespunzător liniarizării timpului. În toate societăţile industriale, capitaliste ori socialiste, din apus ori din răsărit, specializarea spaţiilor arhitecturale, harta amănunţită, folosirea unităţilor de măsură precise şi uniforme şi, mai presus de toate, linia au devenit constante culturale caracteristice noului realism industrial.

„Materialul“ realităţii

Civilizaţia celui de Al Doilea Val nu numai că a construit imagini noi ale timpului şi spaţiului şi le-a folosit pentru a modela comportamentul de toate zilele, ci a şi dat răspunsuri specifice străvechii întrebări : din ce sînt făcute lucrurile ? Încercînd să răspundă la această întrebare, orice cultură inventează mituri şi metafore. Pentru unele, universul este un „tot“

care se învîrteşte. Oamenii sînt o parte a naturii, integraţi în vieţile strămoşilor şi urmaşilor lor, prinşi atît de strîns în natură încît se împărtăşesc din existenţa animalelor, copacilor, stîncilor şi rîurilor. Mai mult decît atît, în multe societăţi, individul se consideră drept o parte a unui organism mai mare — familia, clanul, tribul sau comunitatea —, nu ca o entitate separată, autonomă.

Alte societăţi nu au subliniat integritatea sau unitatea universului, ci diviziunea sa. Pentru ele realitatea nu este un tot sudat, ci o structură compusă din multe părţi separate.

Circa două mii de ani înainte de ascensiunea industrialismului, Democrit a lansat ideea, extraordinară pe atunci, că universul nu este un tot fără cusături, ci se compune din particule — individuale, indestructibile, ireductibile, invizibile şi indivizibile. El a numit aceste particule *atomos.* Ideea unui univers construit din unităţi de materie ireductibile a reapărut mereu în secolele următoare. Curînd după Democrit, în *Mo Ching* * din China, un „punct“ este definit drept o linie tăiată în segmente atît de scurte încît nu mai pot fi subdivizate. Teoria atomului ori a unităţii ireductibile a fost emisă şi în India la începutul erei noastre. În Roma antică, poetul Lucreţiu a expus filozofia atomistă. Totuşi, această concepţie despre materie a rămas minoritară, deseori ridiculizată sau ignorată.

Atomismul a devenit ideea dominantă abia în zorii epocii celui de Al Doilea Val, cînd mai multe influenţe care se întrepătrundeau s-au unit pentru a revoluţiona concepţia noastră despre materie.

La mijlocul secolului al XVII-lea, un abate francez pe nume Pierre Gassendi, astronom şi filozof la Colegiul regal din Paris, a început să susţină că materia trebuie să constea din *corpuscula* extrem de mici. Influenţat de Lu-

* „Cartea lui Mo“, respectiv Mo-zu, filozof chinez care a trăit în secolele V—IV î.e.n. — *Nota trad.*

creţiu, Gassendi a devenit un promotor atît de înfocat al concepţiei atomiste despre materie, încît ideile lui au traversat curînd Marea Mînecii, ajungînd la Robert Boyle, un tînăr fizician care studia compresibilitatea gazelor. Boyle a transferat atomismul din teoria speculativă în laborator şi a ajuns la concluzia că pînă şi aerul se compune din particule minuscule. După şase ani de la moartea lui Gassendi, Boyle a publicat un tratat în care susţinea că orice substanţă — pămîntul, de exemplu — care poate fi descompusă în substanţe mai simple nu este şi nu poate fi un element.

Între timp, René Descartes, un matematician educat de călugării iezuiţi şi pe care Gassendi îl criticase, a afirmat că realitatea nu poate fi înţeleasă decît dacă este desfăcută în bucăţele din ce în ce mai mici. În cuvintele lui, este necesar „să se dividă fiecare din dificultăţile cercetate în cît mai multe părţi cu putinţă". Aşadar, cînd Al Doilea Val a început să se înalţe, atomismul filozofic şi atomismul fizic înaintau unul lîngă altul.

Era vorba de un atac intenţionat lansat asupra noţiunii de unitate — un atac în care s-au angajat în valuri succesive oameni de ştiinţă, matematicieni şi filozofi care au trecut la descompunerea universului în fragmente şi mai mici, cu rezultate pasionante. După ce Descartes şi-a publicat *Discursul asupra metodei,* scrie microbiologul René Dubos, „s-au făcut imediat nenumărate descoperiri în urma aplicării lui în medicină". În chimie şi în alte domenii, asocierea teoriei atomiste cu metoda atomistă a lui Descartes a deschis calea unor realizări uimitoare. La mijlocul secolului al XVIII-lea, ideea că universul constă din părţi şi subpărţi separabile şi independente intrase în bagajul de cunoştinţe tradiţionale — ea aparţinea realismului industrial pe cale de formare.

Orice civilizaţie nouă adună idei din trecut şi le reconfigurează în moduri care o ajută să se înţeleagă pe ea însăşi în raport cu restul lu-

mii. Pentru o societate industrială aflată în germene — o societate care abia începe să se îndrepte spre producţia în masă de maşini asamblate, constînd din componente separate — ideea unui univers asamblat, constînd tot din componente separate, era probabil indispensabilă.

Existau de asemenea raţiuni politice şi sociale pentru acceptarea unui model atomist al realităţii. Cînd Al Doilea Val s-a izbit de instituţiile existente în Primul Val, a desprins pe oameni de familia lărgită, de atotputernica biserică, de monarhie. Capitalismul industrial avea nevoie de o explicaţie raţională a individualismului. Cînd vechea civilizaţie agricolă a decăzut, cînd comerţul s-a dezvoltat şi oraşele s-au înmulţit în cei o sută sau două sute de ani dinaintea zorilor industrialismului, clasa negustorilor, care era în ascensiune şi cerea libertatea de a face comerţ, de a da bani cu împrumut şi de a-şi lărgi pieţele, a creat o nouă concepţie despre om — individul considerat drept un atom.

Astfel, individul nu mai era doar o anexă pasivă a tribului, castei sau clanului, ci o persoană autonomă şi liberă. Fiecare persoană avea dreptul la proprietate, dreptul de a achiziţiona bunuri, de a încheia tranzacţii, de a prospera ori de a muri de foame în conformitate cu propriile sale eforturi, precum şi dreptul corespunzător de a-şi alege o religie şi de a urmări fericirea personală. În rezumat, realismul industrial a dat naştere unei concepţii în care individul seamănă extraordinar cu un atom, fiind ireductibil, indestructibil, particula fundamentală a societăţii.

Tema atomistă a apărut, după cum am văzut, chiar în politică, unde particula fundamentală era votul. Ea a pătruns în concepţia noastru despre viaţa internaţională, conform căreia aceasta constă din unităţi separate, impenetrabile şi independente, numite naţiuni. Nu numai materia fizică concretă, ci şi materia poli-

tică şi cea socială au fost concepute ca nişte construcţii de „cărămizi“ — unităţi autonome sau atomi. Tema atomistă a ajuns să străbată ca un fir roşu toate domeniile vieţii.

La rîndul ei, ideea că realitatea se compune din bucăţi organizate dar separabile se potrivea perfect cu noile imagini despre timp şi spaţiu, de asemenea divizibile în unităţi din ce în ce mai mici, care pot fi definite. Întinzîndu-se şi ajungînd să domine atît societăţile „primitive“ cît şi civilizaţia Primului Val, civilizaţia celui de Al Doilea Val a răspîndit această concepţie industrială, mereu mai închegată şi mai coerentă, despre indivizi, politică şi societate.

Pentru a completa sistemul logic, mai lipsea însă o piesă.

Explicaţia absolută

O civilizaţie nu poate programa efectiv vieţile decît dacă reuşeşte să explice de ce se produc fenomenele — chiar dacă explicaţia pe care o dă conţine nouă părţi de mister şi o parte de analiză. Îndeplinind imperativele culturii lor, oamenii trebuie să fie siguri că ceea ce fac va avea rezultate. Iar aceasta înseamnă un răspuns la eterna întrebare : de ce ? Civilizaţia celui de Al Doilea Val a emis o teorie atît de puternică încît părea capabilă să explice orice.

O piatră cade pe oglinda unui iaz. Unde concentrice se propagă repede pe suprafaţa apei. De ce ? Ce provoacă acest fenomen ? După toate probabilităţile, copiii industrialismului vor spune : „pentru că cineva a aruncat piatra“.

Încercînd să răspundă la această întrebare în secolul al XII-lea sau al XIII-lea, un european cu ştiinţă de carte ar fi avut idei cu totul diferite de ale noastre. El s-ar fi referit probabil la Aristotel şi ar fi căutat o cauză materială, o cauză formală, o cauză eficientă şi o cauză finală, dintre care nici una nu ar fi fost sufi-

cientă pentru a explica ceva. Un învăţat chinez din evul mediu ar fi vorbit despre yin şi yang şi despre cîmpul de forţă al influenţelor, în care se credea că se produc toate fenomenele.

Civilizaţia celui de Al Doilea Val a găsit răspunsul la misterele cauzalităţii în spectaculoasa descoperire a lui Newton : legea universală a gravitaţiei. Pentru Newton, cauzele erau „forţele exercitate asupra corpurilor pentru a produce mişcare". Exemplul clasic de cauză şi efect newtoniene îl constituie bilele de biliard care se ciocnesc şi apoi se îndepărtează una de cealaltă. Această noţiune de schimbare, care se concentra exclusiv asupra unor forţe exterioare măsurabile şi uşor de identificat, a fost extrem de puternică, deoarece se potrivea perfect cu noile concepte de spaţiu şi timp liniar Într-adevăr, cauzalitatea newtoniană sau mecanicistă, adoptată atunci cînd revoluţia industrială s-a întins în Europa, a ambalat ermetic realismul industrial.

Dacă lumea constă din particule separate — bile de biliard miniaturale — atunci toate cauzele provin din interacţiunea acestor bile. O particulă ori un atom se izbeşte de altul. Primul este *cauza* mişcării următorului. Această mişcare este *efectul* mişcării primului atom. Nu există acţiune fără mişcare în spaţiu şi un atom nu poate fi decît într-un singur loc la un moment dat.

Un univers care păruse complex, confuz, imprevizibil, aglomerat, misterios şi dezordonat s-a limpezit brusc şi s-a dovedit a fi ordonat. Orice fenomen, de la atomul din interiorul celulei umane la cea mai rece stea de pe firmamentul nocturn, putea fi înţeles : era materie în mişcare. Fiecare particulă o activa pe următoarea, forţînd-o să se mişte într-un perpetuu dans al existenţei. Ateistului această teorie îi furniza o explicaţie a vieţii în care. după cum s-a exprimat ulterior Laplace, ipoteza unui Dumnezeu nu mai era necesară.

Pentru credincios, ea lăsa loc lui Dumnezeu, căci acesta putea fi considerat *primum movens* care folosea tacul pentru a pune bilele de biliard în mişcare, după care ieşea, poate, din joc.

Această metaforă a realităţii a fost ca o injecţie de adrenalină intelectuală pentru cultura realismului industrial în curs de formare. Unul din filozofii radicali care au contribuit la crearea climatului Revoluţiei Franceze, baronul d'Holbach, exulta : „Universul, acest vast ansamblu a tot ce există, nu prezintă decît materie şi mişcare : întregul nu ne oferă spre contemplare decît o imensă, o neîntreruptă succesiune de cauze şi efecte".

Totul este cuprins în această scurtă, triumfătoare afirmaţie : universul este o realitate *asamblată*, compusă din părţi separate adunate într-un „ansamblu". Materia nu poate fi înţeleasă decît în funcţie de mişcare — adică mişcarea prin *spaţiu*. Fenomenele se produc într-o succesiune (liniară), o defilare de fenomene care se deplasează pe linia *timpului*. Sentimentele umane, ca ura, egoismul sau dragostea, continuă d'Holbach, pot fi comparate cu forţele fizice, ca respingerea, inerţia sau tracţiunea, iar un stat politic înţelept le poate manevra pentru binele obştesc, după cum ştiinţa poate manevra lumea fizică spre binele general.

Tocmai din această imagine realist-industrială a universului, din ideile care zac în ea, derivă unele din cele mai puternice moduri de comportament politic, social şi personal din zilele noastre. În străfundurile acestora zace presupunerea că nu numai cosmosul şi natura, ci şi societatea şi indivizii se comportă în conformitate cu anumite legi stabilite şi previzibile. Cei mai mari gînditori din Al Doilea Val au fost tocmai aceia care au susţinut cum nu se poate mai logic şi mai convingător legitatea universului.

Se părea că Newton descoperise legile care

programează cerul. Darwin identificase legile care programează evoluţia socială. Iar Freud scosese la lumină legile care programează psihicul. Alţii — oameni de ştiinţă, ingineri, specialişti în ştiinţele sociale, psihologi — stăruiau în căutarea de legi suplimentare ori a unor legi diferite.

Civilizaţia celui de Al Doilea Val avea acum la dispoziţie o teorie a cauzalităţii care părea miraculoasă ca forţă şi rază de aplicare. Mare parte din ceea ce păruse complex pînă atunci se putea explica cu ajutorul unor formule simple. Dar legile şi regulile nu trebuiau acceptate numai pentru că fuseseră stabilite de Newton sau de Marx sau de altcineva. Ele erau supuse experimentării şi probelor empirice. Puteau fi confirmate. Folosindu-le, am putut construi poduri, emite unde radio, prevedea şi reconstitui transformările biologice ; am putut manevra economia, organiza mişcări ori mecanisme politice şi chiar — pretindeau ei — prevedea şi modela comportamentul individual.

Nu mai era nevoie decît să se găsească variabila critică, pentru a explica orice fenomen. Putem realiza orice dacă vom găsi „bila de biliard" potrivită şi dacă o vom lovi din unghiul cel mai nimerit.

Noua cauzalitate, împreună cu noile imagini ale timpului, spaţiului şi materiei, a eliberat mare parte din specia umană de tirania fetişurilor străvechi. Graţie ei au devenit posibile succese extraordinare în ştiinţă şi tehnică, miracole de concepţie şi realizare concretă. Ea a sfidat autoritarismul şi a eliberat spiritul după milenii de închisoare.

Dar realismul industrial a creat şi propria lui închisoare, o mentalitate industrială care dispreţuieşte sau ignoră ce nu poate cuantifica, care laudă frecvent rigoarea critică şi pedepseşte imaginaţia, care-i reduce pe oameni la unităţi protoplasmice simpliste, care caută o soluţie inginerească oricărei probleme.

Realismul industrial nu a fost nici atît de neutru din punct de vedere moral pe cît a pretins că este. După cum am văzut, el a fost supraideologia militantă a civilizației celui de Al Doilea Val, izvorul, care se justifică singur, al tuturor ideologiilor de dreapta și de stînga caracteristice epocii industriale. Ca orice cultură, civilizația celui de Al Doilea Val a produs filtre deformante, prin care indivizii au început să se privească pe ei înșiși și universul. Acest ansamblu de idei, imagini, postulate, precum și analogiile care decurgeau din ele, au format cel mai puternic sistem cultural cunoscut în istorie.

În sfîrșit, realismul industrial, aspectul cultural al industrialismului, se potrivea cu societatea la a cărei construcție contribuise. El a ajutat la crearea societății marilor întreprinderi, a marilor orașe, a birocrațiilor centralizate și a pieței atotprezente, capitaliste și socialiste. El s-a armonizat perfect cu noile sisteme energetice, familiale, tehnice, economice, politice și de valori care, toate laolaltă, au format civilizația celui de Al Doilea Val.

Acum, cînd Al Treilea Val se înalță pe planeta noastră, toată această civilizație, împreună cu instituțiile, tehnologiile și cultura ei, se dezintegrează sub o avalanșă de schimbare. Trăim criza finală, insolubilă, a industrialismului. Și pe măsură ce epoca industrială trece în istorie, se naște o epocă nouă.

10. Final : mareea fulger

Persistă un mister. Industrialismul a fost o maree fulger în istorie — abia trei secole pierdute în imensitatea timpului. Care a fost cauza revoluției industriale ? Ce a pus în mișcare Al Doilea Val ?

Multe curente de schimbare s-au întîlnit într-o mare confluență. Descoperirea Lumii Noi a impulsionat cultura și economia Europei

în ajunul revoluţiei industriale. Creşterea demografică a stimulat migraţia spre oraşe. Epuizarea pădurilor britanice a dus la folosirea cărbunilor. La rîndul său, aceasta a împins galeriile de mină mereu mai adînc, pînă cînd vechile pompe acţionate de cai nu au mai putut extrage apa din ele. Pentru a rezolva această problemă s-a perfecţionat maşina cu abur, care a dus la un număr fantastic de posibilităţi tehnice noi. Răspîndirea treptată a ideilor realist-industriale a sfidat autoritatea politică şi biserica. Ştiinţa de carte, îmbunătăţirea drumurilor şi transportului, toate s-au întîlnit în cele din urmă şi au deschis porţile schimbării.

Orice căutare a cauzei revoluţiei industriale este sortită eşecului. Căci nu există o cauză unică ori principală. Tehnica singură nu este forţa motrice a istoriei. După cum nu sînt nici ideile ori valorile. Şi nici lupta de clasă. Istoria nu este nici simpla înregistrare a transformărilor ecologice, a tendinţelor demografice ori a invenţiilor din comunicaţii. Economia singură nu poate explica revoluţia industrială şi nici vreun alt eveniment istoric. Nu există o „variabilă independentă" de care să depindă toate celelalte variabile. Nu există decît variabile interconectate, de o complexitate fără margini.

Confruntaţi cu acest labirint de influenţe cauzale, incapabili să le urmărim măcar interacţiunile, tot ce putem face este să ne concentrăm asupra acelora care ne par mai semnificative pentru scopurile noastre, recunoscînd denaturarea pe care o implică această opţiune. În acest spirit, este limpede că puţine din numeroasele forţe care s-au unit pentru a constitui civilizaţia celui de Al Doilea Val au avut consecinţe mai vizibile decît sciziunea crescîndă dintre producător şi consumator şi expansiunea acelei fantastice reţele de schimb pe care o numim acum piaţă, indiferent dacă forma ei este capitalistă ori socialistă.

Cu cît s-a despărţit mai mult producătorul de consumator — în timp, în spaţiu şi ca dis-

tanță socială și psihică — cu atît a crescut dominația pieței, cu uimitoarea ei complexitate, cu tot alaiul ei de valori, metafore implicite și supoziții ascunse, asupra realității sociale.

După cum am văzut, pana invizibilă a dat naștere întregului sistem monetar modern, cu instituțiile bancare centrale, bursele, comerțul mondial, planificatorii birocrați, mentalitatea cantitativă și calculată, etica contractuală, înclinația materialistă, evaluarea minuțioasă a succesului, sistemele rigide de remunerare și puternicul aparat contabil, a cărui importanță culturală este subestimată de regulă. Din această separare a producătorului de consumator au rezultat multe din presiunile care au dus la standardizare, specializare, sincronizare și centralizare. Ea a fost cauza diferențierii rolurilor și a temperamentului celor două sexe. Oricum am aprecia numeroasele forțe care au lansat Al Doilea Val, fisiunea străvechiului atom producție ⇄ consum ocupă cu siguranță un loc de frunte. Undele de șoc ale acestei fisiuni sînt încă vizibile și astăzi.

Civilizația celui de Al Doilea Val nu a schimbat doar tehnica, natura și cultura. Ea a modificat personalitatea, contribuind la crearea unui nou caracter social. Evident, femeile și copiii au modelat civilizația celui de Al Doilea Val și au fost modelați de ea. Fiind însă angrenați mai direct în matricea pieței și în noile moduri de muncă, bărbații au dobîndit caractere industriale mai pronunțate decît femeile. Sper că cititoarele îmi vor ierta folosirea termenului de bărbat industrial, în care sintetizez aceste noi caractere.

Bărbatul industrial s-a deosebit de toți predecesorii lui. El a stăpînit „sclavii energetici" care i-au amplificat enorm forțele lui reduse. Și-a petrecut mare parte din viață într-un mediu de tip fabrică, în contact cu mașini și întreprinderi pe lîngă care individul era un pigmeu. A învățat, aproape din copilărie, că supraviețuirea depinde de bani într-o măsură nemaiîn-

tîlnită pînă atunci. În general, a crescut într-o familie nucleară şi a mers la o şcoală de tip fabrică. Şi-a dobîndit imaginea despre lume de la mijloacele de informare în masă. A lucrat pentru o mare corporaţie ori o instituţie publică, a fost membru al sindicatelor, bisericilor şi altor organizaţii — dîndu-i fiecăreia o bucată din eul său. S-a identificat din ce în ce mai puţin cu satul ori oraşul său şi din ce în ce mai mult cu naţiunea. S-a considerat în opoziţie cu natura, pe care o exploata zilnic prin munca sa. Totuşi, în mod paradoxal, s-a grăbit să-şi petreacă sfîrşitul de săptămînă în natură. (Într-adevăr, cu cît se purta mai crud cu ea, cu atît devenea mai sentimental, slăvind-o în vorbe.) A învăţat să se considere o parte integrantă din vaste sisteme economice, sociale şi politice interdependente, ale căror margini dispăreau în complexităţi care depăşeau înţelegerea sa.

În faţa acestei realităţi, bărbatul industrial s-a revoltat fără succes. El s-a luptat să-şi cîştige existenţa. A învăţat să respecte regulile societăţii, s-a adaptat la rolurile primite, deseori urîndu-le şi simţindu-se victima sistemului care-i îmbunătăţea nivelul de viaţă. A înţeles că timpul rectiliniar îl poartă neîndurător spre viitor, unde-l aşteaptă mormîntul. Şi pe cînd ceasul de la mînă îi puncta secundele, se apropia de moarte, ştiind că pămîntul şi toţi oamenii, inclusiv el, nu erau decît piesele unei maşini cosmice cu mişcări regulate şi neîncetate.

Mediul înconjurător al bărbatului industrial ar fi fost în multe privinţe de nerecunoscut pentru strămoşii lui. Chiar cele mai elementare semnale senzoriale erau diferite.

Al Doilea Val a modificat sunetele familiare, înlocuind cocoşul cu sirena fabricii şi ţîrîitul greierilor cu scrîşnetul cauciucurilor de automobil. A luminat noaptea, prelungind orele de veghe. A adus imagini vizuale pe care nici un ochi nu le văzuse pînă atunci — pămîntul

fotografiat din cer, montaje suprarealiste în cinematograful local, ori forme biologice dezvăluite pentru prima oară de microscoape puternice. Mirosul de pămînt reavăn a cedat locul mirosului de benzină sau duhoarei fenolilor. Gustul cărnii şi zarzavaturilor s-a modificat. Întregul peisaj perceptibil s-a transformat.

Acelaşi lucru s-a întîmplat şi cu corpul omenesc, care a atins pentru prima oară statura considerată astăzi normală ; generaţii succesive au crescut mai înalte decît părinţii lor. S-a schimbat de asemenea atitudinea faţă de trup. În *The Civilizing Progress*, Norbert Elias ne spune că, în timp ce pînă în secolul al XVI-lea în Germania şi alte părţi ale Europei „priveliştea trupurilor complet goale era ceva obişnuit", goliciunea a început să fie considerată ruşinoasă cînd s-a răspîndit Al Doilea Val. Comportamentul intim s-a schimbat odată cu introducerea unei îmbrăcăminţi speciale pentru noapte. Mîncatul s-a tehnicizat odată cu răspîndirea furculiţelor şi altor instrumente specializate. De la o cultură în care era o plăcere să vezi pe masă un animal mort s-a trecut la una în care „orice semn care ar aminti că felul cu carne are de-a face cu uciderea unui animal trebuie neapărat evitat".

Căsătoria a devenit mai mult decît o înlesnire economică. Războiul a fost amplificat şi plasat pe linia de asamblare. Modificări în relaţiile dintre părinţi şi copii, în posibilităţile de ascensiune socială, în toate aspectele raporturilor interumane au schimbat radical conştiinţa eului la milioane de oameni.

Confruntat cu atîtea schimbări, psihologice precum şi economice, politice şi sociale, creierul se sperie de o evaluare. Pe baza căror criterii putem judeca o întreagă civilizaţie ? După nivelul de viaţă al maselor care au trăit în ea ? După influenţa ei asupra celor care au trăit în afara perimetrului ei ? După efectele

ei asupra biosferei ? După perfecţiunea artei ? După durata de viaţă mai lungă a oamenilor ? După realizările ştiinţifice ? După libertatea individuală ?

În ciuda unor mari depresiuni economice şi a unei îngrozitoare irosiri a vieţii umane, în cadrul graniţelor ei civilizaţia celui de Al Doilea Val a îmbunătăţit în mod evident nivelul de viaţă materială al omului obişnuit. Descriind mizeria generală a clasei muncitoare din Marea Britanie în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, criticii industrialismului idealizează deseori trecutul din Primul Val. Ei prezintă acel trecut rural drept plin de căldură, obştesc, stabil, organic, preferînd valorile spirituale celor pur materiale. Dar cercetarea istorică demonstrează că aceste presupus minunate colectivităţi rurale erau de fapt cloace de subnutriţie, boli, sărăcie, lipsă de adăpost şi tiranie, că oamenii erau neajutoraţi în faţa foamei, frigului şi biciului seniorului şi stăpînului lor. S-a făcut caz de oribilele cartiere sărace care s-au înălţat în oraşele mari sau în jurul lor, de alimentele denaturate, de apa infectată cu germeni, de azilurile pentru săraci şi de viaţa sordidă. Totuşi, deşi au fost fără îndoială îngrozitoare, aceste condiţii au reprezentat cu siguranţă o îmbunătăţire considerabilă faţă de condiţiile pe care acei oameni le lăsaseră în urma lor. Autorul britanic John Vaizey observă : „Imaginea Angliei bucolice a ţăranilor liberi este exagerată“ şi pentru mulţi mutarea în cartierele sărace ale oraşelor a reprezentat „în realitate o creştere substanţială a nivelului de trai, apreciată după durata vieţii, îmbunătăţirea condiţiilor concrete de locuit şi a cantităţii şi varietăţii hranei“.

În ce priveşte sănătatea publică, este suficient să citim *The Age of Agony,* de Guy Williams, sau *Death, Disease and Famine in Pre-Industrial England,* de L. A. Clarkson, pentru a-i contrazice pe cei care ridică în slăvi civili-

zația Primului Val în detrimentul celei ce i-a urmat. Într-o recenzie a acestor volume, Christina Larner afirmă : „Activitatea istoricilor societății și a demografilor a scos în evidență prezența covîrșitoare a bolilor, suferinței și morții atît la țară cît și în orașele insalubre. Speranța de viață era redusă : circa 40 de ani în secolul al XVI-lea, scăzînd la circa 35 de ani în secolul al XVII-lea bîntuit de epidemii și puțin peste 40 de ani în secolul al XVIII-lea... Perechile căsătorite apucau doar rareori să trăiască ani mulți împreună... toți copiii erau amenințați". Oricît de îndreptățiți am fi să criticăm sistemele de sănătate publică actuale pentru că nu-și îndeplinesc sarcinile și sînt zguduite de crize, merită să ne amintim că, înainte de revoluția industrială, medicina oficială era mortală, căci punea accentul pe sîngerare și pe operații fără anestezie.

Principalele cauze de deces erau ciuma, tifosul, gripa, dizenteria, variola și tuberculoza. „Înțelepții remarcă frecvent — scrie Larner sec — că nu am făcut decît să înlocuim aceste boli cu o altă serie de maladii mortale, dar acestea ne lasă să trăim nițel mai mult. Epidemiile preindustriale ucideau fără discriminare atît pe bătrîni, cît și pe tineri".

Trecînd de la sănătate și economie la artă și ideologie, din punct de vedere spiritual a fost industrialismul, cu tot materialismul lui îngust, inferior societăților feudale care l-au precedat? A fost mentalitatea mecanicistă — sau realismul industrial — mai puțin receptivă la idei noi, chiar eretice, decît biserica medievală sau monarhiile din trecut ? Oricît am detesta uriașele noastre birocrații, sînt ele mai rigide decît birocrațiile chineze de acum cîteva secole sau ierarhia din Egiptul antic ? În ce privește arta, sînt romanele, poeziile și picturile realizate în ultimii trei sute de ani în Occident mai puțin vii, profunde, revelatoare sau complexe decît lucrările din perioade mai vechi ori din alte părți ale lumii ?

Există însă şi o faţă întunecată. Civilizaţia celui de Al Doilea Val a făcut mult pentru a îmbunătăţi condiţiile de viaţă ale părinţilor noştri, dar în acelaşi timp a provocat consecinţe exterioare violente — efecte secundare neprevăzute. Printre acestea se numără excesiva deteriorare, probabil ireparabilă, a fragilei biosfere. Din cauza atitudinii realist-industriale faţă de natură, populaţiei în creştere, tehnicii oarbe şi nevoii necontenite de expansiune, civilizaţia celui de Al Doilea Val a făcut mai multe ravagii în mediul înconjurător decît orice altă epocă premergătoare. Am citit despre baliga de cal care zăcea pe străzile oraşelor preindustriale (relatări menite de obicei să ne asigure că poluarea nu este o noutate). Ştiu că apele menajere se scurgeau pe străzile vechilor oraşe. Totuşi, societatea industrială a ridicat problema poluării ecologice şi cea a folosirii resurselor la un nivel cu totul nou, făcînd imposibilă o comparaţie între prezent şi trecut.

Niciodată pînă acum nu a creat vreo civilizaţie mijloacele necesare pentru a distruge literalmente o planetă, nu un oraş. Niciodată nu au fost ameninţate cu otrăvirea oceane întregi, nu au dispărut peste noapte de pe pămînt specii întregi, din cauza lăcomiei şi neatenţiei oamenilor ; exploatările miniere la zi nu au desfigurat niciodată atît de tare faţa pămîntului ; aerosoli de lac pentru păr nu au epuizat stratul de ozon, iar poluarea termică nu a ameninţat clima planetei.

Asemănătoare dar şi mai complexă este problema imperialismului. Înrobirea indienilor pentru a exploata minele din America de Sud, introducerea plantaţiilor în regiuni întinse din Africa şi Asia, transformarea intenţionată a economiilor naţiunilor colonizate în vederea satisfacerii necesităţilor naţiunilor industriale au lăsat suferinţe, foame, boli şi deculturalizare în urma lor. Rasismul emanat de civilizaţia celui de Al Doilea Val, integrarea forţată a economiilor mici, autarhice, în sistemul comercial mon-

dial au lăsat răni deschise care nu au început încă să se vindece.

Totuşi, am săvîrşi din nou o greşeală dacă am înfrumuseța vechile economii de subzistență. Este îndoielnic că populaţiile din regiunile neindustriale ale globului se află astăzi într-o situaţie mai proastă decît cu trei secole în urmă. În privinţa duratei vieţii, aportului alimentar, mortalităţii infantile, ştiinței de carte, sute de milioane de oameni, din Sahel pînă în America Centrală, trec astăzi prin suferinţe de nedescris. Cu toate acestea, le-am face un deserviciu dacă, în graba noastră de a judeca prezentul, am inventa un trecut romantic inexistent. Drumul spre viitor nu trece printr-o revenire la un trecut şi mai nenorocit.

După cum nu există o singură cauză a civilizaţiei celui de Al Doilea Val, tot astfel nu există o singură apreciere. Am încercat să prezint o imagine a civilizaţiei celui de Al Doilea Val în care am inclus şi defectele ei. Dacă par că o condamn pe de o parte şi că o aprob pe de altă parte, aceasta se întîmplă deoarece judecăţile simple sînt înşelătoare. Detest modul în care industrialismul a distrus popoarele primitive şi pe cele din Primul Val. Nu pot uita că a transformat războiul într-o acţiune de masă, că a inventat lagărele de concentrare şi a dezlănţuit atomul pentru a distruge Hiroshima. Mi-e ruşine de aroganţa lui culturală şi de jafurile pe care le-a comis în restul lumii. Sînt revoltat de irosirea energiei, imaginaţiei şi spiritului uman în ghetourile noastre.

O ură oarbă faţă de epoca ta şi de contemporanii tăi nu este cea mai bună bază pentru crearea viitorului. A fost industrialismul un coşmar în aer condiţionat, un pămînt sterp, o oroare deplină ? A fost lumea „unei singure viziuni“, după cum pretind duşmanii ştiinţei şi tehnicii? A fost, fără îndoială. Dar a fost şi mult mai mult decît toate astea. Ca şi viaţa însăşi, a fost o clipă dulce-amară în eternitate.

Oricum am aprecia prezentul în curs de dispariție, esențialul este să înțelegem că jocul industrial s-a terminat, că energia lui s-a consumat și că forța celui de Al Doilea Val scade peste tot unde se înalță următorul val de schimbare. Continuarea „normală" a civilizației industriale nu mai este posibilă din două motive. În primul rînd, am ajuns la o cotitură în „lupta contra naturii". Pur și simplu, biosfera nu mai poate suporta atacul industrial. În al doilea rînd, nu ne mai putem baza la infinit pe energia neregenerabilă, pînă acum principala sursă de alimentare a dezvoltării industriale.

Aceasta nu înseamnă sfîrșitul societății tehnice ori sfîrșitul energiei. Dar înseamnă că progresul tehnic viitor va trebui să țină cont de constrîngerile impuse de mediul înconjurător. Înseamnă, de asemenea, că pînă ce nu se vor înlocui vechile surse de energie, țările industriale vor suferi crize repetate, eventual violente, de sevraj și că lupta pentru introducerea unor noi forme de energie va accelera transformarea socială și politică.

Un lucru este limpede : s-a terminat cu energia ieftină — cel puțin pentru cîteva decenii. Civilizația celui de Al Doilea Val a pierdut una din cele două resurse de bază.

Concomitent i se retrage și cealaltă subvenție secretă : materiile prime ieftine. Confruntate cu sfîrșitul colonialismului și neoimperialismului, națiunile avansate din punct de vedere tehnic vor căuta să obțină noi materiale de substituție și resurse în interior, cumpărînd una de la alta și reducîndu-și treptat relațiile economice cu statele neindustriale, sau vor continua să cumpere de la țările neindustriale, însă în condiții complet noi. În ambele eventualități prețurile vor crește substanțial și, împreună cu baza energetică, se va transforma întreaga bază de resurse a civilizației.

Aceste presiuni venite din afara societății industriale se asociază cu presiunile dezintegratoare din interiorul sistemului. Dacă ne îndrep-

tăm atenția asupra familiei din Statele Unite, asupra sistemului telefonic din Franța (astăzi inferior celui din unele republici ale bananelor *) sau asupra serviciului feroviar urban din Tokyo (care funcționează atît de prost, încît, în semn de protest, călătorii au luat cu asalt stațiile iar pe funcționari i-au ținut ostatici), constatăm același fenomen : oameni și sisteme pe punctul de a ceda sub tensiune.

Sistemele celui de Al Doilea Val se află în criză. Astfel, constatăm criză în sistemele de asistență socială. Criză în sistemele poștale. Criză în sistemele școlare. Criză în sistemele de asistență medicală. Criză în sistemele urbane. Criză în sistemul financiar internațional. Însuși statul național este în criză. Sistemul de valori al celui de Al Doilea Val este în criză.

Chiar și sistemul rolurilor, care asigura coeziunea civilizației industriale, este în criză. Dovada cea mai dramatică este lupta pentru redefinirea rolurilor celor două sexe. Mișcarea femeilor, cererile de legalizare a homosexualității, răspîndirea modei unisex demonstrează că rolurile atribuite în mod tradițional sexelor se estompează încontinuu. Se estompează de asemenea linia despărțitoare dintre rolurile profesionale. Atît personalul sanitar, cît și bolnavii își redefinesc rolurile față de medici. Polițiștii și profesorii își depășesc rolurile întreprinzînd greve ilegale. Nejuriști redefinesc rolul procurorului. Muncitorii reclamă tot mai insistent participarea la conducere, încălcînd astfel rolurile tradiționale ale directorilor. Această fisurare, la scara întregii societăți, a sistemului de roluri pe care s-a clădit industrialismul are implicații mult mai revoluționare decît protestele politice fățișe și marșurile pe baza cărora publiciștii apreciază schimbarea.

În fine, convergența presiunilor — pierderea resurselor esențiale, disfuncția principalelor sis-

---

* Orice țară latino-americană mică a cărei economie se bazează pe cultura unei singure plante și se află sub controlul capitalului străin. — *Nota trad.*

teme vitale ale societății, dezagregarea structurii bazate pe roluri — produce o criză în cea mai fragilă structură primară : personalitatea omului. Prăbușirea civilizației celui de Al Doilea Val a provocat o epidemie de criză a personalității.

Milioane de oameni își caută astăzi desperați propria lor umbră, devorînd filme, piese de teatru, romane și cărți de autoajutorare, oricît de obscure ar fi ele, care le promit că-i vor ajuta să-și găsească identitatea absentă. După cum vom vedea, în Statele Unite criza personalității se manifestă prin semne bizare.

Victimele ei se aruncă în terapia de grup, în misticism sau în jocuri amoroase. Sînt avide de schimbare și în același timp se tem de ea. Doresc insistent să părăsească viața pe care o duc acum și să sară cumva într-una nouă — să devină ceea ce nu sînt. Vor să-și schimbe slujba, soția, rolul și responsabilitățile.

Chiar oameni de afaceri americani aparent maturi și împăcați cu sine nu sînt scutiți de această nemulțumire față de prezent. Într-o anchetă recentă, Asociația americană de management a găsit că 40 la sută din directorii de nivel mediu sînt nefericiți în slujbele lor și că peste o treime visează la o altă carieră, în care socotesc că ar fi mai fericiți. Unii acționează în conformitate cu această nemulțumire. Ei renunță la slujbă, devin fermieri sau schiori fanatici, caută un nou stil de viață, se reapucă de învățat sau, pur și simplu, gonesc unul după altul, din ce în ce mai repede, într-un cerc care se contractă, astfel că, în cele din urmă, se prăbușesc sub presiune.

Scotocind în ei înșiși după cauza nemulțumirii lor, sînt chinuiți de un sentiment de culpabilitate, care nu-și are rostul. Ei nu-și dau seama că ceea ce simt nu este decît reflexia subiectivă a unei crize obiective mult mai ample, că, de fapt, joacă neintenționat o dramă în cadrul unei alte drame.

Putem persista să considerăm fiecare din

aceste crize drept un fenomen izolat. Putem ignora legătura dintre criza energetică şi criza personalităţii, dintre tehnologiile noi şi noile roluri ale sexelor, precum şi alte interdependenţe ascunse. Dar facem aceasta pe propriul nostru risc. Căci ceea ce se întîmplă este de amploare mult mai mare decît oricare din aceste crize. Dacă vom gîndi în funcţie de valuri succesive de schimbări interdependente, de ciocnirea acestor valuri, vom înţelege fenomenul esenţial pentru generaţia noastră — anume că industrialismul este pe moarte — şi vom putea începe să căutăm printre semnele de schimbare ceea ce este realmente nou, ceea ce nu mai este industrial. Vom putea descoperi Al Treilea Val.

Al Treilea Val de schimbare este cel care va modela restul vieţii noastre. Dacă vrem să asigurăm o trecere lină de la vechea civilizaţie în curs de dispariţie la noua civilizaţie pe cale de a se naşte, dacă vrem să ne păstrăm conştiinţa de sine şi capacitatea de a ne conduce propria viaţă prin crizele tot mai acute care ne aşteaptă, trebuie să putem detecta — şi realiza — inovaţiile celui de Al Treilea Val.

Căci dacă privim atent în jurul nostru, vedem încrucişîndu-se cu manifestările de eşec şi prăbuşire semne timpurii de creştere şi un potenţial nou.

Dacă ascultăm atent, auzim Al Treilea Val rostogolindu-se pe ţărmuri nu prea îndepărtate.

Al Treilea Val

11. Noua sinteză

În ianuarie 1950, exact cînd începea a doua jumătate a secolului al XX-lea, un tînăr stîngaci de 22 de ani, cu o proaspătă diplomă universitară, călătorea într-un autocar, noaptea, spre ceea ce socotea el drept realitatea fundamentală a epocii noastre. Cu prietena alături şi cu un geamantan de carton presat, plin cu cărţi, sub scaun, urmărea, în zorile plumburii, fabricile din Vestul Mijlociu al Statelor Unite perindîndu-se la nesfîrşit dincolo de fereastra bătută de ploaie.

America era inima lumii. Regiunea din jurul Marilor Lacuri era inima industrială a Americii. Iar fabrica era miezul pulsatil al acestei inimi a inimilor : oţelării, turnătorii de aluminiu, ateliere de unelte şi matriţe, rafinării de petrol, uzine de automobile, mile întregi de construcţii murdare, în care vibrau uriaşe maşini de ştanţat, matriţat, găurit, îndoit, sudat, forjat şi turnat metal. Fabrica era simbolul întregii ere industriale şi, pentru un tînăr care crescuse într-o familie mic-burgheză cu o situaţie relativ bună şi apoi studiase timp de patru ani pe Platon şi T.S. Eliot, istoria artei şi teorie sociologică abstractă, universul pe care-l reprezenta ea era tot atît de exotic ca Taşkentul sau Ţara de Foc.

Am petrecut cinci ani în fabricile de acolo, nu ca funcţionar ori referent la serviciul de personal, ci ca muncitor la linia de asamblare, montator, sudor, conducător de cărucior stivui-

tor cu furcă, operator la presa de perforat — ştanţînd ventilatoare, reparînd maşinile dintr-o turnătorie, asamblînd desprăfuitoare uriaşe pentru minele din Africa, finisînd metalul camioanelor uşoare pe măsură ce goneau, zăngănind şi scrîşnind, pe banda de asamblare. Am învăţat chiar la sursă cum se luptau muncitorii să-şi cîştige existenţa în era industrială.

Am înghiţit praful, transpiraţia şi fumul din turnătorie. Ţiuitul aburului, zăngănitul lanţurilor, vuietul morilor cu tăvălug mi-au spart urechile. Am simţit dogoarea oţelului incandescent. Scîntei de acetilenă mi-au lăsat urme de arsuri pe picioare. Am matriţat mii de piese pe tură, repetînd aceleaşi mişcări pînă cînd mintea şi muşchii-mi ţipau. Am urmărit directorii care-i ţineau pe muncitori la locul lor, bărbaţi cu cămăşi albe, ei înşişi urmăriţi şi hărţuiţi de superiori. Am ajutat să tragem o femeie de 65 ani afară din maşina blestemată care tocmai îi tăiase patru degete de la mînă şi o aud încă strigînd : „Doamne Dumnezeule, n-am să mai pot munci !“

Fabrica. Trăiască fabrica ! Astăzi, cînd se construiesc încă fabrici noi, civilizaţia care a făcut din fabrică o catedrală este pe moarte. Şi undeva, chiar în momentul ăsta, alţi tineri, băieţi şi fete, călătoresc în noapte spre inima civilizaţiei celui de Al Treilea Val. De acum încolo sarcina noastră va fi să ne alăturăm lor în căutarea viitorului.

Dacă i-am putea urma pînă la destinaţie, unde am ajunge ? În staţiile de lansare care asvîrlă în spaţiul extraterestru vehicule învelite în flăcări şi fragmente de conştiinţă umană? În laboratoarele oceanografice ? În familiile comunitare ? În echipele care lucrează la crearea inteligenţei artificiale ? În secte religioase pasionate ? Duc ei o viaţă simplă pentru că aşa vor ? Urcă în ierarhia instituţională ? Dau arme teroriştilor ? Unde se făureşte viitorul ?

Dacă am plănui o astfel de expediție în viitor, cum ne-am întocmi hărțile ? Este ușor să spui că viitorul începe în prezent. Dar în care prezent ? Prezentul nostru este plin de paradoxuri.

Copiii noștri sînt ultrarafinați în materie de droguri, sex ori călătorii spațiale ; unii știu despre calculatoarele electronice mult mai mult decît părinții lor. Totuși, rezultatele testelor școlare sînt din ce în ce mai proaste. Procentajul divorțurilor crește, dar același lucru se întîmplă și cu indicele recăsătoriilor. Apar antifeministe exact în momentul în care femeile cîștigă drepturi cu care chiar și antifeministele sînt de acord. Homosexualii cer drepturi și se reped afară din bîrlogul lor, însă dau de Anita Bryant * așteptîndu-i.

În toate țările celui de Al Doilea Val domnește o inflație insolubilă și totuși șomajul continuă să crească, contrazicînd toate teoriile clasice. În același timp, sfidînd logica cererii și ofertei, milioane de oameni cer nu numai slujbe, ci și o muncă creatoare, care să ducă la împlinire spirituală ori să implice responsabilități sociale. Contradicțiile economice se înmulțesc. În politică, partidele nu mai pot conta pe devotamentul membrilor lor tocmai în momentul în care probleme esențiale — cum este tehnica, de exemplu — sînt mai politizate decît oricînd. Concomitent, în zone întinse ale lumii, mișcările naționaliste se amplifică — exact cînd statul național este atacat tot mai puternic în numele globalismului sau conștiinței planetare.

Confruntați cu asemenea contradicții, cum am putea privi *dincolo* de tendințe și contratendințe ? Din nefericire, nimeni nu posedă un răspuns magic la această întrebare. În ciuda tuturor imprimatelor electronice, diagramelor închise, modelelor și matricelor matematice folosite de viitorologi, încercările de a arunca o privire în viitor — ori măcar de a înțelege

---

* Cunoscută militantă americană împotriva homosexualității. — *Nota trad.*

prezentul — rămîn, aşa cum era de aşteptat, mai mult o artă decît o ştiinţă.

Cercetarea sistematică ne poate spune multe. Dar pînă la urmă trebuie să acceptăm — nu să respingem — paradoxul şi contradicţia, intuiţia, imaginaţia şi sinteza îndrăzneaţă (dar provizorie).

Prin urmare, sondînd viitorul în paginile ce urmează, nu ne vom limita la constatarea tendinţelor majore. Oricît ar fi de greu, nu trebuie să ne lăsăm seduşi de liniile drepte. Majoritatea oamenilor — inclusiv mulţi viitorologi — concep viitorul ca o simplă prelungire a prezentului, uitînd că tendinţele, oricît ar părea de puternice, nu se continuă pur şi simplu în linie dreaptă. Ele ating vîrfuri în care explodează, dînd naştere la fenomene noi. Îşi schimbă direcţia. Se opresc şi pornesc din nou. Faptul că un fenomen se produce acum ori se desfăşoară de trei secole nu este o garanţie că el va continua. În paginile următoare vom căuta tocmai acele contradicţii, conflicte, cotituri şi întreruperi care fac din viitor o permanentă surpriză.

Mai important, vom cerceta legăturile ascunse dintre fenomene care par neînrudite. Nu serveşte la nimic să prevedem viitorul semiconductorilor, al energiei sau al familiei (fie ea chiar familia noastră), dacă pornim de la premisa că tot restul va rămîne aşa cum este. Căci nimic nu *va* rămîne neschimbat. Viitorul curge, el nu este îngheţat. Se clădeşte ca urmare a deciziilor schimbătoare pe care le luăm zilnic şi fiecare fenomen le influenţează pe toate celelalte.

Civilizaţia celui de Al Doilea Val a pus cu putere accentul pe capacitatea noastră de a descompune problemele în elementele lor constitutive ; nu ne-a răsplătit însă prea des pentru capacitatea de a recombina aceste elemente. Din punct de vedere cultural, majoritatea oamenilor se pricep mai bine la analiză decît la sinteză. Acesta este unul din motivele pentru care imaginile noastre despre viitor (şi despre noi înşine în acel viitor) sînt atît de fragmentare, aleatorii

şi... greşite. Obligaţia noastră aici este să gîndim ca generalişti, nu ca specialişti.

Cred că ne aflăm acum în pragul unei noi epoci a sintezei. În toate domeniile intelectuale, de la ştiinţele exacte la sociologie, psihologie şi ştiinţa economică — îndeosebi în aceasta din urmă — se va produce probabil o revenire la gîndirea cuprinzătoare, la teoria generală, la reasamblarea pieselor. Deoarece am început să ne dăm seama că, obsedaţi fiind de detaliul cuantificat şi scos din context, de continua aprofundare a unor probleme din ce în ce mai mărunte, am ajuns să ştim din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puţin.

În cele ce urmează vom căuta deci acele şuvoaie de schimbare care ne perturbă vieţile, pentru a scoate la iveală legăturile ascunse dintre ele, nu numai pentru că fiecare din ele are importanţa sa, ci pentru că aceste şuvoaie se contopesc formînd torente de schimbare, mai late, mai adînci şi mai iuţi, care, la rîndul lor, se varsă în ceva şi mai mare : Al Treilea Val.

Asemenea tînărului care la mijlocul secolului a plecat să găsească inima prezentului, pornim acum în căutarea viitorului. S-ar putea ca această căutare să fie cea mai importantă din viaţa noastră.

12. Vîrfurile

La 8 august 1960, un inginer chimist, pe nume Monroe Rathbone, născut în Virginia de Vest, a luat, în biroul său care domina piaţa Rockefeller din Manhattan, o hotărîre asupra căreia istoricii se vor opri poate cîndva, socotind că simbolizează sfîrşitul erei celui de Al Doilea Val.

În ziua aceea puţini s-au sesizat că Rathbone, director general al uriaşei societăţi Exxon, luase măsuri pentru reducerea taxelor pe care Exxon le plătea ţărilor producătoare de petrol. Deşi ignorată de presa occidentală, hotărîrea sa a lovit

ca un trăsnet guvernele acelor țări, deoarece practic toate veniturile lor proveneau din plățile făcute de companiile petroliere.

În zilele următoare, celelalte mari companii petroliere au urmat exemplul dat de Exxon. Iar o lună mai tîrziu, la 9 septembrie, s-au întrunit de urgență, în legendarul oraș Bagdad, delegații țărilor cel mai greu lovite. Încolțite, acestea s-au constituit într-un comitet al guvernelor exportatoare de petrol. Timp de 13 ani încheiați, activitatea acestui comitet, și chiar denumirea sa, nu au fost menționate decît în paginile unor reviste ale industriei petroliere. Pînă în 1973, respectiv pînă cînd a izbucnit războiul egipteano-israelian și Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol a ieșit brusc din umbră. Gîtuind aprovizionarea lumii cu țiței, aceasta a aruncat economia celui de Al Treilea Val într-un vîrtej descendent.

Pe lîngă cvadruplarea veniturilor sale din petrol, OPEC a accelerat astfel o revoluție care fermenta deja în tehnosfera celui de Al Doilea Val.

Soarele și nu numai el

În larma asurzitoare creată de criza energetică ce a urmat, ni s-au prezentat atîtea planuri, propuneri, argumente și contraargumente, încît e greu de făcut o alegere înțeleaptă. Guvernele sînt tot atît de încurcate ca proverbialul om de rînd.

O modalitate de a ieși la lumină este să privim dincolo de diversele tehnologii și politici, la principiile lor. Dacă facem aceasta, descoperim că anumite propuneri sînt menite să mențină sau să extindă baza energetică a celui de Al Doilea Val, așa cum o cunoaștem, pe cînd altele se întemeiază pe principii noi. Rezultatul este o profundă clarificare a problemei energetice în totalitatea ei.

După cum am văzut mai înainte, baza energetică a celui de Al Doilea Val s-a întemeiat pe neregenerabilitate, s-a alimentat din zăcăminte

extrem de concentrate şi epuizabile, a folosit tehnologii foarte centralizate, costisitoare şi a fost nediversificată, limitîndu-se la cîteva surse şi metode. Acestea sînt principalele caracteristici ale bazei energetice la toate naţiunile celui de Al Doilea Val şi în decursul întregii ere industriale.

Dacă ţinem cont de cele de mai sus şi privim acum la diversele planuri şi propuneri generate de criza petrolului, putem descoperi uşor care din ele nu fac decît să prelungească vechea situaţie şi care anunţă ceva cu totul nou. Iar întrebarea esenţială nu mai este dacă preţul petrolului trebuie să fie 40 de dolari barilul ori dacă trebuie să se construiască un reactor nuclear la Seabrook sau la Grohnde. Întrebarea este dacă orice bază energetică destinată societăţii industriale şi fondată pe principiile celui de Al Doilea Val poate supravieţui. Iar răspunsul la această întrebare este ineluctabil.

În ultimii cincizeci de ani, petrolul şi gazele naturale au furnizat două treimi din necesarul de energie al lumii. În prezent, majoritatea observatorilor, de la cei mai fanatici adepţi ai conservării resurselor naturale la fostul şah al Iranului, de la entuziaştii energiei solare şi şeicii saudiţi la experţii cu servietă diplomat şi atitudini conservatoare ai multor guverne, sînt de acord că dependenţa de combustibilii fosili nu poate continua la infinit, oricît de multe zăcăminte de ţiţei s-ar descoperi.

Statisticile variază. Se duc discuţii aprige cu privire la perioada de timp care a mai rămas pînă la prăbuşirea finală. Prognoza este extrem de complexă şi multe previziuni mai vechi apar simpliste acum. Un lucru este însă limpede : nimeni nu pompează gaze şi petrol *înapoi* în pămînt, pentru a reface rezervele.

Indiferent dacă sfîrşitul va interveni sub forma unui gîlgîit final sau, mai probabil, sub forma unei succesiuni de penurii, care vor provoca o destabilizare uluitoare, supraabundenţe temporare şi penurii încă mai acute, era petro-

lului apune. O ştiu iranienii. O ştiu kuweitienii, nigerienii şi venezuelenii. O ştiu arabii saudiţi — şi de aceea se grăbesc să clădească o economie bazată pe altceva decît pe veniturile din petrol. O ştiu companiile petroliere — și de aceea se luptă să-şi diversifice producţia, renunţînd la petrol. (Nu de mult, preşedintele unei companii petroliere mi-a spus la un dineu la Tokyo că, după părerea sa, uriaşii petrolului vor deveni dinozauri industriali, aşa cum au devenit căile ferate. Limita de timp pe care o fixa el pentru acest proces este uluitor de scurtă — ani, nu decenii.)

Totuşi, discuţia referitoare la epuizarea resurselor nu prea are rost. Deoarece în lumea actuală, preţul, nu rezervele, exercită influenţa cea mai directă şi mai importantă. Iar în această privinţă, realitatea nu face decît să întărească aceeaşi concluzie.

În cîteva decenii, energia poate deveni din nou abundentă şi ieftină ca urmare a unor realizări tehnice uimitoare sau a unor oscilații economice. Orice s-ar întîmpla însă, preţul relativ al petrolului va continua probabil să crească, deoarece sîntem nevoiţi să săpăm la adîncimi din ce în ce mai mari, să explorăm regiuni mai îndepărtate și să intrăm în competiţie cu mai mulţi cumpărători. Fără nici o legătură cu Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol, în ultimii cinci ani s-a produs o cotitură istorică : în ciuda unor descoperiri masive ca cele din Mexic, în ciuda creşterii abrupte a preţurilor, rezervele reale, confirmate şi exploatabile de ţiţei s-au redus, nu au crescut — inversînd o tendinţă care persistase timp de decenii. O dovadă în plus, dacă mai este necesară, că era petrolului se apropie de sfîrşit.

Între timp, cărbunele, care a furnizat aproape în întregime ultima treime din totalul mondial de energie, se găseşte în cantităţi mari, cu toate că şi el se va epuiza la un moment dat. Dar o extindere masivă a utilizării cărbunelui implică răspîndirea aerului poluat, un eventual pericol pentru clima terestră (din cauza creșterii

bioxidului de carbon din atmosferă) şi o devastare a pămîntului însuşi. Chiar dacă aceste riscuri ar fi acceptate ca necesare în deceniile următoare, cărbunele nu poate fi introdus în rezervorul unui automobil şi nici nu poate efectua multe din operaţiile pe care le execută acum petrolul sau gazele. Instalaţiile de gazeificare sau lichefiere a cărbunelui reclamă cantităţi uriaşe de capital şi apă (din care mare parte este necesară agriculturii) şi sînt atît de ineficiente şi costisitoare, încît nu pot fi considerate decît nişte expediente scumpe, diversioniste şi cu totul trecătoare.

În stadiul actual de dezvoltare, tehnologia nucleară ridică probleme şi mai formidabile. Reactoarele convenţionale se bazează pe uraniu, un alt combustibil epuizabil, şi reclamă măsuri de siguranţă extrem de costisitoare — fără certitudinea că riscurile vor fi efectiv eliminate. Nimeni nu a rezolvat în mod satisfăcător problema depozitării deşeurilor nucleare, iar costul centralelor nucleare este atît de ridicat, încît pînă acum au fost absolut necesare subvenţii guvernamentale pentru ca energia atomică să fie cît de cît competitivă cu alte surse.

Reactoarele regeneratoare cu neutroni rapizi reprezintă o categorie aparte. Deşi sînt deseori prezentate publicului neavizat ca nişte „perpetuum mobile“, deoarece plutoniul pe care-l elimină poate fi folosit drept combustibil, şi ele sînt în ultimă instanţă dependente de rezervele nici şi neregenerabile de uraniu existente în ume. În afara faptului că sînt foarte centralizate, incredibil de scumpe, capricioase şi periculoase, ele măresc riscurile unui război nuclear şi ale intrării materialului nuclear pe mîna teroriştilor.

Toate acestea nu înseamnă însă că vom fi runcaţi înapoi în evul mediu, ori că progresul conomic este imposibil în viitor. Dar înseamnă u siguranţă că am ajuns la capătul unei direcţii e dezvoltare şi că trebuie să pornim într-alta.

înseamnă că baza energetică a celui de Al Doilea Val nu mai poate fi menţinută.

Într-adevăr, există încă un motiv, şi mai puternic, pentru care lumea trebuie să treacă şi va trece la o bază energetică cu totul nouă. Căci orice bază energetică, a unui sat ori a unei economii industriale, trebuie să fie adaptată nivelului tehnic al societăţii respective, naturii producţiei, repartiţiei pieţelor şi populaţiei şi multor altor factori.

Crearea bazei energetice a celui de Al Doilea Val s-a asociat cu înaintarea societăţii spre un stadiu cu totul nou de dezvoltare tehnică. Fără îndoială, combustibilii fosili au accelerat progresul tehnic, dar inversul este tot atît de adevărat. Inventarea unei tehnici brutale, setoase de energie, în timpul erei industriale a stimulat exploatarea tot mai rapidă a combustibililor fosili. Dezvoltarea industriei de automobile, de exemplu, a provocat o expansiune atît de mare a industriei petroliere, încît la un moment dat aceasta a fost practic o anexă a oraşului Detroit. În cuvintele lui Donald E. Carr, fost director al cercetărilor la o companie petrolieră şi autor al volumului *Energy and the Earth Machine*, industria petrolieră a devenit „sclava unui singur tip de motor cu ardere internă“.

Acum ne aflăm iarăşi în pragul unui salt tehnic istoric, iar noul sistem de producţie pe cale de apariţie va necesita o restructurare radicală a întregii industrii energetice — chiar dacă OPEC şi-ar strînge cortul şi ar pleca pe nesimţite.

Faptul important care se trece cu vederea este acela că problema energiei nu se referă doar la cantitate, ci şi la structură. Avem nevoie nu numai de o anumită *cantitate* de energie, ci şi de energie livrată în forme variate, în locuri diferite (şi care se schimbă), în diverse momente ale zilei, nopţii şi anului şi pentru scopuri neînchipuite.

Aceasta, nu doar deciziile luate de OPEC în legătură cu preţurile, explică de ce lumea tre-

buie să caute alternative vechiului sistem energetic. Căutarea s-a accelerat și acum sînt dedicate acestei probleme vaste resurse de bani și imaginație. Rezultatul este că se studiază atent multe posibilități uimitoare. Dacă tranziția de la o bază energetică la următoarea va fi desigur întunecată de răsturnări economice și de altă natură, ea va prezenta însă și un aspect pozitiv. Niciodată în istorie nu s-a aplecat cu atîta pasiune un număr atît de mare de oameni asupra cercetării energetice și niciodată nu am avut în fața noastră atîtea posibilități noi și interesante.

Evident, în momentul de față nu putem ști ce combinații de tehnologii se vor dovedi mai folositoare și în care scopuri, dar este cert că vom dispune de o uluitoare varietate de utilaje și combustibili, căci tot mai multe proiecte ieșite din comun vor deveni aplicabile din punct de vedere economic pe măsură ce va crește prețul petrolului.

Aceste proiecte merg de la bateriile fotovoltaice, care transformă lumina solară în electricitate (tehnologie cercetată în prezent de Texas Instruments, Solarex, Energy Conversion Devices și multe alte firme), la un plan sovietic de plasare în tropopauză a unor baloane purtătoare de generatoare eoliene, de la care electricitatea va fi transmisă pe pămînt prin cabluri. Orașul New York a încheiat cu o firmă particulară un contract pentru arderea deșeurilor menajere drept combustibil, iar Insulele Filipine își construiesc centrale pentru producerea electricității din deșeuri de nuci de cocos. Italia, Islanda și Noua Zeelandă produc deja electricitate din surse geotermice, valorificînd căldura pămîntului, iar o platformă plutitoare cîntărind 500 tone în largul insulei japoneze Honshu obține electricitate din forța valurilor. Instalații de încălzire solară răsar pe acoperișuri în toată lumea ; Compania Edison din California de Sud construiește un „turn energetic“, care va capta energia solară cu ajutorul unor oglinzi comandate de calculatoare, o va dirija asupra unui turn

conținînd un cazan cu abur și va produce electricitate pentru clienți permanenți. La Stuttgart, în R.F.G., un autobuz cu hidrogen, construit de Daimler-Benz, a circulat pe străzile orașului, iar inginerii de la Lockheed-California lucrează la un avion cu hidrogen. Sînt explorate atît de multe căi, încît nu pot fi menționate într-un spațiu restrîns.

Asocierea unor tehnologii noi de producere a electricității cu modalități noi de înmagazinare și transmitere a energiei deschide perspective și mai vaste. General Motors a anunțat realizarea unui acumulator nou, mai eficient, pentru automobilele electrice. Cercetători de la NASA au pus la punct un sistem de înmagazinare, denumit „Redox", care, socotesc ei, va putea fi produs la o treime din costul acumulatoarelor clasice, cu plumb și acid. Pentru un viitor ceva mai îndepărtat se studiază supraconductibilitatea și chiar — dincolo de marginile științei „respectabile" — undele tesla * ca mijloace de transmitere a energiei cu pierderi minime.

Dacă majoritatea acestor tehnologii se află încă în stadiul inițial de dezvoltare și dacă multe se vor dovedi, desigur, inutilizabile, altele sînt în preajma aplicării pe scară comercială sau vor fi în această situație peste 10—20 de ani. De cea mai mare importanță este faptul, neglijat de obicei, că deseori marile progrese nu se datoresc unei singure tehnologii, ci alăturării sau combinării cîtorva, acțiuni în care imaginația joacă un mare rol. Astfel, pile fotovoltaice solare ar putea fi folosite pentru producerea electricității care, la rîndul ei, ar fi utilizată pentru a elibera din apă hidrogen cu care să se alimenteze automobilele. Astăzi ne aflăm încă în etapa premergătoare lansării, dar cînd vom începe să combinăm numeroasele tehnologii noi, numărul opțiunilor superioare va crește exponențial și

---

* Fluxul magnetic. Denumirea de mai sus vine de la Nikola Tesla (1856—1943), om de știință american de origine iugoslavă. — *Nota trad.*

vom accelera foarte puternic crearea bazei energetice a celui de Al Treilea Val.

Această bază nouă va avea caracteristici foarte diferite de cele din Al Doilea Val. Mare parte din ea va proveni din surse inepuizabile, regenerabile. În loc să depindă de combustibili foarte concentrați, se va aproviziona dintr-o varietate de surse larg răspîndite. În loc să folosească într-o măsură atît de mare tehnologii puternic centralizate, va asocia producția centralizată cu cea descentralizată. Și în loc să se bazeze pe cîteva metode și surse, ceea ce este riscant, se va diversifica imens. Iar această diversitate va scădea risipa, deoarece ne va permite să adaptăm tipurile de energie produsă și calitatea ei la necesitățile din ce în ce mai variate.

Pe scurt, ni se conturează acum pentru prima oară o bază energetică care va funcționa pe principii aproape diametral opuse celor din ultimii trei sute de ani. Este de asemenea clar că baza energetică a celui de Al Treilea Val nu se va realiza fără o luptă aprigă.

În războiul de idei și de bani care a și izbucnit în toate țările cu o tehnică înaltă, se pot distinge trei, nu numai doi, adversari. În primul rînd, sînt cei legați prin interese economico-financiare de vechea bază energetică a celui de Al Doilea Val. Aceștia reclamă surse de energie și tehnologii clasice — cărbuni, petrol, gaze naturale, energie nucleară și diversele lor transformări. Se luptă de fapt pentru prelungirea „statu-quo"-ului din Al Doilea Val. Și, fiind bine instalate în companii petroliere, servicii publice, comisii nucleare, societăți miniere și sindicatele respective, forțele celui de Al Doilea Val par să dețină pozițiile conducătoare, inatacabile.

În schimb, cei care sînt în favoarea promovării bazei energetice a celui de Al Treilea Val — consumatori, specialiști în studiul mediului înconjurător, cercetători științifici și întreprinzători din industriile de vîrf, împreună cu aliații lor — par neuniți, lipsiți de mijloace financiare și deseori nepricepuți în politică. Pro-

pagandiştii celui de Al Doilea Val îi prezintă sistematic drept nişte naivi, străini de realităţile economice şi orbiţi de tehnici fără valoare practică.

Mai regretabil însă este faptul că susţinătorii celui de Al Treilea Val sînt confundaţi cu aripa zgomotoasă a ceea ce am putea numi forţele Primului Val — oameni care nu cer realizarea unui sistem energetic nou, mai inteligent, fundamentat ştiinţific şi care să funcţioneze, ci revenirea la trecutul preindustrial. În forma extremă, politica lor ar elimina cea mai mare parte a tehnicii, ar reduce mobilitatea demografică, ar face ca oraşele să-şi piardă vitalitatea şi să moară şi ar impune o cultură ascetică în numele conservării resurselor.

Comasînd aceste două grupuri, promotorii intereselor celui de Al Doilea Val, specialiştii în relaţiile cu publicul şi politicienii măresc confuzia opiniei publice şi obligă forţele celui de Al Treilea Val să se menţină în defensivă.

Totuşi, susţinătorii politicilor primelor două valuri nu pot cîştiga. Cei dintîi urmăresc o himeră, iar ceilalţi încearcă să menţină o bază energetică ale cărei probleme sînt insolubile.

Costul mereu crescînd al combustibililor acţionează puternic împotriva cercurilor care favorizează Al Doilea Val. Investiţiile imense necesare pentru tehnologiile energetice acţionează împotriva lor. Faptul că metodele caracteristice celui de Al Doilea Val reclamă cantităţi mari de energie primară pentru obţinerea unor creşteri relativ mici de energie „netă“ acţionează împotriva lor. Problemele din ce în ce mai complicate pe care le ridică poluarea acţionează împotriva lor. Pericolul nuclear acţionează împotriva lor. Miile de oameni care nu se dau înlături, în numeroase ţări, să se lupte cu poliţia pentru a opri instalarea de reactoare nucleare, deschiderea de exploatări miniere la zi sau construirea de uzine electrice uriaşe acţionează împotriva lor. Nepotolita sete de energie a lumii neindustriale şi de preţuri mai mari

pentru resursele sale acţionează împotriva lor.

În rezumat, deşi reactoarele nucleare sau instalaţiile de gazeificare ori de lichefiere a cărbunelui şi alte tehnologii pot *părea* avansate sau adecvate pentru viitor, deci progresiste, ele sînt, de fapt, artefacte ale celui de Al Doilea Val prins în propriile-i contradicţii distrugătoare. Unele din ele pot fi expediente necesare un timp, dar sînt esenţialmente retrograde. La fel, deşi forţele celui de Al Doilea Val pot *părea* puternice şi criticii lor din Al Treilea Val slabi, ar fi o nebunie să se mizeze prea mult pe trecut. Problema reală nu este dacă baza energetică a celui de Al Doilea Val va fi abolită şi înlocuită cu una nouă, ci cît de curînd se va produce aceasta. Căci lupta pentru energie este indisolubil legată de o altă schimbare tot atît de profundă : răsturnarea tehnicii celui de Al Doilea Val.

Uneltele viitorului

Cărbunii, căile ferate, textilele, oţelul, automobilele, cauciucul şi construcţia de maşini au fost industriile clasice ale celui de Al Doilea Val. Bazate pe principii electromecanice simple, ele foloseau cantităţi mari de energie, eliminau cantităţi uriaşe de deşeuri şi poluanţi şi se caracterizau prin cicluri de producţie lungi, o slabă calificare a mîinii de lucru, muncă repetitivă, produse standardizate şi o conducere puternic centralizată.

De pe la mijlocul anilor '50 a devenit tot mai vizibil că aceste industrii erau înapoiate şi pe cale de dispariţie în ţările industriale. În Statele Unite, de exemplu, între 1965 şi 1974, mîna de lucru a crescut cu 21 la sută, pe cînd locurile de muncă din industria textilă au crescut doar cu 6 la sută, iar cele din industria siderurgică au scăzut cu 10 la sută. O situaţie similară s-a constatat în Suedia, Cehoslovacia, Japonia şi alte ţări aparţinînd celui de Al Doilea Val.

Pe măsură ce aceste industrii învechite au fost transferate în ţările „în curs de dezvoltare",

unde mîna de lucru era mai ieftină şi tehnica mai puţin avansată, influenţa lor socială a început să scadă şi s-au ridicat o serie de industrii noi, dinamice, care le-au luat locul.

Noile industrii se deosebeau considerabil de predecesoarele lor în mai multe privinţe : nu mai erau în special electromecanice şi nu se mai bazau pe ştiinţele clasice din epoca celui de Al Doilea Val. Ele s-au născut din progresele rapide făcute într-o serie de discipline ştiinţifice aflate într-un stadiu rudimentar sau chiar inexistente cu 25 de ani mai înainte : electronica cuantică, teoria informaţiei, biologia moleculară, oceanologia, nucleonica, ecologia şi ştiinţele spaţiale. Datorită lor, am putut depăşi limitele de timp şi spaţiu mai grosolane din industria celui de Al Doilea Val, ajungînd să mînuim, după cum remarcă fizicianul sovietic B. G. Kuzneţov, „spaţii foarte mici (cum este raza unui nucleu atomic, respectiv 10^{-13} centimetri) și intervale de timp de ordinul a 10^{-23} secunde".

Din aceste ştiinţe noi şi din capacitatea noastră incomparabil mai mare de folosire a rezultatelor lor s-au născut noile industrii : calculatoarele electronice şi prelucrarea datelor, construcţiile aerospaţiale, produsele petrochimice complexe, semiconductorii, comunicaţiile avansate şi zeci de altele.

În Statele Unite, unde trecerea de la tehnologiile celui de Al Doilea Val la cele care anunţă Al Treilea Val a început cel mai devreme — cam prin mijlocul deceniului al şaselea — vechi regiuni industriale ca Valea Merrimack din Noua Anglie au decăzut, în timp ce zone ca Autostrada 128 de lîngă Boston sau „Valea Siliciului" din California au ieşit în prim plan, vilele de la marginea lor umplîndu-se cu specialişti în fizica solidelor, ingineria sistemelor, inteligenţa artificială şi chimia polimerilor.

S-ar putea urmări transferul de locuri de muncă şi bunăstare după transferul de tehnică. Astfel, statele din „Centura soarelui", care au beneficiat de contracte militare importante, şi-au

construit o bază tehnică avansată, în timp ce regiuni industriale mai vechi din nord-est sau din jurul Marilor Lacuri au început să lîncezească şi au ajuns în pragul falimentului. Criza prelungită a oraşului New York a reflectat această răsturnare în tehnică. Acelaşi lucru se poate spune despre stagnarea Lorenei, centrul siderurgic al Franţei şi, la un alt nivel, despre eşecul socialismului britanic. După sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, guvernul laburist a spus că va pune mîna pe „vîrfurile" industriei, ceea ce a şi făcut. Dar industriile pe care le-a naţionalizat au fost cărbunele, căile ferate şi oţelul, adică tocmai cele ocolite de revoluţia tehnică : vîrfurile trecutului.

Regiunile ori sectoarele economice bazate pe industriile celui de Al Treilea Val au înflorit ; cele bazate pe industriile din Al Doilea Val au stagnat. Dar tranziţia abia a început. În prezent, multe guverne caută să accelereze această schimbare structurală, atenuînd în acelaşi timp dificultăţile tranziţiei. Planificatorii japonezi din Ministerul Industriei şi Comerţului Internaţional studiază tehnologii noi pentru viitoarele industrii ale serviciilor. Cancelarul Germaniei Federale Helmut Schmidt şi consilierii săi vorbesc despre *Strukturpolitik* şi contează pe Banca Europeană de Investiţii pentru a abandona industriile tradiţionale de producţie în serie.

În prezent, patru grupuri de industrii înrudite sînt gata să se dezvolte şi vor deveni probabil temelia industrială a celui de Al Treilea Val, antrenînd modificări de primă importanţă ale potenţialului economic şi ale poziţiei sociale şi politice.

Electronica şi calculatoarele electronice constituie unul din aceste grupuri. Industria electronică, intrată relativ recent în arena mondială, înregistrează vînzări anuale de peste 100 miliarde dolari şi se prevede că va ajunge la 325 sau chiar la 400 miliarde pe la finele anilor '80. Ea va fi atunci a patra industrie din lume ca mărime, după oţel, automobile şi produsele chi-

mice. Viteza cu care s-au răspîndit calculatoarele este atît de binecunoscută încît nu mai e nevoie să insistăm asupra ei. Costul de fabricație a scăzut atît de mult, iar capacitatea lor a crescut atît de spectaculos încît, după revista *Computerworld*, „dacă industria de automobile ar fi realizat ce a realizat industria calculatoarelor în ultimii 30 de ani, un Rolls-Royce ar costa 2,50 dolari și ar consuma un galon la 2 000 000 mile".

Minicalculatoare ieftine sînt acum pe punctul de a invada casele americanilor. În iunie 1979, aproximativ o sută de firme fabricau deja calculatoare casnice. Printre ele se aflau uriași ca Texas Instruments, iar lanțuri de magazine ca Sears și Montgomery Ward erau gata să adauge calculatoare la articolele lor de menaj. „În curînd — declara un comerciant de microcalculatoare din Dallas — fiecare locuință va avea un calculator, care va fi tot atît de obișnuit ca W.C.-ul".

Conectate cu băncile, magazinele, autoritățile, casele vecinilor *și* locul de muncă, asemenea calculatoare sînt menite să transforme nu numai activitatea economică, de la producție la vînzarea cu amănuntul, ci și natura muncii și chiar structura familiei.

La fel cu industria calculatoarelor, de care este legată printr-un cordon ombilical, industria electronică a cunoscut și ea o dezvoltare explozivă. Consumatorii au fost inundați cu calculatoare de mînă, ceasuri cu diode și jocuri pe ecrane TV. Totuși, acestea nu ne dau decît o vagă idee despre ce va urma : sensori minusculi și ieftini care vor culege date despre vreme și sol în agricultură, instrumente medicale infinitesimale introduse în îmbrăcămintea obișnuită, pentru a supraveghea bătăile inimii sau gradul de stresare al purtătorului, acestea și o mulțime de alte aplicații ale electronicii se anunță pentru foarte curînd.

În plus, înaintarea către industriile celui de Al Treilea Val va fi puternic accelerată de criza energetică, în măsura în care multe din aceste

industrii ne duc spre procese și produse care sînt extrem de modeste în materie de energie. Sistemele telefonice ale celui de Al Doilea Val, de exemplu, necesitau adevărate mine de cupru sub străzile orașelor — kilometri și kilometri de cabluri, conducte, relee și conexiuni. Sîntem acum pe cale de a trece la sistemele de fibre optice, în care mesajele sînt transmise prin fibre conductoare de lumină de grosimea firului de păr. Implicațiile energetice ale acestei tranziții sînt amețitoare : fabricarea fibrei optice necesită aproximativ o miime din energia consumată pentru a extrage, topi și prelucra aceeași lungime de sîrmă de cupru. Din tona de cărbune necesară pentru a produce 90 mile de sîrmă de cupru se pot obține 80 000 mile de fibră !

Introducerea fizicii solidelor în electronică merge în aceeași direcție ; fiecare pas înainte aduce componente care consumă cantități din ce în ce mai mici de energie. La IBM, ultimele realizări în tehnologia L.S.I. (Large Scale Integration) * includ componente activate de numai 50 microwați.

Această trăsătură a revoluției electronice arată că una din cele mai eficiente strategii de conservare a energiei pentru economiile cu o tehnică înaltă și cu necesități mari de energie ar putea fi înlocuirea rapidă a industriilor tipice celui de Al Doilea Val, mari consumatoare de energie, cu industrii ale celui de Al Treilea Val, modeste în această privință.

În general, revista *Science* are dreptate cînd spune : „Se prea poate ca activitatea economică a țării să fie substanțial modificată“ de explozia din electronică. „Într-adevăr, probabil că realitatea va depăși imaginația în ce privește ritmul de introducere a unor aplicații noi și adesea neașteptate din electronică“.

Explozia din electronică nu este însă decît un pas în direcția unei tehnosfere cu totul noi.

---

* Integrare pe scară mare — termen din microelectronică. — *Nota trad.*

Cam acelaşi lucru se poate spune şi despre expediţiile noastre în spaţiul extraterestru şi în adîncul oceanelor, domenii în care depăşirea tehnologiilor clasice din Al Doilea Val este şi mai izbitoare.

Industria spaţială constituie un al doilea grup din tehnosfera pe cale de formare. În ciuda întîrzierilor, se prea poate ca în curînd cinci navete spaţiale să transporte săptămînal mărfuri şi călători între Pămînt şi spaţiul extraterestru. Efectul acestei realizări este încă subestimat de marele public, dar multe companii din Statele Unite şi Europa consideră „domeniul înălţimilor" drept sursa următoarei revoluţii în tehnica de vîrf şi acţionează în consecinţă.

Grumman şi Boeing lucrează la sateliţi şi platforme spaţiale pentru producerea de energie. După *Business Week,* alte „industrii încep abia acum să-şi dea seama ce ar putea însemna staţiile orbitale pentru ele — uzine de fabricare şi prelucrare a unor produse care merg de la semiconductori la medicamente... Multe materiale folosite în tehnica de vîrf necesită o manipulare delicată, controlată, iar forţa gravitaţiei poate constitui un impediment... În spaţiu, nu există gravitaţie care să complice lucrurile, nu sînt necesare containere, iar mînuirea substanţelor toxice sau puternic reactive nu pune probleme. Există, în schimb, un stoc inepuizabil de vid, precum şi temperaturi supraînalte şi excesiv de joase".

În consecinţă, „producţia spaţială" a devenit un subiect mult discutat printre oamenii de ştiinţă, inginerii şi cadrele de conducere din tehnica de vîrf. McDonnell Douglas oferă firmelor farmaceutice o instalaţie care, montată într-o navetă spaţială, va separa enzime rare din celulele umane. Fabricanţi de sticlă studiază modalităţi de obţinere în spaţiu a materialelor pentru lasere şi fibre optice. În comparaţie cu monocristalele semiconductoare produse în

spaţiu, exemplarele obţinute pe Pămînt par primitive. Urochinaza, o substanţă care dizolvă cheagurile de sînge şi este necesară bolnavilor de anumite boli sanguine, costă acum 2 500 dolari doza. După Jesco von Puttkamer, şeful studiilor de industrializare spaţială de la NASA, fabricarea urochinazei în spaţiu ar reduce costul ei la mai puţin de o cincime din cel actual.

Dar şi mai importante sînt produsele complet noi, care nici nu pot fi obţinute pe Pămînt oricît s-ar cheltui pentru ele. TRW, o companie aerospaţială şi electronică, a identificat 400 de aliaje diferite care nu pot fi fabricate pe Pămînt din cauza atracţiei gravitaţionale. În acelaşi timp, General Electric a trecut la proiectarea unui cuptor spaţial. Daimler-Benz şi M.A.N. din R.F.Germania sînt preocupaţi de fabricarea rulmenţilor în spaţiu, iar Agenţia Spaţială Europeană şi diverse firme, printre care British Aircraft Corporation, proiectează utilaje şi produse menite să valorifice spaţiul din punct de vedere economic. *Business Week* scrie că „asemenea perspective nu sînt ştiinţifico-fantastice şi un număr crescînd de firme se ocupă de ele cu cea mai mare seriozitate".

Tot atît de serioşi şi chiar mai zeloşi sînt partizanii planului lansat de dr. Gerard O'Neill pentru crearea unor oraşe spaţiale. O'Neill, fizician la Princeton, duce o neobosită acţiune de informare a publicului cu privire la posibilităţile de construire a unor foarte mari comunităţi în spaţiu — platforme sau insule cu o populaţie de mii de locuitori — şi este susţinut cu entuziasm de NASA, guvernatorul Californiei (stat a cărui economie depinde în mare măsură de acest domeniu de activitate) şi, ceea ce este mai surprinzător, de un grup de foşti hippies îndrăzneţi, în frunte cu Stewart Brand, autorul lucrării *Whole Earth Catalog*.

Ideea lui O'Neill este construirea unui oraş în spaţiu, bucată cu bucată, din materiale extrase de pe Lună sau alt corp ceresc. Un coleg de-al

său, dr. Brian O'Leary, studiază posibilitățile de exploatare a asteroizilor Apollo și Amor. Conferințe organizate periodic la Princeton reunesc specialiști de la NASA, General Electric, agențiile pentru energie din S.U.A. și alte instituții interesate pentru un schimb de comunicări despre prelucrarea chimică a mineralelor de pe Lună și alte corpuri extraterestre și despre proiectarea și construirea unor habitate spațiale și sisteme ecologice închise.

Asocierea electronicii avansate cu un program spațial care depășește posibilitățile de producție terestră antrenează tehnosfera într-un stadiu nou, neîngrădit de considerentele celui de Al Doilea Val.

În adîncuri

Pătrunderea în adîncurile oceanelor este o imagine în oglindă a ieșirii în spațiul extraterestru și pune bazele celui de-al treilea grup de industrii care vor constitui probabil un element major al noii tehnosfere. Primul Val de schimbare socială de importanță istorică s-a produs pe Pămînt cînd strămoșii noștri au încetat să-și obțină hrana prin cules și vînătoare și au trecut la domesticirea animalelor și cultivarea solului. În prezent ne aflăm exact în același stadiu în relațiile noastre cu oceanul.

Într-o lume flămîndă, oceanul poate contribui la rezolvarea problemei alimentației. Cultivat și exploatat corect, el ne oferă un stoc realmente inepuizabil de proteine, devenite stringent necesare. Pescuitul comercial practicat acum, care este puternic industrializat — nave-fabrică străbat mările în lung și în lat —, provoacă ravagii și amenință cu dispariția totală a multor forme de viață marină. În schimb, „acvacultura" — creșterea peștilor împreună cu recoltatul plantelor marine — practicată inteligent ar putea reduce imens criza alimentară mondială fără să prejudicieze fragila biosferă de care depinde viața noastră a tuturor.

Între timp, extinderea forajului petrolifer în larg a eclipsat posibilitatea de a „creşte ulei" în mare. Dr. Lawrence Raymond de la Battelle Memorial Institute a demonstrat că se pot produce alge cu un conţinut ridicat de ulei şi actualmente se fac eforturi pentru rentabilizarea procesului.

Oceanele oferă de asemenea o imensă gamă de minerale, de la cupru, zinc şi cositor, la argint, aur, platină şi, chiar mai important, fosfaţi, din care se pot produce îngrăşăminte pentru agricultura de pe uscat. Companiile miniere privesc spre apele calde ale Mării Roşii care, conform estimaţiilor, conţin rezerve de zinc, argint, cupru, plumb şi aur în valoare totală de 3,4 miliarde de dolari. Circa 100 de firme, printre care se află şi unele din cele mai mari din lume, se pregătesc să extragă de pe fundul mării nodulii de mangan de forma cartofilor. (Aceştia sînt o resursă care se reînnoieşte, căci se formează în ritmul de 6—10 milioane tone pe an într-o singură zonă bine identificată la sud de Hawaii.)

În prezent, patru consorţii internaţionale pregătesc începerea lucrărilor de exploatare oceanică pe la mijlocul acestui deceniu cu investiţii de ordinul miliardelor de dolari. Unul din ele reuneşte 23 companii japoneze, grupul AMR din R.F.Germania şi filiala din Statele Unite a firmei canadiene International Nickel. În al doilea s-au asociat Union Minière din Belgia cu United States Steel şi Sun Company. La a treia acţiune colaborează Noranda din Canada cu Mitsubishi din Japonia, Rio Tinto Zinc şi Consolidated Gold Fields din Regatul Unit. În fine, Lockheed şi grupul Royal Dutch Shell au constituit al patrulea consorţiu. Se aşteaptă, spune *Financial Times* din Londra, ca aceste eforturi să „revoluţioneze activitatea mondială de exploatare a mineralelor superioare".

În afară de aceasta, firma de produse farmaceutice Hoffmann-La Roche prospectează

pe tăcute mările în vederea unor noi medicamente ca, de exemplu, antifungice, antalgice, coagulante şi mijloace de diagnostic.

Cînd aceste tehnologii vor fi puse la punct, vom asista probabil la construirea unor „sate acvatice“ submarine sau semisubmarine şi a unor fabrici plutitoare. Deoarece nu necesită cheltuieli pentru achiziţionarea terenului (cel puţin în prezent) şi îşi pot procura energie ieftină pe loc din surse oceanice (vînt, curenţi termici sau maree), aceste construcţii pot fi competitive cu cele de pe uscat.

Revista de specialitate *Marine Policy* conchide că „tehnologia platformelor plutitoare oceanice pare destul de ieftină şi de simplă pentru a fi la îndemîna majorităţii ţărilor lumii, ca şi a numeroase firme şi grupuri de cetăţeni. În prezent pare probabil că primele oraşe plutitoare vor fi construite de ţările industriale aglomerate pentru a asigura locuinţe populaţiei... Societăţile multinaţionale le pot concepe drept capete de linie mobile pentru activităţile lor comerciale sau drept nave-fabrică. Companiile de produse alimentare pot construi oraşe plutitoare pentru a efectua lucrări de acvacultură... Corporaţiile care vor să scape de plata impozitelor sau aventurierii care caută noi stiluri de viaţă îşi pot construi oraşe plutitoare pe care să le declare state noi. Oraşele plutitoare pot obţine recunoaşterea diplomatică oficială... iar pentru minorităţile etnice pot deveni un mijloc de a-şi cîştiga independenţa“.

Progresul tehnic legat de construirea a mii de platforme de foraj marin, unele ancorate de fund, dar multe amplasate dinamic cu elice, balast şi instalaţii de control al flotabilităţii, este foarte rapid şi pune bazele oraşului plutitor şi a numeroase industrii noi aferente acestuia.

Motivele economice pentru ieşirea în larg se înmulţesc peste tot atît de repede, încît, după părerea economistului D. M. Leipziger, în prezent multe societăţi importante, „asemenea

coloniştilor din Vestul de altădată, stau aliniate aşteptînd semnalul de pornire pentru a-şi delimita mari suprafeţe din fundul oceanului". Aceasta explică şi de ce ţările neindustriale se luptă pentru ca resursele din oceane să fie declarate proprietate comună a speciei umane, nu numai a naţiunilor bogate.

Dacă nu considerăm aceste fenomene independente unele de altele, ci legate între ele şi potenţîndu-se reciproc, fiecare realizare tehnică sau ştiinţifică accelerînd altele, devine limpede că nu mai avem de-a face cu nivelul tehnic pe care se baza Al Doilea Val. Mergem spre un sistem energetic complet nou *şi* spre un sistem tehnic complet nou.

Totuşi, aceste exemple sînt mărunte faţă de cutremurul tehnic care zguduie laboratoarele de biologie moleculară. Industria biologică va constitui al patrulea grup de industrii din economia de mîine şi s-ar putea ca ea să aibă cea mai mare influenţă *.

Industria genelor

Avînd în vedere că datele din genetică se dublează la fiecare doi ani şi că în mecanica genelor se lucrează febril, revista *New Scientist* scrie : „Ingineria genetică a trecut prin-

* În *Şocul viitorului* unde, cu mulţi ani în urmă, am abordat pentru prima oară unele din aceste teme, am scris că pînă la urmă vom ajunge să „preproiectăm" corpul omenesc, să „creştem maşini", să programăm chimic creierul, să facem copii exacte ale propriei noastre fiinţe prin clonare şi să creăm forme de viaţă complet noi şi periculoase. „Cine va controla cercetările din acest domeniu ?", întrebam eu. „Cum vor fi aplicate noile descoperiri ? Oare nu vom dezlănţui grozăvii faţă de care oamenii sînt complet nepregătiţi" ?

Unii cititori au socotit că previziunile mele sînt exagerate. Aceasta s-a întîmplat însă *înainte* de 1973 şi de descoperirea ADN-ului recombinant. Astăzi, cînd revoluţia biologică se desfăşoară impetuos, aceleaşi întrebări pline de temeri sînt puse de cetăţeni protestatari, de comitete ale Congresului şi chiar de oameni de ştiinţă.

tr-o fază esenţială de utilare ; acum este gata să se apuce de treabă". Lordul Ritchie-Calder, un remarcabil comentator ştiinţific, explică : „Exact aşa cum am procedat cu materialele plastice şi metalele, fabricăm în prezent materiale vii".

Firme importante urmăresc deja aplicaţiile practice ale noii biologii. Ele visează să bage enzime în automobile pentru a supraveghea gazele de eşapament şi a transmite date despre poluare unui microprocesor care va regla apoi motorul. Vorbesc despre ceea ce ziarul *The New York Times* numeşte „microbi metalofagi care ar putea fi folosiţi pentru a extrage preţioasele oligometale din apa oceanelor". Au şi cerut şi obţinut dreptul de a patenta forme de viaţă noi. Eli Lilly, Hoffmann-La Roche, G.D. Searle, Upjohn și Merck, ca să nu mai vorbim de General Electric, sînt toate angajate în această cursă.

Critici neliniştiţi, printre care se numără mulţi oameni de ştiinţă, sînt pe bună dreptate îngrijoraţi chiar de faptul că există o asemenea cursă. Ei invocă perspectiva unei „deversări de microbi", nu de petrol, care ar putea răspîndi boli şi decima populaţii întregi. Crearea şi eliberarea accidentală de microbi patogeni este însă numai un motiv de teamă. Oameni de ştiinţă foarte serioşi şi respectabili vorbesc despre posibilităţi care depăşesc orice imaginaţie.

Să creăm oameni cu un stomac de rumegătoare care să digere iarbă şi fîn, uşurînd astfel problema alimentară, pentru că ne-am hrăni undeva mai jos pe lanţul alimentar? Să modificăm oamenii din punct de vedere biologic pentru a-i adapta la cerinţele specifice muncii — creînd de exemplu piloţi cu reacţii mai rapide sau muncitori cu un sistem nervos proiectat pentru munca monotonă de la liniile de asamblare ? Să eliminăm indivizii „inferiori" şi să obţinem o „suprarasă" ? Să folosim

clonarea pentru a realiza soldați care să se lupte pentru noi ? Să recurgem la previziunea genetică pentru a elimina dinainte copiii „inapți" ? Să creștem organe de rezervă astfel ca fiecare din noi să aibă „depuși în cont la bancă", ca să zicem așa, rinichi, ficați sau plămîni ?

Oricît de năstrușnice ar părea aceste idei, fiecare are susținători (și adversari) în lumea științifică, precum și aplicații practice uimitoare. După cum afirmă doi critici ai ingineriei genetice, Jeremy Rifkin și Ted Howard, în cartea lor *Who Should Play God ?*: „Probabil că ingineria genetică va fi introdusă în America pe scară mare, așa cum au fost introduse liniile de asamblare, automobilele, vaccinurile, calculatoarele electronice și toate celelalte realizări. Ori de cîte ori o nouă descoperire genetică va fi avantajoasă din punct de vedere comercial, se va declara că ea corespunde unei nevoi a consumatorilor... și se va crea o piață pentru noua tehnologie". Aplicațiile posibile sînt nenumărate.

De pildă, noua biologie poate contribui la rezolvarea problemei energiei. Oamenii de știință studiază acum perspectiva utilizării unor bacterii capabile să transforme lumina soarelui în energie electrochimică. Ei vorbesc despre „baterii solare biologice". Am putea crea forme de viață care să înlocuiască centralele nucleare ? Dacă da, nu am înlocui pericolul unor emisiuni radioactive prin acela al unor degajări bioactive ?

În domeniul sănătății publice, multe boli incurabile vor putea fi desigur vindecate sau preîntîmpinate, dar altele noi, poate mai grave, vor putea fi introduse din neatenție sau chiar intenționat. (Gîndiți-vă ce ar realiza o firmă dornică de cîștig dacă ar crea și răspîndi pe ascuns o boală nouă al cărei tratament s-ar afla în mîinile ei. Chiar o boală ușoară, asemănătoare cu răceala, ar putea crea o piață de mari

proporţii pentru terapia adecvată, aflată sub control monopolist.)

După părerea preşedintelui firmei Cetus din California, pentru care lucrează mulţi geneticieni de renume mondial, „biologia va deveni mai importantă decît chimia" în următorii 30 de ani. Iar o declaraţie programatică oficială dată la Moscova îndeamnă la „utilizarea mai largă a microorganismelor în economia naţională..."

Biologia va reduce sau va elimina petrolul din producţia de materiale plastice, îngrăşăminte chimice, îmbrăcăminte, vopsele, insecticide şi mii de alte produse. Va modifica considerabil prelucrarea lemnului, lînii şi altor produse „naturale". Fără îndoială, firme ca United States Steel, Fiat, Hitachi, ASEA sau IBM îşi vor organiza servicii de biologie pe măsură ce se va trece, în timp, de la fabricaţie la „biofabricaţie", din care va rezulta o întreagă gamă de produse inimaginabile pînă acum. Theodore J. Gordon, conducătorul asociaţiei „The Futures Group", afirmă că : „În biologie, cînd ne vom pune pe treabă, va trebui să ne gîndim de pildă la... o «cămaşă compatibilă cu ţesuturile» ori o «saltea mamară», creată din acelaşi material ca sînii umani".

Cu mult înainte, ingineria genetică va fi folosită în agricultură pentru a mări resursele alimentare ale lumii. Revoluţia verde din anii '60, căreia i s-a făcut atîta publicitate, s-a dovedit a fi în mare măsură o cursă pentru agricultorii din lumea Primului Val, deoarece necesita cantităţi uriaşe de îngrăşăminte chimice obţinute din petrol şi care trebuiau achiziţionate din străinătate. Viitoarea revoluţie bioagricolă este menită să reducă dependenţa de îngrăşămintele chimice. Ingineria genetică anunţă culturi de mare randament, culturi care vor creşte bine în sol nisipos sau sărăturat, culturi care vor respinge insectele dăunătoare. Ea caută de asemenea să creeze alimente şi fibre cu totul noi, împreună cu metode conservatoare de

energie, mai simple şi mai ieftine, pentru depozitarea şi prelucrarea alimentelor. Ca şi cum ar vrea să contrabalanseze unele din înspăimîntătoarele ei pericole, ingineria genetică ne oferă posibilitatea de a pune capăt foametei.

În fața acestor promisiuni strălucitoare este cazul să rămînem sceptici. Dacă însă vreunii din susţinătorii agriculturii genetice au numai pe jumătate dreptate, efectul acesteia ar putea fi extraordinar, în ultimă instanţă modificînd, printre altele, relaţiile dintre ţările sărace şi cele bogate. Revoluţia verde a adîncit, nu a diminuat, dependenţa celor dintîi de cele din a doua categorie. Revoluţia bioagricolă ar putea acţiona în sens invers.

Este prea devreme pentru a spune cu certitudine cum se va dezvolta biotehnica. Dar este prea tîrziu ca să ne întoarcem de unde am plecat. Nu putem ignora cunoştinţele actuale. Ceea ce putem face este să controlăm aplicarea lor, astfel ca să prevenim exploatarea lor pripită, să le transnaţionalizăm, să reducem la minimum rivalitatea dintre firme, naţiuni şi cercuri ştiinţifice în tot acest domeniu înainte de a fi prea tîrziu.

Un lucru este definitiv limpede : nu mai sîntem închişi în cadrul electromecanic, vechi de 300 de ani, al tehnicii caracteristice celui de Al Doilea Val şi abia am început să zărim întreaga semnificaţie a acestui fapt istoric.

După cum Al Doilea Val a combinat cărbunele, oţelul, electricitatea şi transportul feroviar pentru a produce autovehicule şi o mie de alte bunuri care au transformat viaţa, adevăratul efect al noilor schimbări nu se va simţi pînă nu vom intra în faza de asociere a noilor tehnologii — interconectînd calculatoarele, electronica, materialele noi din spaţiu şi din oceane cu genetica şi toate acestea cu noua bază energetică. Laolaltă, aceste elemente vor declanşa un flux de inovaţii mai puternic decît

toate cele pe care le-a văzut istoria omenirii. Construim o tehnosferă cu totul nouă pentru civilizaţia celui de Al Treilea Val.

Tehnorevoltaţii

Date fiind proporţiile fenomenului şi importanţa lui pentru viitorul evoluţiei înseşi, este absolut necesar să începem să-l dirijăm. O atitudine de distanţare şi indiferenţă ar putea fi fatală pentru noi şi copiii noştri. Căci forţa, dimensiunile şi viteza schimbării nu-şi au perechea în istorie, iar în memoria noastră sînt încă vii catastrofa iminentă de la Three Mile Island, tragicele prăbuşiri ale avioanelor DC-10, erupţia de ţiţei atît de greu oprită din largul coastei Mexicului şi multe alte nenorociri tehnice. În faţa unor asemenea dezastre, este cazul să lăsăm crearea şi asocierea tehnicilor mult mai puternice de mîine în seama criteriilor mioape şi egoiste folosite în era celui de Al Doilea Val ?

Ori de cîte ori a fost vorba de tehnologii noi în ultimii 300 de ani, atît în ţările capitaliste, cît şi în cele socialiste, s-a pus o întrebare simplă : contribuie ele la cîştigul economic ori la forţa militară ? Acest dublu criteriu nu mai este valabil. Noile tehnologii vor trebui să treacă probe mult mai severe — ecologice şi sociale, nu numai economice şi strategice.

Dacă studiem lista catastrofelor tehnice din ultimii ani publicată sub titlul „Tehnica şi şocul social" într-un raport către Fundaţia Naţională de Ştiinţe a Statelor Unite, constatăm că majoritatea lor au fost produse de tehnologii caracteristice celui de Al Doilea Val. Motivul este evident : tehnologiile celui de al Treilea Val nu sînt încă aplicate pe scară mare. Multe se află abia în faza iniţială. Totuşi, încă de pe acum putem întrevedea pericolul smogului electronic, poluării cu informaţii, luptelor din spaţiul cosmic, pierderilor de gene, intervenţiilor climatice şi a ceea ce putem numi „tehnica de luptă ecologică" — provocarea cutre-

murelor, de pildă, prin declanşarea vibraţiilor de la distanţă. Dincolo de acestea se află o mulţime de alte riscuri care vor surveni odată cu înaintarea spre o nouă bază tehnică.

În aceste condiţii nu este surprinzător faptul că în ultimii ani s-a manifestat o rezistenţă masivă şi aproape oarbă faţă de tehnica nouă. Şi în perioada de debut a celui de Al Doilea Val au existat încercări de blocare a tehnicii noi. În 1663, muncitori londonezi au făcut bucăţi fierăstraiele mecanice care le ameninţau mijloacele de trai. În 1676 ţesătorii de panglici şi-au distrus maşinile. În 1710 muncitori răsculaţi au protestat împotriva maşinilor de tricotat ciorapi care fuseseră introduse cu puţin timp înainte. Mai tîrziu, John Kay, inventatorul navetei mobile folosite în războaiele de ţesut, şi-a văzut casa distrusă de o mulţime furioasă şi în cele din urmă a fugit din Anglia. Exemplul cel mai cunoscut s-a produs în 1811, cînd un grup de muncitori care şi-au zis ludditi * au distrus maşinile textile la care lucrau în Nottingham.

Această opoziţie faţă de maşini s-a manifestat însă spontan şi sporadic. După cum observă un istoric, multe cazuri „au fost mai curînd un mijloc de constrîngere a unui patron odios decît rezultatul duşmăniei faţă de maşina însăşi". Muncitoare şi muncitori analfabeţi, săraci, înfometaţi şi desperaţi aveau impresia că maşina le ameninţă existenţa.

Revolta de astăzi împotriva tehnicii impetuoase este diferită. Ea cuprinde o armată, în continuă creştere, de oameni care nu sînt defel săraci ori fără ştiinţă de carte şi nici neapărat împotriva tehnicii sau creşterii economice, dar care văd în avansul tehnic necontrolat o ameninţare la adresa lor şi a supravieţuirii generale.

---

* După Ned Ludd, care a distrus două războaie de ţesut aparţinînd unui patron din Leicestershire, aproximativ în anul 1779. — *Nota trad.*

Printre ei se află fanatici care ar folosi desigur tactica ludditilor, dacă ar avea ocazia. Nu e greu să ne închipuim bombardarea unui centru de calcul, a unui laborator de genetică ori a unui reactor nuclear în construcție. Chiar mai ușor ne putem imagina declanșarea, în urma unei catastrofe tehnice deosebit de cumplite, a unei „vînători de vrăjitoare" împotriva oamenilor de știință în halate albe „care poartă vina pentru cele întîmplate". Politicieni demagogi ar putea deveni celebri în viitor prin anchetarea „celor zece de la Cambridge" sau a „celor șapte de la Oak Ridge".

Totuși, în prezent, majoritatea revoltaților împotriva tehnicii nu sînt nici aruncători de bombe, nici ludditi. Printre ei se află mii de oameni cu studii științifice — ingineri atomiști, biochimiști, medici, igieniști și geneticieni, precum și milioane de cetățeni obișnuiți. De asemenea, spre deosebire de ludditi, ei sînt bine organizați și capabili să se exprime. Ei își publică propriile lor reviste de specialitate și propagandă. Întreprind acțiuni în justiție și întocmesc proiecte de legi, postează pichete, organizează marșuri și manifestații.

Această mișcare, deseori atacată ca reacționară, aparține în realitate celui de Al Treilea Val. Membrii ei sînt avangarda viitorului într-o luptă politică și economică tripartită, analogul din domeniul tehnicii al disputei cu privire la energie, pe care am descris-o mai înainte.

Și în acest caz găsim forțele celui de Al Doilea Val de o parte, adepții reîntoarcerii la Primul Val de cealaltă parte și forțele celui de Al Treilea Val luptîndu-se împotriva amîndurora. Forțele celui de Al Doilea Val sînt reprezentate de cei care se declară în favoarea vechii concepții, neraționale, despre tehnică : „Dacă merge, s-o creăm. Dacă se vinde, s-o producem. Dacă ne face mai puternici, s-o construim". Plini de idei învechite, realist-industriale, despre progres, mulți din acești susținători ai celui de

Al Doilea Val sînt interesaţi din punct de vedere material în aplicarea iresponsabilă a tehnicii. Ei nu iau în considerare pericolele pe care le implică aceasta.

De cealaltă parte, găsim iarăşi o categorie puţin numeroasă dar gălăgioasă de extremişti romantici ostili tuturor tehnologiilor în afara celor mai primitive din Primul Val. Ei sînt în favoarea unei reîntoarceri la meşteşugurile medievale şi munca manuală. Aparţinînd în general burgheziei, vorbind de pe poziţiile bunăstării, rezistenţa lor faţă de progresul tehnic este tot atît de lipsită de discernămînt ca şi sprijinul acordat tehnicii de adepţii celui de Al Doilea Val. Ei visează o reîntoarcere la o lume pe care cei mai mulţi dintre noi — şi cei mai mulţi dintre ei — am găsi-o insuportabilă.

Aliniaţi împotriva acestor două extreme, în fiecare ţară se află un număr crescînd de cetăţeni care constituie nucleul tehnorevoltei. Fără s-o ştie, ei sînt agenţii celui de Al Treilea Val. Ei nu pornesc de la tehnică, ci de la întrebări dificile referitoare la caracterul societăţii pe care o dorim în viitor. Ei recunosc că în prezent avem atît de multe posibilităţi tehnice, încît nu le putem finanţa, dezvolta şi aplica pe toate. În consecinţă, ei susţin că este necesar să se facă o selecţie mai atentă şi să se aleagă tehnologiile care servesc obiective sociale şi ecologice pe termen lung. În loc să lăsăm tehnica să ne stabilească obiectivele, spun ei, să asigurăm controlul social asupra principalelor direcţii de progres tehnic.

Tehnorevoltaţii nu au formulat încă un program clar şi cuprinzător. Dar dacă extrapolăm ideile din numeroasele lor manifeste, cereri, declaraţii şi studii, putem descoperi cîteva curente de gîndire care se constituie într-o nouă concepţie despre tehnică — o politică pozitivă de dirijare a tranziţiei spre viitorul din Al Treilea Val.

Tehnorevoltaţii pornesc de la premisa că biosfera terestră este fragilă şi că, odată cu pu-

terea noilor tehnologii, crește și riscul de deteriorare ireversibilă a planetei noastre. Ei cer deci ca toate tehnologiile noi să fie examinate dinainte pentru a stabili eventualele lor efecte dăunătoare, ca cele periculoase să fie reproiectate sau oprite — pe scurt, ca tehnologiile de mîine să fie supuse unor constrîngeri ecologice mai stricte decît au fost acelea din era celui de Al Doilea Val.

Tehnorevoltații susțin că sau dirijăm noi tehnologia, sau ne dirijează ea pe noi — și că „noi" nu mai poate include mica elită obișnuită compusă din oameni de știință, ingineri, politicieni și oameni de afaceri. Indiferent de meritele lor, campaniile antinucleare care au izbucnit în R. F. Germania, Franța, Suedia, Japonia și Statele Unite, lupta împotriva avionului supersonic Concorde sau cererile tot mai insistente de reglementare a cercetărilor genetice reflectă dorința arzătoare și larg răspîndită de democratizare a cadrului în care se iau deciziile tehnologice.

Tehnorevoltații pretind că tehnica nu trebuie să fie de dimensiuni mari, costisitoare sau complexă pentru a fi „sofisticată". Tehnologiile greoaie din Al Doilea Val par mai eficiente decît sînt în realitate, deoarece corporațiile și întreprinderile socialiste transferă întregii societăți cheltuielile imense pe care le implică îndepărtarea poluării, ajutorul pentru șomeri sau rezolvarea alienării cauzate de muncă. Dacă acestea sînt incluse în costul producției, multe mașini aparent eficiente se dovedesc a fi exact invers.

Tehnorevoltații se pronunță deci în favoarea realizării unei serii întregi de „tehnologii adecvate", menite să furnizeze locuri de muncă bune, să evite poluarea, să protejeze mediul înconjurător și să producă pentru uzul personal sau local mai curînd decît pentru piețele naționale și cea mondială. Tehnorevolta a determinat, în toată lumea, mii de experiențe pe scară mică cu asemenea tehnologii în domenii care

merg de la piscicultură și prelucrarea alimentelor la producerea de energie, reciclarea deșeurilor, construcții ieftine și transporturi simple.

Multe din aceste experiențe sînt naive și revin la un trecut mitic, dar altele sînt de interes practic. Unele iau materialele și instrumentele științifice cele mai recente și le combină în moduri complet noi cu tehnici vechi. Jean Gimpel, de exemplu, care se ocupă de istoria tehnicii medievale, a construit modele elegante ale unor unelte simple ce s-ar putea dovedi folositoare în țări neindustriale. Unele din acestea asociază materiale noi cu metode vechi. Renașterea interesului pentru dirijabil constituie un alt exemplu. Este vorba de folosirea unei tehnologii care fusese lăsată deoparte și care beneficiază acum de țesături și materiale superioare, datorită cărora crește substanțial încărcătura utilă. Dirijabilele sînt inofensive din punct de vedere ecologic și pot fi folosite pentru a asigura un transport lent, dar ieftin și în condiții de securitate în regiuni lipsite de drumuri — ca Brazilia sau Nigeria. Experimentarea unor tehnologii adecvate sau alternative, îndeosebi în domeniul energetic, arată că unele tehnologii simple, de dimensiuni mici, pot fi tot atît de „sofisticate“ ca tehnologiile complexe, de mari proporții, dacă se iau în considerare toate efectele secundare și dacă utilajul corespunde pe deplin scopului respectiv.

Tehnorevoltații sînt de asemenea neliniștiți de marele dezechilibru al științei și tehnicii pe suprafața planetei noastre : abia 3 la sută din oamenii de știință ai lumii se află în țări a căror populație reprezintă 75 la sută din populația întregului glob. Ei sînt de părere că trebuie acordată mai multă atenție nevoilor țărilor sărace și că resursele din spațiul cosmic și din oceane trebuie repartizate mai echitabil. Ei recunosc nu numai că oceanul planetar și cerul fac parte din moștenirea comună a rasei umane, ci și că tehnica avansată nu ar fi existat fără contribuțiile

istorice ale multor popoare, de la indieni şi arabi la chinezi.

În fine, ei susţin că, intrînd în Al Treilea Val, trebuie să înaintăm pas cu pas de la sistemele de producţie poluante, cu risipă de resurse, folosite în era celui de Al Doilea Val, la un sistem mai „metabolic", care să elimine risipa şi poluarea prin aceea că produsul şi produsul secundar al fiecărei industrii devin materie primă pentru următoarea. Ţinta lor este un sistem în care să nu se producă nici un „output" care să nu fie un „input" pentru un alt proces de producţie. Pe lîngă faptul că este mai eficient din punct de vedere al producţiei, un asemenea sistem reduce la minimum sau elimină chiar deteriorarea biosferei.

Considerat ca un tot, acest program al tehnorevoltaţilor constituie baza pentru umanizarea progresului tehnic.

Indiferent dacă-şi dau seama de aceasta sau nu, tehnorevoltaţii sînt factori ai celui de Al Treilea Val. Ei nu vor dispărea, ci se vor înmulţi în anii următori, deoarece fac parte integrantă din înaintarea noastră spre un nou stadiu de civilizaţie, în aceeaşi măsură ca zborurile spre Venus, uimitoarele calculatoare electronice, descoperirile biologice şi explorarea adîncurilor mării.

Din conflictul lor cu visătorii care vor o întoarcere la Primul Val şi cu susţinătorii tehnicii „mai presus de orice", ancoraţi în Al Doilea Val, se vor naşte tehnologii raţionale, pe măsura sistemului energetic nou, viabil, către care ne îndreptăm. Racordarea tehnologiilor noi la această bază energetică nouă va ridica întreaga civilizaţie la un nivel cu totul nou. La temelia ei vom găsi fuziunea industriilor sofisticate, bazate pe ştiinţă, aflate la „cotele înalte", care vor funcţiona în cadrul unor reglementări ecologice şi sociale mult mai stricte, cu industriile, de asemenea sofisticate, de la „cotele joase", care vor funcţiona pe o scară mai mică, mai umană. Ambele se vor întemeia pe principii ra-

dical diferite de cele care au guvernat tehnosfera celui de Al Doilea Val. Împreună, aceste două niveluri ale industriei vor constitui „culmile" de mîine.

Dar acesta este numai un amănunt al unei imagini mult mai vaste. Căci în timp ce transformăm tehnosfera, revoluţionăm de asemenea infosfera.

13. Demasificarea mijloacelor de informare

Agentul secret este una din metaforele dominante ale epocii noastre. Nici un alt personaj nu a cucerit în aşa măsură imaginaţia contemporană. Sute de filme glorifică agentul 007 şi pe temerarii săi fraţi din literatură. Televiziunea şi romanele scot pe bandă rulantă imagini ale spionului îndrăzneţ, romantic, amoral, superior (sau inferior) semenilor săi. Între timp guvernele cheltuiesc miliarde pentru spionaj.

Spionul nu este o noutate în istorie. Merită deci să ne întrebăm de ce tema spionajului a ajuns tocmai acum să domine imaginaţia publicului, aruncînd în umbră chiar detectivii particulari, poliţiştii şi cowboyi. Dacă ne punem această întrebare, observăm imediat o deosebire importantă între spion şi ceilalţi eroi intraţi în cultură : pe cînd poliţiştii şi cowboyi se bazează doar pe pistoale şi pe pumnii goi, spionul este echipat cu cea mai spectaculoasă tehnică de ultima oră — microfoane electronice, bănci de calculatoare, aparate de fotografiat în infraroşu, automobile care zboară sau înoată, elicoptere, submarine individuale, raze ucigătoare ş.a.m.d.

Există însă şi un motiv mai profund al popularităţii spionului. Cowboyi, poliţiştii, detectivii particulari, aventurierii şi exploratorii — eroii tradiţionali din literatură şi filme — urmăresc totdeauna scopuri concrete : ei vor pămînt pentru vite, vor bani, vor să-l prindă pe răufăcător sau să cîştige fata. Cu spionul lucrurile stau altfel.

Preocuparea principală a spionului sînt informațiile, iar informațiile au devenit probabil domeniul cel mai important și cu cea mai rapidă dezvoltare din lume. Spionul este un simbol viu al revoluției care se petrece acum în infosferă.

Un depozit de imagini

O bombă cu informații a explodat în mijlocul nostru, aruncînd asupra noastră o ploaie de imagini și schimbînd radical modul în care fiecare din noi percepe propriul său univers și acționează asupra lui. În trecerea de la infosfera din Al Doilea Val la cea din Al Treilea Val, ni se transformă și psihicul.

Fiecare din noi își creează în minte un model al realității — un depozit de imagini. Unele din acestea sînt vizuale, altele auditive și chiar tactile. Unele sînt numai „percepții" — frînturi de informații despre mediul înconjurător, cum este un petec de cer albastru văzut cu coada ochiului. Altele sînt „legături" care definesc relații ca, de pildă, cuvintele „mamă" și „copil". Unele sînt simple, altele sînt complexe și conceptuale, precum ideea că „inflația este provocată de creșterea salariilor". Din asemenea imagini se constituie viziunea noastră despre lume — situîndu-ne în timp, spațiu și rețeaua de raporturi personale din jurul nostru.

Aceste imagini nu se nasc din neant. Ele se formează, în moduri pe care nu le înțelegem, din semnalele sau informațiile care ne vin din mediul înconjurător. Și pentru că mediul este în plină schimbare — căci locurile de muncă, căminele, bisericile, școlile și cadrul politic simt efectul celui de Al Treilea Val — se schimbă și marea de informații din jurul nostru.

Înainte de apariția mijloacelor de informare în masă, copilul din era Primului Val, care creștea într-un sat unde schimbarea era lentă, își crea propriul model al realității din imagini primite doar din cîteva surse — învățătorul, preotul, căpetenia sau reprezentantul puterii supreme

și, mai presus de orice, familia. După cum remarcă psihologul și viitorologul Herbert Gerjuoy : „În casă nu exista televizor sau radio care să-i ofere copilului ocazia de a veni în contact cu mulți străini din categorii sociale diferite și chiar din țări diferite... Foarte puțini oameni vedeau vreodată un oraș străin... Rezultatul [era că] oamenii nu aveau decît puțini alți oameni pe care să-i imite sau după care să se modeleze. Opțiunile lor mai erau limitate și de faptul că oamenii după care se puteau modela cunoșteau, la rîndul lor, puțini alți oameni". Gama imaginilor despre lume pe care și le crea un copil de la țară era deci extrem de îngustă.

În plus, mesajele pe care le primea erau redundante în cel puțin două sensuri : de obicei veneau sub forma limbajului vorbit curent, care în mod normal este plin de pauze și repetiții, și sub forma unor „șiruri" de idei repetate de diverși furnizori de informații. Copilul auzea aceleași interdicții la biserică și la școală. Acestea întăreau mesajele emise de familie și de stat. Consensul în cadrul comunității și presiuni puternice pentru asigurarea conformismului acționau de la naștere asupra copilului, îngustîndu-i și mai mult paleta de imagini acceptabile și comportamentul.

Al Doilea Val a înmulțit numărul canalelor prin intermediul cărora individul își crea imaginea despre realitate. Copilul nu mai primea informații numai din natură sau de la oameni, ci și din ziare și reviste, de la radio și, mai tîrziu, de la televiziune. În general, biserica, statul, familia și școala au continuat să vorbească la unison, întărindu-se reciproc. Dar mijloacele de informare în masă au devenit un uriaș difuzor. Iar puterea lor a fost folosită pentru a depăși frontierele regionale, etnice, social-culturale și lingvistice și a standardiza imaginile care se scurgeau în fluviul mintal al societății.

Anumite imagini vizuale, de exemplu, au ajuns atît de larg răspîndite în mase și au fost implantate în atîtea milioane de memorii in-

dividuale, încît s-au transformat în adevărate icoane. Astfel, imaginea lui Charlie Chaplin cu joben şi baston sau a lui Hitler zbierînd la Nürnberg, imaginea trupurilor stivuite ca lemnele la Buchenwald, a lui Churchill cu degetele răsfirate în V sau a lui Roosevelt cu pelerina neagră, a fustei lui Marilyn Monroe în bătaia vîntului, a sute de stele ale ecranului şi a mii de produse comerciale universal cunoscute — bucata de săpun Ivory în Statele Unite, ciocolata Morinaga în Japonia, sticla de Perrier în Franţa — toate au ajuns elemente standard ale catalogului universal de imagini.

Imaginile create la centru şi injectate în „mintea de masă" de către mijloacele de informare au contribuit la standardizarea cerută de sistemul de producţie industrial.

Al Treilea Val modifică acum toate acestea în mod drastic. Pe măsură ce se accelerează, schimbarea din societate provoacă o accelerare corespunzătoare în noi. Primim informaţii noi şi sîntem nevoiţi să ne revizuim mereu catalogul de imagini într-un ritm tot mai ridicat. Imaginile mai vechi, bazate pe realitatea trecută, trebuie înlocuite, căci dacă nu le aducem la zi, acţiunile noastre se disociază de realitate, iar noi devenim treptat mai puţin competenţi. Nu mai putem face faţă.

Această accelerare a prelucrării imaginilor în interiorul nostru înseamnă că imaginile devin tot mai trecătoare. Operele de artă efemere, instantaneele polaroid, copiile xerox şi lucrările grafice de aruncat apar şi dispar. Idei, credinţe şi atitudini pătrund în conştiinţă, sînt contestate, nesocotite şi se pierd subit în neant. Teorii ştiinţifice şi psihologice sînt răsturnate şi înlocuite zilnic. Ideologiile se fisurează. Celebrităţi ne atrag scurt timp atenţia. Devize politice şi morale contradictorii ne asaltează.

Este greu de aflat semnificaţia acestei fantasmagorii, de înţeles exact cum se modifică procesul de producere a imaginilor. Căci, pe lîngă faptul că accelerează fluxul de informaţii, Al

Treilea Val transformă structurile profunde ale informaţiei pe care se bazează acţiunile noastre cotidiene.

Mijloacele de informare demasificate

În cursul erei celui de Al Doilea Val, mijloacele de informare în masă au devenit din ce în ce mai puternice. Acum se produce o schimbare surprinzătoare. Odată cu năpustirea celui de Al Treilea Val, departe de a-şi extinde influenţa, mijloacele de informare sînt brusc nevoite s-o împartă. Sînt respinse pe mai multe fronturi concomitent de către ceea ce eu am numit „mijloacele de informare demasificate".

Primul exemplu ni-l furnizează ziarele. Cele mai vechi mijloace de informare din Al Doilea Val îşi pierd cititorii. În 1973, ziarele din S.U.A. ajunseseră la un tiraj zilnic total de 63 milioane exemplare. Dar din 1973, în loc să-şi mărească tirajul, au fost nevoite să-l reducă. În 1978 totalul scăzuse la 62 milioane, iar perspectivele de viitor erau proaste. A scăzut de asemenea procentul de americani care citesc zilnic un ziar, de la 69 la sută în 1972 la 62 la sută în 1977. Cel mai greu lovite au fost unele din cele mai importante ziare americane. La New York, între 1970 şi 1976, principalele trei cotidiene au pierdut laolaltă 550 000 de cititori. După ce atinsese un vîrf în 1973, *Los Angeles Times* a rămas fără 80 000 de cititori pînă în 1976. Cele două mari ziare din Philadelphia au pierdut 150 000 de cititori, cele două din Cleveland 90 000, iar cele două din San Francisco peste 80 000. În timp ce apăreau numeroase ziare mai mărunte în multe părţi ale ţării, cotidiene americane de prima mărime precum *Cleveland News, Hartford Times, Detroit Times, Chicago Today* sau *Long Island Press* înregistrau eşecuri. Acelaşi lucru s-a întîmplat şi în Marea Britanie, unde între 1965 şi 1975, cotidienele naţionale au pierdut 8 la sută din cititori.

Aceste pierderi nu s-au datorat exclusiv răspîndirii televiziunii. Toate ziarele de mare tiraj actuale trebuie să facă față unei competiții din ce în ce mai strînse cu un număr crescînd de săptămînale, bisăptămînale și așa-numite „shoppers" * care nu servesc piața de masă metropolitană, ci anumite zone și localități din cadrul acestora, conținînd reclame și știri mult mai localizate. Ajunse la saturație, cotidienele de mare tiraj din orașele mari se află într-o situație precară. Mijloacele de informare demasificate le urmăresc îndeaproape și sînt pe punctul de a le prinde din urmă **.

Revistele de masă constituie al doilea exemplu. Începînd de prin 1955, aproape că nu a trecut an în care să nu dispară o revistă de prima mărime din Statele Unite. *Life*, *Look* și *Saturday Evening Post*, toate au murit, pentru a renaște ulterior sub forma unor publicații de mic tiraj, ca niște umbre a ceea ce fuseseră mai înainte.

Între 1970 și 1977, deși populația S.U.A. a crescut cu 14 milioane, tirajul total al celor 25 de reviste mai importante care se menținuseră a scăzut cu 4 milioane de exemplare.

În același timp s-a produs în Statele Unite o „explozie demografică" a minirevistelor — mii de reviste ilustrate noi destinate unor piețe mici, cu interese specifice, regionale sau chiar locale. Piloții și amatorii de aviație au acum literal-

---

* Prin analogie cu foile volante publicitare difuzate de magazinele locale. — *Nota trad.*

** Unii directori de ziare nu consideră ziarele mijloace de informare în masă deoarece multe din ele au un tiraj mic și sînt destinate unor colectivități puțin numeroase. Dar majoritatea ziarelor, cel puțin în Statele Unite, sînt pline de „materiale tip" — știri transmise de agențiile Associated Press și United Press International, benzi desenate, cuvinte încrucișate, ultima modă, articole de fond — care sînt în mare măsură aceleași în toate orașele. Pentru a se menține în competiția cu mijloacele de informare mai localizate, marile ziare își înmulțesc informațiile locale și adaugă o varietate de rubrici pe teme speciale. Cotidienele care vor supraviețui în anii '80 și '90 vor fi modificate drastic în urma segmentării publicului cititor.

mente zeci de periodice, publicate exclusiv pentru ei, din care să aleagă. Adolescenţii, scufundătorii autonomi, pensionarii, atletele, colecţionarii de aparate de fotografiat demodate, pasionaţii de tenis, schiorii şi patinatorii pe scînduri cu rotile, fiecare categorie are acum propria ei presă. Revistele regionale, ca *New York, New West, D* la Dallas sau *Pittsburgher* se înmulţesc. Unele împart piaţa în sectoare şi mai mici, în funcţie de interesul regiunii respective şi al unei anumite categorii sociale — de exemplu, pe lîngă *Western Farmer,* a apărut şi *Kentucky Business Ledger.*

Datorită noilor maşini de imprimat, destinate unui tiraj mic, rapide şi ieftine, fiecare organizaţie, colectivitate, cult sau cultuleţ religios ori politic îşi poate permite să tipărească o publicaţie. Chiar grupuri mai mici scot periodice pe maşinile de copiat care au devenit omniprezente în birourile americane. Revista de masă şi-a pierdut marea influenţă pe care a avut-o cîndva în viaţa naţională. Revista demasificată — minirevista — o înlocuieşte rapid.

Dar impactul celui de Al Treilea Val asupra comunicaţiilor nu se limitează la presa tipărită. Între 1950 şi 1970, numărul posturilor de radio din Statele Unite s-a ridicat de la 2 336 la 5 359. Într-o perioadă în care creşterea populaţiei a fost de numai 35 la sută, posturile de radio s-au înmulţit cu 129 la sută. Aceasta înseamnă că, în loc de un post la 65 000 de americani, există acum unul la 38 000 şi mai înseamnă că ascultătorul obişnuit are de ales între mai multe programe. Masa ascultătorilor se împarte între mai multe posturi de emisie.

A crescut de asemenea enorm diversitatea ofertelor ; posturile se adresează unor categorii de ascultători specializaţi, în locul masei nediferenţiate de pînă acum. Posturile care transmit exclusiv ştiri sînt destinate adulţilor cu studii din clasele mijlocii. Posturile care emit muzică hard rock, soft rock, punk rock, country rock şi folk rock sînt destinate cîte unei categorii de

ascultători tineri. Posturile care difuzează blues se adresează americanilor negri. Posturile de muzică clasică sînt pentru adulţii cu venituri ridicate, iar cele cu programe în limbi străine pentru diverse grupuri etnice, de la portughezii din Noua Anglie, la italieni, spanioli, japonezi şi evrei. Comentatorul de politică Richard Reeves scrie : „Am deschis radioul dimineaţa la Newport, R.I., am verificat emisiunile şi am găsit 38 de posturi, din care trei religioase, două cu programe pentru negri şi unul care emitea în portugheză".

Forme noi de comunicare auditivă erodează neîncetat ce a mai rămas din masa ascultătorilor. În anii '60, magnetofoanele mici şi ieftine şi casetofoanele s-au răspîndit în rîndurile tineretului ca focul în preerie. În ciuda părerii generale, adolescenţii îşi petrec *mai puţin,* nu mai mult, timp acum cu urechea lipită de radio decît în deceniul al şaptelea. De la o medie de 4,8 ore pe zi în 1967, timpul de ascultare a scăzut la 2,8 ore în 1977.

Apoi a apărut radioul pe „banda cetăţenilor"*. Spre deosebire de radiodifuziune, care funcţionează într-un singur sens (ascultătorul nu poate discuta cu crainicul emisiunii), radiourile pe banda cetăţenilor le permit conducătorilor auto să comunice între ei pe o rază variind între 5 şi 15 mile.

Între 1959 şi 1974 au intrat în folosinţă în America numai un milion de asemenea aparate. Apoi, potrivit spuselor unui funcţionar, el însuşi uimit, al Comisiei Federale pentru Comunicaţii, „în opt luni a trebuit să facem rost de al doilea milion şi în trei luni de al treilea". Banda cetăţenilor a explodat. În 1977 circa 25 milioane de aparate se aflau în uz, iar atmosfera era plină de conversaţii variate — de la avertismente că „sticleţii" umblă să-i prindă pe

---

* „Citizens band" (CB) : oricare din cele două benzi de unde scurte destinate de Comisia Federală pentru Comunicaţii utilizării locale la putere joasă de către cetăţeni sau firme. — *Nota trad.*

cei ce depășesc viteza legală, la rugăciuni și la oferte ale prostituatelor. Pasiunea a trecut, dar efectele ei persistă.

Radiodifuziunile, care se tem să nu le scadă veniturile obținute din publicitate, neagă cu tărie că CB ar fi redus numărul ascultătorilor radio. Dar agențiile de publicitate nu sînt chiar atît de sigure. Una din ele, Marsteller, Inc., a efectuat o anchetă în New York și a constatat că 45 la sută din utilizatorii CB își reduseseră timpul de ascultare a programelor radio în automobil cu 10—15 la sută. Fapt și mai semnificativ, peste jumătate din utilizatorii CB ascultau simultan radioul din automobil *și* CB.

În orice caz, tendința de diversificare din publicistică se întîlnește și în radio. Ca și peisajul publicistic, peisajul sonic își pierde caracterul de masă.

Dar mijloacele de informare ale celui de Al Doilea Val au suferit cea mai surprinzătoare și mai importantă înfrîngere abia în 1977. Timp de o generație mijlocul cel mai puternic și cu cel mai pronunțat caracter de masă a fost, evident, televiziunea. În 1977, micul ecran a început să pîlpîie. Revista *Time* scria : „Toată toamna, directorii de programe și de emisiuni publicitare au urmărit nervoși cifrele... nu-și puteau crede ochilor... Pentru prima dată în istorie, orele petrecute în fața televizoarelor scădeau".

„Nimeni — a mormăit un agent publicitar uimit — nu și-a închipuit *vreodată* că numărul telespectatorilor se va reduce".

Explicațiile abundă. Ni se spune că programele sînt și mai proaste decît erau înainte. Că se dă prea mult dintr-asta și prea puțin din ailaltă. Capetele unor cadre de conducere s-au rostogolit pe coridoarele companiilor. Ni s-au promis programe de tip nou. Dar adevărul profund abia începe să mijească de după norii telemaniei. Vremea rețelei TV centralizate și atotputernice care dirijează producția de imagini apune. Acuzînd principalele trei rețele americane de „incompetență" strategică, un fost pre-

ședinte al NBC a prevestit că publicul telespectator din orele de vîrf va scădea la 50 la sută spre sfîrșitul deceniului al nouălea. Căci mijloacele de comunicare ale celui de Al Treilea Val subminează pe un front larg dominația mijloacelor de informare caracteristice celui de Al Doilea Val.

Televiziunea prin cablu a pătruns deja în 14,5 milioane de cămine americane și se va răspîndi probabil cu forța unui uragan la începutul anilor '80. Experții din industrie se așteaptă la 20—26 milioane de abonați la finele anului 1981 cînd 50 la sută din familiile americane vor putea beneficia de acest sistem. Lucrurile se vor accelera odată cu trecerea de la firele de sîrmă de cupru la fibrele optice ieftine, care au grosimea firului de păr și transmit impulsuri luminoase. La fel cu mașinile de tipărit cu tiraj mic și aparatele xerox, cablul „demasifică" publicul spectator, împărțindu-l în numeroase grupuri mici. În plus, sistemele cu cablu pot fi proiectate pentru comunicare în ambele sensuri, astfel că abonații pot nu numai să se uite la programe, ci și să cheme diverse servicii.

În Japonia, la începutul anilor '80, orașe întregi vor fi conectate la un cablu de unde luminoase, ceea ce va permite abonaților să ceară nu numai programe, ci și fotografii, date, bilete la teatru, sau proiectarea unor materiale din ziare și reviste. Alarma împotriva hoților și cea de incendiu vor funcționa prin intermediul aceluiași sistem.

La Ikoma, un cartier-dormitor al orașului Osaka, mi s-a luat un interviu televizat în cadrul sistemului experimental Hi-Ovis, care așază un microfon și o cameră de luat vederi deasupra televizorului din casa fiecărui abonat, astfel că spectatorii pot deveni și emițători. În timp ce redactorul emisiunii îmi lua interviul, a intervenit o doamnă Sakatomo, care privea programul din locuința ei, și a început să converseze cu noi într-o englezească aproximativă. Atît eu cît și publicul spectator o vedeam pe ecran și

urmăream pe băiețelul ei care se agita prin cameră în timp ce ea îmi ura bun-venit la Ikoma.

Hi-Ovis are de asemenea o bancă de videocasete pe toate temele posibile, de la muzică la rețete de bucătărie și probleme pedagogice. Spectatorii pot forma un număr de cod și cere calculatorului să le prezinte pe ecran o anumită casetă la orice oră doresc să o vadă.

Deși cuprinde numai aproximativ 160 de case, experimentul Hi-Ovis beneficiază de ajutorul guvernului japonez și de contribuții din partea unor firme ca Fujitsu, Sumitomo Electric, Matsushita și Kintetsu. Este extrem de avansat și se bazează deja pe tehnologia fibrelor optice.

La Columbus, Ohio, vizitasem cu o săptămînă mai înainte sistemul Qube al firmei Warner Cable Corporation. Qube oferă abonaților 30 canale TV (față de 4 stații de emisiune obișnuite) și prezintă programe specializate pentru toată lumea, de la preșcolari la medici, avocați sau „exclusiv pentru adulți". Qube este sistemul bilateral cu cablu cel mai bine pus la punct și cel mai eficient din punct de vedere economic existent la ora actuală în lume. Dîndu-i fiecărui abonat un dispozitiv care seamănă cu un calculator de mînă, îi permite să comunice cu stația apăsînd pe butoane. Un spectator care folosește așa-numitele „butoane roșii" poate intra în comunicație cu studioul și calculatorul acestuia. Descriind acest sistem, revista *Time* se extaziază, relevînd că abonatul își poate „exprima părerile în dezbaterile de politică locală, poate efectua vînzări de garaje sau participa la o licitație de obiecte de artă în scopuri de binefacere... Apăsînd pe un buton, Joe sau Jane Columbus pot zeflemisi un politician, accepta sau respinge un artist amator la un spectacol local". Consumatorii pot „parcurge supermagazinele din localitate pentru a face o comparație între ele" sau rezerva o masă într-un restaurant oriental.

Cablul nu este însă singurul care provoacă îngrijorare rețelelor de televiziune.

Videojocurile au devenit un „articol la modă“ în magazine. Milioane de americani şi-au descoperit o pasiune pentru dispozitive care transformă micul ecran într-o masă de ping-pong, un patinoar sau un teren de tenis. Cercetătorilor conformişti din domeniul ştiinţelor politice şi sociale această noutate li se poate părea banală sau lipsită de importanţă. Totuşi, ea reprezintă un curent de formare socială, de pregătire cu anticipaţie, ca să zicem aşa, pentru viaţa din mediul electronic de mîine. Videojocurile „demasifică“ şi mai mult telespectatorii şi reduc numărul celor care privesc emisiunile la un moment dat. În plus, datorită acestor dispozitive aparent inofensive, milioane de oameni învaţă să se joace cu televizorul, să-i răspundă şi să interacţioneze cu el. În acest proces, ei se transformă din privitori pasivi în transmiţători de mesaje. Manipulează aparatul, în loc să se lase manipulaţi de el.

Servicii de informaţii prin intermediul micului ecran au fost deja introduse în Marea Britanie, unde un spectator care posedă un adaptor poate apăsa un buton şi alege din vreo duzină de servicii pe cel dorit — ştiri, timpul probabil, informaţii financiare, sport etc. Informaţiile apar pe ecran ca pe banda de înregistrare telegrafică automată. În scurt timp, beneficiarii vor putea desigur conecta la televizor un aparat de copiat, pentru a fixa pe hîrtie imaginile pe care doresc să le păstreze. Din nou, o gamă largă de opţiuni acolo unde înainte existau prea puţine.

Videocasetofoanele se răspîndesc şi ele rapid. Vînzătorii prevăd că în 1981 se vor afla în folosinţă un milion de aparate în Statele Unite. Videocasetofoanele le permit spectatorilor să înregistreze meciul de fotbal de miercuri pentru a-l vedea sîmbătă, să zicem (anihilînd astfel sincronizarea imaginilor promovată de reţelele de televiziune). În acelaşi timp, pun bazele comerţului cu filme şi manifestări sportive înregistrate pe bandă. (Arabii nu stau cu mîinile încrucişate : filmul „Vestitorul“ despre viaţa lui Ma-

homed poate fi cumpărat sub formă de casete ambalate într-o cutie pe care titlul este scris cu caractere arabe poleite.) Videocasetofoanele înlesnesc de asemenea vînzarea unor casete înalt specializate conţinînd, de exemplu, materiale instructive pentru personalul medical sau benzi care le arată consumatorilor cum să asambleze mobile demontate ori să rebobineze prăjitorul de pîine. De importanţă esenţială este faptul că videocasetofoanele îi permit oricărui *consumator* să devină şi un *producător* al propriilor lui imagini. Şi în acest caz publicul este demasificat.

În fine, datorită sateliţilor particulari, staţiile de televiziune îşi pot constitui minireţele temporare pentru programe specializate, emiţînd semnale din orice loc către oricare alt loc la un preţ minim şi grăbind astfel sfîrşitul reţelelor existente. La finele anului 1980 administratorii televiziunii prin cablu vor avea instalate o mie de staţii terestre pentru captarea semnalelor emise de sateliţi. „Atunci — spune *Television/ Radio Age* — un distribuitor de programe nu mai trebuie decît să cumpere timp pe un satelit şi, iată, are un sistem TV prin cablu la scară naţională... el poate alimenta orice grup de sisteme doreşte". Satelitul, declară William J. Donnelly, vicepreşedinte responsabil pentru mijloacele de informare electronice la marea agenţie publicitară Young & Rubicam, înseamnă „un public mai redus şi un număr mai mare de programe difuzate pe scară naţională".

Toate aceste inovaţii diferite au o trăsătură comună : împart masa publicului telespectator în segmente. Pe lîngă faptul că măreşte diversitatea culturală, fiecare diviziune afectează considerabil puterea reţelelor care au dominat pînă acum viziunea noastră. John O'Connor, criticul plin de intuiţie de la *The New York Times,* sintetizează situaţia într-o frază simplă. „Un lucru este cert — scrie el —, televiziunea comercială nu va mai fi în măsură să ne dicteze nici ce să vedem, nici cînd să vedem".

Ceea ce apare la prima vedere ca o serie de fenomene disparate se dovedeşte a fi un val de schimbări interdependente care străbate mijloacele de informare, de la ziare şi radio la un capăt pînă la reviste şi televiziune la celălalt. Toate acestea sînt vizate. Mijloacele noi, demasificate, se înmulţesc, sfidînd — şi uneori înlocuind — mijloacele de masă predominante în toate societăţile celui de Al Doilea Val.

Al Treilea Val deschide astfel o eră cu adevărat nouă — epoca mijloacelor de informare demasificate. Alături de noua tehnosferă se naşte o nouă infosferă. Şi aceasta va avea o influenţă profundă asupra celei mai importante sfere, cea din creierele noastre. Căci, laolaltă, aceste schimbări revoluţionează imaginile noastre despre lume şi capacitatea noastră de a o înţelege.

Cultura pipului *

Demasificarea mijloacelor de informare demasifică de asemenea minţile oamenilor. În era celui de Al Doilea Val, bombardamentul continuu cu imagini standardizate pompate de mijloacele de informare a creat ceea ce criticii au numit „mintea de masă". Acum masele de oameni nu mai primesc aceleaşi mesaje, ci grupuri mai mici primesc unul de la altul şi îşi transmit un mare număr de imagini personale. Pe măsură ce întreaga societate se îndreaptă spre diversitatea celui de Al Treilea Val, noile mijloace de informare reflectă şi accelerează procesul.

Aceasta explică parţial de ce părerile despre orice fenomen, de la muzica pop la politică, devin mai puţin uniforme. Consensul se clatină. Fiecare dintre noi în parte este asaltat de fragmente de imagini, contradictorii şi fără nici o legătură între ele, care ne zdruncină ideile pe care le avem şi se reped asupra noastră sub forma unor „pipuri" separate sau imateriale. Trăim, de fapt, „cultura pipului".

* Pip („blip" în engleză) este un impuls foarte scurt, sonor sau luminos (ca semnalele radar). — *Nota trad.*

„Beletristica delimitează porţiuni de teritoriu din ce în ce mai mici“, se plînge criticul Geoffrey Wolff, adăugînd că fiecare romancier „vede din ce în ce mai puţin din orice imagine de dimensiuni mari“. În literatura nebeletristică, scrie Daniel Laskin, recenzînd lucrări de referinţă extraordinar de răspîndite, care se bucură de un extraordinar succes, ca *The People's Almanac* și *The Book of Lists,* „ideea unei sinteze exhaustive pare de neconceput. Alternativa constă în adunarea lumii la întîmplare, îndeosebi a fragmentelor mai amuzante“. Dar descompunerea imaginilor noastre în pipuri nu este limitată la cărţi sau literatură. Ea este şi mai marcată în presă şi mijloacele electronice de informare. În acest nou tip de cultură, cu imaginile ei fracţionate şi trecătoare, începem să zărim o sciziune, care se lărgeşte, între utilizatorii mijloacelor de informare ale celor două valuri.

Tînjind după certitudinile morale și ideologice prefabricate din trecut, oamenii celui de Al Doilea Val sînt deranjaţi și dezorientaţi de atacul prin surprindere lansat de informaţii. Ei îşi amintesc cu nostalgie de programele de radio din anii '30 ori de filmele din anii '40. Se simt rupţi de mediul noilor mijloace de informare nu numai pentru că multe lucruri din cele pe care le aud sînt ameninţătoare sau neliniştitoare, ci pentru că înseşi formele sub care le sosesc informaţiile sînt neobişnuite.

În loc să primim „șiruri“ lungi de idei înrudite, organizate și sintetizate pentru noi, sîntem expuşi tot mai mult unor informaţii scurte, modulare — reclame, instrucţiuni, teorii, frînturi de ştiri, fărîme și picături separate care nu-şi găsesc locul în arhiva din creierul nostru. Noile imagini nu pot fi clasificate, în parte pentru că deseori se află în afara vechilor noastre categorii conceptuale, dar și fiindcă sînt prea bizare, trecătoare și nelegate între ele. Asaltaţi de ceea ce le apare ca un balamuc al culturii pipului, oamenii celui de Al Doilea Val sînt furioşi pe mijloacele de informare.

În schimb, oamenii celui de Al Treilea Val se simt în largul lor sub acest bombardament de pipuri — 10 secunde de ştiri alternînd cu 30 secunde de reclamă, un fragment de cîntec şi poezie, o informaţie de ultimă oră, o caricatură, un colaj, o scrisoare circulară informativă. Cititori nesătui de romane de azvîrlit şi de reviste specializate, ei înghit cantităţi imense de informaţii în doze mici. Dar sînt atenţi şi la noile concepte ori metafore care sintetizează sau organizează pipurile într-un tot mai mare. În loc de a încerca să înghesuie noile date modulare în categoriile sau cadrele celui de Al Doilea Val, ei învaţă să şi le creeze pe ale lor, să-şi constituie „şiruri" din pipurile cu care-i bombardează noile mijloace de informare.

În loc să primim un model mintal al realităţii, sîntem obligaţi să-l inventăm şi să-l reinventăm în permanenţă. Aceasta este o imensă povară, însă duce de asemenea la o individualitate mai marcată, la o demasificare a personalităţii, nu numai a culturii. Unii din noi se prăbuşesc sub această nouă presiune ori se retrag în apatie sau mînie. Alţii devin indivizi competenţi, cu personalitate, în continuu progres, capabili să acţioneze la un nivel mai înalt. (În orice caz, indiferent dacă tensiunea se dovedeşte prea mare ori nu, rezultatul este cu totul deosebit de roboţii uniformi, standardizaţi, uşor de înregimentat, prevăzuţi de atîţia sociologi şi scriitori de romane ştiinţifico-fantastice din era celui de Al Doilea Val.)

Dincolo de toate acestea, demasificarea civilizaţiei, pe care mijloacele de informare o reflectă şi o intensifică în acelaşi timp, aduce cu ea un imens salt în cantitatea de informaţii pe care le schimbăm între noi. Şi această creştere explică de ce devenim o „societate a informaţiei".

Cu cît este mai variată o civilizaţie — cu cît mai diferenţiate sînt tehnica, formele de energie şi oamenii ei — cu atît mai multe informaţii trebuie să circule între părţile ei componente

pentru ca ea să rămînă un tot unitar, îndeosebi sub tensiunea unei schimbări puternice. O întreprindere, de exemplu, trebuie să poată prevedea (mai mult sau mai puțin exact) cum vor reacționa la schimbare alte întreprinderi, pentru a-și putea planifica în mod rațional propriile ei acțiuni. Același lucru este valabil și pentru indivizi. Cu cît sîntem mai uniformi, cu atît mai puțin trebuie să știm unul despre altul pentru a prevedea comportarea celuilalt. Pe măsură ce oamenii din jurul nostru devin mai individualizați sau demasificați, avem nevoie de mai multe informații — semnale și indicii — pentru a prevedea, chiar aproximativ, cum se vor comporta față de noi. Și dacă nu sîntem în măsură să facem asemenea previziuni, nu putem nici să conlucrăm și nici măcar să conviețuim.

În consecință, indivizii și instituțiile doresc mai multe informații, iar întregul sistem începe să pulseze cu fluxuri din ce în ce mai mari de date. Mărind cantitatea de informații necesare pentru ca sistemul social să constituie un întreg coerent și vitezele cu care trebuie să circule informațiile, Al Treilea Val distruge cadrul infosferei supraîncărcate și învechite a celui de Al Doilea Val și construiește unul nou în locul lui.

14. Mediul înconjurător inteligent

În toată lumea, mulți oameni credeau — și unii din ei continuă să creadă — că în spatele realității materiale imediate a lucrurilor se află spirite, că pînă și obiectele aparent moarte, pietrele sau pămîntul, posedă o forță vie: mana. Indienii din tribul Sioux îi spuneau *wakan*, algonquinii, *manitou*, iar irochezii, *orenda*. Pentru oameni ca ei, mediul înconjurător posedă viață.

Acum, cînd clădim o nouă infosferă pentru civilizația celui de Al Treilea Val, atribuim mediului înconjurător „mort“ inteligență, nu viață.

Cheia acestui progres revoluţionar este, evident, calculatorul electronic. O combinaţie de memorie electronică cu programe care le spun cum să prelucreze datele înmagazinate, calculatoarele nu erau decît o curiozitate ştiinţifică la începutul anilor '50. Dar între 1955 şi 1965, decada în care Al Treilea Val a început să se înalţe în Statele Unite, calculatoarele au început să se infiltreze încet în lumea afacerilor. Mai întîi erau unităţi separate cu o capacitate modestă, folosite mai cu seamă în scopuri financiare. Curînd însă au început să pătrundă în sediile corporaţiilor aparate de mare capacitate care erau instalate pentru o gamă întreagă de operaţii. Între 1965 şi 1977, spune Harvey Poppel, mulţi ani vicepreşedinte la Booz Allen şi Hamilton, firma de consulting pentru conducere, ne-am aflat în „era calculatorului central de mari dimensiuni... Acesta reprezintă esenţa, manifestarea supremă a gîndirii din era mecanicii. Este realizarea majoră — un supracalculator de dimensiuni mari, îngropat la sute de picioare sub centru [într-un] adăpost anti-aerian... un mediu antiseptic... deservit de o echipă de supratehnocraţi".

Aceşti uriaşi centralizaţi erau atît de impresionanţi, încît au devenit curînd o componentă obişnuită a mitologiei sociale. Folosindu-i ca un simbol al viitorului, cineaşti, caricaturişti şi autori de literatură ştiinţifico-fantastică prezentau calculatorul electronic drept un creier atotputernic — o concentraţie masivă de inteligenţă supraomenească.

Dar în anii '70, realitatea a depăşit închipuirea, lăsînd în urmă imaginile învechite. Pe măsură ce miniaturizarea a progresat cu viteza fulgerului, pe măsură ce capacitatea calculatoarelor a crescut, iar preţul pe funcţie a scăzut vertiginos, s-au extins minicalculatoarele puternice. Fiecare fābricuţă, laborator, serviciu comercial sau tehnic avea unul. Au apărut atît de multe calculatoare, încît uneori firmele nici nu mai ştiau cîte posedă. „Inteligenţa" calcula-

torului nu mai era concentrată într-un singur punct, ci era „distribuită".

Această dispersie a inteligenţei calculatorului progresează acum rapid. În 1977, cheltuielile pentru ceea ce se numeşte „prelucrarea distribuită a datelor" sau PDD s-au cifrat la 300 milioane de dolari în Statele Unite. După International Data Corporation, una din cele mai importante firme de studiu al pieţei în acest domeniu, în 1982 cifra se va ridica la 3 miliarde de dolari. Aparate mici şi ieftine, care nu mai au nevoie de specialişti, vor fi în curînd tot atît de omniprezente ca maşinile de scris. Ne „rafinăm" mediul de muncă.

În afara domeniului industrial şi guvernamental, se desfăşoară un proces paralel bazat pe aparatul care se va afla în curînd peste tot : calculatorul de uz casnic. Acum cinci ani, numărul calculatoarelor de uz casnic sau personal era neglijabil. Astăzi se apreciază că 300 000 calculatoare zbîrnîie şi zumzuie în camere de zi, camere de lucru şi bucătării de la un capăt al Americii la celălalt. Şi aceasta înainte ca principalele firme producătoare, ca IBM şi Texas Instruments, să-şi fi lansat campaniile de vînzări. În curînd, calculatoarele de uz casnic se vor vinde la preţuri doar puţin mai ridicate decît televizoarele.

Aceste maşini inteligente sînt deja folosite la orice, căci pot să calculeze impozitele familiei, să controleze consumul de energie în gospodărie, să joace unele jocuri, să întocmească un catalog de reţete, să amintească posesorilor lor ce întîlniri au şi să servească drept „maşini de scris inteligente". Şi toate acestea nu ne dau decît o idee vagă despre capacităţile lor.

Telecomputing Corporation din America oferă serviciile unui sistem numit „Sursa", care, pentru un tarif minim, îi asigură utilizatorului său accesul instantaneu la ştirile transmise de United Press International ; o gamă largă de date de la bursa de valori şi mărfuri ; programe instructive cu ajutorul cărora copiii

pot învăța aritmetica, ortografia, franceza, germana sau italiana; afilierea la un club computerizat al cumpărătorilor de articole cu rabat; rezervări instantanee de camere la hotel sau bilete de călătorie și multe altele.

Tot cu ajutorul „Sursei“, oricine posedă un terminal de calculator ieftin poate comunica cu orice altă persoană conectată la sistemul respectiv. Dacă doresc, jucătorii de bridge, șah sau table pot juca cu un partener aflat la mii de mile distanță. Posesorii de terminale își pot trimite mesaje unul altuia sau unui mare număr de persoane dintr-o dată și-și pot înregistra toată corespondența în memoria electronică. „Sursa“ va ajunge chiar să faciliteze crearea a ceea ce s-ar putea numi „colectivități electronice“ — grupuri de oameni avînd interese comune. O duzină de fotografi amatori dintr-o duzină de orașe, întruniți pe cale electronică cu ajutorul „Sursei“, pot discuta după pofta inimii despre aparate de fotografiat, accesorii, tehnici de developare, luminat sau filme color. Peste cîteva luni de zile, își pot recupera comentariile din memoria electronică a „Sursei“ pe subiecte, date calendaristice sau alte criterii.

Răspîndirea calculatoarelor în casele particulare, fără a mai vorbi de interconectarea lor în cadrul unor rețele ramificate, reprezintă un alt progres în crearea unui mediu înconjurător inteligent. Dar nici aceasta nu este totul.

Răspîndirea inteligenței mecanice a atins un nivel cu totul nou odată cu apariția microprocesoarelor și microcalculatoarelor, acele minuscule cipuri * de inteligență înghețată care, după cît se pare, vor deveni o parte integrantă a mai tuturor obiectelor pe care le fabricăm și folosim.

În afară de aplicațiile lor în procesele de producție și în economie în general, ele sînt deja incluse, sau vor fi curînd, în orice, de la insta-

* Denumite și plăcuțe cu circuite integrate sau așchii de siliciu. — *Nota trad.*

lațiile de aer condiționat și automobile la mașinile de cusut și cîntare. Vor supraveghea și reduce la minimum risipa de energie în gospodărie. Vor regla cantitatea de detergent și temperatura apei pentru fiecare șarjă de rufe din mașina de spălat. Vor pune la punct sistemul de carburație al automobilelor. Ne vor atrage atenția cînd ceva trebuie reparat. Vor porni radioul cu ceas, prăjitorul de pîine, mașina de făcut cafea și dușul de dimineață. Vor încălzi garajul, vor încuia uși și vor efectua o varietate uluitoare de alte munci mărunte și mai puțin mărunte. Cît de departe s-ar putea să ajungă lucrurile în cîteva decenii ne sugerează Alan P. Hald, un important angrosist de microcalculatoare, într-un amuzant scenariu intitulat „Casa Fred".

După părerea lui Hald, „calculatoarele de uz casnic știu deja să vorbească, să interpreteze vorbirea și să comande aparate. Adăugați cîțiva sensori, un vocabular modest, sistemul Bell Telephone și casa dv. va putea vorbi cu... oricine sau orice din lumea noastră". Există încă multe obstacole, dar direcția schimbării este limpede.

„Închipuiți-vă — scrie Hald — că sînteți la serviciu. Sună telefonul. Este Fred, casa dv. În timp ce urmărea buletinul de știri de dimineață pentru a afla despre ultimele spargeri, Fred a prins un buletin meteorologic care anunța o ploaie torențială. Informația i-a împrospătat memoria, așa încît a controlat starea acoperișului. A descoperit un loc pe unde se putea eventual infiltra apă. Înainte de a vă chema, Fred i-a telefonat lui Slim să-i ceară sfatul. Slim este o casă mare ca de fermă, în josul străzii... Fred și Slim folosesc deseori aceleași bănci de date și amîndoi știu că sînt programați în așa fel încît să caute și să identifice ateliere de servicii gospodărești... Știți din experiență că puteți avea încredere în judecata lui Fred și vă dați acordul pentru reparații. Restul se desfășoară aproape de la sine, Fred telefonează tinichigiului..."

Elucubrația este amuzantă. Totuși înfioară pentru că reușește să surprindă impresia de viu pe care o dă un mediu înconjurător inteligent. Traiul într-un astfel de mediu ridică întrebări filozofice cutremurătoare. Vor prelua mașinile atribuțiile noastre ? Pot niște mașini inteligente, îndeosebi dacă sînt conectate în rețele cu intercomunicare, să depășească posibilitățile noastre de a le înțelege și comanda ? Care este gradul de dependență de calculator și cip pe care este cazul să-l acceptăm ? Dacă pompăm tot mai multă inteligență în mediul înconjurător material, nu ni se va atrofia intelectul ? Și ce se va întîmpla dacă cineva va scoate priza din perete ? Vom mai avea deprinderile elementare necesare pentru a supraviețui ?

Fiecare întrebare ridică contraîntrebări. Poate personajul din romanul *1984* supraveghea fiecare prăjitor de pîine și fiecare televizor, fiecare motor de automobil și fiecare aparat din bucătărie ? Dacă inteligența este larg răspîndită în tot mediul înconjurător, dacă poate fi pusă în funcțiune dintr-o dată de utilizatori aflați în o mie de locuri diferite, dacă utilizatorii de calculatoare pot comunica între ei fără să folosească un calculator central (cum procedează în numeroase rețele de calculatoare). mai poate același personaj să controleze totul ? Mai curînd decît să amplifice puterea unui stat totalitar, descentralizarea inteligenței poate de fapt s-o slăbească. Sau, ca alternativă, nu vom fi destul de isteți ca să tragem pe sfoară conducerea de stat ? În *The Shockwave Rider*, un roman complex și genial de John Brunner. eroul principal reușește să saboteze eforturile organelor de conducere de a-și impune controlul asupra gîndirii cu ajutorul rețelei de calculatoare. Este atrofierea intelectului inevitabilă ? După cum vom vedea imediat, crearea unui mediu inteligent ar putea avea exact efectul invers. Proiectînd mașini care să facă ce le cerem, nu le putem programa ca pe Robbie din povestirea lui Isac Asimov, devenită clasică,

I, Robot, în aşa fel încît niciodată să nu facă vreun rău unui om ? Nu cunoaştem încă verdictul şi, dacă ar fi iresponsabil din partea noastră să trecem cu vederea asemenea probleme, ar fi naiv să presupunem că soarta a măsluit cărţile împotriva speciei umane. Posedăm inteligenţă şi imaginaţie pe care nici nu am început să le folosim.

Prin urmare, orice am vrea să credem, este cum nu se poate mai limpede că ne modificăm radical infosfera. Nu demasificăm doar mijloacele de informare caracteristice celui de Al Doilea Val, ci adăugăm sistemului social noi niveluri de comunicaţie. În comparaţie cu infosfera celui de Al Treilea Val, care este pe cale de a se constitui, cea din Al Doilea Val — dominată de mijloacele de informare în masă, de poştă şi telefon — apare de-a dreptul primitivă.

Amplificarea creierului

Modificînd atît de profund infosfera, sîntem meniţi să ne transformăm de asemenea intelectul — modul în care concepem problemele, modul în care sintetizăm informaţiile, modul în care prevedem consecinţele propriilor noastre acţiuni. Vom modifica probabil rolul pe care-l are ştiinţa de carte în vieţile noastre. S-ar putea să modificăm chiar procesele chimice din creier.

Comentariul lui Hald despre capacitatea calculatoarelor şi dispozitivelor cu plăcuţe de a discuta cu noi nu este atît de năstruşnic pe cît pare. Terminaluri cu „intrare vocală" existente astăzi sînt capabile să recunoască şi să răspundă la un vocabular de 1 000 cuvinte, şi multe firme, de la uriaşi ca IBM sau Nippon Electric la pitici ca Heuristics Inc. sau Centigram Corporation, se grăbesc să mărească acest bagaj de cuvinte, să simplifice tehnica şi să reducă radical costul de producţie. Previziunile referitoare la intervalul în care calculatoarele se vor familiariza cu limbajul obişnuit merg de la peste 20 de ani la numai 5 ani, iar implicaţiile acestei realizări

— atît pentru economie cît şi pentru cultură — ar putea fi colosale.

În prezent, milioane de oameni nu au acces la locuri de muncă deoarece sînt „analfabeţi" din punct de vedere funcţional. Chiar funcţiile cele mai simple cer oameni capabili să se descurce cu formulare, butoane de pornire şi de oprire, cecuri de plată, instrucţiuni profesionale etc. În lumea celui de Al Doilea Val, cititul era calificarea cea mai elementară cerută de birourile de plasare.

Totuşi, analfabetismul nu este acelaşi lucru cu prostia. Ştim că în toată lumea oameni analfabeţi sînt capabili să dobîndească o calificare foarte complexă în activităţi atît de diferite ca agricultura, construcţiile, vînătoarea şi muzica. Mulţi analfabeţi au memorii prodigioase şi vorbesc curent cîteva limbi — ceea ce nu pot majoritatea americanilor cu studii universitare. Dar în societăţile celui de Al Doilea Val analfabeţii nu aveau nici o şansă din punct de vedere economic.

Ştiinţa de carte este, desigur, mai mult decît o calificare profesională. Ea este poarta către un univers fantastic al imaginaţiei şi satisfacţiei. Dar într-un mediu inteligent, în care maşinile, aparatele şi chiar pereţii sînt programaţi să vorbească, legătura dintre ştiinţa de carte şi cîştig se poate dovedi mai puţin strînsă decît a fost în ultimii 300 de ani. Funcţionarii de la casele de bilete ale companiilor aeriene, magazionerii, muncitorii care acţionează maşini şi mecanicii de reparaţii îşi pot îndeplini corect atribuţiile profesionale ascultînd, mai curînd decît citind, vocea unui aparat care le spune, pas cu pas, ce au de făcut şi cum să înlocuiască o piesă defectă.

Calculatoarele electronice nu sînt supraomeneşti. Ele se strică. Fac greşeli — periculoase uneori. Nu au nimic magic şi cu siguranţă nu sînt „spirite" sau „suflete" din mediul înconjurător. Cu aceste rezerve, ele rămîn însă una din cele mai uimitoare şi tulburătoare realizări

ale omului, pentru că ne amplifică capacitatea intelectuală, după cum tehnica celui de Al Doilea Val ne-a amplificat forța fizică, și nu știm unde ne vor duce pînă la urmă propriile noastre minți.

Cînd ne vom familiariza cu mediul inteligent și vom învăța să dialogăm cu el din clipa în care părăsim leagănul, vom începe să folosim calculatoarele electronice cu o naturalețe și o eleganță pe care nu ni le putem închipui acum. Iar calculatoarele ne vor ajuta pe toți — nu numai pe cîțiva „supratehnocrați" — să gîndim mai profund asupra noastră și asupra lumii.

Astăzi, cînd apare o problemă, căutăm imediat să-i descoperim cauzele. Dar pînă acum, chiar cei mai profunzi gînditori încercau de obicei să explice lucrurile în funcție de cîțiva factori cauzali. Deoarece chiar cel mai inteligent om nu poate cuprinde, și cu atît mai puțin utiliza, mai mult decît cîteva variabile dintr-o dată *. În consecință, atunci cînd sîntem confruntați cu o problemă într-adevăr complicată — de exemplu, de ce este un copil delincvent sau de ce bîntuie inflația o anumită economie ori cum afectează urbanizarea ecologia unui rîu din vecinătate — avem tendința să ne concentrăm asupra a doi sau trei factori și să ignorăm mulți alții care, fiecare în parte sau toți laolaltă, pot fi mult mai importanți.

Dar, ceea ce este și mai rău, fiecare grup de experți insistă asupra importanței primordiale a cauzelor din „domeniul său", lăsînd deoparte pe toate celelalte. Confruntat cu imensele probleme descumpănitoare pe care le ridică decăderea orașelor, expertul în problema locuințelor o atribuie suprapopulării și scăderii fondului de locuințe ; expertul în transporturi relevă lipsa transportului de masă ; expertul în domeniul asistenței sociale evidențiază alocațiile insuficiente acordate grădinițelor sau asistenței so-

* Deși putem să abordăm mulți factori simultan la nivelul subconștientului sau al intuiției, este nespus de greu, după cum știe oricine a încercat, să cuprinzi conștient și sistematic foarte multe variabile.

ciale ; criminologul indică raritatea patrulelor de poliție ; economistul declară că impozitele mari descurajează investițiile ș.a.m.d. În principiu toată lumea este de acord că aceste probleme sînt oarecum legate între ele, că formează un sistem care se autoîntreține. Dar nimeni nu poate avea în vedere toate complexitățile cînd încearcă să elaboreze o soluție.

Degradarea urbană nu este decît una din numeroasele „probleme întrețesute“, cum bine le-a numit Peter Ritner în lucrarea sa *The Society of Space*. El ne previne că vom fi confruntați tot mai frecvent cu crize care „nu vor putea fi supuse «unei analize de tip cauză-efect», ci vor reclama «o analiză a interdependențelor», nu vor fi compuse din elemente ușor de separat, ci din sute de influențe îndreptate în același sens și venind de la zeci de surse independente dar care se suprapun“.

Pentru că își poate aminti un mare număr de factori cauzali și poate descoperi interrelațiile lor, calculatorul electronic ne poate ajuta să abordăm asemenea probleme la un nivel mai profund decît cel obișnuit. Calculatorul poate analiza cantități imense de date pentru a găsi configurații ascunse. Poate contribui la asamblarea pipurilor în întreguri de dimensiuni mai mari și mai semnificative. Dacă i se dă o serie de presupuneri sau un model, poate evidenția consecințele unor decizii alternative și reușește să facă aceasta mai sistematic și mai complet decît orice om. Descoperind raporturi noi și neobservate pînă atunci între oameni și resurse, poate chiar propune soluții originale pentru anumite probleme.

Inteligența, imaginația și intuiția omului vor continua să fie mult mai importante decît mașinile în deceniile imediat următoare. Totuși, calculatoarele electronice vor adînci probabil concepția întregii culturi despre cauzalitate, amplificîndu-ne cunoștințele despre interrelațiile fenomenelor și ajutîndu-ne să sintetizăm

„întreguri“ semnificative din datele disparate care se învîrtejesc în jurul nostru. Calculatorul este un antidot împotriva culturii pipului.

În același timp, mediul inteligent începe să schimbe, în ultimă instanță, nu numai modul nostru de a analiza problemele și de a integra informațiile, ci chiar chimismul creierului omenesc. Experiențe efectuate, printre alții, de David Krech, Marian Diamond, Mark Rosenzweig și Edward Bennett, au arătat că animalele ținute într-un mediu „îmbogățit“ au o scoarță cerebrală mai mare, mai multe celule gliale, neuroni mai mari, neurotransmițători mai activi și o irigare sanguină mai masivă a creierului decît animalele martor. Vom deveni oare noi înșine mai inteligenți pe măsură ce mediul va deveni mai complex și mai inteligent ?

Iată ce gîndește dr. Donald F. Klein, directorul cercetărilor la Institutul de psihiatrie din New York, unul din cei mai mari neuropsihiatri din lume :

„Lucrările lui Krech sugerează că printre variabilele care afectează inteligența se află bogăția și sensibilitatea mediului din prima copilărie. Copiii care au crescut în ceea ce s-ar putea numi un mediu «obtuz» — nestimulator, sărac, amorf — învață repede să nu riște. Nu-i prea mult loc pentru greșeli și este rentabil să fii prudent, conservator, lipsit de curiozitate sau de-a dreptul pasiv, atitudini care nu fac minuni pentru creier.

Pe de altă parte, copiii crescuți într-un mediu inteligent, sensibil, complex și stimulator își dezvoltă alte trăsături caracteriale. Iar dacă copiii îi pot cere mediului să facă unele lucruri pentru ei, devin mai puțin dependenți de părinți de la o vîrstă mai fragedă. Ajung să se simtă puternici și competenți. Și își pot permite să fie curioși, imaginativi, să-și manifeste dorința de explorare și să adopte în viață o atitudine de rezolvare a problemelor. Toate acestea pot provoca modificări în creier. În acest moment, nu

putem face decît presupuneri. Dar nu este imposibil ca un mediu inteligent să ducă la sinapse noi şi la o scoarţă cerebrală mai mare. Un mediu mai inteligent ar putea produce oameni mai inteligenţi".

Totuşi, cele de mai sus nu ne dau decît o idee despre semnificaţia mai amplă a schimbărilor pe care le aduce cu sine noua infosferă. Căci demasificarea mijloacelor de informare şi ascensiunea concomitentă a calculatorului electronic modifică memoria socială.

Memoria socială

Memoria poate fi împărţită în individuală sau personală şi colectivă sau socială. Amintirile neîmpărtăşite din memoria personală se pierd odată cu moartea indivizilor. Memoria socială persistă. Remarcabila noastră capacitate de a înregistra şi recupera amintirile colective este secretul succesului speciei umane în evoluţie. Şi orice modifică semnificativ felul în care elaborăm, înmagazinăm sau folosim informaţia din memoria socială influenţează destinul chiar la originile sale.

Omenirea şi-a mai revoluţionat de două ori memoria socială. Acum, construind o nouă infosferă, ne aflăm iarăşi în pragul unei asemenea transformări.

La început grupurile umane erau nevoite să-şi înmagazineze amintirile colective în acelaşi loc în care şi le ţineau pe cele personale — respectiv în mintea indivizilor. Bătrînii tribului, înţelepţii şi alţi oameni duceau aceste amintiri cu ei sub forma istoriei, mitului, tradiţiei şi legendei şi le transmiteau copiilor lor prin grai, cîntec, psalmodie şi exemplu. Cum se aprinde un foc, cel mai bun mijloc de a prinde o pasăre în laţ, cum se leagă bîrnele pentru a face o plută, cum să macini taro, să ascuţi o săpăligă sau să îngrijeşti de boi — toată experienţa acumulată de grup era înmagazinată în neuronii, glia şi sinapsele unor oameni.

Atîta timp cît lucrurile s-au petrecut astfel, volumul memoriei sociale a fost extrem de limitat. Oricît de bună ar fi fost memoria bătrînilor, oricît de memorabile ar fi fost cîntecele sau învăţămintele lor, în craniile unei populaţii nu există decît un anumit spaţiu de depozitare.

Civilizaţia celui de Al Doilea Val a doborît bariera memoriei. A răspîndit ştiinţa de carte. A ţinut o evidenţă sistematică a activităţilor economice. A înălţat mii de biblioteci şi muzee. A inventat clasorul. Pe scurt, a scos memoria socială din craniu, a găsit noi modalităţi de a înmagazina informaţia, amplificînd astfel memoria dincolo de limitele ei anterioare. Mărind fondul de cunoştinţe acumulate, a accelerat toate procesele de inovaţie şi schimbare socială, dînd civilizaţiei din Al Doilea Val cultura cu cea mai rapidă schimbare şi dezvoltare pe care o cunoscuse pînă atunci omenirea.

Astăzi sîntem gata să facem un salt într-un stadiu complet nou al memoriei sociale. Demasificarea radicală a mijloacelor de informare, inventarea unor mijloace de informare noi, cartarea pămîntului cu ajutorul sateliţilor, supravegherea bolnavilor din spitale cu ajutorul senzorilor electronici, automatizarea arhivelor — toate acestea înseamnă că înregistrăm activităţile civilizaţiei pînă în cele mai mici amănunte. Dacă nu transformăm planeta în cenuşă, şi memoria socială odată cu ea, vom avea în scurt timp ceva foarte apropiat de o civilizaţie cu recuperare totală a informaţiilor. Civilizaţia celui de Al Treilea Val va dispune nu numai de mai multe informaţii despre ea însăşi, ci şi de informaţii mai sistematic organizate decît şi-ar fi putut cineva închipui chiar numai cu un sfert de veac în urmă.

Dar trecerea la memoria socială din Al Treilea Val nu este doar cantitativă. Am putea spune că insuflăm de asemenea viaţă memoriei noastre.

Cînd era înmagazinată în creiere omeneşti, memoria socială se eroda mereu, era împrospă-

tată, agitată, combinată şi recombinată în diverse feluri. Ea era activă sau dinamică. Era literalmente vie.

Cînd civilizaţia industrială a deplasat o mare parte din memoria socială în afara creierului, acea parte a fost obiectivizată, vîrîtă în artefacte, cărţi, state de plată, ziare, fotografii şi filme. Dar un simbol înscris pe o pagină, o fotografie fixată pe peliculă, un ziar tipărit rămîn pasive ori statice. Simbolurile prindeau iarăşi viaţă numai cînd erau reintroduse într-un creier omenesc, unde erau manipulate sau recombinate în alt fel. Civilizaţia celui de Al Doilea Val a amplificat enorm memoria socială, dar în acelaşi timp a imobilizat-o.

Saltul către infosfera celui de Al Treilea Val este cu adevărat fără precedent în istorie, pentru că datorită lui memoria socială se amplifică şi în acelaşi timp devine activă. Iar această asociaţie se va dovedi un factor propulsor.

Activarea memoriei amplificate va declanşa noi energii culturale. În afară de faptul că ne ajută să organizăm sau să sintetizăm „pipurile" în modele coerente ale realităţii, calculatorul electronic extinde limitele posibilului. Nici o bibliotecă şi nici un fişier nu poate gîndi, aşa încît de gîndire originală nici nu poate fi vorba. În schimb, unui calculator îi putem cere să „gîndească inimaginabilul" şi ceea ce era de neconceput mai înainte. El face posibilă o avalanşă de teorii, idei, ideologii şi concepţii artistice noi, progrese tehnice, inovaţii economice şi politice care erau literalmente de neconceput şi de neînchipuit pînă acum. Accelerează astfel schimbarea istorică şi alimentează tendinţa spre diversitate socială din Al Treilea Val.

În toate societăţile anterioare, infosfera a asigurat mijloacele de comunicare între oameni. Al Treilea Val înmulţeşte aceste mijloace. Dar, pentru prima oară în istorie, asigură şi mijloace puternice de comunicare între maşini şi, ceea ce este şi mai uimitor, posibilitatea ca oamenii să converseze cu mediul înconjurător inteligent.

Dacă privim în perspectivă, vedem limpede că revoluţia din infosferă este cel puţin tot atît de profundă ca cea din tehnosferă — din sistemul energetic şi baza tehnică a societăţii. Opera de construire a unei noi civilizaţii înaintează rapid la mai multe niveluri dintr-o dată.

15. **Dincolo de producţia de masă**

Într-o zi, nu de mult, conduceam un automobil închiriat de pe culmile înzăpezite ale Munţilor Stîncoşi la vale pe şosele şerpuitoare, apoi peste cîmpii înalte şi din nou la vale, mereu la vale, pînă cînd am ajuns pe dealurile care tivesc la răsărit poalele acestui măreţ lanţ muntos. Acolo, la Colorado Springs, sub un cer strălucitor, m-am îndreptat spre o clădire lungă şi joasă, cuibărită de-a lungul şoselei şi părînd mică din cauza vîrfurilor care se înălţau în spatele meu. Intrînd în clădire, mi-am reamintit fabricile în care lucrasem cîndva, cu tot zgomotul, murdăria, fumul şi mînia înăbuşită din ele. De mulţi ani, de cînd am părăsit munca manuală, soţia mea şi cu mine sîntem „vizitatori de fabrici". În călătoriile noastre în jurul globului, în loc să ne îndreptăm atenţia asupra catedralelor în ruine şi localurilor pentru turişti, am ţinut să vedem cum lucrează oamenii, deoarece nimic altceva nu ne spune mai mult despre cultura lor. Şi acum, la Colorado Springs, vizitam iarăşi o fabrică. Mi se spusese că era una din cele mai avansate unităţi productive din lume.

Curînd mi-am dat seama de ce. În uzine ca aceasta vezi ultimele noutăţi tehnice şi cele mai avansate sisteme de informaţie, precum şi efectele concrete ale confluenţei lor.

Această unitate a firmei Hewlett-Packard produce anual echipament electronic în valoare de 100 milioane de dolari — tuburi catodice pentru monitoare de televiziune şi aparate medicale, osciloscoape, „analizori logici" pentru control şi articole mai misterioase chiar. Din cei 1 700 de

angajați, 40 la sută sînt ingineri, programatori, tehnicieni, funcționari și cadre de conducere. Ei lucrează într-un spațiu deschis imens, cu tavanul foarte înalt. Un perete este un unic geam uriaș, care încadrează o vedere impresionantă a vîrfului Pikes. Ceilalți pereți sînt vopsiți în galben viu și alb. Podeaua este acoperită cu vinil de culoare deschisă, strălucitor și curat ca într-un spital.

Salariații de la H—P, de la funcționari la specialiștii în calculatoare, de la directorul uzinei la montori și controlorii de calitate, nu sînt separați în spațiu, ci lucrează laolaltă în compartimente deschise. În loc să strige unul la altul pe deasupra zgomotului mașinilor, vorbesc pe un ton normal, de conversație. Pentru că poartă cu toții haine obișnuite de oraș, nu există deosebiri vizibile de rang sau muncă. Muncitorii productivi stau la propriile lor mese de lucru sau birouri ; atît de multe din acestea sînt împodobite cu flori, iederă și alte plante, încît privite din anumite unghiuri îți dau impresia că te afli într-o grădină.

Plimbîndu-mă prin această unitate, mă gîndeam cît de grăitor ar fi dacă, prin minune, aș putea lua pe unii din vechii mei tovarăși din oțelărie sau de la linia de asamblare auto, dacă i-aș scoate din gălăgie, murdărie, munca manuală grea, traumatizantă și disciplina riguros autoritară care o însoțește, pentru a-i transplanta în acest mediu de muncă de tip nou.

Ei ar privi uimiți la ceea ce ar vedea. Mă îndoiesc foarte tare că H—P este un paradis al muncitorilor, și prietenii mei muncitori nu s-ar lăsa ușor prostiți. Ei s-ar interesa punct cu punct de statele de salarii, de cîștigurile suplimentare, de procedeul de rezolvare a plîngerilor, dacă există. Ar întreba dacă materialele noi și bizare mînuite în această uzină sînt cu adevărat inofensive sau dacă există noxe de mediu. Ar presupune pe bună dreptate că, în ciuda relațiilor aparent amicale, unii dau ordine, iar alții le execută.

Totuşi, privirea pătrunzătoare a vechilor mei prieteni ar vedea multe trăsături noi şi foarte diferite de fabricile clasice pe care le cunosc. Ar observa, de exemplu, că salariaţii de la H—P nu sosesc toţi deodată, nu pontează şi nu se grăbesc spre locurile lor de muncă, ci, în cadrul anumitor limite, fiecare îşi poate alege programul de lucru care-i convine. În loc să fie obligaţi să stea într-un singur loc de muncă, ei se pot deplasa cum doresc. Vechii mei prieteni s-ar minuna de libertatea pe care o au angajaţii de la H—P, tot în cadrul unor anumite limite, de a-şi stabili singuri ritmul de muncă ; de a discuta cu directorii sau inginerii fără să se gîndească la poziţie sau ierarhie ; de a se îmbrăca cum doresc ; pe scurt, de a avea personalitate. De fapt, cred că foştilor mei tovarăşi, purtînd încălţăminte solidă cu placheuri, salopete murdare şi şepci de muncitori, le-ar veni greu să-şi închipuie acest loc ca o fabrică.

Iar dacă luăm fabrica drept lăcaşul producţiei de masă, ei ar avea dreptate. Căci în această unitate nu-i vorba de producţia *de masă* pe care am depăşit-o.

Lapte de şoricioaică şi tricouri sport

Este un fapt binecunoscut în prezent că proporţia muncitorilor care lucrează direct în producţie în ţările „avansate" a scăzut în ultimii douăzeci de ani. (Astăzi în Statele Unite numai 9 la sută din totalul populaţiei — 20 milioane de muncitori — produc bunuri pentru circa 220 milioane de oameni. Restul de 65 milioane de persoane active asigură servicii sau lucrează cu simboluri.) Pe măsură ce s-a accelerat această micşorare a sectorului productiv în lumea industrială, o parte tot mai mare din producţia de rutină a fost transferată în aşa-zisele ţări în curs de dezvoltare, de la Algeria la Mexic şi Tailanda. Cele mai înapoiate industrii caracteristice celui de Al Doilea Val sînt astfel exportate

din țările bogate în cele sărace, ca niște automobile vechi și ruginite.

Din rațiuni strategice și economice, națiunile bogate nu-și pot permite să renunțe complet la producție și ele nu vor deveni exemple de „societăți de servicii" ori „economii ale informației". Imaginea unei lumi bogate trăind exclusiv pe seama producției nemateriale, în timp ce restul lumii este angajat în producția de bunuri materiale este mult prea simplistă. În schimb, vom vedea țările bogate continuînd să fabrice bunuri-cheie, dar avînd nevoie de mai puțini muncitori pentru aceasta. Deoarece transformăm însuși modul în care sînt produse bunurile.

Esența producției în cel de Al Doilea Val era „seria" mare cuprinzînd milioane de produse standardizate, identice. În schimb, esența producției în Al Treilea Val este seria mică de produse parțial sau total adaptate cererilor clienților.

Tendința publicului este să asocieze încă noțiunea de producție cu seriile mari. Evident, continuăm să fabricăm miliarde de țigări, milioane de metri de țesături, cantități astronomice de becuri electrice, chibrituri, cărămizi sau bujii. Și vom continua s-o facem încă un timp. Dar acestea sînt tocmai produsele industriilor mai înapoiate, nu ale celor mai avansate, și ele nu reprezintă astăzi decît aproximativ 5 la sută din toate bunurile industriale.

Un comentator scrie în *Critique,* revistă de studii despre Uniunea Sovietică : „Țările mai puțin dezvoltate — [cele] cu un produs național brut de 1 000—2 000 dolari pe cap de locuitor și an — se concentrează asupra producției de masă", pe cînd „țările cele mai puternic dezvoltate... se axează asupra exportului de unicate sau produse de serie mică ce reclamă mînă de lucru înalt calificată și... cheltuieli de cercetare ridicate : calculatoare electronice, utilaj specializat, avioane, sisteme de producție automatizate, produse farmaceutice, vopsele, polimeri și

materiale plastice fabricate cu tehnologii de vîrf".

În Japonia, R. F. Germania, Statele Unite, chiar în Uniunea Sovietică, în domenii ca electrotehnica, chimia, industria aerospaţială, electronica, vehiculele specializate, comunicaţiile şi altele, tendinţa către demasificare este foarte marcată. La ultraavansata uzină pe care compania Western Electric o are în nordul statului Illinois, de exemplu, muncitorii produc peste 400 de „capsule cu circuite integrate" în serii care variază între maximum 2 000 pe lună şi numai 2 pe lună. Serii variind între 50 şi 100 unităţi sînt obişnuite la Hewlett-Packard din Colorado Springs.

Aceeaşi tranziţie spre seria mică şi produsele fabricate pe baza specificaţiilor clienţilor se constată la IBM, Polaroid, McDonnell Douglas, Westinghouse şi General Electric în Statele Unite, la Plessey şi ITT în Marea Britanie, la Siemens în R.F. Germania, ori la Ericsson în Suedia. Grupul Aker din Norvegia, care deţinea cîndva 45 la sută din construcţiile navale ale ţării, a trecut la fabricarea de utilaj pentru forajul petrolier în larg. Rezultatul : trecerea de la „producţia în serie" de vapoare la produse fabricate „la comandă".

În acelaşi timp, în industria chimică, după directorul R. E. Lee, Exxon „trece la producţia de mic tonaj — polipropilena şi polietilena din materialele plastice fabricate prin extruziune şi destinate conductelor, panourilor, placajelor etc. Paraminele le producem tot mai mult conform specificaţiilor clienţilor". Unele tonaje sînt atît de mici, adaugă Lee, încît „le numim şarje de «lapte de şoricioaică»".

În domeniul militar, majoritatea oamenilor văd o producţie de masă, dar în realitate are loc o „demasificare". Ne închipuim milioane de uniforme, căşti şi puşti identice. De fapt, cea mai mare parte a echipamentului necesar unui sistem militar modern nu este produsă în masă. Avioanele de luptă cu reacţie pot fi fabricate în

serii de numai 10—50. Fiecare din ele poate fi puţin diferit, în funcţie de scopul şi domeniul în care este folosit. Iar în cazul comenzilor atît de mici, multe din componentele avioanelor sînt produse de obicei tot în serii mici.

O analiză revelatoare a cheltuielilor Pentagonului raportate la numărul de produse finite cumpărate a arătat că, din 9,1 miliarde de dolari cheltuite pe produse pentru care se putea stabili numărul componentelor finite, 78 la sută (7,1 miliarde de dolari) au fost folosite pentru articole fabricate în loturi mai mici de 100 de unități !

Chiar în domeniile în care părţile componente sînt produse în continuare în cantităţi foarte mari —şi aceasta se întîmplă încă în unele industrii foarte avansate — ele sînt de obicei proiectate în aşa fel încît să poată fi incluse în multe produse finite diferite, fiecare din acestea fiind fabricat, la rîndul său, în serie mică.

Este suficient să privim la vehiculele incredibil de variate care gonesc pe o autostradă din Arizona pentru a constata cum s-a fărîmiţat piaţa automobilelor, cîndva relativ uniformă, obligînd chiar pe acei tiranozauri tehnici care sînt uzinele de automobile să adopte parţial, de voie, de nevoie, fabricaţia conform specificaţiilor clienţilor. Producătorii de automobile din Europa, Statele Unite şi Japonia fabrică acum în masă componente şi subansambluri pe care le combină apoi în mii de feluri.

La alt nivel, observaţi umilul tricou sport. Tricourile sînt fabricate în serie, dar un nou tip de presă ieftină permite să se imprime, cu cheltuieli minime, desene sau devize pe loturi foarte mici. Rezultatul este o profuziune de tricouri care-i etichetează în glumă pe cei care le poartă drept un pasionat de muzică beethoveniană, un băutor de bere ori o stea a filmelor pornografice. Automobilele, tricourile sport şi multe alte produse reprezintă un stadiu intermediar între producţia de masă şi cea demasificată.

Următorul pas este, desigur, satisfacerea gustului tuturor consumatorilor — fabricarea unor produse unice. Şi aceasta este direcţia în care ne îndreptăm : produse fabricate la comandă pentru fiecare client.

După părerea lui Robert H. Anderson, şeful departamentului serviciilor de informaţii al firmei Rand Corporation, expert în producţia avansată : „În viitorul apropiat nu va fi mai greu să se producă ceva la cererea clientului... decît este astăzi să se producă în masă... Am depăşit stadiul modularizării, în care se fabrică un număr mare de module care se combină... şi înaintăm spre stadiul producţiei la cerere. Exact ca în cazul îmbrăcămintei".

Trecerea la producţia individualizată este simbolizată poate cel mai bine de pistolul-laser cu calculator electronic introdus acum cîţiva ani în industria confecţiilor. Înainte ca Al Doilea Val să aducă cu sine producţia de masă, dacă un bărbat voia un articol de îmbrăcăminte, se ducea la croitor ori la croitoreasă sau i-l cosea nevasta lui. În orice caz, respectivul articol era făcut de mînă, pe măsura lui. Totul era cusut la comandă.

După sosirea celui de Al Doilea Val, am început să producem îmbrăcăminte identică cu ajutorul producţiei de masă. În cadrul acestui sistem, muncitorul pune o foaie de material peste alta ; pe deasupra aşază un tipar ; apoi, cu cuţitul de croit electric taie de jur împrejurul tiparului şi obţine numeroase bucăţi de material identice. Acestea sînt supuse apoi unor operaţii identice şi dau articole identice ca dimensiuni, model, culoare ş.a.m.d.

Noua maşină cu laser funcţionează pe baza unui principiu complet diferit. Nu croieşte 10 sau 50 sau 100 sau chiar 500 de cămăşi ori sacouri dintr-o dată. Ea croieşte *cîte o bucată*. În realitate însă ea croieşte mai repede şi mai ieftin decît metodele de producţie în masă folosite pînă acum. Reduce deşeurile şi elimină necesitatea inventarului. De aceea, după părerea preşedin-

telui societăţii Genesco, una din cele mai mari firme de confecţii din Statele Unite, „maşinile laser pot fi programate pentru a efectua, în mod economic, o comandă pentru un singur articol de îmbrăcăminte“. Aceasta sugerează că într-o zi vor dispărea chiar numerele obişnuite acum la confecţii. Vom putea să ne spunem măsurile la telefon sau să îndreptăm asupra noastră o videocameră, introducînd astfel datele direct într-un calculator electronic, care, la rîndul lui, va da instrucţiuni maşinii pentru a produce un singur articol de îmbrăcăminte exact pe dimensiunile noastre.

Avem astfel în perspectivă confecţionarea individualizată pe baza tehnicii înalte. Este vorba de reintroducerea unui sistem de producţie care a înflorit înainte de revoluţia industrială, dar bazat acum pe tehnica cea mai înaltă şi rafinată. După cum demasificăm mediile de informare, demasificăm producţia.

Efectul presto

Alte cîteva progrese cu totul extraordinare transformă modul în care fabricăm lucrurile. În timp ce unele industrii trec de la producţia în masă la producţia în serie mică, altele au depăşit-o şi pe *aceasta*, îndreptîndu-se spre producţia în flux continuu de bunuri individualizate. În loc să pornească şi să oprească producţia la începutul şi la sfîrşitul fiecărei serii mici, ele pregătesc momentul în care maşinile se vor reajusta în permanenţă, astfel ca să producă în flux continuu articole complet diferite unele de altele. În esenţă, avansăm rapid spre maşini care vor lucra în conformitate cu specificaţiile clienţilor 24 de ore din 24.

După cum vom vedea imediat, o altă schimbare semnificativă face ca clientul să participe la procesul de producţie mai direct decît a făcut-o vreodată. În unele industrii ne aflăm doar la un pas de situaţia în care o asociaţie de clienţi va comunica specificaţiile acestora direct calcu-

latoarelor firmei producătoare, care, la rîndul lor, vor comanda linia de producţie. Cînd această practică se va răspîndi, clientul va fi atît de integrat în procesul de producţie, încît ne va fi din ce în ce mai greu să delimităm exact consumatorul de producător, să spunem cine este de fapt consumatorul şi cine este producătorul.

În fine, în cel de Al Doilea Val producţia era carteziană, în sensul că produsele se prezentau sub formă de piese şi apoi erau asamblate cu grijă, pe cînd producţia din Al Treilea Val este post-carteziană sau „integralistă". Acest fapt este ilustrat de ceea ce s-a întîmplat cu produse industriale obişnuite ca ceasul de mînă. Dacă mai înainte ceasurile conţineau sute de piese în mişcare, fizica solidelor ne permite acum să fabricăm ceasuri, care sînt mai precise şi mai sigure, fără nici o piesă în mişcare. Tot astfel televizorul Panasonic de astăzi are numai jumătate din piesele pe care le aveau televizoarele acum zece ani. Pe măsură ce microprocesoarele — din nou plăcuţele-minune — îşi fac apariţia în tot mai multe produse, ele înlocuiesc un număr impresionant de componente clasice. Exxon prezintă noua maşină de scris „Qyx", care conţine doar cîteva piese în mişcare, în comparaţie cu sutele din maşina de scris Selectric produsă de IBM. La fel, o binecunoscută cameră de luat vederi de 35 mm, Canon AE-1, are acum 300 de piese mai puţin decît modelul mai vechi. Un singur cip fabricat de Texas Instruments a înlocuit 175 din aceste piese.

Intervenind la nivel molecular, folosind proiectarea cu ajutorul calculatorului sau alte unelte de producţie avansate, integrăm tot mai multe funcţii într-un număr din ce în ce mai mic de piese, înlocuind multe componente separate cu „întreguri". Putem compara acest proces cu apariţia fotografiei în artele plastice. În loc să realizeze o pictură aplicînd nenumărate tuşe de vopsea pe o pînză, fotograful „realizează" întreaga imagine dintr-o dată, apăsînd

pe un buton. Începem să constatăm acest „efect presto" în producţie.

Aşadar, lucrurile se clarifică. Schimbările ample din tehnosferă şi infosferă s-au unit pentru a transforma modul în care producem bunuri. Depăşim rapid producţia de masă clasică, îndreptîndu-ne spre un amestec complex de produse de serie şi produse demasificate. Ţinta finală a acestui efort este vizibilă acum : bunuri complet individualizate produse în flux continuu, prin procese integraliste, pe care consumatorul le va dirija în măsură crescîndă.

În rezumat, sîntem pe cale de a revoluţiona structura profundă a producţiei, provocînd curente de schimbare care pătrund în fiecare strat al societăţii. Dar această transformare, care va afecta studentul atunci cînd îşi hotărăşte viitoarea carieră, firma cînd planifică o investiţie sau naţiunea cînd îşi elaborează o strategie a dezvoltării, nu poate fi înţeleasă izolat. Ea trebuie privită în raport direct cu o altă revoluţie — cea din birou.

Dispariţia secretarei ?

În ţările bogate, pe măsură ce scade numărul muncitorilor angajaţi în producţia concretă, creşte personalul necesar pentru a produce idei, patente, formule ştiinţifice, liste, facturi, planuri de reorganizare, fişe, dosare, prospectări ale pieţei, demonstraţii cu produse, scrisori, grafice, instructaje juridice, specificaţii tehnice, programe pentru calculatoare şi o mie de alte forme sub care se prezintă datele sau simbolurile. Această expansiune a activităţii tehnico-administrative de birou a fost atît de amănunţit studiată în atît de multe ţări, încît aici nu mai avem nevoie de statistici pentru a o demonstra. Bineînţeles, unii sociologi văd în abstractizarea crescîndă a producţiei dovada faptului că societatea a intrat în stadiul „postindustrial".

Faptele sînt însă mai complicate. Creşterea forţei de muncă din birouri trebuie privită mai

curînd ca o prelungire a industrialismului — o ultimă înălţare a celui de Al Doilea Val — decît ca un salt într-un sistem nou. Dacă este adevărat că munca a devenit mai abstractă şi mai puţin concretă, birourile în care se efectuează această muncă sînt de fapt modelate direct după fabricile celui de Al Doilea Val, munca însăşi fiind fragmentată, repetitivă, anostă şi dezumanizantă. Astăzi încă, reorganizarea multor instituţii nu este decît o încercare de a face biroul să semene mai îndeaproape cu fabrica.

În această ,,fabrică de simboluri", civilizaţia celui de Al Doilea Val a creat un sistem de caste asemănător celui din industrie. Forţa de muncă industrială este împărţită în muncitori manuali şi nemanuali. În mod similar, activitatea din birouri este împărţită în muncă ,,cu un grad înalt de abstracţie" şi muncă ,,cu un grad redus de abstracţie". La un nivel găsim lucrătorii din prima categorie, elitele tehnocrate : oamenii de ştiinţă, inginerii şi directorii, care-şi petrec o mare parte din timp în şedinţe, conferinţe, dejunuri de afaceri sau dictînd, elaborînd memorii, vorbind la telefon ori schimbînd informaţii în alt mod. O anchetă recentă a stabilit că 80 la sută din timpul de muncă al directorului este folosit zilnic în 150—300 de ,,tranzacţii informaţionale".

La celălalt nivel îi aflăm pe proletarii cu gulere albe, ca să zicem aşa, care, asemenea muncitorilor industriali din epoca celui de Al Doilea Val, efectuează la infinit o muncă de rutină, ucigătoare. Compusă în general din femei şi nesindicalizată, această categorie este îndreptăţită să zîmbească ironic cînd sociologii vorbesc despre ,,postindustrialism". Ea constituie forţa de muncă *industrială* din birouri.

Acum biroul începe şi el să depăşească Al Doilea Val şi să pătrundă în Al Treilea, iar sistemul industrial de caste este pe cale de a fi contestat. Toate vechile ierarhii şi structuri ale biroului vor fi în curînd transformate.

Revoluţia produsă în birouri de Al Treilea Val este rezultatul cîtorva forţe care se ciocnesc. Nevoia de informaţie a crescut atît de fantastic, încît nici o armată de funcţionari, dactilografe şi secretare din Al Doilea Val, oricît de mare ar fi şi oricît de mult ar munci, nu-i mai poate face faţă. Pe deasupra, costul lucrărilor de birou s-a ridicat atît de mult, încît se fac încercări desperate pentru a-l opri. (În numeroase companii cheltuielile de birou au atins 40 sau 50 la sută din totalul cheltuielilor şi unii experţi apreciază că întocmirea unei singure scrisori de afaceri se poate ridica la 14—18 dolari, dacă se iau în considerare toţi factorii ascunşi.) În plus, dacă valoarea mijloacelor tehnice corespunzătoare unui singur muncitor industrial mediu din Statele Unite se ridică astăzi la 25 000 dolari, funcţionarul „foloseşte maşini de scris şi de calculat vechi, în valoare totală de 500 sau 1 000 dolari şi se află probabil printre lucrătorii cei mai puţin productivi din lume", după cum se exprimă un agent comercial al firmei Xerox. Productivitatea din birouri nu a crescut decît cu 4 la sută în ultimul deceniu, iar în alte ţări situaţia este probabil şi mai proastă.

Comparaţi acestea cu extraordinara scădere a costului calculatoarelor electronice în raport cu numărul de funcţii pe care le îndeplinesc. Se apreciază că randamentul calculatoarelor a crescut de 10 000 ori în ultimii 15 ani şi că astăzi costul unei funcţii s-a redus de 100 000 ori. Asociaţia dintre creşterea costului şi stagnarea productivităţii, pe de o parte, şi progresele din domeniul calculatoarelor, pe de altă parte, este irezistibilă. După toate probabilităţile, ea va provoca un adevărat „cutremur" în domeniul cuvintelor.

Principalul simbol al acestei răsturnări este un aparat electronic denumit procesor de cuvinte. În birourile din Statele Unite funcţionează deja circa 250 000 asemenea maşini. Producătorii lor, printre care se numără titani ca IBM şi

Exxon, se pregătesc pentru competiția de pe o piață pe care, după părerea lor, valoarea tranzacțiilor se va ridica la 10 miliarde dolari pe an. Numit uneori „mașină de scris inteligentă" ori „redactor de texte", acest aparat modifică în mod fundamental fluxul de informații din birou și, odată cu acesta, structura ocupațională. El nu este însă decît un membru al marii familii de tehnologii noi care vor inunda lumea „gulerelor albe".

La Chicago, în iunie 1979, la congresul Asociației internaționale pentru prelucrarea cuvintelor, vreo 20 000 de vizitatori transpirați s-au perindat printr-o sală de expoziție pentru a examina sau încerca o gamă uluitoare de alte mașini — scanere optice, imprimante rapide, utilaj micrografic, mașini de copiat, terminale de calculator și altele de acest fel. Ei vedeau începutul a ceea ce unii numesc „biroul fără hîrtii" de mîine.

La Washington, D. C., firma de consulting Micronet, Inc. a adunat utilaj produs de 17 firme diferite într-un birou integrat în care hîrtia este *interzisă*. Orice document care sosește în acest birou este microfilmat pe loc și înmagazinat într-un calculator din care poate fi recuperat ulterior. Acest birou, creat pentru exemplificare și calificare, integrează echipament de dictat, de microfilmat, scanere optice și videoterminale într-un sistem operațional. Obiectivul, spune Larry Stockett, președintele societății Micronet, este un birou al viitorului în care „nu există erori de clasare ; datele referitoare la marketing, vînzări, contabilitate și cercetare sînt în permanență puse la punct ; informația este reprodusă și difuzată în sute de mii de pagini pe oră la costul de o fracțiune de cent pe pagină ; și... informația este transformată în orice sens din forma tipărită în cea digitală și în cea fotografică, după dorință".

Cheia unui astfel de birou al viitorului este corespondența obișnuită. Într-un birou clasic din Al Doilea Val, cînd un cadru superior vrea

să trimită o scrisoare sau o notă, cheamă un intermediar — secretara. Prima sarcină a acesteia este să fixeze pe hîrtie cuvintele șefului ei — într-un blocnotes sau o ciornă dactilografiată. Mesajul este apoi corectat, pentru a elimina greșelile, și eventual rebătut la mașină de cîteva ori. După aceasta este dactilografiat pe curat. Se face o copie cu hîrtie carbon sau la mașina xerox. Originalul este expediat la destinație prin biroul de expediții sau oficiul poștal. Duplicatul este clasat. Fără a socoti etapa inițială de elaborare a mesajului, sînt necesare cinci etape succesive diferite.

Acum mașinile comprimă aceste cinci etape într-una singură, succesiunea devenind aproape simultaneitate.

Pentru a afla cum se realizează aceasta — și pentru a-mi accelera munca — am cumpărat un calculator simplu, l-am folosit ca procesor de cuvinte și am scris pe el a doua jumătate a acestei cărți. Spre bucuria mea, am constatat că m-am obișnuit cu mașina într-o singură ședință scurtă. După cîteva ore o puteam folosi fără nici o dificultate. După mai bine de un an continui să fiu uimit de viteza și capacitatea ei. Acum, în loc de a dactilografia pe hîrtie ciorna unui capitol, o bat pe o claviatură care o înmagazinează sub formă electronică pe ceea ce se numește „floppy disc". Văd cuvintele proiectate pe un ecran ca cel al televizorului. Apăsînd diverse clape, pot revizui sau rearanja ceea ce am scris, mutînd paragrafe, ștergînd, inserînd, subliniind, pînă cînd obțin o versiune care îmi place. Aceasta elimină ștersul, „vopsitul cu alb", tăiatul, lipitul, întocmirea unor ștraifuri, trasul la xerox sau dactilografierea unor ciorne succesive. După ce am corectat ciorna, apăs pe un buton și o imprimantă, care se află lîngă mine, realizează un exemplar definitiv, fără nici o greșeală, cu o viteză care-ți ia ochii.

Totuși, realizarea de exemplare pe hîrtie echivalează cu folosirea primitivă a unor asemenea

mașini și violează însuși spiritul lor. Adevărata frumusețe a biroului electronic nu rezidă doar în etapele economisite de secretara care nu mai dactilografiază și corectează scrisorile. Biroul automatizat poate clasa scrisorile, sub formă de biți electronici, pe bandă sau disc. Poate (sau va putea în curînd) să le treacă printr-un dicționar electronic care corectează automat greșelile de ortografie. Mașinile fiind conectate una de alta și la liniile telefonice, secretara poate transmite instantaneu scrisoarea pe imprimanta sau ecranul destinatarului. Așadar, echipamentul poate înregistra un original, pe care îl corectează, îl multiplică, îl expediază și îl clasează în ceea ce este practic un singur proces. Viteza crește. Cheltuielile scad. Iar cele cinci etape sînt comprimate într-una singură.

Implicațiile acestei comprimări se extind mult dincolo de birou. Pus în legătură cu sateliți, microunde și alte instalații de telecomunicații, acest echipament poate, printre altele, să elimine poșta, instituție tipică celui de Al Doilea Val, care este suprasolicitată și funcționează prost. Într-adevăr, extinderea automatizării în birouri, în cadrul căreia prelucrarea cuvintelor reprezintă doar un singur aspect mărunt, este organic legată de crearea sistemelor de „corespondență electronică“ ce vor înlocui poștașul și tașca lui umflată și grea.

În prezent, în Statele Unite, 35 la sută din volumul întregii corespondențe pentru destinatari particulari constă din acte comerciale : note de plată, recipise, comenzi, facturi, conturi bancare, cecuri etc. Dar o mare cantitate de corespondență nu circulă între persoane particulare, ci între întreprinderi și instituții. Odată cu adîncirea crizei poștale, tot mai multe firme caută o alternativă sistemului poștal din Al Doilea Val și au început să creeze elementele unui sistem care aparține celui de Al Treilea Val.

Bazat pe teleimprimante, mașini de copiat, echipament de prelucrare a cuvintelor și aparate terminale, acest sistem poștal electronic se

răspîndeşte foarte repede, îndeosebi în industriile avansate, şi va fi puternic impulsionat de noii sateliţi.

IBM, Aetna Casualty and Surety şi Comsat (agenţia cvasiguvernamentală pentru sateliţii de comunicaţie) au înfiinţat împreună o companie numită Satellite Business Systems care să asigure servicii de informaţii integrate pentru alte firme. SBS intenţionează să lanseze sateliţi pentru beneficiari ca General Motors, de exemplu, sau Hoechst, sau Toshiba. Împreună cu staţii terestre ieftine, amplasate în fiecare unitate a firmei respective, satelitul SBS îi permite să posede efectiv un sistem poştal electronic propriu, evitînd astfel în mare măsură serviciile poştale oficiale.

În loc să transporte hîrtie, noul sistem transmite impulsuri electronice. Încă de pe acum, observă Vincent Giuliano de la Institutul de cercetări Arthur D. Little, electronica constituie mijlocul de transmisie „la modă“ în multe domenii ; impulsul electronic este cel care efectuează o tranzacţie, nota ori recipisa ori darea de seamă fiind emisă ulterior numai pentru confirmare. Cît timp va mai fi necesară hîrtia este o chestiune în discuţie.

Mesajele şi notele informative se deplasează silenţios şi instantaneu. Instalate lîngă fiecare masă de lucru, terminalele — în orice instituţie mare se numără cu miile — clipesc liniştit cînd informaţia circulă prin sistem, înălţîndu-se pînă la un satelit şi coborînd într-un birou de cealaltă parte a globului sau la domiciliul unui director. Calculatoare electronice leagă arhiva firmei cu arhivele altor companii acolo unde este necesar, iar directorii pot face uz de informaţii înmagazinate în sute de bănci de date din afară, cum este Banca de informaţii a lui *New York Times*.

Rămîne de văzut cît de repede vor avansa lucrurile în această direcţie. Imaginea biroului viitor este prea plăcută, prea ordonată, prea imaterială pentru a fi reală. Realitatea este tot-

deauna dezordonată. Este însă limpede că avansăm rapid. Chiar o trecere parţială la biroul electronic va fi suficientă pentru a declanşa o erupţie de consecinţe sociale, psihologice şi economice. Cutremurul prevăzut în sfera cuvintelor înseamnă mai mult decît maşini noi. El promite să restructureze de asemenea toate relaţiile interumane şi rolurile din birou.

Pentru început va elimina multe din funcţiile secretarei. Chiar dactilografia va deveni o calificare învechită în biroul de mîine, în care îşi face apariţia tehnica de descifrare a vorbirii. La început dactilografia va continua să fie necesară pentru a fixa mesajele într-o formă transmisibilă. Nu va trece însă mult timp şi un echipament de dictare acordat la accentele distinctive ale fiecărui utilizator va transforma sunetele în cuvinte scrise, evitînd astfel complet dactilografierea.

„Vechea tehnică folosea o dactilografă — spune dr. Giulano — pentru că nu putea altfel. Pe vremea tăbliţelor de lut era nevoie de un scrib care ştia cum să ardă lutul şi să scrijelească semne pe el. Scrisul nu era pentru mase. Astăzi avem scribi numiţi dactilografe. Însă de îndată ce tehnica nouă va facilita captarea mesajului, corectarea, înmagazinarea, recuperarea, expedierea şi copierea lui, vom face toate aceste operaţii singuri — la fel cu scrisul şi vorbitul. Odată factorul incapacitate eliminat, nu mai avem nevoie de dactilografă".

Într-adevăr, o speranţă îndrăgită de mulţi specialişti în prelucrarea cuvintelor este ca secretara să capete o calificare mai înaltă iar cadrele superioare să preia dactilografierea sau să participe la ea, cel puţin pînă cînd va fi complet eliminată. Cu ocazia expunerii pe care am făcut-o la congresul Asociaţiei internaţionale pentru prelucrarea cuvintelor, am fost întrebat dacă secretara mea foloseşte maşina pentru mine. Cînd am spus că îmi dactilografiez singur ciornele şi că, de fapt, secretara mea nici nu se apropie de calculatorul / procesor de cuvinte,

s-au auzit murmure de satisfacţie în sală. Specialiştii visează la ziua în care rubrica de mică publicitate a ziarului va conţine anunţuri de felul :

ANGAJĂM :
VICEPREŞEDINTE DE GRUP
Responsabilităţile includ coordonarea financiară, **marketing**, lărgirea sortimentelor în cîteva **sectoare**. Trebuie să poată dovedi că are aptitudini de conducere. A se adresa vicepreşed. executiv, companie internaţională complexă.
CONDIŢIE NECESARĂ :
DACTILOGRAFIA

În schimb, cadrele de conducere vor refuza probabil să-şi murdărească vîrful degetelor, după cum refuză să-şi ia singuri ceştile cu cafea. Apoi, ştiind că echipamentul de descifrare a vorbirii nu va întîrzia să apară, astfel că vor putea dicta maşinii care se va ocupa de dactilografiere, ei au un motiv şi mai puternic pentru a refuza să înveţe cum să manevreze o claviatură.

Fie că vor învăţa, fie că nu vor învăţa, faptul inevitabil rămîne acela că, ciocnindu-se de vechile sisteme ale celui de Al Doilea Val, producţia introdusă de Al Treilea Val în birouri va provoca anxietate şi conflict, ca şi reorganizare, restructurare şi — pentru unii — va însemna cariere şi şanse noi. Noile sisteme vor pune în discuţie toate vechile domenii ale conducerii, ierarhiile, diviziunea rolurilor celor două sexe, barierele dintre sectoare.

Toate acestea au trezit multe temeri. Opiniile se împart net între cei care susţin că milioane de locuri de muncă vor dispărea (sau că secretarele de astăzi vor ajunge îndeobşte sclave mecanice) şi o părere mai optimistă, larg răspîndită în industria prelucrării cuvintelor şi exprimată de Randy Goldfield, directoare la firma de consulting Booz Allen & Hamilton. După d-na Goldfield, departe de a fi reduse la situaţia unor procesoare repetitive şi decerebrate, secretarele vor deveni „paradirectori“, participînd la unele

activităţi profesionale şi la luarea deciziilor de la care au fost în mare măsură excluse pînă acum. Vom asista mai curînd la o separare netă a lucrătorilor din birouri : unii vor urca pe scara ierarhică pentru a ocupa funcţii cu responsabilităţi mai mari, pe cînd alţii vor coborî şi pînă la urmă vor abandona.

Atunci, ce se întîmplă cu aceşti oameni — şi cu economia în general ? Pe la sfîrşitul anilor '50 şi începutul anilor '60, cînd a apărut pe scenă automatizarea, economiştii şi sindicaliştii din multe ţări au prevestit creşterea masivă a şomajului. În loc de aceasta, în ţările cu tehnică înaltă, a crescut numărul locurilor de muncă. Pe măsură ce s-a restrîns sectorul productiv, s-a lărgit sectorul „gulerelor albe" şi cel al serviciilor, compensînd încetinirea celui dintîi. Dar dacă producţia continuă să se restrîngă şi dacă în acelaşi timp se reduce şi personalul din birouri, unde se vor găsi locuri de muncă în viitor ?

Nimeni nu ştie. În ciuda unor nesfîrşite studii şi unor afirmaţii vehemente, previziunile şi dovezile sînt contradictorii. Încercările de a stabili o relaţie între investiţiile din mecanizare şi automatizare şi numărul personalului productiv arată „o lipsă aproape totală de corelaţie", cum o numeşte *Financial Times* din Londra. Între 1963 şi 1973, Japonia a avut cea mai mare rată de investiţii în tehnică nouă, ca procentaj de valoare adăugată, din şapte ţări cuprinse într-un studiu. Ea a avut de asemenea cea mai mare creştere a locurilor de muncă. Marea Britanie, ale cărei investiţii în sectorul utilaje au fost cele mai mici, a prezentat şi cea mai mare *pierdere* de locuri de muncă. Experienţa americană a corespuns, în linii mari, celei din Japonia — cu o creştere atît a tehnicii cît şi a locurilor de muncă nou create — în timp ce Suedia, R. F. Germania şi Italia au prezentat situaţii puternic individualizate.

Este limpede că numărul angajaţilor nu este doar o reflectare a progresului tehnic. El nu

crește sau scade odată cu automatizarea sau cu absența acesteia. Numărul persoanelor angajate este rezultatul net al multor politici convergente.

S-ar putea ca presiunile asupra pieței locurilor de muncă să crească în mod dramatic în anii următori. Ar fi însă naiv să se considere că unica lor sursă este calculatorul electronic. Cert este că atît biroul cît și fabrica sînt menite să fie revoluționate în deceniile următoare. Rezultatul dublei revoluții din sectorul funcționăresc și din cel productiv nu poate fi decît un mod de producție cu totul nou pentru societate — un pas uriaș pentru specia umană. Acest pas va avea implicații nespus de complexe. Va afecta nu numai numărul persoanelor angajate și structura industriei, ci și repartiția puterii politice și economice, dimensiunile unităților economice, diviziunea internațională a muncii, rolul femeilor în economie, natura muncii, sciziunea dintre producător și consumator și va modifica chiar un aspect aparent atît de simplu cum este locul unde se va munci.

16. Casa electronică

În înaintarea noastră spre un nou sistem de producție zace un potențial de schimbare socială atît de uluitor încît puțini dintre noi sînt dispuși să-i recunoască semnificația. Căci sîntem pe cale să ne revoluționăm și căminele.

În afară de faptul că încurajează întreprinderile mici, că permite o descentralizare și o dezurbanizare a producției, că modifică însuși caracterul muncii, noul sistem de producție ar putea să scoată literalmente milioane de locuri de muncă din fabricile și birourile în care le-a antrenat Al Doilea Val și să le readucă acolo de unde au venit inițial : locuința. Dacă se va întîmpla aceasta, toate instituțiile pe care le cunoaștem, de la familie la școală și la corporație, se vor transforma.

Privind la o mulţime de ţărani secerînd un lan acum trei sute de ani, numai un nebun ar fi visat că în curînd va veni timpul cînd ogoarele vor fi depopulate, cînd oamenii se vor îngrămădi în fabricile din oraşe pentru a-şi cîştiga pîinea cea de toate zilele. Şi numai un nebun ar fi avut dreptate. Astăzi este necesar un act de curaj pentru a sugera că, în timpul vieţii noastre, cele mai mari uzine şi clădirile înalte care adăpostesc birouri se vor goli pe jumătate, vor fi folosite ca depozite fantomatice sau transformate în spaţiu de locuit. Totuşi, este exact ceea ce devine posibil datorită noului mod de producţie : revenirea la industria casnică pe o bază electronică superioară şi, odată cu ea, un nou accent pe cămin ca centrul societăţii.

A sugera că milioane dintre noi îşi vor petrece curînd timpul acasă, în loc să meargă la birou ori la fabrică, înseamnă a declanşa pe loc un val de obiecţii. Există realmente multe motive serioase pentru a fi sceptic. „Oamenii nu vor să lucreze acasă, chiar dacă ar putea. Nu vezi că toate femeile se luptă pentru a *ieşi* din casă şi a se duce la o slujbă !" „Cum să lucrezi ceva cînd copiii se agită în jurul tău ?" „Oamenii nu se simt stimulaţi dacă nu-i supraveghează un şef". „Oamenii au nevoie de contacte directe între ei ca să cîştige încrederea şi siguranţa necesare pentru a lucra împreună". „Arhitectura unei locuinţe obişnuite nu este făcută pentru asta". „Ce înţelegi prin muncă la domiciliu — un mic furnal în fiecare subsol ?" „Ce facem cu restricţiile zonale şi cu proprietarii care se opun ?" „Sindicatele vor ucide ideea". „Cum stăm cu agentul fiscal ? Cei de la fisc sînt din ce în ce mai severi cînd ceri o reducere pentru că munceşti acasă". Şi obstacolul major : „Cum adică, să stau acasă toată ziua cu nevastă-mea (ori bărbatul meu) ?"

Pînă şi bătrînul Karl Marx s-ar fi încruntat. Munca la domiciliu, credea el, e o formă reacţionară de producţie, pentru că „aglomeraţia

dintr-un atelier" este „o condiţie necesară pentru diviziunea muncii în societate". Pe scurt, existau şi există încă multe motive (şi pseudomotive) pentru a considera ideea drept stupidă.

Muncind acasă

Acum trei sute de ani au existat însă motive tot atît de puternice, dacă nu chiar mai puternice, pentru a crede că oamenii nu-şi vor *părăsi* niciodată casa şi pămîntul spre a munci în fabrici. În fond ei trudiseră în propriile lor gospodării și pe ogoarele învecinate 10 000 de ani, nu doar 300. Întreaga structură a vieţii de familie, procesul creşterii copiilor şi formării personalităţii, întregul sistem de proprietate şi putere, cultura, lupta zilnică pentru existenţă erau legate de vatră şi de pămînt printr-o mie de lanţuri invizibile. Totuși, aceste lanţuri au fost rupte de îndată ce a apărut un nou sistem de producţie.

Acelaşi lucru se întîmplă din nou acum cînd o serie întreagă de forţe sociale și economice converg pentru a transfera sediul muncii.

Trecerea de la producţia din Al Doilea Val la noua producţie, mai avansată, din Al Treilea Val, reduce, după cum am văzut, numărul muncitorilor care au efectiv de manipulat bunuri fizice. Aceasta înseamnă că, date fiind o configuraţie corespunzătoare a telecomunicaţiilor şi alte echipamente, o cantitate crescîndă din munca efectuată în însuși sectorul productiv ar putea fi realizată oriunde, inclusiv în propria cameră de zi. Şi aceasta nu este doar o invenţie ştiinţifico-fantastică.

Cînd Western Electric a trecut de la producerea instalaţiilor de comutare electromecanice pentru societatea de telefoane la aparataj de comutare electronic, forţa de muncă din unitatea producătoare foarte avansată pe care o are în nordul statului Illinois s-a transformat. Înainte de schimbare, proporţia dintre muncitorii productivi, de o parte, şi funcţionari şi tehnicieni, de cealaltă parte, era de trei la unu.

Astăzi raportul este de unu la unu. Aceasta înseamnă că exact jumătate din cei 2 000 de muncitori manipulează acum informaţii în loc de obiecte şi o mare parte din munca lor poate fi făcută acasă. Dom Cuomo, inginerul-şef al fabricii din Illinois, a spus-o pe şleau : „Dacă includem inginerii, 10—25 la sută din ceea ce se face aici ar putea fi făcut acasă cu tehnica *existentă*".

Directorul tehnic al lui Cuomo, Gerald Mitchel, a mers chiar mai departe. „Ţinînd seama de toate — a declarat el — 600—700 din cei 2 000 ar putea chiar *acum* — cu tehnica existentă — să lucreze acasă. Iar peste cinci ani, am putea depăşi cu mult această cifră".

Aceste aprecieri, făcute în cunoştinţă de cauză, sînt foarte asemănătoare cu cele ale lui Dar Howard, directorul producţiei la fabrica Hewlett-Packard din Colorado Springs : „Avem 1 000 de muncitori productivi. Din punct de vedere tehnic, vreo 250 ar putea lucra acasă. Logistica ar fi complicată, dar utilarea şi mijloacele de producţie nu ar împiedica-o. În cercetare şi creaţie, dacă eşti gata să investeşti în terminale [de calculator], între jumătate şi trei sferturi ar putea de asemenea să lucreze acasă". La Hewlett-Packard asta ar însemna încă 350—520 de angajaţi.

Punînd totul la socoteală, înseamnă că 35—50 la sută din personalul acestui centru avansat de producţie ar putea efectua acasă cea mai mare parte a muncii, dacă nu chiar toată munca sa, cu condiţia ca producţia să fie organizată în acest scop. Indiferent de Marx, producţia din Al Treilea Val nu cere ca forţa de muncă să fie concentrată 100 la sută în ateliere.

Asemenea evaluări nu se întîlnesc numai în industriile electronice sau în întreprinderi uriaşe. După părerea lui Peter Tattle, vicepreşedinte la Ortho Pharmaceutical (Canada) Ltd., întrebarea nu este „Cîţi pot fi lăsaţi să lucreze acasă" ?, ci mai curînd, „Cîţi *trebuie* să lucreze în birou sau în fabrică" ? Vorbind despre cei

300 de angajaţi din uzina lui, Tattle spune : „Exact 75 la sută ar putea lucra acasă dacă le-am asigura tehnica de comunicaţii necesară". Este limpede că ceea ce e valabil pentru industria electronică şi farmaceutică, e valabil şi pentru alte industrii avansate.

Dacă un număr semnificativ de muncitori din sectorul productiv pot fi transferaţi la domiciliu chiar acum, sîntem îndreptăţiţi să spunem că și o porţiune considerabilă din sectorul neproductiv — în care nu se manipulează materiale — ar putea face această tranziţie.

Într-adevăr, o cantitate apreciabilă dar neevaluată de muncă se efectuează deja la domiciliu de agenţi comerciali care lucrează prin telefon sau vizitîndu-şi clienţii şi nu trec decît ocazional pe la birou ; de către arhitecţi și proiectanţi ; de către un număr crescînd de consultanţi specializaţi din multe industrii ; de foarte mulţi specialişti care acordă servicii personale, cum sînt fizioterapeuţii sau psihologii ; de profesorii de muzică şi de limbi ; de negustorii de obiecte de artă, consilierii pentru investiţii, agenţii de asigurări, avocaţi şi cercetătorii universitari ; și de multe alte categorii de intelectuali, specialiști și tehnicieni.

În plus, acestea sînt printre meseriile care se dezvoltă cel mai rapid şi dacă se poate asigura, la un preţ scăzut, tehnologia care să introducă un „loc de muncă" în fiecare casă, echipîndu-l cu o maşină de scris „inteligentă", eventual cu o mașină de copiat sau o consolă de calculator și echipament de teleconferinţă, posibilităţile muncii la domiciliu sînt amplificate enorm.

Dispunînd de un asemenea echipament, cine va face primul trecerea de la munca centralizată la „casa electronică ?" Am greşi subestimînd necesitatea contactului direct, de la om la om, în afaceri, ca și a comunicaţiilor neverbale, subliminale, care-l însoţesc. Dar este tot atît de adevărat că anumite sarcini nu necesită prea multe contacte exterioare — sau le necesită numai ocazional.

Astfel, sarcinile funcţionarilor care îndeplinesc munci cu un grad redus de abstracţie — introducerea datelor, dactilografierea, recuperarea datelor, adunarea coloanelor de cifre, întocmirea facturilor ş.a. — reclamă foarte puţine contacte directe de la om la om, sau chiar deloc. Poate că aceştia ar putea fi mutaţi cel mai uşor în casa electronică. Mulţi din lucrătorii cu activităţi ultraabstracte — cercetătorii, de exemplu, economiştii, elaboratorii de politici, organizatorii — au nevoie atît de numeroase contacte cu egalii şi colegii lor, *cît şi* de perioade în care să muncească singuri. Există momente în care pînă şi oamenii de afaceri trebuie să se retragă şi să-şi facă „temele".

Nathaniel Samuels, director consultant la banca de investiţii Lehman Brothers Kuhn Loeb, este de acord. Samuels, care lucrează încă de pe acum 50—75 zile pe an acasă, susţine că „tehnica viitorului va mări cantitatea de muncă la domiciliu". Într-adevăr, numeroase firme nu mai insistă ca munca să fie făcută la sediu. Cu puţin timp în urmă, cînd Weyerhaeuser, marea firmă de produse din lemn, a avut nevoie de o broşură despre conduita salariaţilor, vicepreşedintele R. L. Siegel împreună cu trei din subalternii săi s-au întîlnit la el acasă aproape o săptămînă pînă cînd au elaborat un proiect. „Am simţit nevoia să ieşim [din birou], pentru a evita distragerea atenţiei — spune Siegel. Munca la domiciliu se potriveşte cu tendinţa noastră de a trece la un program de muncă flexibil — adaugă el. Important este să-ţi faci treaba. Pe noi nu ne interesează unde o faci".

După *Wall Street Journal,* Weyerhaeuser nu este un caz aparte. „Multe alte firme îşi lasă salariaţii să lucreze acasă", scrie ziarul, printre care United Airlines, al căror director cu relaţiile publice le permite subalternilor săi să scrie stînd acasă pînă la 20 de zile pe an. Chiar McDonald's, ai cărei salariaţi inferiori trebuie să stea la grătarele de cîrnaţi, promovează

munca la domiciliu pentru unele cadre superioare.

„Avem realmente nevoie de un birou ?“ întreabă Harvey Poppel de la Booz Allen & Hamilton. Într-un studiu de previziune inedit, Poppel emite ipoteza că „în anii '90 comunicațiile în ambele sensuri [se vor fi] dezvoltat suficient pentru a face din munca la domiciliu o practică răspîndită“. Părerea lui este împărtășită de mulți alți cercetători, precum Robert F. Latham, planificator pe termen lung la Bell Canada din Montreal. După Latham, „pe măsură ce se vor înmulți locurile de muncă din informatică și se va perfecționa aparatura de comunicații, va crește și numărul persoanelor care pot lucra la domiciliu sau în centre locale“.

La fel, Hollis Vail, consultant la Departamentul Afacerilor Interne al S.U.A., afirmă că pe la mijlocul anilor '80 „s-ar putea ca viitoarele centre de prelucrare a cuvintelor să se afle chiar la noi acasă“ ; el a compus un scenariu care descrie cum ar putea lucra acasă o secretară, „Jane Adams“, angajată la Afgar Company, întîlnindu-se doar periodic cu șeful ei pentru „a discuta unele probleme și, desigur, pentru a participa la petrecerile salariaților“.

Același punct de vedere este împărtășit de Institutul Viitorului care, încă în 1971, a întreprins o anchetă printre 150 experți ai unor firme „de vîrf“, specializate în tehnologii noi din informatică, și a enunțat cinci categorii diferite de munci care ar putea fi transferate la domiciliu.

Institutul Viitorului a constatat că, date fiind uneltele necesare, multe din sarcinile actuale ale secretarei „ar putea fi realizate la domiciliu tot atît de bine ca la birou. Un asemenea sistem ar mări rezervele de muncă, deoarece ar permite secretarelor căsătorite și cu copii mici să continue să lucreze... Nu există nici un motiv categoric pentru ca, în numeroase cazuri, o secretară să nu poată prelua acasă un material dictat și dactilografia textul pe terminalul de la

ea acasă, care să producă un text curat la domiciliul sau biroul autorului".

În plus, continuă Institutul Viitorului, „multe din atribuţiile inginerilor, proiectanţilor şi altor salariaţi intelectuali ar putea fi îndeplinite acasă tot atît de uşor ca la birou şi uneori chiar mai uşor". O „sămînţă" a viitorului există deja în Marea Britanie, de exemplu, unde firma F. International Ltd. („F" pentru *Freelance* = colaborator extern) are 400 de programatori de calculatoare angajaţi pentru un anumit număr de ore şi care, exceptînd cîţiva, lucrează la domiciliu. Firma, care organizează echipe de programatori pentru industrie, şi-a extins activitatea în Olanda şi Scandinavia şi numără printre clienţii ei uriaşi precum British Steel, Shell şi Unilever. „Programarea calculatoarelor la domiciliu — scrie ziarul *The Guardian* — este industria casnică a anilor '80".

În rezumat, pe măsură ce Al Treilea Val avansează în societate, vedem tot mai multe firme care pot fi prezentate drept „oameni îngrămădiţi în jurul unui calculator", după cum s-a exprimat un cercetător. Dacă s-ar plasa calculatorul în casele oamenilor, aceştia n-ar mai avea nevoie să se înghesuie. În Al Treilea Val, asemenea producţiei, munca de birou nu mai cere ca toată mîna de lucru să fie concentrată în secţie.

Nu trebuie să subestimăm dificultăţile pe care le implică transferarea activităţii de la locurile de muncă din fabricile şi birourile celui de Al Doilea Val la locurile de muncă ale celui de Al Treilea Val, adică la domiciliu. Probleme legate de motivaţie şi conducere, de reorganizarea instituţională şi socială vor face ca tranziţia să fie prelungită şi, eventual, dureroasă. În acelaşi timp, comunicaţiile nu pot avea loc integral prin intermediul maşinilor. Unele munci — îndeosebi cele implicînd tranzacţii creatoare, în care nici o decizie nu se bazează pe practica curentă — reclamă contacte de la om la om. Michael Koerner, preşedintele firmei Canada

Overseas Investments, Ltd., spune: „Noi toți trebuie să ne aflăm pe o rază de 300 de metri unul de altul".

Telenavetiștii

Cu toate acestea, forțe puternice se unesc pentru a promova casa electronică. Cea mai vizibilă este avantajul economic care ar rezulta din înlocuirea transportului cu telecomunicațiile. Majoritatea țărilor avansate din punct de vedere tehnic cunosc astăzi o criză a transporturilor: în orașe, sistemele de transport de masă rapid sînt încărcate pînă la ultima limită, șoselele și autostrăzile sînt supraaglomerate, spațiile de parcare sînt rare, poluarea constituie o problemă gravă, grevele și întreruperile au devenit fenomene aproape obișnuite, iar cheltuielile cresc încontinuu.

Costul ridicat al navetismului este suportat de lucrători. Dar el este transferat în mod indirect întreprinderii, sub forma unui fond de salarii mai mare, și consumatorilor, sub forma prețurilor mai ridicate. Jack Nilles cu o echipă patronată de National Science Foundation au calculat sumele de bani și cantitatea de energie care s-ar economisi din orice transfer substanțial al muncilor de birou din zonele centrale ale orașelor. În loc să pornească de la premisa că locurile de muncă s-ar muta la domiciliul salariaților, grupul lui Nilles a folosit ceea ce am putea numi un model intermediar, presupunînd doar că locurile de muncă ar fi repartizate în centre de cartier, mai apropiate de locuințele salariaților.

Implicațiile constatărilor lor sînt uimitoare. Investigînd 2 048 de salariați ai unei societăți de asigurări din Los Angeles, echipa lui Nilles a constatat că fiecare persoană călătorea în medie 21,4 mile pe zi la locul de muncă și înapoi (comparativ cu media națională de 18,8 mile pe lucrător urban din Statele Unite). Cu cît salariatul se afla mai sus pe scara ierarhică, cu atît distanța parcursă era mai mare, ajungînd la o

medie de 33,2 mile pentru cadrele superioare. În concluzie, aceşti salariaţi parcurgeau 12,4 milioane de mile anual pentru a se duce la lucru şi a se întoarce acasă, consumînd pentru aceasta aproape echivalentul orelor dintr-o jumătate de secol.

La preţurile din 1974, călătoria revenea la 22 cenţi pentru fiecare milă sau un total de 2 730 000 dolari — sumă suportată indirect de firmă şi de clienţii ei. Într-adevăr, Nilles a constatat că firma îşi plătea salariaţii care lucrau în centru cu 520 dolari pe an peste baremul obişnuit în acel moment la locurile de muncă dispersate — dîndu-le de fapt „o compensare a costului transportului". De asemenea, firma punea la dispoziţia salariaţilor spaţii de parcare şi alte servicii costisitoare necesare din cauza poziţiei centrale. Dacă presupunem că o secretară primea în jur de 10 000 dolari pe an, eliminarea acestor cheltuieli de transport i-ar fi permis firmei să mai angajeze aproape 300 de salariaţi ori să-şi mărească substanţial profiturile.

Întrebarea fundamentală este : Cînd vor coborî cheltuielile de instalare şi exploatare a echipamentului de telecomunicaţii sub actualele cheltuieli de transport ? În timp ce preţul benzinei şi alte cheltuieli de transport (inclusiv costul transportului de masă rapid ca alternativă a transportului auto) cresc vertiginos peste tot, preţul telecomunicaţiilor scade în mod spectaculos *. Curbele lor trebuie să se întretaie într-un anumit punct.

---

* Sateliţii reduc costul transmisiei la distanţă pînă la aproape zero pe semnal, astfel că inginerii vorbesc acum despre comunicaţii „independente de distanţă". Capacitatea calculatoarelor electronice a crescut exponenţial iar preţurile lor au coborît atît de fantastic, încît inginerii şi posesorii de fonduri pentru investiţii au rămas cu gura căscată. Cu fibrele optice şi alte tehnici de vîrf în perspectivă, este limpede că ne putem aştepta la costuri din ce în ce mai mici — pe unitatea de memorie, pe etapa de prelucrare şi pe semnal transmis.

Acestea nu sînt însă singurele forțe care ne împing pe nesimțite către dispersarea geografică a producției și, pînă la urmă, către casa electronică a viitorului. Echipa lui Nilles a constatat că benzina folosită zilnic de navetistul urban american obișnuit pentru a se duce la slujbă și a se întoarce acasă echivalează cu 64,6 kilowați de energie. (Salariații de la societatea de asigurări din Los Angeles au ars 37,4 milioane de kilowați pe an făcînd naveta.) Pe de altă parte, este necesară mult mai puțină energie pentru a transporta informații.

Un terminal de calculator clasic folosește doar 100—125 wați sau mai puțin cînd funcționează, iar o linie telefonică doar un watt sau mai puțin. Apreciind cam cît de mult echipament de comunicații ar fi necesar și cît timp ar funcționa, Nilles a calculat că „în privința consumului relativ de energie, avantajul telenavetismului asupra navetismului (adică, raportul dintre consumul de energie pentru navetă și consumul pentru teletransport) este cel puțin 29:1 cînd se folosește automobilul personal, 11:1 cu transportul de masă rapid în condiții normale și 2:1 cînd capacitatea acestuia din urmă este folosită integral".

Concluzia care s-a desprins din aceste calcule a fost că în 1975 Statele Unite ar fi economisit aproximativ 75 milioane de barili de benzină dacă numai 12—14 la sută din transportul urban la locul de muncă ar fi fost înlocuit prin teletransport ; s-ar fi eliminat astfel complet necesitatea importului de benzină din străinătate. Implicațiile acestui unic fapt pentru balanța de plăți a Statelor Unite și pentru politica din Orientul Mijlociu nu ar fi fost nici ele neglijabile.

În timp ce prețurile benzinei și costul energiei în general vor crește în deceniile următoare, atît prețul de cost, cît și cheltuielile energetice ale mașinilor de scris „inteligente", mașinilor de telecopiat, legăturilor audio și

video şi calculatoarelor casnice vor coborî vertiginos, făcînd şi mai avantajoasă transferarea măcar parţială a producţiei din marile ateliere centrale care au predominat în era celui de Al Doilea Val.

Toate aceste argumente concrete în favoarea telenavetismului se vor amplifica pe măsură ce lipsa de benzină, circulaţia în zile cu soţ şi fără soţ, cozile la staţiile de benzină şi, eventual, raţionalizarea vor dezorganiza şi întîrzia transportul normal, scumpindu-l şi mai mult atît pe plan economic, cît şi pe plan social.

La acestea putem adăuga şi alte presiuni exercitate în acelaşi sens. Corporaţiile şi instituţiile publice vor descoperi că transferînd munca la domiciliu — ori în centre de activitate locale sau de cartier ca măsură intermediară — pot economisi o mare parte din sumele mari cheltuite acum pe imobile. Cu cît vor scădea dimensiunile birourilor centrale şi unităţilor de producţie, cu atît mai mică va fi nota imobiliară şi cu atît mai reduse vor fi cheltuielile de încălzire, răcire, iluminat, administrare şi întreţinere. Dat fiind că atît costul terenurilor şi construcţiilor comerciale şi industriale, cît şi impozitele pentru ele cresc enorm, speranţa de a reduce şi / sau transfera aceste cheltuieli în afară va favoriza munca la domiciliu.

Transferarea muncii şi reducerea navetismului vor reduce de asemenea poluarea, deci cheltuielile pentru eliminarea acesteia. Pe măsură ce ecologii reuşesc să oblige firmele să plătească pentru poluarea pe care o produc, se intensifică stimulentele pentru a trece la activităţi cît mai puţin poluante, aşadar, de la locuri de muncă centralizate, de dimensiuni mari, la unităţi mai mici ori, şi mai bine, la domiciliu.

Dincolo de acestea, atunci cînd ecologii şi grupurile de cetăţeni care se declară în favoarea conservării resurselor naturale se luptă împotriva efectelor nocive ale automobilului şi se opun construirii de şosele şi autostrăzi, ori reu-

şesc să interzică circulaţia automobilelor în anumite cartiere, ei susţin, fără să-şi dea seama, transferul muncii. Efectul net al eforturilor lor este să mărească şi mai mult costul deja ridicat şi incomoditatea transportului, comparativ cu costul scăzut şi comoditatea comunicaţiilor.

Cînd ecologii vor descoperi decalajul ecologic dintre aceste două alternative şi cînd transferul muncii la domiciliu va începe să pară o adevărată opţiune, ei vor susţine din răsputeri această tendinţă descentralizatoare şi vor contribui la atragerea noastră în civilizaţia celui de Al Treilea Val.

Mutarea în casa electronică va fi favorizată şi de factori sociali. Cu cît va fi mai scurtă ziua de muncă, cu atît va fi mai lungă durata navetei în raport cu cea dintîi. Se prea poate ca salariatul căruia-i displace profund să-şi petreacă o oră ducîndu-se la slujbă şi una întorcîndu-se, pentru a petrece opt ore muncind, să refuze să investească aceeaşi cantitate de timp în transport dacă orele de muncă se reduc. Cu cît este mai mare raportul dintre durata navetei şi timpul de muncă, cu atît mai iraţională, inutilă şi absurdă apare naveta. Pe măsură ce se va intensifica rezistenţa faţă de navetă, întreprinderile şi instituţiile vor trebui să plătească indemnizaţii mai substanţiale lucrătorilor din unităţile mari, centralizate, comparativ cu cei gata să accepte un salariu mai mic dacă în felul acesta îşi reduc durata, incomoditatea şi costul transportului.

În fine, schimbări profunde în sistemul de valori acţionează în acelaşi sens. Lăsînd deoparte dorinţa crescîndă de a trăi mai retras şi noua atracţie a vieţii într-un oraş mic sau la ţară, sîntem martorii unei schimbări majore în atitudinea faţă de unitatea pe care o reprezintă familia. Familia nucleară, forma standard acceptată de societate în toată perioada celui de Al Doilea Val, este neîndoielnic în criză. Vom cerceta familia viitorului în capitolul următor. Deocamdată, vom observa doar că în Statele

Unite și în Europa — oriunde destrămarea familiei nucleare este mai frecventă — se amplifică cererile de a întreprinde ceva pentru a suda la loc familia. Și merită remarcat faptul că unul din elementele care au asigurat unitatea familiei în decursul istoriei a fost munca în comun.

Se presupune încă și în prezent că procentul divorțurilor este mai mic la perechile care lucrează împreună. Casa electronică extinde la scară de masă posibilitatea ca soții și soțiile, și eventual chiar copiii, să lucreze laolaltă ca o singură unitate. Cînd promotorii vieții de familie vor descoperi posibilitățile pe care le oferă transferul muncii la domiciliu, ei vor reclama tot mai insistent măsuri politice care să accelereze acest proces — reduceri de impozite, de exemplu, și concepții noi despre drepturile oamenilor muncii.

La începuturile erei celui de Al Doilea Val, unul din obiectivele mișcării muncitorești a fost „ziua de 10 ore“, cerere care ar fi fost practic de neînțeles în perioada Primului Val. S-ar putea ca în curînd să vedem mișcări cerînd ca toate muncile care *pot* fi efectuate la domiciliu *să fie* îndeplinite acolo. Mulți lucrători vor insista pentru ca această opțiune să fie considerată un drept. Și, în măsura în care se va socoti că această reamplasare a muncii va consolida viața de familie, cererea lor va fi susținută puternic de persoane cu convingeri politice, religioase și culturale diferite.

Lupta pentru casa electronică face parte din supralupta mai amplă dintre trecutul celui de Al Doilea Val și viitorul celui de Al Treilea și ea va reuni probabil nu numai tehnicienii și firmele doritoare să folosească noile posibilități tehnice, ci și o gamă largă de alte forțe — ecologii, noii reformatori ai muncii și o largă coaliție de organizații, de la biserici conservatoare la mișcări feministe radicale și la principalele grupări politice — în sprijinul a ceea ce va fi considerat un viitor nou, mai bun, pentru fa-

milie. Astfel, casa electronică va apărea drept principalul obiectiv în jurul căruia se vor aduna forţele de mîine ale celui de Al Treilea Val.

Societatea axată pe cămin

Dacă se va răspîndi, casa electronică va avea o serie de consecinţe foarte importante pentru societate. Multe din aceste consecinţe vor fi pe placul celor mai înfocaţi ecologi şi tehnorevoltaţi şi în acelaşi timp vor deschide perspective noi întreprinzătorilor din lumea afacerilor.

Impactul asupra colectivităţii : Munca la domiciliu a unei fracţiuni destul de mari a populaţiei ar putea însemna o mai mare stabilitate a colectivităţii — obiectiv care pare acum de neatins în multe regiuni cu un grad înalt de schimbare. Dacă salariaţii vor putea efectua la domiciliu toate sau unele din sarcinile lor profesionale, ei nu vor trebui să se mute de cîte ori îşi schimbă slujba, după cum sînt nevoiţi mulţi dintre ei să o facă astăzi. Ei vor putea pur şi simplu să se branşeze la un alt calculator.

Aceasta implică mai puţină mobilitate forţată, mai puţin stress, mai puţine relaţii interumane trecătoare şi o mai mare participare la viaţa colectivităţii. Acum, cînd o familie se mută într-o localitate, ea îşi închipuie că o va părăsi peste un an sau doi, astfel că membrii ei ezită să se înscrie în organizaţiile locale, să stabilească relaţii strînse de prietenie, să se angajeze în politica locală şi să se dedice vieţii colectivităţii în general. Casa electronică poate contribui la restabilirea sentimentului de apartenenţă la colectivitate şi iniţia o renaştere a organizaţiilor voluntare ca bisericile, cercurile de femei, cluburile, organizaţiile sportive şi organizaţiile de tineret. Casa electronică ar putea face să crească ceea ce sociologii, cu dragostea lor pentru vocabularul german, numesc *Gemeinschaft.*

Impactul asupra mediului înconjurător : Transferarea, parţială chiar, a muncii la domiciliu ar putea nu numai să reducă necesarul de

energie, după cum am spus mai sus, ci să ducă la descentralizarea energiei. În loc să necesite cantităţi foarte concentrate de energie în cîteva edificii pentru birouri sau complexe industriale întinse, deci o producţie de energie puternic centralizată, sistemul de case electronice ar dispersa cererea de energie, facilitînd astfel utilizarea energiei solare, eoliene şi altor forme. Generatoare de energie de dimensiuni mici în fiecare casă ar putea înlocui măcar o parte din energia centralizată necesară acum. Aceasta ar aduce cu sine şi o diminuare a poluării din două motive : întîi, pentru că trecerea la folosirea pe scară mică a unor surse de energie regenerabilă elimină necesitatea combustibililor foarte poluanţi şi apoi, pentru că înseamnă eliberarea unei cantităţi mai mici de poluanţi foarte concentraţi, care îmbîcsesc mediul înconjurător în cîteva puncte critice.

Impactul economic : Într-un asemenea sistem, unele sectoare s-ar reduce, altele ar prolifera sau s-ar extinde. Evident, electronica, industria calculatoarelor şi a comunicaţiilor ar înflori. În schimb, companiile petroliere, industria automobilelor şi construcţiilor industriale ar fi afectate. Ar apărea o serie întreagă de mici magazine de calculatoare şi servicii de informaţii ; în schimb, serviciul poştal s-ar micşora. Fabricanţilor de hîrtie le-ar merge mai puţin bine ; sectorul serviciilor şi cel al activităţilor intelectuale ar profita.

La un nivel mai profund, dacă persoanele particulare ar ajunge să posede propriile lor terminale de calculator şi echipamente, eventual cumpărate pe credit, ele ar deveni realmente întreprinzători independenţi, mai curînd decît salariaţi clasici — ceea ce, cu alte cuvinte, ar însemna extinderea proprietăţii muncitorilor asupra „mijloacelor de producţie“. Am putea de asemenea vedea grupuri de muncitori la domiciliu organizîndu-se în mici firme care şi-ar oferi serviciile sau, de ce nu, în cooperative cu proprietate colectivă asupra maşinilor. Tot felul

de relaţii şi forme organizatorice noi devin posibile.

Impactul psihologic : Imaginea unui univers al muncii tot mai dependent de simboluri abstracte sugerează un mediu de lucru ultracerebral care ne este străin şi, la un anumit nivel, mai impersonal decît în prezent. La un alt nivel însă, munca la domiciliu sugerează o adîncire a relaţiilor de la om la om şi a celor afective, atît acasă cît şi în cartier sau localitate. Mai curînd decît un univers de relaţii umane indirecte, cu un ecran electric plasat între individ şi restul umanităţii, după cum este prezentat în multe povestiri ştiinţifico-fantastice, putem postula o lume împărţită în două categorii de relaţii umane — una reală, cealaltă abstractă — fiecare cu regulile şi rolurile ei.

Vom experimenta, fără îndoială, numeroase variante şi măsuri intermediare. Multe persoane vor lucra la domiciliu o parte din timp şi de asemenea în afara căminului. Vor prolifera centre de muncă dispersate. Unii vor lucra la domiciliu timp de luni sau ani, apoi îşi vor lua o slujbă în afară, după care se vor reîntoarce eventual. Modalităţile de conducere şi administrare vor trebui să se schimbe. Vor apărea desigur firme mici care vor încheia cu firmele mai mari contracte pentru munci intelectuale şi vor prelua responsabilităţi specializate pentru organizarea, formarea şi conducerea echipelor de lucrători la domiciliu. Pentru a menţine legătura între aceştia, firmele mici vor organiza eventual petreceri, diverse întruniri, vacanţe în colectiv, astfel ca membrii echipei să se cunoască personal, nu numai prin intermediul consolei sau pupitrului de comandă.

Evident, nu toată lumea va lucra acasă ori va putea (sau va voi) să lucreze la domiciliu. În faţa noastră stă cu siguranţă un conflict privind scara de salarizare şi preţul de plătit pentru această alegere. Ce se va întîmpla cu societatea dacă interacţiunile umane profesionale vor fi în mare măsură indirecte, pe cînd interacţiunile de la

om la om, de la afect la afect, se vor intensifica acasă ? Ce se va întîmpla cu orașele ? Ce se va întîmpla cu datele despre șomaj ? Ce vom înțelege, de fapt, prin noțiunile de „angajați" și „șomeri" într-un asemenea sistem ? Ar fi naiv să dăm deoparte astfel de întrebări și probleme.

Dacă există întrebări fără răspuns și dificultăți eventual dureroase, există de asemenea posibilități noi. Saltul într-un nou sistem de producție va elimina multe din problemele insolubile ale epocii trecute. Povara muncii feudale, de exemplu, nu a putut fi ușurată în cadrul sistemului agrar feudal. Nu a fost eliminată de răscoalele țărănești, de nobilii altruiști sau de utopiștii evlavioși. Munca a rămas o povară pînă cînd a fost complet modificată de introducerea sistemului de fabrică, cu propriile sale lipsuri, izbitor de diferite.

La rîndul lor, problemele caracteristice societății industriale — de la șomaj la monotonia chinuitoare a muncii, la supraspecializare, la tratamentul aspru aplicat individului, la salariile mici — pot fi, în ciuda celor mai bune intenții și a promisiunilor din partea furnizorilor de slujbe, sindicatelor, patronilor binevoitori și partidelor muncitorești revoluționare, complet insolubile în cadrul sistemului de producție al celui de Al Doilea Val. Dacă asemenea probleme au persistat timp de 300 de ani, există motive pentru a le considera inerente modului de producție.

Saltul într-un nou sistem de producție atît în sectorul productiv cît și în cel neproductiv și eventuala trecere la casa electronică promit să schimbe toate datele existente ale discuției, făcînd să pară învechite majoritatea problemelor pentru care bărbați și femei se ceartă, se luptă și uneori mor astăzi.

De fapt, acum nu putem ști dacă în viitor casa electronică va deveni efectiv regula. Totuși, merită să recunoaștem că, dacă numai 10—20 la sută din forța de muncă așa cum este definită în prezent ar face această tranziție istorică în

decursul următorilor 20—30 de ani, întreaga economie, oraşele, ecologia, structura familiei, valorile şi chiar politica noastră ar fi modificate într-atît, încît ar deveni de nerecunoscut.

Este o posibilitate — o probabilitate, poate — la care trebuie să medităm.

O serie de schimbări aduse de Al Treilea Val şi cercetate de obicei separat nu pot fi privite în raporturile lor reciproce. Constatăm că sistemul tehnic şi baza energetică se transformă pentru a da o nouă *tehnosferă*. Aceasta se întîmplă concomitent cu demasificarea mijloacelor de informare în masă şi crearea unui mediu inteligent, ceea ce revoluţionează *infosfera*. Aceste două curente uriaşe se contopesc pentru a modifica structura profundă a sistemului de producţie, schimbînd caracterul muncii în fabrici şi birouri şi antrenîndu-ne, în final, către transferarea muncii înapoi acasă.

Aceste ample transformări istorice ar putea justifica prin ele însele afirmaţia că ne aflăm în pragul unei noi civilizaţii. În acelaşi timp însă, ne restructurăm şi viaţa socială, de la legăturile de familie şi prietenii la şcoli şi corporaţii. Sîntem pe cale de a crea, alături de tehnosfera şi infosfera celui de Al Treilea Val, şi o *sociosferă* a acestui val.

17. Familiile viitorului

În timpul marii depresiuni din anii '30, milioane de bărbaţi şi-au pierdut locul de muncă. Cînd porţile fabricilor s-au închis în urma lor, mulţi dintre ei s-au prăbuşit în abisuri de disperare şi vinovăţie, moralmente distruşi de cartonaşul roz de concediere.

În cele din urmă şomajul a ajuns să fie privit într-un mod mai realist — nu ca rezultatul lenei sau eşecului moral al individului, ci al unor uriaşe forţe exterioare, pe care individul nu le putea controla. Repartiţia inechitabilă a averii,

investiţii necorespunzătoare, speculaţii nebuneşti, o politică comercială greşită, o conducere incapabilă — acestea, nu lipsurile muncitorilor concediaţi, erau cauzele şomajului. În majoritatea cazurilor, sentimentul de culpabilitate era naiv şi neîntemeiat.

Astăzi, ego-urile se frîng din nou ca nişte coji de ouă izbite de un zid. Acum însă, sentimentul de vinovăţie este asociat mai curînd cu dezmembrarea familiei, decît cu economia. Milioane de bărbaţi şi femei care părăsesc ruinele căsniciilor lor suferă cumplit pentru că se autoacuză. Din nou, o mare parte din vinovăţie este nejustificată.

Cînd este vorba de o mică minoritate, distrugerea familiilor respective poate reflecta eşecul individual. Dar atunci cînd divorţul, despărţirea şi alte forme de dezastru familial se abat dintr-o dată asupra multor milioane de familii dintr-o serie de ţări, este absurd să crezi că ele au cauze pur personale.

În prezent, destrămarea familiei este, de fapt, o manifestare a crizei generale a industrialismului — distrugerea tuturor instituţiilor create de Al Doilea Val. Face parte din curăţirea terenului pentru noua sociosferă a celui de Al Treilea Val. Acest proces traumatizant, reflectat în vieţile noastre personale, este cel care modifică sistemul familial, făcîndu-l de nerecunoscut.

Ni se spune mereu că „familia“ se destramă ori că „familia“ este problema nr. 1. Preşedintele Jimmy Carter declară : „Este limpede că guvernul naţional ar trebui să ducă o politică în favoarea familiei... Nu poate exista o prioritate mai urgentă“. Predicatori, prim-miniştri şi presa exprimă aceeaşi idee în termeni aproximativ similari. Dar cînd vorbesc despre „familie“, ei nu se referă la familie cu varietatea ei luxuriantă de forme posibile, ci la un anumit tip de familie : familia celui de Al Doilea Val.

De obicei ei se gîndesc la un soţ-susţinător al familiei, o soţie-gospodină şi cîţiva copii mici. Deşi există multe alte tipuri, această formă spe-

cifică — familia nucleară — a fost idealizată de cizilizaţia celui de Al Doilea Val, a ajuns predominantă şi s-a răspîndit în toată lumea.

Acest tip de familie a devenit modelul standard, recunoscut de societate, pentru că structura ei corespundea perfect necesităţilor societăţii de producţie în masă, cu valori şi stiluri de viaţă în mare măsură comune, o putere birocratică şi ierarhică şi o separare netă între viaţa de acasă şi viaţa profesională.

Astăzi, cînd autorităţile ne îndeamnă să „refacem“ familia, ele au în vedere familia nucleară a celui de Al Doilea Val. Din cauza acestei mentalităţi înguste, ele diagnostichează greşit întreaga problemă şi în acelaşi timp manifestă o naivitate infantilă în privinţa măsurilor concrete necesare pentru a reda familiei nucleare importanţa ei de mai înainte.

Astfel, autorităţile aruncă cu frenezie vina pentru criza în care se află familia pe orice, de la „negustorii de pornografie“ la muzica rock. Unii ne spun că familia va putea fi refăcută dacă ne vom opune avortului, dacă vom renunţa la educaţia sexuală sau dacă vom combate feminismul. Ori îndeamnă la organizarea de cursuri de „educaţie familială“. Statisticianul-şef pentru problemele familiei de pe lîngă guvernul Statelor Unite doreşte „o pregătire mai eficientă“ pentru a-i învăţa pe oameni să cumpănească înainte de a se căsători, ori „un sistem atrăgător şi verificat ştiinţific de alegere a partenerului“. Alţii sînt de părere că ne trebuie mai mulţi îndrumători matrimoniali sau chiar mai multă publicitate pentru a prezenta familia într-o lumină mai bună. Orbi la influenţele valurilor istorice de schimbare, ei fac propuneri bine intenţionate, dar adesea stupide şi care nu-şi ating obiectivul.

Campania pentru familia nucleară

Dacă dorim cu adevărat să restabilim ascendentul familiei nucleare, *există* măsuri care pot fi luate. Iată cîteva :

1) Înghețarea întregii tehnici în stadiul din
Al Doilea Val, pentru a menține societatea de
producție în masă bazată pe fabrică. Se va în-
cepe prin distrugerea calculatorului electronic.
Acesta reprezintă un pericol mai mare pentru
familia celui de Al Doilea Val decît legile care
autorizează avortul, mișcările pentru acordarea
de drepturi homosexualilor și toată pornografia
din lume, căci familia nucleară *are nevoie* de
sistemul de producție în masă pentru a-și păs-
tra poziția dominantă, iar calculatorul ne an-
trenează dincolo de producția de masă.

2) Alocarea de fonduri producției și blocarea
dezvoltării sectorului serviciilor în economie.
Funcționarii, specialiștii și tehnicienii sînt mai
puțin tradiționali, mai puțin legați de familie,
mai dinamici din punct de vedere intelectual și
psihologic decît muncitorii. Indicii divorțurilor
au crescut paralel cu extinderea serviciilor.

3) „Soluționarea" crizei energetice prin apli-
carea tehnologiilor nucleare și a altor procese
puternic centralizate. Familia nucleară se po-
trivește mai bine într-o societate centralizată
decît într-una descentralizată și sistemele ener-
getice influențează puternic gradul de centrali-
zare socială și politică.

4) Interzicerea mijloacelor de informare din
ce în ce mai demasificate, începînd cu televiziu-
nea prin cablu și casetele, însă fără a uita pe-
riodicele regionale și locale. Familiile nucleare
prosperă acolo unde există un acord național
cu privire la informații și valori, nu într-o so-
cietate bazată pe o amplă diversitate. Deși unii
critici au naivitatea să atace mijloacele de infor-
mare în masă pe motiv că ar submina familia,
în realitate acestea au fost primele care au idea-
lizat familia nucleară.

5) Obligarea femeilor să se reîntoarcă în bu-
cătărie. Reducerea salariilor femeilor la nivelul
minim posibil. Întărirea, mai curînd decît ate-
nuarea, tuturor prevederilor sindicale referitoare
la vechimea mai mare în muncă, astfel ca fe-
meile să fie și mai dezavantajate în cadrul forței

de muncă. Familia nucleară este lipsită de nucleu dacă nici un adult nu stă acasă. (Desigur, s-ar putea obține același rezultat inversînd situația, adică lăsînd femeile să muncească și obligînd bărbații să stea acasă și să crească copiii.)

6) Reducerea simultană a salariilor tinerilor, spre a-i face mai dependenți, pentru un timp mai îndelungat, de familiile lor şi astfel mai puţin independenţi din punct de vedere psihologic. Denuclearizarea familiei se adînceşte odată cu plecarea tinerilor la muncă, cînd scapă de sub controlul părinţilor.

7) Interzicerea mijloacelor anticoncepţionale şi a cercetării în domeniul biologiei reproducţiei. Acestea contribuie la independenţa femeilor şi la legăturile extraconjugale, care, după cum se știe, slăbesc legăturile familiei nucleare.

8) Scăderea standardului de viaţă al întregii societăţi la nivelul din 1955, căci bunăstarea le permite necăsătoriţilor, divorţaţilor, femeilor din cîmpul muncii şi altor persoane independente să „reuşească" singure din punct de vedere economic. Familia nucleară necesită oleacă de sărăcie (nici prea multă, nici prea puţină) care s-o menţină.

9) În fine, remasificarea societăţii noastre, care este pe cale de a se demasifica rapid, prin respingerea oricăror schimbări — în politică, artă, învăţămînt, afaceri şi alte domenii — care duc la diversitate, libertate de mişcare, libertatea ideilor şi individualitate. Familia nucleară nu poate predomina decît într-o societate de masă.

Pe scurt, aceasta ar fi o politică în favoarea familiei dacă ţinem să definim familia drept nucleară. Dacă dorim realmente să restabilim familia celui de Al Doilea Val, trebuie să fim gata să restabilim întreaga civilizaţie a celui de Al Doilea Val — să îngheţăm nu numai tehnica, ci şi istoria.

Căci ceea ce trăim acum nu este dispariţia familiei ca atare, ci dezmembrarea definitivă

sistemului familial caracteristic celui de Al Doilea Val, în care se aştepta ca toate familiile să se ia la întrecere cu modelul idealizat al familiei nucleare, şi înlocuirea lui cu o varietate de forme. După cum ne demasificăm mijloacele de informare şi producţia, tot astfel ne demasificăm sistemul familial în cursul tranziţiei spre civilizaţia celui de Al Treilea Val.

Stiluri de viaţă nenucleare

Sosirea celui de Al Treilea Val nu înseamnă, desigur, sfîrşitul familiei nucleare, după cum nici sosirea celui de Al Doilea Val nu a însemnat sfîrşitul familiei lărgite. Înseamnă mai curînd că familia nucleară nu mai poate servi drept modelul ideal al societăţii.

Un fapt căruia nu prea i se acordă importanţă este acela că, în Statele Unite cel puţin, unde Al Treilea Val este cel mai avansat, majoritatea oamenilor trăiesc *de pe acum* în afara familiei nucleare clasice.

Dacă definim familia nucleară drept un soţ care merge la slujbă, o soţie care vede de gospodărie şi doi copii şi ne întrebăm cîţi americani continuă să trăiască în acest tip de familie, răspunsul este uimitor : 7 la sută din populaţia totală a Statelor Unite ; 93 la sută nu se mai conformează acestui model ideal din Al Doilea Val.

Chiar dacă lărgim definiţia pentru ca ea să cuprindă şi familiile în care ambii soţi lucrează sau în care există mai mult ori mai puţin de doi copii, constatăm că imensa majoritate — între două treimi şi trei sferturi din populaţie — trăiesc *în afara* sistemului nuclear. În plus, toate datele existente arată că familiile nucleare (oricum le-am defini) continuă să scadă numeric pe măsură ce alte forme se înmulţesc rapid.

În primul rînd, sîntem martorii unei explozii demografice a „celibatarilor“ — persoane care

trăiesc singure, în afara oricărei familii. Între 1970 și 1978 numărul persoanelor în vîrstă de 14—34 ani care trăiau singure s-a triplat aproape în Statele Unite — crescînd de la 1,5 milioane la 4,3 milioane. În prezent, o cincime din toate familiile din Statele Unite constau dintr-o persoană care trăiește singură. Acești oameni nu sînt cu toții învinși sau singuratici, sortiți acestui gen de viață. Mulți și-l aleg în mod deliberat, cel puțin pentru un timp. Asistenta juridică a unei membre a consiliului orașului Seattle mărturisește : „M-aș gîndi la căsătorie dacă aș întîlni omul potrivit, dar nu aș renunța la carieră pentru a mă mărita". Pînă atunci trăiește singură. Ea face parte dintr-o vastă categorie de adulți tineri care părăsesc casa părintească mai timpuriu, dar se căsătoresc mai tîrziu, creînd astfel ceea ce specialistul în recensăminte Arthur Norton consideră „o fază de tranziție" care este „pe cale de a deveni o etapă acceptabilă în ciclul de viață al fiecăruia".

În populația ceva mai în vîrstă găsim un mare număr de persoane care au fost căsătorite, care se află deseori „între căsătorii", care trăiesc singure și în multe cazuri sînt efectiv mulțumite. Creșterea acestor grupuri a dat naștere unei culturi înfloritoare pentru „celibatari" și o proliferare, de care se face multă vîlvă, a barurilor, cabanelor de schi, excursiilor și altor servicii sau produse destinate persoanelor independente. În același timp, întreprinderile de construcții de locuințe propun complexe „exclusiv pentru necăsătoriți" și au început să reacționeze la cerința de apartamente mai mici și case cu mai puține dormitoare la marginea orașelor, în zonele suburbane. Aproape o cincime din cei care cumpără în prezent locuințe în Statele Unite sînt celibatari.

Sîntem de asemenea martorii unei creșteri rapide a numărului persoanelor care trăiesc împreună fără să se sinchisească de formele legale. După datele oficiale, în Statele Unite această categorie a crescut de peste două ori în

ultimul deceniu. Practica a devenit atît de obișnuită încît Departamentul Construcțiilor de Locuințe și Sistematizării Urbane al Statelor Unite a renunțat la tradiție și și-a modificat regulamentul pentru a permite acestor cupluri să locuiască în complexe construite de stat. În același timp, din Connecticut pînă în California, tribunalele se luptă cu complicațiile de ordin juridic care se nasc cînd asemenea cupluri „divorțează". Ziariști specializați în etichetă scriu despre numele care trebuie folosite atunci cînd te adresezi partenerilor și, alături de serviciile de consultații matrimoniale, au apărut servicii de „consultații pentru cupluri".

Cultura fără copii

O altă schimbare semnificativă este creșterea numărului celor care aleg în mod conștient ceea ce a început să fie cunoscut drept stilul de viață „fără copii". După James Ramey, cercetător principal la Centrul de cercetări politice, sîntem martorii unei mutații masive de la familia „axată pe copii" la cea „axată pe adulți". La începutul secolului existau foarte puțini celibatari în societate și relativ puțini părinți trăiau încă mulți ani după ce ultimul copil părăsea casa părintească. Astfel, majoritatea familiilor erau de fapt axate pe copii. În schimb, în 1970, în Statele Unite, numai unul din trei adulți trăia într-o casă cu copii sub 18 ani.

Au apărut organizații care promovează viața fără copii și în multe țări industriale numărul persoanelor care ezită să aibă copii este în creștere. În 1960 numai 20 la sută din femeile americane sub 30 de ani care erau sau fuseseră căsătorite nu aveau copii. În 1975 proporția ajunsese la 32 la sută — o creștere de 60 la sută în 15 ani. S-a înființat o organizație foarte activă, Alianța națională pentru paternitatea opțională, care

apără drepturile cuplurilor fără copii şi combate propaganda în favoarea natalităţii.

O organizaţie similară, Asociaţia naţională pentru persoanele fără copii, a luat fiinţă în Marea Britanie şi peste tot în Europa multe cupluri hotărăsc să nu aibă copii. La Bonn, în R.F. Germania, de exemplu, Theo şi Agnes Rohl, ambii în jur de 35 de ani, el salariat municipal, ea secretară, spun : „Nu credem că vom avea copii..." Soţii Rohl au o situaţie materială relativ bună. Sînt proprietarii unei mici locuinţe. Din cînd în cînd îşi pot permite o vacanţă în California sau în sudul Franţei. Copiii le-ar modifica radical modul de viaţă. „Sîntem obişnuiţi cu viaţa noastră aşa cum este ea — spun ei — şi ne place să fim independenţi". Această reticenţă faţă de copii este considerată de mulţi ca un semn de decadenţă.

Dacă trecem acum la cei *cu* copii, vedem că dezmembrarea familiei nucleare este evidenţiată şi mai puternic de creşterea spectaculoasă a familiilor cu un singur părinte. În ultimii ani s-au produs atît de multe divorţuri, rupturi şi despărţiri — îndeosebi în familiile nucleare — încît astăzi unul din şapte copii americani este crescut de un singur părinte ; în zonele urbane proporţia este şi mai mare — unul din patru *.

Înmulţirea acestor familii a dus la recunoaşterea crescîndă a faptului că, în ciuda unor probleme serioase, o familie cu un singur părinte poate fi, în anumite condiţii, mai indicată pentru copil decît o familie nucleară bîntuită în permanenţă de certuri aprige. Unele ziare şi organizaţii au îmbrăţişat acum cauza părinţilor unici, dezvoltîndu-le conştiinţa de grup şi mărindu-le influenţa politică.

Nici acest fenomen nu este pur american. În Marea Britanie, aproximativ o familie din zece

* Totalul include copiii nelegitimi şi copiii adoptaţi de femei singure sau (din ce în ce mai frecvent) de bărbaţi singuri.

este condusă de un singur părinte — circa o şesime de bărbaţi — şi familiile cu un singur părinte formează ceea ce revista *New Society* numeşte „categoria ale cărei posibilităţi materiale scad cel mai rapid". S-a constituit o organizaţie cu sediul la Londra, Consiliul naţional pentru familiile cu un singur părinte, pentru a susţine cauza acestor familii.

În R.F. Germania, o asociaţie pentru locuinţe din Köln a construit un bloc cu apartamente special pentru asemenea familii, cărora le acordă îngrijire pentru copii în timpul zilei, astfel ca părinţii să poată munci. În Scandinavia s-a creat un sistem de drepturi de asistenţă socială în favoarea acestor familii. Suedezii, de pildă, acordă familiilor cu un singur părinte prioritate la creşe şi căminele de zi. Atît în Norvegia cît şi în Suedia, există cazuri în care familiile cu un singur părinte au un nivel de trai mai ridicat decît familiile nucleare tipice.

În acelaşi timp a apărut o nouă formă de familie care reflectă indicele ridicat de recăsătorie după divorţ. Este vorba de „familia comasată", în care două perechi divorţate cu copii se recăsătoresc adunînd copiii din ambele căsătorii (ca şi pe adulţi) într-o formă nouă de familie lărgită. Se apreciază acum că 25 la sută din copiii americani fac parte, sau vor face în curînd, din asemenea familii.

Naţiunile avansate din punct de vedere tehnic sînt brăzdate astăzi de o uimitoare gamă de tipuri de familie : căsătorii homosexuale, comune, grupuri de persoane mai în vîrstă care se adună pentru a împărţi cheltuielile (şi, uneori, relaţiile sexuale), grupări tribale în anumite minorităţi etnice şi multe altele coexistă ca niciodată pînă acum. Există căsătorii pe bază de contract, căsătorii în serie, conglomerate de familii şi o varietate de structuri intime cu sau fără raporturi sexuale, precum şi familii în care tatăl şi

mama locuiesc şi lucrează în două oraşe diferite.

Dar chiar şi aceste forme abia dacă ne dau o idee despre varietatea şi mai bogată care clocoteşte în adîncuri. Cînd trei psihiatri — Kellam, Ensminger şi Turner — au încercat să determine „varietăţile de familie“ dintr-un singur cartier de negri săraci din Chicago, ei au identificat „nu mai puţin de 86 de combinaţii diferite de adulţi“, inclusiv numeroase familii compuse din „mamă-bunică“, „mamă-mătuşă“, precum şi familii „mamă-tată vitreg“ şi „mamă-altcineva“.

În faţa acestui adevărat labirint de relaţii de rudenie, pînă şi cercetătorii cu vederi tradiţionale au ajuns la părerea cîndva radicală că ieşim din era familiei nucleare şi intrăm într-o societate nouă, caracterizată prin diversitate în viaţa de familie. După cum s-a exprimat sociologul Jessie Bernard, „în viitor, cel mai caracteristic aspect al căsniciei va fi tocmai paleta de opţiuni posibile pentru oameni diferiţi care vor fiecare altceva în relaţiile lor reciproce“.

Întrebarea ridicată frecvent, „care este viitorul familiei ?“, implică de obicei că, pe măsură ce familia nucleară a celui de Al Doilea Val îşi pierde preponderenţa, un alt tip de familie o va înlocui. Mai probabil este însă ca în timpul civilizaţiei celui de Al Treilea Val nici un tip de familie să nu predomine un timp mai îndelungat. În schimb, vom vedea o mare varietate de structuri familiale. Mai curînd decît mase de oameni trăind în familii uniforme, vom vedea oamenii deplasîndu-se prin acest sistem, trasînd traiectorii personalizate sau individualizate în cursul vieţii lor.

Repet, aceasta nu înseamnă eliminarea totală sau „dispariţia“ familiei nucleare. Înseamnă doar că de acum încolo familia nucleară nu va fi decît una din numeroasele forme acceptate şi

aprobate de societate. Odată cu sistemul de producţie şi sistemul de informaţie, Al Treilea Val demasifică sistemul familial.

Relaţii „fierbinţi“

Dată fiind această înmulţire a tipurilor de familie, este prea devreme încă pentru a spune care vor deveni semnificative în civilizaţia celui de Al Treilea Val.

Vor trăi copiii noştri singuri timp de mulţi ani, poate chiar timp de decenii ? Vor rămîne fără copii ? Dar posibilităţile ieşite din obişnuit? Familii cu mai mulţi soţi şi cu o singură soţie ? (Acestea ar putea apărea dacă ingineria genetică ne va permite să alegem dinainte sexul copiilor şi prea mulţi părinţi vor vrea băieţi.) Ce-am spune de familii de homosexuali care ar creşte copii ? Tribunalele dezbat deja această problemă. Se va manifesta impactul potenţial al clonării ?

Dacă fiecare din noi va parcurge o traiectorie de experienţe familiale în viaţă, care vor fi fazele acesteia ? O căsătorie de probă, urmată de o căsătorie fără copii în care ambii soţi vor lucra şi apoi de o căsătorie homosexuală *cu* copii ? Permutaţiile posibile sînt nenumărate. De asemenea, oricît ar părea de şocantă, nici una din ele nu trebuie considerată drept inimaginabilă. După cum s-a exprimat Jessie Bernard : „În ce priveşte căsătoria, nu există literalmente nici o posibilitate pe care şi-o poate închipui cineva care să nu se fi produs... Toate aceste variante li s-au părut perfect naturale celor care au trăit în cadrul lor“.

Care anume forme vor dispărea şi care vor prolifera va depinde mai puţin de predicile despre „caracterul sacrosanct al familiei“ şi mai mult de hotărîrile pe care le vom lua în raport cu tehnica şi cu munca. Dacă multe forţe influenţează structura familiei — comunicaţiile, valorile, schimbările demografice, mişcările religioase şi chiar transformările ecologice — le-

gătura dintre forma familiei şi activitatea profesională este deosebit de puternică. După cum familia nucleară a fost favorizată de ascensiunea industriei şi muncii de birou, orice *îndepărtare* de fabrică şi birou va exercita o puternică influenţă asupra familiei.

În cadrul unui singur capitol este imposibil să tratăm toate modurile în care viitoarele modificări ale mîinii de lucru şi ale naturii muncii vor transforma viaţa de familie. O schimbare are însă perspective atît de revoluţionare şi este atît de diferită de tot ce cunoaştem, încît merită mult mai multă atenţie decît i s-a acordat pînă acum. Evident, este vorba de transferarea activităţii profesionale din birou şi fabrică înapoi în casa fiecăruia.

Să presupunem un moment că, peste un sfert de secol, 15 la sută din forţa de muncă va lucra total sau parţial la domiciliu. Cum va modifica munca la domiciliu calitatea relaţiilor noastre personale ori semnificaţia dragostei ? Cum va fi viaţa în casa electronică ?

Dacă munca la domiciliu constă în programarea unui calculator, scrierea unei broşuri, supravegherea unor procese de fabricaţie îndepărtate, proiectarea unei clădiri sau dactilografierea corespondenţei electronice, o schimbare imediată este limpede. Readucerea muncii la domiciliu înseamnă că mulţi soţi care se văd acum numai un număr limitat de ore în fiecare zi vor fi în permanenţă împreună. Fără îndoială, unii vor ajunge să urască această proximitate prelungită, dar mulţi alţii vor constata că experienţa de viaţă împărtăşită le-a salvat căsnicia şi le-a îmbogăţit mult relaţiile conjugale.

Să vizităm cîteva case electronice, pentru a vedea cum s-ar putea adapta oamenii la această schimbare radicală din societate. Evident, o asemenea plimbare ar arăta cît de diferit îşi pot organiza oamenii viaţa şi munca.

În unele case, poate în majoritatea, am găsi perechile împărţindu-şi activitatea în mod mai

mult sau mai puțin clasic, cu unul din soți lucrînd pentru „slujbă", și celălalt văzînd de gospodărie — el elaborînd eventual programe, iar ea avînd grijă de copii. Dar însăși prezența muncii în casă ar stimula probabil participarea atît la munca profesională, cît și la cea gospodărească. În consecință am găsi multe menajuri în care bărbatul și nevasta împart o singură slujbă cu orar întreg. De pildă, am putea constata că amîndoi supraveghează, pe rînd, un proces de fabricație complex pe ecranul consolei din camera de lucru schimbîndu-se la fiecare patru ore.

În schimb, în josul străzii, am descoperi probabil o pereche cu două slujbe diferite, fiecare soț lucrînd separat. Un cercetător în fiziologia celulară și un contabil ar putea lucra fiecare în specialitatea sa. Dar chiar în cazul în care meseriile vor fi complet diferite, va exista probabil o participare a amîndurora la aceleași probleme, fiecare învățînd ceva din vocabularul profesional al celuilalt ; vor exista preocupări comune și conversații în legătură cu munca. În asemenea condiții nu se poate ca viața profesională a cuiva să fie complet separată de cea personală. În același timp, este practic imposibil să-ți excluzi complet partenerul dintr-un întreg domeniu al existenței.

Continuîndu-ne cercetarea, în casa vecină am putea găsi un cuplu cu două slujbe diferite, dar participînd la *ambele*, soțul lucrînd o parte din timp ca planificator în asigurări și altă parte ca asistent al unui arhitect, iar soția îndeplinind aceleași munci în schimburi alternative. Acest aranjament i-ar asigura fiecăruia o activitate mai variată, deci mai interesantă.

În asemenea menajuri, care lucrează în comun la una sau mai multe specialități, fiecare partener învață fără să vrea de la celălalt, participă la rezolvarea problemelor, este angajat într-un schimb de experiență complex, ceea ce nu poate decît să adîncească intimitatea. Evi-

dent, proximitatea forţată nu garantează fericirea. Familiile lărgite din era Primului Val, care erau de asemenea unităţi de producţie economică, nu erau chiar modele de sensibilitate, de delicateţe şi de ajutor psihologic reciproc. Ele aveau propriile lor probleme şi tensiuni. Dar nu existau decît puţine relaţii indiferente sau „reci". Munca în comun asigura măcar relaţii personale strînse, complexe, „fierbinţi" — un devotament pe care mulţi oameni îl invidiază astăzi.

În rezumat, răspîndirea pe scară mare a muncii la domiciliu ar putea transforma relaţiile familiale. Ar putea asigura o serie de experienţe comune şi i-ar putea face pe parteneri să vorbească iarăşi unul cu celălalt. Ar putea face ca raporturile să varieze pe toată gama de la „reci" la „fierbinţi". Ar putea, de asemenea, redefini dragostea însăşi şi introduce conceptul de dragoste plus...

Dragoste plus...

Am văzut cum, pe măsură ce înainta Al Doilea Val, familia şi-a transferat multe funcţii altor instituţii — învăţămîntul şcolilor, îngrijirea bolnavilor spitalelor ş.a.m.d. Renunţarea treptată la funcţiile familiei s-a însoţit de apariţia dragostei romantice.

Căutîndu-şi un tovarăş de viaţă, o persoană din Primul Val se întreba probabil pe bună dreptate : „Este viitorul meu soţ un bun muncitor ? Un bun vraci ? Un bun dascăl pentru copiii pe care-i vom avea ? Putem lucra împreună cu folos ? Îşi va asuma el (ori ea) partea sa de răspundere sau va fugi de ea ?" Familiile de ţărani întrebau : „Este ea voinică, se poate apleca şi poate ridica, ori e bolnăvicioasă şi plăpîndă ?"

După ce familia şi-a repartizat funcţiile în era celui de Al Doilea Val, aceste întrebări s-au modificat. Familia nu mai era o combinaţie de

echipă de producție, școală, spital de campanie și creșă. În schimb, a crescut importanța funcțiilor ei psihologice. Se aștepta de la căsnicie o prezență, căldură, dragoste fizică și un sprijin. Curînd această modificare a funcțiilor familiei s-a reflectat în noile criterii de alegere a tovarășului de viață, sintetizate în cuvîntul *dragoste.* Dragostea, ne-a asigurat cultura predominantă, este forța motrice a lumii.

Evident, viața reală nu corespundea decît rareori imaginii romantice. Clasa socială, poziția socială și venitul au continuat să joace un rol în alegerea tovarășului de viață. Dar toate aceste considerente erau trecute pe planul doi față de Dragoste cu D mare.

S-ar putea ca ascensiunea casei electronice să răstoarne această logică limitată. Cei care speră să lucreze la domiciliu alături de soție, în loc să-și petreacă cea mai mare parte a orelor de veghe în altă parte, vor lua probabil în considerare și altceva în afară de satisfacția sexuală și psihologică — ori condiția socială. Ei vor începe să pretindă Dragoste plus încă ceva — satisfacție sexuală și psihologică *plus* putere intelectuală (după cum pe vremuri bunicii lor cereau forță fizică), dragoste *plus* conștiinciozitate, simțul responsabilității, autodisciplină și alte calități legate de muncă. Cine știe, s-ar putea să auzim un John Denver al viitorului murmurînd versuri ca :

Dragi mi-s ochii tăi, buzele tale roșii,
dragostea care mereu zăbovește,
felul cum umbli cu semnalele și cuvintele,
degetele tale îndemînatice pe calculator.

Vorbind serios, ne putem imagina măcar unele familii care vor prelua în viitor funcții suplimentare, în loc să se lepede de ele, devenind astfel unități sociale multifuncționale, nu îngust specializate. O asemenea schimbare ar transforma criteriile de alegere în vederea căsătoriei și însăși definiția dragostei.

În acelaşi timp, probabil că şi copiii vor creşte altfel în casa electronică, pentru simplul motiv că vor vedea cum se munceşte. Cum deveneau cît de cît conştienţi, copiii din Primul Val îşi vedeau părinţii muncind. În schimb, copiii din Al Doilea Val — cel puţin cei din ultimele generaţii — au fost izolaţi în şcoli, departe de munca adevărată. Astăzi, majoritatea nu au decît o foarte vagă idee despre ceea ce fac părinţii lor şi despre viaţa acestora la locul de muncă. O întîmplare, probabil inventată, ne poate servi drept exemplu : un director se hotărăşte să-şi aducă într-o zi fiul la serviciu şi să-l scoată la dejun în oraş. Băiatul vede biroul cu covor gros pe jos şi iluminat indirect, camera de recepţii elegantă. Vede restaurantul de lux cu chelnerii servili şi preţurile exorbitante. În cele din urmă, gîndindu-se la casa lor şi incapabil să se mai abţină, exclamă : „Tată, cum se face că tu eşti atît de bogat şi noi sîntem atît de săraci“ ?

Fapt este că astăzi copiii — în special cei din familiile avute — trăiesc complet în afara uneia din cele mai importante dimensiuni ale vieţii părinţilor lor. Într-o casă electronică, copiii nu văd doar cum se munceşte, ci, după o anumită vîrstă, se pot angaja ei înşişi în muncă. Restricţiile impuse asupra muncii copiilor în Al Doilea Val — bine intenţionate şi necesare la început, însă devenite acum un mijloc anacronic de excludere a tinerilor de pe piaţa mîinii de lucru — sînt mai greu de aplicat în mediul de acasă. Într-adevăr, anumite forme de muncă ar putea fi concepute în mod special pentru tineri şi chiar integrate cu studiile lor. (Cei care subapreciază capacitatea tinerilor, chiar la o vîrstă fragedă, de a înţelege şi efectua o muncă complexă, nu au dat niciodată peste băieţi de 14—15 ani făcînd pe „vînzătorii“, în mod ilegal probabil, în magazinele de calculatoare din California. Mie mi s-a întîmplat ca băieţi care pur-

tau încă un aparat de îndreptat dinții să-mi explice complicata funcționare a unui calculator casnic.)

Alienarea de astăzi a tinerilor provine în mare măsură din faptul că ei sînt nevoiți să accepte un rol neproductiv în societate pe tot timpul unei adolescențe prelungite la nesfîrșit. Casa electronică ar contrabalansa această situație.

De fapt, integrarea tinerilor în munca din casa electronică ar putea fi singura soluție a problemei șomajului ridicat din rîndurile tineretului. În multe țări, acesta va crea în anii următori o situație explozivă, cu toate relele aferente, precum delincvența juvenilă, violența și decăderea psihică, și nu poate fi soluționat în cadrul economiei celui de Al Doilea Val decît prin măsuri totalitare — recrutarea tinerilor, de exemplu, pentru a-i trimite la război sau pentru serviciul militar obligatoriu. Casa electronică oferă alternativa de a reda tinerilor roluri productive din punct de vedere economic și social. S-ar putea ca, în curînd, să vedem campanii *în favoarea,* mai curînd decît împotriva, muncii copiilor, concomitent cu lupta pentru măsuri necesare de protecție a copiilor contra exploatării economice vădite.

Familia comunitară electronică

Dincolo de aceasta, ne putem închipui ușor că familia care lucrează la domiciliu va deveni ceva cu totul diferit : o „familie comunitară electronică".

Poate că cel mai obișnuit tip de familie din societățile Primului Val a fost așa-numita familie lărgită, care aduna laolaltă sub același acoperiș cîteva generații. Au existat de asemenea „familii comunitare" care, pe lîngă membrii familiei propriu-zise, cuprindeau un orfan sau doi, neînrudiți cu familia, un ucenic sau un argat și alte persoane. Tot astfel, ne putem imagina familia care lucrează acasă invitînd una sau două persoane din afară să i se alăture — de

exemplu, un coleg de la firma soţului sau soţiei, eventual un client sau un furnizor cu o ocupaţie asemănătoare sau, de ce nu ?, copilul unui vecin care vrea să înveţe meseria. Putem prevedea înscrierea oficială a unei asemenea familii ca o mică întreprindere în baza unor legi speciale menite să promoveze comuna-corporaţie sau cooperativa. Pentru mulţi, acest colectiv ar deveni o familie comunitară electronică.

Este adevărat că majoritatea comunelor constituite în anii '60 şi '70 s-au dezagregat curînd, sugerînd astfel că instabilitatea este inerentă comunelor ca atare în societăţile cu o tehnică înaltă. O cercetare mai atentă ne arată însă că cel mai repede s-au dezintegrat comunele organizate îndeosebi în scopuri psihologice — pentru a promova afectivitatea interumană, a combate singurătatea, a asigura intimitate etc. Majoritatea nu aveau o bază economică şi se considerau experienţe utopice. Comunele care au reuşit în timp — şi acesta este cazul unora — sînt cele care au avut o misiune externă bine definită, o bază economică şi o concepţie practică, mai curînd decît pur utopică.

O misiune externă sudează un grup. Poate chiar asigura baza economică necesară. Dacă această misiune este proiectarea unui produs nou, efectuarea „lucrărilor de birou electronice“ pentru un spital, prelucrarea datelor pentru o societate de asigurări, întocmirea orarului unei linii aeriene, elaborarea de cataloage sau dirijarea unui serviciu de informaţii tehnice, comuna electronică de mîine se poate dovedi o formă de familie stabilă şi funcţională.

De asemenea, fiindcă asemenea familii comunitare electronice nu ar fi concepute ca un reproş la adresa stilului de viaţă al altor oameni ori ca o demonstraţie, ci mai curînd ca o parte integrantă din principalul element al sistemului economic, ele ar avea mult mai multe şanse de supravieţuire. S-ar putea chiar ca mai multe familii comunitare să se asocieze pentru a forma o reţea. Asemenea reţele de familii comunitare

ar putea asigura o activitate economică sau un serviciu social, colaborînd pentru a-şi valorifica munca ori înfiinţînd propria lor asociaţie profesională care să le reprezinte.

Pe scurt, constatăm o posibilă renaştere a familiei comunitare. În prezent, circa 6 la sută din adulţii americani trăiesc în familii lărgite obişnuite. Ne putem uşor închipui o dublare sau o triplare a numărului lor în următoarea generaţie şi pe unele din ele admiţînd persoane din afară. Nu ar fi vorba de un fenomen oarecare, ci de o mişcare care ar cuprinde milioane de oameni numai în Statele Unite. Pentru viaţa în colectiv, pentru configuraţia dragostei şi căsniciei, pentru reconstituirea relaţiilor de prietenie, pentru economie şi piaţa bunurilor de larg consum, ca şi pentru psihicul şi personalitatea noastră, apariţia familiei comunitare electronice ar avea o importanţă covîrşitoare.

Această nouă versiune a familiei lărgite nu este prezentată aci ca fiind inevitabilă, nici ca superioară sau inferioară vreunui alt tip de familie, ci pur şi simplu ca un exemplu din multele forme noi care-şi vor găsi probabil nişe favorabile în complexa ecologie socială de mîine.

Incompetenţa părinţilor

Această mare diversitate a tipurilor de familie nu se va constitui fără suferinţe şi angoasă. Căci orice schimbare în structura familiei impune şi schimbări ale rolurilor. Prin instituţiile ei, orice societate îşi creează o arhitectură a rolurilor şi perspectivelor de ordin social. Împreună, corporaţia şi sindicatul au definit mai mult sau mai puţin ce se aştepta de la muncitori şi de la şefi. Şcolile au fixat rolurile profesorilor şi ale elevilor. Iar familia celui de Al Doilea Val a împărţit rolurile de susţinător al familiei, gospodină şi copil. Familia nucleară ajungînd la punctul critic, ca să spunem aşa,

rolurile din cadrul ei încep să vibreze și să se fisureze — cu efecte personale chinuitoare.

Din ziua în care răsunătoarea carte a lui Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, a lansat mișcarea feministă modernă în multe țări, am fost martorii unei lupte dureroase pentru redefinirea rolurilor bărbaților și femeilor într-un mod adecvat pentru viitorul de după familia nucleară. S-au modificat perspectivele ambelor sexe și atitudinea lor față de slujbe, drepturile juridice și financiare, responsabilitățile casnice și chiar raporturile sexuale. „În prezent — scrie Peter Knobler, redactorul șef al revistei de muzică rock *Crawdaddy* — bărbatul are de luptat cu femei care încalcă toate normele... Multe norme trebuie schimbate — adaugă el — dar asta nu ușurează lucrurile".

Rolurile sînt zdruncinate de lupta care se duce în jurul avortului. Rolurile sexelor se estompează și mai mult în urma cererii și obținerii unor drepturi de către homosexuali. Se schimbă pînă și rolul copilului în societate. Au apărut brusc militanți pentru o Cartă a drepturilor copiilor.

Pe măsură ce alte tipuri de familie decît cea nucleară se înmulțesc și sînt acceptate, tribunalele se văd inundate de procese implicînd redefinirea rolurilor. Partenerii necăsătoriți rămîn coproprietarii averii după ce s-au despărțit ? Are dreptul o pereche să plătească o femeie să-i nască un copil conceput prin fecundare artificială ? Ce se înțelege printr-un părinte bun ? Nimic nu evidențiază modificarea intervenită în structura rolurilor mai bine decît o acțiune intentată la Boulder, Colorado, de către un tînăr furios de 24 de ani pe nume Tom Hansen. Părinții pot face greșeli, au susținut avocații lui Hansen, dar ei trebuie să răspundă legal — și financiar — pentru urmări. Hansen reclama despăgubiri în valoare de 350 000 dolari, invocînd un motiv fără precedent în analele juridice : incompetența părinților.

Sub această nedumerire şi această agitaţie se încheagă sistemul familial al celui de Al Treilea Val, bazat pe o diversitate de tipuri de familie şi pe roluri individuale mult mai variate. Această demasificare a familiei deschide multe posibilităţi noi de opţiune personală. Civilizaţia celui de Al Treilea Val nu va încerca să-i vîre pe toţi, vrînd-nevrînd, într-un singur tip de familie. De aceea sistemul familial în formare ne-ar putea elibera pe toţi, astfel ca fiecare să-şi găsească propria nişă, să-şi aleagă sau să-şi creeze un gen de familie sau o traiectorie în conformitate cu nevoile sale.

Dar înainte de a putea sărbători victoria, trebuie să ne ocupăm de dificultăţile tranziţiei. Martori ai fisurării vechiului sistem, înainte ca cel nou să fie instalat, milioane de oameni găsesc diversitatea crescîndă copleşitoare mai curînd decît avantajoasă. În loc să se simtă eliberaţi, suferă din cauza excesului de posibilităţi de alegere şi sînt răniţi, înrăiţi, cufundaţi într-o tristeţe şi o singurătate pe care însăşi multiplicitatea opţiunilor le intensifică.

Pentru ca noua diversitate să acţioneze în favoarea, nu împotriva noastră, sînt necesare schimbări la mai multe niveluri concomitent, de la morală şi impozite la practicile de angajare în muncă.

În viaţa economică şi socială, indivizii nu se pot bucura de avantajele opţiunilor mai largi în sfera familiei atîta timp cît legile, impozitele, asistenţa socială, şcoala, reglementările locative şi chiar formele arhitectonice favorizează implicit familia celui de Al Doilea Val. Ele iau prea puţin în considerare nevoile specifice ale femeilor care lucrează, ale bărbaţilor care stau acasă pentru a vedea de copii, ale burlacilor şi „fetelor bătrîne" (detestabilă expresie !), ale persoanelor aflate între două căsătorii, ale „familiilor comasate" ori ale văduvelor care trăiesc singure sau laolaltă. Toate aceste categorii sînt

supuse unei discriminări ascunse sau deschise în societățile celui de Al Doilea Val.

Deși a lăudat, în mod ipocrit, munca în gospodărie, civilizația celui de Al Doilea Val nu a investit-o cu demnitate. Munca în gospodărie este productivă, ea este chiar o activitate crucială și trebuie recunoscută ca făcînd parte din economie. Pentru a asigura o condiție superioară acestei munci, indiferent dacă este executată de femei ori de bărbați, de persoane individuale, ori de grupuri lucrînd împreună, va trebui să o retribuim sau să-i atribuim o valoare economică.

În economia din afara gospodăriei, practicile de angajare continuă să se bazeze în multe locuri pe premisa învechită după care bărbatul este principalul lucrător, în timp ce femeia face o muncă complementară, neesențială, nefiind un participant complet separat pe piața mîinii de lucru. Punînd mai puțin accentul pe vechimea în muncă, extinzînd orarul glisant, oferind mai multe slujbe cu program de lucru parțial, umanizăm producția și în același timp o adaptăm necesităților unui sistem cu mai multe tipuri de familie. Există acum numeroase indicii că sistemul de muncă începe să se împace cu noua diversitate din sfera familiei. Curînd după ce Citibank, una din cele mai mari bănci din Statele Unite, a început să promoveze femei în funcții de conducere, s-a văzut că directorii au început să se căsătorească cu noile lor colege. În baza unei reguli în vigoare de multă vreme, banca nu putea angaja perechi. Prevederea a trebuit să fie modificată. După *Business Week*, „cuplul firmei“ este în plină înflorire, cu avantaje atît pentru firmă, cît și pentru viața de familie.

Probabil că peste scurt timp vom merge mult mai departe decît aceste adaptări mărunte. Vom vedea cereri de angajare nu numai pentru „cupluri ale firmei“, ci și pentru familii întregi care să lucreze ca o echipă de producție. Pentru că acest lucru era ineficient în fabrica din Al Doilea Val, nu înseamnă neapărat că

este nepotrivit şi astăzi. Nimeni nu ştie ce rezultate va avea o asemenea politică, dar, ca şi în alte probleme de familie, ar trebui să promovăm experienţe pe scară mică, eventual alocînd chiar fonduri din bugetul de stat în acest scop.

Asemenea măsuri ne-ar putea uşura calea spre viitor, reducînd la minimum dificultăţile tranziţiei pentru milioane de oameni. Dar, indiferent dacă naşterea va fi dureroasă sau nu, apare un nou sistem familial care-l va înlocui pe cel caracteristic celui de Al Doilea Val. Noul sistem va fi instituţia-cheie a noii sociosfere care se formează concomitent cu noua tehnosferă şi cu noua infosferă. El face parte din actul de creaţie socială prin care generaţia noastră se adaptează la o civilizaţie nouă şi o construieşte.

18. Criza de identitate a corporaţiei

Marea corporaţie a fost organizaţia economică caracteristică a erei industriale. Astăzi, mai multe mii de asemenea giganţi, privaţi sau publici, îşi întind ramificaţiile pe întreaga planetă, producînd o mare parte din masa bunurilor şi serviciilor pe care le cumpărăm.

Cînd priveşti din exterior, înfăţişarea corporaţiilor e impunătoare. Ele controlează resurse imense, angajează milioane de lucrători şi influenţează profund nu numai economia, ci şi viaţa politică. Computerele şi supersonicele de care se servesc în activităţile lor, inegalabila lor pricepere în domeniul planificării, al investiţiilor, în executarea unor proiecte de anvergură creează impresia unei permanenţe şi a unei puteri de nezdruncinat. Într-o vreme cînd cei mai mulţi dintre noi se simt neputincioşi, ele par să ne domine destinele.

Altfel arată însă aceste organizaţii privite dinăuntru, cu ochii bărbaţilor (şi ai puţinelor femei) care le conduc. Într-adevăr, mulţi dintre

marii noştri manageri se simt astăzi la fel de frustraţi şi de neputincioşi ca şi noi ceilalţi. Căci întocmai ca familia nucleară, şcoala, mass-media şi celelalte instituţii-cheie ale erei industriale, corporaţia se clatină şi se transformă, izbită de Al Treilea Val al schimbării. Şi mulţi dintre managerii aflaţi la cîrma lor sînt neduməriţi de ceea ce li se întîmplă.

Dănţuiala monedelor

Schimbarea ce afectează în modul cel mai direct corporaţia este criza economiei mondiale. Civilizaţia celui de Al Doilea Val a lucrat timp de trei sute de ani pentru a crea o piaţă mondială integrată. Periodic, aceste eforturi au fost contracarate de războaie, depresiuni şi alte dezastre. De fiecare dată însă economia mondială se refăcea, devenind mai puternică şi mai strîns integrată decît fusese înainte.

Acum s-a dezlănţuit o nouă criză ; una ce nu mai seamănă cu celelalte. Spre deosebire de toate crizele anterioare din era industrială, ea a cuprins nu numai finanţele, ci şi întreaga bază energetică a societăţii. Spre deosebire de crizele din trecut, ea aduce cu sine inflaţie şi şomaj în acelaşi timp, nu succesiv. Spre deosebire de crizele de pînă acum, ea este legată direct de probleme ecologice fundamentale, de un gen de tehnologie cu totul nou şi de introducerea în sistemul producţiei a unui nou nivel de comunicaţii. În plus, ea nu este numai o criză a capitalismului, ci se răsfrînge şi asupra ţărilor socialiste industrializate. Este vorba, într-un cuvînt, de criza generală a civilizaţiei industriale în ansamblu.

Dislocările ce se produc în economia mondială ameninţă existenţa corporaţiei aşa cum o ştim noi, azvîrlindu-i pe managerii ei într-un mediu de viaţă cu totul nou şi neobişnuit. De la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial şi pînă la începutul anilor '70 corporaţia a funcţionat într-un mediu relativ stabil. „Creşterea" era cu-

vîntul-cheie, dolarul era rege, monedele rămîneau stabile pe lungi perioade. Edificiul financiar postbelic clădit la Bretton Woods de către puterile industriale capitaliste şi sistemul C.A.E.R. păreau solide. Ascensorul abundenţei continua să urce, iar economiştii erau atît de încrezători în capacitatea lor de a prevedea şi controla mecanismul economic, încît ajunseseră să vorbească uneori chiar de „reglaj fin".

Expresia sună astăzi cît se poate de ridicol. Preşedintele Carter spunea odată, în glumă, că ştie de o ghicitoare din Georgia ale cărei preziceri sînt mai demne de crezare decît cele ale economiştilor. Iar W. Michael Blumenthal, fost ministru de finanţe, spune că „breasla economiştilor este în pragul falimentului în ce priveşte înţelegerea situaţiei actuale — fie că este vorba de anticipaţii sau de explicarea evenimentelor petrecute deja". Mişcîndu-se printre ruinele teoriilor economice şi printre rămăşiţele încîlcite ale infrastructurii economice postbelice, conducătorii corporaţiilor au un tot mai acut sentiment de incertitudine.

Ratele dobînzilor evoluează în zig-zag. Monedele sînt prinse într-un vîrtej. Băncile centrale cumpără şi vînd devize cu toptanul pentru a domoli oscilaţiile, dar acestea devin atunci şi mai intense. Dolarul şi yenul dansează kabuki, europenii lansează propria lor monedă (denumită bizar „ecu" *), în timp ce arabii descarcă averi de miliarde de dolari-hîrtie. Preţul aurului bate toate recordurile.

În timp ce se petrec toate acestea, tehnologia şi comunicaţiile restructurează pieţele mondiale, făcînd deopotrivă posibilă şi necesară producţia transnaţională. Iar pentru a facilita aceste operaţii, începe să prindă formă un sistem monetar adaptat erei avioanelor cu reacţie. O reţea electronică planetară de operaţii bancare, ce ar fi fost de neconceput înainte de intrarea în scenă a computerelor şi sateliţilor, leagă

---

* Prescurtare pentru European Currency Unit (unitatea monetară europeană). — *Nota trad.*

acum instantaneu Hong Kong-ul, Manilla sau Singapore cu Bahamas, cu insulele Caiman și cu New Yorkul.

Această rețea de bănci în expansiune, cu ale sale Citibank și Barklay, Sunimoto și Narodnîi, pentru a nu mai pune la socoteală Crédit Suisse și Banca Națională din Abu-Dhabi, creează un fel de „monedă apatridă“ — devize și credite nesupuse vreunui control guvernamental — care se umflă asemenea unui balon gata să explodeze.

Grosul acestei monede apatride îl formează eurodolarii — dolarii din afara Statelor Unite. Am atras atenția în 1975, scriind despre creșterea accelerată a cantității eurodolarilor, că această nouă monedă falsifică jocul economic. Spuneam atunci că, revărsîndu-se șuvoi peste granițele naționale, „eurodolarii alimentează într-un loc inflația, în altul dezechilibrează balanța de plăți, în altul subminează moneda“. Pe atunci cantitatea de eurodolari aflați în circulație era evaluată la 180 de miliarde.

În 1978 publicația *Business Week*, îngrozită de „starea incredibilă“ a finanțelor internaționale, informa că de la 180 de miliarde, cantitatea de eurodolari, euromărci, eurofranci, euroflorini și euroyeni urcase la vreo 400 de miliarde. Bancherii care lucrau cu această monedă supranațională erau liberi să acorde credite nelimitate și — nefiind obligați să constituie rezerve lichide — își puteau permite să acorde împrumuturi cu dobînzi foarte scăzute. Potrivit estimărilor actuale, masa euromonedei s-ar cifra la nu mai puțin de 1 000 de miliarde de dolari.

Sistemul economic al celui de Al Doilea Val, care a dat naștere corporației, era bazat pe piețe naționale, monede naționale și guverne naționale. Această infrastructură axată pe națiune este însă total incapabilă să regleze sau să stăpînească noul „eurobalon“ transnațional și electronic. Structurile croite pentru lumea celui de Al Doilea Val nu mai corespund astăzi.

Intr-adevăr, întreg cadrul global care stabiliza odinioară schimburile comerciale mondiale pentru giganticele corporații trosnește acum și amenință să se destrame. Banca Mondială, Fondul Monetar Internațional și Acordul General pentru Tarife și Comerț sînt supuse la multiple presiuni. Europenii se opintesc să închegheze o nouă structură care să se afle sub controlul lor. „Țările mai puțin dezvoltate" pe de o parte, iar pe de alta arabii, care-și flutură petrodolarii lor, pretind să exercite influență în cadrul sistemului financiar de mîine și vorbesc de crearea unei instituții proprii de genul F.M.I. Dolarul e detronat, iar economia mondială e traversată de spasme și convulsii.

La toate acestea se adaugă penuriile și excedentele haotice de energii și resurse, schimbările rapide în atitudinile consumatorilor, muncitorilor și managerilor, dezechilibrele comerciale brutale și, mai presus de toate, combativitatea crescîndă a lumii neindustriale.

Acesta este mediul volatil și derutant în care trebuie să acționeze corporațiile astăzi. Managerii din fruntea lor nu sînt nicidecum dispuși să renunțe la putere. Ei continuă să lupte pentru profituri, pentru producție și — pe plan personal — pentru propria promovare. Dar, confruntați cu o imprevizibilitate crescîndă, cu animozitatea crescînd a publicului și cu presiuni politice ostile, cei mai inteligenți dintre ei încep să-și pună întrebări cu privire la scopurile, structura, responsabilitatea, la însăși *raison d'être* a organizațiilor pe care le conduc. Asistînd la dezintegrarea cadrului odinioară stabil al celui de Al Doilea Val, multe din corporațiile noastre dintre cele mai mari simt ceva în genul unei crize de identitate.

Accelerarea proceselor economice

Această criză a identității este accentuată de viteza cu care se succed evenimentele. Pentru că însăși viteza schimbării introduce un element

nou în management, forţîndu-i pe directorii corporaţiilor, şi aşa nervoşi într-un mediu nefamiliar, să ia din ce în ce mai multe decizii într-un tempo din ce în ce mai alert. Timpii de reacţie s-au comprimat la extrem.

În domeniul finanţelor viteza tranzacţiilor creşte pe măsura computerizării băncilor şi a altor instituţii financiare. Unele bănci merg pînă la a-şi muta sediile pentru a profita de diferenţele de fus orar. „Fusele orare — scrie *Euromoney,* gazeta internaţională a bancherilor — pot fi utilizate ca un atu în concurenţă".

Într-un mediu atît de încins, marile corporaţii sînt puse aproape vrînd-nevrînd în situaţia de a investi şi a împrumuta, în devize variate, nu pe o bază anuală, trimestrială şi nici măcar săptămînală, ci pe o bază ce se schimbă de la o zi la alta, dacă nu şi de la un minut la altul. În schema personalului de conducere a apărut un nou personaj : „managerul financiar internaţional", ce stă conectat douăzeci şi patru de ore din douăzeci şi patru la priza cazinoului electronic planetar, pîndind cele mai scăzute rate ale dobînzilor, cele mai avantajoase tranzacţii monetare, cele mai rapide beneficii *.

O accelerare similară se constată în activităţile de marketing. „Marketerii" trebuie să reacţioneze rapid pentru a putea supravieţui, declară *Adverstising Age,* relatînd că „programatorii posturilor de televiziune... accelerează adoptarea deciziilor privind suprimarea noilor emisiuni seriale care înregistrează un indice slab de vizionare. Nu se mai poate aştepta timp de şase sau şapte săptămîni, sau un sezon întreg... Un alt exemplu : Johnson & Johnson află că Bristol Myers este pe cale să reducă preţul de vînzare la un produs aflat în concurenţă cu

---

* Această funcţie nu este nicidecum una de mîna a doua. Asemenea agricultorilor care cîştigă mai mult din vînzarea de terenuri decît din cultivarea lor, unele din marile corporaţii înregistrează profituri — sau pierderi — mai substanţiale din manipularea devizelor sau din operaţii financiare decît din producţia propriu-zisă.

tylenolul fabricat de J & J... Va adopta cumva J & J o atitudine de expectativă ? Nicidecum ! Într-un timp uluitor de scurt, J & J procedează la reducerea prețurilor cu amănuntul la tylenol. Nu mai poți sta să cumpănești cu săptămînile sau cu lunile". Pînă și stilul relatării îți taie respirația.

În toate sectoarele și serviciile corporației — engineering, fabricație, cercetare, desfacere, învățămînt, personal — se poate observa aceeași accelerare a procesului de adoptare a deciziilor.

Și încă o dată putem consemna un proces paralel, deși mai puțin avansat, în țările socialiste industrializate. C.A.E.R.-ul, care în trecut își revizuia prețurile la fiecare cinci ani, odată cu adoptarea fiecărui plan cincinal, s-a văzut nevoit să procedeze la revizuiri anuale de prețuri, pentru a putea ține pasul cu ritmurile crescute. Nu peste mult timp va coborî la șase luni, iar apoi la și mai puțin.

Această accelerare generalizată a metabolismului corporațiilor are consecințe multiple : scăderea longevității produselor, creșterea numărului de închirieri și arendări, intețirea vînzărilor și cumpărărilor, modele ale consumului și mode mai efemere, lungirea stagiilor de reciclare pentru muncitori (nevoiți să se adapteze neîncetat la noi procedee de fabricație), modificări mai frecvente ale contractelor, mai multe negocieri și mai multe treburi pentru juriști, mai multe schimbări de prețuri, o mai intensă fluctuație a angajaților, o mai mare dependență față de date, mai multă organizare *ad-hoc* — toate acestea fiind exacerbate de inflație.

Rezultatul este un mediu de activitate plin de riscuri și de tensiune. Este lesne de înțeles de ce atîția oameni de afaceri, bancheri și directori de corporații, supuși acestor presiuni crescînde, ajung să se întrebe ce anume fac și pentru ce. Hrăniți cu certitudinile celui de Al Doilea Val, ei văd cum lumea care le era fami-

liară începe să se destrame sub impactul valului tot mai rapid al schimbării.

Societatea demasificată

Şi mai derutantă şi năucitoare este pentru ei destrămarea societăţii industriale de masă în care au fost deprinşi să acţioneze. Managerii celui de Al Doilea Val ştiau că producţia de masă este cea mai avansată şi eficientă formă a producţiei, că piaţa de masă cere bunuri standardizate, că distribuţia de masă este un imperativ de căpetenie, că „masele“ de muncitori uniformizaţi sînt în esenţă omogene şi pot fi motivate prin stimulente uniformizate. Managerul „eficient“ învăţase în facultate că sincronizarea, centralizarea, maximizarea şi concentrarea sînt necesare pentru atingerea obiectivelor sale. Aceste postulate erau în esenţă juste în condiţiile celui de Al Doilea Val.

Acum, pe măsură ce se ridică Al Treilea Val, toate acestea sînt puse sub semnul întrebării. Însăşi societatea de masă, pe măsura căreia a fost croită corporaţia, începe să se demasifice. Nu numai informaţia, producţia şi viaţa de familie, ci şi piaţa bunurilor şi a forţei de muncă încep să se scindeze în fragmente mai mici şi mai diversificate.

Piaţa de masă s-a pulverizat într-o mulţime de minipieţe tot mai numeroase şi în continuă schimbare, care solicită o gamă din ce în ce mai largă de opţiuni, modele, tipuri, mărimi, culori şi adaptări individualizate. Compania *Bell Telephone,* care odinioară se ambiţionase — şi aproape că izbutise — să monteze acelaşi aparat negru în fiecare cămin american, fabrică în prezent circa o mie de combinaţii sau permutări de echipament telefonic, de la aparate roz, verzi sau albe, pînă la aparate pentru orbi, pentru persoane care şi-au pierdut vocea şi aparate antiexplozive pentru şantierele de construcţii. Magazinele universale, menite iniţial să masifice piaţa, adăpostesc în prezent, sub

acoperișurile lor, „buticuri", iar Phyllis Sewell, vicepreședinte la Federated Department Stores, anticipează că „ne îndreptăm spre o specializare crescîndă... cu raioane din ce în ce mai diferențiate".

Această diversificare galopantă a bunurilor și serviciilor în țările cu tehnologie avansată este pusă deseori pe seama încercării corporațiilor de a-i manipula pe consumatori, de a născoci false nevoi și de a-și spori profiturile punîndu-i să plătească mai mult în schimbul unor opțiuni minore. Fără îndoială că este ceva adevărat în aceste incriminări. Totuși, e vorba și de un fenomen cu semnificații mai profunde. Pentru că diferențierea crescîndă a bunurilor și serviciilor reflectă și diversitatea tot mai mare a nevoilor reale, a valorilor și a stilurilor de viață în societatea demasificată a celui de Al Treilea Val.

Creșterea nivelului diversității sociale este alimentată de parcelarea progresivă a pieței forței de muncă, ce-și găsește reflexul în proliferarea noilor ocupații, îndeosebi în sectorul terțiar și în sfera serviciilor. În ofertele de servicii publicate în ziare se caută „secretare Vydec" și „programatori de minicomputere", iar la o conferință consacrată profesiilor din servicii, l-am auzit pe un psiholog citind nu mai puțin de 68 de ocupații, de la cele de jurisconsult pentru problemele consumului, avocat în serviciul publicului și terapist sexual, pînă la ocupațiile de psihochimioterapist și „ombudsman" *.

Întocmai ca și ocupațiile, oamenii devin și ei *mai puțin* interșanjabili. Ei vin la locul de muncă cu o acută conștiință a specificității lor etnice, religioase, profesionale, sexuale, subculturale și individuale. Grupuri care în timpul celui de Al Doilea Val au luptat pentru a fi „integrate" sau „asimilate" în societatea de

---

* Purtător de cuvînt al opiniei publice. — *Nota trad.*

masă, acum nu numai că refuză să-şi neutralizeze trăsăturile distinctive, ci caută, dimpotrivă, să le pună în evidenţă. Iar corporaţiile celui de Al Doilea Val, fiind încă organizate după tipicul unei societăţi de masă, nu ştiu deocamdată cum să se raporteze la presiunea crescîndă pe care o exercită diversitatea existentă între angajaţii şi clienţii lor.

Demasificarea socială, cît se poate de evidentă în Statele Unite, progresează rapid şi în alte părţi ale lumii. În Marea Britanie, ţară ce se considera odinioară foarte omogenă, minorităţile etnice — de la pakistanezi, antilezi, ciprioţi şi ugandezi de origine asiatică, pînă la turci şi spanioli — se amestecă în prezent cu o populaţie autohtonă ce devine ea însăşi mai eterogenă. În acelaşi timp un torent de vizitatori japonezi, americani, germani, olandezi, arabi şi africani lasă în urma lor tarabe cu hamburgeri americani, restaurante cu specialităţi de peşte japoneze şi, în vitrine, tăbliţe cu inscripţia „Se habla español".

Peste tot în lume minorităţile etnice îşi reafirmă identitatea, revendicînd drepturi de care au fost private multă vreme : dreptul la muncă, la cîştig, la promovare în cadrul întreprinderilor. Aborigenii din Australia, maorii neo-zeelandezi, eschimoşii din Canada, negrii şi mexicanii din America şi chiar minorităţile orientale, considerate odinioară pasive din punct de vedere politic, s-au pus acum în mişcare. Din Maine pînă în Vestul Îndepărtat, băştinaşii americani îşi afirmă „puterea roşie", cer să li se restituie pămînturile tribale şi caută să obţină sprijin economic şi politic din partea ţărilor O.P.E.C.

Pînă şi în Japonia, care a fost multă vreme cea mai omogenă dintre naţiunile industrializate, demasificarea se face tot mai puternic simţită. Un deţinut analfabet devine peste noapte purtătorul de cuvînt al micii populaţii ainu, minoritatea coreeană începe să se agite, iar sociologul Masaaki Takane spune : „Mă cu-

prinde neliniştea... Societatea japoneză de astăzi îşi pierde rapid unitatea şi se dezintegrează".

În Danemarca izbucnesc bătăi pe stradă între danezi şi muncitorii imigranţi şi între motocicliști în haine de piele şi tineri pletoşi. În Belgia se observă o reactivare a vechilor rivalităţi, datînd dinaintea erei industriale, dintre valoni, flamanzi şi bruxellezi. În Canada, Quebecul ameninţă cu secesiunea, corporaţiile îşi închid sediile la Montreal, iar cadrele de conducere anglofone din întreaga ţară s-au apucat în grabă să înveţe franceza.

Forţele care au creat societatea de masă au dat dintr-o dată înapoi. În contextul tehnologiei avansate, naţionalismul cedează locul regionalismului. Noua etnicitate înlocuieşte presiunile creuzetului interrasial. Mijloacele de informare, în loc să fabrice o cultură de masă, demasifică acum procesele culturale. Astfel de tendinţe merg mînă-n mînă cu diversificarea în curs a formelor de energie şi cu abandonarea producţiei de masă.

Ansamblul acestor schimbări legate între ele creează un cadru cu totul nou în care vor funcţiona pe viitor organizaţiile de producţie ale societăţii, fie că se numesc corporaţii sau întreprinderi socialiste. Cadrele de conducere care continuă să gîndească în termenii societăţii de masă sînt şocate şi derutate de o lume pe care nu o mai recunosc.

Redefinirea corporaţiei

Pe fundalul unor astfel de incertitudini, criza corporaţiei este agravată şi mai mult de apariţia unei ample mişcări care cere nu doar schimbări parţiale într-un aspect sau altul al activităţii corporaţiilor, ci o redefinire profundă a obiectivelor lor.

În Statele Unite — scrie David Ewing, redactor-şef al publicaţiei *Harvard Business Review* — „mînia publicului împotriva corpora-

ţiilor începe să capete proporţii înfricoşătoare". Ewing citează un studiu elaborat în 1977 de un cercetător afiliat de la Harvard Business School, ale cărui constatări, spune el, „au dat fiori de groază multora din lumea corporaţiilor". Studiul arată că aproximativ o jumătate dintre consumatorii anchetaţi cred că tratamentul ce li se acordă în prezent este mai rău decît cel de acum zece ani ; trei cincimi afirmă că a scăzut calitatea produselor, iar mai mult de jumătate nu au încredere în certificatele de garanţie ale produselor. Ewing citează pe un om de afaceri care-şi exprimă îngrijorarea spunînd : „Ai senzaţia că te afli aşezat pe falia San Andreas".

Şi mai rău e, continuă Ewing, că „tot mai mulţi oameni sînt nu numai dezamăgiţi, iritaţi sau furioşi, ci... speriaţi într-un mod iraţional şi bizar de noile tehnologii şi iniţiative din lumea afacerilor".

După cum declară John C. Biegler, unul din directorii puternicei firme de contabilitate Price Waterhouse, „niciodată de la marea depresiune încoace încrederea publicului în corporaţia americană nu a atins un nivel atît de scăzut ca acum. Întreprinderile şi contabilii sînt luaţi la refec fără nici un temei, cerîndu-li-se să dea socoteală amănunţit pentru tot ce fac... Activitatea corporaţiilor este judecată acum după norme noi şi neobişnuite".

Tendinţe similare se constată în Scandinavia, Europa occidentală şi în ţările socialiste industrializate. În Japonia, după cum scrie un buletin oficial al firmei Toyota, „capătă o amploare din ce în ce mai mare o mişcare cetăţenească de un tip necunoscut pînă acum, care critică felul în care corporaţiile bulversează viaţa cotidiană".

Fireşte, corporaţiile au fost atacate vehement şi în alte perioade ale istoriei lor. Însă multe din protestele şi plîngerile de acum au o semnificaţie radical diferită, izvorînd din valorile şi postulatele emergente ale civilizaţiei celui de

Al Treilea Val, nu din cele ale trecutului industrial muribund.

În toată perioada celui de Al Doilea Val corporațiile au fost privite ca unități economice, iar atacurile împotriva lor s-au concentrat în principal asupra unor chestiuni economice, cum sînt proasta salarizare a muncitorilor, umflarea prețurilor în detrimentul clientelei, constituirea de carteluri pentru fixarea prețurilor, slaba calitate a bunurilor fabricate și mii de alte neajunsuri de natură economică. Oricît de violente ar fi fost însă, majoritatea acestor critici acceptau definiția pe care corporația și-o dădea sieși, adică împărtășeau viziunea despre corporație ca o instituție intrinsec economică.

Criticii actuali ai corporațiilor pleacă de la o premisă total diferită. Ei atacă divorțul artificial al economiei de politică, morală și de celelalte dimensiuni ale vieții. Corporația este considerată ca avînd o răspundere crescîndă nu numai pentru rezultatele ei economice, ci și pentru repercusiunile activităților ei asupra celorlalte domenii, de la poluarea atmosferei pînă la stressul managerilor. Corporațiile sînt atacate pentru otrăvirea cetățenilor cu azbest, pentru folosirea populațiilor sărace drept cobai în testarea medicamentelor, pentru deformarea dezvoltării lumii neindustriale, pentru rasism și sexism, pentru aranjamente de culise și pentru înșelăciune. Sînt acuzate că acordă sprijin unor regimuri sau partide politice neagreate (generalii fasciști din Chile, rasiștii din Africa de Sud ș.a.).

Nu ne interesează aici dacă acuzațiile de acest fel sînt justificate — de altfel, de cele mai multe ori, sînt. Mai important e să sesizăm că ele implică o nouă concepție despre corporație. Pentru că Al Treilea Val aduce cu sine revendicarea unui tip de instituție cu totul nou — a unei corporații care să fie răspunzătoare nu numai pentru bunurile pe care le produce și pentru profiturile pe care le realizează, ci și pentru

contribuţia pe care o aduce în acelaşi timp la soluţionarea unor probleme extrem de complexe — ecologice, morale, politice, rasiale, sexuale şi sociale.

Corporaţia nu se mai mărgineşte la o funcţie economică strict specializată, ci, imboldită de critici, de legislaţie şi de proprii săi conducători, devine treptat o instituţie cu obiective multiple.

Un pentagon de presiuni

Redefinirea corporaţiei nu este ceva opţional, ci un răspuns necesar la cinci schimbări revoluţionare care şi-au făcut loc în sistemul de producţie actual. Schimbările intervenite în mediul fizic, în raportul forţelor sociale, în rolul pe care-l joacă informarea, în organizarea guvernamentală şi în sfera moralei contribuie toate la a da corporaţiei o configuraţie nouă, pluridimensională, polivalentă.

Prima din aceste presiuni vine din partea biosferei.

La mijlocul deceniului al şaselea, cînd Al Doilea Val ajunsese în Statele Unite în faza sa de maturitate, populaţia lumii număra doar 2,75 miliarde de oameni. În prezent, ea a trecut de 4 miliarde. La mijlocul deceniului al şaselea populaţia planetei consuma o cantitate de energie care, exprimată în kilocalorii, ne dă o cifră formată din 22 urmat de 15 zerouri. Pentru consumul actual, în locul cifrei 22 ar trebui să scriem 68. Pe vremea aceea omenirea folosea pe an 2,7 milioane tone dintr-o materie primă de importanţă majoră cum este zincul ; în prezent, foloseşte 5,6 milioane tone.

Cu orice etalon am măsura, fapt e că supunem Terra unei solicitări crescînde şi nesăbuite. Ca urmare, biosfera începe să ne trimită semnale de alarmă — poluarea, dezertificarea, semne de otrăvire a oceanelor, schimbări insidioase ale climei — pe care nu le putem ignora fără a risca o catastrofă. Aceste avertismente ne spun că

nu mai putem continua să organizăm producția în felul în care se făcea acest lucru în epoca celui de Al Doilea Val.

Fiind principalul organizator al producției economice, corporația este și „producătorul"-cheie al impactelor ecologice. Dacă vrem să continuăm creșterea economică — sau chiar și numai să supraviețuim — managerii de mîine vor trebui să-și asume responsabilitatea pentru convertirea impactelor ecologice din negative în pozitive. Ori își vor asuma de bunăvoie această responsabilitate, ori vor fi siliți s-o facă, pentru că o impun condițiile noi ale biosferei. Corporația se transformă astfel încît va fi nu numai o instituție economică, ci și una ecologică, transformare ce nu se datorează binevoitorilor, radicalilor, ecologiștilor sau birocraților guvernamentali, ci unei schimbări materiale intervenite în relația dintre producție și biosferă.

Cea de-a doua presiune își are izvorul într-o schimbare prea puțin luată în seamă a mediului social în care activează corporația. Mediul acesta este acum mult mai organizat decît a fost în trecut. A fost o vreme cînd fiecare firmă acționa în ceea ce s-ar putea numi o societate sub-organizată. Astăzi, mai cu seamă în Statele Unite, sociosfera a ajuns la un nou nivel de organizare. Ea este înțesată cu o masă mobilă de asociații, agenții, sindicate și alte grupări bine organizate, aflate în interacțiune și care adesea dispun de fonduri considerabile.

În prezent, în Statele Unite un număr de circa 1 370 000 de companii interacționează cu peste 90 000 de școli și universități, 330 000 de biserici și cu sute de mii de ramificații ale celor 13 000 de organizații naționale, plus nenumărate grupuri pur locale — pentru protecția mediului, sociale, religioase, sportive, politice, etnice și civice, avîndu-și fiecare agenda și prioritățile ei. Pentru a mijloci în toate aceste relații, este nevoie de 144 000 de cabinete juridice !

În această sociosferă suprapopulată, acțiunile fiecărei corporații se repercutează nu numai asupra unor indivizi singuratici sau neputincioși, ci și asupra unor grupuri organizate, dintre care multe au personal specializat, publicații proprii, acces la sistemul politic și resurse cu ajutorul cărora pot angaja experți, avocați și alți consilieri.

În această sociosferă complexă, deciziile corporațiilor sînt urmărite și examinate pe toate fețele. „Poluarea socială“ produsă de corporație sub formă de șomaj, destrămare a comunității, mobilitate forțată ș.a.m.d. este detectată neîntîrziat și asupra corporației se exercită presiuni pentru a o face să-și asume o responsabilitate mult mai mare ca oricînd în trecut, nu numai pentru produsele ei economice, ci și pentru efectele sociale ale activității sale.

Un al treilea grup de presiuni reflectă schimbările intervenite în infosferă. Astfel, demasificarea societății implică o intensificare considerabilă a schimbului de informații între instituțiile sociale — inclusiv corporația — pentru menținerea unor raporturi echilibrate între ele. Metodele de producție caracteristice celui de Al Treilea Val sporesc foamea de informație — ca materie primă — a corporațiilor. Firma absoarbe date asemeni unui aspirator gigantic, le prelucrează și le difuzează altora pe căi din ce în ce mai complexe. Pe măsură ce informația devine un element central al producției, pe măsură ce în industrie proliferează „managerii de informație“, corporația, în mod firesc, produce impacturi asupra mediului informațional, întocmai ca și asupra mediului fizic și a celui social.

Importanța sporită pe care a dobîndit-o informația generează conflicte în legătură cu controlul asupra datelor pe care le deține corporația : se cere o mai bună informare a publicului, publicarea evidențelor contabile (bunăoară, a celor privitoare la producția și profiturile companiilor petroliere), se exercită presiuni

mai mari pentru „adevăr în publicitate“ şi „adevăr în sfera creditelor“. Căci în noua eră „impacturile informaţionale“ devin o chestiune la fel de serioasă ca şi impacturile ecologice şi sociale, corporaţia fiind privită deopotrivă ca producător economic şi producător de informaţie.

O a patra presiune asupra corporaţiei provine din sfera politicii şi din sfera puterii. Rapida diversificare a societăţii şi accelerarea schimbării se reflectă pretutindeni într-o creştere fără precedent a complexităţii aparatului de stat. Diferenţierea societăţii se reflectă în diferenţierea guvernamentală, fiecare corporaţie fiind pusă acum în situaţia de a trebui să interacţioneze cu un număr din ce în ce mai mare de organisme de stat specializate. La aceasta se adaugă faptul că, fiind prost coordonate şi avîndu-şi fiecare priorităţile ei, aceste organisme se află într-o necontenită febră a reorganizării.

Jayne Baker Spain, prim-vicepreşedinte al companiei Gulf Oil, semnala că acum zece sau cincisprezece ani „nu exista nici EPA, nici EEOC, nici ERISSA, nici OSHA, nici ERDA, nici FEA“. Toate aceste agenţii guvernamentale şi multe altele au apărut în acest scurt răstimp.

Fiecare companie se vede astfel implicată din ce în ce mai mult în politică, la nivel local, regional, naţional sau chiar transnaţional. Şi, reciproc, orice decizie importantă pe care o adoptă o corporaţie „produce“ efecte politice, cel puţin indirecte, şi aceasta este din ce în ce mai mult considerată răspunzătoare pentru ele.

În sfîrşit, pe măsură ce asfinţeşte civilizaţia celui de Al Doilea Val, iar sistemul ei de valori se năruie, apare o a cincea presiune, ce afectează toate instituţiile, inclusiv corporaţia. Este vorba de exigenţe mai mari de ordin moral. Comportamente acceptate odinioară ca morale sînt reinterpretate subit ca fiind corupte, imorale sau scandaloase. Astfel, mituirile de care s-a servit firma Lockheed au dus la căderea unui guvern

în Japonia. Olin Corporation este acuzată de trafic de arme în Africa de Sud. Preşedintele companiei Gulf Oil este silit să demisioneze în ajunul unui scandal legat de mituire. Rea-voința manifestată de Distillers Company din Marea Britanie în legătură cu despăgubirea victimelor thalidomidei, carențele companiei McDonell Douglas în legătură cu DC-10 — toate stîrnesc valuri de reprobare morală.

Se consideră din ce în ce mai mult că ținuta etică a corporației are un impact direct asupra sistemului de valori al societății, ea fiind, după opinia unora, la fel de importantă ca şi impactul corporației asupra mediului fizic sau asupra sistemului social. Corporația este privită din ce în ce mai mult ca un „producător" de efecte de ordin moral.

Datorită acestor cinci schimbări de amploare intervenite în condițiile materiale şi deopotrivă în cele nemateriale ale producției, apare perimat modul în care era definită corporația în manualele din epoca celui de Al Doilea Val, anume, ca fiind exclusiv o instituție economică. În noile condiții, corporația nu mai poate să lucreze ca un mecanism destinat maximizării unei anumite funcții economice, fie că este vorba de producție sau de profit. Însăşi definiția „producției" devine acum incomparabil mai largă, incluzînd nu numai efectele centrale, ci şi pe cele lăturalnice, nu numai efectele imediate, ci şi pe cele de durată ale acțiunii corporației. Această idee poate fi exprimată simplu, spunînd că fiecare corporație are acum mai multe „produse" (şi este considerată răspunzătoare de mai multe) decît fuseseră nevoiți să ia în considerare vreodată managerii celui de Al Doilea Val — produse nu numai economice, ci şi ambientale, sociale, informaționale, politice şi morale.

Astfel, obiectivul corporației trece de la singular la plural, şi aceasta nu doar la nivelul retoricii sau al relațiilor cu publicul, ci şi la acela al identității şi autodefinirii.

Ne putem aştepta ca în fiecare corporaţie să aibă loc lupte intestine între cei ce rămîn ataşaţi ideii de corporaţie unidimensională, caracteristică celui de Al Doilea Val, şi cei ce sînt gata să facă faţă condiţiilor de producţie ale celui de al Treilea Val şi să militeze pentru o corporaţie cu scopuri multiple, aşa cum cere ziua de mîine.

Corporaţia cu scopuri multiple

Nouă, celor crescuţi în sînul civilizaţiei celui de Al Doilea Val, ne vine greu să gîndim instituţiile în acest fel. Ne vine greu să concepem un spital ca avînd nu numai funcţii medicale, ci şi economice, o şcoală ca avînd nu numai funcţii instructiv-educative, ci şi politice, sau o corporaţie ca avînd puternice funcţii non-economice sau „transeconomice". Un exponent tipic al modului de gîndire caracteristic celui de Al Doilea Val, Henry Ford II, care s-a retras recent din activitate, spune despre corporaţie că „este un instrument specializat menit să servească nevoilor economice ale societăţii, nefiind bine echipată pentru a servi unor nevoi sociale ce n-au legătură cu activităţile ei de afaceri". Dar, în timp ce Ford şi alţi apărători ai celui de Al Doilea Val se opun redefinirii organizaţiei de producţie, în fapt, multe firme îşi schimbă atît vocabularul, cît şi modul de acţiune.

Nu o dată, în locul unor schimbări reale, se oferă vorbe goale şi retorică în stil publicitar. Proclamarea zgomotoasă a unei noi ere de responsabilitate socială, făcută în broşuri de reclamă, serveşte adesea drept paravan rapacităţii unor magnaţi fără mari scrupule. Cu toate acestea, ca efect al noilor presiuni generate de Al Treilea Val, are loc o profundă „schimbare de paradigmă", o reconceptualizare a structurii, obiectivelor şi responsabilităţilor corporaţiei. Această schimbare se vesteşte prin numeroase semne.

Un gigant petrolier cum este firma Amoco afirmă, de pildă, că „în privința amplasării capacităților sale de producție, compania noastră urmărește constant ca obișnuita evaluare economică să fie dublată de o explorare detaliată a consecințelor sociale... Luăm în considerare numeroși factori, între care impactul asupra mediului fizic, impactul asupra serviciilor publice... și impactul asupra condițiilor locale de ocupare a forței de muncă, mai cu seamă în ceea ce privește minoritățile". Amoco acordă în continuare cea mai mare pondere considerentelor economice, dar nu uită nici importanța altor factori. Iar atunci cînd două amplasări alternative sînt similare din punct de vedere economic, dar „diferă în privința impactului social", factorii aceștia se pot dovedi decisivi.

În eventualitatea unei propuneri de fuzionare, directorii firmei Control Data Corporation, care se numără printre cei mai mari fabricanți de calculatoare din S.U.A., țin seama în mod explicit nu doar de considerente financiare sau economice, ci de „toți factorii relevanți", inclusiv efectele sociale ale fuziunii și impactul ei asupra angajaților și asupra comunităților în care firma își desfășoară activitatea. Și în timp ce alte companii se precipitau spre suburbii, Control Data și-a construit în mod deliberat noile fabrici în zone interne din orașele Washington, St. Paul și Minneapolis, pentru a contribui astfel la deschiderea de locuri de muncă pentru minorități și la reanimarea centrelor urbane. Corporația consideră că are misiunea de „a promova calitatea, egalitatea și potențialul vieții oamenilor" — *egalitatea* fiind un obiectiv neortodox pentru o corporație.

În Statele Unite, unde promovarea femeilor și a cetățenilor de culoare se numără printre obiectivele politicii naționale a căror înfăptuire întîrzie, unele companii merg pînă la acordarea de premii managerilor lor pentru realizări în domeniul „acțiunii afirmative". Fiecare din cele trei grupuri de producție ale marii companii

Pillsbury, din ramura industriei alimentare, este obligat să prezinte nu numai un plan de desfaceri pentru anul următor, ci şi unul privind angajarea, pregătirea şi promovarea femeilor şi a membrilor grupurilor minoritare. Stimulentele acordate managerilor sînt în funcţie de realizarea acestor obiective sociale. La TA&T activitatea tuturor managerilor este evaluată în fiecare an. Cu acest prilej, atingerea unor obiective de „acţiune afirmativă" contează drept o notă pozitivă. La Chemical Bank din New York, în aprecierea rezultatelor activităţii directorilor de sucursale intră cu o pondere de 10—15 la sută activitatea lor socială, care include participarea la viaţa asociativă locală, acordarea de împrumuturi organizaţiilor nelucrative, angajarea şi promovarea de persoane din rîndul minorităţilor. Iar la concernul de ziare Gannett, directorul general Allen Neuharth s-a adresat într-o bună zi redactorilor şefi şi directorilor de publicaţii locali, informîndu-i că o „parte însemnată" a gratificaţiilor lor „va fi determinată pe baza progresului realizat în aceste... programe".

Tot aşa, în numeroase firme dintre cele mai mari se constată o promovare preferenţială şi o creştere a influenţei acelor cadre de conducere care se preocupă de consecinţele pe care activitatea corporaţiei le are asupra mediului înconjurător. Acum unii prezintă rapoarte direct preşedintelui. În cadrul consiliilor de administraţie ale unor companii au fost create comitete speciale însărcinate să definească noile responsabilităţi ale acestora.

Nu în toate cazurile este vorba de o creştere reală a sensibilităţii corporaţiilor faţă de implicaţiile sociale ale activităţii lor. Rosemary Bruner, directoare pentru afaceri comunitare la filiala din S.U.A. a firmei Hoffmann—La Roche, precizează în acest sens : „Bineînţeles că uneori este vorba, pur şi simplu, de acţiuni menite să sporească popularitatea firmei sau de iniţiative interesate. De multe ori, totuşi, avem

de-a face cu un alt mod de a înțelege funcțiile corporației“. Astfel, călcîndu-și pe inimă, împinși de proteste, de acțiuni în justiție, de teama intervenției statului, dar uneori și de motive mai lăudabile, managerii încep să se adapteze la noile condiții de producție și să accepte ideea corporației cu scopuri multiple.

Mai multe puncte de reper

Corporația cu obiective multiple, la a cărei apariție asistăm, are nevoie, între altele, de personal de conducere mai inventiv. Cei ce conduc activitatea ei trebuie să fie capabili să specifice obiective multiple, să le evalueze, să le coordoneze și să conceapă o politică sinergică susceptibilă să asigure realizarea concomitentă a mai multor scopuri. Corporației îi sînt necesare strategii ce conduc la optimizarea nu a unei singure variabile, ci a mai multora deodată. Nimic nu e mai departe de stilul de lucru al managerului celui de Al Doilea Val, fixat asupra unui obiectiv unic.

Iar odată acceptată necesitatea urmăririi concomitente a mai multor obiective, se impune găsirea de noi mijloace pentru măsurarea rezultatelor obținute. În locul „reperului“ unic asupra căruia erau odinioară învățați să se fixeze majoritatea managerilor, corporația celui de Al Treilea Val face necesară distribuirea atenției asupra unei game întregi de repere — sociale, ambientale, informaționale, politice și etice — legate toate între ele.

Confruntați cu această nouă complexitate, mulți dintre managerii de astăzi se simt derutați. Le lipsesc instrumentele intelectuale necesare pentru managementul celui de Al Treilea Val. Știm să măsurăm rentabilitatea unei corporații, dar cum poate fi măsurată sau evaluată realizarea unor obiective extraeconomice ? Managerilor li se cere acum, după cum spune John

C. Biegler de la firma Price Waterhouse, „să justifice comportamentul corporației în domenii pentru care, în fond, nu există criterii de evaluare, unde nici limbajul necesar nu a fost încă elaborat".

Aceasta explică eforturile ce se depun în prezent în vederea elaborării unui limbaj nou pentru contabilitate. Se poate spune că însăși contabilitatea se află în pragul unei prefaceri revoluționare, urmînd să depășească în mod hotărît actualul ei cadru de referință îngust-economic.

Asociația Americană de Contabilitate, spre exemplu, a publicat rapoarte ale unui „comitet de studiere a măsurării nefinanciare a eficienței" și ale unui „comitet pentru măsurarea eficienței programelor sociale". Cîtă muncă s-a depus în această direcție, ne putem da seama din faptul că la fiecare din aceste rapoarte este anexată o bibliografie cuprinzînd cîte 250 de articole, monografii și documente.

Firma de consulting Human Resources Network din Philadelphia lucrează, împreună cu un număr de douăsprezece corporații din S.U.A., la elaborarea unor metode interramuri de specificare a ceea ce s-ar putea numi obiectivele „transeconomice" ale corporației. Ea încearcă să integreze aceste obiective în programele corporațiilor și să găsească modalități pentru măsurarea rezultatelor transeconomice ale acestora. Între timp, la Washington, ministrul comerțului al S.U.A., Juanita Kreps, a stîrnit o amplă controversă cu sugestia sa ca guvernul însuși să pregătească un „index al randamentului social", descris de ea drept un „mecanism pe care companiile l-ar putea utiliza pentru a-și evalua realizările și consecințele lor sociale".

Și în Europa se întreprind acțiuni similare. Potrivit spuselor lui Meinolf Dierkes și Rob Coppock de la Institutul Internațional privind Mediul și Societatea, cu sediul la Berlin, „multe

companii mari şi mijlocii din Europa operează, de la o vreme, experimental cu acest concept [de raport social]... În Republica Federală Germania, de exemplu, circa 20 de firme dintre cele mai mari publică acum în mod regulat rapoarte sociale. În plus, mai mult de o sută din alte companii întocmesc rapoarte sociale de uz intern“.

Unele din aceste rapoarte nu fac decît să arunce praf în ochii publicului, consemnînd „binefacerile“ corporaţiei şi ocolind cu băgare de seamă problemele controversate, cum este poluarea. Altele însă dovedesc o francheţe, obiectivitate şi duritate remarcabile. Astfel, un raport social publicat de gigantica firmă elveţiană Migros-Genossenschaft-Bund, din industria alimentară, recunoaşte în mod autocritic că munca femeilor este mai prost plătită decît cea a bărbaţilor, că în întreprinderile firmei multe munci sînt „extrem de plicticoase“ şi că emanaţiile de peroxid de azot au crescut în răstimp de patru ani. După cum se exprimă directorul companiei, Pierre Arnold, „îi trebuie curaj unei întreprinderi pentru a semnala discrepanţele existente între obiectivele ei şi rezultatele ei efective“.

Companii ca STEAG şi Saarbergwerke AG se numără printre primele care se străduiesc să coreleze cheltuielile companiei cu avantaje sociale specifice. Într-un mod mai puţin organizat, companii cum sînt editura Bertelsmann AG, firma pentru aparatură de copiat Rank Xerox GmbH şi întreprinderile chimice Hoechst AG au lărgit radical gama datelor sociale pe care le pun la îndemîna publicului.

Un sistem mult mai avansat este folosit de unele companii din Suedia şi Elveţia şi de către Deutsche Shell AG din R. F. Germania. Aceasta din urmă, în loc să publice un raport anual, editează în prezent un aşa-numit *Raport anual şi social* care oferă în corelaţie date economice şi transeconomice. Metoda folosită de Shell, pe

care Dierkes şi Coppock o numesc „contabilitate şi dare de seamă pe obiective“, stipulează pentru corporaţie obiective concret-economice, ambientale şi sociale, precizează măsurile ce se vor întreprinde pentru atingerea lor şi raportează sumele alocate pentru ele.

Firma Shell stabileşte şi ea cinci obiective globale ale corporaţiei — obţinerea unui „beneficiu rezonabil din investiţii“ fiind doar unul din ele — şi precizează explicit că fiecare din cele cinci obiective, economice şi extraeconomice, trebuie „să aibă o pondere egală“ în deciziile pe care le adoptă compania. Metoda contabilităţii pe obiective obligă companiile să-şi formuleze explicit obiectivele transeconomice, să precizeze perioadele în care acestea urmează a fi realizate şi să aducă toate aceste lucruri la cunoştinţa publicului.

Dintr-o perspectivă teoretică mai largă, Trevor Gambling, profesor de contabilitate la Universitatea din Birmingham, Marea Britanie, pledează în cartea sa *Societal Accounting* pentru o nouă concepţie a contabilităţii, care să integreze munca economiştilor şi a contabililor cu aceea a specialiştilor din ştiinţele sociale care au elaborat indicatori sociali şi metode de contabilitate socială.

În Olanda, Cornelius Brevoord, decanul Şcolii superioare de management din Delft, a elaborat un set de criterii multidimensionale pentru urmărirea comportamentului corporaţiilor. Aceste criterii, sugerează el, au devenit necesare în urma schimbărilor profunde intervenite în sistemul de valori al societăţii, între care se numără şi trecerea de la „o orientare economică a producţiei“ la „o orientare spre bunăstarea globală“. El semnalează în acelaşi timp şi deplasarea de la „specializarea funcţională la o abordare interdisciplinară“. Ambele tendinţe sporesc necesitatea unui concept de corporaţie mai cuprinzător.

Brevoord propune 32 de criterii diferite pe baza cărora corporaţiile ar urma să-şi evalueze

eficienţa, începînd de la relaţiile cu consumatorii, cu acţionarii şi cu sindicatele şi pînă la relaţiile cu organizaţiile ecologice şi cu propria direcţie. Dar, spune el, chiar şi aceste 32 de criterii nu sînt decît „o parte" din mulţimea de parametri la care va trebui să se raporteze corporaţia de mîine.

Odată cu subminarea infrastructurii economice a celui de Al Doilea Val, cu accelerarea schimbării pe măsură ce demasificarea îşi face loc, iar biosfera ne trimite semnale de alarmă, odată cu creşterea nivelului de organizare a societăţii şi cu schimbarea condiţiilor informaţionale, politice şi etice ale producţiei, corporaţia celui de Al Doilea Val apare perimată.

Asistăm, aşadar, la o reconceptualizare amplă şi radicală a sensului producţiei şi a instituţiei în sarcina căreia cădea pînă acum organizarea ei. Rezultă de aci o tranziţie complexă spre o corporaţie de tip nou, ce va fi caracteristică pentru viitor. Să cităm pe William Halal, profesor de management la American University : „Întocmai cum domeniul feudal a cedat locul corporaţiei atunci cînd societăţile agrare s-au transformat în societăţi industriale, tot aşa vechiul model de firmă trebuie să fie înlocuit cu o nouă formă de instituţie economică...". Această nouă instituţie va combina obiective economice şi transeconomice, activitatea ei fiind orientată după repere multiple.

Transformarea corporaţiei este parte integrantă din transformarea mai amplă a sociosferei în ansamblul ei, iar aceasta, la rîndul său, însoţeşte schimbările dramatice din tehno- şi infosferă. Toate la un loc semnifică o mutaţie istorică masivă. Schimbarea a cuprins însă nu numai aceste structuri gigantice. Se schimbă în acelaşi timp modul de comportare a oamenilor obişnuiţi cu viaţa de zi cu zi. Fiindcă atunci cînd schimbăm structura adîncă a civilizaţiei, rescriem în acelaşi timp toate codurile după care ne călăuzim în viaţă.

19. În căutarea unor reguli noi

În milioane de cămine din lumea clasei de mijloc se joacă o dramă rituală : fiul (sau fiica) proaspăt absolvent(ă) de facultate soseşte cu întîrziere la masă, bosumflat(ă), îşi aruncă privirea pe pagina cu oferte de servicii din ziar şi declară că programul de muncă de la nouă la cinci este degradant şi nu face nici cît o ceapă degerată. Nici o făptură umană căreia i-a rămas fie şi o fărîmă de demnitate nu poate consimţi la un asemenea regim de muncă.

Intră în scenă părinţii :

Tatăl, care tocmai s-a întors acasă de la serviciu, unde a lucrat de la nouă la cinci, şi mama, istovită şi deprimată după achitarea vrafului de facturi, sînt scandalizaţi de ceea ce aud. Ei au trecut prin asta, au avut parte şi de bine şi de rău şi sugerează odraslei lor să-şi ia o slujbă sigură la o mare companie. Tînărul zîmbeşte zeflemitor. Companiile mici sînt mai bune. De fapt, e tot un drac. Diplomă de licenţiat, auzi ! La ce bun ? Osteneală fără rost !

Uluiţi, părinţii văd cum sugestiile lor sînt respinse una după alta. Se simt tot mai frustraţi, ajungînd în cele din urmă să exclame deznădăjduiţi : „Cînd o să-ţi dai seama, oare, pe ce lume trăieşti ?!".

Astfel de scene nu se petrec doar în familiile înstărite din Statele Unite sau din Europa. Magnaţii din corporaţiile japoneze mormăie şi ei, în faţa paharului cu ***saké,*** despre declinul rapid al eticii profesionale şi al loialităţii faţă de întreprindere, al punctualităţii şi al disciplinei industriale în rîndul tineretului.

Este vorba, oare, numai de tradiţionalul conflict dintre generaţii, de binecunoscutul *épater les parents?* Sau este la mijloc şi ceva nou ? Nu cumva tinerii şi părinţii lor nu vorbesc despre una şi aceeaşi „lume" ?

Adevărul e că ceea ce vedem nu este numai clasica confruntare dintre tineretul romantic şi vîrstnicii realişti. Fiindcă ceea ce era odinioară realist s-ar putea să nu mai fie aşa : codul de conduită fundamental, care cuprinde regulile de bază ale vieţii sociale, se schimbă rapid pe măsură ce înaintează Al Treilea Val.

Am văzut mai sus cum cel de Al Doilea Val a adus cu sine un „cod“ de principii sau reguli care au guvernat comportamentul individual al oamenilor. Principii cum sînt sincronizarea, standardizarea sau maximizarea erau aplicate în activitatea economică, în guvernare şi în viaţa de fiecare zi, unde oamenii erau obsedaţi de punctualitate şi de orare stricte.

Astăzi e pe cale să se închege un contracod, noi reguli de bază pentru noua viaţă pe care o clădim pe temelia unei economii demasificate, a unor mijloace de comunicare demasificate, a unei familii noi şi a unor noi structuri de corporaţie. Multe din înfruntările în aparenţă absurde dintre tineri şi vîrstnici, ca şi alte conflicte din amfiteatrele şcolilor noastre, din sălile de consiliu şi din culisele vieţii politice nu sînt, de fapt, altceva decît ciocniri generate de întrebarea : Ce cod de conduită trebuie aplicat? Noul cod este diametral opus multora din regulile în care fiecare ins crescut în atmosfera celui de Al Doilea Val a fost învăţat să creadă, de la importanţa punctualităţii şi a sincronizării, pînă la necesitatea conformismului şi a standardizării. El pune sub semnul îndoielii presupusa eficienţă a centralizării şi profesionalizării. Mai departe, el ne obligă să ne reconsiderăm convingerea privind avantajele gigantismului, precum şi ideea pe care am avut-o despre „concentrare“. A înţelege acest nou cod şi contrastele dintre el şi cel vechi înseamnă a înţelege dintr-o dată multe din conflictele, altminteri de neînţeles, care se dezlănţuie în jurul nostru, absorbindu-ne energiile şi primejduindu-ne puterea, prestigiul sau cîştigurile.

Să revenim la cei doi părinţi descumpăniţi. Civilizaţia celui de Al Doilea Val, după cum am văzut, a sincronizat viaţa cotidiană, racordînd ritmurile somnului și veghei, ale muncii și jocului la cele ale maşinilor. Părinţilor, crescuţi în această civilizaţie, li se pare de la sine înţeles că munca trebuie să fie sincronizată, că toată lumea trebuie să vină la lucru la aceeaşi oră, că aglomeraţia din orele de vîrf în transportul public este inevitabilă, că orele de masă trebuie să fie fixe, iar copiilor să li se inoculeze de la o vîrstă fragedă obişnuinţa orarului riguros și a punctualităţii. Aceşti părinţi sînt contrariaţi de nonşalanţa cu care copiii lor tratează orele la care au întîlniri și nu pot să priceapă de ce programul de muncă de la 9 la 5 (sau un alt orar fix), care s-a dovedit destul de bun în trecut, este considerat acum dintr-o dată, de către aceștia, ca intolerabil.

Motivul e că Al Treilea Val, pe măsură ce înaintează, aduce cu sine o percepție total diferită a timpului. În timp ce Al Doilea Val lega viaţa de ritmul maşinii, Al Treilea Val sfidează această sincronizare mecanică, modifică ritmurile sociale fundamentale și, prin aceasta, ne eliberează de maşină.

Odată ce am înţeles lucrul acesta, nu ne va surprinde faptul că una din inovaţiile cu cea mai rapidă răspîndire în industrie în anii '70 a fost „orarul glisant", care permite angajaţilor ca, între anumite limite dinainte stabilite, să aleagă singuri între ce ore să lucreze. În loc să ceară ca toată lumea să sosească la poarta fabricii sau la birou la aceeaşi oră sau, eventual, la ore eşalonate, dar dinainte fixate, companiile care au adoptat orarul glisant stabilesc de obicei anumite intervale din zi cînd întregul personal trebuie să fie prezent, restul orelor rămînînd flexibile. Fiecare angajat poate să aleagă din partea flexibilă orele în care va lucra.

Aceasta înseamnă că un ins „diurn“, adică unul ale cărui ritmuri biologice îl trezesc de regulă dimineața devreme, poate alege pentru începerea serviciului său ora 8 dimineața, în timp ce unul „nocturn“, cu un metabolism diferit, poate alege să-și înceapă serviciul la ora 10 sau 10,30. Înseamnă, de asemenea, că o muncitoare își poate rezerva timp pentru a-și face menajul, a merge după cumpărături sau a-și duce copilul la doctor. Grupuri de angajați care doresc să se întîlnească pentru a merge împreună la bowling dimineața devreme sau după-amiază au posibilitatea să-și potrivească reciproc orele de serviciu. Pe scurt, timpul însuși se demasifică.

Introducerea orarului glisant a început din 1965, cînd o economistă din R.F. Germania, Christel Kämmerer, l-a recomandat ca pe o modalitate de a aduce mai multe mame în cîmpul muncii. În 1967 firma Messerschmitt-Bölkow-Blohm, „Boeingul vest-german“, a descoperit că mulți din muncitorii ei vin la serviciu obosiți din cauza aglomerației infernale din orele de vîrf. Conducerea firmei a întreprins atunci un experiment precaut, permițînd unui număr de 2 000 de muncitori să nu se mai încadreze în orarul rigid de la 8 la 15, ci să-și aleagă singuri orele la care să se prezinte la locul de muncă. În răstimp de doi ani toți cei 12 000 de angajați ai acestei firme au fost trecuți pe orarul glisant, iar unele servicii au renunțat pînă și la cele cîteva ore de prezență obligatorie a tuturor.

Revista *Europa* informa în 1972 că „...în vreo 2 000 de firme vest-germane conceptul noțional al punctualității rigide a dispărut pentru totdeauna... Motivul este introducerea *Gleitzeit*-ului, adică a orelor „glisante“ sau „flexibile“. În 1977 nu mai puțin de un sfert din totalul forței de muncă din R.F. Germania, adică peste 5 milioane de salariați, lucrau într-o formă sau alta de orar glisant, sistem practicat și de un număr de 22 000 de companii, cu

circa 4 milioane de muncitori, din Franța, Finlanda, Danemarca, Suedia, Italia și Marea Britanie. În Elveția, 15—20 la sută din totalul firmelor industriale trecuseră la noul sistem pentru tot personalul lor sau pentru o parte a lui.

Curînd firmele multinaționale (această mare forță a difuziunii culturale în lumea de astăzi) au început să exporte sistemul și în afara Europei. Nestlé și Lufthansa, de exemplu, l-au introdus la filialele lor din Statele Unite. Potrivit unui raport întocmit pentru American Management Association de către prof. Stanley Nollen și consultanta Virginia Martin, 13 la sută din totalul companiilor din S.U.A. foloseau în 1977 orare glisante. Autorii raportului estimau că în cîțiva ani urma să se ajungă la 17 la sută, ceea ce reprezintă peste 8 milioane de muncitori. Printre firmele americane care experimentează sistemul orarului glisant se numără giganți ca Scott Paper, Bank of California, General Motors, Bristol-Meyers și Equitable Life.

Unele dintre cele mai conservatoare sindicate — purtătoare ale *statu-quo*-ului celui de Al Doilea Val — au ezitat. Muncitorii însă — în general — văd în orarul glisant un factor eliberator. „Tinerele căsătorite — spunea directorul unei firme de asigurări din Londra — au fost de-a dreptul încîntate de această inovație". O anchetă făcută în Elveția a relevat că nu mai puțin de 95 la sută din muncitorii afectați aprobă noul sistem. 35 la sută din persoanele chestionate — printre ei fiind mai mare ponderea bărbaților — declară că acum își petrec mai mult timp în mijlocul familiei.

O femeie de culoare, angajată la o bancă din Boston, fusese pe punctul de a fi concediată pentru că, deși altminteri era o bună lucrătoare, întîrzia întotdeauna la program. Întîrzierile ei nu făceau decît să întărească clișeele rasiste după care lucrătorii negri sînt „leneși" și oameni „pe care nu te poți bizui". Dar cînd serviciul în care lucra a trecut la un orar glisant,

femeia n-a mai avut întîrzieri. După cum precizează sociologul Allen R. Cohen, s-a dovedit pînă la urmă „că ea întîrzia pentru că trebuia să-şi lase zilnic băieţelul la o creşă, ceea ce o împiedica să ajungă la serviciu la ora de începere a programului".

Patronii, la rîndul lor, raportează o productivitate mai înaltă, reducerea absenteismului şi alte avantaje. Există, desigur, şi probleme, ca şi cu orice altă inovaţie, dar, după cum rezultă dintr-o anchetă făcută de Asociaţia Americană de Management, numai 2 la sută din companiile care au încercat să introducă orarul glisant au revenit la vechea structură rigidă a timpului. Un cadru de conducere de la Lufthansa rezumă situaţia astfel : „Nu mai există în prezent o problemă a punctualităţii".

Gorgona veşnic trează

Dar orarul glisant, căruia i s-a făcut multă reclamă, nu este decît o mică parte din restructurarea generală a timpului pe care o aduce cu sine Al Treilea Val. Constatăm şi o puternică tendinţă de creştere a ponderii muncii de noapte. Tendinţa se manifestă nu atît în centre tradiţionale ale industriei prelucrătoare, cum sînt Akron sau Baltimore, care au avut întotdeauna mulţi muncitori în schimburile de noapte, cît în sectoarele serviciilor în rapidă expansiune şi în industriile de vîrf, computerizate.

„Oraşul modern — declară ziarul francez *Le Monde* — este o Gorgonă care nu doarme niciodată şi în care... creşte numărul celor ce lucrează în afara ritmurilor diurne (normale)". Pe ansamblul ţărilor cu tehnologie avansată lucrătorii de noapte constituie în prezent între 15 şi 25 la sută din totalul forţei de muncă. În Franţa, de exemplu, procentul a crescut de la numai 12 în 1957 la 21 în 1974. În Statele Unite, numărul muncitorilor de noapte cu program complet a sporit cu 13 la sută între anii 1974 şi

1977 ; iar totalul, incluzînd şi pe cei cu program redus, a ajuns la 13,5 milioane.

Şi mai spectaculoasă este răspîndirea muncii cu program redus, precum şi preferinţa subliniată a multor persoane pentru această formulă. În zona Detroitului, potrivit unor estimări, 65 la sută din totalul forţei de muncă angajate în reţeaua de magazine J.L.Hudson constă din lucrători cu orar parţial. Prudential Insurance are în jur de 1 600 de angajaţi de acest fel în birourile sale din S.U.A. şi Canada. Pe ansamblu, în Statele Unite există, la fiecare cinci lucrători cu program complet, un lucrător cu timp de muncă parţial acceptat de bunăvoie, iar din 1974 încoace această din urmă categorie de lucrători creşte numeric de două ori mai repede decît prima.

Această tendinţă capătă o asemenea amploare încît un studiu din 1977, efectuat de cercetători de la Universitatea Georgetown, sugerează că în viitor s-ar putea ca aproape toate slujbele să intre în formula muncii cu orar parţial. Studiul intitulat *Permanent Part-Time Employment : The Manager's Perspective* a cuprins 68 de corporaţii, dintre care mai mult de jumătate foloseau deja lucrători cu orar parţial. Şi mai semnificativ este faptul că procentajul muncitorilor *şomeri* care caută numai munci cu orar redus s-a dublat în ultimii douăzeci de ani.

Crearea de locuri de muncă cu orar parţial este salutată în mod special de femei, de persoanele mai vîrstnice şi de semipensionari, precum şi de numeroşi tineri care sînt dispuşi să se mulţumească cu un cîştig mai mic, rămînîndu-le în schimb un timp mai mare pe care să îl consacre *hobby*-urilor, sportului ori preocupărilor religioase, artistice sau politice.

Asistăm, aşadar, la o ruptură radicală cu sincronizarea din epoca celui de Al Doilea Val. Combinarea orarului glisant, a orarului parţial şi a muncii de noapte înseamnă creşterea numărului celor ce lucrează în afara sistemului „de la nouă la cinci“ (sau a oricărui orar fix) şi tre-

cerea întregii societăţi la o funcţionare neîntreruptă pe parcursul celor 24 de ore.

Concomitent cu schimbarea structurii temporale a producţiei au loc schimbări paralele în obişnuinţele consumatorilor. Astfel este, bunăoară, proliferarea magazinelor universale de noapte. „Va deveni oare clientul de la 4 dimineaţa, care a fost multă vreme considerat un simbol al extravaganţei californienilor, o figură obişnuită în viaţa Estului mai puţin excentric ?“, se întreabă *The New York Times*. Răspunsul e un „Da“ categoric.

Reprezentantul unei reţele de magazine universale din estul Statelor Unite spunea despre compania sa că va ţine deschise magazinele toată noaptea, deoarece „oamenii se culcă acum mai tîrziu decît obişnuiau altădată“. Un reporter al ziarului *Times* îşi petrece o noapte la un magazin universal şi descrie diferiţi clienţi care vin să cumpere la ore tîrzii : un şofer de camion, a cărui soţie este bolnavă, face cumpărăturile pentru familia sa formată din şase persoane ; o tînără, care se duce la o întîlnire fixată după miezul nopţii, se abate în fugă pe la magazin să cumpere o felicitare ; un bărbat, care a stat pînă tîrziu la căpătîiul fiicei sale bolnave, intră grăbit să-i cumpere un banjo-jucărie şi zăboveşte cîteva clipe, ca să mănînce un hibachi ; o femeie, în drum spre casă după lecţia de olărit, trece să-şi facă cumpărăturile săptămînale ; un motociclist dă buzna la ora 3 dimineaţa ca să cumpere un pachet de cărţi de joc ; intră apoi doi bărbaţi care se duc împreună la pescuit...

Schimbările acestea afectează şi orele de masă, desincronizîndu-le în mod asemănător. Oamenii nu mai mănîncă toţi la aceeaşi oră, cum făceau cei mai mulţi odinioară. Schema rigidă a celor trei mese pe zi se destramă pe măsură ce apar tot mai multe localuri expres care servesc milioane de clienţi la toate orele zilei. Se schimbă şi modul de vizionare a programelor de televiziune, pe măsură ce programatorii concep emi-

siuni destinate în mod special „adulţilor din mediul urban, persoanelor cu munci de noapte sau, pur şi simplu, celor ce suferă de insomnie". Băncile renunţă şi ele la faimoasele lor „ore de ghişeu".

Gigantica Citibank din Manhattan face reclamă la televiziune noului său sistem de lucru automatizat. „Veţi fi în curînd martorii începutului unei revoluţionări a băncilor. Vă prezentăm noul serviciu nonstop de la Citibank... unde puteţi efectua majoritatea operaţiilor bancare curente la orice oră din zi şi din noapte. Dacă, să zicem, Don Slater doreşte în zorii zilei să-şi verifice contul, o poate face. Iar Brian Holland poate să transfere bani de pe libretul de economii în cecuri la purtător oricînd doreşte... Ştim cu toţii că viaţa nu se opreşte în loc la ora 3 după-amiază, de luni pînă vineri... Citibank nu doarme niciodată".

Privind, aşadar, în ansamblu modul în care societatea noastră îşi gospodăreşte acum timpul, constatăm o tendinţă subtilă dar puternică de abandonare a ritmurilor celui de Al Doilea Val şi de închegare a unei noi structuri temporale în vieţile noastre. Ceea ce se întîmplă este, de fapt, o demasificare a timpului întru totul paralelă demasificării altor trăsături ale vieţii sociale, sub impulsul celui de Al Treilea Val.

Orare individuale corelate

Deocamdată înregistrăm abia primele efecte sociale ale acestei restructurări a timpului. De exemplu, individualizarea tot mai pronunţată a orelor de serviciu uşurează povara muncii, dar în acelaşi timp sporeşte însingurarea şi izolarea socială. Dacă prietenii, amanţii şi membrii familiei lucrează toţi la ore diferite şi dacă nu se înfiinţează noi servicii care să-i ajute să-şi coordoneze orarele lor individuale, atunci le va fi din ce în ce mai greu să se întîlnească şi să aibă contacte sociale directe. Vechile locuri de întîlnire — cafeneaua din colţul străzii, picnicul

parohiei, serbările școlare — își pierd treptat semnificația lor tradițională. În locul lor trebuie inventate instituții ale celui de Al Treilea Val menite să faciliteze viața socială.

N-ar fi greu de imaginat, de pildă, un nou serviciu computerizat, care ar avea nu numai rostul de a-ți reaminti întîlnirile convenite, ci ar avea depozitate în memoria sa și „agendele“ diferiților prieteni și ale membrilor familiei, astfel încît orice membru al societății să poată afla, printr-o simplă apăsare pe buton, unde vor fi într-un moment sau altul prietenii și cunoștințele sale și să-și poată pune de acord programul său cu programele lor. Va fi nevoie însă, pe planul relațiilor sociale, de o asistență mult mai substanțială.

Demasificarea timpului produce și alte consecințe. De pe acum se pot vedea, de exemplu, efectele sale în domeniul transportului. Insistența, caracteristică celui de Al Doilea Val, pe orare de muncă și de masă rigide a generat binecunoscuta aglomerație din orele de vîrf. Demasificarea timpului redistribuie fluxul traficului atît în spațiu cît și în timp.

În fapt, pentru a-ți face o primă idee despre cît de mult a înaintat Al Treilea Val într-o anumită comunitate, e suficient să observi cum se desfășoară traficul urban. Dacă orele de vîrf sînt încă puternic accentuate și dacă întreg traficul merge într-un sens dimineața și în sens opus spre sfîrșitul zilei, înseamnă că predomină sincronizarea caracteristică celui de Al Doilea Val. În schimb, dacă traficul se desfășoară în tot cursul zilei, așa cum se întîmplă deja în tot mai multe orașe mari, și curge nu doar înainte și înapoi, ci în toate direcțiile, poți fi aproape sigur că industriile celui de Al Treilea Val au prins rădăcini, că personalul din servicii depășește cu mult, numeric, pe cel al lucrătorilor de fabrică, că a început să se răspîndească orarul glisant, că predomină munca de noapte și cea cu orar parțial și că nu vor întîrzia să-și facă

apariţia şi serviciile cu funcţionare în tot timpul nopţii — magazine alimentare cu autoservire, bănci, staţii de benzină şi restaurante.

Trecerea la orare mai flexibile şi mai personalizate reduce totodată costurile energetice şi poluarea, „netezind“ vîrfurile din graficul consumului. În S.U.A., întreprinderile de distribuire a energiei electrice din numeroase state aplică în prezent consumatorilor industriali şi cetăţenilor un sistem de taxare diferenţiat pe tranşe orare, pentru a descuraja consumul energiei în timpul tradiţionalelor ore de vîrf, în timp ce Serviciul pentru protejarea mediului din Connecticut a recomandat companiilor să introducă orare glisante ca un mijloc de a se conforma exigenţelor federale privitoare la mediul ambiant.

Iată, deci, unele din implicaţiile cele mai vizibile ale restructurării timpului. Pe măsură ce acest proces va continua în anii şi deceniile care vin, vom înregistra efecte şi mai profunde şi pe care deocamdată nu ni le putem imagina. Noile structuri temporale vor afecta ritmurile noastre cotidiene, vor afecta arta şi chiar şi metabolismul nostru. Căci modificînd timpul, modificăm implicit întreaga experienţă umană.

Computerele şi marijuana

Aceste ritmuri caracteristice celui de Al Treilea Val sînt generate de forţe psihologice, economice şi tehnologice profunde. La un prim nivel, ele izvorăsc din natura schimbată a populaţiei. Oamenii de astăzi, mai înstăriţi şi mai instruiţi decît părinţii lor şi avînd la dispoziţie un evantai mai larg de opţiuni, refuză pur şi simplu să se supună masificării. Cu cît diferă mai mult între ele muncile pe care oamenii le prestează sau produsele pe care le consumă, cu atît mai insistent pretind ei să fie trataţi ca indivizi şi cu atît creşte rezistenţa lor faţă de orarele impuse de societate.

La un alt nivel, însă, putem spune că ritmurile mai personalizate ale celui de Al Treilea Val se datorează unei game largi de tehnologii noi ce pătrund în viața noastră. Spre exemplu, videocasetele și magnetoscoapele permit telespectatorilor să înregistreze emisiunile preferate și să le vizioneze la ce oră doresc. Ziaristul Steven Brill scrie în legătură cu aceasta : „Probabil că în următorii doi-trei ani televiziunea va înceta să impună orarul ei telespectatorilor, chiar și celor mai devotați". Puterea pe care o aveau marile rețele — NBC, BBC sau NHK — de a sincroniza vizionarea este pe cale să apună.

Computerul începe și el să restructureze orarele noastre și concepțiile noastre despre timp. La drept vorbind, computerul este cel ce a făcut posibilă introducerea orarelor glisante în întreprinderile mari. La nivelul cel mai elementar, el înlesnește coordonarea complexă a miilor de orare personalizate, flexibile. El modifică însă totodată, sub aspect temporal, structura comunicării dintre noi, permițîndu-ne să obținem sau să facem schimb de date atît „sincron" (adică simultan) cît și „asincron".

Semnificația acestui fapt este ilustrată de răspîndirea pe care au căpătat-o „conferințele prin intermediul computerelor". Aceasta permite unui grup să comunice cu un altul prin terminale instalate la domiciliu sau în birouri. În prezent, un număr de circa 660 oameni de știință, viitorologi, planificatori și cadre din învățămînt din diferite țări poartă între ei lungi discuții despre energie, economie, descentralizare sau sateliții spațiali prin așa-numitul Electronic Information Exchange System. Teleimprimatoarele și videoecranele din casele sau birourile lor le permit să aleagă între comunicarea instantanee și comunicarea decalată. Fiecare din cei branșați la acest sistem, aflîndu-se la distanțe de multe fuse orare față de alții, poate transmite sau primi informații la orele care-i convin cel mai mult. Cui îi place poate

să lucreze şi la ora 3 dimineaţa. După cum mai mulţi pot să comunice simultan, dacă doresc.

Influenţa pe care computerul o exercită asupra timpului este însă şi mai profundă, modificînd însuşi modul nostru de a gîndi timpul. Computerul introduce un nou vocabular (cu termeni ca „timp real“, de exemplu) care clarifică, etichetează şi reconceptualizează fenomenele temporale. Ele încep să ia locul ceasornicului ca cel mai important dispozitiv de măsurare a timpului şi de instituire a ritmurilor de care dispune societatea.

Operaţiile computerului se desfăşoară cu o asemenea viteză încît prelucrarea datelor se efectuează în mod curent în ceea ce s-ar putea numi „timpi subliminali“, adică în intervale de timp prea scurte pentru ca simţurile omului să le poată detecta şi mult inferioare timpilor de reacţie ai sistemului nostru nervos. Dispunem în prezent de microimprimatoare acţionate de computere ce pot scrie 10 000—20 000 de rînduri pe minut, adică de 200 de ori mai mult decît ar putea cineva să citească ; şi aceasta este încă partea cea mai lentă a sistemelor informatice. În răstimp de 20 de ani informaticienii au trecut de la limbajul milisecundelor (miimi de secundă) la cel al nanosecundelor (miliardimi de secundă) — o comprimare a timpului aproape inimaginabilă pentru noi. E ca şi cum întreaga viaţă activă a unui individ, să zicem de 80 000 de ore de muncă — cîte 2 000 de ore anual, timp de 40 de ani — ar putea fi comprimată în numai 4,8 minute.

Există, pe lîngă computere, şi alte tehnologii sau produse ce acţionează în direcţia demasificării timpului. Anumite droguri psihotrope (pentru a nu mai vorbi de marijuana) modifică în noi percepţia timpului. Probabil că pe măsură ce vor apărea droguri mult mai sofisticate de acest fel, pînă şi simţul nostru intern al timpului, experienţa duratei vor deveni mai individualizate, mai puţin universale — cu efecte binevenite sau, poate, dimpotrivă, nefaste.

În timpul civilizației celui de Al Doilea Val, mașinile erau sincronizate în mod greoi între ele, iar muncitorii de la liniile de asamblare erau sincronizați la mașini, cu toate consecințele sociale numeroase ce decurgeau de aici. În prezent sincronizarea mașinilor a atins nivele atît de înalte, iar ritmul muncitorilor, chiar și al celor mai rapizi, este atît de lent în comparație cu cel al mașinilor, încît avantajele tehnologiei nu pot fi valorificate pe deplin prin cuplarea, ci, dimpotrivă, prin decuplarea muncitorilor de la mașini.

Altfel spus, în timpul civilizației celui de Al Doilea Val, sincronizarea mașinilor îl aservea pe om performanțelor mașinii și închidea întreaga viață socială într-un cadru comun. Acest lucru s-a petrecut deopotrivă în societățile capitaliste și în cele socialiste. Acum, cînd sincronizarea mașinilor devine mai precisă, în locul încătușării oamenilor are loc eliberarea lor progresivă.

Punctualitatea, așa cum am arătat mai sus, n-a fost deosebit de importantă în civilizația Primului Val, dat fiind că muncile agricole nu se caracterizau printr-o strînsă interdependență. Odată cu venirea celui de Al Doilea Val, întîrzierea unui singur lucrător putea avea repercusiuni imediate și dramatice asupra muncii multor altora din fabrica sau biroul în care el muncea. Așa se explică enorma presiune culturală în direcția asigurării punctualității.

Acum, cînd Al Treilea Val aduce cu sine orare individualizate în locul celor universale sau masificate, efectele întîrzierii nu mai sînt la fel de clare. Întîrzierea cuiva poate crea un inconvenient pentru un prieten sau un coleg de muncă, dar efectele ei dereglante asupra producției, deși potențial sînt încă mari la unele locuri de muncă, devin din ce în ce mai puțin evidente. Este acum greu de spus — mai ales cînd e vorba de tineri — unde anume punctualitatea este cu adevărat importantă și unde este cerută, dimpotrivă, numai în virtutea obișnuinței, ca semn de

politeţe sau ritual. Ea rămîne vitală în anumite situaţii, dar pe măsura răspîndirii calculatoarelor şi pe măsură ce oamenii capătă posibilitatea de a se racorda şi decupla după voie de la ciclul diurn, scade numărul lucrătorilor a căror eficienţă atîrnă de punctualitate.

Ca urmare, ceasornicul nu ne mai obsedează la fel de mult ca înainte, iar la tineri se dezvoltă o atitudine mai decontractată faţă de timp. Întocmai ca şi moralitatea, punctualitatea devine situaţională.

Într-un cuvînt, pe măsura înaintării celui de Al Treilea Val, care pune sub semnul întrebării vechile deprinderi industriale, se schimbă raportul întregii civilizaţii faţă de timp. Vechea sincronizare de tip mecanic, care a înăbuşit într-o măsură atît de mare spontaneitatea şi bucuria vieţii şi care a fost virtual simbolul celui de Al Doilea Val, este pe cale de dispariţie. Poate că tinerii care resping regimul muncii „de la 9 la 5" şi manifestă indiferenţă faţă de punctualitatea clasică nu-şi dau seama de ce se poartă aşa. Fapt e că în „lumea reală" timpul însuşi a suferit o schimbare, iar odată cu aceasta am schimbat şi noi regulile de bază după care ne călăuzeam altădată.

Mentalitatea poststandardizată

Al Treilea Val schimbă nu numai tipul de sincronizare creat de Al Doilea Val. El atacă şi o altă trăsătură de bază a vieţii industriale : standardizarea.

Codul nescris al societăţii celui de Al Doilea Val a rostogolit tăvălugul standardizării peste multe lucruri — de la valori, greutăţi, măsuri, timp şi monede, pînă la produse şi preţuri. Industriaşii celui de Al Doilea Val s-au străduit din toate puterile să facă identic orice reper, iar unii continuă în acelaşi fel şi astăzi.

După cum am văzut, cei mai inteligenţi dintre oamenii de afaceri din zilele noastre ştiu să personalizeze producţia lor (în dispreţul standardi-

zării) la costuri cît mai reduse și găsesc căi ingenioase de a-și individualiza produsele și serviciile. În cadrul populației ocupate, numărul lucrătorilor care prestează munci identice devine tot mai mic pe măsură ce crește varietatea ocupațiilor. Salariile și veniturile suplimentare încep să se diferențieze tot mai mult de la un muncitor la altul. Muncitorii înșiși devin mai diferiți unul de altul, și cum ei sînt și consumatori, aceste diferențe se repercutează în mod direct și pe piață.

Îndepărtarea de tradiționala producție de masă este însoțită, astfel, de o demasificare paralelă a marketingului, comercializării și consumului. Consumatorii încep să aleagă nu numai în funcție de faptul că un produs îndeplinește o funcție specifică — materială sau psihologică —, ci și în funcție de modul în care acest produs se încadrează în configurația mai largă a produselor și serviciilor pe care ei le solicită. Aceste configurații puternic individualizate sînt pasagere, cum sînt și stilurile de viață la definirea cărora contribuie. Consumul, asemeni producției, devine configurațional. Producția poststandardizată atrage după sine un consum poststandardizat.

Pînă și prețurile, standardizate în perioada celui de Al Doilea Val, încep acum să se destandardizeze, deoarece, produsele diferențiindu-se după client, este firesc ca și prețurile să se diferențieze. Prețul unui automobil depinde de opțiunile comandate de cumpărător; tot așa, prețul unei combine muzicale hi-fi depinde de elementele asamblate în ea și de cantitatea de muncă pe care cumpărătorul e dispus s-o ia asupra sa pentru a o monta ; prețurile avioanelor, ale instalațiilor de foraj submarin, ale navelor, ale computerelor și ale altor produse încorporînd tehnologie înaltă variază de la un exemplar la altul.

Tendințe similare se observă în politică. Opiniile politice se destandardizează tot mai mult pe măsură ce consensul se destramă într-o țară

după alta și apar mii de grupuri ad-hoc, militînd fiecare pentru cîte un obiectiv limitat și adesea temporar. Cultura însăși, la rîndul său, se destandardizează din ce în ce mai mult.

Asistăm, astfel, la destrămarea mentalității de masă, pe măsură ce își croiesc drum noile mijloace de comunicare descrise în capitolul 13. Demasificarea mijloacelor de informare — apariția de minireviste, de buletine și de comunicări, deseori xeroxate, destinate unui cerc restrîns de persoane, împreună cu afirmarea televiziunii prin cablu, a casetei și a computerului, spulberă imaginea standardizată despre lume propagată de tehnologiile de comunicație ale celui de Al Doilea Val și injectează în societate o diversitate de imagini, idei, simboluri și valori. Folosim astăzi nu numai produse personalizate, ci și diverse simboluri pentru personalizarea viziunilor noastre despre lume.

Iată cum rezuma *Art News* opiniile lui Dieter Honisch, directorul Galeriei Naționale din Berlinul Occidental : „Ceea ce este admirat la Köln poate să nu fie acceptat la München și ceea ce are succes la Stuttgart poate să nu impresioneze publicul din Hamburg. Dominată de interese fragmentate, țara își pierde treptat simțul culturii naționale".

Nimic nu exprimă mai pregnant procesul acesta de destandardizare culturală decît un recent articol din publicația *Christianity Today*, o exponentă de frunte a protestantismului conservator din America : „Mulți creștini — citim în acest articol — par deconcertați de existența atît de multor traduceri diferite ale Bibliei. Creștinii de altădată nu aveau la dispoziție atîtea alegeri". După care urmează fraza-cheie : „*Christianity Today* recomandă ca nici una din versiuni să nu fie considerată «standard»". Pînă și între hotarele înguste ale traducerii biblice, ca și în religie în general, ideea unui standard unic este pe cale să dispară. Concepțiile noastre religioase, aidoma gusturilor noastre, devin mai puțin uniforme și mai puțin standardizate.

Toate acestea ne îndepărtează de acea societate huxleyană sau orwelliană alcătuită din umanoizi fără chip, depersonalizaţi, pe care ar sugera-o o simplă prelungire a tendinţelor celui de Al Doilea Val, conducîndu-ne, dimpotrivă, spre o profuziune de stiluri de viaţă şi de personalităţi pregnant individualizate. Asistăm la naşterea unei „mentalităţi poststandardizate“ şi a unui „public poststandardizat“.

Procesul acesta generează propriile lui probleme sociale, psihologice şi filozofice, pe care în parte le simţim deja în însingurarea şi izolarea socială din jurul nostru, însă ele diferă în mod pregnant de problemele conformismului de masă, care ne-au obsedat în timpul erei industriale.

Dat fiind că Al Treilea Val nu este încă dominant nici măcar în ţările cele mai avansate din punct de vedere tehnic, noi mai simţim încă izbiturile curenţilor celui de Al Doilea Val. Sîntem încă în situaţia de a trebui să ducem la capăt anumite lucruri pe care acesta din urmă le-a lăsat neterminate. De exemplu, editarea de cărţi legate, care în Statele Unite a rămas mult timp o industrie slab afirmată, atinge abia acum stadiul comercializării de masă, la care editarea cărţilor broşate şi majoritatea altor industrii de consum au ajuns cu mai bine de o generaţie în urmă. Alte mişcări ale celui de Al Doilea Val par aproape donchişoteşti, cum este cea care la ora actuală militează pentru adoptarea sistemului metric în S.U.A., astfel încît unităţile de măsură americane să fie puse de acord cu cele europene. Altele se inspiră din edificarea birocratică de imperii, cum este stăruinţa tehnocraţilor Pieţei Comune de la Bruxelles de a „armoniza“ totul, începînd cu oglinzile retrovizoare de la automobile şi terminînd cu diplomele universitare — „armonizarea“ fiind echivalentul pompos în uz pentru standardizarea de tip industrial.

În fine, există şi mişcări ce ar dori, literalmente, să dea înapoi acele ceasornicului, cum

este în învățămîntul american mișcarea care cere să se revină la predarea disciplinelor de bază. Contrariată pe drept cuvînt de efectele dezastruoase ale învățămîntului de masă, această mișcare nu înțelege că într-o societate demasificată este nevoie de noi strategii educaționale, drept care încearcă să restaureze și să impună uniformitatea în școli.

Toate aceste încercări de a realiza uniformitatea nu sînt însă, în esență, decît lupte de ariergardă ale unei civilizații istovite. Schimbarea pe care o produce Al Treilea Val merge în direcția unei diversități crescînde și nu în direcția standardizării și mai accentuate a vieții. Constatarea este deopotrivă valabilă pentru idei, pentru convingerile politice, înclinațiile sexuale, metodele educaționale, obișnuințele alimentare, credințele religioase, atitudinile etnice, gustul muzical, modă și structurile familiale, ca și pentru producția automatizată.

Am ajuns la un punct de cotitură istoric, cînd standardizarea — unul din principiile călăuzitoare ale civilizației celui de Al Doilea Val — este pe cale de a fi înlocuită.

Noua matrice

După ce am văzut cît de repede ne distanțăm de sincronizarea și standardizarea de tip industrial, nu ne vom mira să descoperim că și alte capitole ale codului social sînt pe cale de a fi rescrise.

Am arătat mai înainte că toate societățile au nevoie, într-o anumită măsură, atît de centralizare, cît și de descentralizare, dar că civilizația celui de Al Doilea Val a pus un accent enorm pe prima, în detrimentul celei de-a doua. Marii standardizatori care au contribuit la edificarea industrialismului au lucrat mînă-n mînă cu marii centralizatori, de la Hamilton și Lenin pînă la Roosevelt.

Astăzi se afirmă în mod evident o tendință de sens contrar. Apar noi partide politice, noi

tehnici de gestiune şi noi filozofii, care atacă în mod explicit premisele centraliste ale celui de Al Doilea Val. Descentralizarea a devenit o chestiune politică arzătoare.

În Suedia, o coaliţie de partide mici, în cea mai mare parte adepte ale descentralizării, a izbutit să răstoarne de la putere pe social-democraţii centralişti, după o guvernare a acestora de 44 de ani. Franţa a fost zguduită în anii din urmă de controverse asupra descentralizării şi regionalismului, în timp ce de cealaltă parte a Mării Mînecii o fracţiune a naţionaliştilor scoţieni revendică o „radicală descentralizare economică". Mişcări politice asemănătoare se înregistrează şi în alte părţi ale Europei Occidentale, în timp ce în Noua Zeelandă a luat fiinţă Partidul Valorilor, un partid deocamdată mic, care cere „o lărgire a funcţiilor şi autonomiei administraţiilor regionale şi locale... cu reducerea concomitentă a funcţiilor şi dimensiunilor guvernului central".

Ideea descentralizării are susţinători şi în Statele Unite, din ea alimentîndu-se cel puţin în parte revolta contribuabililor care, oricum am aprecia-o, se face simţită în întreaga ţară. Şi la nivel municipal ideea descentralizării cîştigă forţă, politicienii locali revendicînd aşa-numita „neighborhood power", puterea de cartier. Are loc o proliferare a grupurilor de cartier active, de la ROBBED (Residents Organized for Better and Beautiful Environmental Development) din San Antonio, la CBBB (Citizens to Bring Broadway Back) din Cleveland şi People's Firehouse din Brooklyn. Multe consideră guvernul central de la Washington ca fiind mai degrabă sursa necazurilor locale decît un mijloc potenţial de a le înlătura.

Monseniorul Geno Baroni, el însuşi odinioară militant pentru autonomie locală şi pentru drepturile civile, iar actualmente secretar adjunct pentru colectivităţile locale la Ministerul Locuinţelor şi al Dezvoltării Urbane, este de părere

că astfel de grupuri mici, descentralizate, reflectă dezmembrarea mecanismului politic și incapacitatea guvernului central de a face față diversității condițiilor locale și diversității existente în sînul populației. După cum scrie *The New York Times*, militanții pentru autonomie locală cîștigă „victorii la Washington și în întreaga țară".

Filozofia descentralizării cîștigă teren și la institutele de arhitectură și planificare, de la Berkeley și Yale din Statele Unite, pînă la Asociația de Arhitectură din Londra, unde, între altele, studenții explorează noi tehnologii pentru controlul mediului, încălzire cu energie solară sau agricultură urbană, cu scopul ca în viitor comunitățile să poată deveni parțial independente în aceste domenii. Impactul acestor tineri planificatori și arhitecți se va face mai puternic simțit în anii următori, pe măsură ce vor ocupa funcții de răspundere.

Ceea ce e mai important, „descentralizarea" a devenit un cuvînt de ordine în domeniul gestiunii, marile companii întrecîndu-se între ele în a se scinda în subunități mai mici și mai autonome. Tipică a fost în acest sens reorganizarea giganticei corporații Esmark, Inc., cu ramificații în industriile alimentară, chimică, a petrolului și în asigurări. „În trecut, — declara președintele acestei firme, Robert Reneker — afacerile noastre se mișcau greoi... Singura cale de a desfășura un efort coordonat a fost împărțirea întreprinderii în subunități mai mici și mai ușor de condus". Rezultatul a fost fragmentarea firmei Esmark în 1 000 de subunități diferite, fiecare cu o mare marjă de responsabilitate pentru funcționarea sa. „Reorganizarea a avut drept rezultat — după cum scria *Business Week* — despovărarea lui Reneker de bagajul deciziilor de rutină. Descentralizarea este evidentă la Esmark peste tot, cu excepția controalelor financiare".

Importantă este însă nu firma Esmark, care de atunci probabil că s-a mai reorganizat de

cîteva ori, ci tendința generală pe care ea o ilustrează. Şi alte sute, poate chiar mii de companii se află într-un proces de continuă reorganizare, descentralizare, uneori sărind chiar peste cal și trebuind să mai dea înapoi, dar reducînd treptat, cu timpul, controlul asupra operațiilor curente.

La un nivel şi mai profund, marile organizații modifică structurile de autoritate pe care se sprijinea centralismul. Firma sau agenția guvernamentală tipică din epoca celui de Al Doilea Val era organizată după principiul „un om, un şef". Un angajat sau şef de serviciu putea să aibă mulți subalterni, dar nu avea de dat socoteală decît unui singur superior. Acest principiu însemna că toate firele de comandă duceau spre centru.

Astăzi este fascinant să vezi cum sistemul acesta se prăbușește sub propria lui greutate în ramurile avansate ale industriei, în servicii, în lumea liber-profesioniştilor şi în multe agenții guvernamentale. Adevărul e că numărul celor care au mai mult de un şef este în creștere.

Am atras atenția, în cartea mea *Şocul viitorului*, asupra faptului că înăuntrul marilor organizații se înmulțesc unitățile temporare de felul grupurilor operative, al comitetelor interdepartamentale şi al echipelor de proiect. Am botezat acest fenomen „ad-hocrație". De atunci încoace multe din marile companii au trecut la încorporarea acestor unități tranziente într-o structură formală radical nouă, numită „organizare matriceală". În locul controlului centralizat, organizarea matriceală folosește ceea ce se cheamă un „sistem de comandă multiplu".

Potrivit acestui mod de organizare, fiecare angajat este ataşat cîte unei secții sau unui serviciu și răspunde, ca de obicei, în fața unui superior. În același timp, însă, el este repartizat într-una sau mai multe echipe pentru lucrări pe care nu le poate realiza o singură secție sau

serviciu. Astfel, o echipă de proiect tipică poate reuni lucrători din producţie, cercetare, desfacere, engineering, finanţe, ca şi din alte sectoare. Membrii acestei echipe răspund faţă de conducătorul de proiect, ca şi faţă de şeful „normal".

Aceasta face ca în prezent tot mai mulţi oameni să răspundă faţă de un şef în chestiuni pur administrative şi faţă de altul (sau faţă de mai mulţi alţii) în chestiunile practice, de muncă efectivă. Acest sistem permite angajaţilor să-şi distribuie simultan atenţia asupra mai multor obiective. El accelerează circuitul informaţional, împiedicîndu-i să privească problemele prin prisma îngustă a unui singur departament. Sistemul permite organizaţiei să reacţioneze adecvat la circumstanţele variate şi mereu schimbătoare. Totodată, el subminează în mod activ controlul centralizat.

Organizarea de tip matriceal, introdusă pentru prima dată la General Electric din Statele Unite şi la Skandia Insurance din Suedia, se întîlneşte acum în foarte multe locuri, de la spitale şi firme de contabilitate pînă la Congresul S.U.A. (unde proliferează tot felul de birouri de decontare şi comitete locale semioficiale). Matricea — apreciază prof. S.M. Davis de la Boston University şi prof. P. R. Lawrence de la Harvard — „nu este o tehnică de management oarecare sau o modă efemeră..., ci reprezintă o ruptură radicală..., un nou gen de organizare a business-ului".

Iar acest nou gen de organizare este prin chiar esenţa sa mai puţin centralizat decît vechiul sistem, cu un singur şef, caracteristic epocii celui de Al Doilea Val.

Un fenomen de cea mai mare importanţă este descentralizarea economiei în ansamblu. O dovadă este afirmarea puterii băncilor mici regionale din Statele Unite în faţa celor cîţiva giganţi tradiţionali ai pieţei financiare. (Pe măsură ce industria devine mai dispersată geografic, firme care în trecut trebuiau să se bizuie pe

băncile considerate a reprezenta „centrul financiar“ se reorientează tot mai mult spre băncile regionale. „Viitorul în activitatea bancară din S.U.A. nu mai aparţine băncilor pieţei financiare“ — declară Kenneth L. Roberts, preşedintele băncii First American din Nashville.) Iar ceea ce se petrece cu sistemul bancar face parte dintr-un proces mai larg, care a cuprins întreaga economie.

Al Doilea Val a dat naştere primelor pieţe cu adevărat naţionale, ca şi conceptului însuşi de economie naţională. Odată cu acestea au fost create instrumentele naţionale de gestiune economică — planificarea centrală în ţările socialiste, iar în cele capitaliste băncile centrale şi politicile monetare şi fiscale naţionale. Nici unul din aceste instrumente nu mai dă astăzi randament — ceea ce îi pune în încurcătură pe economiştii şi politicienii celui de Al Doilea Val care se străduiesc să conducă sistemul.

Deşi nu ne dăm încă seama cu toată claritatea, economiile naţionale se scindează rapid în părţi regionale şi sectoriale — în economii subnaţionale ce-şi au propriile lor probleme distinctive şi diferite. Regiunile, fie că este vorba de Centura Soarelui din Statele Unite, de Mezzogiorno din Italia sau de Kansai din Japonia, în loc să se uniformizeze, cum se întîmpla în timpul erei industriale, urmează o tendinţă divergentă în ceea ce priveşte necesităţile energetice, resursele, structura profesională a populaţiei, nivelul educaţional, cultura şi alţi factori-cheie. La aceasta se adaugă faptul că multe din aceste economii subnaţionale au atins acum proporţiile pe care le aveau numai cu o generaţie în urmă economiile naţionale.

Nerecunoaşterea acestei situaţii explică în bună măsură falimentul eforturilor depuse de guverne pentru stabilizarea economiei. Orice încercare de a zăgăzui inflaţia sau şomajul prin reduceri sau măriri ale impozitelor la scară naţională sau prin alte măsuri uniforme, nediferenţiate, nu face decît să agraveze boala.

Cei ce încearcă să controleze economiile celui de Al Treilea Val cu asemenea instrumente centralizate, preluate de la Al Doilea Val, sînt asemeni unui medic care, sosind într-o dimineaţă la spital, ar prescrie orbeşte o aceeaşi injecţie cu adrenalină pentru toţi pacienţii, indiferent dacă au un picior rupt, o hernie de splină, o tumoare cerebrală sau o unghie încarnată. Numai o gestiune economică din ce în ce mai descentralizată poate da rezultate în economia actuală, fiindcă şi ea se descentralizează progresiv chiar în momentul cînd pare cea mai universală şi mai uniformă.

Toate aceste tendinţe anticentraliste — în politică, în organizarea corporaţiilor sau a administraţiei publice şi în economia însăşi (întărite de schimbările paralele pe care le suferă mijloacele de informare, distribuţia tehnicii informatice, sistemele energetice şi multe alte domenii) creează o societate cu totul nouă şi fac ca reguli ce au fost valabile pînă mai ieri să devină caduce.

O combinaţie de mic şi mare

Sosirea celui de Al Treilea Val determină revizuirea şi a multor altor capitole ale codului social impus de Al Doilea Val. Astfel, este supus unui atac vehement accentul obsesiv pe care civilizaţia celui de Al Doilea Val l-a pus pe maximizare. Nicicînd în trecut adepţii principiului „mare înseamnă bun" n-au fost atacaţi atît de aprig de către susţinătorii devizei „lucrurile mici sînt frumoase". Abia în anii '70, o carte intitulată *Small is Beautiful* (Lucrurile mici sînt frumoase) a putut să devină un bestseller mondial influent.

Vedem cum pretutindeni cîştigă cu încetul teren adevărul că mult lăudatele economii bazate pe întreprinderi gigantice îşi au limitele lor şi că multe organizaţii au depăşit aceste limite. Corporaţiile caută acum febril căi de reducere a mărimii unităţilor lor. Noile tehnologii şi creş-

terea ponderii serviciilor acţionează deopotrivă în direcţia reducerii accentuate a dimensiunilor întreprinderilor. Fabricile sau birourile tradiţionale ale celui de Al Doilea Val, cu mii de oameni adunaţi sub acelaşi acoperiş, vor deveni o raritate în ţările cu tehnologie avansată.

În Australia, cînd l-am rugat pe preşedintele unei companii de automobile să-mi descrie cum va arăta uzina de automobile a viitorului, el mi-a spus ferm convins : „Niciodată nu m-aş mai apuca să construiesc o uzină cum este aceasta, cu şapte mii de muncitori sub acelaşi acoperiş. Aş fragmenta-o în unităţi mici, de cîte trei-patru sute de muncitori. Noile tehnologii oferă acum o asemenea posibilitate". Am mai auzit de atunci opinii similare formulate de preşedinţi sau directori generali ai unor companii din industria alimentară şi din multe alte ramuri.

Astăzi începem să înţelegem că *nici* mare, *nici* mic nu este neapărat frumos, că frumoasă cu adevărat este doar mărimea potrivită, amestecul inteligent de mare *şi* mic. E. F. Schumacher, autorul cărţii *Small is Beautiful* ştia acest lucru mai bine decît unii dintre discipolii săi mai necumpătaţi. El le spunea odată unor prieteni ai săi că dacă ar fi trăit într-o lume cu organizaţii mici, ar fi scris o carte intitulată *Big is Beautiful* (Lucrurile mari sînt frumoase).

S-a început, de asemenea, experimentarea unor noi forme de organizare, care combină avantajele celor două. De exemplu, răspîndirea rapidă a concesionărilor în Statele Unite, Marea Britanie, Olanda şi alte ţări reprezintă adesea o reacţie la penuria de capitaluri sau la evoluţia imprevizibilă a impozitelor şi poate fi criticată pe diferite temeiuri. Ea reprezintă însă totodată o metodă de creare rapidă de mici unităţi şi de conectare a lor în sisteme mai mari, cu grade variabile de centralizare sau descentralizare. Este o încercare de a îmbina organizaţii de mărimi diferite — mari şi mici.

Maximizarea caracteristică celui de Al Doilea Val este pe cale de a fi abandonată. Se impune tot mai mult ideea mărimii adecvate.

Societatea nu mai priveşte cu ochi buni nici specializarea şi profesionalismul. Codul celui de Al Doilea Val a aşezat figura expertului pe un piedestal impunător. Una din regulile de bază ale acestui cod era „Specializează-te spre a reuşi“. Acum asistăm în toate domeniile, inclusiv în politică, la o schimbare profundă în atitudinea faţă de experţi. Priviţi odinioară ca o sursă infailibilă de inteligenţă neutră, specialiştii nu se mai bucură azi de aceeaşi aprobare din partea publicului. Sînt tot mai des criticaţi că îşi urmăresc propriile lor interese şi că au ochelari de cal. Observăm că se depun tot mai multe eforturi pentru restrîngerea puterii experţilor, prin includerea de nespecialişti în organele de decizie — bunăoară la spitale şi în alte instituţii.

Părinţii revendică dreptul de a influenţa deciziile şcolare, nemaifiind de acord să le lase exclusiv în seama educatorilor de profesie. Un grup operativ din statul Washington, după ce a efectuat acum cîţiva ani un studiu asupra participării politice a cetăţenilor, formula următoarea concluzie, ce redă esenţa noii atitudini : „Nu-i nevoie să fii expert pentru a şti ce vrei !“.

Printre principiile pe care le-a încurajat civilizaţia celui de Al Doilea Val se numără şi concentrarea. Ea a concentrat banii, energia, resursele şi oamenii. A adunat mulţimi imense în concentrări urbane. Şi această tendinţă a început acum să se inverseze : asistăm azi la o creştere a dispersării geografice. În ceea ce priveşte energia, în loc să ne bazăm, ca pînă acum, pe depozite concentrate de combustibili fosili, mergem spre o varietate de forme de energie mai larg dispersate. Asistăm totodată la numeroase experienţe vizînd „deconcentrarea“ populaţiilor din şcoli, spitale şi instituţii psihiatrice.

Pe scurt, dacă am parcurge sistematic întregul cod al civilizaţiei celui de Al Doilea Val, de

la standardizare şi sincronizare pînă la centralizare, maximizare. specializare şi concentrare, am putea arăta, rînd pe rînd, cum pe măsura înaintării celui de Al Treilea Val are loc o revoluţionare a vechilor reguli de bază ce au călăuzit odinioară viaţa noastră de zi cu zi şi deciziile noastre sociale.

Organizaţia viitorului

Am văzut mai sus că atunci cînd toate principiile celui de Al Doilea Val erau aplicate în cadrul unei organizaţii, rezultatul era o birocraţie industrială clasică : o organizaţie gigantică, ierarhic structurată, permanentă, piramidală, asemănătoare unui mecanism, perfect concepută pentru a fabrica produse repetitive sau decizii repetitive într-un mediu industrial relativ stabil.

Acum, însă, cînd trecem la noi principii şi începem să le aplicăm în mod concertat, sîntem conduşi cu necesitate spre organizaţii de un tip cu totul nou, adecvate viitorului. Aceste organizaţii, caracteristice celui de Al Treilea Val, au ierarhii mai atenuate. Ponderea vîrfului lor este mai mică. Ele constau din componente mici legate laolaltă în configuraţii temporare. Fiecare din aceste componente are relaţii proprii cu lumea exterioară, propria ei politică externă, dacă putem spune aşa, pe care o duce fără a trebui să treacă pe la centru. Există, de asemenea, tendinţa spre o funcţionare neîntreruptă a acestor organizaţii pe parcursul celor 24 de ore.

Dar ele diferă de birocraţii şi într-o altă privinţă fundamentală. Ele sînt, am putea spune, organizaţii „duale“ sau „poli“-organizaţii, capabile să adopte două sau mai multe configuraţii structurale atunci cînd condiţiile o cer ; le-am putea asemui cu unele materiale plastice ale viitorului, care îşi schimbă forma cînd sînt încălzite sau răcite, dar revin la forma de bază atunci cînd temperatura redevine normală.

Ne-am putea imagina o armată care să fie democratică și participativă în timp de pace, dar strict centralizată și autoritară în timp de război, fiind din capul locului organizată în așa fel încît să poată funcționa în ambele feluri. Am putea folosi analogia cu o echipă de fotbal, ai cărei componenți nu numai că ar fi capabili să adopte diferite formule de joc de la un meci la altul, ci ar mai fi capabili, în plus, ca la un semnal să se reorganizeze ca o echipă de baseball sau de baschet, dacă se decide schimbarea jocului. Asemenea jucători organizaționali trebuie să fie antrenați pentru o adaptare instantanee și să se simtă la largul lor într-un număr mai mare de structuri organizaționale și roluri.

Avem nevoie de manageri care să poată conduce la fel de competent folosind un stil decontractat, elastic, sau o modalitate ierarhică, să poată lucra deopotrivă într-o organizație structurată ca o piramidă egipteană sau într-una de felul mobilelor lui Calder, unde cîteva fire subțiri coordonatoare leagă un set de module cvasiautonome ce reacționează și la cea mai slabă adiere a vîntului.

Nu dispunem încă de un vocabular pentru a descrie aceste organizații ale viitorului. Termeni ca „matrice" sau „ad-hoc" sînt inadecvați. Unii teoreticieni au sugerat diferite cuvinte. Un specialist în reclame, Lester Wunderman, spunea odată : „Grupuri concertate, acționînd ca niște comandouri intelectuale, vor... începe să ia locul structurii ierarhice". Tony Judge, unul din cei mai străluciți teoreticieni ai organizării din S.U.A., a scris pe larg despre caracterul „reticular" al acestor organizații ale viitorului, care încep deja să se contureze, arătînd, între altele, că „rețeaua nu este «coordonată» de nimeni ; corpurile participante se coordonează singure, astfel încît putem vorbi de «autocoordonare»". În alt loc, el a apelat, pentru a le descrie, la principiile „tensegrității" împrumutate de la Buckminster Fuller.

Dar, indiferent ce termeni am folosi, fapt e că ne aflăm în fața unui fenomen revoluționar. Asistăm nu numai la nașterea unor noi forme de organizare, ci și la nașterea unei noi civilizații. Se încheagă un nou cod — un corp de principii, de noi reguli fundamentale pentru supraviețuire socială.

Nu este cîtuși de puțin de mirare că părinții, legați încă în cea mai mare parte de codul erei industriale, intră în conflict cu copiii care, deși își dau seama că vechile reguli sînt tot mai nepotrivite, sînt nesiguri, dacă nu total ignoranți, în privința celor noi. Atît ei cît și noi sîntem prinși între ordinea muribundă a celui de Al Doilea Val și civilizația de mîine a celui de Al Treilea Val.

20. Reapariția prosumatorului

Uneori, prefaceri istorice uriașe sînt simbolizate prin schimbări mărunte în comportamentul de fiecare zi. O asemenea schimbare, a cărei semnificație a trecut aproape neobservată, a avut loc la începutul anilor '70, cînd un nou produs a început să invadeze farmaciile din Franța, Anglia, Olanda și din alte țări europene. Cu ajutorul acestuia femeile puteau să determine singure dacă sînt însărcinate. Se estimează că în răstimp de cîțiva ani au fost vîndute femeilor europene între 15 și 20 de milioane de astfel de produse. Nu peste multă vreme, în ziarele americane putea fi citit anunțul : „Sînteți însărcinată ? Cu cît aflați mai din timp, cu atît mai bine". Cînd firma americană Werner-Lambert a lansat acest articol cu marca lui de fabricație, reacția cumpărătorilor „a întrecut toate așteptările". Prin 1980, milioane de femei de ambele părți ale Atlanticului își făceau în mod curent singure un test pentru care pînă atunci se adresau medicilor și laboratoarelor.

Ele nu erau singurele care se dispensau de serviciile medicului. Iată o constatare făcută de

Medical World News: „Autoasistența medicală — ideea că oamenii pot și trebuie să se bizuie într-o mai mare măsură pe ei înșiși în chestiuni medicale — cîștigă teren cu rapiditate... Pretutindeni în țară oamenii obișnuiți învață să folosească stetoscopul și tensiometrul, să facă singuri examene pentru depistarea cancerului la sîni sau teste Papanicolau, ba chiar și intervenții chirurgicale simple".

Astăzi mamele știu să recolteze exudat faringian. În școli se fac cursuri pe o mulțime de teme, de la îngrijirea picioarelor pînă la „urgențe pediatrice". Iar oamenii își iau singuri tensiunea arterială la aparate destinate publicului, instalate în peste 1 300 de complexe comerciale, aeroporturi și magazine universale din Statele Unite.

Pînă nu de mult — chiar și în 1972, de pildă, — instrumentele medicale erau cumpărate rar de către nespecialiști. În prezent, în comerțul cu aceste instrumente crește tot mai mult ponderea celor destinate utilizării casnice. Pe măsură ce oamenii iau mai mult asupra lor răspunderea pentru propria sănătate, își răresc vizitele la medic și își scurtează perioadele de spitalizare, sporesc vînzările de otoscoape, de aparate pentru curățirea urechilor, de irigatoare rino-laringologice și de produse speciale pentru convalescenți.

La o privire superficială, toate acestea pot să pară simple mofturi. În realitate, această înverșunare a oamenilor de a-și rezolva singuri problemele (în loc să plătească altcuiva ca să le rezolve) reflectă o schimbare de fond în valorile noastre, în modul nostru de a înțelege boala și în modul cum percepem propriul corp și propriul eu. Dar chiar și această explicație ar putea să ne abată atenția de la semnificația și mai largă a fenomenului semnalat. Pentru a putea să sesizăm semnificația lui cu adevărat istorică, trebuie să aruncăm o privire în urmă.

În timpul Primului Val majoritatea oamenilor consumau ceea ce produceau singuri. Ei nu erau nici producători, nici consumatori în sensul obişnuit al acestor termeni, ci erau, ca să spunem aşa, „prosumatori".

Revoluţia industrială a fost cea care, înfigînd pana ei în trunchiul societăţii, a separat aceste două funcţii, dînd naştere la ceea ce numim astăzi producători şi consumatori. Această scindare a dus la o expansiune rapidă a pieţei sau a reţelei de schimb — a hăţişului de canale prin care bunuri şi servicii produse de un om ajung la altul şi viceversa.

Am susţinut mai sus ideea că odată cu Al Doilea Val s-a produs trecerea de la o societate agrară bazată pe „producţia pentru întrebuinţare" — de la o economie de prosumatori, am putea spune — la o societate industrială bazată pe „producţia pentru schimb". Situaţia reală a fost, de fapt, mai complicată. Căci aşa cum în decursul Primului Val a existat şi o anumită producţie pentru schimb, tot aşa în timpul celui de Al Doilea Val, o mică parte a producţiei a continuat să fie destinată consumului propriu. De aceea, pentru a avea o viziune mai edificatoare asupra economiei, este indicat să o gîndim ca fiind formată din două sectoare. Sectorul A cuprinde întreaga muncă neplătită făcută direct de oameni pentru ei înşişi, pentru familiile sau comunităţile lor. Sectorul B cuprinde toată producţia de bunuri şi servicii destinate vînzării sau trocului prin reţeaua de schimb sau piaţă.

Prin această prismă putem spune acum că, în timpul Primului Val, sectorul A, bazat pe producţia pentru consum propriu, a fost imens, în timp ce sectorul B a fost minimal. În timpul celui de Al Doilea Val situaţia a fost inversă ; în fapt, producţia de bunuri şi servicii destinate pieţei s-a amplificat acum în aşa măsură, încît virtualmente economiştii celui de Al Doilea Val au şi uitat de existenţa sectorului A. Din chiar

definiţia cuvîntului „economie" au fost excluse toate formele de muncă sau producţie ce nu aveau în vedere piaţa, iar prosumatorul a devenit invizibil.

Aceasta înseamnă, de pildă, că toată munca neretribuită făcută de femei în casă, gătitul, spălatul, dereticatul, creşterea copiilor, organizarea comunităţii, era tratată cu dispreţ ca „noneconomică", cu toate că sectorul B — economia vizibilă — n-ar fi putut să existe fără bunurile şi serviciile produse în sectorul A, adică fără economia invizibilă. Dacă nimeni n-ar sta acasă să vadă de copii, n-ar mai exista o nouă generaţie de lucrători plătiţi pentru sectorul B, iar sistemul s-ar prăbuşi sub propria lui greutate.

Şi-ar putea imagina cineva o economie funcţională, şi cu atît mai mult una cu o înaltă productivitate, fără muncitori care în copilărie au fost deprinşi să se spele, au fost învăţaţi să vorbească şi au fost integraţi într-o cultură ? Ce s-ar întîmpla cu productivitatea în sectorul B dacă lucrătorii pe care-i recrutează ar fi lipsiţi de acest minim de deprinderi şi cunoştinţe ? Deşi economiştii celui de al Doilea Val o ignorau, există o strînsă dependenţă între productivitatea unuia din cele două sectoare şi productivitatea celuilalt.

Acum cînd societăţile celui de al Doilea Val sînt cuprinse de agonie, politicienii şi experţii rămîn mai departe ataşaţi unor statistici economice bazate integral pe activităţile din sectorul B. Ei sînt preocupaţi de declinul „creşterii" şi al „productivităţii". Dar, atîta timp cît vor continua să opereze cu categoriile celui de Al Doilea Val, ignorînd sectorul A şi considerîndu-l în afara economiei, atîta timp cît prosumatorul va rămîne invizibil, ei nu vor fi în stare să stăpînească procesele noastre economice.

Căci, privind lucrurile mai de aproape, observăm că se anunţă o mutaţie fundamentală în raporturile reciproce ale celor două sectoare sau forme ale producţiei. Vedem cum, treptat, se estompează linia despărţitoare dintre producător

şi consumator. Vedem cum creşte importanţa prosumatorului. Şi, privind ceva mai departe, vedem cum se conturează o răsturnare de mari proporţii, care va transforma pînă şi rolul pieţei în viaţa noastră şi în sistemul mondial.

Toate acestea ne readuc la milioanele de oameni care încep să ia asupra lor anumite servicii care pînă acum le erau prestate de medici. Pentru că, de fapt, oamenii mută astfel o parte a producţiei din sectorul B în sectorul A, din economia vizibilă, ce-i preocupă pe economiști, în economia-fantomă pe care aceştia par s-o fi dat uitării.

Oamenii aceştia acţionează ca „prosumatori". Dar nu numai ei.

Gurmanzii şi văduvele

În anul 1970, o gospodină britanică pe nume Katherine Fischer, din Manchester, după ce a suferit timp de ani de zile de o teamă patologică de a ieși din casă, a fondat o organizaţie pentru alţii cu fobii similare. În prezent, această organizaţie — numită The Phobics Society — are numeroase ramificaţii şi este unul din miile de grupuri proaspăt constituite în multe țări avansate din punct de vedere tehnologic cu scopul de a-i ajuta pe oameni să rezolve în mod nemijlocit problemele personale — de ordin psihologic, medical, social sau sexual — cu care se confruntă.

În Detroit au apărut vreo 50 de „grupuri de îndureraţi", pentru a-i ajuta pe cei loviţi de pierderea unei rude sau a unui prieten. În Australia, o organizaţie cu numele GROW reuneşte în rîndurile ei foşti bolnavi mintali și „persoane nervoase". Ea are acum filiale în Hawaii, Noua Zeelandă şi Irlanda. În 22 de state din Statele Unite este în curs de constituire o organizaţie menită să-i ajute pe părinţii care au asemenea copii. În Marea Britanie, organizaţia Depressives Associated (Asociaţia depresivilor) are vreo 60 de ramificaţii locale. Pretu-

tindeni se formează noi grupuri — de la Addicts Anonymous (Organizaţia anonimă a toxicomanilor) şi Black Lung Association (Asociaţia Plămînul Negru) pînă la Parents Without Partners (Părinţii fără parteneri) şi Widow-to-Widow (Văduvele între ele).

Desigur, nu e nimic nou în faptul că nişte oameni aflaţi în dificultate se adună pentru a-şi spune unii altora necazul şi pentru a învăţa unii de la alţii. Unui istoric nu i-ar fi însă uşor să găsească un precedent pentru frenezia cu care se răspîndeşte astăzi mişcarea de autoajutorare.

Frank Riessman şi Alan Gartner, codirectori la New Human Services Institute, apreciază că numai în Statele Unite există în prezent peste 500 000 de grupări de acest fel — revenind una la fiecare 435 de cetăţeni — şi pe zi ce trece iau fiinţă altele noi. Multe au o existenţă efemeră, dar, pentru una care dispare, apar în schimb alte cîteva.

Aceste organizaţii diferă foarte mult una de alta. Unele împărtăşesc suspiciunea, pe care am menţionat-o ceva mai înainte, faţă de specialişti şi încearcă să se descurce fără ei, promovînd în mod exclusiv ceea ce am putea numi „interconsiliere“ : oamenii îşi dau reciproc sfaturi bazate pe experienţa de viaţă a fiecăruia, în loc să consulte un specialist, cum se obişnuia înainte. Unele îşi văd rostul în a oferi un sistem de sprijinire a oamenilor aflaţi în dificultate, în timp ce altele joacă un rol politic, acţionînd pentru anumite modificări în legislaţie sau în reglementările fiscale. Altele, iarăşi, au un caracter cvasireligios. Altele, în fine, sînt „comunităţi intenţionale“, ai căror membri nu se mulţumesc să aibă întîlniri intermitente, ci trăiesc efectiv împreună.

Între grupurile de acest fel se înfiripă acum legături regionale, ba chiar şi transnaţionale. În măsura în care se mai apelează, în genere, la psihologi, sociologi sau medici, rolul acestora se schimbă tot mai mult — din acela de expert

impersonal, considerat a fi de maximă competență, în cel de interlocutor, sfătuitor și călăuză ce lucrează împreună cu pacientul sau clientul. Grupurile voluntare și nelucrative existente — organizate inițial pentru a-i ajuta pe alții — sînt preocupate și ele să-și precizeze locul în cadrul unei mișcări bazate pe principiul autoajutorării.

În felul acesta, mișcarea de autoajutorare restructurează sociosfera. Fumătorii, bîlbîiții, persoanele cu predispoziții spre sinucidere, cartoforii, cei cu afecțiuni ale gîtului, părinții cu copii gemeni, bolnavii de bulimie și alte asemenea grupări formează în prezent o rețea densă de organizații întrețesute cu structurile de familie și cu cele de corporație.

Oricare ar fi însă importanța lor pe planul organizării sociale, ele întruchipează o mutație fundamentală, de la consumatorul pasiv la prosumatorul activ, avînd astfel și o semnificație economică. Deși depind în ultimă instanță de piață și sînt încă îngemănate cu ea, ele efectuează un transfer de activități din sectorul B al economiei în sectorul A, din sectorul schimbului în cel al prosumului. Și această mișcare nășcîndă nu este singura forță ce acționează în acest sens. La afirmarea mai rapidă a prosumatorului contribuie deopotrivă — din propriile lor motive tehnologice și economice — unele din cele mai mari și mai bogate corporații din lume.

Pune mîna și fă singur

În anul 1956, American Telephone & Telegraph Company, presată de explozia de cereri în domeniul comunicațiilor, a introdus noi tehnologii electronice, care permiteau abonaților telefonici să facă singuri apelurile interurbane. Astăzi există chiar și posibilitatea de a telefona direct din S.U.A. în multe țări de peste ocean. Formînd numărul dorit, consumatorul preia o

sarcină pe care înainte o îndeplinea pentru el operatoarea de la telefoane.

În 1973—74 penuria de petrol declanșată de embargoul arab a determinat o creștere vertiginoasă a prețurilor la benzină. Marile companii petroliere și-au sporit enorm profiturile ; în schimb, distribuitorii locali au fost azvîrliți într-o luptă aprigă pentru supraviețuire economică. Pentru a-și reduce cheltuielile, mulți au introdus atunci pompe de carburant cu autoservire. La început inovația a fost privită ca o bizarerie. În ziare se puteau citi istorioare amuzante cu automobiliști ce încercau să introducă furtunul pompei de benzină în radiatorul mașinii. Dar nu peste multă vreme nimeni nu se mai mira văzînd șoferii cum își umplu singuri rezervorul.

În 1974 numai 8 la sută din stațiile de benzină din S.U.A. foloseau sistemul autoservirii clienților. În 1977 numărul lor s-a apropiat de 50 la sută. În Germania Occidentală, din cele 35 000 de stații, vreo 15 la sută trecuseră la autoservire pînă în 1976, și acestora le revenea 35 la sută din totalul vînzărilor de benzină. Experții industriali sînt de părere că autoservirea va acoperi în curînd 70 la sută din vînzări. Și aici, prin urmare, consumatorul ia locul unui producător și devine prosumator.

În aceeași perioadă se situează introducerea de sisteme electronice la bănci, care a început să ducă nu numai la abandonarea schemei „orelor de ghișeu“, ci și la eliminarea progresivă a casierului, lăsînd pe seama clientului efectuarea unor operații pe care le făcea înainte personalul băncilor.

Transferarea unei părți a muncii către client — numită de economiști „externalizarea costurilor pentru forța de muncă“ — nu este un fenomen cu totul nou. Pe el se bazează, în fond, marile magazine cu autoservire. Locul vînzătorului amabil care cunoaște stocul magazinului și se duce să vă caute articolul solicitat a fost luat de căruciorul împins de cumpărător. Unii

consumatori mai au nostalgia „vremurilor bune de altădată“ cînd serviciul era personalizat, dar mulți preferă noul sistem, care le permite să caute singuri ceea ce doresc să cumpere și să economisească cîțiva cenți. În felul acesta, ei își plătesc, de fapt, lor înșile, pentru că fac o muncă pe care altădată o făcea vînzătorul.

Acest gen de externalizare se întîlnește astăzi și în multe alte domenii. Răspîndirea așa-numitelor *discount stores* *, de exemplu, reprezintă un pas în aceeași direcție : vînzătorii sînt puțini, clientul plătește ceva mai puțin, dar depune ceva mai mult efort. Pînă și magazinele de încălțăminte, despre care s-a considerat multă vreme că trebuie să aibă vînzători calificați, trec la autoservire, lăsînd o parte din muncă pe seama cumpărătorului.

Regăsim același principiu și în alte sectoare. După cum scrie Caroline Bird în interesanta sa carte *The Crowding Syndrome*, „multe lucruri sînt livrate sub formă de piese detașate, urmînd să fie asamblate acasă — fără dificultate, după cum se spune — de către cumpărător..., iar în timpul sărbătorilor de iarnă, la unele din cele mai selecte magazine din New York cumpărătorii trebuie să completeze facturile de vînzare în locul angajaților care nu se pricep sau nu vor să le întocmească“.

În ianuarie 1978 un funcționar din Washington D.C., în vîrstă de treizeci de ani, a auzit într-o zi niște zgomote ciudate pe care le făcea frigiderul său. În trecut, într-o asemenea situație se obișnuia să fie chemat un depanator care să facă reparația contra cost. Avînd în vedere tarifele mari și fiindu-i greu să găsească un meseriaș care să vină la o oră convenabilă, Barry Nussbaum s-a apucat să se uite în foaia cu instrucțiuni primită la cumpărarea frigiderului și a găsit pe ea un număr de telefon al întreprinderii producătoare — Whirlpool Corpo-

* Magazine care vînd la preț redus. — *Nota trad.*

ration of Benton Harbor, Michigan, unde putea să sune cu taxă inversă.

Numărul de telefon era al așa-numitei „Cool-Line", creată de firma Whirlpool pentru a-i ajuta pe cumpărători în probleme de întreținere. Nussbaum a sunat. Omul de la celălalt capăt al firului i-a „dictat prin telefon" cum să facă reparația, explicîndu-i exact ce șuruburi trebuie să scoată, la ce sunete să fie atent și, mai apoi, ce piesă trebuie înlocuită. „Băiatul ăsta— spune Nussbaum — era de-a dreptul excepțional ! Nu numai că știa ce trebuie să fac, dar mi-a insuflat și încredere". Frigiderul a fost reparat cît ai bate din palme.

Whirlpool are o echipă de 9 consilieri cu orar complet și cîțiva cu orar parțial, unii din ei foști lucrători de teren, care stau cu căștile la urechi și primesc astfel de apeluri. Un ecran așezat în fața lor le înfățișează instantaneu o diagramă a produsului în cauză (în afară de frigidere, Whirlpool mai fabrică congelatoare, mașini de spălat veselă, aparate de aer condiționat și alte aparate electrocasnice), permițîndu-le să dea indicații precise clientului. Numai în 1978, Whirlpool a rezolvat 150 000 de solicitări telefonice de acest fel.

Această Cool-Line este un model rudimentar al unui viitor sistem de întreținere care va permite cetățenilor să facă singuri multe din treburile pentru care altădată plăteau unui mecanic sau specialist din afară. Devenită posibilă grație progreselor tehnice care au coborît costul convorbirilor telefonice la distanțe mari, ea ne sugerează pentru viitor sisteme care, în timp ce tehnicianul ne vorbește, ar putea prezenta, pas cu pas, pe ecranul televizorului nostru de acasă, instrucțiunile privind reparația. Răspîndirea unor astfel de sisteme ar face ca depanatorul de profesie să fie necesar numai în cazurile grave sau ar face ca el să se transforme (cum am văzut că se întîmplă deja, uneori, cu medicii și cu lucrătorii sociali) într-un profesor, îndrumător și *guru* al prosumatorilor.

Constatăm, aşadar, o tendinţă comună mai multor industrii — o externalizare crescîndă, atragerea consumatorului la efectuarea anumitor munci pe care odinioară le făceau alţii pentru el — ceea ce înseamnă, încă o dată, un transfer de activitate din sectorul B al economiei în sectorul A, din sectorul schimbului în cel al prosumului.

Toate acestea pălesc însă dacă le comparăm cu schimbările dramatice din alte sectoare ale industriei care se adresează meseriaşilor amatori. Au existat, desigur, și altădată oameni care preferau să-şi înlocuiască singuri un geam spart, să repare o lampă stricată sau să scoată din pardoseală o lespede ciobită şi să pună alta în loc. Nu-i nimic nou în asta. Ceea ce s-a schimbat însă — şi încă într-un mod senzaţional — este raportul dintre meseriaşul amator și zidarul, dulgherul, electricianul, instalatorul etc. de profesie.

Nu mai departe decît acum zece ani, doar 30 la sută din uneltele electrice erau vîndute meseriaşilor amatori. Acum, dimpotrivă, numai 30 la sută sînt vîndute meseriașilor profesionişti, în timp ce 70 la sută sînt cumpărate de consumatori, care într-o măsură tot mai mare își fac singuri micile lucrări din casă.

Un prag şi mai semnificativ a fost depăşit în Statele Unite între anii 1974 şi 1976, cînd, potrivit datelor furnizate de importanta firmă de cercetări industriale Frost & Sullivan, „pentru prima dată, mai mult de jumătate din materialele de construcţii vîndute... au fost cumpărate direct de particulari, şi nu de către antreprenorii care prestează lucrări pentru ei". Şi este de menţionat că nu a fost inclusă în acest calcul suma de 350 milioane de dolari cheltuiți de meseriaşii amatori pentru lucrări cu un cost sub 25 de dolari.

În timp ce vînzările de materiale de construcţie au înregistrat între 1970 şi 1975 o creştere

globală de 31 la sută, vînzările către particularii ce-şi execută singuri reparaţiile casnice au crescut cu peste 65 la sută, adică de două ori mai mult. O schimbare „dramatică şi care va continua în acelaşi sens", după cum se apreciază în raportul firmei F & S.

Un alt studiu, elaborat de aceeaşi firmă, analizează creşterea „vertiginoasă" a cheltuielilor de acest fel şi subliniază reorientarea spre „independenţă" pe care ele o reflectă. „De unde altădată munca manuală făcută în propria casă era privită cu dispreţ (cel puţin de către clasa de mijloc), ea a devenit acum un motiv de mîndrie. Oamenii îşi fac singuri o mulţime de treburi şi se simt mîndri de asta".

Şcolile, universităţile şi editurile se întrec în a oferi cursuri şi îndreptare pentru diverse lucrări celor dornici să înveţe să le facă singuri. Citim în *U.S. News & World Report* : „Săraci şi bogaţi sînt prinşi deopotrivă de acest curent. La Cleveland, Oficiul pentru construcţii de locuinţe acordă consultaţii cu privire la repararea locuinţelor. În California sînt în mare vogă saunele, piscinele şi terasele făcute de proprietarii înşişi".

Şi în Europa, aşa-numita „revoluţie DIY"* este în marş, cu anumite variaţii izvorîte din temperamentul naţional. (Germanii şi olandezii tratează îndeletnicirile lor de meşteşugari amatori cu multă seriozitate şi exigenţă şi se echipează meticulos cu cele trebuitoare. Italienii, pe de altă parte, abia încep să descopere mişcarea DIY şi mulţi capi de familie mai vîrstnici au încă sentimentul că astfel de munci sînt înjositoare.)

Schimbarea de mentalitate de care ne-am ocupat în acest paragraf are şi ea la bază raţiuni multiple : inflaţia, dificultatea de a găsi un tîmplar sau un instalator, lucrul de mîntuială, creşterea timpului liber. Fiecare din aceşti factori joacă un anumit rol. Există însă şi o ra-

* Iniţialele de la „do-it-yourself", redat de noi mai sus prin „pune mîna şi fă singur". — *Nota trad.*

ţiune mai puternică, pe care am putea-o numi „legea ineficienţei relative". Potrivit acestei legi, cu cît automatizăm mai mult producţia de bunuri şi reducem costul pe unitatea de produs, cu atît creşte costul relativ al muncii artizanale şi al serviciilor neautomatizate. (Dacă un instalator pretinde 20 dolari pentru o oră de muncă la domiciliu şi dacă cu această sumă se poate cumpăra un calculator de buzunar, atunci, în fapt, tariful pentru munca instalatorului creşte substanţial cînd cu aceiaşi 20 dolari ajungem să putem cumpăra mai multe asemenea calculatoare. Raportat la costul altor bunuri, tariful instalatorului a crescut de cîteva ori.)

Aşa stînd lucrurile, trebuie să ne aşteptăm în anii următori la noi creşteri vertiginoase ale tarifelor la multe servicii. Iar odată cu aceasta ne putem aştepta ca oamenii să-şi facă singuri tot mai multe lucruri. Pe scurt, chiar şi fără inflaţie, legea ineficienţei relative ar face tot mai „profitabilă" producţia destinată propriului consum, transferînd astfel noi activităţi din sectorul B al economiei în sectorul A, din sfera producţiei destinate schimbului, în aceea a prosumului.

Implicarea consumatorului în producţie

Pentru a ne da seama spre ce ne conduce această tendinţă într-un viitor mai îndepărtat, nu ne putem limita la evoluţia serviciilor, ci trebuie să vedem şi ce se întîmplă în producţia de bunuri. Constatăm atunci că şi aici consumatorul este tot mai mult antrenat în procesul de producţie.

Astfel, industriaşii deschişi la nou îi solicită de pe acum pe clienţi să ajute la proiectarea produselor, ba chiar le plătesc pentru aceasta. Constatarea se referă nu numai la industriile ale căror produse se vînd direct publicului (alimente, săpun, articole de toaletă etc.), ci şi la industriile de vîrf ca electronica, unde demasificarea este cea mai rapidă.

„Cele mai mari succese le-am obținut atunci cînd am colaborat strîns cu cîțiva clienți“, spune șeful Serviciului de planificare de la Texas Instruments. „Cînd am început prin a studia singuri o solicitare, pentru a încerca apoi să lansăm pe piața aceea un produs-standard, nu ne-a mers bine“.

Cyril H. Brown de la Analog Devices, Inc. merge mai departe, împărțind toate produsele în două categorii : produse de tipul *inside-out* (dinăuntru-în-afară) și cele de tipul *outside-in* (dinafară-înăuntru). Acestea din urmă sînt definite nu de fabricant, ci de clientul potențial, ele fiind — după Brown — produsele ideale. Cu cît înaintăm spre forme de producție mai avansate și cu cît demasificăm și personalizăm mai mult producția în funcție de client, cu atît va trebui să crească implicarea acestuia în procesul de producție.

La firma Computer-aided Manufacturing International (CAM-I) se lucrează intens la clasificarea și codificarea pieselor și operațiilor pentru realizarea automatizării complete a producției. Stadiul final al acestei evoluții poate fi întrezărit deocamdată doar de ochiul unui expert cum este profesorul Inyong Ham de la Department of Industrial and Manufacturing Systems Engineering din Pennsylvania, dar în cele din urmă clientul va avea posibilitatea să introducă specificațiile sale direct în computerul fabricantului.

Computerul, explică profesorul Ham, nu numai că va proiecta produsul dorit de client, ci va alege și procesele de fabricație ce urmează a fi folosite. Va repartiza lucrul între mașini, va indica ordinea în care se succed operațiile, de la frezare sau șlefuire, să zicem, pînă la vopsit. Va elabora programele necesare pentru subcomputerele sau dispozitivele numerice care vor comanda mașinile. Și va putea introduce chiar și un „regulator adaptativ“ care să optimizeze toate aceste procese atît din punct de

vedere economic, cît și sub aspectele care țin de mediul ambiant.

În final, consumatorul, care nu numai că va furniza specificațiile, dar va apăsa și pe butonul care declanșează întregul proces, va deveni un participant la procesul de producție, la fel cum a fost, în lumea care acum dispare, muncitorul în salopetă de la linia de asamblare.

Dacă astfel de sisteme de fabricație pe care le pune în funcțiune clientul sînt încă o chestiune de viitor, trebuie să arătăm, în schimb, că există de pe acum cel puțin o parte din baza materială pe care ele o presupun. Bunăoară, cel puțin din punct de vedere teoretic, dacă pistolul-laser cu calculator electronic, din industria confecțiilor, despre care am vorbit în capitolul al 15-lea, ar fi conectat telefonic cu calculatorul electronic personal al unui client, acesta ar avea posibilitatea să introducă măsurile sale, să aleagă materialul potrivit și apoi să și acționeze efectiv dispozitivul de croit, fără a trebui pentru aceasta să iasă din casă.

Iată ce spune în această privință Robert H. Anderson, șeful serviciilor de informații de la RAND Corporation și eminent specialist în domeniul producției computerizate : „Peste douăzeci de ani, creativitatea unui individ se va manifesta cel mai pregnant în rolul său de consumator foarte creator... Mă gîndesc, de pildă, că veți putea, stînd în fotoliul dumneavoastră de acasă, să desenați singur un model de costum sau să faceți modificări la un model-standard, după care computerul vi l-ar croi cu ajutorul laserului și vi l-ar coase cu ajutorul unei mașini cu comandă numerică... Veți avea chiar și posibilitatea de a comunica specificațiile dumneavoastră computerului, care să vă fabrice în funcție de ele un autoturism. În programul computerului vor fi introduse toate prevederile legale privind siguranța în circulație și tot ce ține de aspectul tehnic, astfel încît preferințele dumneavoastră să nu treacă dincolo de anumite limite".

Şi acum, dacă adăugăm la aceasta posibilitatea ca în curînd mulţi oameni să lucreze la domiciliu, în casele electronice de mîine, începem să ne facem o idee despre transformarea semnificativă pe care o vor suferi „uneltele“ pe care le va avea la dispoziţie consumatorul. Multe din dispozitivele electronice pe care le vom folosi la noi acasă prestînd o muncă retribuită ne vor putea servi şi la producerea de bunuri şi servicii pentru noi înşine. În acest sistem prosumatorul, care a precumpănit în societăţile Primului Val, revine în centrul acţiunii economice — de astă dată însă pe baza tehnologică foarte avansată creată de Al Treilea Val.

Să rezumăm. Fie că analizăm mişcările de autoajutorare, tendinţele indicate prin iniţialele DIY sau noile tehnologii de producţie, constatăm în toate o evoluţie în direcţia implicării mult mai strînse a consumatorului în producţie. Într-o asemenea lume dispar treptat distincţiile convenţionale dintre producător şi consumator. Cei ce se aflau în afara producţiei devin participanţi la ea şi astfel o parte şi mai mare a producţiei se deplasează din sectorul B al economiei în sectorul A, unde domneşte prosumatorul.

Pe măsură ce înaintează acest proces, schimbarea cuprinde — la început imperceptibil, dar apoi, probabil, cu o rapiditate crescîndă — şi cea mai fundamentală dintre instituţiile noastre : piaţa.

Stilurile de viaţă ale prosumatorului

Atragerea consumatorului în producţie are implicaţii uluitoare. Ca să înţelegem de ce, este bine să ne reamintim că piaţa are ca premisă tocmai această sciziune dintre producător şi consumator, care acum începe să se estompeze. Într-o vreme cînd majoritatea oamenilor consumau ceea ce ei înşişi produceau, nu a fost nevoie de o piaţă dezvoltată. Aceasta a devenit

necesară abia atunci cînd funcţia consumului s-a separat de funcţia productivă.

Autorii tradiţionali dau pieţei o definiţie îngustă, tratînd-o ca pe un fenomen caracteristic capitalismului, bazat pe bani. În fapt, „piaţa" nu este decît o altă denumire pentru reţeaua de schimb, or reţele de schimb au existat (şi există încă) de foarte multe feluri. Cea mai familiară pentru noi, cei din occident, este, într-adevăr, piaţa capitalistă, bazată pe profit. Există însă şi pieţe socialiste — reţele prin care bunuri şi servicii produse de Ivan Ivanovici din Smolensk sînt schimbate cu bunuri şi servicii produse de Johann Schmidt din Berlinul de est. Există pieţe bazate pe bani, dar şi pieţe bazate pe troc. Piaţa nu este nici capitalistă, nici socialistă. Ea este, pur şi simplu, o consecinţă inevitabilă a divorţului dintre producător şi consumator. Oriunde se produce acest divorţ, apare piaţa. Şi oriunde are loc o îngustare a şanţului ce desparte pe consumator de producător, întreaga funcţie, rolul şi puterea pieţei sînt puse sub semnul întrebării.

Aşa se face că astăzi, odată cu afirmarea prosumului, rolul pieţei în viaţa noastră începe să se schimbe.

Nu putem şti încă încotro ne poartă această evoluţie subtilă dar importantă. Cu siguranţă, piaţa nu va dispărea. Nu mergem înapoi, spre o formă de economie de felul celei de dinaintea apariţiei pieţei. Ceea ce am numit ceva mai sus sectorul B al economiei, adică sectorul schimbului, nu este pe cale să se atrofieze şi să dispară. Vom depinde de piaţă încă mult timp de acum încolo.

Cu toate acestea, afirmarea prosumului este semnul sigur al unei prefaceri fundamentale în raporturile dintre sectorul A şi sectorul B, prefacere pe care, practic, economiştii celui de Al Doilea Val au ignorat-o pînă acum.

Căci prosumul implică „demarketizarea" cel puţin a anumitor activităţi şi, deci, o schimbare radicală a rolului pieţei în societate. El ne face

să presimţim pentru viitor o economie diferită de toate cîte am cunoscut pînă acum, o economie a cărei balanţă nu va fi aplecată în favoarea nici unuia din cele două sectoare, A şi B. El ne vesteşte apariţia unei economii ce nu se va asemăna nici cu economia Primului Val, nici cu economia celui de Al Doilea Val, ci, contopind caracteristici ale amîndurora, va reprezenta o nouă sinteză istorică.

Afirmarea prosumatorului, stimulată de creşterea accentuată a costului multor servicii plătite, de destrămarea serviciilor birocratizate ale celui de Al Doilea Val, de introducerea tehnologiilor celui de Al Treilea Val, de problemele şomajului structural şi de mulţi alţi factori convergenţi, duce la noi stiluri de muncă şi la noi stiluri de viaţă. Dacă ne îngăduim puţină speculaţie, atunci, avînd în vedere schimbările descrise mai înainte, cum sînt tendinţa spre desincronizare şi munca retribuită cu orar parţial, apariţia posibilă a „caselor electronice" sau schimbările în structura vieţii de familie, putem începe să discernem unele din modificările ce sînt de aşteptat în stilurile de viaţă.

Putem spune, de pildă, că ne îndreptăm în viitor spre o economie cu foarte mulţi oameni care n-au fost angajaţi niciodată cu orar integral sau unde „orarul integral" este redefinit — după cum s-a întîmplat în anii din urmă — astfel încît să însemne un număr de ore săptămînal sau anual din ce în ce mai mic. (În Suedia, unde o lege recent adoptată garanta tuturor salariaţilor cinci săptămîni de concediu plătit, indiferent de vîrstă sau de vechimea în muncă, s-a considerat că un an de muncă normal are 1 840 de ore. În fapt, absenteismul a atins asemenea proporţii încît o medie mai realistă ar fi de 1 600 ore de salariat.)

Există deja un număr mare de salariaţi ce lucrează în medie numai cîte trei-patru zile pe săptămînă sau îşi iau concedii de cîte 6 luni sau un an în scopuri educaţionale sau recreative. Această tendinţă ar putea să devină mai

puternică pe măsură ce creşte numărul menajelor cu doi salariaţi. Odată cu creşterea numerică a forţei de muncă — a „ratei participării la muncă“, cum spun economiştii — este foarte posibil să scadă numărul orelor de muncă pe un salariat.

Aceasta plasează într-o nouă lumină întreaga problemă a timpului liber. Odată ce admitem că o bună parte din ceea ce numim timp liber este folosit, de fapt, pentru producerea de bunuri şi servicii destinate propriei noastre întrebuinţări — prosumului — înseamnă că vechea distincţie dintre muncă şi timpul liber nu mai stă în picioare. Problema care se pune acum nu este aceea a raportului dintre muncă şi timpul liber, ci dintre munca plătită, pentru sectorul B, şi munca neplătită, făcută pentru sine şi autogestionată, făcută în sectorul A.

În contextul celui de Al Treilea Val devin viabile noi stiluri de viaţă, bazate jumătate pe producţia destinată schimbului şi jumătate pe producţia destinată propriei întrebuinţări. Asemenea stiluri de viaţă au avut, de fapt, o largă răspîndire la începuturile revoluţiei industriale la populaţiile rurale supuse unei absorbiri lente în rîndurile proletariatului urban. În decursul unei lungi perioade de tranziţie milioane de oameni au lucrat o parte din timp în fabrici, iar o parte pe ogoare, producîndu-şi singuri hrana, cumpărînd o parte din ceea ce le trebuia şi făcînd singuri restul. Acest mod de viaţă predomină şi acum în multe părţi ale lumii, de obicei însă pe o bază tehnologică primitivă.

Să ne imaginăm acum acest mod de viaţă în condiţiile tehnologiilor de producere a bunurilor şi alimentelor de care va dispune secolul al XXI-lea şi enorm amplificat de folosirea propriilor priceperi în producerea a numeroase servicii. De exemplu, în loc să-şi procure un model de rochie, prosumatoarea de mîine ar putea foarte bine să-şi cumpere o casetă avînd înregistrat un program pe baza căruia maşina sa de cusut electrică să-i confecţioneze rochia

dorită. Cu ajutorul unei asemenea casete, chiar şi cel mai neîndemînatic soţ ar putea să-şi facă singur cămăşi „la comandă". Cei cu morbul mecanicii ar putea să nu se mai mărginească la reglarea motorului propriului autoturism, ci ar putea chiar să-şi fabrice pe jumătate autoturismul preferat.

Am văzut mai sus că s-ar putea ca într-o bună zi clientul, prin computer sau prin telefon, să programeze specificaţiile sale în procesul de fabricaţie a autoturismului pe care urmează să-l cumpere. Există însă pentru consumator şi o altă modalitate de a participa, chiar şi în prezent, la fabricarea unui autoturism.

Compania Bradley Automotive oferă deja un „Bradley GT kit" care vă permite „să vă asamblaţi singuri o luxoasă maşină sport". Prosumatorul care cumpără acest set parţial preasamblat montează caroseria din fibre de sticlă pe un şasiu Volkswagen, conectează firele instalaţiei electrice, fixează volanul, montează scaunele ş.a.m.d.

Ne putem imagina cu uşurinţă o societate în care o parte însemnată a populaţiei o formează o generaţie crescută în condiţiile precumpănirii muncii cu orar parţial şi dornică să-şi pună la lucru propriile braţe acasă, fiind echipată cu o mulţime de minitehnologii ieftine. Fiind pe jumătate integrată pieţei, iar în rest lucrînd în afara ei, muncind nu în tot timpul anului, ci intermitent, luîndu-şi din cînd în cînd cîte un an de concediu, componenţii acestei generaţii s-ar putea să cîştige mai puţin, dar ei ar compensa aceasta făcînd singuri o mulţime de treburi care în prezent costă bani, atenuînd astfel efectele inflaţiei.

Mormonii din America ne dau o idee despre un alt stil de viaţă ce ar fi posibil în viitor. Multe din comunităţile lor (*stakes* — corespunzînd, aproximativ, diocezelor catolice) au ferme proprii pe care le lucrează singure. Membrii unei asemenea comunităţi, inclusiv cei de la oraş, îşi petrec o parte din timpul liber lucrînd

benevol la ferme. Cea mai mare parte a recoltei nu este vîndută, ci se depozitează ca rezervă pentru situații neprevăzute sau este împărțită mormonilor mai strîmtorați. Comunitățile dispun de fabrici de conserve, instalații de îmbuteliere și silozuri de cereale. Unii mormoni își cultivă singuri pămîntul și duc produsele la fabrica locală de conserve. Alții aduc la fabrică legume proaspete din comerț.

Iată ce spune un mormon din Salt Lake City : „Mama mea cumpără roșii și face conserve din ele. «Societatea» ei de întrajutorare, o societate auxiliară a femeilor, stabilește o zi în care se duc toate și își fac conserve de roșii". Tot așa, mulți mormoni își ajută biserica nu numai cu bani, ci și cu muncă voluntară — în construcții, de pildă.

Nu vreau nicidecum să spun cu asta că vom deveni cu toții membri ai bisericii mormonilor sau că în viitor va fi posibil să se închege pe scară largă legături sociale și comunitare de felul celor pe care le găsim în acest grup atît de participativ, cu tot caracterul său teologic-autocrat. Probabil că vom asista însă la răspîndirea în continuare a principiului producției destinate propriilor nevoi, făcută fie de indivizi, fie de grupuri organizate.

Atunci cînd vom dispune de computere instalate acasă, de semințe potrivite din punct de vedere genetic pentru o agricultură urbană sau chiar pentru o agricultură de apartament, cînd vom avea la îndemînă utilaje ieftine pentru prelucrarea materialelor plastice, cînd vom dispune de noi materiale, adezivi și membrane și cînd vom putea beneficia gratuit de consultații tehnice prin telefon, eventual și cu instrucțiuni prezentate pe ecranele televizoarelor sau de computerele domestice, vom putea inventa stiluri de viață mai pline și mai variate, mai puțin monotone, mai bogate în bucurii creatoare și mai puțin supuse solicitărilor pieței decît cele caracteristice pentru civilizația celui de Al Doilea Val.

Nu putem şti încă pînă unde va merge acest transfer de activităţi din sectorul B, al schimbului, în sectorul A, al prosumului, ce variaţii va cunoaşte balanţa acestor două sectoare de la o ţară la alta şi ce anume stiluri de viaţă vor apărea pe această bază. Putem fi însă siguri că orice schimbare semnificativă în raportul dintre producţia destinată uzului propriu şi cea destinată schimbului va submina temeliile sistemului nostru economic, precum şi pe cele ale valorilor pe care le împărtăşim.

Economia celui de Al Treilea Val

Ar putea fi o legătură între declinul, pe care atîţia îl deplîng, al eticii protestante a muncii şi această deplasare de accent de la producţia pentru alţii la producţia pentru sine ? Pretutindeni constatăm o anemiere a ethosului industrial care a susţinut munca îndîrjită. Conducătorii de întreprinderi din occident bombăne nemulţumiţi de această „boală englezească", ce ar urma să ne reducă pe toţi la sărăcie dacă nu i se găseşte leacul. „Japonezii ce mai lucrează cu temei", zic ei. Eu însă am auzit din gura unor căpetenii de frunte ale industriei japoneze că forța lor de muncă suferă de aceeași boală.

Iată însă că aceiași oameni despre care se spune că nu muncesc cu tragere de inimă la servici, lucrează adesea cu tragere de inimă în afara serviciului — punîndu-şi faianţă la baie, ţesînd covoare, angajîndu-şi timpul şi talentul într-o campanie politică, participînd la reuniuni ale grupurilor de autoajutorare, cosînd, cultivînd zarzavaturi în grădină, scriind nuvele sau reamenajîndu-şi dormitorul de la mansardă. Nu cumva motivaţia care a susţinut expansiunea sectorului B este acum canalizată spre sectorul A — sectorul prosumului ?

Al Doilea Val a adus cu sine nu numai mașina cu abur și războiul de țesut mecanic. El a adus cu sine și o imensă schimbare caracterologică. Putem observa chiar și în zilele noastre cum se produce această schimbare la populațiile care trec de la societatea Primului Val la societatea celui de Al Doilea Val, cum sînt, de exemplu, coreenii, care lucrează încă la lărgirea sectorului B în detrimentul sectorului A. Prin contrast, în societățile mature ale celui de Al Doilea Val, pe care le zguduie acum impactul celui de Al Treilea Val, pe măsură ce producția se deplasează înapoi spre sectorul A, iar consumatorul este atras din nou în procesul de producție, începe o altă transformare caracteristică. Vom examina mai tîrziu această transformare fascinantă. Deocamdată să reținem doar ideea că afirmarea prosumului este de natură să exercite o influență puternică și asupra structurii personalității.

Nicăieri, totuși, schimbările pe care le produce afirmarea prosumatorului nu sînt atît de explozive ca în domeniul economic. În loc să-și concentreze toată atenția asupra sectorului B, economiștii vor trebui să elaboreze o concepție nouă, mai holistică, asupra economiei, vor trebui să analizeze ce se petrece în sectorul A și, de asemenea, să cerceteze raporturile dintre cele două sectoare.

De cînd Al Treilea Val a început să restructureze economia mondială, breasla economiștilor a fost atacată vehement pentru incapacitatea ei de a explica ce se întîmplă. Chiar și instrumentele ei cele mai rafinate, inclusiv modelele computerizate și matricele, par a ne spune din ce în ce mai puțin despre funcționarea efectivă a mecanismelor economice. De altfel și mulți economiști ajung la concluzia că gîndirea economică tradițională, atît cea occidentală cît și cea marxistă, a pierdut contactul cu realitatea în rapidă schimbare.

Una din principalele rațiuni ale acestei situații pare a fi aceea că schimbările cu implica-

ţii profunde se produc într-o măsură din ce în ce mai mare în afara sectorului B, adică în afara procesului de schimb în ansamblu. Pentru a restabili contactul cu realitatea, economiştii celui de Al Treilea Val vor trebui să elaboreze noi modele, măsuri şi indicatori pentru descrierea proceselor din sectorul A şi să regîndească multe supoziţii fundamentale ale gîndirii economice în lumina afirmării prosumatorului.

Odată ce admitem că există legături puternice între producţia (şi productivitatea) măsurată din sectorul B şi producţia (şi productivitatea), pe care nimeni nu o măsoară, a sectorului A, sectorul economiei invizibile, vom fi siliţi să redefinim aceşti termeni. Încă de la mijlocul anilor '60 economistul Victor Fuchs de la National Bureau of Economic Research a sesizat problema, arătînd că dezvoltarea serviciilor face ca modul tradiţional de măsurare a productivităţii să devină perimat. „Cunoştinţele, experienţa, onestitatea şi motivaţia consumatorului — declara el — afectează productivitatea din sfera serviciilor".

Dar chiar şi în această formulare „productivitatea" consumatorului este privită numai din perspectiva sectorului B, numai ca o contribuţie la producţia destinată schimbului. Nu a fost încă recunoscut faptul că şi în sectorul A avem producţie propriu-zisă, că bunurile şi serviciile produse pentru sine sînt pe deplin reale şi că ele pot să înlocuiască bunuri şi servicii produse în sectorul B. Statisticile tradiţionale privind producţia, în special cifrele ce exprimă PNB, vor fi din ce în ce mai lipsite de sens, pînă cînd le vom lărgi explicit în aşa fel încît să redea şi ceea ce se petrece în sectorul A.

Înţelegînd semnificaţia pe care o are afirmarea prosumatorului, dobîndim o mai mare precizie şi în operarea cu conceptul de costuri. Multe lucruri ni se clarifică, bunăoară, odată ce recunoaştem că eficienţa prosumatorului în sectorul A poate determina costuri mai mari sau mai mici pentru companii sau pentru agen-

țiile guvernamentale care activează în sectorul B.

Astfel, de exemplu, ratele înalte ale alcoolismului, absenteismului, epuizării nervoase și tulburărilor psihice în rîndurile forței de muncă sporesc „costurile de producție“, așa cum sînt măsurate convențional în sectorul B. (Potrivit estimărilor, numai alcoolismul costă industria americană pe an 20 de miliarde de dolari timp de producție.) În măsura în care grupurile de autoajutorare atenuează problemele de acest fel în rîndurile forței de muncă, ele contribuie la reducerea costurilor de producție. Eficiența prosumului afectează, după cum vedem, eficiența producției.

Costul producției este influențat și de alți factori, mai greu sesizabili. Cîtă carte știu muncitorii și cît de clar știu să se exprime ? Vorbesc ei toți aceeași limbă ? Cunosc ceasul ? Sînt pregătiți din punct de vedere cultural pentru munca pe care o fac ? Deprinderile sociale dobîndite în viața de familie le sporesc competența sau o diminuează ? Toate aceste trăsături de caracter, atitudini, valori, priceperi și motivații necesare pentru o productivitate înaltă în sectorul B, al schimbului, sînt produse sau, mai corect spus, prosumate în sectorul A. Afirmarea prosumatorului — reintegrarea consumatorului în producție — ne va sili să examinăm mult mai îndeaproape interrelațiile de acest fel.

Aceeași puternică schimbare ne va sili să redefinim eficiența. În prezent, economiștii, cînd vor să determine eficiența, compară modurile diferite în care este produs un anumit articol sau serviciu. Rareori se gîndesc să compare eficiența producerii lui în sectorul B cu cea a prosumării lui în sectorul A. Or, tocmai asta fac milioane de oameni considerați a nu avea habar de teoria economică. Ei descoperă că, odată cu atingerea unui anumit prag de venituri, se poate dovedi mai profitabil — atît din punct de vedere economic, cît și psihologic — să prosumi, decît să cîștigi mai mulți bani.

Tot aşa, economiştii şi oamenii de afaceri nu caută să determine în mod sistematic efectele negative ale eficienţei din sectorul B asupra sectorului A — ca, de exemplu, atunci cînd o companie, impunînd o mobilitate extrem de mare a personalului ei de conducere, provoacă prin aceasta un val de îmbolnăviri legate de stressuri, destrămări de familii sau un consum sporit de băuturi alcoolice. Nu este exclus să descoperim că ceea ce apare ca ineficient atunci cînd judecăm convenţional prin prisma sectorului B este în realitate extraordinar de eficient dacă luăm în considerare ansamblul economiei, şi nu doar o parte a ei.

Conceptul de eficienţă, pentru a avea sens, trebuie să se refere nu numai la efectele primare, ci şi la efectele mai îndepărtate, şi să cuprindă ambele sectoare ale economiei, şi nu doar unul din ele.

Ce se întîmplă cu conceptele de „venit“, „asistenţă socială“, „sărăcie“ sau „şomaj“ ? Dacă cineva trăieşte pe jumătate în sistemul pieţei şi pe jumătate în afara lui, care anume produse, palpabile sau impalpabile, urmează a fi considerate ca făcînd parte din venitul său ? Mai au vreun sens cifrele privitoare la venit într-o societate în care o bună parte din ceea ce posedă un om poate proveni din prosum ?

Cum definim asistenţa socială într-un asemenea sistem ? Trebuie oare ca cei ce beneficiază de asistenţă socială să muncească ? Iar în caz că da, trebuie ei să-şi desfăşoare toată munca în sectorul B ? Sau trebuie încurajaţi să prosume ?

Care este semnificaţia reală a şomajului ? Un muncitor din industria de automobile care-şi pune singur un acoperiş nou la casă sau îşi face singur reparaţia autoturismului este oare şomer în acelaşi sens ca unul care stă în casă tolănit şi urmăreşte meciurile de fotbal la televizor? Afirmarea prosumatorului ne obligă la revizuirea întregului nostru mod de a privi

problemele înrudite ale şomajului, pe de o parte, şi ale risipei birocratice şi *featherbedding**-ului, pe de alta.

Societăţile celui de Al Doilea Val au încercat să facă faţă şomajului prin măsuri ca frînarea progresului tehnologic, oprirea sau limitarea imigrărilor, crearea de birouri de plasare a mîinii de lucru, creşterea exporturilor, restrîngerea importurilor, lansarea unor programe de lucrări publice, reducerea numărului orelor de muncă, încercări de sporire a mobilităţii forţei de muncă, deportări ale unor întregi populaţii şi prin declanşarea de războaie în vederea stimulării economiei. Problema devine însă pe zi ce trece tot mai complexă şi mai dificilă.

Dar dacă problemele forţei de muncă — atît ale excedentului cît şi ale deficitului acesteia — nu pot fi *niciodată* rezolvate în mod satisfăcător în cadrul unei societăţi a celui de Al Doilea Val ? N-am putea oare, examinînd economia ca un întreg, în loc de a ne concentra doar asupra unei părţi a ei, să formulăm problema într-un mod nou, care să ne îngăduie să-i găsim o soluţie ?

Dacă avem producţie în ambele sectoare, dacă într-unul din ele oamenii lucrează producînd bunuri şi servicii pentru ei înşişi, iar în celălalt producîndu-le pentru alţii, ce semnificaţie are această situaţie pentru controversa privitoare la garantarea unui venit minim pentru toată lumea ? În societăţile celui de Al Doilea Val munca era legată în mod inextricabil de economia de schimb. Dar prosumatorii nu „muncesc" oare şi ei, chiar dacă nu fac parte din piaţă sau sînt doar parţial cuprinşi în ea ? O persoană — bărbat sau femeie — care stă acasă şi creşte un copil, contribuind astfel la productivitatea sectorului B prin eforturile pe care le depune în sectorul A, n-ar trebui oare

---

* Politică de limitare a orelor de lucru în vederea evitării şomajului în întreprinderi în urma introducerii automatizării. — *Nota trad.*

să primească un venit, deşi nu este angajată într-o muncă retribuită în sectorul B ?

Afirmarea prosumatorului va modifica în mod decisiv întreaga noastră gîndire economică. Ea va modifica, de asemenea, baza conflictelor economice. Competiţia dintre muncitorii-producători şi managerii-producători va continua, fără îndoială. Importanţa ei se va restrînge însă pe măsura creşterii prosumului şi pe măsură ce înaintăm mai mult spre societatea celui de Al Treilea Val. Vor apărea, în schimb, noi conflicte sociale.

Se vor angaja bătălii cînd va fi vorba să stabilim care anume nevoi trebuie satisfăcute şi de către care sector al economiei. Se va ascuţi lupta în jurul autorizaţiilor, al reglementărilor privind construcţiile ş.a.m.d., deoarece forţele celui de Al Doilea Val vor căuta să-şi menţină slujbele şi profiturile împiedicînd pătrunderea prosumatorilor. Sindicatele cadrelor didactice luptă, de regulă, pentru a-i ţine pe părinţi departe de sălile de clasă, cu aceeaşi înverşunare cu care antreprenorii din construcţii luptă pentru menţinerea unor reglementări perimate în domeniul lor de activitate. Dar, aşa cum există probleme de sănătate (cum sînt, de pildă, cele ce ţin de alimentaţia excesivă, sedentarism sau tabagism) ce nu pot fi rezolvate numai de medici, ci reclamă şi participarea activă a pacientului, tot aşa unele probleme educaţionale nu pot fi rezolvate fără concursul părinţilor. Afirmarea prosumatorului schimbă întreg peisajul economic.

Astfel, toate aceste efecte vor fi intensificate şi întreaga economie mondială va suferi schimbări datorită unei realităţi istorice masive care sare deja în ochi, cu toate că economiştii si gînditorii celui de Al Doilea Val par s-o fi trecut cu vederea. Această realitate viguroasă dă relief tuturor faptelor despre care am vorbit în acest capitol.

Sfîrşitul „marketizării" *

Nu numai transformarea care s-a produs în modalităţile de participare la schimbul economic a rămas aproape neremarcată. La fel s-a întîmplat cu o altă realitate, şi mai fundamentală : încheierea întregului proces istoric de edificare a pieţei. Acest punct de cotitură are implicaţii atît de revoluţionare, dar în acelaşi timp atît de subtile, încît gînditorii capitalişti şi cei marxişti deopotrivă, cufundaţi în polemicile lor axate pe problematica celui de Al Doilea Val, abia dacă i-au întrezărit semnele. El nu se încadrează în nici una din teoriile lor şi, ca atare, a rămas pentru ei insesizabil.

Timp de cel puţin 10 000 de ani specia umană a lucrat la edificarea unei reţele de schimburi, adică a unei pieţe, la scara întregii lumi. În ultimii 300 de ani, de cînd a început Al Doilea Val, procesul acesta a înaintat vertiginos. Civilizaţia celui de Al Doilea Val a „marketizat" lumea. În prezent, — exact în momentul cînd prosumul începe să se afirme iar — procesul acesta se apropie de sfîrşit.

Nu putem aprecia îndeajuns imensa semnificaţie istorică a acestui fapt dacă nu avem o idee clară despre ce este piaţa sau reţeaua de schimburi. E foarte sugestiv să ne-o imaginăm ca pe un sistem de conducte. Cînd a izbucnit revoluţia industrială, declanşînd Al Doilea Val, foarte puţini oameni erau racordaţi la sistemul bănesc. Comerţul exista, dar nu se desfăşura decît la periferia societăţii. Diversele reţele de misiţi, distribuitori, angrosişti, negustori cu amănuntul, bancheri şi alte elemente ale sistemului comercial erau puţine şi încă rudimentare, oferind un număr mic de ţevi înguste prin care puteau să circule bunurile şi banii.

Timp de 300 de ani noi am investit energii titanice pentru dezvoltarea acestui sistem de

* Termenul, derivat din *market* („piaţă"), desemnează — după cum va rezulta din cuprinsul paragrafului — procesul de edificare şi lărgire a pieţei, inclusiv la scară planetară. — *Nota trad.*

conducte. Lucrul acesta a fost făcut pe trei căi. Mai întîi, negustorii și mercenarii civilizației celui de Al Doilea Val s-au răspîndit pe tot globul, invitînd sau constrîngînd noi populații să se alăture pieței, adică să producă mai mult și să prosume mai puțin. Triburi africane cu economii pînă atunci închise au fost îndemnate sau silite să înceapă să cultive produse agricole pentru schimb și să extragă cupru. Țărani asiatici, care pînă atunci cultivaseră doar ceea ce le era necesar pentru consumul propriu, au fost puși să lucreze pe plantații și să cresteze arbori de cauciuc pentru că automobilele aveau nevoie de pneuri. Latino-americanii au început să cultive cafea destinată comercializării în Europa și în Statele Unite. Așa a fost edificat pas cu pas acest sistem de conducte, ramificîndu-se tot mai mult și făcînd ca un număr din ce în ce mai mare de populații să devină dependente de el.

Cea de-a doua cale de extindere a pieței a fost „mercantilizarea" crescîndă a vieții. Nu numai că populații din ce în ce mai mari au fost racordate la piață, ci și tot mai multe bunuri și servicii erau produse *pentru* piață, impunînd o continuă mărire a „capacității de tranzit" a sistemului, adică, plastic vorbind, o continuă mărire a diametrului conductelor.

În fine, a mai fost și o a treia cale de amplificare a pieței. Pe măsură ce societatea și economia au devenit mai complexe, s-a multiplicat numărul tranzacțiilor necesare, bunăoară, pentru ca o bucată de săpun să ajungă de la producător la consumator. Cu cît a crescut numărul intermediarilor, cu atît a devenit mai ramificat hățișul de conducte al sistemului. Această complicare crescîndă a sistemului a fost și ea o formă de dezvoltare continuă a acestuia, aidoma adăugirii la conductele principale a tot mai numeroase țevi și vane speciale.

În prezent toate aceste forme de extindere a pieței sînt pe cale de a-și atinge limitele extreme. Doar un număr mic de populații din cîteva regiuni foarte îndepărtate au rămas ne-

cuprinse în angrenajul pieței. Chiar și sutele de milioane de țărani din țări sărace, cu mici gospodării de subzistență, sînt cel puțin parțial integrați pieței și sistemului bănesc care o însoțește. În această direcție n-au mai rămas, deci, de făcut decît lucruri de importanță minoră. Piața nu se mai poate extinde prin cuprinderea a noi populații numeroase.

Cea de-a doua formă de extindere mai dispune încă de posibilități, cel puțin teoretic. Solicitîndu-ne imaginația, putem, fără îndoială, să mai inventăm servicii sau bunuri pentru vînzare sau troc. Dar tocmai aici începe să-și spună cuvîntul afirmarea prosumatorului. Relațiile dintre sectoarele A și B sînt complexe, multe din activitățile prosumatorilor presupun procurarea de materiale și scule pe piață. Totuși, dezvoltarea autoajutorării, mai ales, și demarketizarea multor bunuri și servicii sugerează că și aici sfîrșitul marketizării s-ar putea să nu fie departe.

În fine, ramificarea crescîndă a „sistemului de conducte" al schimbului — complexitatea tot mai mare a distribuției, interpunerea tot mai multor mijlocitori — pare și ea să se apropie de un punct de saturație. Costul schimbului, chiar și după etaloanele convenționale, a ajuns în prezent să depășească, în multe domenii, costurile producției materiale. Mai devreme sau mai tîrziu, procesul acesta atinge o limită. În același timp, computerele și apariția tehnologiei mînuite de prosumator par să ducă la restrîngerea inventarelor și la simplificarea rețelei de distribuție. Și aici, prin urmare, totul anunță sfîrșitul — dacă nu imediat, în orice caz, nu prea îndepărtat — al procesului de marketizare.

Dacă edificarea rețelei de schimburi este pe punctul de a fi încheiată, ce semnificație are acest fenomen pentru modul nostru de a munci, pentru valorile noastre și pentru viața noastră psihică ? Piața, în fond, nu înseamnă numai oțelul, pantofii, bumbacul sau conservele de alimente care circulă prin ea. Piața este me-

canismul prin care trec asemenea bunuri și servicii. De fapt, ea nu este nici un simplu mecanism economic. Ea este un mod de organizare a oamenilor, un mod de gîndire, un ethos și un spectru comun de așteptări (de exemplu, așteptarea că bunurile pentru care am plătit ne vor fi, într-adevăr, livrate). Piața este, deci, deopotrivă o realitate economică și o structură psihologică. Efectele ei transcend cu mult sfera economică.

Dezvoltînd în mod sistematic legături între miliarde de oameni, piața a creat o lume în care nimeni — nici un individ, nici o națiune, nici o cultură — nu este stăpîn exclusiv al destinelor sale. Ea a dat naștere credinței că integrarea în sistemul de schimburi este un fenomen „progresist", pe cînd autarhia este „retrogradă". Ea a răspîndit materialismul vulgar și credința că economia și motivația economică sînt resorturile primordiale ale vieții umane. Potrivit viziunii pe care ea a acreditat-o, viața ar fi un șir de tranzacții contractuale, iar societatea ar fi cimentată prin „contracte matrimoniale" sau prin „contract social". Astfel, marketizarea a modelat ideile și valorile, precum și acțiunile a miliarde de oameni și a marcat fizionomia civilizației celui de Al Doilea Val.

A fost nevoie de enorme investiții de timp, energie, capital, cultură și materii prime pentru a crea o situație în care un cumpărător din Carolina de Sud poate face tranzacții cu un funcționar din Coreea de Sud pe care nu l-a văzut și de care n-a auzit niciodată — fiecare din ei avîndu-și abacul sau computerul său, imaginea sa internă a pieței și o gamă de așteptări privitoare la celălalt, fiecare executînd anumite acte previzibile, fiindcă pe amîndoi viața i-a învățat să joace anumite roluri prespecificate, fiecare fiind o parte a unui gigantic sistem planetar în care sînt angrenați milioane, ba chiar miliarde de alți indivizi.

S-ar putea susține cu argumente serioase că edificarea acestui complicat eșafodaj de relații

umane și răspîndirea lui explozivă pe suprafața planetei a fost cea mai impunătoare operă a civilizației celui de Al Doilea Val, eclipsînd pînă și spectaculoasele realizări tehnologice. Crearea pas cu pas a acestei structuri esențialmente socioculturale și psihologice (chiar privită independent de torentul de bunuri și servicii care curge prin ea) poate fi asemuită cu piramidele egiptene, cu apeductele romane, cu Zidul chinezesc și cu catedralele medievale, înmiit combinate și multiplicate.

Acest proiect gigantic, fără egal în istorie, de construire a unei rețele de conducte și canale prin care a ajuns să pulseze și să curgă cea mai mare parte a vieții economice, a imprimat pretutindeni civilizației celui de Al Doilea Val dinamismul și vigoarea ei propulsivă. Într-adevăr, dacă se poate spune în genere despre această civilizație astăzi muribundă că a avut o misiune, această misiune a constat în marketizarea întregii lumi.

Această misiune este în prezent practic încheiată.

Timpurile eroice ale edificării pieței au apus, fiind înlocuite de o fază nouă, în care nu facem decît să întreținem, să renovăm și să modernizăm sistemul de conducte. Fără îndoială că va trebui să reproiectăm unele porțiuni importante ale ei, adaptîndu-le fluxurilor de informație care au sporit enorm. Sistemul va depinde din ce în ce mai mult de electronică, biologie și de noile tehnologii sociale. Neîndoielnic, va fi nevoie și pentru aceasta de resurse, imaginație și capital. Dar comparativ cu epuizantul efort investit în marketizarea pe care a realizat-o Al Doilea Val, programul acesta de înnoire va cere din partea noastră mult mai puțin timp, energie, capital și imaginație. El va necesita mai puțin *hardware* și mai puține resurse umane decît a necesitat procesul de edificare propriu-zis. Oricît de complexă ar fi să se dovedească această conversiune, marketiza-

rea va înceta să mai fie proiectul central al civilizației.

Al Treilea Val va crea, deci, prima civilizație „transmarket“ din istorie.

Prin „transmarket“ nu am în vedere o civilizație fără circuite de schimb, o lume refărîmițată în comunități mici, izolate, complet autarhice, incapabile sau lipsite de dorința de a face comerț între ele. Nu am în vedere o revenire la trecut. Am în vedere o civilizație care depinde de piață, fără a mai fi însă absorbită de nevoia de a construi, extinde, complica și integra această structură. O civilizație capabilă să se îndrepte spre alte preocupări, tocmai pentru că piața a fost deja edificată și desăvîrșită. Și întocmai cum nimeni din cei care au trăit în secolul al XVI-lea nu și-ar fi putut imagina în ce fel creșterea pieței avea să schimbe preocupările lumii în domeniul energiei, politicii, religiei, artei, vieții sociale, justiției, vieții de familie sau al dezvoltării personalității, tot așa și nouă ne vine astăzi extrem de greu să prevedem efectele pe termen lung ale sfîrșitului marketizării.

Și totuși, acestea se vor infiltra în tot țesutul vieții — dacă nu al vieții noastre, în orice caz al vieții copiilor noștri. Opera de marketizare a costat scump. Chiar și în termeni pur economici, prețul plătit pentru ea a fost enorm. Pe măsură ce, în decursul ultimelor trei secole, productivitatea speței umane a crescut, o parte considerabilă a acestei productivități, din ambele sectoare, a fost deviată spre edificarea pieței.

Acum, cînd sarcina constructivă de bază a fost practic realizată, enormele energii care odinioară erau îndreptate spre edificarea sistemului pieței mondiale devin disponibile pentru alte proiecte umane. Chiar și numai acest fapt va genera un spectru nelimitat de schimbări în planul civilizației. Vor apare noi religii. Crearea de opere de artă va lua o amploare de neînchipuit pînă acum. Știința va înregistra progrese

fantastice. Şi, mai presus de toate, vor lua ființă noi tipuri de instituții sociale și politice.

Ceea ce este astăzi în joc înseamnă mai mult decît alternativa capitalism sau socialism, mai mult decît problemele energiei, alimentației, populației, capitalului, materiilor prime sau locurilor de muncă ; în joc este rolul pieței în viețile noastre și însuși viitorul civilizației.

Iată care este semnificația profundă a afirmării prosumatorului.

Schimbarea structurii profunde a economiei face parte integrantă din valul de schimbări legate între ele care afectează în prezent baza noastră energetică, tehnologia noastră, sistemul nostru informațional, structurile noastre familiale și economice. Acestea, la rîndul lor, se întrepătrund cu viziunea noastră asupra lumii. Şi în această din urmă sferă se produce acum o bulversare istorică : o revoluționare a întregii concepții despre lume subiacente civilizației industriale, realismului industrial.

21. **Vîrtejul spiritual**

Niciodată încă un număr atît de mare de oameni din atît de multe țări — inclusiv oameni instruiți și considerați a avea un larg orizont cultural — nu s-au simțit atît de neajutorați din punct de vedere intelectual, cufundați, parcă, într-un vîrtej de idei contradictorii, derutante și cacofonice. Universul nostru spiritual este zguduit de viziuni ce se războiesc între ele.

Zi de zi își fac apariția mode noi, noi descoperiri științifice, noi religii, mișcări sau manifeste. Cultul naturii, percepția extrasenzorială, medicina holistă, sociologia, anarhismul, structuralismul, neomarxismul, noua fizică. Mistica orientală, tehnofilia, tehnofobia și mii de alte curente și contracurente traversează ecranul conștiinței noastre, fiecare cu sacerdoțiul său științific și cu figuri de *guru* apărute peste noapte.

Ştiinţa în forma ei consacrată este supusă unor atacuri tot mai violente. Asistăm la o recrudescenţă a religiei fundamentaliste şi la căutarea disperată a credinţei în ceva — aproape indiferent ce.

Adevărul e că această confuzie se datorează în bună parte unui război cultural din ce în ce mai intens — coliziunii dintre cultura născîndă a celui de Al Treilea Val şi ideile şi postulatele adînc înrădăcinate ale societăţii industriale. Căci aşa cum odinioară Al Doilea Val a înghiţit viziunile tradiţionale, difuzînd în locul lor un sistem de credinţe numit de mine „realism industrial", în prezent constatăm începuturile unei revolte filozofice avînd drept scop detronarea dogmelor dominante din ultimii 300 de ani. Ideile-cheie ale perioadei industriale sînt treptat discreditate, depăşite, înlăturate sau subsumate unor teorii mult mai cuprinzătoare şi mai puternice.

Credinţele subiacente ale civilizaţiei celui de Al Doilea Val nu s-au impus în decursul ultimelor trei secole decît printr-o luptă înverşunată. În ştiinţă, învăţămînt, religie şi în nenumărate alte domenii gînditorii „progresişti" ai industrialismului au luptat împotriva gînditorilor „reacţionari" care reflectau şi raţionalizau societăţile agrare. Astăzi, cînd începe să prindă chip cultura nouă a celui de Al Treilea Val, susţinătorii industrialismului sînt cei aflaţi în defensivă.

Noua imagine a naturii

Nicăieri nu se vede mai bine această ciocnire de idei decît în schimbarea pe care o suferă imaginea noastră despre natură.

În ultimul deceniu s-a dezvoltat în întreaga lume o mişcare pentru protejarea mediului natural, ca reacţie la schimbările potenţial primejdioase pe care le producem în biosferă. Această mişcare nu s-a mărginit să atace po-

luarea, aditivii alimentari, reactoarele nucleare, autostrăzile și spray-urile. Ea ne-a obligat să regîndim raporturile noastre cu natura. Ca urmare, în loc să ne considerăm angajați într-un război necruțător cu ea, începem să îmbrățișăm o optică nouă, în care accentul cade pe simbioza sau armonia dintre om și planeta pe care trăiește. Din postura de adversari ai naturii, trecem în aceea de aliați ai ei.

Pe plan științific, noua atitudine s-a concretizat în mii de studii consacrate unei mai bune înțelegeri a relațiilor ecologice, care să ducă la atenuarea impacturilor noastre asupra naturii sau la canalizarea lor în direcții constructive. Abia acum începem să ne dăm seama cu adevărat de complexitatea și de dinamismul acestor relații și să reconceptualizăm societatea însăși prin ideile de reciclare, regenerare și de „capacitate portantă“ a sistemelor naturale.

Toate acestea își află un reflex în schimbarea corespunzătoare a atitudinilor generale ale oamenilor față de natură. Fie că analizăm anchetele de opinie publică sau textele muzicii pop, imagistica publicitară sau conținutul predicilor, întîlnim dovezi ale unui respect din ce în ce mai mare, deși adesea romantic, față de natură.

Milioane de citadini tînjesc după peisajul rustic, iar Urban Land Institute înregistrează o deplasare semnificativă a populației spre zonele rurale. În anii din urmă a sporit mult interesul pentru alimentele naturale și pentru nașterile naturale, pentru alăptarea maternă a pruncilor, pentru bioritmuri și pentru îngrijirea corpului. Iar suspiciunea publicului față de tehnologie s-a răspîndit atît de mult, încît pînă și cei mai mărginiți susținători ai PNB nu pot să nu se alăture astăzi, cel puțin în vorbe, ideii că natura trebuie ocrotită, și nu prădată, că efectele secundare nefaste ale tehnologiei asupra naturii nu trebuie trecute sub tăcere, ci trebuie anticipate și prevenite.

Dat fiind că puterea noastră de a-i dăuna a crescut enorm, Pămîntul este privit acum ca

fiind mult mai fragil decît putea bănui civilizația celui de Al Doilea Val. În același timp, el ne apare acum ca un punctuleț tot mai mic într-un univers care, pe zi ce trece, devine în ochii noștri mai mare și mai complex.

De cînd a început, acum vreo 25 de ani, Al Treilea Val, oamenii de știință au pus la punct un întreg arsenal de instrumente pentru sondarea celor mai îndepărtate orizonturi ale naturii. Iar toți acești laseri, rachete, acceleratoare, plasme, posibilitățile fantastice ale fotografiei, computerele și dispozitivele de ciocnit particule au pulverizat concepția noastră despre lumea ce ne înconjoară.

Fenomenele pe care le putem observa astăzi sînt incomparabil mai mari, sau mai mici, sau mai rapide decît oricare din cele la care am avut acces în timpul celui de Al Doilea Val. Studiem astăzi fenomene a căror mărime reprezintă a 1 000 000 000 000 000-a parte dintr-un centimetru, într-un univers explorabil ce se întinde la distanțe de cel puțin 100 000 000 000 000 000 000 000 mile față de noi. Studiem fenomene cu o durată ce nu depășește o 10 000 000 000 000 000 000 000-me de secundă. Prin contrast, astronomii și cosmologii noștri ne spun că vîrsta universului este de circa 20 000 000 000 de ani. Însăși scara de mărime a naturii explorabile depășește cu mult pînă și cele mai extravagante supoziții care s-au putut face cu cîtva timp în urmă.

Ni se mai spune, pe deasupra, că s-ar putea ca Pămîntul să nu fie singura sferă locuită în necuprinsul acesta învolburat. După cum spune astronomul Otto Struve, „marele număr de stele ce trebuie că posedă planete, concluziile multor biologi că viața este o proprietate inerentă a anumitor tipuri complicate de molecule sau de agregate de molecule, uniformitatea elementelor chimice în toate părțile universului, lumina și căldura pe care le emit aștrii de tipul soarelui, în fine, existența apei nu numai pe Pămînt, ci și pe Marte sau Venus, ne obligă să ne re-

vizuim modul de gîndire“ şi să luăm în considerare posibilitatea vieţii extraterestre.

Aceasta, fireşte, nu înseamnă „mici umanoizi verzi“, şi nu înseamnă nici O.Z.N.-uri (deşi această din urmă posibilitate nu poate fi exclusă). Dar însăşi sugestia că viaţa nu este un fenomen exclusiv terestru semnifică încă o modificare în modul nostru de a percepe natura şi de a ne situa pe noi în ea. Începînd din 1960, oamenii de ştiinţă „ascultă“ întinderile cosmice, sperînd să detecteze semnale de la vreo inteligenţă îndepărtată. În Congresul S.U.A. s-au făcut audieri cu privire la „posibilitatea vieţii inteligente în alte părţi ale universului“. Iar nava spaţială „Pioneer-10“ a luat cu sine în spaţiul interstelar un mesaj pictografic adresat extratereştrilor.

Pe măsură ce creşte forţa celui de Al Treilea Val, planeta noastră ne pare tot mai mică şi mai vulnerabilă. Locul nostru în univers ne apare mai puţin grandios. Iar posibilitatea, cît de mică, de a afla într-o bună zi că nu sîntem singuri în univers ne pune pe gînduri.

Imaginea noastră despre natură nu mai e cea care a fost.

Proiectanţi ai evoluţiei

Nici imaginea noastră despre evoluţie nu mai e ceea ce a fost. Ba nici chiar evoluţia însăşi.

Biologii, arheologii şi antropologii care se străduiesc să descifreze tainele evoluţiei descoperă şi ei că se găsesc într-o lume mai mare şi mai complexă decît îşi imaginau pînă de curînd şi că legi pe care odinioară le-au considerat de aplicabilitate universală sînt de fapt numai nişte cazuri particulare.

Geneticianul François Jacob, laureat al Premiului Nobel, spune despre aceasta : „De la Darwin încoace biologii au elaborat treptat o schemă a mecanismului evoluţiei, numită selecţie naturală. Pe această bază s-au făcut dese încercări de a prezenta orice evoluţie — cos-

mică, chimică, culturală, ideologică, socială — ca fiind guvernată de un mecanism de selecție similar. Astfel de încercări par însă sortite eșecului, întrucît de la un plan la altul regulile se schimbă“.

Chiar și înăuntrul palierului biologic, reguli ce odinioară păreau aplicabile pretutindeni sînt acum puse sub semnul întrebării. Astfel, biologii au fost nevoiți să-și pună întrebarea dacă întreaga evoluție biologică este rezultatul variației și al selecției naturale și dacă nu cumva la nivel molecular ea depinde de o acumulare de variații ce se soldează cu o „derivă genetică“, fără intervenția selecției naturale darviniene. Dr. Motoo Kimura de la Institutul național de genetică din Japonia spune că evoluția de la nivelul molecular pare a fi „total incompatibilă cu previziunile neodarvinismului“.

Au fost zdruncinate și alte supoziții ce păreau ferm statornicite. Știam de la biologi că *eucariotele* (ființele omenești și majoritatea celorlalte forme de viață) s-au dezvoltat, în ultimă instanță, din celule mai simple numite *procariote* (printre care se numără bacteriile și algele). Anumite cercetări de dată recentă subminează însă această teorie, sugerînd ideea tulburătoare că forme de viață mai simple ar fi putut să descindă din forme mai complexe.

Tot așa, știam că evoluția favorizează adaptările ce sporesc șansele de supraviețuire. Iată însă că acum găsim exemple frapante de transformări evolutive ce par să aducă avantaje pe termen lung — cu prețul unor dezavantaje pe termen scurt. Ce favorizează, atunci, evoluția ?

O altă știre uimitoare ne-a parvenit de la Grant Park Zoo din Atlanta, unde împerecherea întîmplătoare a două specii de maimuțe cu zestre cromozomică total diferită a dat naștere primei maimuțe hibride de care avem cunoștință. Deși cercetătorii nu sînt siguri dacă maimuța-hibrid va fi fertilă, genotipul ei bizar vine în sprijinul ideii că evoluția poate avea loc nu

numai prin acumularea unor variații mici, ci și prin salturi.

Și într-adevăr, departe de a vedea în evoluție un proces lin, mulți biologi și arheologi contemporani studiază „teoria catastrofelor" pentru a putea să explice „lacunele" și „salturile" în multiplele ramificații ale registrului evolutiv. Alții studiază anumite schimbări mici care e posibil să fi fost amplificate prin feedback, ducînd la transformări structurale bruște. În legătură cu fiecare din aceste probleme comunitatea științifică este dezbinată de aprige controverse.

Toate controversele de acest gen au fost însă eclipsate de un fapt cu adevărat istoric.

În 1953, un tînăr biolog englez, James Watson, ședea într-o bună zi la bufetul Eagle din Cambridge, cînd deodată dădu buzna înăuntru, surescitat, colegul său Francis Crick, anunțînd pe toată lumea care putea să-l audă că ei descoperiseră secretul vieții. Era adevărat. Watson și Crick descoperiseră structura ADN.

Prin 1957, cînd apăreau primele semne ale celui de Al Treilea Val, dr. Arthur Kornberg a descoperit mecanismul de autoreproducere a ADN-ului. Începînd din acel moment, citim într-o lucrare de popularizare ce descrie pe scurt șirul acestor evenimente, „am descoperit codul ADN..., am aflat cum transmite ADN-ul instrucțiunile sale celulei..., am analizat cromozomii pentru a determina funcția genetică, am sintetizat o celulă..., am realizat fuziunea unor celule provenind de la două specii diferite..., am izolat gene umane pure..., am «cartografiat» genele..., am sintetizat o genă..., am modificat ereditatea unei celule". În prezent, specialiștii în inginerie genetică din laboratoare aflate în diferite părți ale globului sînt în măsură să creeze forme de viață cu totul noi. Ei au luat-o am putea spune, înaintea evoluției înseși.

Gînditorii celui de Al Doilea Val vedeau în specia umană punctul culminant al unui lung proces evolutiv. Astăzi, gînditorii celui de Al

Treilea Val trebuie să ia în considerare faptul că sîntem pe cale de a deveni *proiectanții* evoluției. Evoluția nu va mai arăta niciodată la fel ca înainte.

Întocmai ca și ideea noastră despre natură, evoluția este supusă și ea unei reconceptualizări drastice.

Arborele progresului

Avînd în vedere schimbările intervenite în ideile noastre despre natură și despre evoluție, nu ne vom mira, desigur, de reevaluarea profundă la care sînt supuse ideile despre progres formate în epoca celui de Al Treilea Val. Așa cum am văzut mai înainte, perioada industrială s-a caracterizat printr-un optimism facil, care vedea în fiecare descoperire științifică și în fiecare „nou produs ameliorat" o dovadă a înaintării inevitabile în direcția perfecțiunii umane. Începînd de la mijlocul anilor '50, cînd Al Treilea Val a început să surpe civilizația celui de Al Doilea Val, puține idei au fost supuse unor atacuri atît de aprige ca acest tonic crez.

„Beatnicii" din anii '50 și hippyi din anii '60 au făcut din pesimismul privitor la condiția umană o temă culturală dominantă. Aceste mișcări au contribuit mult la înlocuirea optimismului reflex prin deznădejdea reflexă.

Pesimismul a devenit curînd o adevărată modă. La Hollywood, de exemplu, în filmele din anii '50 și '60 locul eroilor cu chip dîrz din anii '30 și '40 a fost luat de antieroi înstrăinați — răzvrătiți fără cauză, pistolari stilați, traficanți de droguri șarmanți, motocicliști angoasați sau inși duri și taciturni (deși, în fond, sentimentali). Viața era văzută acum ca un joc în care nimeni nu cîștigă.

Literatura, teatrul și artele din multe țări ale celui de Al Doilea Val s-au cufundat și ele într-o sumbră deznădejde. La începutul anilor '50 Camus definise deja temele pe care aveau să le dezvolte apoi nenumărați romancieri ;

teme pe care un critic englez avea să le rezume în fraza : „Omul e supus erorii, teoriile politice sînt relative, progresul automat e un miraj". Pînă și literatura științifico-fantastică, înțesată altădată de aventuri utopice, a devenit amară și pesimistă, oferind o puzderie de imitații palide după Huxley și Orwell.

Tehnologia a încetat să mai fie considerată o locomotivă a progresului, fiind înfățișată acum tot mai mult ca o forță apocaliptică ce distruge deopotrivă libertatea umană și mediul natural. Pentru mulți din apărătorii mediului înconjurător, cuvîntul „progres" a dobîndit o rezonanță odioasă. Librăriile au fost inundate de cărți purtînd titluri ca *The Stalled Society* (Societatea împotmolită), *The Coming Dark Age* (Spre epoca tenebrelor), *In Danger of Progress* (Primejdia numită progres), *The Death of Progress* (Moartea progresului).

Cînd societatea celui de Al Doilea Val a trecut cu pas șovăielnic pragul anilor '70, Raportul către Clubul de la Roma intitulat *Limitele creșterii,* vestind catastrofa lumii industriale, a imprimat o tonalitate funebră unei bune părți a deceniului ce a urmat. Tulburările, șomajul și inflația, intensificate de embargoul petrolier din 1973, au contribuit și ele la răspîndirea pesimismului și la abandonarea ideii că omenirea progresează în mod ineluctabil. Henry Kissinger a făcut și el pe mulți să se înfioare, vorbind cu accente spengleriene despre declinul Occidentului.

Dacă pesimismul acesta era justificat sau nu, rămîne ca fiecare cititor să decidă. Un lucru, însă, este clar : pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul civilizației celui de Al Doilea Val, ideea progresului inevitabil și liniar, care s-a numărat și ea printre pilonii realismului industrial, are tot mai puțini adepți.

Astăzi, peste tot în lume, cîștigă din ce în ce mai mult teren ideea că progresul nu mai poate fi măsurat folosind drept criteriu tehnologia sau nivelul de trai material și că o societate decă-

zută din punct de vedere moral, estetic, politic sau ambiental nu este o societate avansată, oricît ar fi de bogată şi oricît de sofisticată ar fi tehnica de care dispune. Într-un cuvînt, ne îndreptăm spre o noţiune de progres mai cuprinzătoare — un progres ce nu se realizează în mod automat şi nu se mai defineşte doar prin criterii materiale.

Tot aşa, astăzi sîntem mai puţin atraşi de viziunea după care societăţile ar străbate toate acelaşi drum, înaintînd fiecare în mod automat de la o staţie culturală la următoarea, mai „avansată". Poate că nu există un făgaş unic, ci, aşa-zicînd, numeroase ramificaţii, societăţile putînd atinge o dezvoltare multilaterală pe căi diferite.

Începem să ne reprezentăm progresul sub forma dezvoltării unui arbore cu multe ramuri îndreptate spre viitor şi să considerăm drept criteriu al lui însăşi varietatea şi bogăţia culturilor umane. Într-o asemenea optică, tranziţia pe care o constatăm în prezent spre o lume mai diversificată, demasificată, poate fi privită ea însăşi ca un important salt înainte, analog tendinţei spre diferenţiere şi complexitate, atît de obişnuită în evoluţia biologică.

Orice s-ar întîmpla de-acum încolo, este improbabilă o întoarcere a culturii la progresivismul naiv, uniliniar, blajin-optimist care a caracterizat şi inspirat epoca celui de Al Doilea Val.

În deceniile din urmă am fost nevoiţi, aşadar, să procedăm la o reconceptualizare a naturii, a evoluţiei şi a progresului. Aceste concepte se întemeiau, însă, pe idei şi mai fundamentale: pe presupoziţiile noastre despre timp, spaţiu, materie şi cauzalitate. Iar Al Treilea Val dizolvă pînă şi aceste presupoziţii, adică liantul însuşi al civilizaţiei celui de Al Doilea Val.

Viitorul timpului

Fiecare nouă civilizaţie aduce cu sine schimbări nu numai în modul cum oamenii tratează

timpul în viaţa de fiecare zi, ci şi în „hărţile" mintale ale timpului. Al Treilea Val revizuieşte „hărţile" noastre temporale de pînă acum.

Începînd de la Newton, civilizaţia celui de Al Doilea Val îşi reprezenta timpul ca pe o curgere liniară dinspre negurile trecutului spre nemărginirea viitorului. Timpul era considerat ca fiind absolut uniform în toate părţile universului şi independent de materie şi de spaţiu. Se admitea că fiecare moment sau segment al timpului este identic cu cel următor.

Astăzi, însă — după cum spune John Gribbin, astrofizician şi autor de scrieri ştiinţifico-fantastice — „savanţi serioşi, cu impecabile atestări academice şi cu o îndelungată experienţă în cercetare, ne înştiinţează calm că... timpul nu este ceva ce curge inexorabil înainte în ritmul constant pe care-l indică ceasornicele şi calendarele noastre, ci că în natură el prezintă inflexiuni şi deformări, rezultatul final depinzînd de punctul din care este măsurat. La limita extremă, obiectele supercomprimate — aşa-numitele găuri negre — pot să anihileze total timpul, oprindu-l în vecinătatea lor".

Einstein demonstrase deja, la începutul secolului, că timpul se putea comprima şi dilata, dinamitînd astfel noţiunea de timp absolut. Să reamintim pe scurt situaţia imaginată de el şi devenită de mult clasică, cu calea ferată şi cei doi observatori :

Un om aflat lîngă o cale ferată zăreşte două semnale luminoase care se aprind în acelaşi timp, unul departe, în partea dinspre nord a căii ferate, celălalt în partea dinspre sud. Un alt ins se află într-un tren ce se deplasează cu o viteză foarte mare, spre nord, pe această linie ferată. Acesta, în momentul cînd trece prin dreptul observatorului de lîngă linie, zăreşte şi el cele două semnale. Lui însă cele două semnale nu-i apar simultan. Dat fiind că trenul îl transportă cu mare viteză dinspre unul din ele spre celălalt, lumina de la semnalul spre care se îndreaptă ajunge la el mai repede decît lumina

de la celălalt. Pentru observatorul din tren, semnalul luminos dinspre nord apare înaintea celui dinspre sud.

Distanțele cu care avem de-a face în viața de toate zilele sînt atît de mici, comparativ cu viteza luminii, încît diferența ar trece neobservată. Situația imaginată de Einstein ne arată însă că ordinea cronologică a evenimentelor — care din ele este mai înainte, care vine după el sau mai tîrziu — depinde de viteza observatorului. Timpul nu este absolut, ci relativ.

Iată-ne, așadar, departe de ideea de timp pe care se bazau fizica clasică și realismul industrial. Pentru ele era ceva de la sine înțeles că „înainte" și „după" au o semnificație fixă, independentă de orice observator.

Dezvoltarea actuală a fizicii cunoaște deopotrivă explozii și implozii. Fizicienii imaginează — sau descoperă — neîncetat noi particule elementare sau fenomene astrofizice, de la quarkuri la quasari, cu implicații neașteptate care ne obligă uneori la noi schimbări în concepțiile noastre despre timp.

La un capăt al scării, de exemplu, cerul apare punctat cu găuri negre, care aspiră totul, inclusiv lumina, violînd — poate chiar anulînd — legile fizicii. Aceste vîrtejuri întunecoase, după cum ni se mai spune, se termină în „singularități" unde energia și materia, pur și simplu, dispar. Fizicianul Roger Penrose presupune chiar existența unor „găuri de vierme" și „găuri albe" prin care energia și materia pierdute s-ar scurge într-un alt univers — admițînd că înțelegem ce ar putea însemna acest mod de a vorbi.

Se crede că în regiunile din preajma unei găuri negre o clipă ar putea fi echivalentă cu eoni întregi de pe Pămînt. Astfel, dacă o Misiune de control interstelar ar trimite o navă spațială ca să exploreze o gaură neagră, noi am avea, poate, de așteptat un milion de ani întoarcerea navei, în timp ce ceasornicul acesteia,

dată fiind distorsiunea gravitațională din apropierea găurii negre — pentru a nu mai vorbi de efectele vitezei —, ar arăta că s-au scurs doar cîteva minute sau secunde.

Dacă părăsim imensitățile cerului și pătrundem în lumea particulelor sau undelor microscopice, dăm de fenomene la fel de surprinzătoare. Dr. Gerald Feinberg de la Columbia University a emis chiar ipoteza existenței unor particule, numite *tahioni,* ce s-ar mişca cu o viteză superioară vitezei luminii și pentru care — după cum susţin unii din colegii săi — timpul ar curge înapoi.

Fizicianul englez J. G. Taylor spune că „noțiunea microscopică de timp este mult diferită de cea macroscopică". Un alt fizician, Fritjof Capra, dă o formulare mai simplă a acestei idei. Timpul, spune el, „curge cu viteze diferite în diferite părți ale universului". Ne aflăm, deci, din ce în ce mai mult în situația de a nici nu mai putea vorbi despre „timp" la singular ; în diferite părți ale universului sau ale universurilor în care ne găsim, par să existe „timpuri" alternative și plurale, supuse unor reguli diferite. Toate acestea doboară pilonii pe care s-a sprijinit ideea timpului liniar universal, fără a-i substitui vechile reprezentări despre timpul ciclic.

Prin urmare, exact în momentul cînd restructurăm în mod radical utilizările sociale pe care le dăm timpului (introducînd orarul glisant la locurile de muncă, decuplîndu-i pe muncitori de la banda rulantă, ca și prin alte schimbări descrise în capitolul 19), reformulăm din temelii și imaginile noastre teoretice despre timp. Iar dacă aceste descoperiri teoretice par, deocamdată, lipsite de orice fel de aplicații practice în viața cotidiană, să ne amintim că același lucru s-a putut spune odinioară despre anumite configurații de semne aparent speculative, scrise cu creta pe tablă, care erau de fapt formulele ce au dus în cele din urmă la fisiunea atomului.

Multe din aceste schimbări pe care le suferă concepția noastră despre timp se repercutează și asupra teoriilor noastre despre spațiu, cele două fiind strîns împletite. Există însă și căi mai directe pe care se produc modificări în imaginea noastră despre spațiu.

Se schimbă spațiile concrete în care cu toții trăim, muncim sau ne jucăm. Cum anume ne ducem la lucru, cît de departe și cît de des călătorim, unde trăim — toate acestea influențează experiența noastră spațială. Or, acum toate acestea se schimbă. Într-adevăr, pe măsură ce avansează Al Treilea Val, intrăm într-o nouă fază a relațiilor omenirii cu spațiul.

Primul Val, care a dus la răspîndirea agriculturii pe tot globul, a dat naștere — după cum am mai spus — așezărilor agricole permanente, unde majoritatea oamenilor își petreceau toată viața într-un orizont de cîțiva kilometri în jurul locului în care se născuseră. Agricultura a introdus o existență sedentară, spațial intensivă și a generat puternice atașamente locale, caracteristice mentalității rurale.

Civilizația celui de Al Doilea Val, la rîndul ei, a concentrat populatii imense în orașe mari și, dat fiind că a fost nevoită să apeleze la resurse îndepărtate și să distribuie bunuri la mari distanțe, a cultivat la oameni mobilitatea. Cultura produsă de ea a fost spațial extensivă și centrată nu pe sate, ci pe orașe sau națiuni.

Al Treilea Val modifică experiența noastră spațială prin faptul că, în locul concentrării populației, favorizează dispersarea. În timp ce, în acele părți ale lumii care se află încă în curs de industrializare, continuă afluxul a milioane de oameni spre zonele urbane, în țările cu tehnologie avansată se înregistrează deja o inversare a curentului. Populația unor metropole ca Tokio, Londra, Zürich, Glasgow și multe altele începe să scadă, în timp ce aceea a orașelor mijlocii și mici înregistrează creșteri.

American Council of Life Insurance declară în legătură cu aceasta: „Anumiţi experţi în urbanistică sînt de părere că în S.U.A. marile oraşe sînt o realitate ce aparţine trecutului". Revista *Fortune* constată că „tehnologia transporturilor şi comunicaţiilor a tăiat cordoanele ce legau marile corporaţii de oraşele lor de reşedinţă tradiţionale". Iar un articol din *Business Week* purta titlul „Perspectivele unei naţiuni fără oraşe mari".

Această redistribuire şi deconcentrare a populaţiei va schimba, cu timpul, postulatele şi aşteptările noastre atît în privinţa spaţiului personal cît şi a celui social, în privinţa distanţelor acceptabile dintre domiciliu şi locul de muncă, în privinţa densităţii habitatului, ca şi în multe altele.

Pe lîngă schimbările de acest fel, Al Treilea Val pare să genereze o nouă atitudine, de intens ataşament local, dar în acelaşi timp şi planetar, chiar galactic. Constatăm pretutindeni o redeşteptare a interesului pentru „comunitate" şi „cartier", pentru politica locală şi legăturile locale, în timp ce un mare număr de oameni — deseori aceiaşi care vădesc cele mai puternice ataşamente locale — se arată preocupaţi de problemele mondiale, de foametea sau războaiele din regiuni aflate la multe mii de kilometri depărtare.

Pe măsură ce capătă extindere cele mai moderne mijloace de comunicare şi pe măsură ce munca este readusă cu încetul la domiciliu, în casa electronică, această dualitate se va consolida: vom întîlni tot mai mulţi oameni care rămîn relativ aproape de casă, migrează mai puţin frecvent, fac poate mai multe călătorii de agrement decît acum, dar mult mai puţine călătorii de afaceri, în timp ce, pe de altă parte, gîndurile şi mesajele lor străbat întreg cuprinsul planetei, ba pătrund chiar şi în spaţiul cosmic. În mentalitatea celui de Al Treilea Val se îngemănează preocuparea pentru ce este aproape

de noi cu preocuparea pentru ceea ce este departe.

Adoptăm de asemenea cu rapiditate imagini mai dinamice şi mai relativiste despre spaţiu. Am la mine în birou mai multe fotografii mărite ale oraşului New York şi împrejurimilor sale, făcute din sateliţi şi din avioane U-2. Imaginile luate din satelit arată ca nişte abstracţiuni de o frumuseţe fantastică, cu verdele întunecat al oceanului mărginind detaliile de pe ţărm. Cele luate din U-2 înfăţişează oraşul în infraroşu şi cuprind o asemenea bogăţie de detalii, încît se văd limpede Muzeul Metropolitan şi chiar fiecare din avioanele parcate pe aeroportul La Guardia. Referitor la avioanele de pe La Guardia, l-am întrebat odată pe un funcţionar de la NASA dacă n-ar fi posibil ca, mărind şi mai mult fotografiile, să devină vizibile şi dungile sau numerele de identificare de pe aripi. Omul s-a uitat la mine cu o condescendenţă amuzată şi mi-a spus : „Şi niturile, dacă vreţi !".

În prezent, însă, posibilităţile noastre nu se mărginesc la imaginile fixe, oricît de rafinate şi de detaliate ar fi ele. Profesorul Arthur H. Robinson, cartograf la Universitatea Wisconsin, spune că peste aproximativ zece ani, sateliţii ne vor permite să privim o hartă vie — un fel de panoramă animată — a unui oraş sau a unei ţări şi să urmărim pe ea toate activităţile în desfăşurarea lor.

Cînd va sosi acest moment, harta nu va mai fi o reprezentare statică, ci un film, ba chiar o radiografie în mişcare, deoarece va înfăţişa nu numai ceea ce se află pe suprafaţa pămîntului, ci va dezvălui, strat cu strat, şi ceea ce se află dedesubt sau la diferite altitudini deasupra ei. Vom dispune, astfel, de o imagine foarte amănunţită şi mereu schimbătoare a solului şi a relaţiilor noastre cu el.

În acelaşi timp, unii cartografi se răzvrătesc împotriva tradiţionalului planiglob nelipsit din sălile de clasă din timpul celui de Al Doilea Val.

Începînd de la revoluția industrială, cele mai răspîndite hărți ale globului aveau la bază proiecția Mercator. Hărțile de acest tip sînt convenabile pentru navigația oceanică, dar deformează puternic scara suprafețelor de uscat. E de ajuns să aruncați o privire pe un atlas geografic pentru a observa — dacă atlasul folosește proiecția Mercator — că Scandinavia apare pe el mai mare decît India, deși în realitate aceasta din urmă este de aproape trei ori mai mare.

Între cartografi se poartă o controversă aprigă cu privire la o nouă proiecție, elaborată de istoricul german Arno Peters, cu intenția de a reda suprafețele uscatului respectînd mai îndeaproape dimensiunile lor relative. Peters acuză hărțile făcute după proiecția Mercator că au alimentat aroganța națiunilor industrializate și că din cauza lor ne-a fost mai greu să vedem lumea neindustrializată într-o justă perspectivă politică și cartografică deopotrivă ,,Țările în curs de dezvoltare — afirmă Peters — au fost trișate, atît în ce privește suprafața, cît și în ce privește importanța lor". Pe harta sa, care pare ciudată unui european sau unui american, Europa apare chircită, Alaska, Canada și Uniunea Sovietică apar aplatizate și comprimate, în timp ce America de Sud, Africa, Arabia și India apar mult alungite. Misiunea evanghelică germană Weltmission și alte organizații religioase au distribuit șaizeci de mii de hărți Peters în țări neindustrializate.

Controversa în jurul proiecției Peters pune în evidență recunoașterea faptului că nu există o singură hartă ,,corectă", ci doar imagini diferite ale spațiului, ce servesc unor scopuri diferite. Sosirea celui de Al Treilea Val aduce cu sine literalmente o nouă viziune asupra lumii.

De la studiul părților la cuprinderea întregului

Aceste schimbări profunde în concepțiile noastre despre natură, evoluție, progres, timp și spațiu încep să fuzioneze pe măsură ce trecem

de la cultura celui de Al Doilea Val, care pune accentul pe studierea lucrurilor considerate izolat unele de altele, la cultura celui de Al Treilea Val, în care accentul cade pe contexte, relații și totalități.

La începutul anilor '50, aproape în același timp cu descifrarea de către biologi a codului genetic, începea o perioadă de lucrări intense și pasionante pentru teoreticienii comunicațiilor și inginerii de la laboratoarele Bell, informaticienii de la IBM, fizicienii de la Britain's Post Office Laboratory și specialiștii de la CNRS din Franța.

Lucrările acestea care își aveau punctul de plecare în „cercetările operaționale" din timpul celui de-al doilea război mondial, dar totodată treceau cu mult dincolo de ele, au dat naștere revoluției automatizării și unei întregi familii de tehnologii pe care se bazează producția celui de Al Treilea Val, în fabrici și în birouri deopotrivă. Odată cu acest *hardware* s-a impus însă și un nou mod de gîndire. Este vorba de „abordarea sistemică", un produs-cheie al revoluției pe care a însemnat-o automatizarea.

În timp ce gînditorii cartezieni puneau accentul pe analiza componentelor, nu o dată în dauna contextului, adepții gîndirii sistemice subliniază ceea ce Simon Ramo, unul din primii susținători ai teoriei sistemelor, numea „o viziune totală, și nu fragmentară, asupra problemelor". Subliniind relațiile de *feedback* dintre subsisteme și ansamblurile mai mari formate din aceste unități, gîndirea sistemică a avut un amplu impact cultural începînd de pe la mijlocul anilor '50, cînd iese pentru prima oară și dincolo de pereții laboratoarelor. Limbajul și conceptele ei au început să fie folosite de sociologi și psihologi, de filozofi și de analiștii de politică externă, de logicieni și lingviști, de ingineri și administratori.

La afirmarea unui mod mai integrativ de a privi problemele au contribuit însă, în ultimii 15—20 de ani, nu numai promotorii teoriei sistemelor.

Revolta împotriva specializării prea înguste a primit un imbold și din partea campaniilor pentru protecția mediului din anii '70, pe măsură ce ecologiștii descopereau din ce în ce mai mult interdependențele din natură, interrelațiile dintre specii și caracterul global al ecosistemelor. „Cei ce nu se arată preocupați de mediul înconjurător înclină spre desfacerea lucrurilor în componentele lor și spre soluționarea problemelor una cîte una", scria Barry Lopez în *Environmental Action*. Pe cînd apărătorii mediului „înclină spre o viziune total diferită... Instinctul îi împinge spre echilibrarea ansamblului, nu spre tratarea părților considerate izolat". Abordarea ecologică și abordarea sistemică au evoluat convergent, avînd în comun aspirația spre sinteza și integrarea cunoașterii.

Între timp, în universități se pleda tot mai insistent pentru o gîndire interdisciplinară. Deși în majoritatea universităților compartimentarea pe specialități continuă încă să frîneze fertilizarea reciprocă a ideilor și integrarea informației, revendicarea interdisciplinarității sau a multidisciplinarității este acum atît de răspîndită, încît a dobîndit un caracter aproape ritual.

Aceste schimbări intervenite în viața intelectuală s-au reflectat și în alte sfere ale culturii. Religiile orientale, de pildă, exercitau de multă vreme o atracție asupra unei pături subțiri a claselor mijlocii din Europa, dar abia cînd a început cu adevărat dezintegrarea societății industriale, mii de tineri din Occident au început să venereze pe *swami* indieni, să se îmbulzească pe stadioane ca să audă vorbind un guru în vîrstă de 16 ani, să asculte *raga* indiene, să deschidă restaurante vegetariene de tip hindus și să danseze pe Fifth Avenue. Ei proclamau, în psalmodiile lor, că lumea este „una", și nu alcătuită din fragmente carteziene.

În domeniul sănătății mintale, psihoterapeuții au pornit în căutarea de căi pentru vindecarea „persoanei totale", utilizînd terapia gestaltistă.

Am asistat la o veritabilă explozie a *Gestalt*-ului : peste tot în Statele Unite au luat ființă stabilimente și institute de terapie gestaltistă. Scopul acestei activități a fost, după cum spunea psihoterapeutul Frederick S. Perls, „sporirea potențialului uman printr-un proces de integrare" a sensibilității conștiente, a percepțiilor și a relațiilor individului cu lumea exterioară. În domeniul medicinei s-a afirmat o mișcare „holistă", bazată pe ideea că sănătatea individului depinde de o bună integrare între factorii fizic, spiritual și mintal. Această mișcare — amestec de empirie dubioasă și de inovație medicală serioasă — a dobîndit o forță enormă la finele anilor '70.

„Acum cîțiva ani — citim în revista *Science* — ar fi fost de neînchipuit ca guvernul federal să patroneze o conferință medicală avînd pe afiș subiecte ca vindecarea prin credință, iridologia, acupresura, meditația budistă și electromedicina". De atunci a avut loc „o explozie virtuală a interesului pentru metode și sisteme curative numite «holiste»".

Cu o atît de amplă activitate pe atîtea planuri diferite, nu este surprinzător că termenii „wholism" * și „holism" au pătruns în vorbirea curentă. În prezent ei sînt folosiți aproape fără discernămînt. Astfel, un expert al Băncii Mondiale pledează pentru o „înțelegere holistă a... adăpostului urban". Un grup de cercetare din Congresul S.U.A. preconizează inițierea de cercetări „holiste" pe termen lung. Un expert în didactică pretinde că folosește la școală „citirea și notarea holistă" ca metode de a-i învăța pe copii să scrie. Iar un institut de cultură fizică din Beverly Hills oferă celor interesați „exerciții holiste".

Toate aceste mișcări, mode și curente culturale diferă între ele. Este, totuși, clar că au și o trăsătură comună : toate neagă principiul că în-

---

* De la *whole*, care în engleză înseamnă „întreg", „totalitate". — *Nota trad.*

tregul poate fi înţeles studiind izolat părţile. Miezul lor comun îl găsim formulat în cuvintele unui exponent autorizat al teoriei sistemelor, filozoful Erwin Laszlo : noi sîntem „o parte din sistemul de interconexiuni care este natura, şi dacă «generaliştii» informaţi nu se vor strădui să elaboreze teorii sistematice asupra modelelor de interconexiune, proiectele noastre pe termen scurt şi posibilităţile noastre de control limitate ne pot duce la autodistrugere".

Acest asalt împotriva fragmentarului, parţialului şi analiticului a devenit atît de aprig, încît mulţi „holişti" fanatici, în zelul lor de a găsi întregul inefabil, sînt gata să uite părţile. Ceea ce rezultă de aici nu este holism, ci un nou gen de fragmentare. Întregul lor este, de fapt, o jumătate.

Criticii mai serioşi, însă, se străduiesc să echilibreze exerciţiul analitic, cultivat de Al Doilea Val, printr-un accent mult mai mare pus pe sinteză. Această idee poate că a fost exprimată cel mai clar de ecologistul Eugene P. Odum în recomandarea pe care o dădea colegilor săi de a îmbina holismul cu reducţionismul, de a lua în considerare deopotrivă sistemele ca totalităţi şi părţile lor. „Atunci cînd componentele... se combină pentru a produce ansambluri funcţionale mai mari — declara el în ziua cînd li s-a decernat, lui şi mai celebrului său frate Howard, premiul acordat de l'Institut de la Vie — apar noi proprietăţi, ce nu erau prezente sau nu erau evidente la nivelul imediat inferior... Aceasta nu vrea să însemne că abandonăm ştiinţa reducţionistă, fiindcă omenirea a beneficiat foarte mult de pe urma acestei abordări", ci doar că a sosit timpul să acordăm o pondere egală studierii unor „mari sisteme integrate".

Luate la un loc, teoria sistemelor, ecologia şi promovarea generalizată a gîndirii holiste, asemenea schimbărilor intervenite în concepţiile noastre despre timp şi spaţiu, fac parte integrantă dintr-o ofensivă culturală împotriva premiselor intelectuale ale civilizaţiei celui de

Al Doilea Val. Această ofensivă își atinge însă punctul culminant în apariția unei noi concepții despre „de ce"-ul lucrurilor, adică despre cauzalitate.

Sala de jocuri cosmică

Civilizația celui de Al Doilea Val ne insufla certitudinea reconfortantă de a cunoaște (sau, cel puțin, de a putea cunoaște) care sînt cauzele lucrurilor. Ea ne spunea că fiecare fenomen are o localizare unică, determinabilă în timp și spațiu. Ne spunea că aceleași condiții produc întotdeauna aceleași rezultate. Și ne mai spunea că întreg universul constă, ca să spunem așa, din tacuri și bile de biliard — din cauze și efecte.

Această viziune mecanicistă despre cauzalitate a fost — și este încă — extrem de utilă. Ea ne ajută în vindecarea bolilor, în construirea de zgîrie-nori gigantici, în proiectarea de imagini ingenioase și în înjghebarea de organizații vaste. Dar, oricît ar fi de eficace în explicarea fenomenelor ce funcționează asemenea unor mașini simple. această viziune s-a dovedit mult mai puțin satisfăcătoare în explicarea unor fenomene cum sînt creșterea, îmbătrînirea. salturile bruște spre noi nivele de complexitate, schimbările mari care dintr-o dată eșuează sau, la capătul opus, acele evenimente mărunte și deseori întîmplătoare care cîteodată ajung să dobîndească proporțiile unor uriașe forțe explozive.

Masa de biliard newtoniană este astăzi tot mai mult înghesuită într-un ungher al sălii de jocuri cosmice. Cauzalitatea mecanică ne apare ca un caz particular, aplicabil unor fenomene, dar nicidecum tuturor, și peste tot în lume cercetătorii și savanții se străduiesc să elaboreze o nouă viziune despre schimbare și cauzalitate, mai în acord cu schimbările rapide ce intervin în concepțiile noastre despre natură, evoluție și progres, despre timp, spațiu și materie.

Epistemologul de origine japoneză Magoroh Maruyama, sociologul francez Edgar Morin, teoreticieni ai informației ca Stafford Beer și Henri Laborit, ca și mulți alții ne oferă indicații despre cum funcționează cauzalitatea în sistemele nemecanice, care trăiesc, mor, cresc și parcurg deopotrivă evoluții și revoluții. Laureatul belgian al Premiului Nobel Ilya Prigogine propune o sinteză uluitoare a ideilor de ordine și haos, de hazard și necesitate și a raporturilor lor cu cauzalitatea.

Ideea de cauzalitate a celui de Al Treilea Val, în curs de închegare, descinde în parte dintr-un concept-cheie al teoriei sistemelor : ideea de feedback sau retro-acțiune. Un exemplu clasic, folosit pentru ilustrarea acestei idei, îl constituie termostatul casnic, care menține temperatura încăperilor la un anumit nivel. Termostatul aprinde focul în sobă, apoi urmărește creșterea temperaturii în cameră. Cînd camera se încălzește suficient, el stinge focul. Iar cînd temperatura scade, termostatul înregistrează schimbarea care s-a produs în încăpere și aprinde din nou focul.

Observăm aci un proces de tip feedback, care menține echilibrul, atenuînd sau suprimînd schimbarea atunci cînd aceasta amenință să depășească un anumit nivel. Feedbackul acesta, numit „negativ", are drept funcție menținerea stabilității.

După ce feedbackul negativ a fost definit și explorat la sfîrșitul anilor '40 și începutul anilor '50 de către cercetătorii din domeniul teoriei informației și al teoriei sistemelor, oamenii de știință au început să caute exemple sau fenomene analoage. Și iată-i descoperind, cu o însuflețire crescîndă, sisteme stabilizatoare similare în toate domeniile, de la fiziologie (de exemplu, procesele prin care organismul își menține temperatura) la politică (unde „establishment"-ul domolește disidența atunci cînd aceasta depășește un nivel acceptabil). Feedbackul negativ părea să fie prezent pretutin-

deni în jurul nostru, făcînd ca lucrurile să-şi păstreze echilibrul sau stabilitatea.

Iată însă că la începutul anilor '60 unii critici, între care profesorul Maruyama, observă că s-a acordat prea multă atenţie stabilităţii şi prea puţină schimbării. Maruyama a relevat necesitatea studierii mai aprofundate a „feedbackului pozitiv", adică a proceselor care nu suprimă schimbarea, ci o amplifică, nu menţin stabilitatea, ci o supun la solicitări, iar uneori o şi destramă. După cum sublinia Maruyama, feedbackul pozitiv poate amplifica o mică deviere sau „smucitură" dinăuntrul sistemului, transformînd-o într-un seism de proporţii ce pune în primejdie întregul edificiu.

În timp ce feedbackul de primul tip era „negativ", în sensul că reducea schimbarea, aici aveam de-a face cu o întreagă clasă de procese „pozitive", de amplificare a schimbării, ambele trebuind să beneficieze de aceeaşi atenţie. Feedbackul pozitiv putea să clarifice raportul de cauzalitate în numeroase procese care pînă atunci rămăseseră neexplicate.

Dat fiind că feedbackul pozitiv rupe stabilitatea şi se autoalimentează, el permite explicarea anumitor cercuri vicioase, ca şi a unora... virtuoase. Să ne imaginăm din nou termostatul, dar acum cu senzorul sau cu mecanismul declanşator inversate. Cînd camera se încălzeşte, termostatul, în loc să stingă focul în sobă, să-l aprindă, determinînd creşteri din ce în ce mai mari ale temperaturii. Sau să ne gîndim la jocul Monopoly (sau — de ce nu ? — la jocul din viaţa economică reală), unde cu cît un jucător are mai mulţi bani, cu atît poate să cumpere mai multe proprietăţi, care, la rîndul lor, îi aduc noi încasări sub formă de rentă, deci mai mulţi bani cu care poate cumpăra alte proprietăţi. Avem aci două exemple, ambele de feedback pozitiv.

Feedbackul pozitiv ne permite să explicăm orice proces autostimulator.

Iar cînd asociem feedbackul negativ cu cel pozitiv şi observăm cît de variat se combină aceste două procese diferite în organismele complexe, de la creierul uman la sistemele economice, simţim că ni se sugerează posibilităţi de înţelegere nebănuite. Într-adevăr, dacă recunoaştem la nivelul întregii noastre culturi că orice sistem cu adevărat complex — fie că e vorba de un organism biologic, de un oraş sau de ordinea politică internaţională — are, probabil, înăuntrul său atît amplificatori, cît şi reductori de schimbare, bucle de feedback pozitiv ca şi de feedback negativ aflate în interacţiune, începem să întrezărim un întreg nivel de complexitate, pînă acum nebănuit, în lumea cu care ne confruntăm. Realizăm astfel un progres în înţelegerea cauzalităţii.

Un alt pas important în aceeaşi direcţie îl constituie recunoaşterea faptului că aceşti reductori şi amplificatori de schimbare nu sînt neapărat prezenţi chiar de la început în sistemele biologice şi sociale. Ei pot la început să lipsească, apoi să se ivească, pentru a spune aşa, uneori ca efect al hazardului. În felul acesta, un eveniment răzleţ poate declanşa un lanţ fantastic de efecte neaşteptate.

Înţelegem acum de ce este de multe ori greu să aflăm traiectoria unei schimbări şi s-o extrapolăm ; înţelegem de ce schimbările ne prilejuiesc atîtea surprize. Înţelegem de ce un proces lent şi lin poate dintr-o dată să se convertească într-o schimbare explozivă sau viceversa. Iar aceasta ne explică, mai departe, cum se face că de la condiţii iniţiale similare se poate ajunge la rezultate net diferite — idee străină mentalităţii celui de Al Doilea Val.

Cauzalitatea celui de Al Treilea Val, care se cristalizează treptat, ne dezvăluie un univers complex cu forţe aflate în interacţiune, o lume uimitoare cu amplificatori şi reductori de schimbare şi cu încă multe alte elemente, şi nu una ce ar consta numai din bile de biliard care se ciocnesc neîncetat şi previzibil una cu alta pe

tăblia cosmică. Este o lume cu mult mai stranie decît o sugerau mecanismele simple ale celui de Al Doilea Val.

Este totul previzibil în principiu, cum părea să rezulte din cauzalitatea mecanică a celui de Al Doilea Val ? Sau lucrurile sînt în mod inerent şi inevitabil imprevizibile, aşa cum au susţinut criticii mecanicismului ? Sîntem guvernaţi de hazard sau de necesitate ?

Cauzalitatea celui de Al Treilea Val are de spus şi despre această străveche contradicţie lucruri noi şi pasionante. Într-adevăr, ea ne permite, în fine, să evităm capcana acestui sau/sau, care de atîta timp i-a opus pe determinişti indeterminiştilor, a opus necesitatea întîmplării. Poate că în aceasta rezidă cea mai importantă dintre implicaţiile ei filozofice.

Lecţia termitelor

Dr. Ilya Prigogine şi echipa colaboratorilor săi de la Universitatea Liberă din Bruxelles şi de la Universitatea din Austin, Texas, au dat o lovitură directă dogmelor celui de Al Doilea Val arătînd cum, prin acţiunea combinată a hazardului şi a necesităţii, structurile chimice şi alte structuri ating prin salt trepte mai înalte de diferenţiere şi complexitate. Este vorba tocmai de cercetările pentru care i-a fost decernat lui Prigogine Premiul Nobel.

Născut la Moscova, adus la vîrsta copilăriei în Belgia şi fascinat încă din tinereţe de problematica timpului, Prigogine a fost intrigat de o aparentă contradicţie. Pe de o parte era credinţa fizicienilor în principiul entropiei, din care decurge că universul se destructurează cu timpul, toate formele organizate urmînd să se degradeze mai devreme sau mai tîrziu. Pe de alta, era concepţia biologilor, după care viaţa înseamnă organizare, iar noi producem continuu stări de organizare din ce în ce mai înalte şi mai complexe. Entropia indica o direcţie, iar evoluţia — direcţia opusă.

Aceasta l-a făcut pe Prigogine să-şi pună întrebarea cum iau naştere forme de organizare superioare şi, în căutarea unui răspuns, să se dedice unor cercetări îndelungate în domeniul chimiei şi fizicii.

În prezent Prigogine afirmă că în cazul oricărui sistem complex, de la moleculele unui lichid pînă la neuronii creierului sau la circulaţia dintr-un oraş, părţile sistemului suferă neîncetat mici schimbări. Ele fluctuează neîncetat. Interiorul oricărui sistem se află într-o vibraţie continuă.

Uneori, cînd intervine feedbackul negativ, aceste fluctuaţii sînt amortizate sau suprimate, fiind menţinut echilibrul sistemului. Cînd intervine, însă, feedbackul pozitiv sau amplificator, unele din aceste fluctuaţii sînt puternic amplificate, putîndu-se ajunge la periclitarea echilibrului întregului sistem. În acest moment se poate întîmpla să se adauge şi fluctuaţii provenite din mediul exterior, amplificînd şi mai mult vibraţia în creştere, pînă cînd echilibrul întregului este distrus, iar structura existentă este destrămată *.

Fie că este rezultatul fluctuaţiilor interne necontrolate sau al unor forţe externe, sau şi al unora şi al altora, această ruptură a vechiului echilibru duce adesea nu la haos sau prăbuşire, ci la crearea unei structuri cu totul noi, superioare. Această nouă structură poate fi mai diferenţiată, lăuntric mai interactivă şi mai complexă decît cea anterioară, necesitînd — pentru a se menţine — mai multă energie şi materie

---

* Este instructiv să aplicăm această viziune în sfera economiei. Echilibrul dintre ofertă şi cerere este menţinut prin variate procese de feedback. Şomajul, dacă este intensificat de un feedback pozitiv şi nu este contracarat prin unul negativ într-un alt punct al sistemului, poate primejdui stabilitatea întregului. Poate interveni şi acţiunea convergentă a unor fluctuaţii externe — cum sînt, de pildă, creşterile abrupte de preţuri la petrol — făcînd ca oscilaţiile şi fluctuaţiile interne să devină şi mai violente, zdruncinînd echilibrul întregului sistem.

(eventual şi informaţie şi alte resurse). Referindu-se în principal la reacţii fizice şi chimice, dar semnalînd uneori şi fenomene analoage din viaţa socială, Prigogine numeşte aceste sisteme noi, mai complexe, „structuri disipative".

El sugerează că însăşi evoluţia poate fi privită ca un proces ce conduce spre organisme biologice şi sociale tot mai complexe şi mai diversificate, prin emergenţa unor noi structuri disipative, de ordin superior. Astfel, după Prigogine, ale cărui idei, pe lîngă semnificaţia lor pur ştiinţifică, au şi rezonanţe politice şi filozofice, noi facem să apară „ordine din fluctuaţie" sau, cum se spune în titlul uneia din conferinţele sale, „ordine din haos".

Această evoluţie, însă, nu poate fi planificată sau predeterminată într-o manieră mecanicistă. Înainte de apariţia mecanicii cuantice, mulţi dintre gînditorii de frunte ai celui de Al Doilea Val au crezut că hazardul nu joacă nici un rol în raport cu schimbarea, sau joacă un rol minor. Se considera că rezultatul unui proces este predeterminat de condiţiile lui iniţiale. Astăzi, în schimb, în fizica subatomică, de pildă, este larg acceptată ideea că hazardul domină schimbarea. În anii din urmă numeroşi oameni de ştiinţă, ca Jacques Monod în biologie, Walter Buckley în sociologie sau Maruyama în epistemologie şi cibernetică, au început să dezvolte un mod de gîndire în care cele două contrarii fuzionează.

Prigogine, în lucrările sale, nu numai că împleteşte hazardul cu necesitatea, ci dă şi o formulare explicită a raportului dintre ele. Pe scurt, el sugerează cu putere că tocmai în punctul în care o structură face „saltul" spre o nouă treaptă de complexitate, în practică şi chiar şi în principiu este cu neputinţă să prevedem ce anume formă va îmbrăca, din mai multe posi-

bile *. Dar odată aleasă o cale, odată ce apare noua structură, determinismul domină iar.

El apelează la exemplul pitoresc al termitelor, care își clădesc mușuroiul lor ingenios structurat printr-o activitate aparent nestructurată. Termitele încep prin a se mișca la întîmplare pe o porțiune de teren, oprindu-se ici și colo ca să depună mici cantități de „goo". Aceste depuneri sînt distribuite la întîmplare, dar substanța depusă are o componentă chimică ce atrage alte termite.

În felul acesta depunerile de „goo" încep să se adune în cîteva locuri, alcătuind încetul cu încetul o coloană sau un perete. Dacă aceste elemente constructive sînt izolate, munca termitelor se întrerupe. În schimb, dacă se nimeresc să fie una lîngă alta, din ele rezultă o boltă care devine atunci baza complicatei arhitecturi a mușuroiului. Ceea ce a început ca o activitate aleatoare duce în final la structuri extrem de sofisticate și nealeatoare. Avem aici, cum spune Prigogine, un exemplu de „formare spontană a unor structuri coerente". Ordine din haos.

Vechile reprezentări despre cauzalitate primesc în felul acesta o puternică lovitură. Prigogine rezumă astfel : „Legile cauzalității stricte ne apar azi ca niște situații-limită, aplicabile la cazuri puternic idealizate, aproape ca niște descrieri caricaturale ale schimbării... Știința complexității... duce la o viziune cu totul diferită".

Nu sîntem prizonierii unui univers închis ce funcționează în felul unui mecanism de ceasornic, ci ne aflăm înăuntrul unui sistem cu mult mai flexibil, în care, după cum spune el, „există întotdeauna posibilitatea unei instabilități ce duce la vreun nou mecanism. Trăim, de fapt, într-un «univers deschis»".

Pe măsură ce ne îndepărtăm de gîndirea cauzală a celui de Al Doilea Val, pe măsură ce

* Constatarea este valabilă, pe semne, nu numai pentru reacțiile chimice, ci și pentru saltul de la civilizația celui de Al Doilea Val la civilizația celui de Al Treilea Val.

începem să operăm cu ideile de influență reciprocă, de amplificatori și reductori, de ruperi ale sistemului și de salturi revoluționare bruște, de structuri disipative și de fuziune a hazardului și necesității — într-un cuvînt, pe măsură ce dăm la o parte ochelarii de cal ai celui de Al Doilea Val —, pătrundem pe încetul într-o cultură cu totul nouă, cultura celui de Al Treilea Val.

Această cultură nouă, orientată spre schimbare și spre o diversitate crescîndă, încearcă să integreze noua viziune asupra naturii, evoluției și progresului, concepțiile noi, mai bogate, despre timp și spațiu, precum și fuziunea reducționismului și holismului, cu o nouă cauzalitate.

Realismul industrial, care odinioară părea a oferi o explicație atît de viguroasă și de completă, atotcuprinzătoare a alcătuirii universului, a fost de o imensă utilitate. Pretențiile lui de universalitate au fost însă spulberate. Din punctul de vedere al civilizației de mîine, superideologia celui de Al Doilea Val ne va apărea pe cît de satisfăcută de sine, pe atît de provincială.

Declinul sistemului de gîndire al celui de Al Doilea Val face ca milioane de oameni să caute cu disperare ceva de care să se atașeze — indiferent ce, de la taoismul texan la sufismul suedez, de la chirurgia filipineză fără bisturiu la vrăjitoria galeză. În loc să edifice o cultură nouă în consens cu lumea nouă în care trăim, ei încearcă să importe și să implanteze idei vechi, potrivite altor vremuri și altor locuri, sau să resuscite credințele fanatice ale propriilor lor strămoși, care au trăit în condiții radical diferite.

Tocmai prăbușirea structurii spirituale a erei industriale, inadecvarea ei tot mai vizibilă la noile realități tehnologice, sociale și politice generează astăzi căutarea facilă a unor răspunsuri vechi și șuvoiul neîntrerupt de mode pseudointelectuale care răsar peste noapte, se răspîndesc fulgerător și apoi se sting ca un foc de paie.

În chiar miezul acestui supermarket spiritual, cu zarva lui deprimantă și cu șarlatania lui religioasă, se află germenii unei noi culturi pozitive, potrivită timpului și locului în care ne găsim. Încep să apară noi și puternice viziuni integrative, noi metafore pentru înțelegerea realității. Întrezărim deja primele începuturi ale unei noi coerențe și eleganțe, în timp ce noul val istoric de schimbări mătură rămășițele culturale ale industrialismului.

Superideologia civilizației celui de Al Doilea Val, la a cărei prăbușire asistăm, s-a reflectat și în modul în care industrialismul a organizat lumea. Imaginea naturii bazate pe particule discrete își are corespondentul în ideea statelor naționale suverane, discrete. Acum cînd se schimbă imaginea noastră despre natură și materie, suferă schimbări și statul național, ceea ce reprezintă încă un pas spre civilizația celui de al Treilea Val.

22. Dislocarea națiunii

Într-o vreme cînd febra naționalismului bîntuie cu furie pe atîtea meridiane ale planetei, cînd mișcările de eliberare națională proliferează în locuri ca Etiopia și Filipinele, cînd insule minuscule ca Dominica din Caraibi sau Fiji din Pacificul de Sud își proclamă suveranitatea națională și trimit delegați la O.N.U., în lumea dezvoltată din punct de vedere tehnologic se petrece un lucru ciudat : nu numai că nu apar națiuni noi, ci și cele vechi sînt în pericol.

Pe măsură ce crește vuietul celui de Al Treilea Val, statul național — unitatea politică cheie a celui de Al Doilea Val — este supus la presiuni violente venite din direcții opuse.

Un ansamblu de forțe acționează în direcția transferării puterii politice în jos, dinspre statul național spre regiuni și grupuri subnaționale. Altele caută, în același timp, să deplaseze puterea în sus, de la națiune spre organisme și

organizații internaționale. Acțiunea lor combinată duce la fragmentarea națiunilor avansate din punct de vedere tehnologic în unități mai mici și mai puțin puternice. Fenomenul sare în ochi de îndată ce aruncăm o privire asupra a ceea ce se întîmplă în lume.

August 1977. Trei bărbați mascați stau în jurul unei mese improvizate la capetele căreia ard un felinar și o lumînare pe care se preling picături de ceară. Între ele, peste mijlocul mesei, se află un steag pe care este zugrăvit un chip mînios, cu fruntea înfășurată și literele FLNC. Privind prin vizoarele glugilor ce le acoperă fețele, cei trei bărbați vorbesc cu un grup de ziariști care au fost conduși legați la ochi pînă la locul întîlnirii. Ei revendică atacul săvîrșit asupra stației-releu de televiziune Serra-di-Pigno, singura care retransmite pentru Corsica emisiunile Televiziunii franceze. Obiectivul final al acțiunilor lor este secesiunea Corsicii.

Iritați deja de faptul că cei de la Paris i-au privit dintotdeauna de sus, ca și de faptul că guvernul francez a făcut prea puțin pentru dezvoltarea economică a insulei lor, corsicanii au avut noi motive de supărare cînd unități ale Legiunii străine au fost transportate, după războiul din Algeria, la bazele din Corsica. Furia a crescut și mai mult cînd guvernul a acordat foștilor coloniști din Algeria — așa-numiților *pieds-noirs* — subvenții și drepturi speciale de a se stabili în Corsica. Atunci au sosit în insulă cete de repatriați care au cumpărat în scurt timp numeroase parcele cultivate cu viță de vie (principala îndeletnicire a localnicilor, dacă lăsăm de o parte turismul), ceea ce i-a făcut pe corsicani să se simtă și mai mult ca niște străini în propria lor țară. Așa se face că în prezent Franța își are, în turbulenta insulă mediteraneană, mica ei Irlandă de Nord.

Și la celălalt capăt al țării, sentimente naționaliste care mocnesc de mult au răbufnit în anii din urmă. În Bretania, unde șomajul a atins

cote înalte, iar salariile sînt printre cele mai mici din Franța, mișcarea separatistă se bucură de un larg sprijin popular. Ea este scindată în facțiuni rivale și are o ramură militară în rîndurile căreia au fost operate arestări după atentatele cu bombe săvîrșite asupra unor edificii publice, inclusiv asupra Palatului de la Versailles. De altfel, Parisul e asaltat cu revendicări de autonomie culturală și regională și din partea Alsaciei și Lorenei, a unor zone din Languedoc și a altor regiuni ale țării.

De cealaltă parte a Mării Mînecii, Marea Britanie este confruntată cu presiuni comparabile, deși mai puțin violente, din partea Scoției. La începutul anilor '70 naționalismul scoțian era la Londra un subiect pe seama căruia se făceau anecdote. Acum, însă, cînd țițeiul din Marea Nordului poate oferi resursele pentru o dezvoltare economică independentă a Scoției, problema a devenit serioasă. Deși mișcarea îndreptată spre crearea unei Adunări scoțiene separate a fost înfrîntă în 1979, revendicarea autonomiei a prins rădăcini adînci. Nemulțumiți de multă vreme de politica guvernului de la Londra, care a favorizat dezvoltarea economică a sudului țării, naționaliștii scoțieni proclamă acum că propria lor economie este pe punctul să-și ia un avînt impetuos și că economia britanică amorțită îi trage în jos ca o ghiulea.

Ei revendică un control mai mare asupra petrolului lor. De asemenea, urmăresc înlocuirea industriei lor siderurgice și de construcții navale, lovite de depresiune, cu industrii noi, bazate pe electronică și pe alte ramuri de vîrf. Și în timp ce la nivelul întregii țări proiectele privind crearea unei industrii de semiconductoare sprijinită de stat este obiectul unei aprige controverse, Scoția este deja pe locul al treilea în lume în fabricarea de circuite integrate — după California și Massachussets.

Tot în Marea Britanie se înregistrează presiuni separatiste evidente în Țara Galilor, iar

mişcări autonomiste de mică amploare se semnalează pînă şi în Cornwall şi Wessex, unde militanţii regionalişti cer autonomie politică *(home rule)*, o adunare legislativă proprie şi trecerea de la actuala industrie înapoiată la tehnologii avansate.

Din Belgia (unde tensiunea dintre valoni, flamanzi şi bruxellezi este în creştere) pînă în Elveţia (unde un grup secesionist din Jura a obţinut recent crearea unui canton propriu), de la sud — tirolezii din Italia la bascii şi catalanii din Spania, şi la zecile de alte grupuri mai puţin cunoscute, întreaga Europă simte acţiunea continuă şi mereu mai intensă a unor forţe centrifuge.

Pe ţărmul celălalt al Atlanticului, în Canada, criza intensă în jurul Quebecului nu s-a încheiat încă. Alegerea unui premier separatist al acestei provincii, René Lévesque, exodul de capitaluri şi afaceri din Montreal, animozitatea crescîndă dintre canadienii francofoni şi cei anglofoni au creat posibilitatea reală a dezintegrării naţionale. Fostul prim-ministru Pierre Trudeau, luptînd pentru păstrarea unităţii naţionale, avertiza că „dacă anumite tendinţe centrifuge se vor realiza, înseamnă că noi vom fi permis ca această ţară să se dezintegreze sau să devină atît de divizată, încît capacitatea ei de a acţiona ca o naţiune să fie nimicită". Şi Quebecul nu este singura sursă de presiuni divizive. Poate că la fel de important, deşi mai puţin cunoscut peste hotare, este corul crescînd al vocilor separatiste şi autonomiste din provincia Alberta, bogată în resurse petrolifere.

Traversînd Pacificul, constatăm tendinţe similare în ţări ca Australia şi Noua Zeelandă. La Perth, un magnat al industriei miniere, Lang Hancock, protestează în legătură cu faptul că partea de vest a Australiei, bogată în minereuri, este silită să plătească preţuri nefiresc de mari pentru bunurile manufacturate

din partea de est a țării. Australia de Vest pretinde, între altele, că nu este reprezentată corespunzător, din punct de vedere politic, la Canberra ; că este nedreptățită de tarifele la transportul aerian, fiind vorba de o țară cu distanțe mari ; și că orientarea politicii naționale descurajează investițiile străine pe teritoriul ei La biroul lui Lang Hancock, deasupra ușii scrie cu litere de aur : „Mişcarea pentru secesiunea Australiei de Vest".

Noua Zeelandă are și ea bătaie de cap cu separatiștii. Capacitățile hidroelectrice din sudul țării acoperă o mare parte din necesarul de energie al întregii țări, dar locuitorii acestei zone — care reprezintă aproximativ o treime din totalul populației — pretind că primesc prea puțin în schimb și că industriile continuă să migreze spre nord. La o recentă întrunire prezidată de primarul din Dunedin, a luat ființă o mişcare pentru independența sudului insulei.

Majorității americanilor le-ar fi aproape cu neputință să-și imagineze circumstanțe ce ar duce la dezintegrarea Statelor Unite. (Nici majoritatea canadienilor însă n-ar fi putut concepe cu zece ani în urmă așa ceva cu privire la țara lor.) Totuși, presiunile centrifuge * cunosc o creștere accentuată. Un roman de mare succes care circulă clandestin în California zugrăvește o viitoare secesiune a Nord-Vestului de America, obținută prin amenințarea cu detonarea unor mine nucleare la New York și Washington. Circulă și alte scenarii secesioniste. Astfel, un raport pregătit pentru Kissinger, pe vremea cînd era consilier pentru securitatea națională, discuta posibilitatea desprinderii Californiei și a Sud-Vestului și a constituirii lor în entități geografice hispanofone sau bilingve — un fel de „Quebecuri chicanos". În unele scrisori adresate ziarelor de către cititori se vorbea de reatașarea

---

* *Sectional pressures,* în original. — *Nota trad.*

Texasului la Mexic, în urma căreia s-ar constitui o mare putere petrolieră numită Texico.

Nu de mult am cumpărat la standul de ziare al unui hotel din Austin un exemplar al publicației *Texas Monthly* care critica vehement politica „gringo“ a Washingtonului față de Mexic, după care adăuga : „Se pare că în anii din urmă noi am avut mai multe lucruri în comun cu vechii noștri dușmani de la Mexico City decît cu liderii noștri de la Washington... De la Spindletop * încoace yankeii ne tot fură petrolul..., așa că pe texani n-ar trebui să-i surprindă defel încercarea Mexicului de a evita un imperialism economic de aceeași teapă“.

La același stand am mai cumpărat un afiș uriaș, care era pus acolo în așa fel încît să bată la ochi. Pe afiș era reprezentată steaua solitară — emblema Texasului — însoțită de un singur cuvînt : *Secede* (secesiune).

Astfel de manifestări poate că sînt prea exaltate, dar fapt e că pretutindeni în Statele Unite, ca și în alte țări avansate tehnologic, autoritatea națională este pusă la încercare, iar presiunile centrifuge se accentuează. Lăsînd de o parte potențialul separatist crescînd din Porto Rico și Alaska sau cererile americanilor indigeni de a fi recunoscuți națiune suverană, se pot detecta clivaje tot mai adînci între statele continentale înseși. După cum apreciază Conferința Națională a Legislaturilor Statelor, „În America are loc un al doilea război civil. Nord-Estul și Vestul Mijlociu industriale se află în conflict cu statele «Centurii soarelui» din Sud și Sud-Vest“.

O importantă publicație economică vorbește despre „cel de-al doilea război dintre state“ ** și declară că „inegalitatea creșterii economice împinge regiunile spre un conflict violent“. Același limbaj belicos poate fi auzit și din gura

---

* Locul primului zăcămînt de petrol texan dat în exploatare (1901). — *Nota trad.*

** Este vorba de statele membre ale S.U.A. — *Nota trad.*

unor guvernatori și înalți funcționari din Sud și din Vest care califică ceea ce se petrece drept „echivalentul economic al unui război civil". După cum scrie *New York Times*, acești înalți funcționari, înfuriați de propunerile Casei Albe referitoare la energie, „au întreprins totul, cu excepția doar a retragerii din Uniune, spre a păstra rezervele de petrol și gaze naturale pentru baza industrială în creștere a regiunilor".

Chiar și între statele din Vestul S.U.A. se constată clivaje tot mai pronunțate. Jeffrey Knight, jurisconsult-șef al organizației Friends of the Earth, spune în legătură cu aceasta: „Statele din Vest se simt ele însele tot mai mult un fel de colonii energetice ale unor state cum este California".

Să mai amintim afișele despre care s-a vorbit atîta, apărute în Texas, Oklahoma și Louisiana în timpul penuriei de combustibil pentru locuințe de la mijlocul anilor '70 și pe care scria: „Bastarzii să stea în beznă și să înghețe". O aluzie abia voalată la secesiune era cuprinsă și în textul unui anunț publicitar dat la *The New York Times* de către statul Louisiana : „Imaginați-vă o Americă fără Louisiana".

Populația din Vestul Mijlociu este sfătuită în prezent „să nu mai alerge după coșuri de uzină", ci să se orienteze spre industrii mai avansate și să înceapă să gîndească prin prisma intereselor regionale, în timp ce guvernatorii din Nord-Est se organizează, la rîndul lor, pentru a apăra interesele regiunii lor. Un anunț pe o întreagă pagină de ziar, dat de Coaliția pentru Salvarea New Yorkului, și în care se spunea că „New Yorkul este jefuit" de către politica federală și că „newyorkezii pot să riposteze", este în măsură să ne dea o idee despre sentimentele opiniei publice.

Ce înseamnă, în ultimă instanță, toate aceste proclamații belicoase ce se fac auzite peste tot în lume, pentru a nu mai vorbi de proteste și de violență ? Răspunsul e unul singur : ele sînt simptome ale unor tensiuni potențial explozive

înăuntrul națiunilor create de revoluția industrială.

Unele din aceste tensiuni sînt generate, evident, de criza energiei și de necesitatea trecerii de la baza energetică a celui de Al Doilea Val la una adecvată celui de Al Treilea Val. În multe locuri asistăm, de asemenea, — după cum am sugerat în capitolul 19 — la crearea unor economii subnaționale sau regionale care în privința mărimii, complexității și diferențierii lăuntrice egalează economiile naționale din timpul generației de dinaintea noastră. Ele constituie trambulina economică a mișcărilor separatiste și a aspirațiilor spre autonomie.

Dar, fie că îmbracă forma unui secesionism fățiș, a regionalismului, a bilingvismului, a revendicărilor de autoguvernare sau de descentralizare, aceste forțe centrifuge cîștigă teren și datorită faptului că guvernele naționale nu sînt în stare să se adapteze cu suplețe la rapida demasificare a societății.

Pe măsură ce societatea de masă a erei industriale se dezintegrează sub impactul celui de Al Treilea Val, grupurile regionale, locale, etnice, sociale și religioase devin mai puțin uniforme. Condițiile și nevoile devin mai divergente. Indivizii își descoperă și își afirmă și ei specificitățile.

Reacția tipică a corporațiilor la aceste fenomene constă în diversificarea mai accentuată a produselor și într-o politică îndrăzneață de „segmentare a pieței".

Guvernele naționale, în schimb, se mișcă mai greoi cînd este vorba să-și personalizeze politicile. Încorsetate de structurile politice și birocratice ale celui de Al Doilea Val, ele se află în imposibilitate de a trata diferențiat fiecare regiune sau oraș, fiecare din grupurile rasiale, religioase, sociale, sexuale sau etnice care își revendică drepturile și, cu atît mai mult, de a trata pe fiecare cetățean ca pe un individ. Pe

măsură ce condiţiile se diversifică, cei ce adoptă deciziile la nivel naţional cunosc din ce în ce mai puţin cerinţele locale în rapidă schimbare. Iar cînd încearcă să identifice aceste nevoi extrem de localizate sau specializate, sfîrşesc prin a fi sufocaţi de un potop de date excesiv de detaliate şi practic neasimilabile.

Trăgînd concluzii din confruntarea sa cu secesionismul canadian, Pierre Trudeau a formulat clar această constatare, atunci cînd a spus încă în 1967 : „Nu poţi avea un sistem de guvernare federală operativ şi funcţional dacă o parte a lui, o provincie sau un stat, are un statut special foarte important, un alt tip de raporturi cu guvernul central decît au celelalte provincii".

Ca urmare, guvernele naţionale din Washington, Londra sau Paris continuă, în general vorbind, să impună unor colectivităţi tot mai divergente şi mai segmentate orientări uniforme, standardizate, concepute pentru o societate de masă. Nevoile locale şi individuale sînt uitate sau ignorate, ceea ce face ca resentimentele să se amplifice pînă la incandescenţă. Pe măsură ce demasificarea progresează, ne putem aştepta ca forţele separatiste sau centrifuge să se intensifice în mod dramatic, periclitînd unitatea multor state naţionale.

Presiunile de sus în jos

În acelaşi timp vedem cum o gheară la fel de puternică se lasă de sus asupra statului naţional. Al Treilea Val aduce cu sine noi probleme, o nouă structură a comunicaţiilor şi noi actori pe scena lumii, toate acestea ducînd la o restrîngere drastică a puterii fiecărui stat naţional luat în parte.

Întocmai cum multe probleme sînt prea mici sau localizate pentru ca guvernele naţionale să le poată soluţiona în mod eficient, altele — din

ce în ce mai numeroase — sînt prea mari pentru ca o națiune să le poată face față de una singură. „Statul național, care se consideră absolut suveran, este, evident, prea mic pentru a juca un rol real la scară planetară“ — scrie politologul francez Denis de Rougement: „Nici unul din cele 28 de state europene nu-și mai poate asigura singur apărarea militară și prosperitatea, resursele tehnologice, ...preîntîmpinarea războaielor nucleare și a catastrofelor ecologice“. Nu o pot face nici Statele Unite, Uniunea Sovietică sau Japonia.

Legăturile economice strînse dintre națiuni fac ca, practic, nici un guvern național să nu-și poată gestiona economia în mod independent și să nu se poată pune la adăpost de inflație. Sugeram, de pildă, ceva mai sus că nici o națiune nu dispune de puterea de a ține sub control proliferarea tot mai impetuoasă a eurodevizelor. Politicienii care pretind că strategiile țărilor lor pot stăvili „inflația“ sau „pune capăt șomajului“ sînt ori naivi ori mincinoși, deoarece în prezent majoritatea flagelelor economice se propagă peste granițele naționale. Carapacea economică a statului național este acum din ce în ce mai permeabilă.

Totodată, granițele naționale, care nu mai pot opri curenții economici, sînt și mai neputincioase în fața forțelor din mediul ambiant. Dacă niște uzine chimice din Elveția își deversează reziduurile în Rin, apele astfel poluate curg prin R. F. Germania, Olanda și ajung, în cele din urmă, în Marea Nordului. Nici Olanda, nici R. F. Germania nu pot garanta, singure, calitatea cursurilor de apă de pe propriile lor teritorii. Scurgerile de țiței din tancurile petroliere, poluarea aerului, modificările climatice produse prin inadvertență, distrugerea pădurilor și alte activități comportă adesea efecte secundare ce se propagă peste hotarele naționale. Frontierele au devenit în prezent poroase.

Noul sistem global de comunicaţii deschide şi mai mult fiecare naţiune penetraţiei din afară. Canadienii sînt de mult iritaţi de faptul că programele a circa 70 de posturi de televiziune din S.U.A., situate în apropierea frontierei dintre cele două ţări, sînt receptate de telespectatorii din Canada. Această formă de penetraţie culturală, asociată celui de Al Doilea Val, nu înseamnă prea mult dacă o privim în comparaţie cu aceea posibilă în prezent datorită sistemelor de comunicaţii ale celui de Al Treilea Val, bazate pe sateliţi, computere, teleimprimatoare, reţele cu cabluri interactive şi posturi emiţătoare ieftine.

„O naţiune poate fi «atacată» — scrie senatorul american George S. McGovern — şi prin restrîngerea fluxurilor de comunicaţii, prin întreruperea contactului dintre sediul central al unei firme multinaţionale şi filialele sale de peste hotare..., prin ridicarea de bariere informaţionale în jurul unei naţiuni... În vocabularul internaţional pătrunde o expresie nouă, aceea de «suveranitate informaţională»".

Ne putem întreba însă cît de eficace pot fi închise frontierele naţionale şi pentru cît timp. Într-adevăr, trecerea la o bază industrială de nivelul celui de Al Treilea Val reclamă dezvoltarea unei „reţele neuronale", a unui sistem de informaţii foarte ramificat, sensibil şi larg deschis, ceea ce înseamnă că dacă vreo naţiune încearcă să zăgăzuiască circulaţia datelor, efectul ar fi nu accelerarea, ci stînjenirea dezvoltării ei economice. De altfel, fiecare nou progres tehnologic creează încă o cale de străpungere a învelişului exterior al naţiunii.

Toţi aceşti factori — noile probleme economice, noile probleme ambientale, noile tehnologii de comunicaţie — concură la subminarea poziţiei statului naţional la scară planetară. Mai mult, acţiunea lor convergentă are loc exact în momentul cînd pe scena mondială apar noi actori viguroşi ce sfidează puterea naţională.

Dintre aceste forțe noi, cea mai puternică și mai bine cunoscută este corporația transnațională sau — cum i se spune mai frecvent — multinațională.

În ultimii 25 de ani am fost martorii unei extraordinare „mondializări" a producției, bazată nu numai pe exportul de materii prime sau de produse finite manufacturate dintr-o țară în alta, ci și pe organizarea producției în afara hotarelor naționale.

O corporație transnațională poate să-și desfășoare cercetările într-o țară, să fabrice componente în alta, să le asambleze într-o a treia, să vîndă produsele finite într-o a patra, să-și depună surplusul de fonduri într-o a cincea ș.a.m.d. Mărimea, importanța și puterea politică a acestui nou participant la jocul planetar au cunoscut o creștere vertiginoasă începînd de la mijlocul anilor '50. În prezent, cel puțin 10 000 de companii cu sediul în țări necomuniste puternic dezvoltate din punct de vedere tehnologic au filiale în străinătate, iar dintre ele, peste 2 000 au asemenea filiale în cîte șase sau mai multe țări.

Dintr-un număr de 382 mari firme industriale cu cifre de afaceri de peste 1 miliard de dolari, nu mai puțin de 242 aveau în proporție de 25 la sută sau mai mult „activități externe" (vînzări, activ, exporturi, beneficii sau personal). Între economiști există încă mari dezacorduri cu privire la modul în care aceste corporații ar trebui definite și evaluate (și deci clasificate și repertoriate), dar este clar că ele reprezintă un nou factor crucial în sistemul mondial și o sfidare la adresa statului național.

Pentru a ne face o idee despre proporțiile lor, e suficient să știm că într-o anumită zi din anul 1971 ele dețineau în total 268 miliarde de dolari lichidități pe termen scurt, sumă ce, potrivit aprecierilor făcute de Subcomitetul pentru comerț internațional al Senatului Statelor Unite,

„depăşea de peste două ori activul tuturor instituţiilor monetare internaţionale din lume la aceeaşi dată". Bugetul *anual* total al O.N.U. reprezenta abia 1/268 (adică 0,0037) din această sumă.

La începutul anilor '70 cifra anuală de afaceri a firmei General Motors era mai mare decît produsul naţional brut al Belgiei sau Elveţiei. Astfel de comparaţii l-au făcut pe economistul Lester Brown, preşedinte la Worldwatch Institute, să spună : „A fost o vreme cînd se spunea că deasupra Imperiului britanic soarele nu apune niciodată. În prezent soarele apune deasupra Imperiului britanic, nu însă şi deasupra numeroaselor imperii industriale planetare, printre care se numără IBM, Unilever, Volkswagen şi Hitachi".

Firma Exxon dispune ea singură de o flotă de petroliere care o depăşeşte cu 50 la sută pe cea a Uniunii Sovietice. Josef Wilczynski, economist la Royal Military College din Australia, zicea odată că în 1973 „încasările din vînzări" de la numai zece din aceste corporaţii transnaţionale ar fi fost „de-ajuns pentru a oferi unui număr de 58 de milioane de oameni un concediu de şase luni de zile, făcut conform standardului de viaţă american".

Corporaţiile transnaţionale, de altfel, nu-şi au sediile numai în ţările bogate. Recent cele 25 de ţări din sistemul economic latino-american au trecut la crearea unor companii transnaţionale proprii în domeniul agroindustrial, al construcţiei de locuinţe ieftine şi al mijloacelor de producţie. Cîteva societăţi cu sediul în Filipine construiesc porturi de apă adîncă în Golful Persic, iar firme transnaţionale indiene construiesc fabrici electronice în Iugoslavia, laminoare de oţel în Libia şi o industrie de maşini-unelte în Algeria. Afirmarea corporaţiilor transnaţionale modifică poziţia statului naţional pe întreaga planetă.

Marxiştii tind să considere guvernele naţionale ca fiind în slujba marilor corporaţii şi, ca atare, subliniază comunitatea de interese dintre

ele. Fapt e însă că nu o dată companiile transnaţionale îşi au propriile lor interese, ce vin în contradicţie cu cele ale „patriilor" lor, şi viceversa.

Au fost cazuri cînd companii transnaţionale „britanice" nu s-au conformat unor embargouri decise de Marea Britanie; sau cînd companii transnaţionale „americane" au încălcat directive oficiale ale S.U.A. privitoare la boicotarea firmelor evreieşti de către arabi. În timpul embargoului impus de O.P.E.C., companiile petroliere transnaţionale au repartizat între ţări livrările raţionalizate în funcţie de propriile lor priorităţi, şi nu de cele naţionale. Loialitatea naţională trece repede pe planul al doilea atunci cînd se ivesc în alte părţi prilejuri pentru o afacere bună, astfel încît firmele transnaţionale transferă locurile de muncă dintr-o ţară în alta, se sustrag legilor privitoare la protecţia mediului şi dau naştere la rivalităţi între ţările-gazdă.

„De cîteva secole încoace — scria Lester Brown — lumea este împărţită tranşant în state naţionale independente, suverane... Odată cu apariţia sutelor de corporaţii multinaţionale sau planetare, peste această organizare a lumii în entităţi politice mutual exclusive se suprapune acum o reţea de instituţii economice".

În cadrul acestei matrice, puterea ce odinioară aparţinuse exclusiv statului naţional, cînd el era singura mare forţă pe arena mondială, scade acum foarte mult, cel puţin în termeni relativi.

Într-adevăr, corporaţiile transnaţionale au dobîndit deja asemenea proporţii, încît au preluat şi unele din atributele statului naţional, avînd, între altele, propriile lor corpuri de cvasidiplomaţi şi propriile lor agenţii de spionaj extrem de eficace. „Nevoile multinaţionalelor în domeniul spionajului... nu sînt mult deosebite de cele ale Statelor Unite, Franţei sau ale oricărei alte ţări... La drept vorbind, orice discuţie asupra bătăliilor de spionaj ar fi incompletă dacă n-ar cuprinde şi rolurile din ce în ce mai importante

pe care le joacă serviciile de informații ale firmelor Exxon, Chase Manhattan, Mitsubishi, Lockheed, Phillips ş.a." scrie Jim Hougan în *Spooks*, unde face o analiză a agențiilor private de spionaj.

Cooperînd uneori cu „patria" lor, iar alteori exploatînd-o, executînd uneori politica ei, iar alteori servindu-se de ea pentru a promova propria lor politică, companiile transnaționale nu sînt nici numai bune, nici numai rele. Dar prin puterea pe care o au de a transfera instantaneu fonduri de miliarde dintr-o țară în alta, prin capacitatea de a promova tehnologia, ele au debordat şi depăşit adesea guvernele naționale.

„Problema nu este numai, şi nici măcar în primul rînd, aceea de a şti dacă societățile transnaționale pot să eludeze cutare sau cutare legi sau regulamente regionale", scrie Hugh Stephenson într-un studiu consacrat impactului companiilor transnaționale asupra statului național. „Problema e că întreg cadrul nostru de gîndire şi de reacție se fundează pe... conceptul statului național suveran, [în timp ce] corporațiile internaționale invalidează această noțiune".

Vorbind în termenii raporturilor de putere la scară mondială, afirmarea corporațiilor transnaționale nu a întărit, ci, dimpotrivă, a redus rolul statului național.

Naşterea „Rețelei T"

Deşi sînt cel mai bine cunoscute, corporațiile transnaționale nu sînt singurele forțe ce se afirmă pe scena mondială. Asistăm, de pildă, şi la afirmarea grupărilor sindicale transnaționale — simetrice, într-un fel, corporațiilor. Asistăm, de asemenea, la creşterea unor mişcări religioase, culturale, etnice ce se propagă şi se leagă între ele deasupra granițelor naționale. Observăm o mişcare antinucleară la ale cărei

manifestații, organizate în Europa, se adună participanți din mai multe țări. Sîntem, de asemenea, martorii constituirii unor grupări transnaționale la nivelul partidelor politice. Astfel, atît democrat-creștinii, cît și socialiștii vorbesc de transformarea lor în „europartide“ ce depășesc hotarele naționale — tendință pe care crearea Parlamentului European n-a făcut decît s-o accelereze.

Paralel cu toate acestea are loc o proliferare rapidă a asociațiilor transnaționale neguvernamentale, cu preocupări foarte diversificate, de la învățămînt la explorarea oceanelor, de la sport la știință, de la horticultură la ajutorarea persoanelor sinistrate. Evantaiul acestor asociații merge de la Confederația de Fotbal a Oceaniei la Crucea Roșie Internațională, Federația Internațională a Întreprinderilor Comerciale Mici și Mijlocii și Federația Internațională a Femeilor Juriste. „Umbrela“ pe care o formează toate aceste organizații și federații numără milioane de membri și are zeci de mii de ramificații în numeroase țări. În ele se reflectă toate nuanțele posibile ale interesului — sau dezinteresului — politic.

În 1963 existau circa 1 300 de organizații transnaționale de acest fel. La mijlocul anilor ’70 numărul lor se dublase, ajungînd la 2 600, iar pentru 1985 se anticipează că va ajunge la 3 500—4 500, ceea ce înseamnă că în medie la fiecare trei zile ia naștere o nouă organizație.

Dacă Națiunile Unite sînt „organizația mondială“, aceste grupări mai puțin vizibile formează, în fapt, o „a doua organizație mondială“. În 1975 bugetele lor se cifrau la un total de numai 1,5 milioane dolari, dar aceasta nu reprezintă decît o infimă parte a resurselor pe care le controlează unitățile afiliate lor. Ele își au propriul lor „sindicat“ — Uniunea Asociațiilor Internaționale, cu sediul la Bruxelles. Între ele

există, pe de o parte, legături verticale, prin care grupurile locale regionale, naţionale şi altele sînt reunite în cadrul organizaţiei transnaţionale, iar pe de alta, legături orizontale, constînd dintr-o reţea de consorţii, grupuri de lucru, comitete interorganizaţionale şi unităţi operative.

Hăţişul acestor legături transnaţionale este atît de dens, încît un studiu efectuat de Uniunea Asociaţiilor Internaţionale estima la 52 075 numărul relaţiilor şi legăturilor de tot felul existent între 1 857 grupuri de acest fel în 1977. Numărul acesta creşte şi el cu rapiditate. Miile de întruniri, conferinţe şi simpozioane transnaţionale prilejuiesc contacte între membrii acestor grupări felurite.

Deşi este încă relativ puţin dezvoltată, această reţea transnaţională („reţeaua T“) în rapidă creştere adaugă încă o dimensiune sistemului mondial al celui de Al Treilea Val. Dar nici cu ea nu avem încă o imagine completă.

Un număr de ţări europene, de exemplu, au ajuns să creeze — fără tragere de inimă, dar inevitabil — o Piaţă Comună, un Parlament European, un sistem monetar european şi agenţii specializate cum este C.E.R.N. — Centrul European de Cercetări Nucleare. Comisarul fiscal al Pieţei Comune, Richard Burke, exercită presiuni asupra ţărilor membre, cerîndu-le să-şi modifice politicile fiscale interne. Orientările privind agricultura şi industria, care odinioară erau hotărîte la Londra sau la Paris, acum sînt elaborate la Bruxelles. Trecînd peste obiecţiile guvernelor lor naţionale, membrii Parlamentului European au votat o sporire cu 840 milioane de dolari a bugetului C.E.E.

Piaţa Comună este, poate, exemplul cel mai edificator al deplasării puterii de către un organism supranaţional. Se pot da, totuşi, şi alte exemple. Asistăm, de fapt, la o veritabilă proliferare a organizaţiilor interguvernamentale

(O.I.G.) de acest fel, la apariția de grupări sau consorții de trei sau mai multe națiuni — de la Organizația Meteorologică Mondială și Agenția Internațională pentru Energia Atomică, pînă la Organizația Internațională a Cafelei sau Asociația Latino-Americană a Liberului Schimb, pentru a nu mai menționa O.P.E.C.-ul. În prezent este nevoie de astfel de organisme pentru coordonarea la scară mondială a transporturilor, comunicațiilor, brevetelor și a activităților din zeci de alte domenii, de la orez la cauciuc. Și numărul lor s-a dublat, între 1960 și 1977, urcînd de la 139 la 262.

Prin aceste O.I.G. statul național caută să rezolve probleme ce depășesc cadrul național, păstrînd totodată cît mai multă putere de decizie la nivel național. Totuși, puțin cîte puțin, are loc o deplasare constantă a centrului de greutate, pe măsură ce tot mai multe decizii sînt transferate spre entități organizaționale supranaționale sau sînt impuse de acestea.

Conștiința planetară

Economia mondială a ajuns la dimensiuni mult mai mari decît în trecut și începe să capete forme noi și insolite. Astfel, noua economie mondială este dominată de marile corporații transnaționale. Ea are la dispoziție un aparat bancar și financiar ramificat ce lucrează cu viteze electronice. Ea secretă mase monetare și credite pe care nici o națiune nu le poate reglementa. Ea înaintează spre crearea de monede transnaționale — nu spre o „monedă mondială“ unică, ci spre o varietate de monede sau „metamonede“, bazate fiecare pe cîte un „coș“ de monede sau bunuri naționale. Este sfîșiată de un conflict la scară mondială între furnizorii de resurse și beneficiarii lor și apăsată de datorii flotante de proporții pînă acum inimaginabile. Este

o economie mixtă, în care capitalul privat şi întreprinderile de stat socialiste se lansează în operaţii comune şi lucrează mînă-n mînă. Iar ideologia ei nu este *laissez faire* sau marxismul, ci globalismul.

Aşa cum Al Doilea Val a creat o pătură a populaţiei cu interese mai largi decît cele locale şi care a devenit baza ideologiilor naţionaliste, Al Treilea Val dă naştere unor grupuri cu interese mai largi decît cele naţionale. Acestea formează baza ideologiei globaliste care se înfiripă acum, fiind numită uneori „conştiinţă planetară".

Această conştiinţă planetară este împărtăşită deopotrivă de cadre de conducere ale companiilor transnaţionale, de pletoşii participanţi la campania pentru ocrotirea mediului înconjurător, de financiari, revoluţionari, intelectuali, poeţi şi pictori, pentru a nu mai vorbi de membrii Comisiei Trilaterale. Globalismul este mai mult decît o ideologie în slujba intereselor unui grup limitat. Întocmai cum naţionalismul pretinde să vorbească în numele întregii naţiuni, globalismul pretinde să vorbească în numele întregii lumi. Iar apariţia sa este privită ca o fază necesară a unei evoluţii — un pas înainte pe drumul spre o „conştiinţă cosmică", care va cuprinde şi cerurile.

Rezumînd, putem spune, deci, că la toate nivelurile, de la economie şi politică, la organizare şi ideologie, sîntem martorii unui atac, dinăuntru şi dinafară, asupra statului naţional, acest pilon al civilizaţiei celui de Al Doilea Val.

Exact în momentul istoric cînd multe ţări sărace luptă cu disperare pentru a-şi statornici o identitate naţională, deoarece în trecut naţiunea a fost necesară pentru succesul industrializării, ţările bogate, care transcend industria-

lismul, reduc, înlocuiesc sau depreciază rolul națiunii.

Putem anticipa că deceniile care vin vor sta sub semnul luptei în jurul creării unor noi instituții globale capabile să reprezinte echitabil atît popoarele prenaționale, cît și pe cele postnaționale ale lumii în care trăim.

Mituri și invenții

Nimeni din cei ce trăim astăzi, de la experții Casei Albe sau cei ai Kremlinului, pînă la proverbialul om de pe stradă, nu poate ști cu certitudine cum va arăta noul sistem mondial, ce tipuri noi de instituții vor apărea, menite să asigure ordinea regională sau planetară. Este totuși posibil să înlăturăm cîteva mituri răspîndite în zilele noastre.

Mai întîi pe cel propagat prin filme ca *Rollerball* și *Network*, în care un scelerat cu ochi de gheață anunță că lumea este, sau va fi, împărțită și guvernată de un grup de corporații transnaționale. În forma lui cea mai răspîndită, mitul acesta zugrăvește o lume în care există o unică corporație energetică, o unică corporație alimentară, una a locuințelor, una pentru odihnă și distracții etc. Într-una din variantele mitului, fiecare din acestea este prezentată ca o branșă a unei megacorporații și mai mari.

Această imagine simplistă se bazează pe o extrapolare rectilinie a unor tendințe proprii celui de Al Doilea Val, cum sînt specializarea, maximizarea și centralizarea.

O atare viziune nu numai că nu ține seamă de fantastica diversitate a condițiilor din viața reală, de divergențele și ciocnirile dintre culturile, religiile și tradițiile existente în lume, de rapiditatea schimbării și de forța istorică ce împinge țările cu tehnologie avansată spre demasificare, nu numai că presupune în mod naiv că nevoi cum sînt energia, locuințele sau ali-

mentaţia ar putea fi tranşant compartimentate, ci ignoră schimbările fundamentale ce revoluţionează în prezent structura şi obiectivele corporaţiei înseşi. Într-un cuvînt, ea se bazează pe o imagine perimată, luată din panoplia celui de Al Doilea Val, despre ce este o corporaţie şi cum este ea structurată.

O altă reprezentare fantezistă, înrudită îndeaproape cu prima, ne înfăţişează o planetă condusă de un singur Guvern Mondial centralizat. Acesta este imaginat de obicei ca o extindere a unei instituţii sau a unui guvern existent — „Statele Unite ale Lumii“ sau „Statul Planetar Proletar“ sau, pur și simplu, O.N.U. la puterea *n*. Și aici avem de-a face cu o extindere simplistă a unor principii ale celui de Al Doilea Val.

Ceea ce pare că ne va aduce viitorul nu este nici dominația corporaţiilor, nici vreun guvern planetar, ci un sistem mult mai complex, în genul organizaţiilor matriceale care, aşa cum am văzut, apar acum în anumite industrii de vîrf. Nu vom edifica una sau mai multe birocrații planetare piramidale, ci vom ţese reţele sau matrice în care se vor împleti diferite tipuri de organizaţii cu interese comune.

S-ar putea, de pildă, ca în deceniul următor să vedem apărînd o Matrice Oceanică, formată nu numai din state naţionale, ci şi din regiuni, orașe, corporații, organizaţii pentru ocrotirea mediului, grupuri științifice și altele cu interese legate de mări și oceane. Pe măsură ce schimbările se amplifică, ar putea să apară noi grupări și să se integreze în această matrice, în timp ce altele ar putea să iasă din ea. Ar putea să apară — într-un anumit sens, putem spune că apar deja — și alte structuri organizaționale similare, centrate pe alte preocupări : o Matrice Spațială, o Matrice Alimentară, o Matrice a Transporturilor, o Matrice a Energiei ş.a.m.d., comunicînd toate între ele, suprapunîndu-se în

parte şi formînd nu un sistem ermetic închis, ci unul deschis şi suplu.

Pe scurt, ne îndreptăm spre un sistem mondial format din unităţi strîns interrelate, în felul neuronilor din creier, şi nu organizat după tiparul compartimentelor unei structuri birocratice.

Într-o asemenea evoluţie, ne putem aştepta ca în cadrul O.N.U. să înceapă o luptă aprigă pentru a decide dacă această organizaţie trebuie să rămînă o „asociaţie de negocieri a statelor naţionale" sau, dimpotrivă, în ea să fie reprezentate şi alte entităţi — regiuni, eventual religii, ba chiar şi corporaţii sau grupuri etnice.

Pe măsură ce pe scena mondială intră corporaţiile transnaţionale şi alţi actori noi, pe măsură ce erup instabilităţile şi pericolele de război, va trebui să inventăm forme sau „cadre" politice cu totul noi, pentru a asigura măcar un simulacru de ordine în lume.

23. Gandhi plus sateliţi

„Zguduiri convulsive"... „răbufnire neaşteptată"... „oscilaţii demenţiale"... Ziariştii caută cu înfrigurare, pentru „manşetele" gazetelor, expresii capabile să redea senzaţia lor de crescîndă dezordine în lume. Insurecţia islamică din Iran i-a buimăcit. Reorientările politice din China de după Mao, scăderea vertiginoasă a cursului dolarului, combativitatea crescîndă pe care o manifestă ţările sărace — toate le apar ca nişte evenimente neaşteptate. Auzim nu o dată exclamaţia că lumea e pe cale să se cufunde în haos.

În realitate, multe lucruri care par a fi anarhice nu sînt aşa. Erupţia unei noi civilizaţii pe Pămînt nu poate să nu sfărîme vechile relaţii, să nu răstoarne regimuri şi să nu învolbureze sistemul financiar. Ceea ce pare a fi haos este, în realitate, o reorientare masivă a puterii în vederea adaptării la noua civilizaţie.

Nu peste multă vreme momentul actual ne va apărea, în retrospectivă, drept amurgul civilizației celui de Al Doilea Val, iar priveliștea lui ne va umple de tristețe. Căci, apropiindu-se de sfîrșit, civilizația industrială lasă în urma sa o lume în care un sfert din omenire trăiește relativ îmbelșugat, trei sferturi — în sărăcie relativă, iar 800 de milioane, după cum se exprimă rapoartele Băncii Mondiale, în sărăcie „absolută". Nu mai puțin de 700 milioane de oameni sînt subnutriți, iar 550 de milioane — analfabeți. Numărul celor lipsiți de asistență medicală sau chiar și de apă sănătoasă, potabilă este estimat la 1,2 miliarde.

Era industrială lasă în urma sa o lume în care 20—30 de țări industrializate datorează o bună parte a succesului lor economic subvențiilor mascate de care beneficiază sub formă de energie ieftină și de materii prime ieftine. Ea lasă în urma sa o infrastructură planetară — Fondul Monetar Internațional, G.A.T.T., Banca Mondială și C.A.E.R. — care a reglat schimburile comerciale și finanțele în folosul puterilor celui de Al Doilea Val. Iar multe țări sărace le lasă cu o economie orientată unilateral, axată pe monocultură, aservită nevoilor celor bogați.

Înaintarea rapidă a celui de Al Treilea Val nu numai că vestește sfîrșitul domniei celui de Al Doilea Val, ci pulverizează și toate ideile noastre tradiționale privitoare la modalitățile de abolire a sărăciei pe Terra.

Strategia celui de Al Doilea Val

De la finele deceniului al cincilea încoace, majoritatea eforturilor depuse în vederea reducerii decalajului dintre țările bogate și cele sărace au fost orientate de o unică strategie dominantă, pe care o voi numi „strategia celui de Al Doilea Val".

Ea pornește de la premisa că societățile celui de Al Doilea Val reprezintă punctul culminant

al evoluţiei şi că toate ţările, pentru a rezolva problemele cu care se confruntă, trebuie să urmeze în esenţă traseul revoluţiei industriale pe care l-au străbătut Occidentul, Uniunea Sovietică sau Japonia. Progresul constă în a scoate milioane de oameni din agricultură şi a-i angrena în producţia de masă. El reclamă urbanizare, standardizare şi întreg tacîmul celui de Al Doilea Val. Pe scurt, dezvoltarea implică imitarea fidelă a unui model care deja a dat rezultate.

Unul după altul, guvernele a numeroase ţări au şi încercat să pună în aplicare această schemă de joc. Cîteva ţări unde au existat condiţii speciale par să izbutească în statornicirea unei societăţi a celui de Al Doilea Val. În cele mai multe cazuri, însă, eforturile de acest fel s-au soldat cu rezultate dezastruoase.

Eşecurile înregistrate, rînd pe rînd, de ţările sărace au fost puse pe seama unei puzderii întregi de cauze. Neocolonialismul. Planificarea defectuoasă. Corupţia. Religiile retrograde. Tribalismul. Corporaţiile transnaţionale. CIA. Încetineala. Pripeala. Dar, oricare ar fi explicaţiile invocate, rămîne un fapt că industrializarea făcută după modelul celui de Al Doilea Val a înregistrat mai multe eşecuri decît succese.

Iranul nu este decît ilustrarea cea mai dramatică a acestei constatări.

Nu mai departe decît în 1975, un şah tiranic se lăuda că, urmînd strategia celui de Al Doilea Val, va face din Iran cel mai avansat stat industrial din Orientul Mijlociu. „Constructorii şahului — relata *Newsweek* — trudesc la un grandios evantai de uzine, baraje, căi ferate, autostrăzi şi alte tipuri de obiective ale unei revoluţii industriale în toată puterea cuvîntului". Încă în iunie 1978 bancherii internaţionali se îmbulzeau să acorde împrumuturi de miliarde de dolari, cu dobînzi derizorii, Corporaţiei de construcţii navale din Golful Persic, Companiei textile Mazadern, Societăţii naţionale de electricitate Tavanir, Complexului siderurgic de la

Ispahan, Companiei Iraniene de Aluminiu și multor altor întreprinderi din această țară.

Dar în timp ce se desfășurau aceste eforturi menite să transforme Iranul într-o națiune „modernă", la Teheran domnea corupția. Consumul ostentativ agrava contrastul dintre bogați și săraci. Interesele străine — în primul rînd cele americane, dar nu numai ele — cunoșteau cu adevărat zile faste. (Managerii vest-germani primeau la Teheran salarii cu o treime mai mari decît cele pe care le-ar fi avut acasă ; în schimb, personalul din subordinea lor primea abia o zecime din cîștigul unui muncitor din R.F.G.) Clasa mijlocie urbană era ca o insuliță într-un ocean de mizerie. Exceptînd petrolul, două treimi din totalul bunurilor produse pentru piață erau consumate la Teheran de către o zecime din populația țării. La sate, unde venitul era de cinci ori mai mic decît în orașe, masele țărănești oprimate continuau să trăiască în condiții revoltătoare.

Crescuți în Occident, milionarii, generalii și tehnocrații năimiți care conduceau guvernul de la Teheran încercau să aplice strategia celui de Al Doilea Val și concepeau dezvoltarea ca fiind în esență un proces economic. Religia, cultura, viața de familie, rolurile sexuale — toate acestea aveau să se aranjeze de la sine, cu condiția doar ca în țară să intre cît mai mulți dolari. Autenticitatea culturală nu însemna mare lucru în ochii acestor oameni care, cufundați în realismul industrial, credeau că lumea se îndreaptă tot mai mult spre standardizare, nu spre diversitate. Rezistența față de ideile occidentale era tratată ca o simplă atitudine „retrogradă" de către un cabinet compus în proporție de 90 la sută din oameni ce-și făcuseră studiile la Harvard, Berkeley sau la diverse universități europene.

În ciuda unor circumstanțe specifice — amestecul exploziv de petrol și islam — ceea ce s-a întîmplat în Iran este în mare parte comun și altor țări ce au adoptat strategia celui de Al Doilea Val. Cu oarecare variație, cam același

lucru s-ar putea spune despre zeci de alte societăţi care se zbat în sărăcie — din Asia, Africa sau America Latină.

Prăbuşirea regimului şahului din Teheran a declanşat o amplă dezbatere în alte capitale, de la Manilla la Mexico City. În dezbatere revine frecvent problema ritmului schimbării. A fost ritmul prea rapid ? Au suferit iranienii şocul viitorului ? Chiar şi dispunînd de venituri din petrol, pot oare guvernele să creeze o clasă mijlocie suficient de numeroasă într-un timp destul de scurt pentru a evita un seism revoluţionar ? Tragedia iraniană şi înlocuirea regimului şahului printr-o teocraţie la fel de represivă ne obligă însă să punem în discuţie înseşi premisele fundamentale ale strategiei celui de Al Doilea Val.

Este industrializarea clasică singura cale a progresului ? Nu este oare fără noimă să imiţi modelul industrial într-un moment cînd însăşi civilizaţia industrială se află în agonie ?

Modelul compromis

Cît timp naţiunile celui de Al Doilea Val ofereau imaginea „reuşitei" — a stabilităţii, prosperităţii şi înaintării spre o prosperitate şi mai mare — era uşor să fie luate drept model pentru restul lumii. Iată însă că spre sfîrşitul anilor '60 a izbucnit criza generală a industrialismului.

Greve, pene de electricitate gigantice, avarii, criminalitate, oboseală psihică au devenit fenomene răspîndite în lumea celui de Al Doilea Val. În reviste îşi făcea loc tot mai frecvent întrebarea : „De ce nimic nu mai merge ?". Sistemul energetic şi sistemul familiei se clătinau. Sistemul de valori şi structurile urbane se destrămau. Poluarea, corupţia, inflaţia, alienarea, singurătatea, rasismul, birocraţia, divorţurile, consumatorismul stupid — totul a fost supus unui atac necruţător. Economiştii semnalau po-

sibilitatea unui colaps total al sistemului financiar.

În acelaşi timp, o mişcare mondială pentru protecţia mediului atrăgea atenţia că poluarea, penuria de energie şi epuizarea resurselor ar putea curînd să facă imposibilă continuarea desfăşurării normale a activităţilor chiar şi pentru naţiunile existente ale celui de Al Doilea Val. S-a mai argumentat, dealtfel, că chiar dacă printr-un miracol strategia celui de Al Doilea Val ar da rezultate în ţările sărace, ea n-ar face decît să transforme întreaga planetă într-o uzină monstruoasă, ducînd la dezastrul ecologic.

Pe măsura adîncirii crizei generale a industrialismului, o atmosferă pesimistă a învăluit naţiunile cele mai bogate. Şi, dintr-o dată, milioane de oameni din diferite părţi ale lumii şi-au pus nu numai întrebarea dacă strategia celui de Al Doilea Val putea da rezultate, ci şi întrebarea de ce ar trebui neapărat luată ca model o civilizaţie cuprinsă ea însăşi de spasmul dezintegrării ?

A intervenit apoi încă o constatare neaşteptată care a subminat convingerea că strategia celui de Al Doilea Val reprezintă singura cale ce duce de la sărăcie la belşug. Această strategie a avut întotdeauna ca premisă implicită : „Întîi «dezvoltă»-te, apoi vei deveni bogat" — adică ideea că belşugul este rezultatul muncii îndîrjite, al cumpătării, al eticii protestante şi al unui lung proces de transformări economice şi sociale.

Iată însă că embargoul impus de O.P.E.C. şi fluviul de petrodolari ce a început să curgă dintr-o dată spre Orientul Mijlociu a dezminţit această idee calvinistă. În numai cîteva luni miliarde de dolari au inundat năvalnic Iranul, Arabia Saudită, Kuweitul, Libia şi alte ţări arabe, şi lumea a putut vedea pe viu cum bogăţii aparent nelimitate *precedau* transformarea, în loc să vină după ea. În Orientul Mijlociu nu „dezvoltarea" a produs bani, ci banii au fost cei care au dat impulsul către „dezvoltare". Nici-

odată în trecut nu s-a mai întîmplat aşa ceva în asemenea proporţii.

Între timp se înteţea şi concurenţa dintre ţările bogate înseşi. „Văzînd cum oţelul din Coreea de Sud este folosit pe şantierele de construcţii din California, cum pe piaţa europeană se vînd televizoare din Taivan, iar în Orientul Mijlociu tractoare produse în India... şi cum China se afirmă în mod spectaculos ca o forţă industrială potenţială de prim rang, nu poţi să nu te întrebi cu crescîndă îngrijorare în ce măsură economiile în curs de dezvoltare vor submina industriile statornicite din ţările avansate, din Japonia, Statele Unite şi Europa" — scria un corespondent din Tokio al ziarului *The New York Times.*

Greviştii din siderurgia franceză, cum era şi de aşteptat, au exprimat în mod mai pitoresc această îngrijorare. Ei au cerut să se pună capăt „masacrării industriei" şi demonstranţii au ocupat Turnul Eiffel. Rînd pe rînd, în ţările industriale mai vechi, industriile celui de Al Doilea Val şi aliaţii lor politici au declanşat atacuri împotriva „exportului de locuri de muncă" şi a politicii de promovare a industrializării în ţările mai sărace.

Într-un cuvînt, ideea că mult-trîmbiţata strategie a celui de Al Doilea Val ar putea da rezultate, ba chiar şi ideea că lucrul acesta ar fi de dorit, sînt privite cu o neîncredere crescîndă peste tot în lume.

Strategia Primului Val

Constatînd eşecurile strategiei celui de Al Doilea Val, asaltate de revendicările vehemente ale ţărilor sărace privind o restructurare totală a economiei mondiale şi profund îngrijorate de propriul lor viitor, naţiunile bogate au trecut, în anii '70, la elaborarea unei noi strategii pentru lumea a treia.

Aproape peste noapte numeroase guverne şi „agenţii pentru dezvoltare", inclusiv Banca

Mondială și Agenția Internațională pentru Dezvoltare, și-au schimbat orientarea, optînd pentru o strategie a Primului Val.

Această formulă este aproape punct cu punct „negativul“ strategiei celui de Al Doilea Val. În loc să exercite presiuni asupra țăranilor pentru a-i face să migreze spre orașele suprasaturate, ea pune un nou accent asupra dezvoltării rurale. În loc să se concentreze asupra culturilor agricole destinate exportului, ea insistă pe satisfacerea nevoilor alimentare din producția agricolă proprie. În locul preocupării obsedante pentru creșterea produsului național brut, în speranța că fărîme din beneficii vor ajunge și pînă la cei săraci, ea reclamă orientarea directă a resurselor spre „nevoile umane de bază“.

În loc să preconizeze tehnologii ce economisesc mînă de lucru, noua viziune pune accent pe o producție ce reclamă multă mînă de lucru și puțin capital, consumuri mici de energie și o calificare nepretențioasă. În loc să construiască oțelării gigantice sau mari fabrici urbane, ea încurajează întreprinderile mici, descentralizate, potrivite pentru mediul rural.

Răsturnînd de-a dreptul argumentele apărătorilor celui de Al Doilea Val, susținătorii strategiei Primului Val au putut arăta fără dificultate că multe tehnologii industriale au dat rezultate dezastruoase atunci cînd au fost transferate în țări sărace. Mașinile se defectau și nu mai erau reparate. Ele necesitau materii prime costisitoare, aduse din import. Lipsea mîna de lucru calificată. De unde concluzia, trasă de adepții noii viziuni, că țările sărace au nevoie de „tehnologii adecvate“. Aceste tehnologii, numite uneori „intermediare“, „alternative“ sau „soft“, s-ar situa undeva „între seceră și combina de recoltat“. Curînd, în multe locuri din Statele Unite și Europa au apărut centre pentru elaborarea de tehnologii de acest fel, după modelul lui Intermediate Technology Development Group, înființat în Marea Britanie încă din 1965. Țările în curs de dezvoltare au început să creeze

și ele asemenea centre și să pună în circulație inovații tehnologice de interes local.

În Botswana, de exemplu, Mochudi Farmers Brigade a pus la punct un dispozitiv cu tracțiune animală (boi sau măgari), ce poate servi pentru arat, însămînțat și împrăștiat îngrășăminte în cultură simplă sau intercalată. Ministerul Agriculturii din Gambia a adoptat un șasiu senegalez pe care se pot monta un brăzdar, un dispozitiv de scos arahide, o mică semănătoare sau un dispozitiv de făcut straturi. În Ghana se lucrează la o batoză de orez acționată cu pedale, la o presă cu șurub pentru deșeurile de la fabricile de bere și la o presă făcută integral din lemn, pentru extragerea apei din fibrele de banane.

Strategia Primului Val a fost aplicată și pe o bază mult mai largă. Astfel, în 1978, noul guvern indian, năucit încă de creșterea bruscă a prețurilor la petrol și îngrășăminte și dezamăgit de strategiile celui de Al Doilea Val promovate de Nehru și de Indira Gandhi, a oprit expansiunea industriei textile mecanizate, stimulînd în schimb țesutul manual. Obiectivul urmărit a fost nu numai creșterea numărului locurilor de muncă, ci și frînarea urbanizării prin favorizarea industriei casnice în mediul rural.

Această nouă formulă conține, de bună seamă, multe lucruri judicioase. Ea răspunde necesității de a încetini masiva migrație spre orașe. Urmărește să ridice nivelul de viață al satelor, unde trăiește marea masă a populației din țările sărace. Ține seamă de factorii ecologici. Pune accentul pe valorificarea resurselor locale ieftine, în locul unor importuri costisitoare. Respinge definițiile tradiționale, mult prea înguste, ale „eficienței". Sugerează o abordare mai puțin tehnocratică a dezvoltării, luînd în considerare obiceiurile locale și cultura locală. Și pune pe primul plan îmbunătățirea condițiilor de viață ale celor săraci, în loc să treacă capitalul prin

mîinile celor bogaţi, în speranţa că se va prelinge cîte ceva şi în jos.

Recunoscîndu-i aceste merite, trebuie să spunem totodată că formula Primului Val nu este decît o strategie pentru ameliorarea celor mai rele condiţii ale Primului Val, care nu schimbă radical situaţia. Este o măsură de prim ajutor şi nu un tratament temeinic, şi aşa o şi înţeleg multe guverne din lume.

Preşedintele indonezian Suharto a exprimat o opinie larg răspîndită spunînd că o asemenea strategie „poate fi o nouă formă de imperialism. Dacă Occidentul se mărgineşte să participe doar la proiecte agrare de mică anvergură, soarta noastră ar putea fi întrucîtva uşurată, dar nu ne vom dezvolta niciodată".

Şi în legătură cu admiraţia subită stîrnită de tehnologiile care presupun mînă de lucru numeroasă s-ar putea naşte bănuiala că aceasta este în avantajul celor bogaţi. Cu cît ţările sărace vor continua să trăiască mai mult timp în condiţiile Primului Val, cu atît mai mici vor fi posibilităţile lor de a se prezenta cu bunuri competitive pe piaţa mondială deja suprasaturată. Cu cît populaţia lor va rămîne mai mult timp în gospodăriile ei săteşti, cu atît va consuma mai puţin petrol, gaz natural şi alte resurse deficitare, iar din punct de vedere politic va fi mai slabă şi mai puţin turbulentă.

Strategia Primului Val este adînc pătrunsă de ideea paternalistă că în timp ce alţi factori ai producţiei trebuie economisiţi, timpul şi energia muncitorului nu trebuie economisite ; de ideea că munca monotonă şi istovitoare din orezării este o plăcere — cu condiţia, fireşte, de a fi făcută de altcineva.

Samir Amin, directorul Institutului African de Planificare şi Dezvoltare Economică, rezumă o serie de considerente de acest fel spunînd că tehnicile ce presupun o forţă de muncă nume-

roasă au devenit dintr-o dată atrăgătoare, „grație unui amestec de ideologie hippy, de întoarcere la mitul epocii de aur și al bunului sălbatic și de critică a realităților lumii capitaliste".

Ceea ce e și mai rău, formula Primului Val subestimează în mod primejdios rolul științei și al tehnologiei avansate. Multe din tehnologiile promovate în prezent ca fiind „adecvate" sînt și mai primitive decît cele de care dispunea fermierul american în 1776, fiind mult mai aproape de seceră decît de combina de recoltat. Cînd fermierii americani și europeni au început, acum 150 de ani, să folosească tehnologii mai „adecvate", cînd au trecut de la grapa de lemn la cea cu dinți de oțel sau la plugul de fier, ei n-au întors spatele cunoștințelor existente pe plan mondial în domeniul mecanicii și al metalurgiei, ci au profitat de ele.

La expoziția de la Paris din 1855 s-a organizat, după cum aflăm dintr-o relatare de atunci, o întrecere palpitantă între batozele care fuseseră inventate cu puțin timp în urmă. „Șase bărbați au început să bată cu îmblăciul în același moment în care au fost puse în funcțiune diferite mașini, iar după o oră rezultatele au fost următoarele :

șase lucrători cu îmblăciul	36	litri de grîu
batoza belgiană	150	„ „ „
batoza franceză	250	„ „ „
batoza engleză	410	„ „ „
batoza americană	740	„ „ „

Numai cineva care n-a fost în situația de a face ani de zile o muncă fizică istovitoare poate să dea de o parte cu dezinvoltură o mașină care încă în 1855 putea să treiere de 123 de ori mai repede decît un om.

O bună parte din ceea ce astăzi numim „știință înaintată" a fost elaborată de oamenii de știință din țări bogate pentru rezolvarea unor probleme ale țărilor bogate. Extrem de puține

au fost cercetările consacrate problemelor de zi cu zi cu care se confruntă țările sărace. Cu toate acestea, orice „politică de dezvoltare“ care începe prin a închide ochii în fața posibilităților pe care le oferă cunoașterea științifică și tehnologică înaintată condamnă la degradare perpetuă sute de milioane de țărani deznădăjduiți, înfometați și istoviți de muncă.

Ici și colo, într-un moment sau altul, strategia Primului Val poate îmbunătăți condițiile de viață pentru mase mari de oameni. Din păcate, există prea puține indicii că vreo țară de o oarecare mărime ar putea vreodată, cu metodele premașiniste ale Primului Val, să producă destul pentru a putea să investească în dezvoltare. Și există, în schimb, numeroase fapte ce par a dovedi contrariul.

Pentru că, prin ea însăși, formula Primului Val este în ultimă instanță o rețetă pentru stagnare și nu este aplicabilă la ansamblul țărilor sărace într-o măsură mai mare decît strategia celui de Al Doilea Val.

Într-o lume ce se caracterizează printr-o diversitate explozivă, va trebui să inventăm un număr imens de strategii inovatoare și să nu mai căutăm modele nici în prezentul industrial, nici în trecutul preindustrial. E timpul să ne îndreptăm privirile spre viitorul care se naște.

Problematica celui de Al Treilea Val

Va trebui oare să rămînem pentru totdeauna prinși între două viziuni perimate ? Am caricaturizat anume cele două strategii alternative, pentru a reliefa deosebirile dintre ele. În viața reală, puține guverne își pot permite să se conducă după teorii abstracte, astfel încît întîlnim numeroase încercări de a combina ambele strategii. Sosirea celui de Al Treilea Val ne su-

gerează însă cu vigoare că nu mai este cazul să pendulăm între aceste două formule.

Într-adevăr, ea modifică în mod radical întreaga situație. Și în timp ce nici o teorie provenită din lumea avansată din punct de vedere tehnologic nu poate rezolva problemele „lumii în curs de dezvoltare“ și nici unul din modelele existente nu este transferabil aici în mod integral, o nouă și stranie relație începe să se înfiripe între societățile Primului Val și civilizația în rapidă formare a celui de Al Treilea Val.

Am văzut nu o dată încercări naive de a „dezvolta“ o țară aparținînd în esență Primului Val impunîndu-i forme cît se poate de nepotrivite preluate de la Al Doilea Val — producția de masă, mass-media, un învățămînt de tipul fabricii, un regim parlamentar stil Westminster, statul național ș.a. — ca și cum acestea ar fi putut să funcționeze cu succes fără o sfărîmare prealabilă a tradițiilor familiale, a datinilor matrimoniale, a religiei și a rețelei de roluri sociale, adică fără a smulge din rădăcini o întreagă cultură.

Printr-un contrast uimitor, civilizația celui de Al Treilea Val se vădește a avea numeroase trăsături similare în fapt celor întîlnite la societățile Primului Val : producția descentralizată, dimensiuni potrivite, energie regenerabilă, dezurbanizare, muncă la domiciliu, un nivel ridicat al prosumului — pentru a nu enumera decît cîteva.

Observăm ceva ce seamănă izbitor cu o revenire dialectică.

Iată de ce multe din inovațiile actuale dintre cele mai radicale ne dau impresia unor comete cu cozi lungi formate din amintiri. Tocmai această bizară senzație de *déjà vu* explică fascinația pe care o exercită trecutul rural asupra oamenilor din societățile care evoluează cel mai rapid în direcția celui de Al Treilea Val. Lucrul cel mai frapant astăzi este că civilizația Primului Val și civilizația celui de Al Treilea Val par să aibă între ele mai multe elemente comune

decît au cu civilizația celui de Al Doilea Val. Într-un cuvînt, ele sînt congruente.

Va permite oare această stranie congruență ca multe țări de astăzi aparținînd Primului Val să preia unele din trăsăturile civilizației celui de Al Treilea Val, procedînd selectiv, fără să abandoneze integral cultura lor și fără să treacă mai întîi prin „faza“ de dezvoltare proprie celui de Al Doilea Val ? Va fi oare mai ușor pentru unele țări să introducă structuri ale celui de Al Treilea Val decît să se industrializeze în maniera clasică ?

Nu există cumva astăzi și posibilitatea — absentă în trecut — ca o societate să atingă un înalt nivel de trai material fără a-și concentra în mod obsesiv energiile asupra producției destinate schimbului ? Dată fiind gama mai largă de opțiuni pe care le aduce cu sine Al Treilea Val, nu este oare posibil ca un popor să-și reducă mortalitatea infantilă și să sporească durata medie de viață, să ridice nivelul de instruire, de alimentație și calitatea generală a vieții fără să renunțe la religia sau valorile sale și fără să îmbrățișeze neapărat materialismul occidental ce însoțește răspîndirea civilizației celui de Al Doilea Val ?

În viitor strategiile de „dezvoltare“ nu vor veni de la Washington, Moscova, Paris sau Geneva, ci din Africa, Asia și America Latină. Vor fi strategii indigene, adecvate nevoilor locale reale. Ele nu vor pune un accent exagerat pe economie în detrimentul ecologiei, culturii, religiei, al structurilor familiale și al dimensiunilor psihologice ale existenței. Și nu vor imita nici un model din afară, fie el provenit din Primul Val, din Al Doilea Val sau chiar din Al Treilea Val.

Înaintarea celui de Al Treilea Val așază însă toate eforturile noastre într-o nouă perspectivă. Căci ea oferă celor mai sărace națiuni, ca și celor mai bogate, posibilități cu totul noi.

Surprinzătoarea congruență între multe dintre trăsăturile structurale ale civilizației Primului Val și ale celui de Al Treilea Val sugerează că în deceniile următoare ar putea deveni posibilă combinarea unor elemente ale trecutului și ale viitorului pentru făurirea unui prezent nou și mai bun.

Să luăm, de exemplu, problema energiei.

Se vorbește atîta despre criza energetică din țările aflate în tranziție spre Al Treilea Val, dar se uită adesea că și societățile Primului Val sînt confruntate cu o criză energetică proprie lor. Pornind de la un nivel extrem de scăzut, ce fel de sisteme energetice ar trebui să-și creeze ele ?

Nu încape îndoială că ele au nevoie și de centrale mari, de tipul celui de Al Doilea Val, bazate pe combustibili de origine fosilă. Dar, așa cum arată omul de știință indian Amulya Kumar N. Reddy, în multe din aceste societăți nevoia cea mai presantă o constituie energia descentralizată destinată satelor, nu capacitățile energetice centralizate destinate alimentării orașelor.

O familie de țărani fără pămînt din India își cheltuiește în prezent circa 6 ore pe zi numai cu procurarea de lemne de foc necesare pentru gătit și încălzire. Alte 4—6 ore se pierd cu adusul apei de la fîntînă și cam tot atîta cu pășunatul vacilor, caprelor sau oilor. „Cum o asemenea familie nu-și poate permite să angajeze mînă de lucru din afară și nici nu poate să cumpere mașini cu care să economisească munca, singura soluție rațională pentru a-și acoperi nevoile de energie este să aibă trei sau mai mulți copii“, spune Reddy, adăugînd că energia rurală „s-ar putea dovedi un foarte eficace mijloc anticoncepțional“.

În urma studiilor sale privind problemele energiei rurale, Reddy trage concluzia că nevoile de energie ale unui sat pot fi ușor satis-

făcute de o mică uzină de biogaz ce ar folosi deşeuri umane şi animale din chiar respectivul sat. El demonstrează mai departe că multe mii de unităţi energetice de acest fel ar fi mult mai utile, ecologic mai sănătoase şi economic mai avantajoase decît un număr mic de uzine gigantice, centralizate.

De la un astfel de raţionament pornesc şi programele de cercetări şi construcţii în domeniul biogazului din Bangladesh pînă în insulele Fiji. India dispune deja de 12 000 de instalaţii de acest fel date în funcţiune şi are în vedere un total de 100 000. China are în plan pentru provincia Sechuan 200 000 de instalaţii de biogaz familiale. Coreea de Sud are 29 450 şi speră ca în 1985 să ajungă pînă la un total de 55 000. În imediata apropiere a oraşului New Delhi, eminentul viitorolog şi om de afaceri Jagdish Kapur a transformat zece acri de pămînt arid şi neproductiv într-o „fermă solară“ model, de renume mondial, echipată cu o instalaţie de biogaz. Ferma produce în prezent destule cereale, fructe şi legume pentru hrana familiei şi a angajaţilor, prisosindu-i totodată tone de alimente pentru vînzare.

Institutul Indian de Tehnologie a proiectat, între timp, un generator solar „sătesc“ de 10 kilowaţi, destinat producerii de electricitate pentru iluminatul caselor, acţionarea pompelor de apă şi alimentarea reţelei locale de radio şi televiziune. La Madras în Tamil Nadu autorităţile au instalat o uzină de desalinizare bazată pe energie solară. Iar Central Electronics a construit lîngă Delhi o casă demonstrativă care foloseşte pile solare fotovoltaice pentru producerea electricităţii.

În Israel, specialistul în biologie moleculară Haim Aviv a propus un proiect agroindustrial comun egipteano-israelian pentru Sinai. Prin folosirea apei egiptene şi a tehnicii înaintate israeliene în domeniul irigaţiilor, la acest complex ar urma să se cultive manioc sau trestie de zahăr, ce ar fi apoi convertite în etanol utiliza-

bil drept carburant la automobile. Proiectul prevede totodată folosirea subproduselor de la trestia de zahăr pentru creşterea de bovine şi ovine şi construirea unor fabrici de hîrtie ce ar utiliza deşeuri de celuloză, creîndu-se astfel un ciclu ecologic închis. Aviv sugerează că proiecte asemănătoare ar putea fi aplicate în unele regiuni din Africa, Asia de Sud-Est şi America Latină.

Criza energetică, parte integrantă a prăbuşirii civilizaţiei celui de Al Doilea Val, generează o seamă de idei noi privind producţia de energie centralizată sau descentralizată, în unităţi mari sau mici din regiunile mai sărace ale Planetei. Şi există paralelisme evidente între unele probleme cu care se confruntă Primul Val şi unele cu care se confruntă societăţile ce păşesc în era celui de Al Treilea Val : nici unele, nici altele nu pot conta pe sistemele energetice concepute în perspectiva celui de Al Doilea Val.

Ce se întîmplă în agricultură ? Şi aici Al Treilea Val ne duce în direcţii neprevăzute. La Environmental Research Lab din Tucson, Arizona, se cresc crevete în viviere lungi aşezate în sere alături de straturile cu castraveţi şi salată, dejecţiile de la crustacee fiind folosite prin reciclare ca îngrăşămînt pentru legume. Experimente similare se fac în Vermont cu creşterea unor specii de peşti şi legume. Apa din viviere colectează căldura solară, iar noaptea o eliberează, menţinînd temperatura necesară. Şi aici dejecţiile de la peşti sînt folosite ca îngrăşămînt.

La New Alchemy Institute din Massachusetts, deasupra bazinului cu peşti este instalată o crescătorie de pui de găină. Dejecţiile de la pui fertilizează algele, care sînt apoi mîncate de peşti. Am dat aici numai trei din nenumăratele exemple de inovaţii în producerea şi prelucrarea alimentelor, dintre care multe prezintă un interes cu totul deosebit pentru societăţile de astăzi ce aparţin încă Primului Val.

Un studiu de prospectivă pe termen de 20 de ani asupra alimentației în lume, întocmit de Center for Futures Research al Universității din California de Sud, sugerează, de pildă, că mai multe evoluții importante vor duce probabil nu la creșterea, ci la scăderea nevoilor de îngrășăminte artificiale. Studiul apreciază că sînt nouă șanse din zece ca în 1996 să dispunem de un îngrășămînt ieftin cu dispersie lentă care va reduce cu 15 la sută necesarul de îngrășăminte azotoase. Și există, de asemenea, o bună probabilitate că vom dispune la acea dată și de cereale capabile să fixeze azotul, ceea ce va reduce și mai mult acest necesar.

Studiul consideră drept „practic sigură" obținerea de noi varietăți de cereale, cu o productivitate mai ridicată cu pînă la 25—50 la sută în cultură neirigată. El sugerează că sistemele de irigații „prin picurare", cu puțuri eoliene descentralizate și cu transportul apei folosind tracțiunea animală ar putea spori substanțial recoltele, atenuînd totodată fluctuațiile acestora de la an la an.

În fine, studiul vorbește despre ierburile furajere, arătînd că întrucît acestea necesită cantități minime de apă, regiunile aride ar putea ajunge să hrănească de două ori mai multe vite decît în prezent ; de o posibilă creștere cu 30 la sută a recoltelor necerealiere pe soluri tropicale, în urma cunoașterii mai aprofundate a combinațiilor nutritive ; despre progrese mari în combaterea bolilor și dăunătorilor, care vor reduce mult pierderile de recolte ; despre metode noi și ieftine de pompare a apei ; despre eliminarea muștei țețe, ceea ce ar pune la dispoziția zootehniei noi regiuni — ca și despre multe alte progrese.

Într-o perspectivă mai îndepărtată ne putem imagina că o bună parte a agriculturii va fi reprezentată de „fermele energetice" — de cultivarea de plante pentru producerea de energie. În cele din urmă ar putea să aibă loc o convergență a modificării dirijate a fenomenelor me-

teorologice, a folosirii computerelor, a observațiilor din satelit și a geneticii în revoluționarea producției mondiale de alimente.

Deși astfel de posibilități nu sînt deocamdată în măsură să dea de mîncare țăranilor înfometați, guvernele țărilor Primului Val trebuie să ia în considerare aceste potențiale în planificarea lor agricolă pe termen lung și să caute, ca să spunem așa, căi de a combina săpăliga cu computerul.

Noile tehnologii, legate de trecerea la civilizația celui de Al Treilea Val, deschid și ele posibilități noi și promițătoare. În excelentul lor studiu *Basic Human Needs*, regretatul viitorolog John McHale și soția și colaboratoarea sa Magda Cordell Hale, trăgeau concluzia că apariția biotehnologiilor superavansate reprezintă o mare speranță pentru transformarea societăților Primului Val. Este vorba de un spectru de tehnologii foarte larg, de la acvacultură la folosirea de insecte și alte organisme pentru munca productivă, prepararea cu ajutorul microorganismelor a cărnii din deșeuri de celuloză și obținerea de carburanți fără sulf din plante cum este ariorul. „Medicina verde“ — fabricarea de produse farmaceutice din plante pînă acum necunoscute sau puțin folosite — deține și ea un mare potențial pentru multe țări aparținînd Primului Val.

Progresele din alte domenii pun de asemenea sub semnul îndoielii concepțiile tradiționale despre dezvoltare. Una dintre problemele explozive cu care se confruntă multe țări ale Primului Val este șomajul de masă și folosirea incompletă a forței de muncă. Ea prilejuiește o amplă controversă între partizanii Primului Val și apărătorii celui de Al Doilea Val. Primii susțin că industriile axate pe producția de masă nu folosesc în suficientă măsură mîna de lucru disponibilă și că de aceea în dezvoltare accentul trebuie pus pe întreprinderi mai mici și cu tehnologii mai rudimentare, care necesită mai multă forță de muncă și mai puțin capital și

energie. Ceilalţi preconizează tocmai introducerea de industrii ale celui de Al Doilea Val, care în prezent emigrează din ţările avansate din punct de vedere tehnologic — siderurgia, automobilele, industria de încălţăminte, textile şi altele asemenea.

Dar graba de a construi o oţelărie s-ar putea dovedi aidoma construirii unei fabrici de bice de cabrioletă. Pot exista, desigur, raţiuni strategice sau de alt ordin pentru a construi o oţelărie, dar acum cînd apar noi materiale cu mult mai rezistente, mai dure şi mai uşoare decît aluminiul, materiale transparente la fel de rezistente ca oţelul, materiale plastice ranforsate ce înlocuiesc ţevile din tablă galvanizată, se pune întrebarea cît timp va mai trece înainte ca cererea de oţel să se plafoneze şi capacităţile productive să devină excedentare ? Omul de ştiinţă indian M.S.Iyengar apreciază că astfel de progrese „ar putea face superfluă extinderea liniară a producţiei de oţel şi de aluminiu". În loc să apeleze la credite şi la investiţii străine pentru a-şi construi siderurgii, n-ar trebui oare ca ţările mai sărace să se pregătească de pe acum pentru „era materialelor noi" ?

Al Treilea Val oferă însă şi posibilităţi imediate. Ward Morehouse de la Programul de orientare a cercetărilor al Universităţii Lund din Suedia este de părere că ţările sărace nu trebuie să opteze nici pentru industria artizanală a Primului Val, nici pentru marea industrie centralizată a celui de Al Doilea Val, ci să se orienteze spre una din industriile-cheie ale celui de Al Treilea Val : microelectronica.

„Un accent prea mare pus pe tehnologiile ce angajează multă forţă de muncă, dar au o productivitate scăzută s-ar putea dovedi o capcană pentru ţările sărace", scrie Morehouse. Arătînd că productivitatea creşte în mod spectaculos în industria componentelor electronice, el argumentează că „este neîndoielnic un avantaj pentru ţările în curs de dezvoltare lipsite de

capital să realizeze o producție mai mare pe unitatea de capital investit".

Mai importantă este, însă, compatibilitatea dintre tehnologia celui de Al Treilea Val și condițiile sociale existente. Astfel, spune Morehouse, marea diversitate a produselor microelectronice înseamnă că „țările în curs de dezvoltare pot să preia o tehnologie de bază și s-o adapteze la propriile lor nevoi sociale și la materiile prime de care dispun. Tehnologia microelectronică se pretează la descentralizarea producției".

Aceasta înseamnă în același timp o diminuare a presiunii demografice asupra marilor orașe, precum și o reducere a cheltuielilor de transport, grație miniaturizării rapide din acest domeniu. Lucrul cel mai important este însă că această formă a producției nu consumă multă energie, iar piața se extinde atît de rapid — și concurența e atît de vie — încît țările bogate, chiar dacă vor încerca, nu vor izbuti să monopolizeze aceste industrii.

Morehouse nu este singurul care evidențiază că cele mai avansate industrii ale celui de Al Treilea Val se potrivesc cu nevoile țărilor sărace. Iată și o apreciere a lui Roger Melen, director adjunct al Laboratorului de circuite integrate al Universității Stanford: „Lumea industrială a strămutat mase de oameni la oraș, pentru nevoile producției, iar acum deplasăm fabricile și forța de muncă înapoi spre mediul rural. Multe țări însă, inclusiv China, nu s-au desprins niciodată cu adevărat de economia agrară a secolului al XVII-lea. Se pare că ele pot acum să integreze societății lor unele tehnici de fabricație noi fără a trebui să deplaseze populații întregi".

Iar dacă este așa, înseamnă că Al Treilea Val oferă o strategie tehnologică nouă pentru lupta împotriva sărăciei.

Al Treilea Val plasează într-o nouă perspectivă și nevoile din domeniul transportului și comunicațiilor. În timpul revoluției industriale

șoselele au fost o premisă a dezvoltării sociale, politice și economice. Acum este necesar un sistem electronic de comunicații. Comunicațiile au fost privite în trecut ca o excrescență a dezvoltării economice. În prezent, spune John Magee, președintele firmei de cercetări Arthur D. Little, aceasta „este o teză demodată... Telecomunicațiile sînt mai degrabă o precondiție, decît o consecință".

Actuala scădere a costului comunicațiilor sugerează că multe funcții ale transportului ar putea să fie înlocuite prin comunicații. Într-o perspectivă mai lungă, punerea la punct a unei rețele moderne de comunicații s-ar putea dovedi mai ieftină, mai avantajoasă sub aspectul consumului de energie și mai adecvată decît edificarea unei structuri de șosele și străzi costisitoare. Neîndoielnic, transportul rutier este o necesitate. Dar în măsura în care are loc descentralizarea producției, și nu centralizarea ei, cheltuielile cu transportul pot fi micșorate fără a se ajunge la izolarea satelor unele de altele, de zonele urbane sau de restul lumii în general.

Faptul că din ce în ce mai mulți lideri din țările Primului Val devin conștienți de importanța comunicațiilor reiese cu claritate din lupta pe care o duc ei pentru redistribuirea spectrului electronic mondial. Grație faptului că și-au dezvoltat de timpuriu telecomunicațiile, puterile celui de Al Doilea Val au acaparat frecvențele disponibile. S.U.A. și U.R.S.S. folosesc în prezent numai ele 25 la sută din spectrul de emisie pe unde scurte, iar din părțile mai sofisticate ale spectrului le revine o felie și mai mare.

Acest spectru, însă, întocmai ca și fundul oceanelor și aerul respirabil al Planetei, aparține — sau ar trebui să aparțină — tuturor, nu numai unora. Drept care multe din țările Primului Val țin să sublinieze că el este o resursă limitată și cer ca o parte din el să le fie afectată, chiar dacă pentru moment nu dispun de mijloacele tehnice necesare pentru a-l folosi. (Ele pornesc de la premisa că ar putea să „în-

chirieze“ altora partea ce le revine, pînă cînd vor ajunge în situaţia de a o putea folosi.) Întîmpinînd rezistenţă, ele cer instituirea „unei noi ordini mondiale în domeniul comunicaţiilor“.

Mai grea este însă pentru aceste ţări problema cu care se confruntă în interior : cum să-şi împartă resursele lor limitate între telecomunicaţii şi transport ? Este o problemă căreia trebuie să-i facă faţă şi ţările cele mai dezvoltate din punct de vedere tehnic. În condiţiile existenţei unor posturi de emisie ieftine, a unor sisteme de irigaţii computerizate concepute pentru dimensiunile unui kibutz, poate chiar a unor senzori de sol, ca şi a unor terminale de calculator ieftine destinate uzului sătesc şi industriei casnice, pentru societăţile Primului Val apare posibilitatea de a evita în parte enormele cheltuieli pentru transportul greu pe care au fost nevoite să le suporte naţiunile celui de Al Doilea Val. Fără îndoială că astfel de idei sună astăzi utopic. Nu este însă departe timpul cînd ele vor deveni o realitate banală.

Nu demult, preşedintele Indoneziei, Suharto, a apăsat cu vîrful unei săbii tradiţionale pe un buton electronic, inaugurînd astfel un sistem de comunicaţii prin satelit menit să lege între ele diferitele părţi ale arhipelagului indonezian, aşa cum cu un secol în urmă căile ferate cu bulonul lor de aur au legat cele două coaste ale Americii. El a dat astfel o expresie simbolică noilor opţiuni pe care Al Treilea Val le înfăţişează ţărilor care caută să se transforme.

Evoluţiile de acest fel în domeniul energiei, al agriculturii, al tehnologiei şi al comunicaţiilor ne fac să ne gîndim la ceva şi mai profund : la apariţia unor societăţi noi bazate pe fuziunea dintre trecut şi viitor, dintre Primul Val şi Al Treilea Val.

Putem cuteza să ne imaginăm de pe acum o strategie a transformărilor bazată pe dezvoltarea concomitentă a unor industrii rurale de nivel tehnic modest, axate pe sate şi edificate

cu capital puţin şi, pe de altă parte, a unor tehnologii de vîrf alese cu grijă, în cadrul unei economii structurate în aşa fel încît să protejeze sau să promoveze ambele sectoare.

Jagdish Kapur a scris în această privinţă următoarele : „Trebuie găsit acum un nou echilibru între cea mai înaintată ştiinţă şi tehnologie de care dispune omenirea şi viziunea gandhiană a idilicelor pajişti verzi, a republicilor săteşti". În practică, o asemenea combinaţie reclamă, după cum spune Kapur, „o transformare a societăţii, a simbolurilor şi valorilor ei, a sistemului său educaţional, a stimulentelor sale, a circulaţiei resurselor sale energetice, a cercetării sale ştiinţifice şi industriale şi a unei serii întregi de alte instituţii".

Cu toate acestea, din ce în ce mai mulţi viitorologi, analişti sociali, savanţi şi cercetători sînt de părere că tocmai o asemenea transformare are loc în prezent, ducîndu-ne spre o sinteză radical nouă : între Gandhi şi sateliţi.

Prosumatorii originari

Această abordare implică şi o altă sinteză, la un nivel şi mai profund. O sinteză vizînd ansamblul raporturilor economice ale oamenilor cu piaţa — indiferent de forma, capitalistă sau socialistă, a acesteia. Ea ne obligă să ne întrebăm cît anume din timpul total al unui individ trebuie afectat producţiei şi cît prosumului ; altfel spus, ce pondere trebuie să aibă munca remunerată destinată pieţei şi, respectiv, munca efectuată pentru sine.

Majoritatea populaţiilor Primului Val au fost atrase deja în angrenajul sistemului bănesc. Au fost, adică, „marketizate". Dar, deşi mizerele cîştiguri băneşi ale populaţiilor celor mai sărace din lume s-ar putea să aibă o însemnătate vitală pentru subzistenţa lor, producţia destinată schimbului asigură numai o parte din venitul lor ; restul provine din prosum.

Al Treilea Val ne îndeamnă să examinăm şi această situaţie într-o lumină nouă. În foarte multe ţări şomerii se numără cu milioanele. Trebuie să ne întrebăm însă dacă pentru aceste societăţi ocuparea integrală a forţei de muncă este un obiectiv realist. S-ar putea imagina oare vreun complex de măsuri care să asigure, în cursul actualei generaţii, locuri de muncă cu orar complet pentru toate aceste mase de milioane ce continuă să crească ? Nu este cumva însăşi ideea de „şomaj" un concept al celui de Al Doilea Val, după cum a sugerat odată economistul suedez Gunnar Myrdal ?

Problema, notează Paul Streeten de la Banca Mondială, „nu este «şomajul», un concept occidental ce presupune un sector salarial modern, o piaţă a muncii, transferuri ale forţei de muncă şi cotizaţii de asigurări sociale... Problema care se pune este mai degrabă munca neremunerativă, neproductivă a celor săraci, îndeosebi a sărăcimii rurale". Afirmarea vizibilă a prosumatorului în ţările bogate din lumea de astăzi, fenomen tipic al celui de Al Treilea Val, ne obligă la o reconsiderare a celor mai fundamentale supoziţii şi obiective ale economiştilor celui de Al Doilea Val.

Poate că e o eroare să fie reeditată revoluţia industrială din Occident, în cursul căreia cea mai mare parte a activităţii economice a fost transferată din sectorul A (sectorul prosumului) în sectorul B (sectorul pieţei).

Poate că trebuie să vedem în prosum o forţă pozitivă, şi nicidecum o regretabilă rămăşiţă a trecutului.

Poate că lucrul de care majoritatea oamenilor au nevoie este o muncă remunerată cu orar parţial (eventual cu anumite plăţi prin transfer) plus o sumă de măsuri judicioase menite să facă mai „productiv" prosumul lor. Într-adevăr, corelarea mai inteligentă a acestor două genuri de activitate economică s-ar putea să ofere cheia atît de căutată pentru supravieţuirea a milioane de oameni.

Practic, aceasta ar putea să însemne asigurarea de „mijloace de bază pentru prosum“, adică tocmai ceea ce fac astăzi națiunile bogate. La acestea se conturează o fascinantă sinergie între cele două sectoare, piața furnizînd prosumatorului mijloace de muncă eficace, de la mașinile de spălat pînă la bormașini și la testere pentru acumulatoare. Mizeria din țările sărace este uneori atît de profundă încît la prima vedere poate să pară cu totul deplasat să vorbim de mașini de spălat sau de bormașini electrice. Și totuși, nu se poate găsi oare ceva analog acestora pentru societățile care sînt pe cale de a depăși cadrul civilizației Primului Val ?

Urbanistul francez Yona Friedman ne reamintește că cei din țările sărace nu cer neapărat locuri de muncă, ci „mîncare și un acoperiș“. Locul de muncă nu este decît un mijloc pentru atingerea acestui scop. Or, mulți ar putea să-și cultive singuri cît le trebuie de mîncare și să-și construiască singuri un acoperiș, sau măcar să contribuie la aceasta. Astfel, într-o comunicare către UNESCO, Friedman susține că guvernele ar trebui să încurajeze ceea ce eu numesc „prosum“, flexibilizînd o parte a legislației funciare și a regulamentelor privitoare la construcții, deoarece în forma lor actuală acestea îngreuiază (sau, adesea, fac de-a dreptul imposibilă) pentru *squatter*-i * construirea unei locuințe sau îmbunătățirea ei.

El îndeamnă în mod insistent guvernele să înlăture aceste obstacole și să-i ajute pe cei dornici să-și facă singuri o casă, acordîndu-le „asistență în organizare, asigurîndu-le anumite materiale ce sînt altfel greu de procurat... și, pe cît posibil, amenajări ale terenului“ — adică apă sau curent electric. Ceea ce Friedman și alții încep să spună este că tot ceea ce îi ajută pe oameni să prosume cu mai multă eficiență s-ar

* Persoane care ocupă în mod ilegal o locuință sau se instalează fără autorizație pe un teren aparținînd statului. — *Nota trad.*

putea dovedi la fel de important ca şi producţia evaluată în termenii tradiţionali ai produsului naţional brut.

Pentru a spori „productivitatea" prosumatorului, guvernele trebuie să orienteze cercetarea ştiinţifică şi tehnologică spre nevoile prosumului. Ele ar putea însă chiar de pe acum, cu cheltuieli foarte mici, să asigure scule şi unelte simple, ateliere colective, meseriaşi calificaţi sau maiştri instructori, anumite înlesniri în domeniul comunicaţiilor şi, acolo unde este posibil, generatoare de curent electric, plus o propagandă favorabilă sau sprijin moral celor ce investesc „capital-sudoare" în a-şi construi o casă sau în a-şi ameliora parcela de pămînt pe care o au.

Din nefericire, propaganda celui de Al Doilea Val continuă să vehiculeze, pînă şi spre colţurile cele mai îndepărtate şi mai sărace ale lumii, ideea că lucrurile pe care omul şi le face singur sînt prin definiţie inferioare pînă şi celor mai proaste mărfuri din producţia de masă. În loc să-i obişnuiască pe oameni să privească cu dispreţ propriile lor eforturi, să supraaprecieze produsele celui de Al Doilea Val şi să le subaprecieze pe cele pe care le creează ei înşişi, guvernele ar trebui să ofere premii pentru cele mai izbutite sau mai inventive case sau bunuri pe care oamenii şi le fac singuri, să recompenseze prosumul cel mai „productiv". Populaţiile cele mai sărace şi-ar schimba mai uşor atitudinile în această chestiune aflînd că prosumul capătă o amploare crescîndă chiar şi la popoarele cele mai bogate ale lumii. Al Treilea Val pune, într-adevăr, într-o lumină cu totul nouă ansamblul raporturilor dintre piaţă şi activităţile din afara acesteia în toate societăţile viitorului.

Al Treilea Val conferă totodată o importanţă de prim ordin unor chestiuni extraeconomice şi extratehnologice. El ne obligă, de pildă, să privim cu alţi ochi educaţia. Toată lumea e de

acord că educația are un rol central în dezvoltare. Despre ce fel de educație este însă vorba ?

Atunci cînd puterile coloniale au introdus învățămîntul oficial în Africa, India și în alte părți ale lumii Primului Val, ele fie că au transplantat acolo școlile de tipul fabricii, fie că au implantat imitații miniaturale ale propriilor lor școli de elită. În prezent, modelele educaționale ale celui de Al Doilea Val sînt contestate pretutindeni. Al Treilea Val atacă ideea celui de Al Doilea Val potrivit căreia învățămîntul nu se poate face decît în sălile de clasă. În prezent este necesar să îmbinăm învățătura cu munca, cu lupta politică, cu activitățile de folos obștesc și chiar cu jocul. Se impune o reexaminare a tuturor concepțiilor noastre tradiționale despre educație, atît în țările bogate, cît și în cele sărace.

Spre exemplu : rămîne știința de carte un obiectiv valabil ? Și în caz că da, ce înseamnă „știința de carte" ? Cuprinde ea neapărat și cititul și scrisul ? Într-un articol îndrăzneț publicat sub egida Centrului de cercetări viitorologice Nevis Institute din Edinburgh, eminentul antropolog Sir Edmund Leach susține că cititul este mai ușor de învățat și totodată mai util decît scrisul și că nu toată lumea trebuie neapărat să învețe să scrie. Marshall McLuhan vorbea despre o revenire la o cultură orală, mai concordantă cu trebuințele multora din comunitățile Primului Val. Tehnologia de recunoaștere a vorbirii deschide perspective incredibile. Poate că se va ajunge în cele din urmă ca niște „butoane" de comunicație extrem de ieftine sau mici magnetofoane montate pe mașini agricole simple să dea instrucțiuni orale fermierilor analfabeți. Avînd în vedere o asemenea eventualitate, s-ar cere regîndită însăși definiția „științei de carte" în sens funcțional.

În fine, Al Treilea Val ne îndeamnă să depășim și ideile celui de Al Doilea Val privitoare la motivație. O alimentație ameliorată ar putea

să aibă ca efect ridicarea nivelului general de inteligență și de capacitate funcțională la milioane de copii, sporindu-le în același timp dinamismul și motivația.

Cei formați în atmosfera celui de Al Doilea Val vorbesc adesea de pasivitatea și lipsa de motivație ce s-ar observa, să zicem, la un țăran indian sau columbian. Lăsînd de o parte efectele demotivante ale malnutriției, ale maladiilor parazitare, ale climei și ale controlului politic opresiv, nu cumva ceea ce pare a fi lipsă de motivație înseamnă în parte un refuz de a-și părăsi casa, familia și modul de viață actual în schimbul speranței îndoielnice de a dobîndi peste cine știe cîți ani o viață mai bună ? Cît timp „dezvoltare" înseamnă suprapunerea unei culturi cu totul străine peste cea existentă și cît timp o ameliorare efectivă a soartei continuă să pară un vis irealizabil, omul are toate motivele să rămînă atașat de puținul pe care îl are.

Dat fiind că multe din trăsăturile civilizației celui de Al Treilea Val sînt consonante cu cele ale civilizației Primului Val, fie că este vorba de China sau de Iran, ele creează posibilitatea unei schimbări mai puțin traumatizante, mai puțin dureroase, atenuînd șocul viitorului. În felul acesta ar dispărea și anumiți factori de bază ai fenomenului pe care l-am numit „demotivație".

Așadar, nu numai în domeniul energetic sau tehnologic, nu numai în agricultură sau economie, ci chiar și în creierul și comportamentul indivizilor, Al Treilea Val creează posibilitatea unor schimbări revoluționare.

Linia de pornire

Civilizația născîndă a celui de Al Treilea Val nu oferă un model de-a gata bun de urmat. Această civilizație nu este nici ea încă pe deplin formată. Ea deschide însă posibilități noi — eliberatoare, poate — atît pentru cei săraci

cît şi pentru cei bogaţi. Fiindcă atrage atenţia nu asupra slăbiciunii, sărăciei şi mizeriei din lumea Primului Val, ci asupra unor puteri inerente ei. Tocmai acele trăsături ale acestei vechi civilizaţii care din punctul de vedere al celui de Al Doilea Val par atît de retrograde ne apar potenţial avantajoase cînd sînt privite prin prisma afirmării celui de Al Treilea Val.

Afinităţile dintre aceste două civilizaţii nu pot să nu determine, în anii ce vin, o transformare a modului nostru de a gîndi raporturile dintre bogaţi şi săraci pe scară mondială. Economistul Samir Amin vorbeşte despre „necesitatea absolută" de a ieşi din „falsa dilemă : tehnici moderne copiate după Occidentul contemporan, sau tehnici vechi, corespunzătoare condiţiilor din Occidentul de acum o sută de ani". Tocmai lucrul acesta îl face posibil Al Treilea Val.

Săracii şi bogaţii deopotrivă stau acum aliniaţi la start, gata să pornească într-o nouă cursă spre viitor, izbitor diferită de ceea ce am văzut pînă acum.

24. Coda : Marea confluenţă

Nu mai sîntem în situaţia de acum un deceniu, uluiţi de schimbări ale căror raporturi reciproce ne rămîneau necunoscute. Astăzi putem sesiza, sub tumultul schimbării, tot mai multă coerenţă : viitorul începe să prindă contur.

Vedem o mare confluenţă istorică, unde se adună şuvoaiele multor schimbări năvalnice, formînd împreună un Al Treilea Val de prefaceri, de proporţii oceanice, a cărui forţă creşte cu fiecare ceas.

Acest Al Treilea Val de prefaceri istorice nu este o simplă prelungire rectilinie a societăţii industriale, ci o radicală schimbare de direcţie, deseori de-a dreptul o negaţie a ceea ce a fost înainte. El reprezintă o transformare totală, cel

puţin la fel de revoluţionară cum a fost acum 300 de ani civilizaţia industrială.

Trebuie subliniat că ceea ce se întîmplă nu este doar o revoluţie tehnologică, ci constituirea unei noi civilizaţii în înţelesul cel mai deplin al cuvîntului. Încît, dacă vom arunca o scurtă privire în urmă, asupra traseului pe care l-am străbătut, vom descoperi schimbări profunde şi adesea paralele ce se produc simultan pe multiple planuri.

Orice civilizaţie vieţuieşte într-o biosferă şi acţionează asupra acesteia, reflectînd sau modificînd complexul de raporturi dintre populaţie şi resurse. Fiecare civilizaţie are o tehnosferă caracteristică — o bază energetică legată de un sistem de producţie care, la rîndul lui, se leagă cu un sistem de distribuţie. Fiecare civilizaţie are o sociosferă formată de ţesătura de instituţii sociale aflate în conexiuni reciproce. Fiecare civilizaţie are o infosferă — canale de comunicaţie prin care circulă informaţia necesară. Fiecare civilizaţie îşi are de asemenea propria sa sferă a puterii.

În plus, fiecare civilizaţie are un ansamblu caracteristic de raporturi cu lumea exterioară — de exploatare, simbiotice, agresive sau paşnice. Şi mai are, tot aşa, propria sa superideologie — un mănunchi de puternice postulate culturale ce structurează viziunea ei despre realitate şi justifică acţiunile ei.

Se poate vedea clar acum că Al Treilea Val aduce cu sine schimbări revoluţionare şi care se amplifică reciproc, pe toate aceste planuri simultan, ceea ce are drept consecinţă nu doar dezintegrarea vechii societăţi, ci şi aşezarea temeliilor pentru cea nouă.

Observînd cum instituţiile celui de Al Doilea Val se prăbuşesc peste noi, cum creşte criminalitatea, cum familiile nucleare se destramă, cum birocraţiile, odinioară eficiente, acum trosnesc şi se gripează, cum în sistemele de ocrotire a sănătăţii apar fisuri, iar economiile industriale

se clatină primejdios, avem deseori senzaţia că în jurul nostru e numai decădere şi ruină. De fapt, descompunerea socială pe care o observăm creează patul germinativ din care răsare noua civilizaţie. În domeniul energetic, al tehnologiei, al structurilor de familie, al culturii şi în multe altele edificăm în prezent structurile de bază ce vor defini principalele trăsături ale acestei civilizaţii noi.

Într-adevăr, acum avem pentru prima oară posibilitatea de a identifica aceste trăsături principale, iar pînă la un punct şi interconexiunile lor. Este încurajator să putem constata nu numai că civilizaţia embrionară a celui de Al Treilea Val este coerentă şi viabilă atît sub aspect ecologic, cît şi economic, dar că putem, de asemenea, dacă dorim şi dacă ne dăm osteneala, să o facem mai acceptabilă şi mai democratică decît este civilizaţia noastră actuală.

Nu vrem nicidecum să sugerăm că lucrurile vor evolua în mod inevitabil într-o asemenea direcţie. Perioada de tranziţie va fi marcată de ample dislocări sociale, precum şi de puternice fluctuaţii economice, înfruntări regionale, tentative separatiste, accidente sau dezastre tehnologice, tulburări politice, violenţă, războaie şi ameninţări de război. Într-un climat cu instituţii şi valori în dezintegrare, vor apare demagogi şi mişcări autoritare care vor căuta, şi poate că vor şi reuşi, să pună mîna pe putere. Nici un om inteligent nu poate ignora astfel de eventualităţi. Ciocnirea dintre cele două civilizaţii comportă imense primejdii.

Şansele mai mari nu sînt însă de partea distrugerii, ci de partea supravieţuirii. Şi este important să ştim încotro ne poartă curentul principal al schimbării, ce fel de lume ni se făgăduieşte dacă vom izbuti să înlăturăm cele mai mari dintre pericolele pe termen scurt care ne pîndesc. Pe scurt, ce fel de societate este pe cale de a se naşte ?

Liniamentele lumii de mîine

Civilizaţia celui de Al Treilea Val, spre deosebire de cea care îi premerge, va trebui (şi va putea) să folosească o uimitoare varietate de surse energetice — hidrogenul, energia solară, geotermală, mareele, biomasa, fulgerul, iar în cele din urmă, poate, un procedeu avansat de fuziune precum şi alte surse de energie pe care în 1980 nu ni le putem imagina încă. (Deşi un număr de centrale atomoelectrice vor continua, fără îndoială, să funcţioneze, chiar de-ar fi să înregistrăm o serie de accidente mai grave decît cel de la Three Mile Island, totuşi, în ansamblu, ele se vor dovedi a nu fi fost decît o digresiune costisitoare şi plină de primejdii.)

Trecerea la această nouă bază energetică, atît de diversificată, se va face într-un mod extrem de neuniform, cu o succesiune febrilă de pletore, penurii şi delirante oscilaţii de preţuri. Pe termen lung, direcţia de înaintare pare, în schimb, destul de clară : trecerea de la o civilizaţie bazată în principal pe o singură sursă de energie la o civilizaţie bazată pe multe surse şi, ca atare, mai puţin fragilă. În cele din urmă se va ajunge la o civilizaţie bazată din nou pe surse de energie reînnoibile, ferite de perspectiva epuizării.

Civilizaţia celui de Al Treilea Val se va sprijini pe o bază tehnologică mai diversificată, derivînd din biologie, genetică, electronică, ştiinţa materialelor, precum şi pe utilizarea spaţiului extraterestru şi a mediului oceanic. Unele din tehnologiile noi vor implica, ce-i drept, consumuri mari de energie, dar cea mai mare parte a tehnologiei celui de Al Treilea Val va fi proiectată astfel, încît să nu consume mai multă energie, ci mai puţină. De asemenea, tehnologiile celui de Al Treilea Val nu vor fi atît de masive şi atît de periculoase din punct de vedere ecologic cum au fost cele din trecut. Multe vor fi de mici dimensiuni, simplu de mînuit, iar

deseurile unor industrii vor fi destinate reciclării, devenind materii prime pentru altele.

Pentru civilizaţia celui de Al Treilea Val, cea mai fundamentală materie primă — şi care oferă totodată avantajul de a fi inepuizabilă — este informaţia, inclusiv imaginaţia. Cu ajutorul informaţiei şi al imaginaţiei se vor găsi înlocuitori pentru multe din actualele resurse epuizabile, deşi, trebuie să admitem, această înlocuire va fi însoţită frecvent de violente zguduiri şi dezechilibre economice.

În situaţia cînd informaţia devine mai importantă ca oricînd înainte, noua civilizaţie va restructura învăţămîntul, va redefini cercetarea ştiinţifică şi, mai cu seamă, va reorganiza mijloacele de comunicare. Actualele mass-media, atît cele ce folosesc litera tipărită, cît şi cele electronice, sînt cu totul inadecvate pentru a face faţă volumului de comunicaţii necesar în prezent şi pentru a asigura varietatea culturală necesară supravieţuirii. În loc să fie dominată din punct de vedere cultural de către mass-media, civilizaţia celui de Al Treilea Val se va baza pe mijloace de comunicaţie interactive şi demasificate, prin care vor circula înspre şi dinspre fluxul de conştiinţă al societăţii imagini extrem de variate şi adesea pregnant personalizate.

Într-un viitor mai îndepărtat locul televiziunii va fi luat de „individeo“ — sistem de emitere cu circuit închis dus la limita extremă: imagini adresate cîte unui singur individ. S-ar putea ca peste o vreme să folosim comunicarea directă de la creier la creier şi alte forme de comunicare electrochimică, despre care nu avem deocamdată decît o idee vagă. Iar toate acestea vor ridica probleme politice şi morale neaşteptate, dar nu insolubile.

Giganticul computer centralizat, cu benzile lui bîzîitoare şi cu sistemele lui complexe de răcire, acolo unde va mai exista, va fi suplimentat cu miriade de microprocesoare, care vor fi montate sub o formă sau alta în fiecare lo-

cuinţă, spital şi hotel, în fiecare vehicul sau aparat de gospodărie, practic în fiecare cărămidă din zidurile clădirilor. Mediul ambiant electronic va conversa literalmente cu noi.

Contrar unor reprezentări greşite răspîndite în rîndul publicului, această trecere la o societate electronică, bazată pe informaţie, va reduce şi mai mult nevoile noastre de energie costisitoare.

Această computerizare (sau, mai exact, informaţionalizare) a societăţii nu va duce, de altfel, nici la o depersonalizare mai accentuată a relaţiilor umane. Cum vom vedea în capitolul următor, oamenii vor continua să sufere, să plîngă, să rîdă, să se bucure unii de alţii şi să se distreze, numai că vor face toate acestea într-un context mult schimbat.

Fuziunea formelor de energie, a tehnologiilor şi a mijloacelor de informare ale celui de Al Treilea Val va accelera schimbările revoluţionare în modul nostru de a munci. Fabrici se mai construiesc încă (iar în unele părţi ale lumii se vor mai construi şi în deceniile următoare), însă fabrica celui de Al Treilea Val deja nu se mai aseamănă prea mult cu fabricile pe care le-am cunoscut pînă acum, iar — în ţările bogate — numărul celor angajaţi în muncile de fabrică va continua să scadă.

În civilizaţia celui de Al Treilea Val fabrica nu va mai servi drept model pentru alte tipuri de instituţii. Şi nici nu va avea drept funcţie principală producţia de masă. Încă de acum fabrica celui de Al Trelea Val produce bunuri demasificate, deseori personalizate. Ea se sprijină pe metode avansate, cum este producţia holistă sau „presto“. Finalmente ea va ajunge să consume mai puţină energie, să facă mai puţină risipă de materii prime, să folosească mai puţine componente şi va necesita mai multă inteligenţă în concepţie. Ceea ce e mai important, multe din maşinile ei vor fi comandate direct nu de către muncitori, ci de la distanţă, de către consumatorii înşişi.

Cei ce vor lucra în fabricile celui de Al Treilea Val vor face mult mai puţină muncă abrutizantă sau repetitivă decît cei încătuşaţi încă de munci caracteristice celui de Al Doilea Val. Ritmul de muncă nu le va fi impus de banda rulantă. Nivelul zgomotului va fi redus. Muncitorii vor veni şi vor pleca de la locul de muncă la ore convenabile lor. Locul de muncă însuşi va fi incomparabil mai umanizat şi mai individualizat, deseori cu flori şi cu verdeaţă în spaţiile dintre maşini. Între anumite limite, salariile şi primele vor fi dimensionate într-o măsură crescîndă în funcţie de preferinţele individuale.

Fabricile celui de Al Treilea Val vor fi amplasate din ce în ce mai mult în afara giganticelor metropole urbane. Probabil că vor fi mult mai mici decît cele din trecut şi că vor fi împărţite în unităţi organizaţionale mai mici ce se vor bucura de un grad mai mare de autogestiune.

Birourile celui de Al Treilea Val nu vor semăna nici ele cu cele de acum. Hîrtia — unul din ingredientele de bază ale muncii de birou — va fi înlocuită în mod substanţial (deşi nu total). Ţăcănitul şirurilor de maşini de scris va amuţi. Dulapurile cu dosare şi clasoare se vor împuţina. Munca de secretariat îşi va schimba profilul pe măsură ce electronica va elimina multe din vechile sarcini şi va deschide posibilităţi noi. Acel du-te-vino al hîrtiilor din birou în birou, interminabila copiere monotonă a coloanelor de cifre — toate acestea vor deveni mai puţin importante ; în schimb, luarea de decizii discreţionare va deveni mai importantă şi la ea vor lua parte mai mulţi oameni.

Pentru funcţionarea acestor fabrici şi birouri ale viitorului, companiile celui de Al Treilea Val vor avea nevoie de lucrători capabili nu doar de reacţii stereotipe, ci de discernămînt şi inventivitate. Iar pentru a putea forma un asemenea personal, şcolile vor trebui să abandoneze din ce în ce mai mult metodele actuale, profilate încă în bună parte pe pregătirea de

lucrători destinaţi unor munci repetitive, de care a fost nevoie în timpul celui de Al Doilea Val.

Dar cea mai frapantă schimbare în civilizaţia celui de Al Treilea Val va fi, probabil, mutarea muncii din birouri şi fabrici în locuinţe. Nu toate muncile pot să fie făcute la domiciliu. Şi nici nu e de dorit. Dar pe măsura înlocuirii transporturilor foarte costisitoare prin comunicaţii ieftine, pe măsură ce creşte rolul inteligenţei şi al imaginaţiei în producţie, reducînd şi mai mult rolul forţei brute sau al muncii intelectuale de rutină, o însemnată secţiune a forţei de muncă din societăţile celui de Al Treilea Val va presta cel puţin o parte din munca sa la domiciliu, fabricile rămînînd doar pentru cei ce vor trebui să mînuiască efectiv materiale fizice.

Aceasta ne dă o idee asupra structurii instituţionale a civilizaţiei celui de Al Treilea Val. Unii autori au sugerat că, odată cu importanţa crescîndă a informaţiei, universitatea va lua locul fabricii în calitate de instituţie centrală a lumii de mîine. Această părere, venită aproape exclusiv din mediile universitare, se bazează pe supoziţia că numai universitatea poate fi sau este deţinătoarea cunoştinţelor teoretice. Ceea ce nu este, în fond, decît o iluzie profesorală ce confundă dorinţele celor în cauză cu realitatea.

La rîndul lor, conducătorii companiilor multinaţionale văd în garnitura managerială pivotul lumii de mîine. Branşa recentă a „managerilor de informaţie“ plasează centrul noii civilizaţii în sălile cu calculatoare ale companiilor. Oamenii de ştiinţă îşi îndreaptă privirile spre laboratoarele de cercetare industriale. Hippyi, cîţi vor mai fi rămas, visează la un viitor neomedieval în centrul căruia s-ar afla comuna agricolă. Iar alţii poate că se gîndesc la „saloanele de desfătări“ ale unei societăţi suprasaturate de timp liber.

Din motivele schiţate în cele de mai sus, eu nu subscriu la nici una din aceste idei. Locul

privilegiat al lumii de mîine va fi, după opinia mea, căminul.

El va dobîndi, cred, o importanţă neaşteptat de mare în civilizaţia celui de Al Treilea Val. Afirmarea prosumatorului, răspîndirea caselor electronice, inventarea de noi structuri organizaţionale in sfera economică, automatizarea şi demasificarea producţiei — toate acestea ne lasă să întrevedem că, în viitor, căminul familial îşi va redobîndi rolul de unitate centrală a societăţii, unitate ale cărei funcţii economice, medicale, educaţionale şi sociale nu se vor reduce, ci, dimpotrivă, urmează să crească.

Trebuie spus totodată că este imposibil ca vreuna din instituţii — fie chiar şi căminul familial — să joace un rol la fel de central cum a fost în trecut cel jucat de catedrală sau de fabrică. Căci, după toate aparenţele, societatea de mîine se va edifica în jurul unei reţele, şi nu al unei ierarhii, de noi instituţii.

Aceasta ne face să credem că nici corporaţiile (sau întreprinderile socialiste) de mîine nu vor mai domina celelalte instituţii sociale. În societăţile celui de Al Treilea Val corporaţiile vor fi recunoscute drept ceea ce sînt. adică drept organizaţii complexe ce urmăresc simultan o pluralitate de scopuri, nu numai profitul sau nivelul producţiei. În loc să-şi concentreze preocupările într-o singură direcţie, aşa cum mulţi dintre managerii de astăzi au fost învăţaţi să facă, managerul clarvăzător al celui de Al Treilea Val va avea în vizor mai multe „repere de bază" (şi va avea o responsabilitate personală în legătură cu ele).

Salariile şi indemnizaţiile cadrelor de conducere vor ajunge treptat să reflecte această nouă multifuncţionalitate, pe măsură ce corporaţia — de bunăvoie sau silită de împrejurări — devine mai sensibilă la o serie de factori ce sînt astăzi consideraţi extraeconomici şi, deci, în mare parte irelevanţi — cum sînt factorii ecologici, sociali, culturali şi morali.

Concepțiile despre eficiență din timpul celui de Al Doilea Val — bazate de obicei pe capacitatea corporației de a transfera în mod discret costurile sale indirecte asupra consumatorului sau contribuabilului — vor fi remodelate, astfel încît să ia în considerare costurile latente — sociale, economice și altele — care, adesea, se traduc de fapt și ele în costuri economice amînate. „Econo-gîndirea“ — deformație caracteristică a managerilor celui de Al Doilea Val — va fi mai puțin răspîndită.

Ca și majoritatea celorlalte organizații, corporația va cunoaște și ea o restructurare profundă pe măsură ce intră în joc regulile fundamentale ale civilizației celui de Al Treilea Val. În loc să se sincronizeze după ritmul liniei de montaj, societatea celui de Al Treilea Val va trece la ritmuri și orare flexibile. În locul standardizării extreme a comportamentului, ideilor, limbajului și stilurilor de viață, caracteristică societății de masă, societatea celui de Al Treilea Val se va axa pe segmentare și diversitate. În locul unei societăți care concentrează populația, fluxurile de energie și ceilalți factori ai vieții, societatea celui de Al Treilea Val va promova dispersia și deconcentrarea. În loc să opteze pentru dimensiuni maxime, după principiul „cu cît mai mare, cu atît mai bun“, societatea celui de Al Treilea Val va fi pătrunsă de ideea „dimensiunii potrivite“. În locul unei societăți puternic centralizate, civilizația celui de Al Treilea Val va cunoaște valoarea descentralizării accentuate a proceselor de adoptare a deciziilor.

Astfel de schimbări implică o îndepărtare hotărîtă de învechitele birocrații clasice și apariția unor noi moduri de organizare, foarte variate, în viața economică, în administrație, învățămînt și în alte instituții. Acolo unde se vor menține, ierarhiile vor tinde să se aplatizeze și să devină mai efemere. Multe din organizațiile noi vor abandona principiul tradițional „un om, un șef“. Toate acestea ne sugerează

o lume a muncii în care mai multor oameni le va reveni, în mod temporar, puterea de a adopta decizii.

Toate societăţile aflate în tranziţie spre cel de Al Treilea Val au de făcut faţă problemelor tot mai acute ale şomajului pe termen scurt. Începînd din anii '50, ampla creştere a muncilor intelectuale şi de birou, ca şi lărgirea sferei serviciilor au absorbit milioane de braţe de muncă eliminate din sectorul industriei prelucrătoare în urma restrîngerii acestuia. Acum, cînd automatizarea avansează şi în sfera de activitate a „gulerelor albe", se pune în mod serios problema dacă extinderea în continuare a sectorului tradiţional al serviciilor va putea să mai preia excedentul. În unele ţări problema este camuflată prin măsuri de *featherbedding* *, prin extinderea birocraţiilor publice şi private, exportul muncitorilor excedentari ş.a. Ea rămîne însă insolubilă în cadrul economiilor celui de Al Doilea Val.

Această situaţie ne ajută să înţelegem importanţa fuziunii ce începe să se producă între producător şi consumator, fenomen pe care l-am numit „afirmarea prosumatorului". Civilizaţia celui de Al Treilea Val aduce cu sine revirimentul unui enorm sector economic bazat pe producţia destinată consumului propriu, şi nu schimbului, sector axat pe formula „fă singur ceea ce-ţi trebuie", în locul formulei „lucrează pentru piaţă". Această cotitură spectaculoasă, după 300 ani de „marketizare", va cere şi, totodată, va face posibil un mod de gîndire radical nou cu privire la toate problemele noastre economice, de la şomaj şi asistenţă socială, pînă la timpul liber şi la rolul muncii.

Ea va schimba şi ideile noastre despre rolul „îndeletnicirilor domestice" în economie şi va determina, în consecinţă, o schimbare fundamentală în ceea ce priveşte rolul femeilor, care continuă să reprezinte marea majoritate a lucrătorilor domestici. Puternica maree a marke-

---

* Vezi nota de la p. 384 — *Nota trad.*

tizării planetare a atins punctul-limită, fapt ce va avea pentru civilizațiile viitoare consecințe pe care nu ni le putem imagina încă.

Oamenii celui de Al Treilea Val vor adopta între timp noi concepții despre natură, progres, evoluție, timp, spațiu, materie și cauzalitate. Gîndirea lor va fi mai puțin influențată de analogii bazate pe mașină, modelîndu-se mai mult după concepte ca proces, feedback și dezechilibru. Și vor fi mai conștienți de discontinuitățile ce decurg direct din continuități.

Vor apărea o mulțime de religii noi, de noi concepții științifice, de noi imagini asupra naturii umane, de noi forme de artă — într-o diversitate mult mai mare decît ar fi fost posibil sau necesar în timpul erei industriale. Această multicultură pe cale de a se naște va avea o înfățișare haotică și dezbinată pînă cînd se vor elabora forme noi de rezolvare a conflictelor de grup (actualele sisteme juridice sînt lipsite de imaginație și jalnic de inadecvate pentru o societate puternic diversificată).

Pe măsură ce piețele și economiile naționale se scindează în fragmente care în unele cazuri depășesc de pe acum proporțiile piețelor și economiilor naționale din trecut, regiunile vor dobîndi o putere mai mare. Ar putea să apară noi alianțe, bazate mai puțin pe proximitatea geografică decît pe afinități culturale, ecologice, religioase sau economice : bunăoară, o regiune din America de Nord ar putea să dezvolte legături mai strînse cu o regiune din Europa sau din Japonia decît cu un vecin imediat sau — eventual — cu propriul guvern național. Coordonarea tuturor acestor legături va fi făcută nu de un guvern mondial unitar, ci de o rețea deasă de noi organizații transnaționale.

Aceste chestiuni privesc cu precădere țările bogate. Cele neindustrializate, care cuprind trei sferturi din omenire, vor lupta împotriva sărăciei cu noi mijloace, nemaiîncercînd să imite orbește societatea celui de Al Doilea Val și neresemnîndu-se nici la condițiile Primului Val,

Vor apărea „strategii de dezvoltare“ radical noi, reflectînd specificul religios sau cultural al fiecărei regiuni și vizînd în mod conștient să reducă șocul viitorului.

Multe din aceste țări nu se vor mai lepăda în mod implacabil de propriile tradiții religioase, de structurile lor de familie și de formele lor de viață socială, în speranța de a deveni o copie fidelă a unor țări industrializate cum sînt Marea Britanie, R. F. Germania, S.U.A. sau U.R.S.S., ci vor încerca să edifice o nouă societate pe temelia propriului trecut, observînd congruențe dintre unele trăsături ale societății Primului Val și cele ce abia acum reapar (pe o bază tehnologică avansată) în țările celui de Al Treilea Val.

Conceptul de practopie

Vedem, așadar, cum prinde contur un mod de viață cu totul nou, care-i afectează nu numai pe indivizi, ci și întreaga planetă. Noua civilizație, schițată aici, cu greu ar putea fi numită o utopie. Ea va fi frămîntată de probleme adînci, dintre care unele vor fi examinate în ultima parte a cărții de față. Probleme individuale și colective. Probleme politice. Probleme de justiție, echitate și morală. Probleme pe care le pune noua economie (și în mod deosebit raporturile dintre ocuparea forței de muncă, asistență socială și prosum). Toate acestea și multe altele vor ațîța pasiunile și conflictele.

Dar civilizației celui de Al Treilea Val nu i s-ar potrivi nici termenul de „antiutopie“. Ea nu este o întruchipare amplificată a viziunilor din *1984* sau din *The Brave New World*. Aceste două cărți interesante — și sutele de scrieri științifico-fantastice concepute ulterior în același spirit — zugrăvesc un viitor bazat pe societăți puternic centralizate, birocratizate și standardizate, în care au fost nivelate toate deosebirile individuale. Or, lumea de azi înaintează într-o direcție diametral opusă.

Al Treilea Val aduce cu sine, ce-i drept, grave provocări pentru omenire, de la amenințările ecologice la primejdia terorismului nuclear și a fascismului electronic, dar el nu este în nici un caz o simplă prelungire liniară și coșmarescă a industrialismului.

Întrevedem mai degrabă apariția a ceea ce am putea numi o „practopie" — a unei lumi care nu este nici cea mai bună, nici cea mai rea din toate lumile posibile, ci este realizabilă și totodată preferabilă celei de care ne despărțim. Spre deosebire de utopie, practopia nu este scutită de boli, de plictiseli politice și de deprinderi urîte. Spre deosebire de majoritatea utopiilor, ea nu este statică sau înmărmurită într-o perfecțiune ireală. Și nu este nici retrogradă, în sensul de a se modela după idealul unui trecut imaginar.

Pe de altă parte, o practopie nu este încarnarea malefică a inversului unei utopii. Nu este implacabil antidemocratică. Nici inerent militaristă. Nu-și reduce cetățenii la uniformitate și anonimat. Nu-și distruge vecinii și nu-și degradează mediul ambiant.

Pe scurt, o practopie oferă o alternativă pozitivă, chiar revoluționară, rămînînd totodată un obiectiv realist, posibil de înfăptuit.

Civilizația celui de Al Treilea Val este tocmai aceasta : un viitor practopic în sensul acum indicat. O întrevedem ca pe o civilizație ce lasă loc deosebirilor individuale și nu suprimă, ci înglobează varietatea rasială, regională, religioasă și subculturală. O civilizație edificată în bună măsură în jurul căminului. O civilizație nicidecum fosilizată, ci pulsînd de inovație, dar capabilă în același timp să ofere enclave de relativă stabilitate celor care le doresc sau au nevoie de ele. O civilizație ce nu mai e silită să-și investească partea cea mai bună a energiilor în marketizare. O civilizație capabilă să orienteze mari pasiuni spre artă. O civilizație aflată în fața unui evantai de opțiuni fără precedent în istorie — pe planul geneticii și al evo-

luţiei, pentru a ne mărgini la un singur exemplu — şi trebuind să inventeze noi standarde etice sau morale pentru a trata probleme de o asemenea complexitate. În fine, o civilizaţie care este, cel puţin potenţial, democratică şi umană, mai bine armonizată cu biosfera, iar în domeniul resurselor nu mai depinde în mod periculos de exploatarea restului lumii. Un ţel anevoie de atins, dar nu imposibil.

Marea confluenţă a schimbărilor ce se produc astăzi vesteşte, astfel, o contracivilizaţie viabilă, o alternativă la sistemul industrial, care se vădeşte tot mai perimat şi mai lipsit de viabilitate.

Într-un cuvînt, ea vesteşte o practopie.

O întrebare greşit pusă

De ce se întîmplă toate acestea ? De ce, dintr-o dată, Al Doilea Val se dovedeşte inoperant ? De ce se ridică valul civilizaţiei noi, ciocnindu-se de cel vechi ?

Nimeni nu ştie. Istoricii nu ştiu nici acum să determine „cauza“ revoluţiei industriale, deşi au trecut 300 de ani de la declanşarea ei. Am văzut că fiecare breaslă academică sau şcoală filozofică îşi are explicaţia sa preferată. Adepţii determinismului tehnologic pun pe primul plan maşina cu abur, ecologiştii — distrugerea pădurilor din Marea Britanie, economiştii — fluctuaţiile în preţul lînii. Alţii pun accentul pe schimbări religioase sau culturale, cum au fost Reforma, Iluminismul ş.a.

Şi în lumea de astăzi putem identifica multe forţe aflate în interacţiune cauzală. Anumiţi experţi atrag atenţia asupra cererilor tot mai mari de petrol, în condiţiile cînd rezervele mondiale de ţiţei se apropie de epuizare, asupra exploziei demografice în lume şi asupra pericolului din ce în ce mai mare al poluării, ca forţe ce determină schimbări structurale la scara întregii planete. Alţii subliniază uimitoarele progrese ale ştiinţei şi tehnologiei în perioada

de după cel de-al doilea război mondial și schimbările sociale și politice antrenate de ele. Alții, iarăși, pun accentul pe deșteptarea lumii neindustrializate și pe bulversările politice ce decurg de aici, primejduind aprovizionarea ieftină cu energie și materii prime a țărilor avansate din punct de vedere tehnologic.

Ar mai putea fi invocate schimbările frapante din universul valorilor — revoluția sexuală, revoltele tineretului din anii '60, reorientarea rapidă a atitudinilor față de muncă. Sau cursa înarmărilor, care a accelerat mult anumite tipuri de schimbare tehnologică. Unii ar putea căuta cauza celui de Al Treilea Val în schimbările de ordin cultural și epistemologic intervenite în epoca noastră — care sînt, poate, la fel de profunde ca acelea generate de acțiunea cumulată a Renașterii și a Iluminismului.

Într-un cuvînt, am putea găsi zeci sau sute de curenți de schimbare ce se adună în marea confluență, aflați toți în variate interacțiuni cauzale. Am putea descoperi în sistemul social uimitoare bucle de feedback pozitiv, care accelerează și amplifică enorm anumite schimbări, precum și conexiuni negative, ce suprimă alte schimbări. Am putea găsi, în această perioadă tulbure, analogii cu marele „salt", descris de savanți ca Ilya Prigogine, prin care o structură mai simplă trece dintr-o dată — în parte ca efect al hazardului — la un nivel de complexitate și diversitate cu totul nou.

Ceea ce nu vom putea găsi însă este „CAUZA" celui de Al Treilea Val, în sensul de unică variabilă independentă sau unică verigă ce ar trage după ea întregul lanț. Într-adevăr, a întreba care este această „CAUZĂ" înseamnă, poate, a pune în mod greșit problema sau înseamnă, pur și simplu, a pune o falsă problemă. „Care este cauza celui de Al Treilea Val ?" s-ar putea să fie o întrebare ce ține de mentalitatea celui de Al Doilea Val.

Spunînd acest lucru, nu contestăm cauzalitatea, ci doar subliniem complexitatea ei.

Şi nici nu vrem să sugerăm inevitabilitatea istorică. Chiar dacă civilizaţia celui de Al Doilea Val se clatină şi nu mai este viabilă, aceasta nu înseamnă că civilizaţia celui de Al Treilea Val, aşa cum am zugrăvit-o aici, va prinde chip cu necesitate. Sînt multe forţe a căror intervenţie ar putea să schimbe peisajul. Ne vin imediat în minte războiul, colapsul economic, catastrofa ecologică. Nimeni nu poate opri ultimul val istoric al schimbării, dar necesitatea şi hazardul acţionează deopotrivă. Aceasta, totuşi, nu înseamnă că noi nu putem să-i influenţăm cursul. Dacă este just ceea ce am spus despre feedbackul pozitiv, atunci de multe ori un mic „bobîrnac" dat sistemului poate produce schimbări de mare amploare.

Deciziile pe care noi le adoptăm astăzi în calitate de indivizi, grupuri sau guverne pot abate, devia sau canaliza curenţii năvalnici ai schimbării. Fiecare popor va reacţiona în alt fel la provocările supraluptei dintre partizanii celui de Al Doilea Val şi susţinătorii celui de Al Treilea Val. Sovieticii vor reacţiona într-un fel, americanii în altul, japonezii, germanii, francezii sau norvegienii în alte feluri, iar ţările, în loc să se uniformizeze, vor deveni şi mai diferite una de alta.

La fel se va întîmpla şi înăuntrul diferitelor ţări. Schimbări mici pot să declanşeze consecinţe de amploare — în corporaţii, şcoli, biserici, spitale şi cartiere. Iată de ce, orice s-ar spune, contează totuşi oamenii, chiar indivizii.

Această apreciere este valabilă cu atît mai mult, cu cît schimbările ce vor avea loc în viitor nu se vor succeda automat, ci vor rezulta din conflicte. Astfel, în toate ţările avansate din punct de vedere tehnologic regiunile rămase în urmă luptă pentru a-şi duce pînă la capăt industrializarea. Ele caută să-şi protejeze fabricile lor de tipul celui de Al Doilea Val şi locurile de muncă legate de acestea. Aceasta le aduce într-un conflict frontal cu regiunile care au ajuns deja departe în edificarea bazei tehno-

logice a celui de Al Treilea Val. Astfel de bătălii dezbină societatea, dar totodată deschid numeroase posibilităţi de acţiune politică şi socială.

Supralupta ce se desfăşoară astăzi în cadrul fiecărei comunităţi între oamenii celui de Al Doilea Val şi oamenii celui de Al Treilea Val nu înseamnă că celelalte lupte îşi pierd importanţa. Conflictele de clasă, rasiale, conflictul dintre generaţii în care tinerii şi bătrînii se ridică împreună împotriva a ceea ce într-un alt loc am numit „imperialismul celor de vîrstă mijlocie“, conflictele dintre regiuni, sexe, religii — toate aceste conflicte vor continua, iar unele vor deveni chiar mai ascuţite. Toate sînt subordonate, însă, supraluptei şi poartă amprenta ei. Supralupta este cea care determină în modul cel mai fundamental viitorul.

Două fenomene pot fi constatate însă pretutindeni, pe măsură ce creşte vuietul celui de Al Treilea Val. Unul este tendinţa spre o tot mai pronunţată diversificare a societăţii — demasificarea societăţii de masă. Cel de-al doilea este accelerarea — ritmul mai rapid cu care se produce schimbarea istorică. Împreună, ele creează tensiuni enorme, la nivelul indivizilor şi deopotrivă la cel al instituţiilor, intensificînd supralupta ce se încinge în jurul nostru.

Obişnuiţi cu o diversitate moderată şi cu schimbări lente, indivizii şi instituţiile se văd dintr-o dată în situaţia de a trebui să facă faţă unei mari diversităţi şi unor schimbări vertiginoase. Presiunile divergente ameninţă să covîrşească competenţa lor decizională. Rezultatul este şocul viitorului.

Nu ne rămîne decît o opţiune : să ne transformăm de bunăvoie pe noi înşine şi instituţiile noastre, astfel încît să putem face faţă noilor realităţi.

Acesta este preţul care ni se cere pentru a putea să avem parte de un viitor viabil şi uman — măcar la nivelul unor exigenţe rezonabile. Pentru a efectua însă schimbările de care este

nevoie, trebuie să examinăm într-o viziune cu totul nouă și plină de imaginație două probleme arzătoare — ambele de o importanță crucială pentru supraviețuire, și cu toate acestea aproape ignorate în dezbaterile publice : viitorul personalității și politica viitorului.

O vom face în cele ce urmează...

Încheiere

25. Noua psihosferă

O nouă civilizaţie este în curs de formare. Dar cum ne inserăm *noi* în ea ? Nu cumva schimbările tehnologice şi bulversările sociale înseamnă sfîrşitul prieteniei, al dragostei, al devotamentului, al spiritului colectiv, al solicitudinii ? Nu cumva miracolele electronice de mîine vor face ca relaţiile umane să devină şi mai găunoase şi inautentice decît le vedem în prezent?

Sînt întrebări legitime, născute din temeri îndreptăţite, şi numai un tehnocrat naiv ar putea să le întoarcă spatele cu nepăsare. Căci dacă privim în jurul nostru, vedem peste tot semne de derută psihologică. E ca şi cum în „psihosfera" noastră ar fi explodat o bombă. Într-adevăr, dezintegrarea a cuprins nu numai tehnosfera, infosfera şi sociosfera celui de Al Doilea Val, ci şi psihosfera lui.

În toate ţările bogate se aude mereu aceeaşi litanie bine cunoscută : creşterea procentului de sinucideri în rîndurile tinerilor, creşterea vertiginoasă a alcoolismului, răspîndirea depresiunii nervoase, a vandalismului şi a criminalităţii. În Statele Unite serviciile de urgenţă sînt tixite de „potheads", „speed freaks" şi „Quaalude kids" *, de intoxicaţi cu cocaină sau heroină,

* Termeni din argoul american desemnînd diferite categorii de consumatori de droguri. — *Nota trad.*

ca să nu mai vorbim de persoanele cu „tulburări nervoase“.

Activitățile de asistență socială și industriile de sănătate mintală capătă amploare pretutindeni. La Washington, o comisie prezidențială pentru sănătate mintală face cunoscut că nu mai puțin de un sfert din totalul cetățenilor americani suferă de o formă sau alta de stress emoțional acut. Iar un psiholog de la National Institute of Mental Health, după aprecierea căruia aproape că nu există familie fără tulburări psihice de un fel sau altul, declară că „turbulența psihologică... înregistrează o creștere rapidă într-o societate americană descumpănită, divizată și îngrijorată de viitorul său“.

E adevărat că din cauza definițiilor elastice și a statisticilor îndoielnice, generalizările rapide de acest fel sînt suspecte ; și e adevărat, de asemenea, că nici societățile anterioare n-au prea fost niște modele de bună sănătate mintală. Este totuși neîndoielnic că astăzi se petrece ceva ce trebuie să ne dea serios de gîndit.

Viața cotidiană are ceva obositor, desfășurîndu-se parcă „pe muchie de cuțit“. Nervii sînt încordați în permanență, și după cum o arată încăierările și împușcăturile din stațiile de metro sau de la cozile din fața benzinăriilor, multă lume e gata în orice clipă să-și iasă din fire. Milioane de oameni manifestă o extremă epuizare nervoasă.

Ei se simt, pe deasupra, tot mai mult hărțuiți de o armată crescîndă de detracați, de excentrici, de zănatici, de nevrozați, al căror comportament antisocial este deseori ridicat în slăvi de către mass-media. În Occident, cel puțin, asistăm la o pernicioasă aureolare romantică a nebuniei, la o proslăvire a inșilor „cu gărgăuni“. Se proclamă în *bestsellers* că nebunia e un mit, iar la Berkeley apare o revistă literară închinată ideii că „nebunia, geniul și sfințenia sînt toate pe același plan și trebuie să beneficieze de același nume și prestigiu“.

Între timp, milioane de oameni își caută cu frenezie o identitate ori vreo terapie miraculoasă care să le reintegreze personalitatea, să le ofere o clipă de identitate sau de extaz sau să-i înalțe la stări de conștiință „superioare".

Spre sfîrșitul anilor '70 așa-numita mișcare pentru stimularea potențialului uman, care a pornit din California, răspîndindu-se apoi spre estul Statelor Unite, a pus în circulație vreo 8 000 de „terapii" diferite, constînd din crîmpeie de psihanaliză, de religii orientale, experiențe sexuale, jocuri și reînviere a trecutului. După cum se spune într-un studiu critic, „aceste tehnici erau frumos ambalate și distribuite de la Pacific la Atlantic sub nume ca Mind Dynamics, Arica și Silva Mind Control. Meditația transcendentală ajunsese o marfă la fel de comună ca și metodele de citire rapidă. Dianetica Scientologiei își comercializa în stil mare propria sa terapie începînd din anii '50. În același timp se puseseră în mișcare sectele religioase din America, lansînd pe tăcute campanii masive pentru strîngere de fonduri și recrutare de adepți".

Mai importantă decît industria în creștere a potențialului uman este Mișcarea creștină evanghelică Adresîndu-se unor pături mai sărace și mai puțin cultivate ale populației, folosind cu dibăcie puternice posturi de radio și televiziune, mișcarea „born again" * capătă o amploare crescîndă. Telalii religioși cocoțați pe valul ei își îndeamnă adepții să-și caute degrabă salvarea dintr-o societate zugrăvită de ei ca decadentă și osîndită.

Aceste stări de spirit morbide nu s-au răspîndit cu aceeași forță în toate părțile lumii industrializate. Din acest motiv, anumiți cititori din Europa sau de aiurea ar putea fi tentați să creadă că e vorba de un fenomen în esență american, care nu-i privește îndeaproape, după cum chiar în Statele Unite unii îl consideră și acum

* Născut a doua oară. — *Nota trad.*

ca nefiind decît o manifestare în plus a legendarei excentricităţi californiene.

Ambele opinii sînt cum nu se poate mai departe de adevăr. Dacă descumpănirea şi dezintegrarea psihică se manifestă în modul cel mai izbitor în Statele Unite, şi cu deosebire în California, este pentru că aici Al Treilea Val a sosit ceva mai devreme decît în alte părţi, determinînd prăbuşirea mai rapidă şi mai spectaculoasă a structurilor sociale ale celui de Al Doilea Val. Într-adevăr, un fel de paranoia a cuprins multe colectivităţi umane, şi nu numai în Statele Unite. La Roma şi Torino teroriştii cutreieră străzile. La Paris, ba chiar şi la Londra, atît de paşnică altădată, se înmulţesc violenţele şi vandalismul. La Chicago cetăţenii mai vîrstnici se tem să iasă pe stradă după lăsarea întunericului. La New York violenţa bîntuie în şcoli şi în metro. Şi, ca să revenim în California, o revistă recomandă cititorilor săi un aşa-zis ghid practic de „pistoale şi manuale de tir, cîini de pază personală, dispozitive de alarmă antifurt, accesorii de siguranţă personală, cursuri de autoapărare şi sisteme de securitate computerizate".

În aer pluteşte parcă o duhoare greţoasă. Este duhoarea civilizaţiei muribunde a celui de Al Doilea Val.

Remedii împotriva singurătăţii

Dacă vrem să creăm o viaţă emoţională benefică şi o psihosferă sănătoasă pentru civilizaţia de mîine, pe cale de a se naşte, trebuie să luăm aminte la trei nevoi fundamentale ale oricărui individ : nevoia de comunitate, nevoia de structură şi nevoia de sèns. Înţelegînd cum prăbuşirea societăţii celui de Al Doilea Val subminează satisfacerea acestor nevoi, înţelegem în parte şi modul în care putem începe să punem bazele unui mediu psihologic mai sănătos pentru noi înşine şi pentru copiii noştri.

Înainte de toate, orice societate acceptabilă trebuie să genereze un sentiment de comunitate

Comunitatea constituie un remediu împotriva singurătății. Ea oferă oamenilor sentimentul atît de necesar al apartenenței. Or, în prezent, în toate tehnosocietățile asistăm la prăbușirea instituțiilor de care depinde comunitatea, ceea ce are drept consecință răspîndirea flagelului singurătății.

De la Los Angeles la Leningrad, adolescenții, cuplurile conjugale nefericite, părinții divorțați sau văduvi, muncitorii de rînd, bătrînii, toți se plîng de izolare socială. Părinții mărturisesc că, fiind foarte ocupați, copiii lor nu-i prea vizitează și nici nu prea le telefonează. Prin baruri și spălătorii, necunoscuți însingurați își deapănă unii altora, cum spunea un sociolog, „confidențe de o infinită tristețe". Cluburile pentru celibatari și discotecile servesc drept piețe de carne vie pentru divorțații cuprinși de disperare.

Singurătatea exercită o influență latentă și asupra economiei. Cîte gospodine din pătura superioară a clasei mijlocii, nemaiputînd suporta vidul țiuitor din casele lor opulente, nu s-au dus să-și caute o slujbă pentru a-și păstra echilibrul psihic ? Cîte animale de casă (și cîte vagoane de mîncare pentru ele) nu cumpără oamenii pentru a sparge liniștea unor case goale? Din singurătate se alimentează și proliferarea agențiilor de voiaj și prosperitatea industriilor de divertisment. Ea contribuie la creșterea consumului de droguri, la răspîndirea depresiunii nervoase și la scăderea productivității. Și tot ea creează îndeletnicirea lucrativă a „inimilor însingurate", care se oferă să-i ajute pe cei solitari să-și găsească „perechea potrivită" și s-o cucerească.

Suferința cauzată de singurătate nu este, firește, un fenomen nou. Dar singurătatea este acum atît de răspîndită, încît a devenit, în mod paradoxal, o experiență colectivă.

Comunitatea presupune însă nu numai legături satisfăcătoare din punct de vedere afectiv între indivizi, ci și puternice legături de loialitate între indivizi și organizațiile lor. Milioane

de oameni simt astăzi nu numai că le lipseşte compania altor indivizi, ci se simt totodată rupţi de instituţiile din care fac parte. Ei tînjesc după instituţii care să merite respectul, ataşamentul şi loialitatea lor.

Exemplul corporaţiilor ne permite să ne dăm seama despre ce este vorba.

Pe măsură ce companiile au devenit mai mari şi mai impersonale, angajîndu-se în activităţi tot mai variate şi disparate, angajaţii au pierdut din ce în ce mai mult sentimentul unei misiuni comune. A dispărut din ei sentimentul comunităţii. Pînă şi expresia de „loialitate faţă de corporaţie“ a dobîndit cu timpul o rezonanţă arhaică. Mulţi consideră chiar loialitatea faţă de companie ca fiind echivalentă cu o trădare de sine. Eroina romanului de succes al lui Fletcher Knebel *The Bottom Line,* consacrat marelui business, exclamă odată în faţa soţului său, un personaj de seamă din lumea afacerilor : „Loialitatea faţă de companie ! Mi se face greaţă cînd te aud“.

Cu excepţia Japoniei, unde sistemul angajării pe viaţă şi paternalismul de corporaţie există încă (deşi procentul forţei de muncă cuprinse în acest sistem este în scădere), raporturile de muncă sînt tot mai efemere şi tot mai puţin satisfăcătoare din punct de vedere afectiv. Chiar şi atunci cînd companiile se străduiesc să dea acestor raporturi o dimensiune socială — un picnic anual, patronajul unei echipe de bowling, o petrecere colectivă a sărbătorilor de Crăciun — relaţiile interumane la locul de muncă rămîn cel mai adesea de suprafaţă.

Din acest motiv puţini oameni mai au astăzi sentimentul de a aparţine unui organism mai mare şi mai bun decît sînt ei înşişi. Un asemenea sentiment fierbinte de participare se iveşte spontan din cînd în cînd în timpul unor crize, stressuri, calamităţi naturale sau revolte de masă. Marile greve studenţeşti din anii '60, de exemplu, au reanimat sentimentul de comunitate. Acelaşi efect îl au astăzi demonstraţiile

antinucleare. Aceste mişcări şi sentimentele generate de ele au însă un caracter pasager. Nevoia de comunitate rămîne nesatisfăcută.

Una din cauzele singurătăţii este diversitatea socială crescîndă. Demasificarea societăţii, accentuarea deosebirilor în dauna asemănărilor îi ajută pe oameni să se individualizeze, sporesc posibilităţile lor de autoîmplinire. Totodată însă contactele dintre oameni sînt astfel îngreuiate. Căci, cu cît sîntem mai individualizaţi, cu atît ne este mai greu să găsim o soţie sau o iubită care să aibă aceleaşi interese, valori, gusturi şi acelaşi program zilnic ca noi. Şi prieteniile se leagă mai greu. Devenim mai dificili în sfera legăturilor noastre sociale. Toate acestea au drept rezultat precaritatea multor relaţii sau împuţinarea lor.

Astfel, dislocarea societăţii de masă, deşi creează premise pentru o autorealizare personală mai plenară, deocamdată cel puţin răspîndeşte morbul singurătăţii. Pentru a nu deveni o carapace metalică glacială, cu vid în locul inimii, societatea celui de Al Treilea Val trebuie să atace frontal această problemă. Trebuie să restaureze comunitatea.

Dar cum ? Cu ce s-ar putea începe ?

Înţelegînd că singurătatea nu mai este ceva strict personal, ci o problemă generală creată de dezintegrarea instituţiilor celui de Al Doilea Val, descoperim că o putem contracara pe multiple căi. Putem începe din punctul unde şi comunitatea începe de obicei — din familie, reactivînd funcţiile ei atrofiate.

Începînd de la revoluţia industrială, familia s-a văzut treptat degajată de povara membrilor ei ajunşi la vîrsta senectuţii. Poate că acum e timpul să restaurăm în parte această responsabilitate a familiei. Numai cineva smintit de nostalgia trecutului ar putea să preconizeze desfiinţarea sistemelor de pensionare publice şi private ori să-i facă pe bătrîni, ca pe vremuri, total dependenţi de familiile lor. De ce nu s-ar putea prevedea însă înlesniri fiscale şi de altă natură

pentru familiile — inclusiv cele nenucleare şi netradiţionale — care poartă de grijă singure bătrînilor lor, în loc să-i depună la nişte impersonale „cămine“ de bătrîni ? De ce, în loc să-i nedreptăţim din punct de vedere economic, nu i-am răsplăti pe cei ce menţin şi consolidează legăturile familiale dintre generaţii ?

Acelaşi principiu ar putea să fie extins şi la alte funcţii ale familiei. Familiile ar trebui încurajate să-şi asume un rol mai mare în educarea tinerilor. Părinţii dornici să-şi instruiască copiii acasă ar trebui să fie ajutaţi de şcoli, nicidecum să fie priviţi ca extravaganţi sau ca refuzînd să se conformeze legilor în vigoare. Şi ar trebui, de asemenea, ca influenţa părinţilor asupra şcolilor să crească, nu să scadă.

În acelaşi timp şcolile înseşi ar putea face mult pentru crearea unui sentiment de apartenenţă. În loc ca notarea să fie făcută numai pe baza performanţelor individuale, o parte din nota fiecărui elev ar putea fi pusă în dependenţă de rezultatele întregii clase sau ale unei echipe din cadrul ei. În felul acesta s-ar acredita de timpuriu şi făţiş ideea că fiecăruia dintre noi îi revine o responsabilitate pentru ceilalţi. Cu un pic de încurajare, educatorii cu imaginaţie ar putea descoperi multe alte căi, mai bune, pentru promovarea sentimentului de comunitate.

Corporaţiile ar putea şi ele să facă mult pe linia unui început de reînnodare a legăturilor dintre oameni. Producţia celui de Al Treilea Val creează posibilitatea descentralizării, a unor unităţi de muncă mai mici şi mai personalizate. Companiile inovatoare ar putea să contribuie la dezvoltarea sentimentului de apartenenţă cerînd unor grupuri de muncitori să se constituie în minicompanii sau cooperative şi contractînd direct cu acestea executarea anumitor lucrări.

Această fragmentare a corporaţiilor gigantice în unităţi mici bazate pe autogestiune ar putea nu numai să declanşeze enorme energii productive, ci să contribuie totodată la edificarea spiritului de comunitate.

Norman Macrae, redactor-şef adjunct al publicaţiei *The Economist*, a sugerat ca „unor echipe semiautonome formate din şase pînă la şaptesprezece persoane, care au optat să lucreze împreună ca prieteni, să li se spună de către forţele ce activează pe piaţă ce anume produse sînt solicitate şi care sînt preţurile unitare ale acestora, lăsînd apoi din ce în ce mai mult ca ele singure să fabrice aceste produse aşa cum cred de cuviinţă". Într-adevăr, continuă Macrae, „cei ce vor înlesni constituirea de cooperative eficiente formate din grupuri de prieteni vor fi realizat prin aceasta o acţiune socială cît se poate de pozitivă şi ar merita, pesemne, să beneficieze de anumite subvenţii sau facilităţi fiscale". (Ceea ce e deosebit de interesant în legătură cu aranjamentele de acest fel este posibilitatea de a crea cooperative în cadrul unei corporaţii ce lucrează pentru a obţine profit sau, invers, de a crea companii axate pe profit în cadrul unei întreprinderi de producţie socialiste.)

Corporaţiile ar putea, de asemenea, să-şi revizuiască în mod serios sistemele de pensionare. Scoţînd dintr-o dată total din muncă un lucrător vîrstnic, nu numai că un individ este lipsit de o parte din cîştigul său regulat de pînă atunci şi că i se retrage un rol considerat productiv de către societate, ci se rup totodată şi numeroase legături sociale. De ce nu ne-am gîndi la o extindere a sistemelor de pensionare parţială şi la programe prin care s-ar da de lucru persoanelor semipensionate, pe bază de voluntariat sau cu retribuire parţială, în servicii comunitare ce nu dispun de suficientă forţă de muncă ?

Un alt mijloc de edificare a comunităţii ar fi promovarea unui nou gen de contacte între pensionari şi tineri. Persoane vîrstnice din fiecare comunitate ar putea să fie numite ca „profesori adjuncţi" sau „mentori" şi să fie invitate la şcolile locale pentru a ţine lecţii în domeniul lor de specialitate, ca activitate voluntară sau retribuită în sistemul muncii cu program redus; sau ar putea să se ocupe de pregătirea cîte unui

elev, care le-ar frecventa în mod regulat în acest scop. Sub supravegherea autorității școlare, fotografii pensionari ar putea să-i învețe pe elevi meșteșugul fotografic, mecanicii auto — cum se fac diferite reparații la motoare, contabilii — cum se ține evidența în contabilitate ș.a.m.d. În multe cazuri, dincolo de transmiterea de cunoștințe, s-ar închega o legătură salutară între mentor și elevul său.

Singurătatea nu este un păcat, iar într-o societate ale cărei structuri se dezintegrează rapid, cei în cauză n-ar trebui să se simtă jenați. Astfel, într-o scrisoare publicată de *Jewish Chronicle* din Londra este formulată următoarea întrebare : „De ce ar trebui privit «cu ochi nu tocmai buni» faptul de a te duce la o reuniune atunci cînd scopul foarte evident al acesteia este de a prilejui unor persoane de sex opus să se cunoască ?“. Aceeași întrebare ar putea fi pusă și cu privire la barurile, discotecile și cluburile de vacanță pentru celibatari.

În scrisoare se arată că în ștetele (tîrgușoarele) din Europa răsăriteană, așa-numitul șathen (pețitorul) îndeplinea o funcție utilă punînd în legătură persoane aflate în căutarea unui tovarăș de viață și că la fel de necesare sînt astăzi birourile pentru fixarea de întîlniri, agențiile matrimoniale și altele similare. „Ar trebui să ne dovedim capacitatea de a recunoaște deschis că avem nevoie de ajutor, de contacte umane și de o viață socială“.

Avem nevoie și de multe alte servicii — atît tradiționale, cît și de concepție nouă — pentru a-i ajuta pe cei însingurați să se apropie unii de alții într-un mod care să nu le lezeze demnitatea. Unii se bizuie astăzi pe anunțurile din ziare, sperînd să găsească pe această cale o persoană de sex opus cu care să se împrietenească sau să se căsătorească. Putem fi siguri că nu peste multă vreme servicii de televiziune prin cablu locale sau de cartier vor transmite în acest scop anunțuri video, astfel încît posibilii parteneri să se poată și vedea reciproc înainte de

a-și fixa o întîlnire. (Este de presupus că astfel de emisiuni se vor bucura de un indice de vizionare record.)

Dar trebuie oare să ne limităm, cînd e vorba de combaterea singurătății, numai la organizarea de contacte romanțioase ? De ce n-ar exista și servicii — sau locuri — unde oamenii ar putea veni doar ca să se întîlnească și să-și facă un prieten, nu neapărat să-și caute un partener de dragoste sau de căsătorie ? Societatea are nevoie de astfel de servicii și, cît timp acestea sînt oneste și decente, n-ar trebui să ne jenăm de a le inventa și folosi.

Telecomunitatea

Pe termen mai lung, politica socială trebuie să aibă în vedere o înaintare rapidă în direcția „telecomunității". Cei ce doresc restaurarea comunității trebuie să-și concentreze atenția asupra fragmentării sociale pe care o produc navetismul și mobilitatea intensă. Dat fiind că în cartea mea *Șocul viitorului* am scris pe larg despre acest lucru, nu voi relua acum argumentația de acolo. Voi spune doar că una din preocupările de căpetenie pe linia edificării unui sentiment de comunitate în societatea celui de Al Treilea Val poate să fie înlocuirea selectivă a transportului prin comunicații.

Pe cît de răspîndită, pe atît de naivă și de simplistă este teama că ordinatoarele și telecomunicațiile vor face să dispară contactele directe, de la om la om, și că din pricina lor relațiile se vor depersonaliza și mai mult. În realitate, s-ar putea să se întîmple exact invers. Unele relații din fabrici și birouri s-ar putea, ce-i drept, să se oblitereze, în schimb, legăturile dinăuntrul căminului și al comunității ar putea să devină mai strînse ca efect al acestor noi tehnologii. Computerele și comunicațiile ne pot ajuta în edificarea sentimentului de comunitate.

Ceea ce-i neîndoielnic este că ele vor înlesni unui număr mai mare de oameni să scape de na-

vetism, această forţă centrifugă care ne dispersează în fiecare dimineaţă, ne aruncă în relaţii de muncă superficiale, dar slăbeşte legăturile noastre sociale mai importante din cadrul căminului familial şi al comunităţii. Creînd posibilitatea ca un mare număr de oameni să lucreze acasă (sau în locuri aflate în imediata vecinătate a casei), noile tehnologii pot contribui la dezvoltarea unor raporturi de familie mai strînse şi mai calde, precum şi a unei vieţi de comunitate mai închegate şi mai fin ramificate. Casa electronică s-ar putea afirma drept forma caracteristică a vieţii economice a viitorului. Şi ea ar putea duce, după cum am văzut, la un nou nucleu familial de muncă colectivă ce i-ar antrena şi pe copii (iar uneori s-ar lărgi, incluzînd chiar şi persoane din afară).

Nu este imposibil ca soţii care-şi petrec o bună parte din timp lucrînd împreună acasă în cursul zilei să dorească seara să iasă. (În prezent este mai tipică scena cu navetistul care întors acasă se prăbuşeşte în fotoliu şi refuză să mai audă de vreo ieşire undeva.) Pe măsura ce comunicaţiile încep să înlocuiască navetismul, ne putem aştepta la o proliferare a restaurantelor, cinematografelor, bistrourilor şi cluburilor de cartier, la o revitalizare a activităţilor parohiale şi ale grupurilor voluntare, implicînd integral sau în cea mai mare parte relaţii directe de la om la om.

De altfel, nici relaţiile mediate nu ar trebui osîndite de-a valma. Nu medierea ca atare trebuie să ne dea de gîndit, ci pasivitatea şi neputinţa. Pentru o persoană timidă sau un invalid, ce nu pot să iasă din casă sau se tem de contactul direct cu oamenii din afară, infosfera ce ia fiinţă acum va permite un contact electronic interactiv cu alţii ce au interese similare — jucători de şah, filatelişti, iubitori de poezie sau „microbişti" sportivi — contact pe care-l vor putea stabili instantaneu din orice punct al ţării.

Asemenea relaţii, deşi mediate, pot oferi un antidot incomparabil mai bun împotriva singu-

rătăţii decît televiziunea aşa cum o ştim acum, în care mesajele circulă toate într-un singur sens, iar telespectatorul pasiv se află în imposibilitate de a interacţiona cu fluxul de imagini de pe ecran.

Mijloacele de comunicaţie, aplicate selectiv, pot servi la edificarea telecomunităţii.

Într-un cuvînt, pe măsură ce creăm civilizaţia celui de Al Treilea Val, putem face o mulţime de lucruri apte să ducă la întărirea şi îmbogăţirea comunităţii.

Structura — via heroină

Reconstrucţia comunităţii trebuie considerată, totuşi, ca nefiind decît o mică parte a unui proces mai cuprinzător. Căci prăbuşirea instituţiilor celui de Al Doilea Val este însoţită şi de destructurarea şi golirea de sens a vieţilor noastre.

Individul simte nevoia unei vieţi structurate. O viaţă lipsită de o structură inteligibilă echivalează cu un naufragiu. Absenţa structurii generează eşecul.

Structura ne oferă acele atît de necesare puncte de referinţă relativ fixe. Tocmai de aceea un loc de muncă este de o importanţă capitală din punct de vedere psihologic, dincolo de salariul pe care îl asigură. Impunînd exigenţe clare faţă de timpul şi energia individului, el oferă un element de structură în jurul căruia se poate organiza restul vieţii sale. Exigenţele absolute pe care un copil mic le impune părinţilor săi, responsabilitatea implicată în îngrijirea unui invalid, disciplina riguroasă pe care o reclamă apartenenţa la o biserică sau, în anumite ţări, la un partid politic — toate acestea sînt de natură să imprime o structură simplă vieţii individuale.

Unii tineri, confruntaţi cu absenţa unei structuri vizibile, şi-o creează recurgînd la droguri. „Heroinomania — scrie psihologul Rollo May — creează un mod de viaţă pentru tînărul în cauză. După ce a suferit de o permanentă lipsă de scop,

structura sa constă acum din a scăpa de poliţie, din a face rost de banii de care are nevoie, din a descoperi de unde-şi poate procura o nouă doză de drog — toate acestea creînd pentru el un nou cîmp de forţe în locul lumii astructurale de pînă atunci".

Familia nucleară, orarele socialmente impuse, rolurile bine definite, diferenţele de statut vizibile şi piramida ierarhică bine desenată — toţi aceşti factori creau o structură de viaţă adecvată pentru majoritatea oamenilor în decursul celui de Al Doilea Val.

În prezent destrămarea celui de Al Doilea Val dizolvă structura multor vieţi individuale înainte de a se fi închegat instituţiile celui de Al Treilea Val apte să ofere o asemenea structură în viitor. Aici, şi nu în anumite eşecuri personale, trebuie căutată explicaţia faptului că milioane de oameni simt astăzi în viaţa lor de zi cu zi lipsa oricărei ordini inteligibile.

Acestei lipse de ordine trebuie să-i adăugăm şi lipsa de sens pe care mulţi o simt în propria viaţă. Sentimentul că viaţa noastră „contează" izvorăşte din relaţii sănătoase cu societatea din jur — familie, corporaţie, biserică sau mişcare politică. El depinde şi de măsura în care putem simţi că facem parte dintr-o schemă mai mare, dacă e posibil chiar cosmică, a lucrurilor.

Schimbarea brutală pe care o suferă astăzi regulile sociale fundamentale, estomparea rolurilor, a diferenţelor de statut social şi a filierelor de autoritate, imersiunea într-o cultură a tranzienţei şi, mai presus de toate, prăbuşirea marelui sistem de gîndire pe care l-am numit realism industrial, au zdruncinat imaginea despre lume pe care cei mai mulţi o împărtăşeam. Rezultatul e că majoritatea oamenilor, atunci cînd încearcă să cuprindă cu privirea lumea din jurul lor, nu văd decît haos. Şi se simt atunci dureros de neputincioşi şi de inutili.

Numai dacă vom lua în considerare ansamblul acestor fenomene — singurătatea, lipsa de structură şi sentimentul lipsei de sens a vieţii, ce în-

soţesc declinul civilizaţiei industriale — vom putea să înţelegem unele din cele mai derutante fenomene ale epocii noastre, între care se află — şi nu pe ultimul loc ca amploare — uimitoarea proliferare a sectelor.

Secretul sectelor

Cum se face că atîtea mii de oameni, de bună seamă inteligenţi şi care par să fi reuşit în viaţă, se lasă atraşi în puzderia de secte ce încolţesc în crăpăturile tot mai largi ale sistemului celui de Al Doilea Val ? Cum se poate explica controlul aproape total pe care Jim Jones a putut să-l exercite asupra vieţii adepţilor săi?

Se estimează că aproximativ 3 000 000 de americani aparţin la circa 1 000 de secte religioase, cele mai mari purtînd nume ca Biserica Unificării, Misiunea Luminii Divine, Hare Krishna şi Calea, fiecare avînd temple şi filiale în majortatea marilor oraşe. Una din ele, Biserica Unificării a lui Sun Myung Moon, pretinde că are, numai ea, între 60 000 şi 80 000 de membri, editează un cotidian la New York, are o fabrică de conserve de peşte în Virginia şi multe alte întreprinderi lucrative. Imaginea colectorilor de fonduri ai acestei secte, cu jovialitatea lor de circumstanţă, a devenit deja o banalitate.

Grupurile acestea nu se limitează, de altfel, la Statele Unite. Nu demult o afacere judiciară senzaţională a atras atenţia opiniei publice internaţionale asupra centrului din Winterthur al Luminii Divine. „Cultele, sectele şi comunităţile sînt mai numeroase în Statele Unite, fiindcă America are şi în această privinţă un avans de 20 de ani faţă de restul lumii“, scrie *The Economist* din Londra. „Le putem găsi însă şi în Europa, ca şi în multe alte locuri“. Cum se face că asemenea grupuri izbutesc să obţină din partea membrilor lor un devotament fanatic şi o supunere cvasitotală ? Secretul lor e simplu : au înţeles nevoia de comunitate, de structură şi

de sens. Aceasta este marfa pe care o vînd toate sectele.

Celor însingurați sectele le oferă, la început, căldura unei prietenii nediscriminatorii. Iată ce spune unul din responsabilii Bisericii Unificării: „Cînd vedem că cineva e singur, ne ducem și stăm de vorbă cu el. Există în jurul nostru o mulțime de oameni însingurați". Orice nou-venit va fi înconjurat de oameni care îi vor oferi prietenia și încurajările lor. Multe din secte impun adepților lor forme de viață colectivă. Gratitudinea pe care o simt membrii cultelor pentru această căldură și solicitudine revărsate dintr-o dată asupra lor este atît de mare, încît adesea sînt dispuși ca în schimbul lor să rupă contactul cu familiile lor și cu prietenii de pînă atunci, să doneze sectei toată agoniseala lor de o viață, să abandoneze stupefiantele sau chiar viața sexuală.

Sectele nu oferă însă numai sentimentul de comunitate. Ele oferă și structura de care oamenii simt atîta nevoie, impunînd comportamentului lor constrîngeri riguroase. Ele cer și creează o disciplină strictă, unele mergînd, după cît se pare, pînă la impunerea ei prin bătaie, muncă forțată și prin forme specifice de ostracism sau recluziune. Iată concluzia la care ajunge psihiatrul H.A.S. Sukhdeo de la New Jersey School of Medicine, după interviurile luate unora din supraviețuitorii sinuciderii în masă de la Jonestown și după ce a citit scrisorile unor membri ai Templului Popoarelor : „Societatea noastră este atît de liberă și de permisivă, iar oamenii au la dispoziție atît de multe opțiuni, încît nu pot să ia singuri în mod eficace deciziile care îi privesc. Preferă ca alții să ia decizia, iar ei să se conformeze".

Un anume Sherwin Harris, ale cărui fiică și fostă soție s-au numărat printre cei ce l-au urmat pe Jim Jones pînă la moarte în Guyana, rezumă această idee astfel: „Avem aici un exemplu din care se vede la cîte sînt în stare să se

supună unii americani, numai ca să dea vieţii lor o structură".

Din sortimentul de mărfuri pe care le oferă sectele face parte şi „sensul vieţii". Fiecare din ele are cîte o versiune proprie a realităţii — religioasă, politică sau culturală. Secta este deţinătorul unic al adevărului, iar toţi cei din afara ei care nu recunosc valoarea acestui adevăr sînt consideraţi fie dezinformaţi, fie aflaţi în slujba Satanei. Mesajul sectei este inoculat cu tenacitate noilor recrutaţi în şedinţe ce durează zile şi nopţi întregi, este repetat fără încetare, pînă cînd aceştia încep să folosească termenii săi de referinţă, vocabularul său şi, în cele din urmă, metafora sa pentru existenţă. „Sensul" propovăduit de sectă poate fi absurd în ochii celor din afara ei. Dar ce contează !

Conţinutul exact al mesajului propovăduit de sectă este, la drept vorbind, aproape incidental. Puterea sa ţine de faptul că oferă o sinteză, o alternativă la cultura fragmentată, fărîmiţată din jurul nostru. Odată ce novicele i-a acceptat cadrul, acesta îl ajută să organizeze o bună parte din informaţia haotică cu care este bombardat din afară. Fie că este sau nu în concordanţă cu realitatea exterioară, acest cadru de idei oferă membrului sectei un set de sertăraşe în care poate să sorteze datele ce-i parvin, eliberîndu-l de stressul suprasolicitării şi al confuziei. El nu oferă adevărul ca atare, ci oferă ordine şi, astfel, sens.

Dînd membrilor săi sentimentul că realitatea are un sens — şi că ei au datoria de a transmite sensul acesta celor din afară — secta oferă un scop şi o coerenţă într-o lume ce lasă impresia incoerenţei.

În schimbul sentimentelor de comunitate, structură şi sens, pe care le oferă, secta pretinde însă un preţ foarte ridicat : sacrificarea oarbă a eului. Pentru unii, neîndoielnic, aceasta este singura alternativă la dezintegrarea personalităţii. Pentru cei mai mulţi dintre noi, însă, calea aceasta este prea costisitoare.

Pentru ca civilizaţia celui de Al Treilea Val să fie sănătoasă şi democratică, nu este de ajuns să creăm noi surse de energie sau să punem la punct noi tehnologii. Şi nici să edificăm comunitatea. Mai este necesar, pe deasupra, să asigurăm vieţii o structură şi un sens. Or, şi în această privinţă se poate începe cu anumite lucruri simple.

Organizatori ai vieţii şi semisecte

De ce n-am crea, la nivelul cel mai simplu şi mai imediat, un corp de ,,organizatori ai vieţii" profesionişti şi paraprofesionişti ? De exemplu, probabil că avem nevoie de mai puţini psihoterapeuţi care să scormonească prin id şi ego, şi de mai mulţi oameni care să ne ajute, fie şi cu puţin, să reînsufleţim viaţa noastră cotidiană. Îi auzim pe mulţi astăzi spunînd : ,,De mîine mă organizez" sau ,,Sînt pe cale să mă adun".

Este însă din ce în ce mai greu să-ţi structurezi viaţa în mijlocul vîrtejului social şi tehnologic din zilele noastre. Destrămarea structurilor normale ale celui de Al Doilea Val, gama largă de opţiuni în domeniul stilurilor de viaţă, orarelor şi posibilităţilor educaţionale — toate acestea, cum am văzut, sporesc dificultatea. Oamenilor mai puţin înstăriţi presiunile economice le impun o structurare riguroasă a vieţii. La membrii clasei mijlocii, şi mai cu seamă la copiii lor, situaţia se prezintă invers. De ce n-am recunoaşte acest fapt ?

Unii psihiatri îndeplinesc astăzi funcţia de organizatori ai vieţii. În locul tratamentelor de ani de zile făcute în cabinetul de psihiatrie, ei oferă asistenţă practică în găsirea unui loc de muncă, în legarea unei prietenii cu o persoană de sex opus, în întocmirea bugetului personal, în respectarea unui regim alimentar etc. Avem nevoie de mult mai mulţi consultanţi de acest fel, capabili să înjghebeze pentru noi o structură, şi nu trebuie să ne jenăm de a apela la serviciile lor.

În sfera educației trebuie să începem să acordăm atenție unor chestiuni de obicei ignorate. În prezent rezervăm un mare cuantum de ore predării unei mulțimi de cursuri, de pildă, despre structura aparatului guvernamental sau despre structura amibei. Cît efort investim însă pentru studierea structurii vieții cotidiene — a modului de a ne repartiza timpul, a modului cum ne cheltuim banii, a locurilor unde ar trebui să ne adresăm pentru ajutor într-o societate de o imensă complexitate ? Considerăm de la sine înțeles că tinerii știu deja să se descurce în structura noastră socială. Adevărul e însă că cei mai mulți au doar o imagine cît se poate de nebuloasă despre cum este organizată munca și viața economică. Majoritatea elevilor și studenților nu cunosc arhitectura economică a propriului oraș sau modul de funcționare a administrației locale și nu știu, de pildă, unde ar trebui să depună o eventuală reclamație împotriva unui comerciant. Mulți nu știu nici măcar cum sînt organizate propriile lor școli — sau chiar universități —, ca să nu mai vorbim de cunoașterea schimbărilor pe care le suferă atîtea structuri sub impactul celui de Al Treilea Val.

Trebuie să privim într-un mod nou și instituțiile „structurogene", inclusiv sectele. O societate inteligentă ar trebui să dispună de un spectru de instituții, de la cele neformale, pînă la instituții riguros structurate. Alături de școlile tradiționale avem nevoie de clase deschise. Avem nevoie de organizații la care individul să poată adera și din care să poată ieși cu ușurință, dar și de ordine monastice rigide (atît laice cît și religioase).

Poate că există astăzi o prăpastie prea mare între structura totalitară pe care o oferă secta și aparent totala lipsă de structură a vieții cotidiene.

Dacă ne repugnă subjugarea completă pe care o pretind multe din secte, ar trebui poate să încurajăm formarea a ceea ce am putea numi „semisecte", situate undeva între libertatea

amorfă şi înregimentarea riguros structurată. Organizaţiile religioase, vegetarienii şi alte secte sau grupări ar putea fi efectiv încurajate să formeze comunităţi în care să se impună structurări mai moderate sau mai riguroase, în funcţie de preferinţele diferitelor grupuri de membri. Aceste semisecte ar putea fi autorizate sau supravegheate în scopul de a asigura ca ele să nu se dedea la violenţe fizice sau psihice, la deturnări de fonduri, extorcări sau alte practici de acest fel. Şi ar putea fi astfel organizate, încît oameni care simt nevoia unei structuri impuse din afară să poată adera la ele pentru o perioadă de şase luni sau de un an, după care, dacă vor, să le poată părăsi, fără presiuni sau recriminări.

Unora le-ar putea face bine să trăiască un timp înăuntrul unei semisecte, apoi să o părăsească, apoi să i se alăture iar pentru o perioadă şi aşa mai departe, alternînd între exigenţele unei structuri riguroase, impuse, şi libertatea pe care o oferă societatea mai largă. De ce să nu li se creeze o asemenea posibilitate ?

Semisectele de acest fel sugerează nevoia unor organizaţii laice ce s-ar situa undeva între libertatea vieţii civile şi disciplina din armată. Ne-am putea gîndi la o varietate de corpuri civile, patronate de municipalităţi, universităţi sau chiar companii private, ce ar îndeplini, pe o bază contractuală, anumite servicii de folos obştesc, fiind formate din tineri ce ar putea trăi împreună sub regulamente disciplinare stricte şi ar primi o soldă de felul celei acordate soldaţilor în armată. (Pentru a aduce remuneraţia lor la nivelul curent al salariului minim, membrii acestor corpuri ar putea beneficia de indemnizaţii suplimentare stabilite în funcţie de nivelul studiilor pe care le au.) Un „corp de combatere a poluării", un „corp de igienă publică", un „corp paramedical" sau unul pentru ajutorarea persoanelor vîrstnice — astfel de organizaţii ar putea fi foarte binevenite atît pentru comunitate, cît şi pentru indivizi.

Pe lîngă că ar presta servicii utile şi ar contribui la structurarea vieţii, astfel de organizaţii ar fi şi o sursă de sensuri, atît de necesare, pentru vieţile membrilor lor, oferindu-le nu o teologie factice cu caracter religios sau politic, ci idealul simplu al slujirii comunităţii.

Dincolo de astfel de măsuri, însă, va trebui să integrăm sensurile şi motivaţiile personale în concepţii mai cuprinzătoare despre lume. Nu este de-ajuns ca oamenii să înţeleagă (sau să creadă că înţeleg) mica lor contribuţie la viaţa societăţii. Ei trebuie să aibă o idee, fie şi vagă, despre locul pe care-l ocupă în tabloul mai larg al lumii. Pe măsură ce soseşte Al Treilea Val, va trebui să formulăm noi viziuni despre lume, ample şi integratoare, sinteze coerente şi nu doar imagini fragmentare.

Niciodată o singură concepţie despre lume nu va putea să cuprindă întreg adevărul. Numai aplicînd metafore multiple şi temporare putem ajunge la un tablou închegat (cu toate că nu şi complet) al lumii. Dar a admite această axiomă nu este totuna cu a spune că viaţa e lipsită de sens. Şi chiar dacă dintr-o perspectivă cosmică viaţa *este* lipsită de sens, noi putem construi, şi adesea construim, un sens al vieţii, distilîndu-l din calitatea relaţiilor sociale şi pătrunzîndu-ne de ideea că facem parte dintr-o dramă mai cuprinzătoare — din desfăşurarea coerentă a istoriei.

Trebuie, aşadar, ca în edificarea civilizaţiei celui de Al Treilea Val să nu ne mărginim la a declara război singurătăţii. Trebuie să începem totodată să clădim un cadru de ordine şi sens vieţii noastre. Pentru că sensul, structura şi comunitatea sînt premise interrelate ale unui viitor demn de a fi trăit.

Pentru strădaniile pe care trebuie să le depunem în vederea atingerii acestor scopuri este important să înţelegem că izolarea socială, depersonalizarea, lipsa de structură şi sentimentul lipsei de sens de care suferă astăzi atîţia oameni

sînt simptome ale agoniei trecutului, şi nu prefigurări ale viitorului.

Nu este de-ajuns însă să schimbăm societatea. Căci pe măsură ce prin hotărîrile şi acţiunile noastre de zi cu zi plămădim civilizaţia celui de Al Treilea Val, această civilizaţie, la rîndul său, ne va modela pe noi. Apare o nouă psihosferă, care va modifica din temelii caracterele noastre. Această problemă — a personalităţii viitoare — o vom aborda în capitolul ce urmează.

26. Personalitatea viitorului

Odată cu erupţia unei noi civilizaţii în viaţa noastră cotidiană sîntem în situaţia de a ne întreba dacă nu cumva sîntem noi înşine învechiţi. Cînd vedem puse sub semnul întrebării atîtea din obişnuinţele, valorile, deprinderile şi relaţiile noastre, nu este de mirare că uneori ne simţim ca nişte oameni ai trecutului, ca nişte relicve ale civilizaţiei celui de Al Doilea Val. Dar dacă unii dintre noi sînt într-adevăr nişte anacronisme, nu cumva există printre noi şi oameni ai viitorului, oameni în care vedem anticipată civilizaţia celui de Al Treilea Val ? Privind dincolo de descompunerea şi dezintegrarea din jurul nostru, nu putem întrezări oare contururile în formare ale personalităţii viitorului sau, pentru a spune aşa, naşterea unui „om nou“ ?

Iar dacă aşa stau lucrurile, nu ar fi pentru prima dată cînd pare a se profila la orizont *un homme nouveau.* Directorul Centrului de Cultură Europeană, André Reszler, a descris într-un strălucit eseu încercările mai vechi de anticipare a apariţiei unei făpturi umane de tip nou. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, de exemplu, a fost „Adam-ul american“ — omul re-născut pe solul Americii de Nord, despre care se pretindea că nu are viciile şi slăbiciunile europeanului. La mijlocul secolului al XX-lea s-a vorbit des-

pre apariția unui om nou în Germania hitleristă. Nazismul, scria Hermann Rauschning, „este mai mult decît o religie ; el este voința de a crea supraomul". Acest „arian" viguros ar fi urmat să fie în parte țăran, în parte războinic și în parte zeu.

Imaginea unui om nou (despre o „femeie nouă" nu se prea vorbește, sau se vorbește doar în chip de corolar) i-a obsedat și pe comuniști.

Nu mai departe decît acum un deceniu Frantz Fanon vestea venirea a încă unui om nou, purtător al unei „spiritualități noi". Che Guevara îl vedea pe omul ideal al viitorului înzestrat cu o viață interioară mai bogată. Cîte viziuni diferite !

Reszler arată însă în mod convingător că în spatele majorității acestor imagini ale „omului nou" se ascunde o veche cunoștință, Bunul Sălbatic, o făptură mitică înzestrată cu tot felul de virtuți pe care civilizația le-ar fi corupt sau distrus. Reszler se răfuiește pe drept cuvînt cu această idealizare romantică a primitivului, reamintindu-ne că regimurile care s-au apucat în mod conștient de promovarea unui „om nou" au adus de obicei cu sine prăpădul totalitar.

Ar fi, deci, ridicol să vestim acum încă o dată nașterea unui „om nou" (decît dacă am avea în minte un sens înfricoșător, strict biologic al sintagmei, pe care îl impun atenției actualele preocupări de inginerie genetică). Ideea sugerează un prototip, un model ideal unic pe care întreaga civilizație ar urma să se străduiască să-l imite. Or, nimic nu este mai neplauzibil într-o societate cuprinsă de o rapidă demasificare.

Pe de altă parte, însă, ar fi la fel de ridicol să ne închipuim că schimbările profunde pe care le suferă condițiile de viață materiale ar putea să nu afecteze personalitatea sau, mai corect spus, caracterul social. Modificînd structura de profunzime a societății, modificăm în același timp oamenii. Chiar dacă s-ar putea vorbi de o

natură umană imuabilă — o concepţie destul de răspîndită, dar pe care eu nu o împărtăşesc — societatea totuşi ar recompensa şi favoriza anumite trăsături de caracter, iar altele le-ar penaliza, ducînd astfel la schimbări evolutive ale distribuţiei trăsăturilor în rîndul populaţiei.

Psihanalistul Erich Fromm, care a scris poate cel mai bine despre caracterul social, l-a definit pe acesta ca fiind „acea parte a structurilor caracteriale care este comună majorităţii membrilor unui grup". În orice cultură, ne spune el, există trăsături comune multor indivizi, şi ele formează caracterul social. La rîndul său, caracterul social îi modelează pe oameni, astfel încît „comportamentul lor nu se constituie ca efect al unei decizii raţionale de a se conforma sau nu modelului social, ci prin aceea că ei *se arată dornici să acționeze așa cum li se cere să acționeze* şi în acelaşi timp găsesc o mulţumire în faptul că acţionează în sensul exigenţelor culturii (din care fac parte)".

Aceasta înseamnă că Al Treilea Val nu creează un supraom ideal, o nouă specie, eroică, ce s-ar ridica din mijlocul nostru, ci produce schimbări dramatice în trăsăturile distribuite între membrii societăţii. Ia fiinţă astfel nu un om nou, ci un nou caracter social. Ceea ce trebuie să ne propunem a detecta nu este deci „omul" mitic al viitorului, ci acele trăsături pe care civilizaţia de mîine le va preţui, probabil, cel mai mult.

Aceste trăsături de caracter nu se constituie ca un simplu efect (sau reflex) al presiunilor exterioare ce se exercită asupra oamenilor. Ele iau naştere din tensiunea ce există între impulsurile şi dorinţele lăuntrice ale diverşilor indivizi şi impulsurile sau presiunile externe ale societăţii. Odată formate însă, aceste trăsături de caracter comune multora joacă un rol influent în dezvoltarea economică şi socială a societăţii.

Al Doilea Val, de pildă, a fost însoţit de răspîndirea eticii protestante, cu accentul pus de ea pe cumpătare, muncă îndîrjită şi amînarea

gratificărilor — trăsături ce au canalizat uriaşe energii spre ţinta dezvoltării economice. Al Doilea Val a produs schimbări şi în ce priveşte ecuaţia obiectivitate-subiectivitate, individualismul, atitudinile faţă de autoritate, ca şi capacităţile de gîndire abstractă, empatie şi imaginaţie.

Ţăranilor, pentru a putea fi transformaţi în forţă de muncă industrială, trebuia să li se dea măcar un minim de instruire. Trebuiau educaţi, informaţi şi modelaţi. Ei trebuiau să înţeleagă că este posibil şi un alt mod de viaţă decît cel cu care erau obişnuiţi. A fost nevoie, adică, de un mare număr de oameni capabili să se imagineze pe sine îndeplinind un rol nou într-un mediu nou. Minţile lor trebuiau eliberate de prezentul imediat. Întocmai, deci, cum a trebuit să democratizeze pînă la un punct comunicaţiile şi politica, industrialismul s-a văzut silit să democratizeze şi imaginaţia.

Astfel de schimbări psihoculturale au avut drept rezultat o modificare în distribuţia trăsăturilor de personalitate — un nou caracter social. Iar astăzi ne aflăm din nou în pragul unei asemenea bulversări psihoculturale.

Faptul că în prezent ne îndepărtăm cu rapiditate de uniformitatea orwelliană a celui de Al Doilea Val face mai dificile generalizările cu privire la noua spiritualitate pe cale de constituire. Aici, mai mult chiar decît cu privire la alte aspecte ale viitorului, nu putem face decît speculaţii.

Cu toate acestea, *putem* indica anumite schimbări importante ce vor înrîuri probabil evoluţia psihologică din societatea celui de Al Treilea Val. Ceea ce ne conduce, dacă nu la concluzii, cel puţin la anumite întrebări fascinante. Căci aceste schimbări afectează modul în care ne creştem copiii, educaţia, adolescenţa, munca şi chiar modul în care ne formăm reprezentările despre noi înşine. Iar schimbările ce se produc în toate acestea nu pot să nu modifice profund întreg caracterul social al viitorului.

Să observăm mai întîi că, probabil, copilul de mîine va creşte în mijlocul unei societăţi ce va fi cu mult mai puţin centrată asupra copiilor decît societatea de astăzi.

„Încărunţirea" sau îmbătrînirea populaţiei în toate ţările cu tehnologie avansată implică o creştere a atenţiei publice faţă de nevoile celor de vîrstă înaintată şi, *ipso facto*, o diminuare a preocupării pentru cei tineri. Totodată, pe măsură ce tot mai multe femei intră în activităţi din sectorul economiei de schimb, se reduce nevoia tradiţională de canalizare a energiilor lor spre maternitate.

În era celui de Al Doilea Val milioane de oameni îşi împlineau propriile visuri de viaţă prin copiii lor. Deseori aceasta se întîmpla pentru că ei aveau temeiuri bune să spere că copiii o vor duce mai bine din punct de vedere social şi economic decît au dus-o ei. Această speranţă de ascensiune îi incita pe părinţi să concentreze asupra copiilor lor enorme energii psihice. În prezent mulţi părinţi din clasa de mijloc suferă deziluzii cumplite văzînd cum, într-o lume mai dificilă, copiii lor, în loc să continue urcuşul pe scara social-economică, încep să coboare. Probabilitatea de a te realiza prin intermediul copiilor este în scădere.

Din aceste motive, copilul de mîine va vedea lumina zilei într-o societate ce, probabil, nu va mai fi obsedată, ba poate că nici nu va fi grozav de interesată, de nevoile, cerinţele, dezvoltarea psihologică şi satisfacţia instantanee a copiilor. Iar în acest caz, pedagogia de mîine va recomanda o copilărie mai structurată şi mai exigentă. Părinţii vor fi mai puţin îngăduitori.

Putem presupune, de asemenea, că nici adolescenţa nu va mai fi un proces atît de lung şi de anevoios cum este astăzi pentru atîţia. Milioane de copii sînt crescuţi astăzi în cămine uniparentale, unicul părinte fiind ocupat cu slujba lui şi strivit de o economie în care se pe-

trec schimbări neaşteptate ; ei nu mai au parte de răsfăţul şi de timpul de care a beneficiat generaţia de hippyi din anii '60.

Mai tîrziu, alţii vor fi crescuţi, probabil, în familii care vor munci la domiciliu sau în case electronice. La fel ca în multe familii din era celui de Al Doilea Val axate pe îndeletnicirile casnice ale părinţilor, ne putem aştepta ca şi copiii casei electronice de mîine să fie antrenaţi direct în sarcinile de muncă ale familiei, primind de la o vîrstă fragedă responsabilităţi sporite.

Putem anticipa, pe această bază, o copilărie şi o adolescenţă mai scurte, dar mai responsabile şi mai productive. Muncind alături de părinţi, copiii din astfel de familii vor fi, probabil, mai puţin receptivi la presiunile din partea altor copii de vîrsta lor. E foarte posibil ca ei să devină performerii zilei de mîine.

În perioada de tranziţie spre noua societate, oriunde va exista penurie de locuri de muncă, sindicatele celui de Al Doilea Val vor lupta, fără îndoială, pentru a împiedica accesul tinerilor la locurile de muncă din afara casei. Ele vor încerca (împreună cu cadrele didactice — sindicalizate sau nu) să impună prin lege o durată de şcolarizare obligatorie sau cvasiobligatorie din ce în ce mai lungă. În măsura în care vor izbuti, milioane de tineri vor fi osîndiţi în continuare la purgatoriul unei adolescenţe prelungite. S-ar putea să fim martorii unui contrast izbitor între tinerii ce se vor maturiza repede graţie responsabilităţilor primite de timpuriu în cadrul casei electronice şi cei ce se vor maturiza mai lent în afara casei.

Într-o perspectivă mai lungă ne putem aştepta însă la transformări şi în domeniul învăţămîntului. Se va învăţa mai mult decît acum în afara clasei, şi mai puţin în clasă. În ciuda opoziţiei sindicatelor, durata studiilor obligatorii se va scurta. În locul unei rigide segregări de vîrstă, tinerii şi vîrstnicii se vor amesteca. Învăţămîntul se va întrepătrunde şi împleti mai

strîns cu munca şi se va repartiza mai echilibrat pe parcursul vieţii individului. Probabil că şi munca — fie că este vorba de producţia destinată pieţei sau de prosumul destinat familiei — va începe la o vîrstă mai fragedă decît în cazul generaţiei actuale sau al celei de dinaintea ei. Tocmai din astfel de motive s-ar putea ca civilizaţia celui de Al Treilea Val să favorizeze la tineri trăsături cu totul diferite — o receptivitate mai mică faţă de colegii de generaţie, o scădere a orientării spre consum şi a autoimplicării hedoniste.

Dar indiferent dacă lucrurile vor evolua aşa sau nu, un lucru e sigur. Copiii vor creşte altfel decît pînă acum. Şi personalităţile ce se vor forma astfel se vor deosebi de cele de astăzi.

Noul lucrător

Cînd adolescentul se maturizează şi intră în cîmpul muncii, asupra personalităţii sale încep să acţioneze noi forţe, încurajînd unele trăsături şi penalizînd altele.

În decursul erei celui de Al Doilea Val, munca din fabrici şi birouri a devenit tot mai repetitivă, mai specializată şi mai aservită indicaţiilor ceasornicului, iar patronii au preferat un muncitor obedient, punctual şi dispus să îndeplinească sarcini de rutină. Şcoala cultiva trăsăturile de personalitate corespunzătoare, iar corporaţia le răsplătea.

Pe măsură ce Al Treilea Val asaltează societatea noastră, munca devine, dimpotrivă, mai puţin repetitivă. Ea devine în acelaşi timp mai puţin fragmentată, fiecare angajat avînd acum de îndeplinit o gamă ceva mai mare de sarcini. Nevoia unei sincronizări de masă a comportamentelor se micşorează odată cu introducerea orarului glisant şi a ritmului de muncă individualizat. Angajaţii au de făcut faţă unor schimbări mai frecvente în sarcinile lor de muncă, precum şi unei succesiuni ameţitoare de trans-

feruri de personal, de modificări ale produselor și de reorganizări.

Patronii din epoca celui de Al Treilea Val au de aceea nevoie, din ce în ce mai mult, de bărbați și femei care acceptă responsabilitatea, înțeleg cum se angrenează munca lor cu a celorlalți, pot să îndeplinească sarcini mereu mai cuprinzătoare, se adaptează rapid la schimbarea împrejurărilor şi sînt capabili să lucreze în subtilă consonanță cu cei din jurul lor.

Firma din timpul celui de Al Doilea Val încuraja adesea comportamentul birocratic şi rutina. Firma celui de Al Treilea Val necesită oameni care să fie mai puțin preprogramați, oameni mai personali în modul de a acționa. Diferența, spune Donald Conover, directorul general al Departamentului Învățămînt de la Western Electric, este ca aceea dintre interpreții de muzică clasică, care execută fiecare notă după un text muzical predeterminat, dat dinainte, şi jazzmenii improvizatori care, după ce au hotărît ce bucată să cînte, preiau cu spontaneitate sugestiile unul de la altul şi, pornind de la ele, aleg ce note vor executa în continuare. Sînt oameni complecşi, individualişti, mîndri de ceea ce îi deosebeşte de ceilalți. Ei prefigurează forța de muncă demasificată de care are nevoie industria celui de Al Treilea Val.

Potrivit datelor furnizate de studiile de opinie ale lui Daniel Yankelovitch, în S.U.A. numai 56 la sută din angajați — în principal dintre cei mai vîrstnici — continuă să fie motivați de stimulente tradiționale. Ei preferă să li se dea indicatii stricte cu privire la ceea ce au de făcut și să aibă de executat sarcini bine delimitate. Și nu-i preocupă să găsească un „sens“ în munca lor.

Prin contrast cu această categorie, nu mai puțin de 17 la sută din forța de muncă reflectă deja valorile mai noi pe care le aduce Al Treilea Val. Este vorba cu precădere de tineri manageri de nivel mediu, care, după cum declară Yankelovitch, „aspiră îndeosebi la o mai mare respon-

sabilitate şi la o muncă mai de conţinut, care să le angajeze cu adevărat talentul şi priceperea". Dorinţa lor este ca, pe lîngă recompensa de ordin financiar, munca să aibă şi un sens pentru ei.

Pentru a recruta astfel de lucrători, patronii încep să ofere remunerări individualizate. Lucrul acesta ne ajută să înţelegem de ce un număr de companii avansate (cum este TRW Inc., o firmă cu tehnologie de vîrf din Cleveland) oferă acum angajaţilor lor nu un set fix de avantaje extrasalariale, ci un evantai deschis cuprinzînd concedii opţionale, tratamente medicale, pensii şi asigurări. Fiecare angajat poate să-şi asorteze un „pachet" în funcţie de nevoile sale. „Nu există — spune Yankelovitch — un set unic de stimulente care să poată motiva întreg spectrul forţei de muncă". Şi mai precizează că în gama stimulentelor pentru muncă banii nu mai au forţa motivaţională de altădată.

Nu vrea nimeni să sugereze că pe lucrătorii aceştia nu-i preocupă banii. Ba bine că nu ! Dar odată atins un anumit nivel al venitului, preferinţele lor se diversifică mult. Cîştigurile băneşti suplimentare nu mai au impactul de altădată asupra comportamentului. Cînd The Bank of America din San Francisco a oferit vicepreşedintelui adjunct Richard Easley, pentru a-l promova, direcţia unei sucursale aflate la mai puţin de 30 km distanţă, acesta a refuzat. Nu voia să facă naveta. Acum un deceniu, cînd am descris pentru prima dată, în *Şocul viitorului*, stressul pe care-l provoacă mobilitatea locului de muncă, estimam că numai vreo 10 la sută dintre angajaţi refuzau să se mute în funcţie de solicitările corporaţiei. Potrivit unor date furnizate de Merrill Lynch Relocation Management, Inc., numărul acesta a crescut foarte mult de atunci, reprezentînd acum între 30 şi 50 la sută, deşi avantajele băneşti ce se pot obţine prin acceptarea unor asemenea mutări sînt de regulă substanţiale. „Balanţa s-a aplecat în mod hotărît în cealaltă parte : în loc să exprime mulţumiri

companiei și să-și facă prompt bagajele pentru Tombuctu, omul pune acum un accent mai mare pe familie și pe stilul de viață“, spune un vicepreședinte de la Celanese Corporation. Aidoma corporației celui de Al Treilea Val, care e sensibilă nu numai la profit, angajatul acționează și el orientîndu-se „după repere multiple“.

Se schimbă în același timp și modelele de autoritate cel mai adînc înrădăcinate. În întreprinderile celui de Al Doilea Val fiecare salariat avea cîte un singur șef. Disputele dintre salariați erau aduse în fața șefului spre rezolvare. În noile organizații matriceale stilul e cu totul altul. Lucrătorii au mai mult de un șef în același timp. Oamenii cu calificări și ranguri ierarhice diferite se constituie în grupuri temporare, „ad-hocratice“. Și, așa cum ne spun Davis și Lawrence, autorii unui studiu de referință pe această temă, „divergențele se rezolvă fără mijlocirea unui șef comun pus să arbitreze... În organizațiile matriceale se pornește de la premisa că acest conflict poate fi salutar... deosebirile de păreri sînt apreciate pozitiv, iar oamenii își exprimă punctul de vedere chiar și atunci cînd știu că alții s-ar putea să nu fie de acord cu ele“.

Sistemul acesta îi penalizează pe lucrătorii care manifestă o supunere oarbă, recompensîndu-i în schimb pe cei care — între anumite limite — sînt gata să nu tacă din gură. În industriile celui de Al Doilea Val lucrătorii pe care-i interesează ca munca lor să aibă un sens, care contestă autoritatea, care vor să participe la decizie sau pretind responsabilitate socială pentru munca pe care o fac pot fi priviți ca elemente incomode. Pentru industriile celui de Al Treilea Val ei sînt, dimpotrivă, indispensabili.

Vedem deci cum se produce pretutindeni o schimbare subtilă dar profundă în privința trăsăturilor de personalitate pe care sistemul economic le încurajează — schimbare ce nu poate să nu contribuie la modelarea caracterului social.

Dezvoltarea personalității în cadrul civilizației celui de Al Treilea Val este influențată nu numai de modul de creștere a copiilor, de educație și de atmosfera din cîmpul muncii. Asupra mentalității de mîine acționează forțe și mai profunde, fiindcă sfera economicului nu se reduce la slujbe și la munca remunerată.

Am sugerat mai înainte posibilitatea de a concepe economia ca avînd două sectoare : unul în care producem bunuri pentru schimb și altul în care facem lucruri pentru noi înșine. Primul este sectorul pieței sau al producției, celălalt — sectorul prosumului. Efectele lor asupra noastră sînt diferite, pentru că fiecare din ele promovează o etică proprie, propriul său sistem de valori și o definiție proprie a succesului.

În timpul celui de Al Doilea Val puternica expansiune a economiei de schimb — capitalistă și socialistă — a încurajat o etică a agoniselii. Ea a dat naștere unei definiții îngust-economice a succesului personal.

Înaintarea celui de Al Treilea Val este însoțită, dimpotrivă, după cum am văzut, de o creștere fenomenală a autoajutorării și a activităților de meseriaș-amator pentru nevoile proprii — într-un cuvînt, a prosumului. Dincolo de aspectul ei de hobby, producția destinată propriilor trebuințe va dobîndi, probabil, o tot mai mare însemnătate economică. Și pe măsură ce ocupă o parte tot mai mare din timpul și energia noastră, ea începe concomitent să modeleze viețile noastre și caracterul social.

Etica prosumatorului nu-i mai ierarhizează pe oameni în funcție de ce și cît posedă, cum făcea etica pieței, ci pune un accent mai mare pe ceea ce fiecare este în stare să facă. Banii continuă încă să fie un factor al prestigiului. Acesta depinde însă și de alte elemente, cum sînt capacitatea individului de a se bizui pe forțele proprii, capacitatea sa de adaptare și supraviețuire în condiții grele și capacitatea de

a-şi face o serie de lucruri cu propriile mîini — fie că e vorba de a-şi construi un gard, de a pregăti o masă de zile mari, de a-şi confecţiona singur haine sau de a restaura o comodă veche.

Tot aşa, în timp ce etica producţiei sau a pieţei pune preţ pe profilare, etica prosumatorului favorizează multilateralitatea și mobilitatea. Pe măsură ce Al Treilea Val creează în sfera economiei un mai bun echilibru între producţia pentru schimb şi producţia destinată propriilor nevoi, se înteţesc şi revendicările pentru un mod de viaţă mai „echilibrat".

*

Această deplasare de activităţi din sectorul producţiei în cel al prosumului sugerează instaurarea şi a unui altfel de echilibru în vieţile oamenilor. Tot mai mulţi dintre lucrătorii angajaţi în producţia pentru schimb îşi petrec timpul ocupîndu-se de abstracții — de cuvinte, numere, modele — şi prea puţin, sau deloc, de făpturile umane pe care le cunosc.

Pentru mulţi munca aceasta intelectuală poate fi fascinantă și plină de satisfacţii. Deseori, însă, oamenii aceștia se simt înstrăinaţi, rupţi parcă de priveliştile, sunetele, senzaţiile și emoţiile simple și directe ale existenţei cotidiene. Într-adevăr, se prea poate ca glorificarea actuală a îndeletnicirilor manuale, a grădinăritului, a manierelor rustice sau muncitoreşti şi ceea ce s-ar putea numi „șicul şoferului de camion" să fie o compensaţie pentru atmosfera tot mai saturată cu abstracţii din sectorul producţiei.

În sfera prosumului, dimpotrivă, avem de-a face de obicei cu o realitate mai concretă, imediată, venim în contact direct cu lucrurile şi cu oamenii. Cei ce-şi împart timpul între un serviciu cu orar parţial şi îndeletnicirea de prosumatori — iar numărul lor este în creştere — sînt în situaţia de a se bucura deopotrivă de concret şi de abstracţii, de a combina plăcerile muncii intelectuale cu cele ale muncii fizice. Etica de prosumator restituie din nou prestigiul

muncii fizice, după ce aceasta a fost timp de 300 de ani desconsiderată. Iar acest nou echilibru va influenţa, probabil, şi el asupra modului cum sînt distribuite trăsăturile de personalitate.

Am văzut, de asemenea, că pe măsură ce şi-a croit drum industrialismul, răspîndirea muncii de fabrică, caracterizate printr-o puternică interdependenţă, a favorizat la bărbaţi dezvoltarea obiectivităţii, în timp ce viaţa domestică şi precumpănirea îndeletnicirilor cu grad scăzut de interdependenţă au alimentat la femei subiectivitatea. În prezent, pe măsură ce tot mai multe femei sînt atrase în activităţi de producţie pentru piaţă, se accentuează şi la ele obiectivitatea. Femeile sînt îndemnate să deprindă „modul de gîndire al bărbaţilor". Şi, reciproc, pe măsură ce tot mai mulţi bărbaţi stau acasă, preluînd o parte mai mare a îndeletnicirilor domestice, scade şi nevoia lor de „obiectivitate". Aceşti bărbaţi se „subiectivizează".

Mîine, cînd un mare număr de oameni îşi vor împărţi timpul de muncă între un serviciu cu orar parţial în companii sau organizaţii mari, interdependente şi îndeletnicirile destinate nevoilor proprii şi ale familiei, practicate în mici unităţi autonome, e foarte posibil să se instaureze la ambele sexe un nou echilibru între obiectivitate şi subiectivitate.

În loc să întreţină o atitudine „masculină" şi una „feminină", ambele vădind o lipsă de echilibru, s-ar putea ca sistemul să-i favorizeze pe cei capabili să privească lumea din ambele perspective. Aceştia pot fi numiţi „subiectivişti obiectivi" — şi viceversa.

Pe scurt, paralel cu ponderea crescîndă a prosumului în ansamblul economiei, înregistrăm un alt curent năvalnic de schimbări psihologice. Adăugîndu-se la schimbările adînci în modul de creştere a copiilor şi în sfera educaţiei, impactul combinat al schimbărilor fundamentale din domeniul producţiei şi al prosumului vesteşte o remodelare a caracterului nostru social cel puţin la fel de spectaculoasă ca aceea pe

care a produs-o Al Doilea Val cu 300 de ani în urmă. Asistăm la plămădirea, chiar în mijlocul nostru, a unui nou caracter social.

Dar chiar dacă toate aceste anticipări s-ar dovedi eronate, chiar dacă fiecare din schimbările pe care începem să le întrezărim s-ar inversa, ne-ar rămîne totuşi un ultim argument, cu o pondere covîrşitoare, că psihosfera va suferi o bulversare. Argumentul acesta poate fi rezumat în două cuvinte : revoluţionarea comunicaţiilor.

Eul configurativ

Între comunicaţii şi mentalităţi există o legătură puternică, deşi nu simplă. Nu este posibil ca transformînd toate mijloacele noastre de comunicare, să ne aşteptăm, în acelaşi timp, ca oamenii să rămînă neschimbaţi. O revoluţie în sfera comunicaţiilor nu poate să nu însemne o revoluţie şi în sfera psihică.

În perioada celui de Al Doilea Val oamenii au fost asaltaţi de torente de imagini fabricate în serie. Un număr relativ mic de ziare, reviste, emisiuni de radio şi televiziune şi filme produse în mod centralizat alimentau ceea ce criticii au numit o „conştiinţă monolitică“. Indivizii erau îndemnaţi necontenit să se compare pe sine cu un număr relativ mic de modele şi să evalueze propriul stil de viaţă raportîndu-l la cîteva asemenea versiuni preferate. Ca urmare, gama tipurilor de personalitate socialmente aprobate a fost relativ îngustă.

Actuala demasificare a mijloacelor de comunicare oferă o diversitate ameţitoare de modele de roluri şi de stiluri de viaţă la care să ne putem raporta. Totodată, aceste noi mijloace de comunicare nu ne oferă „fizionomii“ complete, ci imagini parţiale, fragmentare. Nu sîntem puşi în faţa unei colecţii de identităţi coerente între care nu ne-ar rămîne decît să alegem, ci ni se cere să ne alcătuim noi înşine una : un „eu“ configurativ sau modular. Este un lucru mult

mai greu de realizat, şi tocmai de aceea atîtea milioane de oameni continuă să-şi caute cu disperare o identitate.

Angajaţi în acest efort, dobîndim o conştiinţă mai acută a propriei noastre individualităţi, a trăsăturilor ce fac din noi o ființă unică. Se schimbă astfel imaginea pe care o avem despre noi înşine. Pretindem să fim priviţi şi trataţi ca indivizi, şi aceasta se întîmplă exact în momentul cînd noul sistem de producţie cere lucrători mai individualizaţi.

Pe lîngă faptul că ne ajută în cristalizarea a ceea ce este pur personal în noi, noile mijloace de comunicare ale celui de Al Treilea Val ne transformă în producători — sau, mai exact, prosumatori — ai propriei noastre reprezentări.

Poetul şi criticul social german Hans Magnus Enzensberger făcea odată observaţia că la mass-media de ieri „distincţia tehnică dintre receptori şi emiţători reflectă diviziunea socială a muncii în producători şi consumatori". Aceasta înseamnă că pe tot parcursul erei celui de Al Doilea Val profesionişti ai comunicaţiilor produceau mesaje *pentru* public. Acesta se afla în imposibilitate de a reacţiona direct, sau de a interacţiona cu emiţătorii mesajelor.

Prin contrast, cele mai noi mijloace de comunicare — şi aceasta este trăsătura lor cea mai revoluţionară — permit fiecăruia nu numai să primească imagini din afară, ci să le şi producă şi să le emită, la rîndul lor. Televiziunea prin cablu cu dublu sens, videocasetele, aparatura modernă de copiat şi înregistrat, larg accesibilă, toate acestea pun mijloacele de comunicare la dispoziţia individului.

Anticipînd, ne putem imagina o vreme cînd şi televiziunea obişnuită va deveni interactivă, astfel încît, în loc să ne mulţumim cu postura de simpli privitori ai unor Archie Bunker sau Mary Tyler Moore ai viitorului, vom avea posibilitatea de a le vorbi şi de a influenţa comportamentul lor în spectacol. De pe acum, sistemul de televiziune prin cablu Qube oferă din

punct de vedere tehnic posibilitatea ca în timpul unei reprezentaţii teatrale telespectatorii să telefoneze regizorului, cerîndu-i să imprime acţiunii o desfăşurare mai alertă sau mai lentă sau să aleagă un deznodămînt în locul altuia.

Revoluţia comunicaţiilor ne dă fiecăruia o imagine mai complexă a propriei personalităţi. Ea ne diferenţiază şi mai mult, accelerează procesul prin care „probăm“ rînd pe rînd diferite imagini ale eului nostru, accelerează, în fapt, mişcarea noastră prin imagini succesive. Ea ne permite să proiectăm electronic în lume imaginea noastră. Şi nimeni nu-şi poate da seama pînă la capăt ce efecte vor avea toate acestea asupra personalităţilor noastre. Fiindcă nici una din civilizaţiile anterioare nu a avut la dispoziţie instrumente atît de puternice. Sîntem într-o măsură din ce în ce mai mare deţinătorii tehnologiei conştiinţei.

Lumea în care pătrundem cu paşi mari este atît de diferită de experienţa noastră trecută, încît trebuie să admitem că toate speculaţiile noastre psihologice sînt foarte nesigure. Este însă absolut clar că forţe puternice acţionează convergent asupra caracterului social, favorizînd anumite trăsături, inhibînd altele şi transformîndu-ne, în felul acesta, pe toţi.

Îndepărtarea noastră de civilizaţia celui de Al Doilea Val nu înseamnă doar înlocuirea unui sistem energetic cu altul sau a unei baze tehnologice cu alta. Ci înseamnă şi o revoluţionare a spaţiului nostru interior. Aşa stînd lucrurile, ar fi absurd să proiectăm trecutul în viitor, să ne reprezentăm oamenii civilizaţiei celui de Al Treilea Val prin prisma celui de Al Doilea Val.

Dacă ipotezele noastre sînt fie şi parţial corecte, oamenii se vor deosebi mîine între ei mai mult decît se deosebesc astăzi. Probabil că mai mulţi se vor maturiza mai repede, îşi vor asuma răspunderi mai de timpuriu, vor fi mai adaptabili şi vor avea o individualitate mai pregnantă. Probabil că vor fi mai înclinaţi decît

erau părinţii lor să conteste autoritatea. Vor dori să aibă bani şi vor munci pentru bani — dar, exceptînd situaţiile de penurie extremă, vor refuza să muncească numai pentru bani.

Mai presus de toate, vor năzui spre echilibru în vieţile lor : echilibru între muncă şi joc, între producţie şi prosum, între munca intelectuală şi munca fizică, între abstract şi concret, între obiectivitate şi subiectivitate. Iar modul de a se percepe pe sine şi de a se proiecta se va caracteriza printr-o complexitate mult mai mare decît în oricare din epocile anterioare.

Pe măsură se se maturizează civilizaţia celui de Al Treilea Val, vom crea nu un om utopic care să domine cu statura sa pe toţi oamenii trecutului, nu o rasă supraumană formată numai din individualităţi ca Goethe şi Aristotel, ci, să sperăm — şi să fim mîndri dacă va fi aşa — doar o rasă şi o civilizaţie care să merite a fi numite umane.

Nu putem spera însă să ajungem acolo, nu putem spera să trecem cu bine spre o nouă civilizaţie, demnă de om, fără a lua aminte la un ultim imperativ, acela al transformării politice. Acestei perspective — terifiante şi îmbucurătoare deopotrivă — îi vom consacra paginile finale ale cărţii de faţă. Personalităţii viitorului trebuie să-i corespundă o politică a viitorului

27. Mausoleul politic

Este imposibil să fim zguduiţi simultan de revoluţii în domeniul energiei, al tehnologiei, al vieţii de familie, al rolurilor sexelor şi al comunicaţiilor la scara întregii lumi fără ca, mai devreme sau mai tîrziu, să fim confruntaţi şi cu o revoluţie politică potenţial explozivă.

Toate partidele politice din lumea industrială, toate congresele noastre, parlamentele, toţi preşedinţii şi prim-miniştrii, tribunalele şi organele administrative, întreg eşafodajul imens al birocraţiei guvernamentale — într-un cuvînt, toate

instrumentele noastre de adoptare și aplicare a deciziilor — sînt perimate și pe punctul de a fi transformate. Civilizația celui de Al Treilea Val nu poate funcționa cu o structură politică de tipul celui de Al Doilea Val.

Întocmai cum revoluționarii care au creat era industrială nu puteau guverna cu ajutorul aparatului lăsat moștenire de feudalism, așa și noi, la rîndul nostru, sîntem confruntați astăzi cu necesitatea de a inventa noi instrumente politice. Acesta este mesajul politic al celui de Al Treilea Val.

Gaura neagră

Asistăm în prezent — deși nu toată lumea își dă seama de gravitatea acestei situații — la o profundă criză nu a unui guvern sau a altuia, ci a democrației reprezentative ca atare, în toate formele ei. În toate țările la rînd, tehnologia politică a celui de Al Doilea Val scîrțîie, trosnește și se gripează în mod periculos.

În Statele Unite constatăm o paralizie cvasitotală a deciziei politice în chestiuni de importanță vitală pentru societate. La nu mai puțin de șase ani de la embargoul instituit de O.P.E.C., în ciuda loviturii de baros pe care a primit-o economia, în ciuda amenințării create de el pentru independența și chiar securitatea militară a națiunii, în ciuda interminabilelor dezbateri din Congres, în ciuda repetatelor reorganizări ale birocrației, în ciuda înflăcăratelor apeluri prezidențiale, mecanismul politic al S.U.A. continuă încă să se învîrtească neputincios in jurul propriei axe, nefiind în stare să dea la iveală ceva ce ar semăna cît de cît cu o politică coerentă în domeniul energetic.

Acest vid politic nu este însă singurul. Statele Unite nu au nici o problematică urbană, a mediului natural, a familiei sau tehnologiei, o orientare politică cuprinzătoare și inteligibilă. Și, dacă luăm aminte la ceea ce spun criticii din afară, Statele Unite nu au o linie clară nici

măcar în domeniul politicii externe. De altfel, chiar dacă asemenea orientări politice ar exista, sistemul politic american nu ar avea capacitatea de a le integra şi de a stabili priorităţile. Vidul acesta reflectă o dereglare atît de avansată a mecanismului decizional, încît preşedintele Carter, într-o cuvîntare a sa cu totul fără precedent, a fost nevoit să condamne „paralizia..., stagnarea... şi deriva" propriei sale administraţii.

Acest veritabil colaps al mecanismului decizional nu este însă monopolul unui anumit partid sau al unui anumit preşedinte. El s-a agravat continuu de la începutul anilor '60 şi reflectă probleme structurale subiacente pe care nici un preşedinte — republican sau democrat — nu le poate depăşi în cadrul actualului sistem. Aceste probleme politice au efecte destabilizante asupra altor instituţii sociale majore, cum sînt familia, şcoala şi corporaţia.

Zeci şi zeci de legi cu impact imediat asupra vieţii de familie se contrazic între ele şi se anulează, agravînd criza familiei. Sistemul educaţional a fost potopit de o avalanşă de credite pentru construcţii exact în momentul cînd populaţia şcolară a început să scadă, înregistrîndu-se astfel un adevărat dezmăţ de construcţii şcolare inutile, urmat de o penurie de fonduri pentru alte destinaţii de mare urgenţă. La rîndul lor, corporaţiile sînt silite să acţioneze într-un mediu politic atît de volatil, încît literalmente nu pot să înţeleagă de pe o zi pe alta ce aşteaptă guvernul de la ele.

Congresul S.U.A. cere întîi firmei General Motors şi altor producători de automobile să instaleze pe toate maşinile convertizoare catalitice, în interesul ocrotirii purităţii mediului. Iar după ce General Motors cheltuieşte 300 milioane de dolari cu convertizoarele şi semnează un contract pe zece ani, în valoare de 500 milioane de dolari, pentru metalele preţioase necesare fabricării lor, guvernul anunţă că automobilele cu convertizoare catalitice emit de 35

de ori mai mult acid sulfuric decît cele fără convertizoare.

În acelaşi timp un mecanism de reglementare supraambalat debitează o masă din ce în ce mai încîlcită de reguli — cîte 45 000 de pagini de noi regulamente complicate pe an. Un număr de 27 agenţii guvernamentale supraveghează aplicarea a 5 600 de regulamente federale numai pentru industria siderurgică. (Mii de alte regulamente se aplică în operaţiile extractive, de marketing şi de transport din siderurgie.) Una din firmele de frunte din industria farmaceutică, Eli Lilly, cheltuieşte mai mult timp cu completarea formularelor guvernamentale decît cu cercetările de cardiologie şi oncologie. Un singur raport întocmit de compania petrolieră Exxon, la cererea Agenţiei Federale pentru Energie, cuprinde 445 000 de pagini — echivalentul a o mie de volume !

Această complexitate greoaie împovărează puternic economia, iar reacţiile spasmodice şi dezordonate ale centrelor de decizie guvernamentale sporesc sentimentul de anarhie. Zigzagurile imprevizibile de la o zi la alta ale sistemului politic complică mult lupta pentru supravieţuire a principalelor noastre instituţii sociale.

Această destrămare a mecanismului decizional nu este, de altfel. un fenomen specific american. În Franţa, R.F. Germania, Japonia şi Marea Britanie — pentru a nu mai vorbi de Italia — se înregistrează simptome asemănătoare. Un prim-ministru japonez declara următoarele : „Se vorbeşte tot mai mult de o criză mondială a democraţiei. Sînt puse la îndoială capacitatea de a rezolva problemele sau aşa-zisa guvernabilitate a democraţiei. Şi în Japonia, democraţia parlamentară este pusă în cumpănă".

Mecanismul deciziei politice din toate aceste ţări este tot mai încordat, suprasolicitat, supraîncărcat, înecat în date inutile şi confruntat cu primejdii pînă acum necunoscute. Îi vedem, astfel, pe responsabilii politicii guvernamentale cum nu sînt în stare să adopte decizii majore şi

prioritare (sau le adoptă foarte prost), în timp ce — pe de altă parte — se agită frenetic cu elaborarea de mii de decizii minore şi de multe ori superflue.

Chiar şi atunci cînd se ajunge după multe cazne la anumite decizii importante, ele vin de obicei prea tîrziu şi rareori ating obiectivele pentru care au fost elaborate. „Am rezolvat toate problemele legislative — spune un parlamentar britanic încolţit. Am adoptat şapte legi împotriva inflaţiei. Am eliminat de nenumărate ori injustiţia. Am rezolvat problema ecologică. Fiecare problemă a fost rezolvată de nenumărate ori prin legislaţie. Dar problemele rămîn. Legislaţia nu dă rezultate".

Un comentator de televiziune american formula acelaşi sentiment altfel, folosind o analogie din recuzita trecutului : „Am actualmente impresia că naţiunea noastră e o diligenţă ai cărei cai aleargă dezlănţuiţi şi nu reacţionează defel atunci cînd vizitiul încearcă să strîngă hăţurile".

Iată de ce atîţia oameni — inclusiv dintre cei cu funcţii înalte — se simt atît de neputincioşi. Un senator american de vază îmi mărturisea odată în particular adînca sa frustrare şi sentimentul că nu poate să realizeze nimic util. O viaţă de familie ruinată, o existenţă personală în ritm frenetic, ore nesfîrşite de muncă, voiajuri precipitate, conferinţe interminabile şi o tensiune continuă... „A meritat, oare ?", se întreba el. Aceeaşi întrebare şi-o pune un parlamentar britanic, adăugînd : „Camera Comunelor este o piesă de muzeu, o relicvă !" Un înalt funcţionar de la Casa Albă mi se plîngea că pînă şi preşedintele, considerat a fi cel mai puternic om din lume, se simte neputincios. „Preşedintele are senzaţia că ţipă în receptorul unui telefon care la celălalt capăt al firului nu are pe nimeni".

Această incapacitate crescîndă de a lua decizii competente şi la momentul oportun schimbă cele mai profunde raporturi de putere din so-

cietate. În circumstanțe normale, nerevoluționare, elitele din orice societate uzează de sistemul politic pentru a-și consolida supremația și a-și promova scopurile. Puterea lor se definește prin capacitatea de a face să se întîmple anumite lucruri și de a împiedica să se întîmple altele. Aceasta presupune însă din partea lor capacitatea de a prevedea și controla evenimentele ; presupune, plastic vorbind, că atunci cînd trag de hățuri, caii se vor opri.

Or, în prezent, elitele nu mai pot să prevadă consecințele propriilor lor acțiuni. Sistemele politice prin care ele operează sînt atît de vetuste și de uzate, atît de depășite de evenimente, încît chiar și atunci cînd elitele le „controlează" îndeaproape spre propriul lor avantaj, rezultatele sînt adesea opuse celor așteptate.

Trebuie să adaug imediat că aceasta nu înseamnă că puterea pe care o pierd elitele ar fi preluată de restul societății. Nu este vorba de un transfer al puterii, ci de faptul că ea devine tot mai aleatorie, astfel încît nimeni nu știe dintr-un moment într-altul cine de ce răspunde, cine deține autoritatea reală (ca deosebită de una doar nominală) sau cît timp va dura această autoritate. În această fierbere semianarhică, la oamenii de rînd se dezvoltă un cinism amar nu numai față de propriii lor „reprezentanți", ci — ceea ce e mai grav — și față de însăși posibilitatea de a fi reprezentați.

Ca urmare, scrutinul electoral, acest „ritual de reconfirmare a încrederii" din era celui de Al Doilea Val, începe să se discrediteze. An după an, scade participarea la vot a americanilor. La alegerile prezidențiale din 1976 nu mai puțin de 46 la sută dintre alegători au rămas acasă, ceea ce înseamnă că un președinte a fost ales de către aproximativ un sfert din electorat — adică numai de către o optime din populația totală a țării. După cîțiva ani un sondaj făcut de Patrick Caddell arăta că numai 12 la sută din alegători mai credeau că votul e un lucru important.

La rîndul lor, partidele politice îşi pierd puterea de atracţie. În perioada 1960—1972 numărul „independenţilor" neafiliaţi la nici un partid a crescut în Statele Unite cu 400 la sută, anul 1972 fiind primul, de mai bine de un secol încoace, cînd numărul independenţilor a egalat pe cel al membrilor unuia din cele două mari partide.

Tendinţe asemănătoare se manifestă şi în alte părţi ale lumii. Partidul Laburist, care a guvernat Marea Britanie pînă în 1979, s-a atrofiat în aşa măsură încît se consideră norocos dacă poate revendica 100 000 de membri activi, într-o ţară cu o populaţie de 56 000 000. În Japonia, *Yomiuri Shimbun* scrie că „alegătorii au o slabă încredere în guvernele lor. Ei se simt rupţi de conducătorii lor". Un val de dezamăgire politică traversează Danemarca. Întrebat de ce, un inginer danez spunea (exprimînd opinia multora) că „politicienii par incapabili să stăvilească tendinţele actuale".

În Noua Zeelandă sentimentul de zădărnicie pe care-l produce viaţa politică l-a determinat pe un protestatar să-şi schimbe numele în Mickey Mouse şi să-şi depună candidatura sub acest nume nou. Atît de mulţi au fost cei ce i-au urmat exemplul — luîndu-şi nume ca Alice in Wonderland (Alice în Ţara Minunilor) — încît Parlamentul a votat degrabă o lege ce împiedică alegerea în funcţii a persoanelor care şi-au schimbat în mod legal numele în ultimele şase luni dinaintea alegerilor.

Faţă de conducătorii politici şi de demnitarii din guvern, cetăţenii îşi exprimă azi nu atît mînia, cît dezgustul şi dispreţul. Ei simt că sistemul politic care ar fi trebuit să servească drept cîrmă sau stabilizator într-o societate mobilă, zguduită de schimbări, este el însuşi dereglat, cuprins de vîrtej şi că treptat scapă de sub control.

Astfel, cînd un grup de politologi a întreprins la Washington o anchetă pentru a afla „cine conduce aici ?", răspunsul pe care l-au obţinut

a fost simplu şi zdrobitor. Raportul lor, publicat de American Enterprise Institute, a fost rezumat de profesorul Anthony King de la Universitatea din Essex, Marea Britanie, astfel: „Răspunsul cel mai scurt... ar fi «Nimeni. Nimeni nu deține puterea aici»".

Nu numai în Statele Unite, ci în multe din țările celui de Al Doilea Val pe care le asaltează în prezent Al Treilea Val al schimbării, se constată un tot mai mare vid al puterii, o „gaură neagră" în societate.

Armate private

E de ajuns să aruncăm o scurtă privire înapoi, spre mijlocul anilor '70, pentru a ne da seama de primejdiile inerente acestui vid de putere. În momentul acela, cînd afluxul de energie şi materii prime s-a subțiat ca urmare a embargoului impus de O.P.E.C., cînd inflația şi şomajul au început să urce vertiginos, cînd valoarea dolarului a scăzut brusc, iar Africa, Asia şi America Latină au început să ceară o nouă ordine economică, semne de patologie politică au izbucnit pe rînd în țările celui de Al Doilea Val.

În Marea Britanie, cunoscută ca liman al toleranței şi al civismului, generali în retragere au început să recruteze armate private pentru a impune ordine, iar o mişcare fascistă renăscută, The National Front, a prezentat candidaturi în circa 90 de circumscripții electorale. Puțin a lipsit să nu se ajungă pe străzile Londrei la încăierări în masă între fascişti şi extrema stîngă. În Italia, fasciştii de stînga — Brigăzile roşii — şi-au întețit atacurile armate, răpirile şi asasinatele. În Germania Occidentală, răscolită de asasinate teroriste, un *establishment* înfricoşat a adoptat cu febrilitate o serie de legi mccarthiste pentru a suprima disidența.

Ce-i drept, aceste simptome de instabilitate politică s-au atenuat pe măsură ce economiile țărilor industrializate s-au întremat parțial (şi temporar) spre sfîrşitul anilor '70. Armatele

private din Marea Britanie n-au intrat niciodată în acţiune. Brigăzile roşii, după ce l-au ucis pe Aldo Moro, par să se fi repliat un timp pentru regrupare. În Japonia s-a instalat fără violenţă un nou regim. În Statele Unite, Jimmy Carter, care a cîştigat alegerile atacînd „sistemul“ (pentru ca apoi să-l îmbrăţişeze), a reuşit să reziste „trăgînd cu dinţii“, în ciuda unui declin dezastruos al popularităţii sale.

Totuşi, aceste semne de instabilitate trebuie să ne facă să ne întrebăm dacă sistemele politice existente în ţările industrializate vor putea supravieţui unui nou val de crize. Căci crizele din deceniile al nouălea şi al zecelea vor fi probabil şi mai severe, mai distructive şi mai periculoase decît cele prin care am trecut în ultima vreme. Puţini sînt observatorii informaţi care cred că ce a fost mai rău a trecut, iar scenariile sinistre abundă.

Dacă închiderea timp de cîteva săptămîni a robinetelor de petrol iraniene a putut crea haos şi cauza violenţe la staţiile de benzină din Statele Unite, ce se va întîmpla oare — şi nu numai în S.U.A. — cînd actualii cîrmuitori ai Arabiei Saudite vor fi răsturnaţi de pe tron ? Este oare de crezut că această infimă clică de familii domnitoare, care controlează 25 la sută din rezervele mondiale de petrol, va putea rămîne indefinit la putere, în condiţiile cînd în vecinătatea lor izbucnesc războaie intermitente între Yemenul de Nord şi Yemenul de Sud şi cînd propria lor ţară este destabilizată de afluxul de petrodolari, de muncitori imigranţi şi de radicali palestinieni ? Cît de înţelept vor şti să reacţioneze politicienii traumatizaţi (inclusiv de şocul viitorului) de la Washington, Londra, Paris, Tokio sau Tel Aviv la o lovitură de stat, la o insurecţie religioasă sau la o răzvrătire revoluţionară din Riad, pentru a nu mai vorbi de un eventual sabotaj pe terenurile petrolifere de la Ghawar şi Abqaiq ?

Cum ar reacţiona aceiaşi lideri politici surmenaţi şi nervoşi, formaţi în mentalitatea celui

de Al Doilea Val, dacă, așa cum proroceşte şeicul Yamani, nişte oameni-broască ar scufunda o navă în strîmtoarea Ormuz sau ar mina apele acesteia, blocînd astfel jumătate din livrările de petrol de care depinde supravieţuirea omenirii ? Nu e deloc liniştitor să remarci, uitîndu-te pe hartă, că Iranul, care cu chiu cu vai izbuteşte să menţină legalitatea şi ordinea înăuntrul hotarelor sale, stăpîneşte unul din malurile acestui canal îngust de o importanţă strategică vitală.

Ce se va întîmpla, întreabă un alt scenariu înfricoşător, cînd Mexicul va începe cu adevărat să exploateze petrolul *său* şi se va pomeni inundat de un torent năvalnic de petropesos ? Va avea oare oligarhia lui conducătoare dorinţa şi — ceea ce e şi mai problematic — priceperea tehnică de a distribui grosul acestei noi bogăţii ţărănimii mexicane subnutrite şi ţinute de atîta timp în mizerie ? Şi va putea ea să efectueze această acţiune suficient de repede pentru a preîntîmpina ca gherila latentă de astăzi să se transforme într-un adevărat război civil chiar lîngă porţile Statelor Unite ? Iar dacă un asemenea război ar izbucni, cum ar reacţiona Washingtonul ? Şi cum ar reacţiona enorma populaţie de *chicanos* ce trăieşte în ghetourile din California de Sud şi din Texas ? Avînd în vedere confuzia ce domneşte acum în Congres şi la Casa Albă, ne putem aştepta oare măcar la decizii semiinteligente în cazul unor crize de asemenea proporţii ?

Pe plan economic, vor fi oare în stare nişte guverne ce sînt de pe acum incapabile de a stăpîni forţele macroeconomice să facă faţă unor fluctuaţii şi mai violente ale sistemului monetar internaţional sau prăbuşirii lui totale ? Acum cînd monedele sînt cu greu ţinute sub control, cînd balonul eurodevizelor continuă să se umfle nestingherit, cînd creditele la nivelul consumatorului, al corporaţiilor şi al guvernului îşi sporesc volumul, cine s-ar încumeta să prognozeze stabilitate economică pentru anii următori ? Ar

fi de ajuns o creştere violentă a inflaţiei şi a şomajului, un crah al creditului sau vreo altă catastrofă economică şi s-ar putea să vedem armate private intrînd în acţiune.

În sfîrşit, ce se va întîmpla dacă din puzderia de secte religioase ce înfloresc acum, unele îşi vor descoperi o vocaţie politică şi se vor organiza în consecinţă ? Pe măsură ce marile religii organizate se scindează sub impactul demasificator al celui de Al Treilea Val, vor apărea, probabil, armate de preoţi, pastori, predicatori şi magiştri autoînvestiţi cu aceste misiuni, unii cu un alai de adepţi politici disciplinaţi, poate chiar constituiţi în formaţii paramilitare.

Cînd este vorba de Statele Unite, nu este greu să ne imaginăm un nou partid politic, grupat în jurul lui Billy Graham (sau în jurul vreunei alte figuri asemănătoare) pe baza unui program rudimentar şi cu o puternică tentă autoritară, de tipul „lege şi ordine" sau „antiporno". Sau vreo Anita Bryant, încă necunoscută, cerînd pedeapsa cu închisoare pentru homosexuali sau pentru simpatizanţii lor. Exemple ca acestea ne dau doar o vagă idee despre extremismul politico-religios ce s-ar putea manifesta în viitor chiar şi în societăţile cele mai laice. Ne putem imagina tot felul de mişcări politico-religioase conduse de aiatolahi cu nume de Smith, Schultz sau Santini.

Nu susţin că astfel de scenarii se vor materializa cu necesitate. S-ar putea ca toate să se dovedească himerice. Dacă însă nu se materializează ele, trebuie să ne aşteptăm la izbucnirea altor crize dramatice, şi mai periculoase decît cele prin care am trecut nu demult. Şi trebuie să ne fie limpede că actuala noastră garnitură de lideri, de tipul celui de Al Doilea Val, nu este deloc pregătită pentru a le face faţă.

În fapt, dat fiind că structurile noastre politice, clădite pe premisele celui de Al Doilea

Val, sînt astăzi şi mai deteriorate decît erau în anii '70, este de presupus că guvernele vor fi mai puţin competente, mai puţin inventive şi mai puţin perspicace în abordarea crizelor din deceniile al nouălea şi al zecelea decît au fost atunci.

Aceasta ne impune să reexaminăm din temelii una din iluziile noastre politice cele mai înrădăcinte şi mai periculoase.

Complexul mesianic

Complexul mesianic este iluzia că am putea cumva să ne salvăm schimbînd bărbatul (sau femeia) care ne conduce.

Observîndu-i pe politicienii celui de Al Doilea Val cum se bîlbîie şi se împleticesc năuci în faţa problemelor pe care le generează înaintarea celui de Al Treilea Val, milioane de oameni, îmboldiţi şi de presă, au ajuns la o explicaţie unică, simplă şi uşor de înţeles a tuturor relelor de care avem parte : „falimentul celor ce ne conduc". De-ar fi să apară la orizontul politic un Mesia, să le pună iar pe toate la locul lor !

Pînă şi oamenii cei mai bine intenţionaţi, văzînd cum se năruie universul ce le era familiar, cum mediul în care trăiesc devine mai imprevizibil, şi simţind tot mai mult nevoia de ordine, structură şi previzibilitate, încep să dorească un conducător puternic, dominator. Aşa se face că auzim astăzi „un strigăt formidabil, ce se înalţă ca urletul a nenumăraţi cîini la stele, chemînd pe cineva sau ceva să preia comanda", cum scria Ortega y Gasset în anii '30, cînd Hitler era în ascensiune.

În Statele Unite se aud critici violente la adresa preşedintelui, pentru „lipsa capacităţii de conducere". În Marea Britanie, Margaret Thatcher cîştigă alegerile pentru că oferă cel puţin iluzia de a fi „Doamna de Fier".

La începutul unui deceniu pîndit de primejdii, vocile care cer „conducere“ răsună într-un moment cînd forţe tenebroase demult date uitării încep să-şi înalţe capul printre noi. *The New York Times* scrie că în Franţa „după mai bine de trei decenii de hibernare, grupuri de dreapta mici dar influente caută din nou să se propulseze în prim-planul vieţii intelectuale, afişînd teorii asupra rasei, biologiei şi elitismului politic discreditate de înfrîngerea fascismului în cel de-al doilea război mondial“.

Aceste grupări violent antiamericane şi care perorează pe tema supremaţiei rasiale ariene şi-au găsit o tribună publicistică importantă în *Le Figaro Magazine*. Exponenţii lor susţin că rasele se nasc inegale şi că politica socială trebuie să le menţină aşa. Argumentarea este garnisită cu trimiteri la E. O. Wilson şi Arthur Jensen, pentru a da o tentă pretins ştiinţifică orientării lor virulent antidemocratice.

La celălalt capăt al lumii, în Japonia, soţia mea şi cu mine am avut nu demult prilejul ca în timpul unui masiv blocaj de circulaţie să asistăm la defilarea lentă a unui şir de autocamioane pline de inşi vînjoşi în uniforme şi căşti, care cîntau şi-şi agitau pumnii spre cer, protestînd împotriva nu ştiu cărei decizii guvernamentale. Prietenii noştri japonezi ne-au explicat că aceste imitaţii ale trupelor de asalt au legături cu bandele de *yakuza*, un fel de mafie japoneză, şi că sînt finanţate de anumite personalităţi politice puternice care doresc o revenire la autoritarismul antebelic.

Fiecare din aceste fenomene îşi are pandantul său „de stînga“ — bande teroriste ce rostesc sloganuri de democraţie, dar sînt gata să impună societăţii propria lor variantă de conducere totalitară făcînd uz de bombe cu plastic.

În Statele Unite, pe lîngă alte simptome neliniştitoare, se constată recrudescenţa unui rasism insolent. Începînd din 1978, Ku Klux

Klan-ul intră iar în acţiune : cruci arse în Atlanta ; primăria din Decatur, Alabama, incendiată de indivizi înarmaţi ; focuri de armă trase asupra bisericilor frecventate de negri şi asupra unei sinagogi în Jackson, Mississippi ; şi alte semne de reluare a activităţilor sale într-un număr de douăzeci şi unu de state, din California pînă în Connecticut. În Carolina de Nord, oameni ai Klanului, care sînt totodată nazişti declaraţi, au ucis cinci militanţi de stînga anti-Klan.

Pe scurt, apelurile la o „conducere mai fermă“ coincid cu recrudescenţa unor grupuri flagrant autoritare care speră să tragă profit din destrămarea guvernămîntului reprezentativ. Se constată o apropiere periculoasă între chibrit şi pulbere.

Această revendicare din ce în ce mai insistentă a unei conduceri de mînă forte se bazează pe trei idei greşite, dintre care prima este mitul eficacităţii regimurilor autoritare. Puţine idei se bucură de atîta trecere ca aceea că dictatorii, dacă nu altceva, măcar „fac ca trenurile să sosească la timp“. În prezent atîtea instituţii funcţionează prost şi totul e atît de imprevizibil, încît milioane de oameni ar fi gata să renunţe la o parte din libertate (din libertatea altora, de preferinţă), dacă în felul acesta li s-ar asigura mersul fără greş al trenurilor economice, politice şi sociale.

Fapt este însă că stilul forte de conducere — şi chiar totalitarismul — are prea puţin de-a face cu eficienţa.

Chiar Germania nazistă, care a acţionat cu o prodigioasă eficienţă în omorîrea polonezilor, ruşilor, evreilor şi a altor „nearieni“, în alte privinţe numai eficientă n-a fost. Raymond Fletcher, membru al Parlamentului britanic, care şi-a făcut studiile în Germania şi a rămas un fin observator al condiţiilor sociale din această ţară, ne reaminteşte nişte realităţi uitate :

„Lumea a rămas cu ideea că Germania nazistă a fost un model de eficienţă. De fapt, Marea Britanie a fost mai bine organizată pentru război decît nemţii. În regiunea Ruhr naziştii au continuat să fabrice tancuri şi care blindate mult timp după ce rămăseseră fără mijloacele de transport feroviar necesare pentru a le duce la destinaţie. Pe savanţi i-au folosit foarte prost. Ineficienţa a făcut ca din cele 16 000 invenţii de interes militar făcute în timpul războiului, puţine să intre efectiv în producţie. Serviciile de spionaj naziste au sfîrşit prin a se spiona ele între ele, pe cînd cele britanice au funcţionat admirabil. În timp ce britanicii au cerut populaţiei civile să adune şi să predea garduri de fier şi crătiţi pentru sprijinirea efortului de război, nemţii au continuat să producă bunuri de lux. În timp ce britanicii au început din timp recrutarea femeilor, nemţii n-au făcut-o. Ideea că cel de-al treilea Reich a fost un exemplu de eficienţă militară sau industrială este un mit caraghios".

Este nevoie, cum vom vedea, de mai mult decît o conducere forte pentru ca trenurile să circule bine.

Cea de-a doua eroare fatală pe care o comit cei ce pledează pentru o conducere de mînă forte este supoziţia tacită că un stil de conducere care a dat rezultate în trecut va da rezultate şi în prezent sau în viitor. Cînd reflectăm la problemele conducerii, mereu apelăm la figuri din trecut — Roosevelt, Churchill, de Gaulle. Dar în civilizaţii diferite este nevoie de calităţi de conducător foarte diferite, şi ceea ce înseamnă vigoare în una, în alta poate să însemne şi slăbiciune dezastruoasă.

În timpul civilizaţiei Primului Val, care avea o bază rurală, autoritatea deriva din naştere, nu din înfăptuiri. Un monarh avea nevoie doar de cîteva înzestrări practice : de priceperea de a conduce o oaste în luptă, de isteţimea de a-i învrăjbi pe baronii săi între ei, de dibăcia de a încheia o căsătorie avantajoasă. Cultura şi ca-

pacitatea de a gîndi abstract nu se numărau printre aceste cerințe de căpetenie. De asemenea, domnitorul era îndeobște liber să exercite marea sa autoritate personală în modul cel mai capricios, ba chiar excentric, fără a fi stînjenit de Constituție, de vreun corp legislativ sau de opinia publică. Nu avea nevoie de aprobare decît cel mult din partea unei mici coterii de nobili, lorzi și demnitari ecleziastici. Conducătorul capabil să-și asigure acest sprijin era „puternic".

Prin contrast, conducătorul din timpul celui de Al Doilea Val mînuia o putere impersonală și din ce în ce mai abstractă. El avea de luat mult mai multe decizii în domenii incomparabil mai variate, de la manipularea mijloacelor de informare pînă la gestiunea macroeconomică. Deciziile lui, pentru a fi executate, trebuiau să treacă printr-un întreg lanț de organizații și organisme aflate în complexe raporturi reciproce pe care el le cunoștea și le orchestra. Acest conducător trebuia să fie instruit și capabil de a raționa abstract. În locul unui număr mic de vasali, el trebuia să manipuleze o gamă complicată de elite și subelite. În plus, autoritatea sa — chiar dacă era un dictator totalitar — era cel puțin nominal îngrădită de Constituție, de precedentul juridic, de revendicările partidelor politice și de forța opiniei de masă.

Ținînd seama de aceste disparități, chiar și cel mai „puternic" conducător din Primul Val, dacă ar fi nimerit într-un cadru politic caracteristic celui de Al Doilea Val, ar fi părut mai slab, mai descumpănit, mai bizar și mai incapabil chiar și decît cel mai „slab" conducător din noua eră.

Tot așa astăzi, cînd ne îndreptăm vertiginos spre un nou stadiu al civilizației, Roosevelt, Churchill, de Gaulle, Adenauer (și să nu-l omitem nici pe Stalin) — conducătorii „puternici" ai societăților industrializate — ar arăta la fel de nelalocul lor și la fel de neajutorați ca re-

gele Ludovic Nebunul la Casa Albă. A căuta astăzi conducători cu ton tranşant, cu bărbia voluntară, cu opinii obstinat personale — fie că-i cheamă Kennedy, Connally sau Reagan, Chirac sau Thatcher — n-ar însemna decît a te lăsa cotropit de nostalgie şi a tînji după o figură paternă sau maternă bazată pe presupoziţii perimate. Fiindcă „slăbiciunea“ conducătorilor de astăzi este mai puţin reflexul unor ecuaţii personale şi mai mult o consecinţă a falimentului instituţiilor de care depinde puterea lor.

De fapt, ceea ce pare a fi „slăbiciunea“ lor este tocmai rezultatul „puterii“ lor sporite. Astfel, pe măsură ce Al Treilea Val continuă să transforme societatea, ridicînd-o la un nivel mult mai înalt de diversitate şi complexitate, toţi conducătorii devin dependenţi, în adoptarea şi înfăptuirea deciziilor, de ajutorul unui număr din ce în ce mai mare de oameni. Cu cît sînt mai puternice instrumentele de care dispune un conducător — avioane supersonice, arme nucleare, computere, telecomunicaţii — cu atît devine el mai dependent, nicidecum mai independent.

Este aici o relaţie indestructibilă, deoarece reflectă complexitatea crescîndă pe care se bazează astăzi puterea. Aşa se face că preşedintele american, stînd lîngă butonul nuclear ce-i dă puterea de a pulveriza Planeta, se poate simţi totuşi neputincios, ca şi cum n-ar fi nimeni „la celălalt capăt al firului său de telefon“. Puterea şi neputinţa sînt cele două feţe ale aceleiaşi plăci semiconductoare.

Din aceste motive, civilizaţia în formare a celui de Al Treilea Val reclamă un tip de conducere cu totul nou. Nu este încă întru totul clar ce calităţi ar trebui să aibă conducătorii celui de Al Treilea Val. S-ar putea să descoperim că puterea unui conducător rezidă nu în voinţa sa imperativă, ci tocmai în capacitatea sa de a-şi pleca urechea la opiniile altora ; nu în forţa brută, ci în imaginaţie ; nu în megaloma-

nie, ci în recunoașterea limitelor firești ale conducerii în această lume nouă.

Se prea poate ca liderii de mîine să aibă de-a face cu o societate mult mai descentralizată și mai participativă, cu o societate și mai diversificată decît este cea actuală. Ei nu vor mai fi niciodată alfa și omega pentru popoarele lor. Putem spune chiar că este improbabil ca un singur om să întrunească vreodată toate calitățile care se vor cere unui conducător. E foarte posibil ca funcțiile de conducere să fie mai temporare, mai colegiale și mai consensuale.

Într-un inteligent comentariu publicat în *The Guardian*, Jill Tweedie a sesizat bine această schimbare. „E ușor să-l critici... pe Carter“ scria el. „Poate că a fost (este ?) un om slab și oscilant... Dar este posibil, tot așa... ca marele păcat al lui Jimmy Carter să nu fie decît recunoașterea tacită de către el a faptului că, pe măsură ce globul pămîntesc devine mai mic, problemele... devin atît de generale, de fundamentale și de interdependente, încît nu mai pot fi rezolvate, ca problemele de altădată, prin inițiativa unui singur om sau a unui singur guvern“. Pe scurt, sugerează el, ne îndreptăm pe dibuite spre un nou tip de conducător nu pentru că cineva gîndește că așa e bine, ci pentru că ne-o impune natura problemelor. Omul forte de ieri s-ar putea dovedi mîine un nevolnic slăbănog.

Fie că se va întîmpla sau nu așa, ideea că este nevoie de un Mesia politic care să ne salveze de la dezastru comportă și un al treilea viciu, și mai grav. Într-adevăr, această idee pornește de la premisa că miezul problemei privește personalitatea conducătorului. Or, nu este așa ! Chiar dacă am avea în posturile de conducere sfinți, genii și eroi, tot nu ne-ar ocoli criza agonică a guvernării reprezentative, adică a tehnologiei politice din era celui de Al Doilea Val.

Dacă totul s-ar rezuma doar la dificultatea de a alege „cel mai bun conducător“, problema care ne frămîntă ar putea fi soluționată în cadrul sistemului politic existent. Adevărul e însă că ea are implicații mult mai profunde. S-o spunem de-a dreptul : conducătorii — chiar și „cei mai buni“ — sînt neputincioși pentru că instituțiile prin intermediul cărora trebuie să acționeze sînt perimate.

În primul rînd, structurile noastre politice și guvernamentale au fost concepute într-o epocă în care statul național abia intra în drepturile sale. Fiecare guvern putea să ia decizii mai mult sau mai puțin independente. Astăzi, după cum am văzut, lucrul acesta nu mai este posibil.

Franța construiește o uzină de retratare a deșeurilor nucleare la La Hague (care e mai aproape de Londra decît reactorul britanic de la Windscale), într-un loc de unde, dacă s-ar înregistra scăpări de pulberi sau gaze radioactive, acestea ar fi duse de vînt spre Marea Britanie. O maree de petrol din Golful Mexicului pune în pericol coasta Texasului pe o distanță de 500 de mile. Iar dacă Arabia Saudită sau Libia își sporesc sau își reduc producția de petrol, aceasta are efecte imediate sau mai îndepărtate asupra ecologiei multor țări.

În această textură densă de interdependențe, indiferent ce retorică folosesc sau ce fel de săbii agită, liderii naționali au pierdut mult din eficiența de altădată. Deciziile lor declanșează de regulă repercusiuni costisitoare indezirabile și adesea primejdioase atît la nivel planetar, cît și pe plan local. Însăși scara la care se exercită guvernarea, precum și modul în care este distribuită autoritatea decizională sînt teribil de inadecvate lumii contemporane.

Acesta, totuși, nu este decît unul din motivele desuetudinii structurilor politice existente.

Instituţiile noastre politice reflectă şi o organizare perimată a cunoaşterii. Orice guvern e format din ministere sau departamente profilate pe domenii delimitate cum sînt finanţele, afacerile externe, apărarea, agricultura, comerţul, serviciile poştale sau transportul. Congresul Statelor Unite şi celelalte corpuri legislative au şi ele comisii specializate ce se ocupă de cîte unul din aceste domenii. Ceea ce însă nu poate să rezolve nici un guvern, oricît de centralizat şi autoritar, din era celui de Al Doilea Val este problema integrării activităţii tuturor acestor unităţi, astfel încît ele să înfăptuiască programe sistematice, multilaterale, în loc să producă doar un talmeş-balmeş de efecte contradictorii, ce se anihilează reciproc.

Dacă trebuia să învăţăm ceva din istoria ultimelor cîtorva decenii, este tocmai ideea strînsei împletiri a diferitelor domenii, astfel încît, de pildă, energia afectează economia, care, la rîndul ei, afectează sănătatea, aceasta, la rîndul său, învăţămîntul, munca, viaţa de familie şi o mie de alte lucruri. Încercarea de a delimita net problemele şi de a le trata izolat una de alta — ea însăşi un produs al mentalităţii industriale — duce inevitabil la confuzie şi dezastru. Or, structura organizatorică a guvernelor reflectă tocmai un asemenea mod de abordare a realităţii, caracteristic celui de Al Doilea Val.

Această structură anacronică duce la interminabile conflicte jurisdicţionale, la externalizarea costurilor (fiecare organism căutînd să-şi rezolve propriile probleme pe spezele altora), şi la efecte secundare negative. Iată de ce orice încercare a unui guvern de a rezolva o problemă duce la o erupţie de noi probleme, deseori mai gravă decît cea iniţială.

De regulă, guvernele încearcă să rezolve problema interconexiunilor dintre domenii ducînd mai departe centralizarea, desemnînd cîte un „ţar" care să descîlcească hăţişul birocratic.

Acesta operează schimbări, fără a lua seama la efectele lor secundare distructive, sau multiplică el însuşi în aşa măsură verigile birocratice, încît nu peste multă vreme este detronat. Fiindcă centralizarea puterii nu mai dă rezultate. O altă măsură ce se ia în disperare de cauză constă în crearea de nenumărate comitete interdepartamentale însărcinate cu coordonarea şi revizuirea deciziilor. Rezultatul însă nu este decît apariţia unui nou rînd de filtre şi filiere prin care trebuie să treacă deciziile, adică o şi mai mare complicare a labirintului birocratic. Guvernele şi structurile politice pe care le avem astăzi sînt perimate pentru că privesc lumea prin ochelarii celui de Al Doilea Val.

Ceea ce, la rîndul său, agravează o altă problemă.

Accelerarea procesului decizional

Guvernele şi instituţiile parlamentare ale celui de Al Doilea Val au fost concepute pentru adoptarea deciziilor fără grabă, în pas cu o lume în care era nevoie de o săptămînă pentru ca un mesaj să ajungă de la Boston sau New York la Philadelphia. Astăzi însă, dacă un aiatolah reţine ostatici la Teheran sau strănută la Qom, conducătorii de la Washington, Moscova, Paris sau Londra trebuie uneori să reacţioneze cu decizii în cîteva minute. Din pricina vitezei ameţitoare a schimbărilor, guvernele şi politicienii sînt adesea luaţi prin surprindere, ceea ce sporeşte sentimentul lor de neputinţă şi de confuzie. „Nu sînt decît trei luni — scrie *Advertising Age* — de cînd Casa Albă îi sfătuia pe consumatori să chibzuiască bine înainte de a-şi cheltui dolarii. Acum, dimpotrivă, face tot ce-i stă în putinţă pentru a-i convinge să nu se mai codească la cumpărat". Experţii au prevăzut escaladarea preţurilor la petrol, comentează revista germană de politică externă *Aussenpolitik*, „ nu însă şi viteza cu care aveau să evolueze evenimentele". Recesiunea din 1974—1975 i-a

stupefiat pe conducătorii politici din S.U.A. „prin viteza şi brutalitatea ei“, citim în *Fortune*.

Schimbarea socială se accelerează şi ea, sporind presiunile cărora trebuie să le facă faţă cei ce adoptă deciziile politice. *Business Week* declară că în Statele Unite „cît timp migraţia industriei şi a populaţiei s-a desfăşurat treptat... ea a contribuit la unificarea naţiunii. În ultimii cinci ani, însă, procesul a dobîndit o asemenea amploare, încît nu mai încape în cadrul instituţiilor politice existente“.

S-au accelerat chiar şi carierele politicienilor, luîndu-i adesea prin surprindere. În 1970 Margaret Thatcher profetiza că nu va apuca să vadă pînă la sfîrşitul vieţii sale vreo femeie numită într-un post de mare răspundere din guvernul britanic. După numai nouă ani a devenit ea însăşi prim-ministru.

În Statele Unite, în numai cîteva luni Jimmy Who ?* s-a pomenit la Casa Albă. Ba mai mult. Un nou preşedinte nu-şi preia funcţia, de obicei, decît în luna ianuarie de după alegeri ; Carter însă a devenit preşedinte de facto imediat. El, şi nu preşedintele de pînă atunci, Ford, a fost asaltat cu întrebări în legătură cu Orientul Mijlociu, cu criza energetică şi cu alte probleme, şi aceasta aproape înainte de a se fi terminat numărătoarea voturilor. Ford a fost, practic, dat uitării într-o clipă, deoarece timpul politic este acum prea comprimat, viteza istoriei este prea mare pentru a mai îngădui zăbava de altădată.

S-a scurtat şi „luna de miere“ cu presa, de care se bucura odinioară preşedintele nou-ales. Carter a fost atacat încă înainte de instalarea sa oficială în legătură cu componenţa cabinetului şi a fost silit să revină asupra numirii directorului C.I.A. Mai tîrziu, cînd noul preşedinte nu ajunsese încă la jumătatea mandatului său, subtilul comentator politic Richard Reeves îi

---

* „Jimmy-şi-mai-cum ?“, poreclă glumeaţă, legată de faptul că Jimmy Carter era puţin cunoscut atunci cînd a fost desemnat candidat pentru preşedinţia S.U.A. — *Nota trad.*

prevedea deja o carieră scurtă, deoarece „comunicaţiile instantanee au comprimat timpul într-o asemenea măsură, încît o preşedinţie de patru ani produce astăzi mai multe evenimente, mai multe dificultăţi şi mai multă informaţie decît producea în trecut una de opt ani".

Acest ritm frenetic al vieţii politice, care reflectă accelerarea generală a schimbării, intensifică actualul declin politic şi guvernamental. Exprimîndu-ne în termeni simpli, conducătorii noştri, nevoiţi să lucreze cu ajutorul unor instituţii din Al Doilea Val, concepute pentru o societate mai lentă, nu pot elabora decizii inteligente cu promptitudinea pe care o impun evenimentele. Deciziile ori vin cu întîrziere, ori lasă locul indeciziei.

Iată, de pildă, ce scrie profesorul Robert Skidelsky de la School for Advanced International Studies a Universităţii Johns Hopkins: „Politica fiscală a devenit practic inaplicabilă deoarece chiar şi atunci cînd există o majoritate, durează prea mult pînă cînd măsurile necesare sînt trecute prin Congres". Şi să mai precizăm că aceste cuvinte au fost scrise în 1974, adică mult înainte ca impasul energetic al Americii să fi intrat în al şaselea an al său interminabil.

Accelerarea schimbării a depăşit capacitatea decizională a instituţiilor noastre, ceea ce face ca structurile politice actuale să fie perimate indiferent de ideologiile de partid şi de cine se află la cîrmă. Aceste instituţii sînt inadecvate nu numai în privinţa dimensionării şi a structurii lor, ci şi în privinţa vitezei cu care lucrează. Dar nici cu aceasta n-am spus încă totul.

Destrămarea consensului

Dacă Al Doilea Val a generat o societate de masă, Al Treilea Val ne demasifică, purtînd întregul sistem social spre un nivel mult mai înalt de diversitate şi complexitate. Acest proces revoluţionar, care se aseamănă pregnant cu dife-

rențierea biologică asociată evoluției, ne ajută în explicarea unuia din fenomenele politice știute de toată lumea — destrămarea consensului.

De la un capăt la altul al lumii industrializate oamenii politici se plîng de dispariția „scopului național", de absența vechiului și bunului „spirit de la Dunkerque", de erodarea „unității naționale" și de neașteptata și deconcertanta proliferare a unor puternice grupuri disidente. Expresia cel mai des auzită la Washington în vremea din urmă este *single issue group,* prin care sînt desemnate miile de organizații politice constituite de obicei în jurul cîte unei singure probleme, pe care fiecare din ele o consideră presantă : avorturile, controlul vînzării armelor de foc, drepturile homosexualilor, *busing*-ul școlar *, energia nucleară etc. Aceste interese sînt atît de diversificate și la nivelul național și la cel local, încît politicienii și înalții funcționari din aparatul de stat nu le pot urmări.

Proprietarii de rulote se organizează pentru a impune modificări în zonarea terenurilor. Fermierii luptă împotriva liniilor de înaltă tensiune. Pensionarii se mobilizează împotriva taxelor școlare. Feministele, *chicanos, strip-miners* ** și *anti-strip miners* se organizează, ca de altfel și părinții celibatari și militanții antiporno. O revistă din Vestul Mijlociu aducea chiar la cunoștință formarea unei organizații a „naziștilor homosexuali", care trebuie că-i incomodează atît pe naziștii heterosexuali cît și pe cetățenii încadrați în Gay Liberation Movement.

În același timp organizații de masă naționale întîmpină dificultăți în a-și păstra coeziunea. Un participant la o conferință a organizațiilor voluntare spunea că „bisericile locale nu mai dau ascultare conducerilor naționale". Un ex-

* Sistem de transport între domiciliu și școală menit să favorizeze apropierea rasială a elevilor. — *Nota trad.*

** *Strip-mine* = exploatare minieră de suprafață. — *Nota trad.*

pert în probleme sindicale informa că în loc să urmeze o linie politică unitară dată de AFL—CIO, sindicatele afiliate lansează din ce în ce mai mult campanii proprii, pentru propriile lor obiective.

Nu numai că electoratul se fărîmițează, dar și grupurile disidente sînt tot mai efemere: apar, dispar, se perindă din ce în ce mai rapid și formează un flux în necontenită fierbere, greu de analizat. „În Canada — declară un funcționar guvernamental — estimăm în prezent durata de viață a noilor organizații voluntare la 6—8 luni. Sînt tot mai multe grupuri și tot mai efemere". În felul acesta, acțiunea combinată a accelerării și a diversității creează un corp politic de un fel cu totul nou.

Din pricina acestor schimbări devin desuete și ideile noastre despre coalițiile politice, alianțe sau fronturi unite. În timpul celui de Al Doilea Val un lider putea să strîngă în jurul său cinci-șase blocuri mari, cum a făcut Roosevelt în 1932, și să conteze că această coaliție va rămîne sudată mulți ani de zile. Astăzi trebuie reunite sute, chiar mii de grupuri de interese, mici și efemere, iar coaliția lor se va dovedi și ea efemeră. Uneori s-ar putea să dureze numai pînă la alegerea unui președinte, destrămîndu-se a doua zi după alegeri și lăsîndu-l pe președinte fără un sprijin de masă în realizarea programelor sale.

Această demasificare a vieții politice, care reflectă toate tendințele profunde despre care am discutat, din domeniul tehnologiei, al producției, al comunicațiilor și al culturii, șubrezește și mai mult capacitatea oamenilor politici de a adopta decizii de importanță vitală. Obișnuiți să manevreze cu un electorat format din cîteva blocuri bine delimitate și organizate, ei se văd acum dintr-o dată asediați. Din toate părțile, nenumărate grupări noi, cu organizare fluidă, cer simultan să se acorde atenție unor nevoi reale, dar înguste și puțin cunoscute.

Cu fiecare sac de poştă şi cu fiecare curier, pe sub uşi şi pe deasupra lor, prin orice crăpătură, curg spre adunările legislative şi spre organele administrative torente de revendicări specializate. Această masă enormă de revendicări nu lasă timp pentru deliberare. În plus, dat fiind că societatea se schimbă în ritm rapid şi că o decizie, decît să fie luată cu întîrziere, e mai bine să nu fie luată deloc, toată lumea cere să i se răspundă pe loc. Ca urmare, Congresul e atît de solicitat, încît — după cum spune N.Y. Mineta, membru democrat al Camerei Reprezentanţilor din partea Californiei —, „băieţii se întîlnesc val-vîrtej. Nu mai e chip să stai şi să gîndeşti coerent".

Împrejurările diferă de la ţară la ţară. Ceea ce *nu* diferă este provocarea revoluţionară aruncată de Al Treilea Val instituţiilor perimate ale celui de Al Doilea Val, care sînt prea lente pentru a putea merge în pas cu schimbările şi prea nediferenţiate pentru a face faţă gradului actual de diversitate socială şi politică. Fiind concepute pentru o societate mult mai lentă şi mai simplă, instituţiile noastre şchiopătează şi merg în contratimp. Şi situaţia nu poate fi schimbată prin simple remanieri ale regulilor. Pentru că este în joc postulatul cel mai fundamental al teoriei politice a celui de Al Doilea Val : conceptul de reprezentare.

Astfel, deşi sistemele noastre se bazează teoretic pe principiul majorităţii, creşterea diversităţii poate duce la imposibilitatea formării unei majorităţi chiar şi în probleme de importanţă crucială pentru supravieţuirea noastră. Această disoluţie a consensului înseamnă, la rîndul său, că tot mai multe guverne sînt guverne *minoritare*, bazate pe coaliţii flotante şi precare.

Această absenţă a majorităţii face să sune comic retorica democratică tradiţională. Ea ne obligă să ne întrebăm dacă, în condiţiile acţiunii convergente a vitezei schimbărilor şi a diversităţii, vreo circumscripţie electorală mai poate fi „reprezentată". Într-o societate industrială de

masă, unde oamenii şi nevoile lor se caracterizau prin uniformitate şi stabilitate, consensul era un lucru realizabil. Pe cînd într-o societate demasificată ne lipseşte un scop comun nu numai la nivel naţional, ci şi la nivel regional şi chiar municipal. Diversitatea în cadrul fiecărei circumscripţii electorale, fie că vorbim de Franţa, Japonia sau Suedia, este atît de mare, încît „reprezentanţii" aleşi nu pot pretinde cu îndreptăţire de a fi mandatarii unui consens. Ei nu pot reprezenta voinţa generală, pentru simplul motiv că aşa ceva nu există. Ce se întîmplă, în aceste condiţii, cu însuşi conceptul de „democraţie reprezentativă" ?

A pune această întrebare nu înseamnă a ataca democraţia. (Vom vedea puţin mai încolo cum Al Treilea Val deschide calea spre o democraţie mai bogată şi mai largă.) Un lucru este însă cît se poate de evident : nu numai instituţiile celui de Al Doilea Val sînt învechite, ci şi principiile înseşi pe care s-au întemeiat.

Croită la dimensiuni nepotrivite, incapabilă să facă faţă în mod adecvat problemelor transnaţionale, incapabilă să facă faţă problemelor interrelate, incapabilă să meargă în pas cu ritmul schimbărilor, incapabilă să se adapteze diversităţii din ce în ce mai mari, tehnologia politică a erei industriale, covîrşită de solicitări şi perimată, se destramă sub ochii noştri.

Implozia decizională

Incompetenţa crasă a deciziilor politice şi guvernamentale de astăzi se explică nu prin aceea că am fi, chipurile, „lipsiţi de o conducere", ci prin faptul că trebuie adoptate prea multe decizii, într-un timp prea scurt, asupra prea multor probleme stranii şi deconcertante. Instituţiile noastre sînt zguduite de o implozie decizională.

Pentru că lucrăm cu o tehnologie politică învechită, capacitatea noastră decizională la nivel guvernamental se deteriorează rapid. „Cînd toate deciziile trebuiau luate la Casa Albă

— scria William Shawcross în revista *Harper's*, discutînd despre politica Nixon—Kissinger în problema kampuchiană — nu a fost timp ca fiecare să fie chibzuită pînă la capăt". Casa Albă este, într-adevăr, atît de presată cu adoptarea deciziilor — în toate chestiunile, de la poluarea atmosferei, costurile de spitalizare şi energia nucleară, pînă la interzicerea jucăriilor periculoase (!) — încît un consilier prezidenţial îmi mărturisea odată : „Aici suferim cu toţii de şocul viitorului !".

Nici organele executive nu stau cu mult mai bine. Toate departamentele gem sub o povară decizională din ce în ce mai mare. Fiecare se vede silit să vegheze la aplicarea a nenumărate regulamente şi să adopte zilnic o mulţime de decizii, sub presiunea enormă a schimbărilor rapide.

Astfel, o cercetare recentă asupra fundaţiei U.S. National Endowment for the Arts a constatat că consiliul acesteia consacră exact patru minute şi jumătate examinării fiecărui grup de cereri de burse. „Numărul cererilor... — se arată în raport — a întrecut cu mult capacitatea N.E.A. de a adopta decizii de calitate".

Există puţine studii bune asupra acestui blocaj decizional. Unul dintre cele mai bune este analiza făcută de Trevor Ambrister cu privire la incidentul *Pueblo* din 1968, cînd nord-coreenii au capturat o navă de spionaj a S.U.A. şi a urmat o înfruntare periculoasă între cele două ţări. Ambrister crede că funcţionarul de la Pentagon care „a evaluat riscurile" misiunii *Pueblo* şi a aprobat-o, a avut la dispoziţie numai cîteva ore pentru a face „evaluarea de risc" la 76 misiuni militare diferite avute în vedere. Ulterior funcţionarul a refuzat să estimeze cît timp a lucrat efectiv la analiza misiunii *Pueblo*. Un funcţionar de la Defense Intelligence Agency, citat de Ambrister, a dat însă următoarea explicaţie revelatoare : „Probabil că... cel în cauză s-a pomenit într-o dimineaţă la ora nouă cu dosarul pe birou şi cu dispoziţia ca pînă la prînz să-l înapo-

ieze. Dosarul este de mărimea unui catalog Sears, Roebuck *. N-ar fi avut timpul fizic necesar pentru a studia în detaliu fiecare misiune". Sub presiunea timpului, totuşi, riscul cu misiunea *Pueblo* a fost apreciat ca „minim". Dacă spusele agentului D.I.A. sînt exacte, examinarea fiecăreia din misiunile militare evaluate în acea dimineaţă a durat în medie mai puţin de două minute şi jumătate. Nu-i de mirare că lucrurile merg prost.

Funcţionarii de la Pentagon, de exemplu, au pierdut urma unei sume de 30 miliarde dolari reprezentînd comenzi de armament primite din străinătate şi nimeni nu ştie dacă este vorba de o uriaşă eroare de contabilitate, ori nu s-au încasat integral sumele datorate de cumpărători, ori dacă nu cumva banii au fost cheltuiţi integral pentru alte lucruri. Această încurcătură cu atîtea miliarde de dolari comportă „un pericol potenţial pe care l-aş asemui cu un tun desprins de postament şi care se rostogoleşte încoace şi încolo pe puntea vasului" — spune un inspector financiar de la Ministerul Apărării. Şi adaugă : „Ceea ce e mai rău este că nu cunoaştem de fapt amploarea [acestei confuzii]. Vom avea probabil nevoie de vreo cinci ani pînă să-i dăm de cap". Iar dacă Pentagonul, cu toate computerele şi sistemele sale de informaţie perfecţionate, a ajuns prea mare şi prea complex pentru a putea să funcţioneze cum trebuie, ce să mai spunem despre întreg aparatul guvernamental ?

Vechile instituţii decizionale reflectă din ce în ce mai mult confuzia ce domneşte în jur. Unul din consilierii lui Carter, Stuart Eizenstat, vorbeşte despre „fragmentarea societăţii în grupuri de interese" şi, legat de aceasta, de „fragmentarea autorităţii Congresului în subgrupuri". În această nouă situaţie, un preşedinte

* Cel mai mare magazin cu vînzări prin corespondenţă din Statele Unite, catalogul său cuprinzînd mii de pagini. — *Nota trad.*

nu mai poate să impună cu uşurinţă voinţa sa Congresului.

Odinioară preşedintele în funcţie putea să cadă la înţelegere cu cinci-şase preşedinţi de comisii mai vîrstnici şi mai influenţi, bazîndu-se pe ei în obţinerea voturilor necesare pentru aprobarea programului său legislativ. În prezent, preşedinţii de comisii nu mai pot dispune de voturile membrilor mai tineri ai Congresului, întocmai cum AFL—CIO sau Biserica catolică nu pot să dirijeze voturile membrilor lor. Oricît de regretabil ar putea să pară lucrul acesta celor care tînjesc după trecut sau preşedinţilor încolţiţi, oamenii — inclusiv unii membri ai Congresului — ţin mai mult la propriile lor păreri şi sînt mai puţin obedienţi faţă de ordinele altora. Toate acestea împiedică însă Congresul, aşa cum este el structurat în prezent, să acorde vreunei probleme o atenţie susţinută şi să reacţioneze prompt la nevoile naţiunii.

Referindu-se la „agenda frenetică“ a Congresului, un raport întocmit de Comitetul de prospectivă al Congresului rezumă pregnant situaţia: „Complexitatea mereu mai mare [a problemelor] şi crizele ce se succed fulgerător, după cum se vede din faptul că într-o singură săptămînă au fost puse la vot aprovizionarea cu carburanţi, Rhodesia, Canalul Panama, un nou minister al învăţămîntului, controlul alimentelor, creditarea proiectului AMTRAK, îndepărtarea deşeurilor solide şi protejarea speciilor aflate în pericol, transformă Congresul, care era pe vremuri un centru de dezbateri atente şi aprofundate,... într-un obiect al batjocurii pentru naţiune“.

Evident, procesele politice diferă de la o ţară industrială la alta, dar în toate acţionează în prezent forţe similare. „Statele Unite nu sînt singura ţară ce pare cuprinsă de confuzie şi stagnare“ declară *U.S. News & World Report*. La Londra, un membru al Parlamentului ne spune că guvernul central este „efectiv covîrşit“ de treburi, iar sir Richard Marsh, fost ministru, în prezent preşedinte la British Newspaper Pu-

blishers Association, declară că „structura parlamentară a rămas aproximativ neschimbată în ultimii 250 de ani și nu mai corespunde necesităților actuale în adoptarea deciziilor care privesc gestiunea... Întreg mecanismul este totalmente ineficient", spune el, și „nici cabinetul nu stă mult mai bine".

Ce să mai spunem de Suedia, cu șubredul ei guvern de coaliție canonindu-se să rezolve problema nucleară, ce dezbină de aproape un deceniu națiunea ? Sau de Italia, cu terorismul ei și cu crizele ei politice recurente, incapabilă timp de șase luni de zile să formeze un guvern? Sîntem puși în fața unui adevăr nou și amenințător. Convulsiile și crizele politice nu pot fi rezolvate de conducători — fie ei de mînă forte sau slabi — cît timp vor fi nevoiți să acționeze prin intermediul unor instituții inadecvate, istovite și suprasolicitate.

Un sistem politic trebuie să fie capabil nu numai de a elabora decizii, ci și de a le aplica. Mai este nevoie ca el să funcționeze la o scară potrivită, să fie capabil de a integra diferitele dimensiuni ale politicii, să adopte deciziile cu promptitudinea necesară și, de asemenea, să reflecte diversitatea societății și să țină seama de ea. Dacă eșuează în vreunul din aceste puncte, îl pîndește dezastrul. Pentru noi, astăzi, problema nu este de a subscrie la o orientare „de stînga" sau la una „de dreapta", la o „conducere forte" sau la una „slabă". Însuși sistemul decizional a devenit o amenințare.

Ceea ce e cu adevărat uluitor astăzi e că guvernele noastre continuă să funcționeze, de bine, de rău. Nici un președinte de corporație nu s-ar încumeta să conducă o mare companie pe baza unei scheme organizatorice trasate inițial de pana de gîscă a vreunui înaintaș al său din secolul al XVIII-lea a cărui experiență în domeniul gestiunii se rezuma la exploatarea unei ferme. Nici un aviator întreg la minte n-ar încerca să piloteze un reactor supersonic folosind instrumente de navigație și control vechi, de pe

vremea lui Blériot sau Lindbergh. Or, cam așa ceva facem noi astăzi pe plan politic.

Sclerozarea rapidă a sistemelor politice ale celui de Al Doilea Val, într-o lume înțesată de armament nuclear și care se menține nesigur pe marginea catastrofei economice sau ecologice, creează o amenințare extrem de gravă pentru întreaga societate — nu numai pentru cei conduși, ci și pentru cei aflați la putere, nu numai pentru săraci, ci și pentru bogați, precum și pentru regiunile neindustrializate ale lumii. Fiindcă pentru noi toți pericolul imediat nu ține atît de folosirea calculată a puterii de către cei ce o dețin, cît de efectele secundare neanticipate ale deciziilor debitate de mașinăriile politico-birocratice de decizie, care sînt atît de anacronice, încît și cele mai bune intenții se pot solda cu rezultate funeste.

Sistemele noastre politice așa-zis „contemporane" sînt copiate după modele inventate înainte de nașterea marii industrii — înainte de apariția conservelor alimentare, a instalațiilor frigorifice, a iluminatului cu gaz sau a fotografiei, înainte de convertizoarele Bessemer, de introducerea dactilografiei, înainte de a fi fost inventat telefonul, înainte ca Orville și Willbur Wright să se fi desprins de sol, înainte ca automobilul și avionul să fi scurtat distanțele, înainte ca radioul și televiziunea să fi început să acționeze asupra spiritelor noastre, înaintea morții industrializate de la Auschwitz, înaintea gazelor ce atacă sistemul nervos și a rachetelor nucleare, înaintea computerelor, a dispozitivelor de copiat, a pilulei anticoncepționale, a tranzistoarelor și a laserilor. Au fost concepute într-o lume pe care aproape că nu ne-o mai putem imagina — o lume de dinainte de Marx, de Darwin, de Freud și de Einstein.

Aceasta este, prin urmare, cea mai importantă problemă politică cu care ne confruntăm : senilitatea celor mai fundamentale instituții politice și guvernamentale.

Pe măsură ce vom fi zguduiţi de o criză după alta, dintre dărîmături se vor ivi Hitleri setoşi de putere şi ne vor spune că a sosit timpul să ne rezolvăm problemele lepădîndu-ne nu numai de epavele noastre instituţionale, ci şi de libertatea noastră. Pe măsură ce intrăm în era celui de Al Treilea Val, aceia dintre noi care vor să sporească libertatea umană nu o vor putea face mărginindu-se să apere instituţiile existente. Va trebui să inventăm instituţii noi, aşa cum au făcut cu două secole în urmă părinţii fondatori ai Americii.

28. Democraţia secolului al XXI-lea

Către Părinţii fondatori :

Voi sînteţi revoluţionarii defuncţi. Voi sînteţi bărbaţii şi femeile, fermierii, negustorii, meşteşugarii, avocaţii, tipografii, pamfletarii, dughengiii şi soldaţii care împreună au creat o nouă naţiune pe îndepărtatele ţărmuri ale Americii. Din rîndurile voastre s-au ridicat cei douăzeci şi cinci care în vara caniculară a anului 1787 s-au adunat la Philadelphia pentru a făuri acel uimitor document numit Constituţia Statelor Unite. Voi sînteţi inventatorii unui viitor care a devenit prezentul meu.

Textul acesta, împreună cu Declaraţia Drepturilor care l-a completat în 1791, este, evident, una din înfăptuirile mărețe ale istoriei umane. La fel ca mulţi alţii, nu pot să nu mă întreb mereu cum de aţi fost în stare ca, în mijlocul unor violente frămîntări economice şi sociale, supuşi unor solicitări extrem de presante, să dovediţi atîta clarviziune în privinţa viitorului ce se năştea atunci. Ascultînd zvonul îndepărtat al vremii ce avea să vină, voi aţi simţit că o civilizaţie era pe moarte şi că una nouă era pe cale de a se naşte.

Ajung la concluzia că aţi fost împinşi la aceasta, că aţi fost siliţi, purtaţi de curentul puternic al evenimentelor, presimţind prăbuşirea

unei guvernări ineficiente, paralizată de principii inadecvate şi de structuri perimate.

Rareori o operă atît de grandioasă a fost realizată de oameni atît de deosebiţi între ei ca temperament — oameni străluciţi, antagonişti şi egotişti — oameni ataşaţi cu pasiune unor interese regionale şi economice divergente, dar atît de contrariaţi şi de ultragiaţi de înspăimîntătoarea „ineficienţă“ a cîrmuirii existente, încît v-aţi adunat şi aţi propus una radical nouă, bazată pe principii uimitoare.

Şi astăzi încă aceste principii mă emoţionează, aşa cum au emoţionat atîtea milioane de oameni de pe întinsul globului pămîntesc. Mărturisesc că mi-e greu să recitesc anumite pasaje din Jefferson sau Paine, de pildă, fără să mă podidească lacrimile în faţa frumuseţii şi a semnificaţiei lor profunde.

Vreau să vă mulţumesc, vouă, revoluţionari defuncţi, că mi-aţi creat posibilitatea de a trăi o jumătate de secol ca cetăţean american, sub o domnie a legilor, şi nu a oamenilor, să vă mulţumesc cu osebire pentru acea nepreţuită Declaraţie a Drepturilor, care mi-a oferit posibilitatea de a gîndi, de a exprima idei nepopulare, oricît de greşite sau neghioabe vor fi fost cîteodată, şi, între altele, de a scrie cele ce urmează fără a mă teme că tipărirea lor va fi interzisă.

Căci este foarte posibil ca ceea ce voi spune în continuare să fie înţeles greşit de contemporanii mei. Unora ideile mele li se vor părea, fără îndoială, sediţioase. Este vorba, totuşi, de un adevăr dureros pe care cred că voi l-aţi fi sesizat fără greutate. Pentru că sistemul de guvernămînt făurit de voi — inclusiv principiile pe care l-aţi întemeiat — este din ce în ce mai perimat şi ca atare — chiar dacă nu în mod voit — din ce în ce mai opresiv şi periculos pentru bunul mers al vieţii noastre. El trebuie transformat din temelii şi trebuie inventat un nou sistem de guvernare — o democraţie pentru secolul al XXI-lea.

Voi aţi înţeles mai bine decît noi, cei de astăzi, că nici o formă de guvernămînt, nici un sistem politic, nici o constituţie, nici o cartă şi nici un stat nu sînt permanente şi că deciziile din trecut nu pot rămîne pe veci o normă pentru viitor. Că un mod de guvernare conceput pentru o anumită civilizaţie nu poate funcţiona în mod adecvat în cea care îi succede.

Voi aţi fi înţeles, aşadar, de ce pînă şi Constituţia Statelor Unite se cere reconsiderată — nu pentru a reduce bugetul federal sau pentru a transpune în viaţă cutare sau cutare principiu limitat, ci pentru a lărgi Declaraţia Drepturilor, ţinînd seamă de anumite ameninţări la adresa libertăţii ce ar fi fost inimaginabile în trecut, şi pentru a crea o structură de guvernămînt cu totul nouă, capabilă să adopte decizii inteligente, democratice, de care depinde supravieţuirea noastră într-o lume nouă.

Nu am de gînd să ofer un proiect amănunţit pentru Constituţia de mîine. Nu am încredere în oamenii care îşi închipuie că dispun deja de răspunsuri într-un moment cînd noi abia încercăm să formulăm nişte întrebări. Dar a venit timpul să imaginăm alternative noi, să discutăm, să ne contrazicem, să dezbatem şi să inventăm de la A la Z arhitectura democraţiei de mîine. Nu într-un climat de mînie sau dogmatism, printr-o zvîcnire impulsivă, ci prin cea mai largă consultare şi printr-o participare paşnică a opiniei publice, trebuie să ne unim străduinţele pentru a reclădi America.

Voi aţi fi înţeles această necesitate. Pentru că unul din generaţia voastră — Jefferson — a fost acela care, după o matură chibzuinţă, a declarat : „Unii privesc constituţiile cu o prefăcută veneraţie şi le consideră ca pe chivotul legii, prea sacru ca să poată fi atins. Ei atribuie oamenilor din epoca precedentă o înţelepciune mai presus de cea omenească şi îşi închipuie că ceea ce au făcut aceştia nu suportă îndreptare... Eu, de bună seamă, nu sînt pentru schimbări dese şi nepuse la încercare în legi şi constitu-

ţii... Dar mai ştiu că legile şi instituţiile trebuie să meargă mînă-n mînă cu progresul spiritului uman... Pe măsură ce se fac noi descoperiri, pe măsură ce se dezvăluie noi adevăruri şi pe măsură ce, odată cu schimbarea împrejurărilor, se schimbă moravurile şi opiniile, instituţiile trebuie să progreseze şi ele, mergînd în pas cu vremurile".

Pentru acest înţelept gînd, mai presus de toate, îi mulţumesc d-lui Jefferson, cel ce a contribuit la crearea sistemului care ne-a servit atît de bine atît de multă vreme şi care trebuie acum, la rîndul său, să moară şi să fie înlocuit.

Alvin Toffler
Washington, Connecticut

O scrisoare imaginară... Există cu siguranţă în multe ţări oameni care, dacă li s-ar oferi prilejul, ar exprima sentimente similare. Pentru că sclerozarea multora din sistemele de guvernare contemporane nu este vreun secret pe care numai eu l-aş fi descoperit. Şi nici nu este numai o boală a Americii.

Fapt este că edificarea unei noi civilizaţii pe ruinele celei vechi presupune inventarea unor noi structuri politice, mai adecvate, în multe ţări dintr-o dată. Este un proiect anevoie de realizat, dar necesar, de o amploare uriaşă, pentru înfăptuirea căruia va fi, fără îndoială, nevoie de decenii.

Foarte probabil că va trebui dusă o lungă bătălie pentru a restructura radical — sau chiar a înlătura cu totul — Congresul Statelor Unite, Camera Comunelor şi Camera Lorzilor, Camera Deputaţilor din Franţa, Bundestagul, Dieta, giganticele ministere şi servicii publice din multe ţări, constituţiile şi sistemele juridice — pe scurt, o mare parte din aparatul greoi şi din ce în ce mai puţin maniabil al guvernărilor aşa-zis reprezentative.

Această luptă politică nu se va opri, de altfel, la nivel naţional. În lunile şi deceniile care vin, întreg „mecanismul juridic planetar" — de

la Naţiunile Unite, la un capăt, pînă la consiliul municipal sau orăşenesc, la celălalt — va fi confruntat cu o ofensivă tot mai impetuoasă, şi în cele din urmă irezistibilă, pentru restructurare.

Toate aceste structuri vor trebui să fie fundamental transformate, nu pentru că ar fi în mod inerent rele, nici măcar pentru că sînt sub controlul cutărei clase sau al cutărui grup, ci pentru că sînt din ce în ce mai inapte să funcţioneze, pentru că nu mai sînt corespunzătoare nevoilor unei lumi radical schimbate.

În această acţiune vor fi antrenaţi să participe multe milioane de oameni. Dacă această restructurare radicală întîmpină o rezistenţă rigidă, ea ar putea să ducă la vărsări de sînge. Cît de paşnic se va desfăşura procesul acesta depinde, aşadar, de o multitudine de factori — de cît de flexibile sau intransigente se vor dovedi elitele existente, de faptul dacă o prăbuşire economică va accelera schimbarea, dacă vor apărea sau nu ameninţări şi intervenţii militare din afară. Evident, riscurile sînt mari.

Dar a *nu* restructura instituţiile noastre politice comportă riscuri şi mai mari, şi cu cît vom începe mai curînd, cu atît mai mici vor fi primejdiile pentru noi toţi.

Pentru a edifica noi sisteme de guvernare — iar aceasta s-ar putea să fie cea mai importantă sarcină politică a generaţiei actuale — trebuie să dăm de o parte clişeele acumulate ale erei celui de Al Doilea Val. Şi să regîndim viaţa politică prin prisma a trei principii-cheie. Într-adevăr, acestea s-ar putea să constituie pietrele unghiulare ale sistemelor de guvernare de mîine, proprii erei celui de Al Treilea Val.

Puterea minorităţilor

Primul principiu, eretic, al guvernării de tipul celui de Al Treilea Val este acela al puterii minorităţilor. El porneşte de la premisa că regula majorităţii, care a constituit fundamentul

legitimităţii în era celui de Al Doilea Val, este din ce în ce mai desuetă. Nu majorităţile contează, ci minorităţile. Iar sistemele noastre politice trebuie să reflecte într-o măsură crescîndă acest fapt.

Tot Jefferson a fost cel care, dînd glas convingerilor generaţiei sale revoluţionare, a susţinut că guvernele trebuie „să se conformeze într-un mod absolut deciziilor majorităţii". Pe vremea aceea Statele Unite şi Europa, aflate încă în zorii erei celui de Al Doilea Val, abia se angajau în lungul proces ce avea să le transforme în societăţi industriale de masă. Principiul majorităţii corespundea perfect nevoilor acestei societăţi.

În prezent, după cum am văzut, lăsăm industrialismul în urma noastră şi devenim cu rapiditate o societate demasificată. În aceste condiţii devine tot mai dificilă — adesea imposibilă — mobilizarea unei majorităţi sau chiar şi a unei coaliţii de guvernămînt. Aşa se face că Italia, timp de şase luni, iar Olanda, timp de cinci luni, au trăit fără nici un fel de guvern. În Statele Unite, spune politologul Walter Dean Burnham de la Massachusetts Institute of Technology, eu unul „nu văd o bază pentru vreo majoritate pozitivă asupra nici unei chestiuni". Elitele celui de Al Doilea Val au pretins întotdeauna că vorbesc în numele majorităţii, deoarece de ea depindea legitimitatea lor. Guvernul Statelor Unite a fost întotdeauna al poporului,... prin... şi pentru popor". D-l Nixon a pretins că reprezintă „majoritatea tăcută" a Americii. Iar astăzi în Statele Unite intelectuali neoconservatori atacă revendicările minorităţilor recent activate cum sînt negrii, feministele sau *chicanos*, şi pretind că vorbesc în numele intereselor marii majorităţi, solide şi moderate, situate pe poziţii de mijloc.

Retranşaţi în bastioanele marilor universităţi din nord-est şi în laboratoarele de gîndire din Washington, păşind rareori prin locuri cum sînt Marietta, Ohio sau Salina, Kansas, neoconserva-

torii universitari par să-şi reprezinte aşa-numita „Middle America", America de mijloc, ca pe o mare „masă" uniformă, nediferenţiată, de antiintelectuali în salopetă şi de gulere-albe din suburbii, toţi mai mult sau mai puţin ignoranţi. Adevărul e însă că aceste grupuri sînt mult mai puţin uniforme sau monocrome decît apar ele, de la distanţă, în ochii unor intelectuali şi politicieni. Consensul e la fel de greu de găsit în America de mijloc ca şi aiurea ; în cel mai bun caz va fi o majoritate oscilantă, intermitentă şi limitată la un număr foarte mic de probleme. Nu cumva neoconservatorii îşi înfăşoară politicile lor antiminoritare în vălul unei majorităţi imaginare, şi nicidecum reale ?

În locul unei societăţi puternic stratificate, în care cîteva blocuri mari se aliază între ele spre a forma majoritatea, avem o societate configurativă — o societate în care mii de minorităţi, multe din ele temporare, se învîrtejesc şi formează configuraţii noi, efemere, întrunind rareori un consens de 51 la sută asupra unor probleme majore. Irupţia civilizaţiei celui de Al Treilea Val slăbeşte, astfel, însăşi legitimitatea multora din guvernele existente.

Ea pune în cauză şi ideile noastre tradiţionale despre relaţia dintre principiul majorităţii şi justiţia socială. Şi aici, ca în atîtea alte privinţe, sîntem martorii unei neaşteptate cotituri istorice. Pe tot parcursul erei celui de Al Doilea Val lupta pentru principiul majorităţii a avut o semnificaţie umană şi eliberatoare. Ea îşi păstrează şi acum această semnificaţie în ţările aflate încă în curs de industrializare, cum este Africa de Sud. În societăţile celui de Al Doilea Val principiul majorităţii a însemnat aproape întotdeauna un plus de şansă pentru cei săraci. Fiindcă săracii *erau* majoritatea.

Acum însă, în ţările zguduite de Al Treilea Val, deseori se întîmplă tocmai pe dos. Cei cu adevărat săraci nu mai sînt neapărat cei mai numeroşi. În destul de multe ţări ei au devenit — ca toată lumea — o minoritate. Şi dacă nu

va interveni vreun holocaust economic, aşa vor rămîne.

De aceea, regula majorităţii nu numai că a încetat de a mai fi un principiu adecvat de legitimitate, dar nici nu mai are neapărat un sens umanizator şi democratic în societăţile ce păşesc în era celui de Al Treilea Val.

Ideologii celui de Al Doilea Val continuă să se plîngă de destrămarea societăţii de masă. În loc să vadă în această diversitate sporită un teren fertil pentru dezvoltarea umană, ei o atacă, numind-o „fragmentare" sau „balcanizare" şi o pun pe seama „egoismului" minorităţilor. Această explicaţie vulgară pune efectul în locul cauzei. Pentru că activismul în creştere al minorităţilor nu este rezultatul unui puseu neaşteptat al egoismului, ci este — între altele — un reflex al nevoilor unui nou sistem de producţie a cărui existenţă însăşi reclamă o societate mult mai variată, mai colorată, mai deschisă şi mai diversă.

Faptul acesta are implicaţii enorme. Ne aflăm în faţa alegerii : ori să ne opunem impulsului spre diversitate, într-un zadarnic efort de ariergardă menit să salveze instituţiile noastre politice moştenite de la Al Doilea Val, ori să acceptăm diversitatea şi să schimbăm aceste instituţii în consecinţă.

Prima din aceste două strategii nu poate fi pusă în aplicare decît cu mijloace totalitare şi duce inevitabil la stagnare economică şi culturală ; cea de-a doua duce la evoluţie socială şi la democraţia bazată pe minorităţi a secolului al XXI-lea.

Pentru a reclădi democraţia în termenii celui de Al Treilea Val, trebuie să aruncăm peste bord ideea înfricoşătoare, dar falsă, că accentuarea diversităţii sporeşte tensiunea şi conflictele în societate. S-ar putea ca lucrurile să stea tocmai pe dos. În societate conflictul e nu numai necesar, ci, între anumite limite, chiar dezirabil. Dacă însă o sută de inşi doresc toţi cu

disperare un același inel de alamă, ei s-ar putea vedea siliți să se încaiere. În schimb, dacă fiecare din cei o sută urmărește un alt obiectiv, pentru ei va fi mult mai profitabil să negocieze, să coopereze și să formeze raporturi simbiotice. În prezența unor aranjamente sociale adecvate, diversitatea poate contribui la o civilizație pașnică și stabilă.

Lipsa unor instituții politice adecvate este cea care exacerbează astăzi în mod inutil conflictul dintre minorități, ducîndu-l pînă în pragul violenței. Lipsa unor asemenea instituții este cea care alimentează intransigența minorităților. Absența lor este cea care face din ce în ce mai grea întrunirea majorității.

Problemele de acest fel nu pot fi rezolvate prin înăbușirea dezacordurilor sau prin acuzații de egoism adresate minorităților (ca și cum elitele și experții lor nu și-ar avea și ei interesele lor proprii). Soluția stă în căutarea de noi aranjamente inventive, care să țină cont de diversitate și s-o legitimeze, de noi instituții care să fie sensibile la nevoile în rapidă schimbare ale unor minorități ce se modifică și se multiplică neîncetat.

Intrarea în scenă a unei civilizații demasificate ridică la suprafață întrebări profunde, tulburătoare cu privire la viitorul principiului majorității și la întreg sistemul mecanic de exprimare a preferințelor prin vot. Poate că într-o bună zi votul și căutarea de majorități le vor apărea istoricilor de mîine ca un fel de ritual arhaic practicat de niște primitivi într-ale comunicațiilor. Astăzi, însă, trăind într-o lume plină de primejdii, nu ne putem permite să delegăm nimănui o putere totală, nu putem să renunțăm nici măcar la modesta influență pe care o exercită poporul în sistemele bazate pe principiul majorității și nici nu putem îngădui unor minorități infime să ia decizii de mare anvergură care ar tiraniza alte minorități.

Iată de ce trebuie să revizuim în mod hotărît metodele rudimentare ale celui de Al Doilea

Val cu ajutorul cărora umblăm după o majoritate nesigură. Avem nevoie de abordări noi, orientate spre o democrație a minorităților, de metode ce au drept scop relevarea deosebirilor, și nu disimularea lor cu ajutorul unor majorități forțate sau contrafăcute, bazate pe limitarea drepturilor electorale, pe formulări sofistice ale problemelor sau pe proceduri electorale trucate. Într-un cuvînt, trebuie să modernizăm întregul sistem, astfel încît să întărim rolul diferitelor minorități, permițîndu-le totodată să formeze majorități.

Aceasta va necesita însă schimbări radicale în multe din structurile noastre politice, începînd cu însuși simbolul democrației, care este urna de vot.

În societățile celui de Al Doilea Val, scrutinul în vederea determinării voinței populare a reprezentat o importantă sursă de feedback pentru elitele conducătoare. Cînd dintr-un motiv sau altul situația devenea intolerabilă pentru majoritate și 51 la sută din alegători își exprimau nemulțumirea, elitele puteau, cel puțin, să schimbe partidele, să modifice politica sau să procedeze la vreo altă ajustare.

Numai că principiul acesta al majorității de 51 la sută a fost, chiar și în situația masificată de ieri, un instrument prea grosier, pur cantitativ. Determinarea prin scrutin a majorității nu ne spune nimic despre calitatea opiniilor împărtășite de alegători. Ea ne poate spune cîți oameni, la un moment dat, doresc un anumit lucru, nu însă și cu cîtă intensitate. Și mai cu seamă, ea nu ne spune nimic cu privire la ce anume ar fi ei dispuși să cedeze în schimbul acestui lucru ; or, aceasta este o informație de importanță crucială într-o societate alcătuită din multe minorități.

Tot așa, ea nu ne semnalează situațiile posibile cînd o minoritate se simte atît de amenințată sau acordă o importanță atît de mare unei anumite chestiuni, încît punctul său de vedere trebuie să beneficieze de o pondere aparte.

Într-o societate de masă aceste binecunoscute slăbiciuni ale regulii majoritare erau tolerate, pentru că, între altele, cele mai multe minorități erau lipsite de puterea strategică de a disloca sistemul. Lucrurile însă nu mai stau așa în societatea de astăzi, mai fin ramificată, în care toți sîntem membri ai unor grupuri minoritare.

Pentru societatea demasificată a celui de Al Treilea Val sistemele de feedback din trecutul industrial sînt prea grosiere. Va trebui, de aceea, să folosim într-un mod radical nou consultarea electorală și referendumul.

În locul votului schematic prin „da" sau „nu", ar fi important să identificăm posibilitățile de negociere prin întrebări ca : „Dacă renunț la poziția mea în problema avortului, consimți și tu să renunți la poziția ta în problema cheltuielilor pentru apărare sau a energiei nucleare ?" sau „Ce-mi oferi în schimb, dacă consimt pentru anul viitor la o mică majorare a impozitului asupra veniturilor mele personale, ce ar urma să fie alocată pentru finanțarea proiectului tău ?"

În lumea spre care ne îndreptăm vertiginos, cu bogatele ei tehnologii de comunicație, există modalități multiple ca oamenii să exprime astfel de poziții fără a trebui să intre vreodată într-o cabină de vot. Și, după cum vom vedea îndată, există și modalități de a introduce aceste puncte de vedere în procesul de adoptare a deciziilor politice.

Am putea de asemenea să dorim o revizuire a legislației noastre electorale, în sensul eliminării acelor trăsături ale ei care dezavantajează minoritățile. Lucrul acesta poate fi făcut în mai multe feluri. O metodă cu totul tradițională ar consta în adoptarea unei variante de vot cumulativ, de felul celei folosite actualmente de numeroase corporații spre a ocroti drepturile acționarilor minoritari. Metodele de acest gen permit votanților să-și exprime nu numai preferințele, ci și intensitatea și ordinea de prioritate între opțiunile lor.

E aproape sigur că va trebui să abandonăm actualul sistem perimat al partidelor, care a fost conceput pentru o lume în schimbare lentă, cu mişcări de masă şi cu o piaţă de masă, şi să inventăm partide temporare modulare, adaptate configuraţiilor schimbătoare ale minorităţilor, partide cu existenţă intermitentă de care are nevoie viitorul.

Poate că va trebui să desemnăm „diplomaţi" sau „ambasadori" care să facă oficiul de mediatori nu între ţări, ci între minorităţile dinăuntrul fiecărei ţări. Poate că va trebui să creăm instituţii cvasipolitice care să sprijine minorităţile — profesionale, etnice, sexuale, regionale, recreaţionale sau religioase — în înjghebarea şi desfacerea mai rapidă şi mai lesnicioasă a alianţelor.

De pildă, s-ar putea dovedi necesară crearea de foruri unde să se întîlnească — prin rotaţie sau eventual chiar pe o bază aleatorie — diferite minorităţi pentru a dezbate diferite probleme, a negocia acorduri şi a rezolva dispute. Dacă medici, motociclişti, programatori de calculatoare, adventişti de ziua a şaptea sau „panterele sure" s-ar întîlni astfel, asistaţi de mediatori exersaţi în clarificarea problemelor, stabilirea priorităţilor şi soluţionarea disputelor, s-ar putea forma pe această cale alianţe surprinzătoare şi constructive.

Ar deveni posibilă astfel, cel puţin, formularea explicită a dezacordurilor şi căutarea unei baze pentru negocieri politice. Astfel de măsuri nu vor elimina (şi nici nu ar trebui să elimine) toate conflictele. Dar ele pot să ridice confruntarea socială şi politică la un nivel mai inteligent, potenţial constructiv, îndeosebi dacă vor fi legate de formularea unor obiective pe termen lung.

Însăşi complexitatea problemelor oferă în prezent, prin firea lucrurilor, o mai mare varietate de puncte negociabile. Sistemul politic nu este însă structurat în aşa fel încît să pună în valoare această situaţie. Posibilităţile de a în-

cheia alianțe și acorduri rămîn nesesizate, ceea ce duce la o creștere inutilă a tensiunilor dintre grupuri, supunînd totodată instituțiile politice existente la presiuni și solicitări și mai mari.

În sfîrșit, s-ar putea simți nevoia de a oferi minorităților posibilitatea să reglementeze singure o mai mare parte din propriile lor treburi și de a le încuraja să formuleze obiective de perspectivă. Am putea, de pildă, să-i ajutăm pe locuitorii unui cartier, pe componenții unei subculturi determinate sau ai unui grup etnic în a-și institui propriile lor tribunale pentru tineri, sub supravegherea statului, în a-și disciplina singure tinerii, în loc să se bizuie pe aparatul de stat. Astfel de instituții ar contribui la edificarea comunității și a identității, la întărirea legalității și ordinii, scutind totodată organismele guvernamentale supraîncărcate de o serie de activități.

S-ar putea dovedi necesar, însă, să mergem și mult mai departe, dincolo de cadrul unor astfel de măsuri cu caracter reformator. Pentru a întări reprezentarea minorităților într-un sistem politic conceput pentru o societate demasificată, am putea proceda în alegerea a cel puțin unora din mandatarii noștri după cel mai vechi procedeu cunoscut în istorie : prin tragere la sorți. Unii au și sugerat în mod serios ca în viitor membrii corpurilor legislative să fie aleși așa cum alegem în prezent membrii juriilor sau pe cei care urmează să satisfacă serviciul militar.

Theodore Becker, profesor de drept și științe politice la Universitatea din Hawaii, pune întrebarea : „De ce hotărîri importante, de viață și de moarte, pot fi luate de cetățeni în calitate de... membri ai juriilor, în timp ce altele, privitoare la sumele de bani ce urmează a fi cheltuite pentru creșe sau pentru apărare sînt rezervate pentru «reprezentanții» lor ?“

Acuzînd sistemul politic existent că dezavantajează în mod sistematic minoritățile, Becker,

care este o autoritate în materie de drept constituţional, ne reaminteşte că în timp ce populaţia de culoare reprezintă circa 20 la sută din totalul populaţiei S.U.A., ea deţinea (în 1976) numai 4 la sută din locuri în Camera Reprezentanţilor şi numai 1 la sută în Senat. Femeile, care reprezintă peste 50 la sută din populaţie, deţin numai 4 la sută din locuri în Cameră — şi nici unul în Senat. Populaţia săracă, tinerii, oamenii inteligenţi dar necultivaţi şi multe alte grupuri sînt într-o asemenea situaţie dezavantajată. Şi aceasta se întîmplă nu numai în Statele Unite. În Bundestag numai 7 la sută din locuri sînt ocupate de femei, astfel de disproporţii înregistrîndu-se şi în multe alte ţări. Distorsiuni atît de flagrante nu pot să nu tocească sensibilitatea sistemului la nevoile grupurilor insuficient reprezentate.

Să-l citām din nou pe Becker : „Ar trebui ca între 50 şi 60 la sută din membrii Congresului american să fie aleşi în mod aleatoriu din rîndul cetăţenilor, cam în felul în care sînt desemnaţi să satisfacă serviciul militar atunci cînd se consideră că sînt necesari". Chiar dacă la început această sugestie ne contrariază, ea ne obligă să ne punem în mod serios întrebarea dacă nişte reprezentanţi aleşi printr-o procedură aleatorie ar lucra (sau ar putea să lucreze) într-adevăr mai prost decît cei aleşi prin metodele actuale.

Dacă dăm pentru o clipă frîu liber imaginaţiei, ne pot veni în minte multe alte idei surprinzătoare. Într-adevăr, dispunem acum de tehnicile necesare pentru a alege eşantioane incomparabil mai reprezentative decît au făcut-o vreodată sistemul de desemnare a juraţilor sau cel al recrutării, cu excluderile lor preferenţiale. Am putea chiar să constituim în viitor un congres sau un parlament şi mai novator. şi să facem lucrul acesta, oricît de paradoxal ar putea să pară, îndepărtîndu-ne mai puţin de tradiţie.

Nu-i nevoie să alcătuim un grup de oameni prin tragere la sorţi şi să-i transportăm literalmente la Washington, Londra, Bonn, Paris sau Moscova. Dacă vrem, putem să-i păstrăm pe reprezentanţii noștri aleși, atribuindu-le însă numai jumătate din voturi în legătură cu orice decizie, şi rezervînd cealaltă jumătate pentru un eşantion aleatoriu al publicului.

Folosind computere, mijloace moderne de telecomunicaţii şi metode de sondaj, este uşor în prezent nu numai să constituim un eşantion reprezentativ din rîndul publicului, ci să-l şi actualizăm de la o zi la alta şi să-i furnizăm informaţii de ultimă oră asupra problemelor la ordinea zilei. Cînd e nevoie de o lege, întreg efectivul de reprezentanţi aleşi după procedura tradiţională, întrunindu-se în modul tradiţional sub cupola Capitoliului sau la Westminster, la Bundeshaus sau în clădirea Dietei, ar putea să delibereze și să discute, să amendeze sau să redacteze textul respectiv. Cînd soseşte însă momentul deciziei, reprezentanţilor aleşi le-ar reveni numai 50 la sută din voturi, în timp ce restul de 50 la sută ar urma să fie date și transmise cu mijloace electronice de către componenţii eșantionului aleatoriu curent, care nu se află în capitală, ci dispersaţi geografic pe la casele sau birourile lor.

Un asemenea sistem nu numai că ar asigura o reprezentare mai adecvată decît a făcut-o vreodată vreunul din guvernele „reprezentative", ci ar da pe deasupra şi o lovitură zdrobitoare grupurilor de presiune şi acelor *lobbies** care infestează coridoarele majorităţii parlamentelor. Aceştia ar fi puşi atunci în situaţia de a influenţa cu metodele lor întregul popor, și nu doar cîţiva aleşi.

Mergînd şi mai departe, am putea concepe un sistem în care cetăţenii dintr-o circumscrip-

---

* *lobby* — grup de persoane care caută să influenţeze pe membrii Congresului în favoarea (sau contra) unor măsuri legislative. — *Nota trad.*

ție electorală aleg nu un singur individ ca „reprezentant“ al lor, ci un eșantion aleatoriu al populației. Acest eșantion ar putea să-și exercite direct mandatul în Congres — ca și cum ar fi o singură persoană — opiniile membrilor săi fiind transformate statistic în voturi. Sau ar putea să aleagă, la rîndul său, un singur individ care să fie „reprezentantul“ *său*, instruit de eșantion cum să voteze. Sau...

Permutațiile pe care le îngăduie noile tehnologii de comunicație sînt nelimitate și fantastice. Odată ce recunoaștem că instituțiile și constituțiile noastre actuale sînt perimate și începem să căutăm alternative, dintr-o dată ni se deschid în față tot felul de opțiuni politice ce n-ar fi fost cu putință nicicînd în trecut. Pentru a putea să guvernăm societățile ce se avîntă impetuos spre secolul al XXI-lea, trebuie cel puțin să luăm în considerare tehnologiile și mijloacele conceptuale pe care ni le pune la dispoziție secolul al XX-lea.

Importante nu sînt însă aceste sugestii concrete ca atare; prin strădanințe comune, putem găsi fără îndoială idei mult mai bune, mai ușor de realizat, mai puțin drastice. Importantă este direcția de ansamblu pe care vom alege să mergem. Ne vom angaja oare într-o luptă lipsită de șanse pentru suprimarea sau înăbușirea minorităților ce se înfiripă astăzi, sau vom restructura sistemele noastre politice pentru a le pune în concordanță cu noua diversitate ? Vom folosi în continuare instrumentele rudimentare, „greoaie“ ale sistemelor politice ale celui de Al Doilea Val, ori vom concepe instrumente noi și sensibile pentru o democrație a viitorului bazată pe minorități ?

Cred că pe măsură ce Al Treilea Val demasifică societatea de masă a celui de Al Doilea Val, presiunile sale ne vor impune cea de-a doua cale. Căci dacă politica a fost „pre-majoritară“ în timpul Primului Val și „majoritară“ în timpul celui de Al Doilea Val, probabil că

mîine va fi „mini-majoritară“ — o fuziune între principiul majorității și puterea minorităților.

Democrația semidirectă

Cel de-al doilea pilon al sistemului politic de mîine va trebui să fie principiul „democrației semidirecte“, constînd într-o reducere a dependenței față de reprezentanți și o creștere corespunzătoare a autoreprezentării. Democrația semidirectă este o mixtură a celor două modalități de reprezentare.

Destrămarea consensului, după cum am văzut deja, golește de conținut însuși conceptul de reprezentare. Dacă între alegători nu există un acord, atunci pe cine „reprezintă“, la drept vorbind, reprezentantul ? Totodată, legiuitorii au ajuns să se bizuie din ce în ce mai mult, în elaborarea legilor, pe personalul tehnic și pe experți din afară. E un fapt notoriu slăbiciunea parlamentarilor britanici față de birocrația de la Whitehall ; din cauză că Parlamentul nu dispune de un personal de specialitate corespunzător, se produce un transfer crescînd al puterii dinspre el spre aparatul guvernamental neeligibil.

Pentru a contrabalansa influența birocrației executive, Congresul Statelor Unite și-a creat o birocrație a sa proprie — un oficiu pentru buget, unul pentru omologarea tehnologiilor și alte organe și servicii anexe — ceea ce a făcut ca efectivul personalului de specialitate al Congresului să crească în ultimul deceniu de la 10 700 la 18 400. În felul acesta însă nu s-a operat decît o deplasare a problemei din afara clădirii Congresului înăuntru. Reprezentanții noștri aleși știu din ce în ce mai puțin despre miile de măsuri asupra cărora trebuie să decidă, fiind nevoiți, de aceea, să se bizuie din ce în ce mai mult pe judecata altora. Ei au ajuns să nu se mai reprezinte nici măcar pe ei înșiși.

Parlamentele, congresele sau adunările naționale erau locuri în care, teoretic vorbind, pu-

teau fi împăcate între ele punctele de vedere ale minorităților rivale. „Reprezentanții" acestora puteau negocia compromisuri în numele lor. Dar cu instrumentele politice îmbătrînite și uzate existente astăzi, nici un legiuitor nu poate nici măcar să cunoască puzderia de grupulețe pe care nominal le reprezintă, darmite să mijlocească sau să negocieze eficient în numele lor. Și cu cît sînt mai supraîncărcate Congresul american, Bundestagul vest-german sau Stortingul norvegian, cu atît situația devine mai proastă.

Așa se explică intransigența pe care o manifestă grupurile de presiune politice formate în jurul cîte unei probleme. Dat fiind că posibilitățile de examinare amănunțită și de reconciliere prin intermediul Congresului sau al altor instituții parlamentare sînt limitate, revendicările lor nu mai pot fi înfăptuite prin negocieri. Cu aceasta eșuează și teoria guvernului reprezentativ ca ultim mediator.

Falimentul mecanismului de negociere, blocajul decizional, paralizia tot mai avansată a instituțiilor reprezentative înseamnă, pe termen lung, că multe din deciziile pe care le adoptă în prezent un număr mic de pseudoreprezentanți ar trebui, poate, deplasate treptat spre însuși corpul electoral. Dacă negociatorii aleși de noi nu izbutesc să realizeze acorduri în numele nostru, nu ne rămîne decît să negociem singuri.

Pentru aceasta însă avem nevoie de noi instituții, precum și de modalități de lucru noi.

Revoluționarii celui de Al Doilea Val care au inventat instituțiile reprezentative de astăzi erau conștienți de posibilitățile democrației directe, ca o alternativă față de cea reprezentativă. Elemente ale democrației directe existau în Constituția revoluționară franceză de la 1793. Revoluționarii americani știau totul despre sistemul comunal din Noua Anglie și despre formarea consensului organic la scară mică. Mai tîrziu, în Europa, Marx și discipolii săi au invocat Comuna din Paris ca pe un model de participare cetățenească la elaborarea și aplicarea

legilor. Erau însă la fel de bine cunoscute neajunsurile şi limitele democraţiei directe — şi ele au cîntărit mai greu pe vremea aceea.

„Faţă de această inovaţie s-au formulat în *The Federalist* două obiecţii — scriu McCauley, Rood şi Johnson, autorii unei propuneri de plebiscit naţional în Statele Unite. Întîi, democraţia directă nu permitea să fie înfrînate şi temperate reacţiile momentane şi emoţionale ale publicului. Iar în al doilea rînd, comunicaţiile de atunci nu puteau asigura funcţionarea sa".

Acestea sînt probleme reale. Cum ar fi reacţionat, de pildă, la mijlocul deceniului al şaptelea, un public american frustrat şi înfierbîntat, dacă ar fi fost consultat asupra eventualităţii lansării unei bombe nucleare asupra Hanoiului ? Sau publicul vest-german, furios pe teroriştii grupului Baader-Meinhof, faţă de propunerea de a se înfiinţa lagăre în care să fie închişi „simpatizanţii" ? Ce s-ar fi întîmplat dacă în Canada s-ar fi ţinut un plebiscit asupra Quebecului, la o săptămînă după ce René Lévesque a luat puterea ? Se consideră că reprezentanţii aleşi sînt mai puţin influenţaţi de emoţii decît publicul şi mai capabili de o judecată rece.

Există, totuşi, diferite mijloace de a depăşi problema hiperemotivităţii publicului — de pildă, obligativitatea unei perioade de reflecţie sau a unui al doilea vot, înaintea punerii în aplicare a unor decizii de însemnătate majoră adoptate prin referendum sau prin alte forme ale democraţiei directe.

Ne-am putea inspira, bunăoară, din felul inteligent în care au procedat suedezii pe la mijlocul anilor '70, cînd guvernul a făcut apel la cetăţeni să participe la formularea unei politici naţionale în domeniul energiei. Ţinînd seamă de faptul că în majoritatea lor cetăţenii nu posedă cunoştinţe tehnice adecvate cu privire la diferitele opţiuni energetice, de la energia solară sau nucleară, pînă la cea geotermală, autorităţile au iniţiat un curs de informare cu o du-

rată de zece ore, invitînd pe fiecare suedez care a frecventat acest curs sau altul similar să facă recomandări exprese guvernului.

În paralel, sindicatele, centrele de învățămînt pentru adulți și partidele politice de cele mai diferite orientări au organizat cursuri proprii cu aceeași durată. S-a sperat că vor participa la cursuri circa 10 000 de cetățeni. Spre surprinderea generală, între 70 000 și 80 000 de suedezi s-au angajat în dezbateri, purtate în locuințe sau săli publice, ceea ce, la scara S.U.A., înseamnă echivalentul a circa 2 000 000 de cetățeni ce s-ar strădui să gîndească împreună despre o problemă de interes național. Sisteme similare ar putea fi folosite pentru a înlătura obiecțiile legate de „hiperemotivitatea“ publicului în cazul consultării prin referendum sau al altor forme de democrație directă.

Și cealaltă obiecție poate fi înlăturată. Într-adevăr, limitările de altădată în ce privește mecanismele de comunicare nu mai stau azi în calea lărgirii democrației directe. Progresele spectaculoase din domeniul tehnologiei comunicațiilor deschid în prezent, pentru prima dată, un uimitor evantai de posibilități pentru participarea directă a cetățenilor la decizia politică.

Nu demult am avut plăcerea să asist în orașul Columbus, Ohio, la un eveniment istoric — prima „deliberare municipală electronică“ din lume, cu ajutorul sistemului de televiziune prin cablu Qube. Folosind acest sistem de comunicații interactiv, locuitorii unei mici suburbii din Columbus au putut lua efectiv parte, pe cale electronică, la o întrunire politică a comisiei lor locale de planificare. Cetățenii puteau, din casele lor, prin apăsare pe un buton, să voteze instantaneu asupra unor propuneri privitoare la chestiuni practice cum sînt zonarea urbană, regulamentele imobiliare și proiectul de construire a unei autostrăzi. Ei aveau posibilitatea nu numai de a vota prin „da“ sau „nu“, ci și de a participa la discuție și de a-și expune punctul de vedere pe calea undelor. Ba puteau chiar, apăsînd pe buton, să spună celui ce prezida șe-

dința cînd să treacă la următorul punct al ordinei de zi.

Avem aici un prim indiciu, încă foarte rudimentar, despre posibilitățile ce vor exista mîine pentru democrația directă. Folosind computere perfecționate, sateliți, telefoane, televiziunea prin cablu, tehnicile de sondaj și alte instrumente, cetățenii, bine informați, ar putea, pentru prima dată în istorie, să înceapă să adopte singuri multe din deciziile politice care îi privesc.

Problema nu trebuie pusă sub forma unei alternative între democrația directă și cea indirectă, între autoreprezentare și reprezentarea prin alții. Fiindcă fiecare din cele două sisteme își are avantajele sale, și există modalități creatoare, deocamdată prea puțin puse în valoare, de a îmbina participarea directă a cetățenilor cu „reprezentarea", astfel încît să rezulte un nou sistem, de democrație semidirectă.

Am putea hotărî, de pildă, să ținem un referendum asupra unei probleme controversate cum este dezvoltarea nucleară, așa cum au făcut deja California și Austria. Dar în loc să lăsăm ca participanții la vot să tranșeze direct, am putea prefera, totuși, ca un organ reprezentativ — Congresul, de pildă — să dezbată și să adopte decizia finală.

În această ipoteză, dacă publicul ar vota pentru dezvoltarea nucleară, ar urma să se atribuie un anumit „mănunchi" de voturi, dinainte fixat, susținătorilor dezvoltării nucleare din Congres. Pe baza reacției publicului, ei ar primi astfel, chiar în Congres, un „avans" ce ar putea merge între 10 și 25 la sută, în funcție de ponderea pe care au avut-o voturile „pro" în cadrul plebiscitului. În felul acesta, deziderat ele cetățenilor nu ar fi traduse în fapt în mod direct, dar ar avea o anumită pondere specifică. Aceasta ar fi o variantă a propunerii de plebiscit național pe care am menționat-o ceva mai înainte.

S-ar putea inventa și multe alte aranjamente, în sensul îmbinării democrației directe cu cea

indirectă. În prezent, deputații din Congresul S.U.A. și din majoritatea celorlalte parlamente sau adunări naționale își creează diverse comitete specializate. Pentru cetățeni nu există însă nici o modalitate de a-i obliga pe legiuitori să creeze un comitet menit să se ocupe de o problemă neglijată sau foarte controversată. De ce nu li s-ar oferi alegătorilor posibilitatea ca în mod direct, prin petiție, să oblige un corp legislativ să instituie comitete pe probleme considerate importante de către opinia publică, și nu de către legiuitori ?

Insist atîta pe aceste propuneri „exorbitante" nu pentru că aș adera fără ezitare la ele, ci doar pentru a sublinia o idee mai generală : există modalități eficace de a deschide și democratiza un sistem care este în prezent aproape falimentar și în care puține grupuri sînt reprezentate adecvat, sau poate nici unul. Trebuie însă să începem să gîndim eliberîndu-ne de stereotipurile ultimilor 300 de ani. Problemele noastre nu mai pot fi rezolvate cu ajutorul ideologiilor, modelelor sau structurilor moștenite din trecut, de la Al Doilea Val.

Dat fiind că nu putem fi siguri de toate implicațiile unor astfel de propuneri noi, acestea se cer experimentate cu grijă într-un cadru mai restrîns, înainte de a le aplica pe scară largă. Orice impresie ne-ar face însă o sugestie sau alta, vechile obiecții împotriva democrației directe slăbesc exact în momentul cînd obiecțiile la adresa democrației reprezentative devin mai puternice. Oricît de primejdioasă sau chiar bizară ar putea să le pară unora, democrația semidirectă este un principiu moderat care ne poate ajuta în conceperea unor instituții noi și eficiente pentru viitor.

Împărțirea deciziei

O deschidere mai largă a sistemului față de puterea minorităților și crearea de posibilități ca cetățenii să joace un rol mai direct în pro-

pria lor guvernare sînt deopotrivă necesare. N sînt însă și suficiente. Cel de-al treilea principi vital al vieții politice de mîine urmărește des facerea blocajului decizional și o distribuir adecvată a competențelor în acest domeniu. Îı aceasta rezidă antidotul pentru paralizia poli tică, și nu în simple remanieri ale echipelor gu vernamentale. Numesc acest al treilea principiı „împărțirea deciziei".

Unele probleme nu pot fi rezolvate la nive local. Altele nu pot fi rezolvate la nivel națio nal. Unele necesită acțiuni simultane la ma multe niveluri. Dealtfel, locul potrivit pentrı rezolvarea unei probleme nu este fix. El se schimbă în timp.

Pentru a pune capăt actualului blocaj decizio nal rezultat din supraîmpovărarea instituțională se impune să împărțim deciziile și să le redistri buim — să asigurăm o participare mai largă la adoptarea lor și să schimbăm locul în care ur mează a fi luate diferitele decizii, în funcție de problemele ce se cer rezolvate.

Mecanismele politice actuale violează în moc flagrant acest principiu. Problemele s-au schim bat, iar puterea de decizie nu. Astfel, prea mult decizii sînt concentrate încă la nivel național unde și arhitectura instituțională este cea ma elaborată. În schimb, nu se adoptă suficient decizii la nivel transnațional, iar structurile d care este nevoie aici sînt radical subdezvoltate Tot așa, prea puține decizii sînt lăsate pe seama nivelelor subnaționale — a regiunilor, a statelor (membre ale S.U.A. — *Nota trad.)*, a provinciilor și localităților, ca și pe seama grupărilor social negeografice.

După cum am văzut mai înainte, multe din problemele care dau bătaie de cap guvernelor naționale depășesc, pur și simplu, puterile lor Sînt probleme de prea mare anvergură față de ceea ce poate face orice guvern în parte. Se impune, deci, să inventăm neîntîrziat la nive transnațional noi instituții, ingenios concepute cărora să le poată fi transferate numeroase de-

cizii. Nu putem spera, de pildă, să facem față numai cu ajutorul legislației naționale redutabilei puteri a corporației transnaționale — devenită ea însăși un rival al statului național. Se impune să instituim noi mecanisme transnaționale și, dacă se va dovedi necesar, coduri de conduită pentru corporații la scară planetară.

Să luăm problema corupției. Companiile americane care lucrează cu străinătatea sînt grav handicapate de legile S.U.A. împotriva mitei, dat fiind că alte guverne permit, ba chiar încurajează pe producătorii lor să-i mituiască pe clienții din străinătate. Tot așa, companiile multinaționale atașate unei politici de protejare a mediului natural vor avea de făcut față concurenței neloiale a altor firme atîta timp cît nu va exista o infrastructură adecvată la nivel transnațional.

Avem nevoie de stocuri alimentare transnaționale și de organisme transnaționale pentru acordarea asistenței de urgență în cazul unor calamități naturale. Avem nevoie de agenții mondiale însărcinate să prevadă din timp recoltele proaste, să atenueze oscilațiile mari de prețuri la resursele de bază și să controleze răspîndirea galopantă a vînzărilor de armament. Avem nevoie de consorții și de echipe de organizații neguvernamentale pentru abordarea diverselor probleme de interes mondial.

Avem nevoie de agenții mult mai eficace decît cele actuale pentru reglarea proceselor monetare. F.M.I., Banca Mondială, N.A.T.O. și alte instituții de acest fel vor trebui radical transformate, ori înlocuite cu altele. Va trebui să inventăm organisme noi pentru valorificarea pe scară cît mai largă a avantajelor tehnologiei și pentru limitarea efectelor ei nefaste. Trebuie să ne grăbim cu edificarea unor puternice agenții transnaționale pentru reglementarea exploatării spațiului extraterestru și a oceanelor. Osificata și birocratizata O.N.U. va trebui restructurată de jos pînă sus.

Noi sîntem în prezent la fel de primitivi şi de subdezvoltaţi politic la nivel transnaţional cum eram la nivel naţional acum 300 de ani, cînd a început revoluţia industrială. Transferînd „in sus" anumite decizii ce ţin în prezent de preocupările statului naţional, nu numai că oferim acestuia posibilitatea de a acţiona cu mai multă eficienţă la nivelul unde se situează problemele noastre cele mai explozive, ci reducem în acelaşi timp povara decizională ce apasă asupra acestui centru suprasolicitat. Împărţirea deciziei este un lucru esenţial.

Deplasarea unor decizii în sus nu rezolvă însă totul. Este la fel de clar că o însemnată parte a procesului decizional trebuie mutată dinspre centru în jos.

Nici cînd e vorba de împărţirea deciziei nu trebuie acţionat după principiul „ori-ori". Nu este vorba de a opune în mod absolut centralizării descentralizarea, ci de a redistribui în mod raţional povara decizională în cadrul unui sistem care pînă acum a favorizat pînă într-atît centralizarea, încît noile fluxuri informaţionale au ajuns să covîrşească forurile de decizie.

Descentralizarea politică nu constituie o chezăşie a democraţiei. Pot să apară şi la nivel local tiranii odioase. Viaţa politică locală este adeseori mai coruptă decît cea la nivel naţional. Şi apoi nu trebuie uitat că nu o dată ceea ce se cheamă descentralizare — de pildă, reorganizarea efectuată de administraţia Nixon — este de fapt o pseudodescentralizare.

Cu toate aceste rezerve, însă, trebuie spus că multe guverne nu vor putea restabili sensul, ordinea şi „eficienţa" în conducere fără o diminuare substanţială a prerogativelor puterii centrale. Trebuie să împărţim povara decizională şi să deplasăm în jos o bună parte a ei.

Trebuie să facem aceasta nu pentru că anumiţi anarhişti romantici cer o revenire la „democraţia rurală" sau din pricina furiei unor contribuabili bogaţi care cer reducerea asistenţei sociale pentru cei săraci. Ci pentru că nici o

structură politică — chiar fiind echipată cu o baterie de computere IBM-370 — nu poate manipula decît o anumită cantitate de informaţie, şi nu mai multă, poate produce numai o anumită cantitate de decizii — şi de o anumită calitate —, iar implozia decizională a împins în prezent guvernele dincolo de acest punct-limită.

Un alt aspect îl constituie necesitatea corelării instituţiilor guvernamentale cu structura economiei, cu sistemul informaţional şi cu alte componente ale civilizaţiei. Asistăm în prezent la o descentralizare profundă, deşi prea puţin remarcată de economiştii tradiţionali, a producţiei şi activităţii economice. Se prea poate, chiar, ca actualmente economia naţională să nu mai fie cadrul fundamental al acesteia.

După cum am evidenţiat deja, asistăm la apariţia în cadrul economiei naţionale a unor subeconomii regionale foarte mari şi din ce în ce mai închegate. Aceste subeconomii sînt din ce în ce mai diferite unele de altele, tot aşa fiind şi problemele cu care se confruntă. În timp ce una suferă de şomaj, alta s-ar putea să ducă lipsă de forţă de muncă. În Belgia, regiunea valonă protestează împotriva deplasării industriei spre Flandra. În S.U.A., statele din zona Munţilor Stîncoşi refuză să devină „colonii energetice" ale coastei de vest.

Orientările uniforme de politică economică fabricate la Washington, Paris sau Bonn au repercusiuni radical diferite asupra acestor subeconomii. O aceeaşi politică economică naţională poate fi avantajoasă pentru o regiune sau ramură industrială, aducînd însă prejudicii altora. Din acest motiv se impune descentralizarea unei bune părţi a politicii economice.

Corporaţiile, în ceea ce le priveşte, depun eforturi nu numai pe linia descentralizării interne (după cum o atestă o întrunire recentă a 280 de cadre superioare de la General Motors, care au discutat timp de două zile cum să sfărîme structurile birocratice şi să transfere mai multe decizii din centru spre periferie), ci şi pe aceea

a descentralizării geografice. *Business Week* vorbește despre o „deplasare geografică a economiei S.U.A., pe măsură ce tot mai multe companii construiesc uzine și implantează birouri în regiuni mai puţin accesibile ale ţării".

Toate acestea reflectă, în parte, o schimbare gigantică a fluxurilor de informaţii în cadrul societăţii. După cum am arătat în cele de mai sus, odată cu declinul puterii reţelelor centrale, are loc o descentralizare accentuată a comunicaţiilor. Asistăm la o proliferare ameţitoare a televiziunii prin cablu, a utilizării casetelor magnetice, a calculatoarelor și a sistemelor private de transmitere electronică a mesajelor, toate mergînd în direcţia descentralizării.

Nu este posibil ca o societate să-și descentralizeze activitatea economică, comunicaţiile și multe alte procese cruciale, fără a fi silită, mai devreme sau mai tîrziu, să descentralizeze și decizia guvernamentală.

Aceasta nu se poate realiza prin reajustări superficiale ale instituţiilor politice existente, ci implică ample bătălii pentru controlul bugetelor, impozitelor, pămîntului, energiei și altor resurse. Împărţirea deciziei nu se va produce ușor, dar este absolut inevitabilă în toate ţările hipercentralizate.

Am examinat pînă aici împărţirea deciziei ca pe un mijloc de depășire a blocajului politic, de dezgheţare a sistemului politic astfel încît acesta să poată funcţiona din nou. Ea are însă multe alte aspecte, mai greu sesizabile. Fiindcă aplicarea acestui principiu ar avea ca efect nu numai o reducere a poverii decizionale ce apasă asupra guvernelor naţionale. Ea va schimba în mod fundamental însăși structura elitelor, adaptînd-o la nevoile civilizaţiei care se naște.

Lărgirea elitelor

Conceptul de „povară decizională" este de importanţă crucială pentru înţelegerea democraţiei. Orice societate, pentru a putea să funcţio-

ieze, are nevoie de o anumită cantitate de decizii politice şi de o anumită calitate a lor. Putem spune chiar că fiecare societate îşi are o structură decizională proprie și unică. Cu cît este mai mare numărul deciziilor necesare pentru conducerea unei societăţi şi cu cît este mai mare varietatea, frecvenţa și complexitatea acestora, cu atît este mai grea „povara" deciziei politice pe care această societate o poartă. De felul în care este distribuită această povară depinde în mod fundamental nivelul democraţiei în societate.

În societăţile preindustriale, unde diviziunea muncii era rudimentară. iar schimbarea lentă, cantitatea deciziilor politice sau administrative necesare pentru ca mecanismul să funcţioneze era minimă. Povara decizională era mică. O elită conducătoare minusculă, semieducată și nespecializată putea să asigure mai mult sau mai puţin funcţionarea mecanismului fără ajutor de jos, purtînd singură întreaga povară decizională.

Ceea ce noi numim astăzi democraţie n-a apărut decît atunci cînd povara decizională a crescut brusc, depăşind capacitatea vechii elite de a-i face faţă. Sosirea celui de Al Doilea Val, care a adus cu sine expansiunea pieţei, adîncirea diviziunii muncii și saltul la un nivel mult mai ridicat de complexitate a vieţii sociale, a provocat la timpul său o implozie decizională de acelaşi fel ca aceea pe care o determină astăzi Al Treilea Val.

Ca urmare a acestui fapt, vechile grupuri conducătoare nu au mai avut capacitatea de a decide singure, ceea ce a impus recrutarea de noi elite şi subelite pentru a se putea face faţă poverii decizionale. În acest scop au trebuit să fie inventate instituţii politice noi, revoluționare.

Pe măsură ce societatea industrială s-a dezvoltat, devenind din ce în ce mai complexă, elitele ei integratoare, „tehnicienii puterii" au fost nevoiţi, la rîndul lor, să atragă neîncetat sînge proaspăt care să-i ajute să se descurce cu povara decizională în creştere. Procesul acesta invizibil

dar inexorabil a fost cel care a împins din ce în ce mai mult clasa de mijloc în arena vieţii politice. Această nevoie sporită de decizii a fost cea care a dus la o liberalizare crescîndă şi a creat mai multe nişe ce urmau să fie ocupate de oameni veniţi de jos.

Multe din aprigele lupte politice purtate în ţările celui de Al Doilea Val — lupta negrilor americani pentru integrare, lupta trade-unioniştilor britanici pentru egalitate în domeniul învăţămîntului, lupta pentru drepturi politice a femeilor au avut ca obiect distribuirea acestor noi locaşe din angrenajul elitelor.

În fiecare moment însă există o anumită limită a capacităţii elitelor guvernante de a absorbi oameni noi, limită determinată în esenţă de mărimea poverii decizionale.

De aceea, în ciuda pretenţiilor meritocratice ale societăţii celui de Al Doilea Val, categorii mari ale populaţiei au fost excluse de la decizie pe temeiuri rasiale, de sex şi altele similare. Periodic, de fiecare dată cînd societatea trecea la un nivel superior de complexitate şi povara decizională creştea, grupurile excluse, sesizînd noile posibilităţi, îşi intensificau revendicările pentru drepturi egale, elitele deschideau ceva mai larg uşa şi societatea se simţea traversată de ceea ce părea a fi o nouă undă de democratizare.

Dacă tabloul zugrăvit de mine este fie şi în linii mari exact, rezultă că amploarea democraţiei depinde mai puţin de cultură, de conceptul marxist de clasă, de curajul de a lupta, de voinţa politică, decît de povara decizională a fiecărei societăţi. O povară mai grea va trebui în cele din urmă să se distribuie printr-o mai largă participare democratică. Prin urmare, atunci cînd povara decizională a sistemului social creşte, democraţia nu este o chestiune de alegere, ci o necesitate a evoluţiei. Fără ea, sistemul nu poate să funcţioneze.

Toate acestea ne mai sugerează că s-ar putea să ne aflăm acum în pragul unui alt mare salt

democratic înainte. Pentru că însăşi implozia decizională care-i covîrşeşte în prezent pe preşedinţii noştri, pe primii miniştri şi guvernele noastre, deschide — pentru prima oară de la revoluţia industrială încoace — perspective exaltante pentru o lărgire radicală a participării politice.

Marea luptă a zilei de mîine

Nevoia de noi instituţii politice evoluează întru totul paralel cu nevoia noastră de noi instituţii familiale, educaţionale şi de corporaţie. Ea se împleteşte strîns cu preocupările noastre pentru o nouă bază energetică, pentru noi tehnologii şi noi industrii. Ea reflectă revoluţia din domeniul comunicaţiilor şi necesitatea restructurării relaţiilor cu lumea neindustrializată. Într-un cuvînt, ea este reflexul politic al schimbărilor din ce în ce mai rapide care au loc în toate aceste sfere diferite.

Fără sesizarea acestor conexiuni este imposibil să înţelegi titlurile din ziare. Cel mai important conflict politic astăzi nu mai este cel dintre bogaţi şi săraci sau dintre grupurile etnice favorizate şi cele oprimate. Lupta decisivă se dă astăzi între cei care încearcă să consolideze şi să menţină societatea industrială şi cei ce sînt gata să o depăşească. Aceasta este marea luptă, „supralupta" pentru ziua de mîine.

Nu înseamnă că celelalte conflicte, mai tradiţionale, dintre clase, rase şi ideologii vor dispărea. S-ar putea chiar — după cum am sugerat mai înainte — ca ele să devină mai violente, îndeosebi dacă vor interveni zguduiri economice de amploare. Toate aceste conflicte vor fi absorbite însă de acea supraluptă, care străbate toate activităţile umane, de la artă şi sex, pînă la afaceri şi la procesul electoral.

Iată de ce vedem desfăşurîndu-se simultan în jurul nostru *două* războaie politice. La un nivel are loc clasica înfruntare politică între grupuri aparţinînd celui de Al Doilea Val, fiecare urmărind un cîştig imediat. La un nivel mai profund, însă, aceste grupuri tradiţionale fac front comun împotriva noilor forţe politice ale celui de Al Treilea Val.

Această analiză explică de ce partidele noastre politice existente, perimate atît în structura cît și în ideologiile lor, lasă atît de mult impresia că sînt unul imaginea celuilalt, într-o oglindă tulbure. Democrații şi republicanii, tory-i și laburiștii, democrat-creştinii și gaulliștii, liberalii și socialiştii, toţi sînt — în pofida divergenţelor dintre ei — partide ale celui de Al Doilea Val.

Cu alte cuvinte, cel mai important eveniment politic al epocii noastre este conturarea în mijlocul nostru a două mari tabere, una atașată civilizaţiei celui de Al Doilea Val, cealaltă — celui de Al Treilea Val. Una urmăreşte cu tenacitate perpetuarea instituţiilor-cheie ale societăţii industriale de masă : familia nucleară, sistemul învăţămîntului de masă, corporaţia gigant, sindicatul de masă, statul naţional centralizat şi guvernămîntul pseudoreprezentativ. Cealaltă îşi dă seama că cele mai presante probleme ale contemporaneităţii, de la energie, război şi sărăcie, pînă la degradarea ecologică și la destrămarea relaţiilor de familie, nu mai pot fi rezolvate în cadrul unei civilizaţii de tip industrial.

Hotarul dintre cele două tabere nu este încă net trasat. Ca indivizi, cei mai mulţi sîntem încă împărţiţi, stînd cu cîte un picior în fiecare. Punctele litigioase par încă neclare şi fără legături între ele. Pe deasupra, fiecare tabără este formată din grupuri numeroase ce-şi urmăresc fiecare interesele lor înţelese într-un mod îngust-egoist, fără o viziune de ansamblu. Nici una din părţi, dealtfel, nu deţine monopolul virtuţii morale. Oameni de bine există de am-

bele părţi. Cu toate acestea, între cele două formaţii politice latente există deosebiri enorme.

Pentru apărătorii celui de Al Doilea Val este caracteristic faptul că luptă împotriva puterii minorităţilor ; că iau în derîdere democraţia directă, numind-o „populism“ ; că se opun descentralizării, regionalismului şi diversităţii ; că se împotrivesc eforturilor de demasificare a învăţămîntului ; că luptă pentru menţinerea unui sistem energetic înapoiat ; că divinizează familia nucleară, ridiculizează preocupările ecologice, predică naţionalismul tradiţional al erei industriale şi se opun iniţiativelor de edificare a unei ordini economice mondiale mai echitabile.

Forţele celui de Al Treilea Val, dimpotrivă, susţin democraţia minorităţilor şi sînt gata să experimenteze forme ale democraţiei mai directe. Se pronunţă pentru o descentralizare temeinică a puterii. Preconizează dezmembrarea birocraţiilor gigantice. Revendică un sistem energetic mai puţin centralizat, axat pe resurse regenerabile. Vor să confere statut legal unor structuri familiale diferite de familia nucleară. Luptă pentru atenuarea standardizării şi promovarea individualizării în şcoli. Acordă o prioritate accentuată problemelor ecologice. Recunosc necesitatea restructurării economiei mondiale pe o bază mai justă şi mai echilibrată.

Mai presus de toate, în timp ce apărătorii celui de Al Doilea Val practică jocul politic tradiţional, adepţii celui de al Treilea Val privesc cu neîncredere pe toţi candidaţii şi toate partidele politice (chiar şi pe cele noi) şi-şi dau seama că deciziile de importanţă crucială pentru supravieţuirea noastră nu pot fi adoptate în actualul cadru politic.

Din tabăra celui de Al Doilea Val fac parte încă majoritatea deţinătorilor nominali ai puterii din societatea noastră — politicieni, oameni de afaceri, lideri sindicali, educatori, responsabili ai mijloacelor de informare — cu toate că mulţi sînt profund neliniştiţi de inadecvările

viziunii despre lume a celui de Al Doilea Val. Fără îndoială că, numeric, tabăra celui de Al Doilea Val poate revendica încă şi sprijinul, acordat pe negîndite, al majorităţii cetăţenilor de rînd, în ciuda pesimismului şi a dezabuzării care se răspîndesc cu rapiditate în rîndurile lor.

Partizanii celui de Al Treilea Val sînt mai greu de caracterizat. Unii stau în fruntea unor mari corporaţii, în timp ce alţii sînt consumatorişti ce se opun cu înverşunare corporaţiilor. Unii sînt absorbiţi de preocupări ecologice ; alţii sînt mai preocupaţi de probleme privind rolurile sexelor, viaţa de familie sau dezvoltarea personalităţii. Unii se concentrează aproape exclusiv asupra dezvoltării unor forme alternative de energie ; pe alţii îi entuziasmează în principal perspectivele de democratizare pe care le deschide revoluţia din domeniul comunicaţiilor.

Unii provin din rîndurile „dreptei" celui de Al Doilea Val, alţii din rîndurile „stîngii" — liber-schimbişti şi libertari, neosocialişti, feministe şi militanţi pentru drepturile civile, foşti hippy şi exponenţi ai unei rectitudini inflexibile. Unii sînt veterani ai mişcării pentru pace ; alţii n-au participat niciodată în viaţa lor la vreun marş sau la vreo demonstraţie de indiferent ce fel. Unii sînt profund religioşi, alţii atei convinşi.

Sociologii ar putea să discute la nesfîrşit dacă un grup în aparenţă atît de amorf constituie sau nu o „clasă", iar în cazul unui răspuns afirmativ, ar putea să discute mai departe dacă este vorba de „noua clasă" a lucrătorilor cu înaltă calificare din domeniul informaţiilor, a intelectualilor şi tehnicienilor. Neîndoielnic, mulţi din cei ce formează tabăra celui de Al Treilea Val au studii superioare şi fac parte din clasa de mijloc. Neîndoielnic că mulţi lucrează direct în domeniul producerii şi în cel al difuzării informaţiei sau în sfera serviciilor, astfel încît, violentînd întrucîtva termenul, s-ar putea spune, probabil, că alcătuiesc o clasă. Dar a-i catego-

risi astfel înseamnă mai degrabă a amesteca lucrurile decît a le clarifica.

Căci printre grupurile-cheie care acționează în direcția demasificării societății industriale se numără minorități etnice relativ puțin instruite și multora din membrii lor nu li s-ar potrivi defel imaginea intelectualului cu servietă în mînă.

Cum am putea caracteriza femeile care luptă împotriva îngrădirilor pe care le-a impus societatea celui de Al Doilea Val ? Sau, cu atît mai mult, milioanele de oameni — și numărul lor e în continuă creștere — care participă la mișcarea de autoajutorare ? Ce să spunem despre cei „oprimați psihologic" — milioanele de victime ale epidemiei singurătății, familiile destrămate, părinții divorțați sau celibatari, minoritățile sexuale — care nu pot fi cuprinși normal sub noțiunea de clasă ? Membrii unor asemenea grupuri provin practic din toate categoriile sociale și din toate ocupațiile. Aceste grupuri sînt, totuși, importante surse de forță pentru mișcarea celui de Al Treilea Val.

De fapt, chiar și termenul de *mișcare* poate să inducă în eroare — în parte pentru că implică un nivel mai înalt de conștiință colectivă decît există pînă în prezent, iar în parte pentru că oamenii celui de Al Treilea Val, pe bună dreptate, privesc cu neîncredere toate mișcările de masă din trecut.

Dar indiferent dacă formează o clasă, o mișcare sau doar o configurație schimbătoare de indivizi și de grupări vremelnice, ei împărtășesc deopotrivă deziluzia față de vechile instituții și recunosc toți că vechiul sistem este cuprins de o disoluție iremediabilă.

Supralupta dintre forțele celui de Al Doilea și ale celui de Al Treilea Val traversează, deci, ca o linie zigzagată clase și partide, grupuri de vîrstă și etnice, preferințe sexuale și subculturi. Ea reorganizează și realiniază viața noastră politică. Și în locul unei societăți armonioase, fără clase, fără conflicte și ideologii, ea vestește

pentru viitorul apropiat crize de amploare și zbucium social profund. În multe țări se vor purta aprige bătălii politice, nu numai în jurul foloaselor ce se pot trage din rămășițele societății industriale, ci și în jurul participării la plămădirea și apoi controlul celei care-i va succeda.

Această ascuțire a supraluptei va influența în mod hotărît viața politică de mîine și forma însăși a noii civilizații. Fiecare din noi, conștient sau nu, are de jucat un rol în această supraluptă. Un rol ce poate fi distructiv sau creator.

Avem menirea de a crea

Unele generații se nasc pentru a crea, altele pentru a menține o civilizație. Generațiile care au lansat Al Doilea Val de schimbări istorice au trebuit, prin forța împrejurărilor, să fie creatoare. Oameni ca Montesquieu, Mill și Madison au inventat cea mai mare parte a formelor politice care nouă ni se par încă un lucru de la sine înțeles. Aflați la cumpăna dintre două civilizații, ei au fost destinați să creeze.

La ora actuală, în toate domeniile vieții sociale — în familie, școală, afaceri și biserici, în sistemele noastre energetice și de comunicații — se simte nevoia creării unor forme noi, proprii celui de Al Treilea Val, și milioane de oameni din numeroase țări s-au și apucat de treabă. Nicăieri însă decrepitudinea structurilor nu este mai avansată și mai plină de primejdii decît în viața noastră politică. Și tocmai în acest domeniu întîlnim în cea mai mică măsură imaginație, experimentare, disponibilitate pentru o schimbare fundamentală.

Chiar și oameni ce dau dovadă de cutezanță inovatoare acolo unde lucrează — în cabinetele lor juridice sau în laboratoare, în bucătării, în școli sau companii — par să înghețe de îndată ce se face aluzie la caracterul învechit al constituției sau al structurilor noastre politice și la necesitatea unei primeniri radicale. Perspectiva unei schimbări politice profunde, cu riscurile

pe care ea le comportă, îi înfricoşează pînă într-atît, încît *status quo*-ul, oricît ar fi de suprarealist şi de oprimant, li se pare dintr-o dată cea mai bună din toate lumile posibile.

Pe de altă parte, există în fiecare societate un număr de pseudorevoluţionari ancoraţi în dogmele perimate ale celui de Al Doilea Val, pentru care nici una din schimbările care se propun nu este îndeajuns de radicală : arheo-marxişti, anarho-romantici, fanatici de extremă dreaptă, gherilarzi de cabinet şi terorişti patentaţi ce visează tehnocraţii totalitare sau utopii medievale. În chiar momentul cînd înaintăm vertiginos spre o nouă zonă istorică, ei nutresc visuri de revoluţie culese din filele îngălbenite ale tratatelor politice de ieri.

Dar pe măsură ce supralupta se intensifică, nu vom asista la o reluare a vreunei drame revoluţionare de altădată — la o răsturnare dirijată centralizat a elitelor guvernante de către un „partid de avangardă" urmat de mase şi nici la o revoltă spontană, pretins cathartică a maselor, declanşată de terorism. Crearea noilor structuri politice pentru o civilizaţie a celui de Al Treilea Val nu se va produce printr-o bulversare unică şi decisivă, ci va rezulta din mii de inovaţii şi ciocniri pe multiple planuri, în multe locuri, şi va dura decenii.

Aceasta nu exclude posibilitatea violenţei pe drumul ce duce spre ziua de mîine. Trecerea de la civilizaţia Primului Val la civilizaţia celui de Al Doilea Val a fost o dramă lungă şi sîngeroasă, ţesută din războaie, răscoale, foamete, migraţii forţate, lovituri de stat şi calamităţi. Astăzi miza e cu mult mai mare, timpul mai scurt, acceleraţia mai impetuoasă, iar pericolele sînt şi mai mari.

Multe depind de flexibilitatea şi inteligenţa elitelor, subelitelor şi supraelitelor actuale. Dacă se vor dovedi mioape, lipsite de imaginaţie şi înfricoşate, cum a fost cazul cu majoritatea grupurilor conducătoare din trecut, ele se vor opune rigid celui de Al Treilea Val şi prin aceasta vor

spori riscurile violenţei şi ale propriei lor nimiciri.

Dacă, dimpotrivă, vor naviga în sensul celui de Al Treilea Val, dacă vor recunoaşte necesitatea unei democraţii lărgite, ele vor putea lua parte la procesul de creare a noii civilizaţii, întocmai cum elitele cele mai inteligente ale Primului Val au anticipat apariţia unei societăţi industriale bazate pe tehnologie şi au participat la edificarea ei.

Cei mai mulţi dintre noi ştim sau intuim cît de primejdioasă e lumea în care trăim. Ştim că instabilitatea socială şi incertitudinile politice pot să dezlănţuie energii feroce. Ştim ce înseamnă războiul şi catastrofele economice şi ne amintim cît de des a încolţit totalitarismul pe solul bunelor intenţii şi al crizelor sociale. Majoritatea oamenilor par să nu sesizeze, însă, diferenţele pozitive dintre prezent şi trecut.

Circumstanţele diferă de la o ţară la alta, dar niciodată în istorie n-a existat un număr atît de mare de oameni cu un nivel rezonabil de educaţie, înarmaţi laolaltă cu o zestre de cunoştinţe de o amploare incredibilă. Niciodată n-au beneficiat atîţia oameni de un asemenea nivel de îndestulare materială — poate precar, dar suficient pentru a le permite să-şi consacre o parte din timpul şi energiile lor reflecţiei şi acţiunii civice. Niciodată n-au avut atîţia oameni posibilitatea de a călători, comunica şi învăţa atît de mult de la alte culturi. Şi, mai presus de orice, niciodată n-au avut atîţia oameni de cîştigat atît de mult prin asigurarea că unele schimbări necesare, deşi profunde, vor fi înfăptuite în mod paşnic.

Elitele, oricît ar fi de luminate, nu pot crea ele singure o nouă civilizaţie. Va fi nevoie de energiile unor popoare întregi. Iar aceste energii există, aşteptînd să fie puse în valoare. Într-adevăr, dacă noi, îndeosebi cei din ţările avansate din punct de vedere tehnologic, am fixa drept obiectiv explicit pentru generaţia următoare crearea unor instituţii şi constituţii cu

totul noi, am putea declanşa prin aceasta ceva cu mult mai puternic chiar şi decît energia: imaginaţia colectivă.

Cu cît vom începe mai curînd să edificăm instituţii politice alternative bazate pe cele trei principii descrise mai sus — puterea minorităţilor, democraţia semidirectă şi împărţirea deciziei — cu atît mai mari vor fi şansele pentru o tranziţie paşnică. Nu schimbările ca atare sînt cele ce sporesc riscurile, ci încercarea de a împiedica efectuarea lor. Încercarea oarbă de a apăra structurile perimate este cea care creează pericolul unor înfruntări sîngeroase.

Aceasta înseamnă că pentru *a evita* o bulversare violentă, trebuie să începem de pe acum să ne concentrăm asupra problemei sclerozării structurilor politice în lume. Şi să nu rezervăm această problemă experţilor — specialiştilor în drept constituţional, avocaţilor şi politicienilor — ci să facem din ea o preocupare a publicului însuşi — a organizaţiilor cetăţeneşti, a sindicatelor, a comunităţilor religioase, a grupurilor de femei, a minorităţilor etnice şi rasiale, a oamenilor de ştiinţă, a gospodinelor şi a oamenilor de afaceri.

Ca un prim pas, ar trebui să iniţiem o cît mai largă dezbatere publică cu privire la necesitatea unui nou sistem politic, acordat la nevoile civilizaţiei celui de Al Treilea Val. Avem nevoie de conferinţe, emisiuni televizate, concursuri, exerciţii de simulare, imitaţii de adunări constituante, pentru a genera un evantai larg de propuneri ingenioase de restructurare politică, pentru a declanşa un şuvoi de idei proaspete. Trebuie să fim pregătiţi să folosim instrumentele cele mai avansate care ne stau la dispoziţie, de la sateliţi şi computere, pînă la videodiscuri şi la televiziunea interactivă.

Nimeni nu ştie în amănunt nici ce ne rezervă viitorul, nici ce anume se va dovedi cel mai viabil în societatea celui de Al Treilea Val. Tocmai de aceea nu trebuie să ne gîndim la o singură reorganizare masivă sau la o singură schimbare

revoluţionară, cataclismică, impusă de sus, ci la mii de experimente conştiente, descentralizate, care ne-ar permite să testăm noile modele de decizie politică la nivel local şi regional, înainte de a le aplica la nivelul naţional şi la cel transnaţional.

Dar în acelaşi timp ar trebui să începem edificarea unui mecanism care să ne permită o experimentare similară a instituţiilor la nivelele naţional şi transnaţional, în perspectiva unei restructurări radicale a celor existente. Deziluziile, mînia şi înverşunarea, atît de răspîndite astăzi în lume, faţă de guvernele celui de Al Doilea Val pot fi călăuzite spre o dezlănţuire fanatică de către demagogi ce pledează pentru o conducere autoritară, dar pot fi mobilizate şi în vederea unui proces de reconstrucţie democratică.

Prin iniţierea, simultan într-un mare număr de ţări, a unui proces de învăţare socială, a unui experiment de democraţie anticipativă, putem stăvili ofensiva totalitară. Putem pregăti milioanele de oameni pentru dislocările şi crizele primejdioase care ne aşteaptă în viitor. Şi putem exercita o presiune strategică asupra sistemelor politice existente, în vederea grăbirii schimbărilor necesare.

Fără această formidabilă presiune de jos, nu ne putem aştepta ca mulţi din actualii conducători nominali — preşedinţi şi politicieni, senatori şi membri ai comitetelor centrale — să înceapă să se desolidarizeze tocmai de nişte instituţii care, oricît ar fi de perimate, le conferă prestigiu, bunăstare materială şi iluzia — dacă nu şi realitatea — puterii. Unii politicieni sau demnitari de excepţie, înzestraţi cu o mai mare perspicacitate, vor acorda neîntîrziat sprijinul lor luptei pentru transformări politice. Cei mai mulţi însă nu se vor clinti decît atunci cînd revendicările din afară vor deveni irezistibile sau cînd criza va fi ajuns într-un stadiu atît de avansat, şi atît de aproape de violenţă, încît nu vor mai vedea nici o alternativă.

Nouă ne revine, așadar, responsabilitatea :chimbării. Şi trebuie să începem cu noi înșine, ıvățînd să nu închidem prematur ochii spiriului față de ceea ce este nou, surprinzător, apaent radical. Aceasta înseamnă că trebuie să-i 'ombatem pe asasinii de idei, care sînt mereu ;ata să ucidă orice sugestie nouă pe motiv că ›ste irealizabilă, și să apere, în schimb, ca viabil, tot ceea ce există, oricît ar fi de absurd,)presiv și nefuncțional. Înseamnă să luptăm pentru libertatea de exprimare — pentru dreptul oamenilor de a-și face cunoscute ideile, chiar dacă acestea sînt eretice.

Şi înseamnă, mai presus de orice, să începem acest proces de reconstrucție chiar acum, înainte ca dezintegrarea sistemelor politice existente să fi ajuns la punctul cînd ar răsuna pe străzi tropăitul cadențat al forțelor tiraniei, iar tranziția pașnică la democrația secolului al XXI-lea ar deveni cu neputință.

Dacă vom începe acum, noi și copiii noștri vom putea lua parte la opera captivantă de reconstrucție nu numai a structurilor noastre politice perimate, ci și a civilizației însești.

Asemenea generației revoluționarilor defuncți, avem menirea de a crea.

Mulțumiri

În elaborarea cărții de față am cules informații din surse variate. Prima și cea mai convențională a fost lectura unor cărți, reviste de specialitate, ziare, rapoarte, documente, reviste destinate marelui public și monografii din numeroase țări. O a doua sursă au fost interviurile cu pionieri ai schimbării din diferite părți ale lumii, pe care i-am vizitat în laboratoarele, birourile, sălile de clasă și atelierele lor, iar ei mi-au acordat cu generozitate din timpul lor și mi-au împărtășit din ideile lor. Gama personalităților cu care am purtat convorbiri a fost largă, de la experți în problemele familiei și fizicieni, pînă la prim-miniștri și șefi de guverne.

În sfîrșit, călătorind, m-am bizuit pe agerimea propriilor ochi și urechi. Se întîmplă nu o dată ca o experiență nemijlocită sau o conversație întîmplătoare să arunce o lumină revelatoare asupra unei idei abstracte. De la un șofer de taxi dintr-o capitală latino-americană am aflat mai mult decît din toate statisticile optimiste ale guvernului său : întrebîndu-l de ce compatrioții săi nu întreprind nimic pentru a protesta împotriva ratei crescînde a inflației, el mi-a imitat pur și simplu din gură păcănitul puștii automate.

Îmi este, evident, imposibil să mulțumesc individual tuturor celor care m-au ajutat. Trebuie să citez totuși trei dintre prietenii mei — Donald F. Klein, Harold L. Strudler și Robert I. Weingarten — care și-au luat osteneala de a citi întreg manuscrisul, făcîndu-mi observații

critice inteligente şi dîndu-mi un număr de sfaturi utile.

Mulţumesc, de asemenea, lui Lea Guyer Gordon şi Eleanor Nadler Schwartz, care se numără cu siguranţă printre cei mai buni şi mai calificaţi redactori, pentru verificarea manuscrisului definitivat, în vederea îndreptării eventualelor inexactităţi de fond. D-na Schwartz a suportat şi hărţuiala ultimelor zile de pregătire a manuscrisului pentru editare, acordîndu-mi, într-o atmosferă tonifiantă, un ajutor ce a întrecut cu mult simplele îndatoriri profesionale. Datorez mulţumiri speciale şi lui Betsy Cenedella, de la editura William Morrow, care a făcut o lectură integrală şi o corectură excelentă a şpalturilor. În fine, lui Karen Toffler, care m-a ajutat la întocmirea indicelui, elaborînd articolele conceptuale şi introducîndu-le pînă noaptea tîrziu în calculatorul-procesor.

Este de la sine înţeles că îmi revine în exclusivitate răspunderea pentru orice eventuale erori strecurate în text în pofida străduinţelor noastre.

Note

Numerele în paranteze drepte indică lucrările citate în bibliografia anexată. Astfel, [1] din „Note" reprezintă prima lucrare din bibliografie : Boucher, François, 20 000 Years of Fashion.

CAPITOLUL 1

43 Pentru originile agriculturii vezi Cipolla, [103], p. 18.

43 Pentru diverşii termeni folosiţi spre a descrie societatea în curs de apariţie vezi Brzezinski, [200] şi Bell, [198]. Bell urmăreşte cuvîntul „postindustrial" pînă la folosirea lui de către autorul englez Arthur J. Penty în 1917. Pentru terminologia marxistă vezi [211].

44 Am scris despre „civilizaţia supraindustrială" în [496] şi [150].

49 Triburi care nu practică agricultura sînt descrise, printre alte surse, în Niedergang, [95] ; de asemenea Cotlow, [74].

CAPITOLUL 2

57 Pentru comerţul maritim vezi [498], p. 3. În remarcabila sa lucrare, Geoffrey Blainey analizează efectele izolării şi distanţelor continentale mari asupra dezvoltării Australiei.

57 Fabricile greceşti sînt menţionate în [237], p. 40.

57 Pentru primele foraje petroliere vezi [155], p. 30.

57 Birocraţiile din antichitate sînt descrise în [17], vol. I, p. 34.

57 Maşina cu abur din Alexandria este menţionată de Ralph Linton într-un capitol din [488], p. 435 ; de asemenea Lilley, [453], p. 35—36.

57 Pentru civilizaţia preindustrială vezi [171], p. 15.
59 Pentru epoca Meiji din Japonia : [262], p. 307.
61 Numărul cailor şi boilor din Europa este apreciat în [244], p. 257.
61 Maşina cu aburi realizată de Newcomen este descrisă în Lilley, [451], p. 94, şi în Cardwell, [431], p. 69.
62 Vitruviu este citat în [171], p. 23.
62 Instrumentele de precizie : [436], prefaţa şi introducerea.
62 Rolul maşinilor-unelte este discutat în [237], p. 41.
63 O descriere colorată a începuturilor comerţului se găseşte în [259], p. 64—71.
63 Progresele desfacerii în masă sînt prezentate în [29], p. 85. Pentru ascensiunea lanţului A & P vezi p. 159 şi 162.
65 Pentru familiile cu mai multe generaţii vezi [191], vol. I, p. 64.
65 Imobilitatea familiei agricole este tratată în [502], p. 196.
66 Andrew Ure este citat în [266], p. 359—360.
67 Învăţămîntul din Statele Unite în secolul al XIX-lea este discutat în [528], p. 450—451.
67 Prelungirea anului şcolar este citată după *Historical Statistics of the United States*, p. 207.
67 Pentru învăţămîntul obligatoriu vezi [528], p. 451.
67 Declaraţia mecanicilor este citată în [486], p. 391.
67 Dewing este citat din [14], p. 15.
68 Numărul corporaţiilor din Statele Unite înainte de 1800 este preluat după [101], p. 657.
68 Imortalitatea corporaţiilor a fost stabilită de John Marshall, preşedintele Curţii Supreme, în *Dartmouth College v. Woodward*, 4 Wheat. 518, 4 L. Ed. 629 (1819).
68 Corporaţiile socialiste constituie tema unui articol publicat de Leon Smolinski în *Survey* (Londra), iarna 1974.
70 Evoluţia orchestrei este prezentată în Sachs, [7], p. 389, şi în Mueller, [6].
71 Istoricul poştei constituie tema cărţii lui Zilliacus, [56] ; vezi p. 21.
72 Imnul de laudă cîntat poştei de către Edward Everett se găseşte în [383], p. 257.
72 Avalanşa mondială de corespondenţă este descrisă în [41], p. 34. Vezi şi *UNESCO Statistical Yearbook* pe anul 1965, p. 482.

73 Pentru telefon şi telegraf vezi Singer, [54], p. 18—19. De asemenea Walker, [268], p. 261.

73 Statisticile privind telefoanele sînt preluate din [39], p. 802.

74 Servan-Schreiber este citat după [52], p. 45.

75 O relatare despre socialismul utopic se găseşte în [473], cap. 8.

CAPITOLUL 3

77 Rolul pieţei este tratat în remarcabila lucrare a lui Polanyi, [115], p. 49.

77 Piaţa din Tlatelolco este descrisă viu în [246], p. 133.

77 Comentariile negustorului de piper se găsesc în [259], p. 64—71.

77 Braudel este citat după splendida lui lucrare [245], vol. I, p. 247 şi p. 425.

78 Pentru fuziunea producţiei cu consumul vezi [265], p. 30.

78 Rolul social şi politic al consumatorului este cercetat în mod strălucit în lucrarea lui Horace M. Kallen, dată astăzi uitării, [61], p. 23.

82 Rămîn îndatorat prietenului meu Bertrand de Jouvenel pentru observaţia că individul este tras în direcţii psihologice opuse de rolurile sale ca lucrător şi consumator.

85 Despre subiectivitate şi obiectivitate : ideea mi-a fost sugerată pentru prima dată de Zaretsky, [196].

CAPITOLUL 4

87 Povestea lui Theodore Vail se găseşte în [50]. Vail a fost o figură formidabilă ; cariera lui ne spune multe despre începuturile dezvoltării industriale.

88 Influenţa lui Frederick Winslow Taylor este descrisă în Friedmann, [79], şi Dickson, [519]. De asemenea Colecţia Taylor, Institutul de Tehnologie Stevens. Părerea lui Lenin despre taylorism este preluată din [79], p. 271.

88 Testele standardizate pentru aprecierea inteligenţei sînt prezentate în [521], p. 226—227.

89 Pentru îngrădirea limbilor minoritare vezi Thomas, [290], p. 31. De asemenea „Challenge to the Nation-State", *Time* (ediţia pentru Europa), 27 octombrie 1975.

89 Acţiunile întreprinse de Revoluţia Franceză pentru introducerea sistemului metric şi a unui

calendar nou sînt prezentate de Morazé, [260], p. 97—98 ; şi de Klein, [447], p. 117

89 Emiterea banilor de persoane particulare şi standardizarea monedei sînt preluate din [144], p. 10 şi p. 33.

90 Pentru politica preţului unic vezi [29].

90 „Avantajele comerţului cu Indiile de Răsărit" este citată în [138], vol. I, p. 330.

91 Binecunoscutele remarci făcute de Adam Smith relativ la confecţionarea acelor se găsesc în [149], p. 3—7.

Smith a atribuit uimitoarea creştere a productivităţii îndemînării mai mari a muncitorului specializat, timpului econonomisit prin faptul că nu se mai trecea de la o operaţie la alta şi îmbunătăţirilor pe care muncitorul specializat le-a adus uneltelor. Dar Smith a constatat clar şi ce se afla în inima lucrurilor : piaţa. În lipsa unei pieţe care să facă legătura între producător şi consumator, cine ar fi avut nevoie sau ar fi vrut 48 000 ace pe zi ? Şi, continuă Smith, cu cît creşte piaţa, cu atît mai mare este specializarea.

Smith a avut dreptate.

91 Calculele lui Henry Ford sînt preluate din autobiografia sa [440], p. 108—109.

92 Numărul meseriilor este citat după *Dictionary of Occupational Titles* publicat de Departamentul Muncii al S.U.A., 1977.

93 Rolul sincronizator al strigătelor de muncă este preluat din [8], p. 18.

94 Citatul lui E. P. Thompson este extras din „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism". *Past and Present* (Londra), nr. 38.

96 Observaţia lui Stan Cohen într-o recenzie a cărţii lui David J. Rothman : *The Discovery of the Asylum*, în *New Society* (Londra), 7 februarie 1974.

97 Cifrele privind producţia de automobile europeană sînt preluate din [126], p. 3 917.

97 Concentrarea industriilor aluminiului, ţigărilor şi alimentelor pentru micul dejun este citată după Standard & Poor : *Industry Surveys*, 1978, 1979. Concentrarea industriei berii după „New Survival Plan for Olympia Beer", *The New York Times*, 15 mai 1979.

97 Concentrarea industriei germane este confirmată prin documente în [126], p. 3 972.

97 Procesul de concentrare din industrie a dat naştere unei imagini în oglindă în mişcarea sindicală. Confruntate cu monopoluri şi trusturi

din ce în ce mai mari, sindicatele din multe țări s-au unit și ele. La începutul secolului, Muncitorii Industriali din Lume — așa-numiții „Wobblics" — și-au manifestat tendința spre concentrare în campania pentru ceea ce ei numea „O.B.U." — One Big Union (un singur sindicat mare).

97 Articolul lui N. Leliuhina este retipărit în [126], p. 4362 și urm.

98 Cîntecul de la Matsushita este citat după „The Japanese Dilemma" de Willard Barber, *Survey* (Londra), toamna 1972.

98 Cifrele despre salariații AT & T sînt luate din [39], p. 702. Statisticile cu privire la forța de muncă franceză se găsesc în [126], p. 3958.

99 Pentru concentrarea sovietică vezi [126], p. 4346—4352.

Pe cînd scriu acestea, sovieticii se grăbesc să termine cea mai mare uzină de autocamioane din lume, care va necesita un oraș nou cu 160 000 locuitori și un complex de instalații și conveiere ce se vor întinde pe 40 mile pătrate, o suprafață aproape de două ori mai mare decît insula Manhattan.

100 În legătură cu urmărirea produsului național brut, o fantezie amuzantă propune ca femeile să-și facă una alteia gospodăria și să se plătească pentru aceasta. Dacă fiecare Susie Smith i-ar da fiecărei Barbara Brown 100 dolari pe săptămînă ca să vadă de casa și copiii ei, iar ea ar primi aceeași sumă pentru a face în schimb aceleași servicii, efectul asupra produsului național brut ar fi uimitor. Dacă 50 milioane de gospodine americane s-ar angaja în această tranzacție fără sens, PNB al Statelor Unite ar crește peste noapte cu circa 10 la sută.

101 Rentabilizarea uzinelor americane în 1850 și inovațiile în conducerea căilor ferate sînt preluate din Alfred D. Chandler, Jr. și Stephen Salisbury, „Innovations in Business Administration", în [452], p. 130, 138—141.

101 În favoarea unui guvern central puternic vezi [387], p. 20.

102 Schlesinger scrie în cartea sa *The Imperial Presidency* [398] : „Trebuie spus că istoricii și politologii, printre care se numără și acest autor, au contribuit la apariția misticii prezidențiale".

103 Reacția guvernelor față de protestul politic se găsește în [478], p. 189—190.

103 Marx este citat după Christman, [471], p. 359 ; Engels, p. 324.

103 Apariţia băncilor centrale în Marea Britanie, Franţa şi Germania este relatată de Galbraith în [127], p. 31—33 şi 39—41.

104 Lupta lui Hamilton în vederea creării unei bănci naţionale este descrisă în [254], p. 187.

CAPITOLUL 5

108 Blumenthal este citat în Korda [22], p. 46.

CAPITOLUL 6

116 Pentru sinteza lui Newton vezi [431], p. 48.

116 De la Mettrie este citat după *Man a Machine*, [302], p. 93.

116 Adam Smith despre economie ca sistem este preluat din „Operating Rules for Planet Earth" de Sam Love, în *Environmental Action*, 24 noiembrie 1973 ; citatul lui Smith este din lucrarea sa publicată postum [148], p. 60.

116 Madison este citat după [386].

116 Pentru Jefferson vezi [390], p. 161.

116 Lordul Cromer este citat în [96], p. 44.

116 Despre Lenin vezi [476], p. 163. Troţki este citat după [481], p. 5 şi 14.

119 Numărul funcţionarilor publici aleşi este indicat în [332], p. 167.

CAPITOLUL 7

124 Încercarea de preluare a puterii în Abaco este relatată în „The Amazing New-Country Caper" de Andrew St. George, în *Esquire*, februarie 1975.

126 Finer este preluat din „The Fetish of Frontiers", în *New Society* (Londra), 4 septembrie 1975.

126 Pentru formarea imperiilor din comunităţi mici vezi Braudel, [245], vol. II, cap. IV. De asemenea Bottomore, [484], p. 155.

126 Nemulţumirea lui Voltaire este citată în Morazé, [260], p. 95.

128 Despre cele 350 de stătuleţe germane : [285], p. 13.

128 Diversele definiţii ale statului naţional sînt preluate din [277], p. 19 şi 23.

128 Ortega : [339], p. 171.

129 Pentru datele primelor căi ferate vezi [55], p.13.

129 Morazé : [260], p. 154.

130 Pentru Mazlish vezi [452], p. 29.

CAPITOLUL 8

132 Alimente de peste hotare : [119], p. 11.

132 Chamberlain şi Ferry sînt citaţi în Birnie, [100], p. 242—243.

133 Pentru dervişi şi alte victime ale mitralierei vezi remarcabila monografie a lui John Ellis, [434].

134 Ricardo despre specializare [77], introducere, p. XII—XIII.

135 Valoarea comerţului mondial este preluată din [119], p. 7.

137 Povestea margarinei este relatată de Magnus Pyke în [459], p. 7 şi urm.

139 Pentru înrobirea indienilor din Amazonia vezi Cotlow, [74], p. 5—6. Problema este tratată cu mai multe amănunte în Bodard, [70].

139 Woodruff este citat după [119], p. 5.

140 Comerţul mondial între 1913 şi 1950 este descris în [109], p. 222—223.

142 Crearea Fondului Monetar Internaţional : [109], p. 240.

142 Pentru rezervele de aur ale S.U.A şi împrumuturile acordate de Banca Mondială ţărilor mai puţin dezvoltate, vezi [87], p. 63 şi 91.

CAPITOLUL 9

145 Pentru „stăpînirea“ noastră asupra naturii vezi Clarence J. Glacken, „Man Against Nature : An Outmoded Concept“, în [162], p. 128—129.

145 Pentru Darwin şi primele teorii ale evoluţiei vezi Hyman, [306], p. 26—27 şi 56. Pentru darvinismul social : p. 432—433.

147 Concepţiile despre progres ale lui Leibniz, Turgot şi alţii sînt cercetate de Charles Van Doren în [184], Introducere generală.

147 Heilbroner este citat după [234], p. 33.

149 Unităţile de măsură pentru timp sînt prezentate în „Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism“, de E. P. Thompson în *Past and Present*, nr. 38. Vezi de asemenea Cardwell, [431], p. 13.

149 Adoptarea timpului după meridianul Greenwich este descrisă în [513], p. 115.

150 Concepţiile budiste şi hinduse despre timp sînt prezentate în [503], p. 248.

150 Pentru Needham despre timpul ciclic în Orient vezi [509], p. 47.

150 Whitrow după [514], p. 18.

151 Folosirea spațiului de către civilizația premergătoare Primului Val este tratată de Morrill în [508], p. 23—24.

152 Pentru așezarea bordeielor țărănești vezi „The Shaping of England's Landscape" de John Patten, în *Observer Magazine* (Londra), 21 aprilie 1974.

152 Hale este citat după [252], p. 32.
Lungimile diferite ale unui „rood" sînt preluate din [447], p. 65—66.

154 Pentru navigație vezi Coleman, [500], p. 103—104.

154 Pentru sistemul metric : [447], p. 116, 123—125.

155 Observațiile lui Clay sînt din [499], p. 46—47.

156 Modelele în formă de S sînt descrise de John Patten în *Observer Magazine*, citat mai sus.

157 Pentru oameni considerați ca parte a naturii vezi Clarence J. Glacken în [162], p. 128.

157 Pentru atomismul lui Democrit vezi Munitz, [310], p. 6 ; Asimov, [425], vol. 3, p. 3—4 ; și Russell, [312], p. 64—65.

157 Mo Ching și atomismul indian se găsesc în Needham, [453], p. 154—155.

157 Pentru atomism ca o concepție minoritară : [312], p. 72—73.

158 Descartes : [303], p. 19.

158 Dubos este citat după [159], p. 331.

160 Pentru Aristotel vezi Russell, [312], p. 169.
Yin și Yang : Needham, [454], p. 273—274.

161 Newton este citat din lucrarea sa „Fundamental Principles of Natural Philosophy" în [310], p. 205.

161 Laplace citat după Gellner, [305], p. 207.

162 Holbach este citat în Matson [309], p. 13.

CAPITOLUL 10

165 Pentru revoluția industrială în Europa vezi Williams, [118], Polanyi, [115] ; și Lilley, [451].

166 Locul contabilității în procesul de dezvoltare socială este tratat de D. R. Scott în [145].

168 Pentru mirosurile din Primul și Al Doilea Val : [418], p. 125—131.

168 Vechile moravuri se găsesc în remarcabila lucrare a lui Norbert Elias : *The Civilizing Process*, [250], p. 120 și 164.

169 Comunitățile din Primul Val sînt descrise ca fiind „cloace" sociale în Hartwell, [107], și Hayek, [108].

169 Vaizey este citat după „Is This New Technology Irresistible ?“ în *Times Educational Supplement* (Londra), 5 ianuarie 1973.

170 Recenzia lui Larner a apărut în *New Society* (Londra), 1 ianuarie 1976.

175 Studiul făcut de Asociaţia americană de management este rezumat în [33], p. 1—2.

CAPITOLUL 11

179 Pentru testele din învăţămînt vezi „Making the Grade : More Schools Demand a Test of Competency for Graduating Pupils“, *The Wall Street Journal*, 9 mai 1978.

179 Pentru proporţia recăsătoriilor : *Social Indicators 1976*, raportul Departamentului Comerţului al S.U.A., p. 53.

179 Antifeministele sînt prezentate în „Anti-ERA Evangelist Wins Again“, *Time*, 3 iulie 1978.

179 Conflictul dintre homosexuali şi Anita Bryant este relatat în „How Gay Is Gay ?“, *Time*, 23 aprilie 1979.

CAPITOLUL 12

181 Hotărîrea lui Rathbone privind preţurile petrolului şi constituirea O.P.E.C. sînt prezentate în [168], cap. 8.

183 Centralele nucleare de la Seabrook şi Grohnde : [163], p. 7 şi 88.

183 Două treimi din necesarul de energie al lumii provin din ţiţei şi gaze naturale, conform [160], p. 17.

184 Pentru scăderea rezervelor de petrol vezi „The Oil Crisis Is Real This Time“, *Business Week*, 30 iulie 1979.

185 Instalaţiile de lichefiere şi gazeificare a cărbunelui sînt criticate de Commoner, [157], p. 67—68. Vezi de asemenea „A Desperate Search for Synthetic Fuels“, *Business Week*, 30 iulie 1979.

185 Subvenţiile guvernamentale pentru energia atomică sînt prezentate în [157], p. 65.

185 Pentru terorism şi alte pericole legate de plutoniu vezi Thomas Cochran, Gus Speth şi Arthur Tamplin, „Plutonium : An Invitation to Disaster“, în [166], p. 102 ; de asemenea Commoner, [157], p. 96.

186 Carr citat după [153], p. 7.

187 Cercetările efectuate la Texas Instruments în domeniul bateriilor fotovoltaice sînt prezentate

în „Energy : Fuels of the Future“, *Time*, 11 iunie 1979. Rolul jucat de Solarex este menţionat în „The New Business of Harnessing Sunbeams“ de Edmund Faltermayer, în *Fortune*, februarie 1976. Vezi şi instalaţiile de conversiune a energiei din „A New Promise of Cheap Solar Energy“, *Business Week*, 18 iulie 1977.

187 Pentru proiectul sovietic din tropopauză : [153], p. 123.

187 Progresele din domeniul energiei geotermice sînt prezentate în „The Coming Energy Transition“ de Denis Hayes, în *The Futurist*, octombrie 1977.

187 Folosirea valurilor ca sursă de energie în Japonia se găseşte în „Waking Up to Wave Power“, *Time*, 16 octombrie 1978.

187 Turnul energetic construit de Edison în California de Sud : „Energy : Fuels of the Future“, *Time*, 11 iunie 1979.

188 Progresele înregistrate în folosirea hidrogenului ca sursă de energie sînt sintetizate în „Can Hydrogen Solve Our Energy Crisis ?“ de Roger Beardwood, în *Telegraph Sunday Magazine* (Londra), 29 iulie 1979.

188 „Redox“ este descris în „Washington Report“, *Product Engineering*, mai 1979.

188 Pentru supraconductibilitate vezi „Scientists Create a Solid Form of Hydrogen“, *The New York Times*, 2 martie 1979.

188 Pentru o scurtă discuţie a implicaţiilor undelor tesla vezi interviul luat de *Omni* lui Alvin Toffler, noiembrie 1978.

192 Pentru trecerea de la industriile celui de Al Doilea Val la ale celui de Al Treilea Val vezi „The Cross of Lorraine“, *Forbes*, 16 aprilie 1979. Industriile cărbunelui, căilor ferate şi oţelului din Marea Britanie după naţionalizare sînt discutate în „The Grim Failure of Britain's Nationalized Industries“ de Robert Ball, în *Fortune*, decembrie 1975. *Strukturpolitik* preluată din „How Schmidt Is Using His Economic Leverage“, *Business Week*, 24 iulie 1978.

194 Informaţia despre Rolls-Royce a fost dată de CW Communications, Newton, Mass., în *Advertising and Publishing News*, septembrie 1979.

194 Amploarea comerţului cu calculatoare casnice în primăvara anului 1979 poate fi apreciată după *Micro Shopper : The Microcomputer Guide*, publicat de MicroAge Wholesale, Tempe, Ariz. Vezi şi „Plugging in Everyman“, *Time*, 5 septembrie 1977.

195 Folosirea fibrelor optice în industria comunicațiilor este descrisă în „Lightbeams in Glass — Slow Explosion under the Communications Industry" de Robin Lanier, in *Communications Tomorrow*, noiembrie 1976. Fibrele optice în telefonie și comparația cu sîrma de cupru sînt preluate dintr-un interviu cu Donald K. Conover, director general, sectorul învățămînt, Western Electric Co., Hopewell, N. J.

195 Revista *Science* este menționată conform numărului din 18 martie 1977.

196 Pentru programul navetei spațiale: „The Shuttle Opens the Space Frontier to U. S. Industry", *Business Week*, 22 august 1977.

197 Informațiile despre urochinază sînt furnizate de Laboratoarele Abbott, North Chicago, Ill. ; Von Puttkamer este citat în „The Industrialization of Space". *Futurics*, toamna 1977.

197 Identificarea aliajelor de către TRW este relatată în „Industry's New Frontier in Space" de Gene Bylinsky, în *Fortune*, 29 ianuarie 1979.

198 Pentru studiile lui Brian O'Leary și conferințele de la Princeton vezi G. K. O'Neill, *Newsletter on Space Studies*, 12 iunie 1977.

198 Pentru proteinele din ocean, eventuala dispariție a florei și faunei marine și acvacultură: „The Oceans: World Breadbasket or Breakdown?" de Robert M. Girling, în *Friends Magazine*, februarie 1977.

199 Raymond este citat în John P. Craven, „Tropical Oceania: The Newest World", *Problems of Journalism:* lucrările adunării din 1977 a Societății americane a redactorilor de ziar, 1977, p. 364.

199 Mineralele din mare: „Oceanic Mineral Resources" de John L. Mero, în *Futures*, decembrie 1968. Vezi și „The Sea-Bed" de P. N. Ganapati, în *Seminar* (New Delhi), mai 1971 ; „The Oceans: Wild West Scramble for Control", *Time*, 29 iulie 1974 ; și „Seabed Mining Consortia Hope to Raise the Political Anchor", *The Financial Times* (Londra), 7 august 1979.

200 Medicamente marine sînt prezentate într-o broșură publicată de Institutul Roche pentru cercetări de farmacologie marină, Dee Why, N. S. W., Australia.

200 Pentru tehnica platformelor oceanice vezi „Floating Cities" în *Marine Policy*, iulie 1977.

200 D. M. Leipziger vorbește despre „coloniști" și despre „moștenirea comună" în „Mining the Deep Seabed", *Challenge*, martie-aprilie 1977.

203 Despre genetică : Howard şi Rifkin, [444] ; de asemenea „Industry Starts To Do Biology with Its Eyes Open“, *The Economist* (Londra), 2 decembrie 1978.

203 Politicile naţionale pentru controlul cercetărilor genetice sînt evidenţiate în *Draft Information Document on Recombinant DNA*, mai 1978. Comitetul Ştiinţific şi Tehnic al Adunării Nord-Atlantice.

204 Preşedintele „Cetus“ este citat după [444], p. 190.

204 Politica sovietică oficială este citată după *Socialism : Theory and Practice*, compendiu lunar sovietic al presei teoretice şi politice, ianuarie 1976.

206 Raportul către Fundaţia Naţională de Ştiinţe, Lawless, [450].

207 Pentru revoltele ludditilor împotriva maşinilor vezi [451], p. 111.

210 Campaniile antinucleare sînt relatate în „Crusading Against the Atom“, *Time*, 25 aprilie 1977 şi „Nuclear Power : The Crisis in Europe and Japan“, *Business Week*, 25 decembrie 1978.

210 Tehnologia adecvată este descrisă în [423] ; vezi de asemenea Harper şi Boyle, [442].

211 Un exemplu al interesului manifestat din nou pentru aeronave este broşura „Aerospace Developments“, Londra ; de asemenea „Lighter-Than-Air Transport : Is the Revival for Real ?“ de James Wargo, în *New Engineer*, decembrie 1975.

CAPITOLUL 13

217 Tirajele ziarelor citate după American Newspaper Publishers Association.

217 Pentru procentajul americanilor care citesc ziare vezi *General Social Surveys* pe anii 1972 şi 1977 publicate de Centrul naţional pentru cercetarea opiniei publice, Universitatea din Chicago. Scăderea tirajelor ziarelor este raportată în „Newspapers Challenged as Never Before“, *Los Angeles Times*, 26 noiembrie 1976 ; vezi şi „Time Inc. Buys Washington Star ; It Will Pay Allbritton $ 20 Million“, *The New York Times*, 4 februarie 1978. Pentru experienţa Marii Britanii în domeniu vezi „Newspaper Sales“ de Tom Forester, în *New Society* (Londra), 16 octombrie 1975.

218 Scăderea tirajului revistelor de masă este redată în detaliu în *The Gallagher Report*, suplimentul la numărul din 22 august 1977.

218 Pentru înmulţirea revistelor regionale şi a celor destinate unor grupuri cu anumite preocupări, vezi *Folio*, decembrie 1977.

220 Richard Reeves este citată după „And Now a Word from God...", *Washington Star*, 2 iunie 1979.

220 Obiceiurile ascultătorilor adolescenţi sînt analizate în *Radio Facts*, publicat de Radio Advertising Bureau, New York.

220 Radioul pe banda cetăţenilor : „Citizens Band : Fad or Fixture" de Leonard M. Cedar în *Financial World*, 1 iunie 1976. Numărul aparatelor aflate în uz în 1977 citat după Radio Research Report, publicat de Radio Advertising Bureau, New York. Un comunicat de presă datat 20 iunie 1977 şi emis de CBS Radio Network neagă faptul că banda cetăţenilor ar fi redus numărul ascultătorilor radio. Vezi şi ancheta Marsteller publicată în *Broadcasting*, 15 august 1977.

221 *Time* : „The Year That Rain Fell Up", în numărul din 9 ianuarie 1978.

222 NBC : „Webs Nailed for «Stupidity» ; Share Seen Dipping 50% de Peter Warner, în *The Hollywood Reporter*, 15 august 1979.

222 Pentru extinderea televiziunii prin cablu vezi „Cable TV ; The Lure of Diversity", *Time*, 7 mai 1979 ; de asemenea *Media Decisions*, ianuarie 1978.

225 Distribuţia programării prin satelit este prezentată în „New Flexibility in Programming Envisioned Resulting from Upsurge in Satellite Distribution" de John P. Taylor, în *Television/ Radio Age*, 27 februarie 1978.

225 John O'Connor este citat din articolul său „TV on the Eve of Drastic Change", *The New York Times*, 13 noiembrie 1977.

CAPITOLUL 14

230 Etapele din evoluţia calculatoarelor sînt evidenţiate într-un interviu cu Harvey Poppel, 27 martie 1978.

231 Cheltuielile pentru prelucrarea distribuită sînt comunicate de International Data Corporation, Stamford, Conn.

231 Pentru introducerea calculatoarelor de uz personal vezi „The Electronic Home : „Computers Come Home" de Lee Edson, în *The New York Times Magazine*, 30 septembrie 1979.

231 Preţul de cost al calculatoarelor casnice : „TI Gets Set to Move into Home Computers", *Business Week*, 19 martie 1979.

231 „Sursa" este descrisă în materiale furnizate de Telecomputing Corporation of America, McLean, Va. ; de asemenea interviul cu Marshall Graham, vicepreşedinte responsabil pentru marketing, 12 octombrie 1979.

233 „Casa Fred" a apărut în *Micro Shopper*, publicat de MicroAge, Tempe, Ariz., primăvara 1979.

235 Pentru „Legile roboticii" vezi lucrarea devenită clasică a lui Isaac Asimov [424].

236 Tehnica de recunoaştere a cuvintelor vorbite este discutată în „Computers Can Talk to You", *The New York Times*, 2 august 1978. Pentru companiile care se ocupă de introducerea vocală a datelor vezi *Random-Access Monthly*, mai 1979, publicaţia firmei Dean Witter Reynolds Inc., New York. O evaluare a previziunilor referitoare la calculatoare capabile să vorbească se găseşte în „Speech Is Another Microelectronics Conquest", *Science*, 16 februarie 1979.

238 „Problemele întreţesute" sînt prezentate în [460], p. 113.

CAPITOLUL 15

245 Pentru date concrete despre restrîngerea industriei prelucrătoare în ţările cu tehnică înaltă vezi *Yearbook of Labour Statistics*, publicat de Organizaţia Internaţională a Muncii, anii 1961, 1965, 1966, 1975.

245 Pentru transferarea industriei prelucrătoare în ţări în curs de dezvoltare vezi „Vast Global Changes Challenge Private-Sector Vision" de Frank Vogl, în *Financier*, aprilie 1978 ; de asemenea John E. Ullman, „Tides and Shallows", în [12], p. 289.

247 Producţia demasificată este prezentată în Jacobs, [446], p. 239. De asemenea : „Programmable Automation : The Bright Future of Automation" de Robert H. Anderson, în *Datamation*, decembrie 1972 ; A. E. Kobrinsky şi N. E. Kobrinsky, „A Story of Production in the Year 2000", în Fedchenko, [205], p. 64.

247 Pentru procentul bunurilor cu volum mare din totalitatea bunurilor industriale vezi „Computer-controlled Assembly" de James L. Nevins şi Daniel E. Whitney, în *Scientific American*, februarie 1978.

247 Producţia de unicate este descrisă în „When Will Czechoslovakia Become an Underdeveloped Country“ retipărit după Palach Press, Londra, în *Critique* (Glasgow), revistă de studii sovietice şi teorie socialistă, iarna 1976—1977. De asemenea „New Programmable Control Aims at Smaller Tasks“, *American Machinist,* septembrie 1976 ; „The Computer Digs Deeper into Manufacturing“, *Business Week,* 23 februarie 1976 ; şi „In the Amsterdam Plant, the Human Touch“ de Ed Grimm, în *Think,* august 1973.

247 Producţia de serie mică în Europa este tratată în „Inescapable Problems of the Electronic Revolution“, *The Financial Times* (Londra), 13 mai 1976 ; şi „Aker Outlook“, *Northern Offshore* (Oslo), noiembrie 1976.

248 Seriile produse pentru Pentagon sînt analizate în Robert H. Anderson şi Nake M. Kamrany, *Advanced Computer-Based Manufacturing Systems for Defense Needs,* publicat de Institutul de Informatică, Universitatea din California de Sud, septembrie 1973.

248 Metodele folosite de japonezi în producţia auto sînt descrise în corespondenţa primită de la Jiro Tokuyama, Institutul Nomura pentru cercetări în domeniul tehnologiei şi ştiinţei economice, Tokyo, 14 iunie 1974.

249 Anderson este citat dintr-un interviu cu autorul.

251 Aparatul de fotografiat Canon AE-1 : vezi Raportul pe primul trimestru şi Adunarea acţionarilor, Texas Instruments, 1977.

254 Pentru numărul de operaţii de informare şi creşterea cheltuielilor de birou vezi Randy J. Goldfield. „The Office of Tomorrow *Is* Here Today !“ Rubrica de publicitate specializată, *Time,* 13 noiembrie 1978.

254 Efectele automatizării muncii de birou sînt discutate în „Computer Shock : The Inhuman Office of the Future“ de Jon Stewart, în *Saturday Review,* 23 iunie 1979.

255 Biroul fără hîrtii preconizat de Micronet este descris în „Firms Sponsor Paperless Office“, *The Office,* iunie 1979 ; şi în „Paperless Office Plans Debut“, *Information World,* aprilie 1979.

258 Sisteme noi care să-l înlocuiască pe cel poştal sînt discutate în „Another Postal Hike, and Then —“, *U. S. News and World Report,* 29 mai 1978.

258 Dezvoltarea sistemului poştal preelectronic şi-a atins culmea pe la mijlocul deceniului al optulea. La 29 decembrie 1975, *U. S. News and World*

Report scria : „Volumul corespondenței manipulate de Serviciul poștal a scăzut în ultimul an financiar pentru prima oară în istorie. Se așteaptă ca scăderea — circa 830 000 000 efecte poștale anul trecut — să continue și eventual să se accelereze". Poșta bazată pe hîrtie — această instituție tipică celui de Al Doilea Val — își atinsese în cele din urmă limitele.

258 Satellite Business Systems este descris într-un „raport special" întocmit de dr. William Ginsberg și dr. Robert Golden pentru Shearson Hayden Stone, New York.

258 Vincent Giuliano este citat dintr-o conversație cu autorul.

260 Goldfield despre „paradirectori" provine dintr-un interviu cu autorul.

261 Automatizarea birourilor și studiul celor șapte țări sînt cuprinse în „The Coming of the Robot Workplace", *The Financial Times* (Londra), 14 iunie 1978.

CAPITOLUL 16

267 Munca la domiciliu, pentru firme ca United Airlines și McDonald's, este tema articolului „A Way to Improve Office's Efficiency : Just Stay at Home", *The Wall Street Journal*, 14 decembrie 1976.

268 Harvey Poppel este citat dintr-un interviu cu autorul și din lucrarea lui inedită de prognoză „The Incredible Information Revolution of 1984".

268 Latham este citat din [54], p. 30.

268 Schimbările din munca intelectuală sînt discutate în „The Automated Office" de Hollis Vail, în *The Futurist*, aprilie 1978.

268 Datele Institutului Viitorului se găsesc în Paul Baran, *Potential Market Demand for Two-Way Information Service to the Home 1970—1990*, publicat de Institutul Viitorului, Menlo Park, Calif., 1971.

269 Programarea la domiciliu este tratată în „Fitting Baby into the Programme", *The Guardian* (Manchester), 9 septembrie 1977. „Oameni îngrămădiți în jurul unui calculator" este o imagine preluată din „Communicating May Replace Commuting", *Electronics*, 7 martie 1974.

270 Michael Koerner este citat în [26], vol. I, p. 240.

270 Pentru modelul intermediar al echipei lui Nilles vezi *Electronics*, 7 martie 1974, citat mai sus.

271 Principalul studiu despre înlocuirea navetismului prin comunicații este [49].

281 Carter este citat din „Right Now“, *McCall's*, May Paul Glick de la Biroul pentru Recensăminte ale S.U.A. este citat după dr. Israel Zwerling, „Is Love Enough to Hold a Family Together?“ *Cincinnati Horizons*, decembrie 1977.

283 Procentul populaţiei S.U.A. cuprinsă în familii nucleare clasice este preluat din : Departamentul Muncii al S.U.A., Biroul de Statistică a Muncii, Raportul special nr. 206 cu privire la forţa de muncă, „Marital and Family Characteristics of the Labor Force in March 1976“, *Monthly Labor Review*, iunie 1977.

286 Persoanele care trăiesc singure constituie tema articolelor : „Today's Family — Something Different“, *U. S. News and World Report*, 9 iulie 1979 ; „Trend to Living Alone Brings Economic and Social Change“, *The New York Times* 20 martie 1977 ; „The Ways «Singles» Are Changing U. S.“ *U. S. News and World Report*, 31 ianuarie 1977.

286 Înmulţirea perechilor necăsătorite este tratată în „Unwed Couples Living Together Increase by 117%“, *The Washington Post*, 28 iunie 1979; vezi de asemenea „H.U.D. Will Accept Unmarried Couples for Public Housing“, *The New York Times*, 29 mai 1977.

287 Despre tribunalele care se luptă cu „divorţurile“ perechilor necăsătorite : „How to Sue Your Live-in Lover“, de Sally Abrahms, în *New York*. 13 noiembrie 1978 ; de asemenea „Unmarried Couples : Unique Legal Plight“, *Los Angeles Times*, 13 noiembrie 1977.

287 Eticheta şi „consultaţiile pentru cupluri“ sînt din „«Living in Sin» Is in Style“, *The National Observer*, 30 mai 1977.

287 Ramey este citat din buletinul pe noiembrie-decembrie 1975 al „National Organization for Non-Parents“, numită în prezent „National Alliance for Optional Parenthood“.

287 Perechile fără copii constituie tema articolelor „In New German Attitude on Family Life, Many Couples Decide to Forgo Children“, *The New York Times*, 25 august 1976.

288 Pentru copiii din familiile cu un singur părinte vezi [194], p. 1.

288 A arăta cum influenţează demografia, tehnica şi alte forţe familia nu înseamnă a spune că familia este un element pasiv al societăţii, care nu face decît să reacţioneze sau să se adapteze la schim-

bările intervenite în alte părţi ale sistemului. Familia este şi ea o forţă activă. Dar impactul fenomenelor exterioare asupra ei — războiul, de exemplu, sau schimbarea tehnică — este adesea imediat, pe cînd impactul familiei asupra societăţii se manifestă deseori cu întîrziere. Adevăratul impact al familiei nu se simte decît după ce copiii devin adulţi şi-şi ocupă locul în societate.

288 Înmulţirea familiilor cu un singur părinte în Marea Britanie, R. F. Germania şi Scandinavia este comunicată în „The Contrasting Fortunes of Europe's One-parent Families", *To the Point International* (Sandton, Transvaal, Africa de Sud), 23 august 1976.

290 Marea varietate a familiilor este investigată în „Family Structure and the Mental Health of Children", de Sheppard G. Kellam, doctor în medicină, Margaret E. Ensminger, licenţiat în litere, şi R. Jay Turner, doctor în filozofie, în *Archives of General Psychiatry* (American Medical Association), septembrie 1977.

290 Jessie Bernard despre diversificarea familiei este citată din [187], p. 302 şi 305.

300 Presa s-a ocupat de angajarea femeilor pentru inseminare artificială în Marea Britanie ; vezi „Astonishing Plan Says the Judge", *Evening News* (Londra), 20 iunie 1978. De asemenea, „Woman Hired to Have a Child", *The Guardian* (Manchester), 21 iunie 1978.

300 Procesul de „incompetenţă a părinţilor" este tema articolului „Son Sues Folks for Malpractice", *Chicago Tribune*, 28 aprilie 1978.

302 Pentru cuplurile firmei ca fenomen în lumea afacerilor vezi „The Corporate Woman : «Company Couples» Flourish", *Business Week*, 2 august 1976.

CAPITOLUL 18

305 Carter şi Blumenthal sînt citaţi în „«I Don't Trust Any Economists Today»" de Juan Cameron, în *Fortune* din 11 septembrie 1978.

305 Cu privire la „ecu" vezi articolul lui André M. Coussement „Why the Ecu Still Isn't Quite Real", *Euromoney*, octombrie 1979.

306 Apariţia euromonedelor şi a reţelei bancare electronice mondiale sînt descrise în „Stateless Money : A New Force on World Economies", *Business Week*, 21 august 1978 ; John B. Caouette, „Time Zones and the Arranging Centre",

Euromoney, iulie 1978 ; şi „Clash over Stateless Cash“, *Time*, 5 noiembrie 1979.

306 Despre eurodolari autorul a discutat în [150], p. 11.

308 Citatul din *Euromoney* este luat din articolul „Time Zones and the Arranging Center“, citat mai sus.

308 Rolul managerului pentru monede internaţionale este descris în „Stateless Money : A New Force on World Economies“, *Business Week*, 21 august 1978.

308 Despre accelerarea din domeniul marketingului şi al televiziunii se discută în „Editorial Viewpoint“ din *Advertising Age*, 13 octombrie 1975.

309 Revizuirile de preţuri operate de C.A.E.R. sînt semnalate în „L'inflation se généralise“, *Le Figaro* (Paris), 4 martie 1975.

309 Într-un studiu întocmit sub egida Institutului pentru afaceri economice, economistul britanic Graham Hutton scrie că „odată cu accelerarea inflaţiei, toate datoriile pe termen mai lung ale guvernului şi ale firmelor particulare, prin forţa lucrurilor, se actualizează şi se scurtează... viteza circulaţiei [monetare] creşte ; chiar şi la contractele pe termen de trei ani, perioadele prevăzute iniţial se cer revizuite, pentru a se lua în calcul rata inflaţiei asociată *accelerării ;* negocierile privitoare la salarii sînt mai operative şi vizează intervale mai scurte“. „Inflation and Legal Institutions“, în [129], p. 120.

312 Eschimoşii din Canada : „Eskimos Seek Fifth of Canada as Province“, *The New York Times*, 28 februarie 1976.

312 Despre revendicările indienilor se relatează în „Settlement of Indian Land Claim in Rhode Island Could Pave Way for Resolving 20 Other Disputes“, *The Wall Street Journal*, 13 septembrie 1978 ; şi „A Blacklash Stalks the Indians“, *Business Week*, 11 septembrie 1978.

312 Despre minoritatea Ainu din Japonia vezi Ainu's Appeal Printed in Book“, *Daily Yomiuri* (Tokio), 15 noiembrie 1973. Despre coreeni : „Rightists Attack Korean Office ; Six Arrested“, *Daily Yomiuri* (Tokio), 4 septembrie 1975.

313 David Ewing este citat după „The Corporation As Public Enemy No. 1“, *Saturday Review*, 21 ianuarie 1978.

314 John C. Biegler este citat după „Is Corporate Social Responsability a Dead Issue ?“, *Business and Society Review*, primăvara 1978.

319 Jayne Baker Spain : „The Crisis in the American Board : A More Muscular Contributor“, înregistrare efectuată de AMACOM, o secţie din American Management Association, 1978.

320 Inculparea corporaţiei Olin : vezi Olin Shareholder Quarterly and Annual Meeting Report, mai 1978.

320 Despre thalidomidă vezi „A Scandal Too Long Concealed“, *Time*, 7 mai 1979.

321 Cuvintele lui Henry Ford II sînt luate din „Is Corporate Social Responsability a Dead Issue ?“, *Business and Society Review*, primăvara 1978.

322 Politica firmei Control Data este descrisă în „The Mounting Blacklash Against Corporate Takeovers“ de Bob Tamarkin, *Forbes*, 7 august 1978 ; şi în propria ei „Missions Statement“, 1978.

323 Allen Neuharth este citat după „The News Mogul Who Would Be Famous“ de David Shaw ; în *Esquire*, septembrie 1979.

323 Spusele lui Rosemary Bruner sînt dintr-un interviu acordat autorului.

324 Despre obiectivele multiple ale corporaţiei vezi „The New Corporate Environmentalists“, *Business Week*, 28 mai 1979 ; de asemenea, „MCSI : The Future of Social Responsability“ de George C. Sawyer, în *Business Tomorrow*, iunie 1979.

325 Rapoartele Asociaţiei Americane de Contabilitate sînt descrise în [16], p. 13.

325 Despre sugestia Juanitei Kreps se relatează în „A Bureaucratic Brainstorm“ de Marvin Stone, în *U. S. News & World Report*, 9 ianuarie 1978.

326 Mărturisirea giganticei firme alimentare elveţiene şi comentariul lui Pierre Arnold sînt citate după „When Businessmen Confess Their Social Sins“, *Business Week*, 6 noiembrie 1978.

326 Despre rapoartele sociale ale companiilor europene vezi „Europe Tries the Corporate Social Report“ de Meinolf Dierkes şi Robb Coppock, în *Business and Society Review*, primăvara 1978.

327 Cornelius Bervoord este citat după „Effective Management in the Future“, în [12].

328 Observaţiile lui William E. Halal sînt luate din „Beyond R.O.I.“, *Business Tomorrow*, aprilie 1979.

CAPITOLUL 19

331 Despre orarul glisant s-a scris mult. Printre sursele folosite aici se numără : „Workers Find

«Flextime» Makes for **Flexible** Living", *The New York Times*, 15 octombrie 1979 ; „Flexible Work Hours a Success, Study Says", *The New York Times*, 9 noiembrie 1977 ; „The Scheme That's Killing The Rat-Race Blues" de Robert Stuart Nathan, în *New York*, 18 iulie 1977 ; „Work When You Want To", revista *Europa*, aprilie 1972 ; „Flexing Time" de Geoffrey Sheridan, în *New Society* (Londra), noiembrie 1972 ; şi Kanter, [523].

334 Despre extinderea muncii de noapte se vorbeşte în „Le Sommeil du Travailleur de Nuit", *Le Monde* (Paris), 14 decembrie 1977 ; şi în Packard, [494], cap. 4.

335 Creşterea numărului lucrătorilor cu orar parţial este consemnată în „In Permanent Part-Time Work, You Can't Beat the Hours" de Roberta Graham, în *Nation's Business*, ianuarie 1979 ; vezi de asemenea „Growing Part-Time Work Force Has Major Impact on Economy", *The New York Times*, 12 aprilie 1977.

337 Filmul publicitar pentru televiziune prezentat de Citibank este citat după o copie oferită de Agenţia de publicitate Wells, Rich, Greene, Inc., New York.

338 Despre precumpănirea numerică a lucrătorilor din servicii vezi [63], p. 3.

339 Despre tarifele diferenţiate pe „tranşe orare" la serviciile publice se vorbeşte în „Environmentalists Are Split Over Issue of Time-of-Day Pricing of Electricity", *The Wall Street Journal*, 5 octombrie 1978.

339 Pledoaria din Connecticut în favoarea orarului glisant este menţionată în Your (Flex) Time May Come" de Frank T. Morgan, în *Personnel Journal*, februarie 1977.

340 Impactul magnetoscoapelor asupra televiziunii este analizat în „Will Betamax Be Busted ?" de Steven Brill, în *Esquire*, 20 iunie 1978

340 Sistemul conferinţelor prin computere este descris pe baza experinţei personale a autorului ; cifrele au fost furnizate de Electronic Information Exchange System, New Jersey Institute of Technology, Newark, N. J., iar unele au fost extrase din *Planet News*, decembrie 1978, publicaţie editată de Infomedia Corporation, Palo Alto, California.

344 Diferenţierea salariilor şi a indemnizaţiilor individuale sînt examinate în „Companies Offer Benefits Cafeteria-Style, *Business Week*, 13 noiembrie 1978.

345 Despre tendințele din arta germană vezi Dieter Honisch, „What is Admired in Cologne May Not Be Appreciated in Munich", *Art News*, octombrie 1978.

346 Despre vînzarea în masă a cărților legate a se vedea „Just A Minute, Marshall McLuhan", de Cynthia Saltzman, în *Forbes*, 30 octombrie 1978.

348 Înfrîngerea guvernului socialist din Suedia este analizată în „Swedish Socialists Lose to Coalition After 44-Year Rule", *The New York Times*, 20 septembrie 1976.

348 Politica naționaliștilor scoțieni este analizată în [368], p. 14.

348 Partidul Valorilor din Noua Zeelandă și-a formulat programul în *Values Party, Blueprint for New Zeeland*, 1972.

348 Afirmarea „puterii de cartier" este semnalată în „Cities Big and Small Descentralize in Effort to Relieve Frustrations", *The New York Times*, 29 aprilie 1979 ; și „Neighborhood Planning : Designing for the Future", *Self-Reliance*, Washington, D. C., noiembrie 1976.

348 Despre ROBBED și alte grupuri de cartier a se vedea „Activist Neighborhood Groups Are Becoming a New Political Force", *The New York Times*, 18 iunie 1979.

349 Senatorul Mark Hatfield (republican din statul Oregon) a propus odată un proiect de lege menit să reactiveze guvernarea locală și de cartier, permițînd rezidenților să plătească pînă la 80 la sută din impozitul lor feredal unui organ local al puterii organizat în mod corespunzător.

349 Reorganizarea corporației Esmark a fost descrisă în „Esmark Spawns A Thousand Profit Centres", *Business Week*, 3 august 1974 ; vezi de asemenea raportul anual al companiei pe 1978.

350 Descrierea „ad-hocrației" a fost făcută de autor în [496], cap. 7.

350 Organizările matriceale sînt descrise în [13].

352 Surprinzătoarea creștere a băncilor regionale este descrisă detaliat în „The Fancy Dans at the Regional Banks", *Business Week*, 17 aprilie 1978.

354 Practica concesionărilor este discutată în „The Right Way to Invest in Franchise Companies" de Linda Snyder, în *Fortune*, 24 aprilie 1978 ; de asemenea, în *Franchising in the Economy 1976—1978*, U. S. Department of Commerce, Industry and Trade Administration. Referitor la același fenomen în Olanda : scrisoarea trimisă autorului de G. G. Abeln, secretariat, Nederlandse Franchise Vereniging, Rotterdam.

355 Unul dintre primele rapoarte asupra dispersării geografice a populației a fost „Cities : More People Moving Out Than In, New Census Confirms", *Community Planning Report*, Washington, D. C., 17 noiembrie 1975.

357 Lester Wunderman este citat după *The Village Voice*, 14 august 1978.

357 Anthony J. N. Judge este citat după „Networking : The Need for a New Concept", *Transnational Associations* (Bruxelles), nr. 172, 1974 ; si „A Lesson in Organization From Building Design — Transcending Duality Through Tensional Integrity : Part I", *Transnational Associations*, nr. 248, 1978.

CAPITOLUL 20

358 Despre autoasistența medicală a scris Robert C. Yeager în articolul „Doctoring Isn't Just for Doctors" din *Medical World News*, 3 octombrie 1977.

359 Aparatele de măsurare a tensiunii arteriale : „Medical Robot : A Slot Machine for Blood Pressure", *Time*, 10 octombrie 1977.

359 Sporirea vînzărilor de instrumente medicale : „The Revolution in Home Health Care" de John J. Fried, în *Free Enterprise*, august 1978.

363 Despre organizațiile de autoajutorare : o convorbire cu dr. Alan Gartner, co-director la New Human Services Institute. De asemenea, „Bereavement Groups Fill Growing Need", *Los Angeles Times*, 13 noiembrie 1977 ; și diferite numere din *Self-Help Reporter*, publicată de National Self-Help Clearinghouse, New York.

363 Cifra de 500 000 de grupuri de autoajutorare este dată de Gartner și Riessman în [58], p. 6. Cei doi autori au efectuat cercetări de mare utilitate asupra economiei serviciilor. Cartea lor [59] din 1974 este indispensabilă pentru cunoașterea acestui sector economic.

365 Introducerea pompelor de benzină cu autoservire : „Save on Gasoline : Pump It Yourself", *Washington Star*, 6 iunie 1975. De asemenea, „Now, the No-Service Station", *Time*, 22 august 1977 ; „Business Around the World", *U.S. News & World Report*, 9 februarie 1976.

365 Despre clienții care fac munca casierilor de bancă : „Tellers Work 24-Hour Day, and Never Breathe a Word", *The New York Times*, 14 mai 1976.

365 Trecerea magazinelor la autoservire : „Future-shock/Store Service : The Pressure on Payroll Overload“, *Chain Store Age*, septembrie 1975. Vezi şi „Marketing Observer“, *Business Week*, 9 noiembrie 1974.

366 Citatul din Caroline Bird este din [483], p. 109.

367 Datele despre „Cool-Line“, de la corporaţia Whirlpool au fost furnizate de Warren Baver, director al relaţiilor cu clientela la Whirlpool Corporation, Benton Harbor, Michigan.

368 Vînzările de utilaj electric : „Tools for the Home : Do-It-Yourself Becomes a National Pastime” de John Ingersoll, în *Companion*, septembrie 1977. De asemenea, „Psychographics : A Market Segmentation Study of the D-I-Y Customer“, *Hardware Retailing*, octombrie 1978.

368 Datele firmei Frost & Sullivan sînt extrase din *Study of the Market for Home Improvement and Maintenance Products*, 1976 ; *Home Center & Associated Home Improvement Products Market*, 1978 ; şi *The-Do-It-Yourself Market in the E.E.C. Countries*, 1978, Frost & Sullivan, New York.

369 *U.S. News & World Report :* „A Fresh Surge in Do-It-Yourself Boom“, numărul din 23 aprilie 1979.

371 Şeful de serviciu de la Texas Instruments şi Cyril Brown sînt citaţi după „Top Management Develops Strategy Aimed at Penetrating New Markets“, *Electronics*, 25 octombrie 1978.

371 Profesorul Inyong Ham şi-a exprimat opinia într-o convorbire cu autorul.

372 Citatul din Robert Anderson este luat dintr-un interviu cu autorul.

374 Una din implicaţiile interesante ale afirmării prosumatorului este o schimbare în ceea ce s-ar putea numi „ponderea pieţei“ în viaţa cotidiană. Sînt unele societăţi mai angrenate în activităţile de piaţă decît altele ? Situaţia poate fi evaluată, între altele, după felul în care oamenii îşi petrec timpul. Pe la mijlocul deceniului al şaptelea sociologi din peste zece ţări au făcut o cercetare asupra bugetului de timp al populaţiei urbane. Ei au împărţit viaţa cotidiană în 37 de feluri de activităţi, de la cele de muncă şi de urmărire a programelor de televiziune, pînă la mîncat, dormit şi vizitarea prietenilor.

Fără să am pretenţia rigurozităţii ştiinţifice, eu am grupat cu aproximaţie aceste 37 de activităţi în trei categorii : activităţi ce mi s-au părut puternic „angrenate în piaţă“, cele ce nu sînt şi, în fine, activităţi aflate undeva între ele.

De exemplu, timpul pe care-l petrecem muncind pentru bani, făcînd cumpărături la magazinul universal sau făcînd navetă între domiciliu şi locul de muncă (este, evident, mai „angrenat în piaţă" decît timpul pe care-l petrecem udînd florile de pe pervazul ferestrei, jucîndu-ne cu cîinele nostru de acasă sau tăifăsuind cu vecinii la gardul casei.

Tot aşa, unele activităţi, deşi nu sînt făcute pentru piaţă, sînt totuşi legate de comerţ în aşa măsură încît se situează la mijloc. (Călătoriile turistice organizate ,weekend-urile la schi, şederile în camping implică atîtea achiziţii de echipament turistic, atîtea servicii plătite şi atîtea tranzacţii economice, încît reprezintă o formă modificată a mersului după cumpărături.)

Am aplicat aceste trei categorii globale la materialul furnizat de studiile menţionate referitoare la bugetul de timp. Am descoperit repede că unele stiluri de viaţă — şi unele societăţi — sînt mai „angrenate în piaţă" decît altele.

De exemplu, cetăţenii din 44 de oraşe americane îşi petreceau, în medie, doar 36 la sută din orele de veghe în activităţi legate de piaţă. Restul de 64 la sută şi-l petreceau cu gătitul, spălatul rufelor, grădinăritul, cu mesele, spălatul pe dinţi, cu studiul, rugăciunile, cititul, cu activităţile voluntare în organizaţii locale, cu urmărirea programelor de televiziune, conversînd sau, pur şi simplu, odihnindu-se.

Cam aceeaşi proporţie se constată şi în Europa occidentală : francezul mijlociu îşi petrecea un cuantum echivalent de ore de veghe în activităţi legate de piaţă ; la belgian cuantumul acesta era ceva mai mare — 38 la sută ; la vest-german, ceva mai mic — 34 la sută.

375 Anul de muncă şi absenteismul din Suedia : „Shorter Hours of Work" de Birger Viklund, în *Arbetsmilö International* — 78.

377 Setul „Bradley GT" este descris în materiale ce mi-au fost puse la dispoziţie de către companie : Bradley Automotive Division of Thor Corporation, Edina, Minnesota.

381 Fuchs este citat în „How Does Self-Help Work ? de Frank Riessman, în *Social Policy*, septembrie/octombrie 1976.

384 Modul în care societăţile mai vechi făceau faţă şomajului este descris în [106].

388 O notă cu privire la troc şi bani : afirmarea prosumatorului ne obligă să regîndim şi viitorul trocului. Acesta a devenit în prezent o activitate economică majoră. El nu se limitează la tranzacţii mărunte între invidizi, cum ar fi oferirea unui

divan folosit în schimbul unor reparaţii la autoturism, sau o consultaţie juridică oferită în schimbul unui tratament dentar. (Foarte mulţi oameni descoperă că pe această cale pot să evite unele impozite.) Trocul devine mai important şi în economia mondială de cînd ţările şi corporaţiile — din cauza nesiguranţei pe care le-o dau raporturile mereu schimbătoare dintre valutele forte şi cele slabe — au început să ofere petrol în schimbul avioanelor de luptă, cărbune în schimbul electricităţii, minereu de fier brazilian în schimbul petrolului chinez. Acest tip de troc este o formă a schimbului şi ca atare aparţine sectorului B.

Dar o bună parte din activităţile grupurilor de autoajutorare poate fi caracterizată drept o formă de troc psihic — de schimb reciproc de experienţe de viaţă şi sfaturi. Iar rolul tradiţional al gospodinei poate fi interpretat ca troc între serviciile ei şi bunurile cîştigate de soţ prin munca lui. Aparţin serviciile ei sectorului A sau sectorului B ? Economiştii celui de Al Treilea Val vor trebui să înceapă să-şi pună astfel de întrebări, altminteri vor fi din ce în ce mai puţin capabili să înţeleagă economia reală în mijlocul căreia trăim, ca deosebită de economia celui de Al Doilea Val, pe cale de a se retrage de pe scena istoriei.

Trebuie să ne întrebăm, tot aşa, care va fi viitorul banilor. În trecut banii s-au substituit trocului, în parte, din cauza dificultăţilor pe care le comportă ţinerea unei evidenţe a schimburilor complexe, implicînd multe unităţi de măsură diferite. Banii simplificau în mod radical această evidenţă. Astăzi, disponibilitatea tot mai largă a computerelor facilitează evidenţa tranzacţiilor extrem de complexe şi face mai puţin esenţială folosirea banilor ca atare. Şi despre aceste lucruri abia am început să gîndim. Afirmarea prosumatorului, relaţiile lui cu piaţa şi noua tehnologie vor contribui, prin acţiunea lor combinată, la a ne determina să gîndim despre anumite lucruri vechi într-un chip nou.

CAPITOLUL 21

394 Raportul întocmit de Urban Land Institute este rezumat în „Rural U.S. Growing Faster Than Cities“, International *Herald Tribune*, 4—5 august 1979.

395 Laseri, rachete etc. : „Contemporary Frontiers in Physics“ de Victor F. Weisskopf, în *Science*, 19 ianuarie 1979.

395 Citatul din Struve este luat din „Negotiating with Other Worlds“ de Michael A. G. Michaud, în *The Futurist*, aprilie 1973.

396 Ascultarea semnalelor : Sullivan [466], p. 204.

396 François Jacob este citat după articolul său „Darwinism Reconsidered“, *Atlas World Press Review*, ianuarie 1978.

397 „Deriva genetică“ și comentariile dr. Motoo Kimura sînt luate din „The Neutral Theory of Molecular Evolution“, *Scientific American*, noiembrie 1979.

397 Despre *eucariote* și *procariote* : „What Came First ?“, *The Economist*, 28 iulie 1979.

397 Maimuțele din Grant Park Zoo : „Ape Hybrid Produced“, *Daily Telegraph* (London), 28 iulie 1979. De asemenea, „Old Evolutionary Doctrines Jolted by a Hydrid Ape“, *The New York Times*, 29 iulie 1979.

398 Despre evoluție : Warshofsky, [468], p. 122—125. De asemenea, Jantsch și Waddington, [180]. Introducere.

398 Descoperirea lui Kornberg și „rezumatul pentru nespecialiști“ : [444], p. 24—26.
Criticul britanic este S. Beynon John, „Albert Camus“, în [5], p. 312.

400 Raportul către Clubul de la Roma : [165], p. 23—24.

402 Concepția despre timp a celui de Al Doilea Val : Whitrow, [514], p. 100—101 ; de asemenea, G. J. Whitrow, „Reflections on the History of the Concept of Time“, în [504], p. 10—11.

402 Gribbin, din [506], p. XIII și XIV.

403 Găurile negre : „Those Baffling Black Holes“, *Time*, 4 septembrie 1978 ; „The Wizard of Space and Time“ de Dennis Overbye, în *Omni*, februarie 1979. De asemenea, Warshofsky [468], p. 19—20.

404 *Tahionii* : [304], p. 265—266.

404 Taylor este citat după articolul său „Time in Particle Physics“ din [504], p. 53.

404 Pentru Capra vezi [300], p. 52.

404 Timpuri alternative și plurale ; John Archibald Wheeler, „Frontiers of Time“, conferință ținută la International School of Physics „Enrico Fermi“, Varenna, Italia, în vara lui 1977.

405 Scăderea populației marilor orașe : „Rush to Big Slowing Down : Poll“, *Daily Yomiuri* (Tokio), 9 iulie 1973 ; „Exploding Cities“, *New Society* (Londra), 5 iulie 1973 ; „Swiss Kaleidoscope“, *Swiss Review of World Affairs*, aprilie 1974.

406 Raportul întocmit de American Council of Life Insurance : „Changing Residential Patterns and Housing“, *TAP Report 14*, toamna 1976.

406 Citatul din revista *Fortune* este preluat după „Why Corporations Are on the Move“ de Herbert E. Meyer, mai 1976.

407 Arthur Robinson : „A Revolution in the Art of Map Making“, *San Francisco Chronicle,* 29 august 1978.

408 Harta lui Arno Peters este descrisă în „The Peters World Map : Is It an Improvement ?“ de Alexander Dorozynski, în *Canadian Geographic*, august-septembrie 1978.

409 Simon Ramo este citat după [311], p. VI.

410 Articolul lui Barry Lopez a apărut în *Environmental Action* din 31 martie 1973.

411 Citatul din Frederick S. Perls este luat din contribuţia sa „Gestalt Therapy and Human Possibilities“ la volumul [416], p. 1.

411 Mişcarea medicală holistă este analizată în „Holistic Health Concepts Gaining Momentum“ de Constance Holden, din *Science,* 2 iunie 1978.

411 Expertul Băncii Mondiale este Charles Weiss jr., „Mobilizing Technology for Developing Countries“, *Science,* 16 martie 1979.

412 Citatul din Laszlo este luat din [308], p. 161.

412 Eugene P. Odum : „The Emergence of Ecology as a New Integrative Discipline“, *Science,* 25 martie 1977.

414 Maruyama este citat după faimosul său articol „The Second Cybernetics : Deviation-Amplifying Mutual Causal Processes“, *American Scientist*, iunie 1963, p. 164—179, 250—256.

În articolul „New Movements in Old Traps“, publicat în *Futurics*, toamna 1977, p. 59—62, Maruyama prezintă o tipologie critică a epistemologiilor actuale, comparîndu-le prin prisma unor variabile cum sînt cauzalitatea, logica, percepţia, etica şi cosmologia. El a analizat de asemenea implicaţiile sistemice ale diferenţierii în „Heterogenistics and Morphogenetics“ din *Theory and Society,* vol. 5, nr. 1, p. 75—96, 1978.

417 Expunerea despre Prigogine se bazează pe interviurile şi corespondenţa privată cu autorul, ca şi pe [458].

420 Colonia de termite este descrisă în Ilya Prigogine, „Order Through Fluctuation : Self-Organization and Social System“ din [180].

420 Citatul din Prigogine este extras din articolul său „From Being to Becoming“, publicat de

University of Texas Center for Statistical Mechanics and Thermodynamics, Austin, Texas, aprilie 1978.

A se vedea, de asemenea, „Time, Structure and Fluctuations“, *Science*, 1 septembrie 1978 ; „Order Out of Chaos“ de I. Prigogine, Center for Statistical Mechanics and Thermodynamics, University of Texas at Austin şi Faculté des Sciences, Université Libre de Bruxelles ; şi *La Nouvelle Alliance*, Ilya Prigogine şi Isabelle Stengers (Paris : Gallimard, 1979).

CAPITOLUL 22

423 Despre separatiştii corsicani şi din alte părţi : „Fissionable Particles of State“, *Telegraph Sunday Magazine* (Londra), 11 iunie 1978 ; de asemenea, „Europe's Passionate Separatists“, San Francisco, *Sunday Examiner & Chronicle*, 8 octombrie 1978.

424 Proiectul unei adunări scoţiene : „Home-Rule Plan Suffers Setback in British Votes“, *The New York Times*, 3 martie 1979.

424 Despre revendicările autonomiste scoţiene : „The Devolution Pledges Which Will Not Go Away“, *The Guardian* (Manchester) 28 iulie 1979.

425 Naţionalismul galez : „Welsh Nationalists, Rebuffed, Fight Fiercely for Their Language“, *The New York Times*, 6 noiembrie 1979.

425 Problemele regionale în Belgia : „Belgium : New Government Rides the Tiger“ ; *To The Point* (Sandton, Transvaal, Africa de Sud), 27 octombrie 1978.

425 Sud-tirolezii : „Conflict Within a Community“ de Frances Pinter, în *New Society* (Londra), 22 martie 1973.

425 Pierre Trudeau este citat după „Language Dispute is Termed Threat to Canada's Unity“, *The New York Times*, 26 octombrie 1976.

425 Mişcarea autonomistă din provincia Alberta : „Western Canadians Plan Own Party“, *The New York Times*, 15 octombrie 1974 ; de asemenea, „Canada, a Vast, Divided Nation, Gets Ready for a Crucial Election“, *The New York Times*, 16 mai 1979.

425 Mişcarea secesionistă din Australia de Vest : „How the West May Be Lost“, *The Bulletin* (Sydney), 26 ianuarie 1974.

426 Romanul care circulă clandestin în California : [275].

426 Raportul pentru Kissinger a fost pregătit de prof. Arthur Corwin, director la Cooperative Study for Mexican Migration.

427 Citatul din *Texas Monthly* este luat din articolul lui John Bloom „Portillo's Revenge", publicat în numărul din aprilie 1979 al revistei.

427 Despre separatismul portorican s-a scris o bogată literatură jurnalistică : vezi, de exemplu, „F.A.L.N. Organization Asks Independence for Puerto Rico", *The New York Times,* 9 noiembrie 1975.

427 În legătură cu separatismul alaskan vezi „Alaska Self-Determination", *Reason,* septembrie 1973.

427 Băştinaşii americani cer un stat al lor suveran : „Black Elk Asks Young Americans : Recognize Indians as Sovereign Nation", *The Colorado Daily* (Boulder), 18 octombrie 1974 ; de asemenea, „American Indian Council Seeks U.N. Accreditation", *The New York Times,* 26 ianuarie 1975.

427 Constatarea Conferinţei Naţionale a Legislaturilor din Statele S.U.A. este reprodusă după „America's Regional Economic War", *State Legislatures,* iulie-august 1976.

428 Expresia „echivalent economic al unui război civil" figurează în articolul „Coal and Oil States, Upset by Carter Plan, Prepare for «Economic War» Over Energy", *The New York Times,* 27 aprilie 1977.

428 Jeffrey Knight : „After Setbacks — New Tactics in Environmental Crusade", *U.S. News & World Report,* 9 iunie 1975.

428 „Let the Bastards Freeze in the Dark" ; editorial de Philip H. Abelson în *Science,* 16 noiembrie 1973.

428 Populaţia din Vestul Mijlociu este sfătuită" să nu mai alerge după coşuri de uzină" : „Midwest, U. S. Heartland, Is Found Losing Economic Vitality", *The Cleveland Plain Dealer,* 9 octombrie 1975.

428 Guvernatorii statelor din Nord-Est se organizează : „Playing Poorer Than Thou : Sunbelt v. Snowbelt in Washington", *Time,* 13 februarie 1978.

430 Opinia exprimată de Pierre Trudeau în 1967 este citată după Shaw [287], p. 51.

431 Citatul din Denis de Rougement este preluat din Buletinul Băncii de Credit Elveţiene, Zürich, mai 1973.

432 Senatorul McGovern este citat după articolul său „The Information Age“, *The New York Times*, 9 iunie 1977.

433 Datele statistice cu privire la corporaţiile transnaţionale sînt luate din *Supplementary Material on the Issue of Defining Transnational Corporations*, raport al Secretariatului către Comisia pentru corporaţiile transnaţionale (UNESCO), 23 martie 1979.

433 Potrivit unor cercetări ale prof. Brent Wilson de la University of Virginia, s-ar putea ca extinderea extrem de rapidă a acestor corporaţii transnaţionale să fi atins deja punctul maxim (Wilson arată că multe din marile companii din industrii cu nivel tehnologic scăzut — cum sînt ramura pielăriei, îmbrăcămintei, textilă şi a cauciucului — îşi lichidează în prezent filialele din străinătate). Constatarea nu se aplică însă industriilor cu tehnologie de vîrf. Vezi „Why the Multinational Tide is Ebbing“ de Sanford Rose, în *Fortune*, august 1977.

434 Despre mărimea relativă a fondurilor de care dispun corporaţiile transnaţionale şi, respectiv, O.N.U. : depoziţia lui Alvin Toffler în faţa Comisiei pentru Afacerile Externe a Senatului S.U.A. ; vezi [294], p. 265, retipărită şi sub titlul „The U.S.A., the U.N. and Transnational Networks“ în *International Associations* (Bruxelles), nr. 593, 1975.

434 Cifra de afaceri anuală a firmei General Motors şi citatul din Lester Brown : [272], p. 214—216.

434 Flota de petroliere a firmei Exxon : vezi Wilczynski, [297], p. 40.

434 Companiile transnaţionale din ţările neindustrializate : „The Rise of Third World Multinationals“ de David A. Heenan şi Warren J. Keegan, în *Harvard Business Review*, ianuarie-februarie 1979.

435 Violarea de către companiile transnaţionale britanice a embargourilor decise de guvernul Marii Britanii : „BP Confesses It Broke Sanctions and Covered Up“, *Sunday Times* (Londra), 27 august 1978 ; de asemenea, „Oil Chiefs Bust Sanctions“, *The Observer* (Londra), 25 iunie 1978 ; şi Rhodesia (Oil Sanctions Inquiry), House of Commons *Hansard*, p. 1184—1186, 15 decembrie 1978.

435 Violarea directivelor oficiale ale S.U.A. privitoare la boicotul arab : *Boycott Repart : Developments and Trends Affecting the Arab Boycott*, editat de American Jewish Congress, New York, februarie 1979.

435 Companiile petroliere transnaţionale îşi favorizează propriile priorităţi : [168], p. 312.

435 Citatul din Lester Brown : [272], p. 222.

435 Spionajul companiilor transnaţionale : vezi [388].

436 Hugh Stephenson : [289], p. 3.

437 Numărul organizaţiilor internaţionale : [294], p. 270. Vezi şi [298].

438 Organizaţiile transnaţionale şi organismele interguvernamentale : dintr-un interviu luat de autor lui A. J. N. Judge, Uniunea Asociaţiilor Internaţionale, Bruxelles.

438 Orientările privind agricultura şi industria sînt elaborate la Bruxelles : „Farmer Solidarity Increase in Europe", *The New York Times*, 6 octombrie 1974.

438 Sporirea bugetului CEE : „A Wintry Chill in Brussels", *The Economist*, 20 ianuarie 1979.

440 Comisia Trilaterală : „Oil Supplies «Could Meet Demand Until Early 1990's»", *Financial Times* (Londra), 16 iunie 1978.

CAPITOLUL 23

444 Cifrele privind sărăcia, insuficienţa asistenţei medicale, subnutriţia şi analfabetismul sînt luate din rapoartele lui Robert S. McNamara în faţa Consiliului guvernatorilor Băncii Mondiale, 24 septembrie 1973 şi 26 septembrie 1977.

445 Industrializarea din Iran : „Iran's Race for Riches", *Newsweek*, 24 martie 1975.

445 Despre ratele dobînzilor şi creditarea proiectelor şi companiilor din Iran, vezi „Iranian Borrowing : The Great Pipeline Loan Will Be Followed by Many More" de Nigel Bance, în *Euromoney*, iunie 1978.

446 Salariile managerilor vest-germani : „Iran : A Paradise in a Powder Keg" de Marion Dönhoff, în *Die Zeit* (Hamburg), 10 octombrie 1976.

446 Procentul bunurilor din Iran consumate de către o zecime din populaţie : „Regime of the Well-Oiled Gun" de Darryl D'Monte, în *Economic & Political Weekly* (India), 12 ianuarie 1974, extras din *Iran Research* (Londra), ianuarie 1975.

446 Veniturile populaţiei rurale din Iran : „Iran : The Lion That Stopped Roaring", *Euromoney*, iunie 1978.

447 Deşi i-a luat pe nepregătite pe politicienii şi pe bancherii internaţionali, căderea şahului nu a fost cu totul neaşteptată pentru cei ce urmăreau fluxul informaţiilor „neoficiale" ce parveneau

din Iran. Încă din ianuarie 1975, deci cu patru ani înainte de această cădere, Buletinul nr. 8 al publicației de stînga *Iran Research*, care circula liber, relata că mișcarea pentru răsturnarea șahului a atins „un stadiu superior al luptei revoluționare". Relatarea dădea amănunte despre acțiunile armate împotriva regimului, despre bombele puse la Irana Tile Factory, despre asasinarea „binecunoscutului proprietar al fabricilor Jahan Chit", despre evadarea unor deținuți politici cu ajutorul gardienilor din închisoare. Aceeași publicație tipărea mesajul unui locotenent de aviație care-i chema pe „frații săi de arme" să „lepede această uniformă rușinoasă și să ia în mîini pușca gherilei". Și, ceea ce e și mai semnificativ, reproducea și elogia ultima *Fatva* (proclamație) a exilatului aiatolah Khomeiny, în care acesta îndemna la intensificarea ofensivei împotriva regimului.

449 Articolul din *The New York Times* este „Third World Industrializes, Challenging the West...", în numărul din 4 februarie 1979.

449 Siderurgiștii francezi : „Steel's Convulsive Retreat in Europe" de Agis Salpukas, în *The New York Times International Economic Survey*, 4 februarie 1979.

450 Expresia „între seceră și combina de recoltat" este din articolul lui Simon Watt „Second Class Capitalism", publicat în *Undercurrents* (Reading, Berkshire), octombrie-noiembrie 1976.

450 În legătură cu Intermediate Technology Development Group și cu exemplele de tehnologie adecvată, a se vedea *Appropriate Technology in the Commonwealth : A Directory of Institutions*, publicat de Food Production and Rural Development Division of the Commonwealth Secretariat, Londra.

451 Revenirea Indiei la metode ale Primului Val : „India Goes Back to Using the Handloom" *Financial Times* (Londra), 20 iunie 1978.

452 Suharto este citat de ministrul indonezian al minelor Mohammad Sadli în „A Case Study in Disillusion : U.S.Aid Effort in India", *The New York Times*, 25 iunie 1974.

452 Citatul din Samir Amin este luat din [66], p. 592—593.

453 Concursul de treierat din 1855 : [101], p. 303—304.

457 Aprecierea lui Reddy despre energie este citată după comunicarea sa *Simple Energy Technologies for Rural Families*, pregătită pentru se-

minarul UNICEF privind tehnologia simplă destinată familiei rurale, Nairobi, iunie 1976.

458 Asupra programelor de valorificare a biogazului, vezi : „Integrated Microbial Technology for Developing Countries : Springboard for Economic Progress" de Edgar J. DaSilva, Reuben Olembo și Anton Burgers, în *Impact*, aprilie-iunie 1978. De asemenea : „Fuels from Biomass : Integration with Food and Materials Systems" de E.S. Lipinsky și „Solar Energy for Village Development" de Norman L. Brown și James W. Howe — ambele apărute în *Science*, 10 februarie 1978.

458 Tehnologia din India : „India Developing Solar Power for Rural Electricity", *The New York Times*, 11 mai 1979.

458 Propunerea lui Haim Aviv este descrisă în „Envisions Israel-Egypt Joint Food-Fuel Project", New York *Post*, 14 aprilie 1979.

459 Environmental Research Lab din Tucson : „Powdered Martinis and Other Surprises Coming in the Future", *The New York Times*, 10 ianuarie 1979.

459 Experimentul piscicol din Vermont și New Alchemy Institute : „Future Farming" de Alan Anderson jr., în *Omni*, iunie 1979.

460 Previziunile pe termen de 20 de ani în domeniul alimentar elaborate de Center for Futures Research at U.S.C. sînt cuprinse în raportul *Neither Feast nor Famine : A Preliminary Report of the Second Twenty Year Forecast* de Selwyn Enzer, Richard Drobnick și Steven Alter.

461 John McHale și Magda Cordell McHale : [91], p. 188—190.

462 M.S. Iyengar este citat după comunicarea sa *Post-Industrial Society in the Developing Countries*, prezentată la Conferința specială asupra cercetării viitorului, Roma, 1973.

462 Ward Morehouse : „Microelectronic Chips to Feed the Third World" de Stephanie Yanchinski, în *New Scientist* (Londra), 9 august 1979.

463 Roger Melen : *San Francisco Chronicle*, 31 ianuarie 1979.

464 John Magee este citat după *The New World Information Order*, raport către Comisia senatorială pentru relațiile externe, întocmit de George Kroloff și Scott Cohen, noiembrie 1977.

465 Sabia lui Suharto : „Asia's Communications Boom : The Promise of Satellite Technology", *Asiaweek* (Hong Kong), 24 noiembrie 1978.

466 Jagdish Kapur este citat după conferința sa „India — 2000 A.D. : A Framework for Survival", ținută la Centrul internațional indian, New Delhi, 17 ianuarie 1974.

467 Expunerea lui Myrdal asupra șomajului se găsește în [94], p. 961.

467 Cîteva precizări în legătură cu deosebirea dintre ceea ce eu numesc „prosum" și ceea ce unii economiști care studiază dezvoltarea numesc „sector neorganizat". Cu privire la această economie neorganizată, care a luat naștere în multe țări sărace, se poartă o dezbatere aprinsă. Milioane de oameni deznădăjduiți caută să-și încropească în cadrul acestei economii un minim existențial prin îndeletniciri de tot felul : comerț ambulant, atragerea trecătorilor în prăvălii, recondiționări de mobilă, mici lucrări de zidărie, șoferi, lustragii ș.a.m.d. Unii economiști consideră binevenită existența acestui sector, întrucît el deschide un canal prin care are loc tranziția oamenilor spre economia organizată. Alți economiști susțin însă că economia neorganizată nu face decît să-i țintuiască pe oameni într-o mizerie permanentă.

Indiferent de partea cui este adevărul, acestui sector neorganizat i se potrivește caracterizarea de „mică producție de mărfuri", în sensul că face parte din economia de schimb. Din acest motiv el se deosebește radical de ceea ce înțeleg eu prin „sectorul prosumului", care se bazează pe producția destinată întrebuințării. Sectorul neorganizat aparține, în terminologia mea, sectorului B — producției pentru schimb —, și nu sectorului A, adică producției pentru întrebuințare, pe care eu o numesc prosum.

467 Streeten de la Banca Mondială este citat după articolul său *Development Ideas in Historical Perspective : The New Interest in Development* (f. d.).

468 Yona Friedman este citat după comunicarea sa *No-Cost Housing,* prezentată la o conferință a UNESCO, 14—18 noiembrie 1977.

469 Unele proiecte ale Băncii Mondiale pun într-adevăr accentul pe autoajutorare și pe „investiția de sudoare". Vezi, de exemplu, „The Bank and Urban Poverty" de Edward Jaycox, în *Finance & Development,* septembrie 1978. Jaycox, directorul Departamentului de proiecte urbane al Băncii, semnalează și o altă implicație a acestei orientări : „Deoarece costurile urmează a fi suportate de beneficiari [sub forma muncii prestate de ei], deseori este nu numai dezirabil,

ci şi esenţial ca ei să participe la adoptarea deciziilor referitoare la planificare şi la executarea proiectului". Într-adevăr, prosumul implică un grad mai mare de autodeterminare decît producţia.

470 Leach : *Literacy*, A Nevis Institute Working Paper, Edinburgh, 1977.

470 Marshall McLuhan discută despre cultura orală în [46], p. 50.

472 Samin Amir este citat după [66], p. 595.

CAPITOLUL 24

La acest capitol nu este nevoie de note.

CAPITOLUL 25

492 Comisia prezidenţială pentru sănătate mintală şi National Institute of Mental Health sînt citate în [407], p. 6.

492 „Nebunia, geniul şi sfinţenia" : „The Marketplace", *PENewsletter*, octombrie 1974.

493 Opt mii de terapii : [402], p. 11.

493 Studiul critic : [402], p. 56.

494 Revista californiană : „In Guns We Trust" de Karol Greene şi Schuyler Ingle, în *New West*, 23 aprilie 1979.

496 Romanul lui Knebel : [21], p. 377.

499 Citatele din Norman Macrae sînt extrase din excelentul său articol, *„The Coming Entrepreneurial Revolution"*, *The Economist*, 25 decembrie 1976.

500 Despre *şathen : Jewish Chronicle*, 16 iunie 1978.

503 Remarca lui Rollo May este din [412], p. 34.

505 Despre secte vezi [402], p. 12, 16 şi 35.

505 Îndeletnicirile Bisericii Unificării : „Gone Fishing", *Newsweek*, 11 septembrie 1978.

505 Afacerea judiciară a Centrului din Winterthur al Luminii Divine : „Cuckoo Cult", *Time*, 7 mai 1979.

506 Explicaţiile date de persoana din conducerea Bisericii Unificării sînt citate în „Honor Thy Father Moon" de Berkeley Rice, în *Psychology Today*, ianuarie 1976.

506 Dr. Sukhdeo este citat în „Jersey Psychiatrist, Studying the Guyana Survivors, Fears Implications for U.S. Society From Other Cults" de Jon Nordheimer, în *The New York Times*, 1 decembrie 1978.

506 Sherwin Harris este citat în „I Never Once Thought He Was Crazy“ de Jon Nordheimer, în *The New York Times*, 27 noiembrie 1978.

CAPITOLUL 26

512 Eseul lui Reszler se intitulează «L'homme nouveau» : espérance et histoire“, *Cadmos* (Geneva), iarna 1978.

514 Fromm este citat din [404], p. 304 ; şi din [405], p. 77.

519 Conover este citat după un interviu acordat autorului.

520 Stimulentele flexibile sînt descrise în „Companies Offer Benefits Cafeteria Style“, *Business Week*, 13 noiembrie 1978.

520 Angajaţilor nu le place să se mute : „Mobile Society Puts Down Roots“, *Time*, 12 iunie 1978.

521 Organizaţiile matriceale sînt descrise în [13], p. 104.

526 Cuvintele lui Enzensberger sînt din [42], p. 97.

CAPITOLUL 27

530 Cuvintele preşedintelui Carter sînt din discursul său către ţară în problemele energiei, publicat în *The New York Times*, 16 iulie 1979.

530 Experienţa firmei General Motors cu convertizoarele catalitice a fost expusă în „Why Don't We Recall Congress for Defective Parts ?“ de Robert I. Weingarten, în *Financial World*, 26 martie 1975.

531 Patruzeci şi cinci de mii de pagini de noi regulamente anual : *Regulatory Failure* III (Washington D.C. : National Association of Manufactures, aprilie 1978), p. A-2.

531 Industria oţelului : reclamă a firmei Bethlehem Steel, *Time*, 26 iunie 1978.

531 Eli Lilly şi formularele guvernamentale : „The Day the Paper Stopped“ de Robert Bendiner, *The New York Times*, 16 martie 1977.

531 Raportul firmei Exxon către Agenţia federală pentru energie : Michael C. Jensen şi William H. Meckling, *Can the Corporation Survive ?* (Rochester, N.Y. : University of Rochester Graduate School of Management, mai 1976). p. 2.

531 Despre paralizia politică : alegătorii francezi vorbesc despre „îngheţul“ sau „blocajul“ politicii. Un fost prim-ministru, Michel Debré, vede o „criză a regimului“. Vezi reportajul Florei Lewis „Life's Not Bad, but French Foresee

Disaster", *The New York Times*, 17 noiembrie 1979.

531 Primul ministru japonez Takeo Miki este citat după „Fragility of Democracy Stirs Japanese Anxiety" de Richard Halloran, în *The New York Times*, 9 noiembrie 1975.

534 Datele despre alegerile din 1976 provin de la : Election Research Center, *America Votes 12* (Washington, D.C. : Congressional Quarterly, 1977) şi Bureau of the Census, U.S. Department of Commerce.

534 Alegătorii independenţi : „As the Parties Decline" de Frederick G. Dutton, în *The New York Times*, 8 mai 1972.

534 Declinul Partidului Laburist : „How Labour Lost Its Legions" de dr. Stephen Haseler, în *Daily Mail* (Londra), 9 august 1979.

534 Aprecierea despre Japonia este din *The Daily Yomiuri* (Tokio), 28 decembrie 1972.

534 Viaţa politică neozeelandeză : „NZ Elections Give Rise to a Time Like Alice" de Christopher Beck, în *The Asian*, 22 noiembrie 1972.

535 Raportul întocmit de American Enterprise Institute citat de „TRB" în „Who's in Charge in Washington ? No One's in Charge There", Philadelphia *Inquirer*, 3 martie 1979.

535 Legislaţia antiteroristă din Germania Occidentală : *Keesing's Contemporary Archives* (Londra : Longman Group, 1979), p. 29497-8 ; „Scissors in the Head" de David Zane Mairowitz, în *Harper's*, mai 1978 ; „Germany Passes Tough Terrorist Law", Indianapolis *Star*, 14 aprilie 1978 ; „West Germany's Private Watch on Political Morals" de James Fenton, în *The Guardian* (Manchester), 19 iunie 1978.

535 Armate private în Marea Britanie : „Thunder from the Right", *Newsweek*, 26 august 1974 ; de asemenea, „Phantom Major Calls up an Anti-Chaos Army" de John Murchie, în *The Daily Mirror* (Londra), 23 august 1974.

536 Brigăzile roşii : vezi Curtis Bill Pepper, „The Possessed", *New York Times Magazine*, 18 februarie 1979.

536 Aldo Moro : „Roman Outrage", *Time*, 14 mai 1979.

536 Instabilitatea din Arabia Saudită : „External Threats to Saudi Stability", *Business Week*, 12 februarie 1979.

537 Şeicul Yamani : „Relax and Enjoy a Drive" de Julian Snyder", în *International Moneyline*, 11 august 1979.

540 Reînvierea dreptei în Franța : „Rightist Intellectual Groups Rise in France“ de Jonathan Kandell, în *The New York Times*, 8 iulie 1979 ; și „The New Right Raises Its Voice“, *Time*, 6 august 1979. De asemenea, comentariul lui William Pfaff din International *Herald Tribune*, 3 august 1979.

540 Recrudescența Ku-Klux-Klanului : „Violent Klan Group Gaining Members“ de Wayne King, în *The New York Times*, 15 martie 1979 ; de asemenea, „Vengeance for Raid Seen as Motive for 4 Killings at Anti-Klan March, *The New York Times*, 5 noiembrie 1979 ; și „Prosecutor in Klan-Protest Killings Terms 12 Suspects Equally Guilty“, *The New York Times*, 7 noiembrie 1979.

541 Fletcher e citat dintr-un interviu cu autorul.

545 Jill Tweedie : „Why Jimmy's Power Is Purely Peanuts“, *The Guardian* (Manchester), 2 august 1979.

548 Articolul din *Advertising Age* este : Stanley E. Cohen, „President's Economic Switch Puts Emphasis on Spending“, 20 ianuarie 1975.

548 Experții în petrol : vezi Helmut Bechtaldt, „The Diktat of the Oil Millions“, *Aussenpolitik*, trimestrul al treilea 1974.

549 Accelerarea schimbării economice : *Fortune* este citată după „Business Roundup“, ianuarie 1975.

549 Prognoza pesimistă a lui Margaret Thatcher este consemnată de John Cunningham, „Guardian Women“, *The Guardian* (Manchester), 31 iulie 1979.

549 Cuvintele lui Richard Reeves sînt extrase din articolul său, „The Next Coming of Teddy“, *Esquire*, 9 mai 1978.

558 Robert Skidelsky este citat în „Keynes and Unfinished Business“, *The New York Times*, 19 decembrie 1974.

551 Naziștii homosexuali : „Out of Focus“, comentariu apărut în *Focus/Midwest*, vol. 10, nr. 66.

552 Acțiunile politice ale sindicatelor : A. H. Raskin, „Mr. Labor : «Ideology is Baloney»“, recenzie a biografiei lui George Meany scrisă de Joseph C. Goulden, *The New York Times*, 23 octombrie 1972.

553 Deputatul Mineta este citat după „The Great Congressional Power Grab“, *Business Week*, 11 septembrie 1978.

555 Articolul lui William Shawcross din revista *Harper's* a apărut în numărul din mai 1979 sub titlul „Dr. Kissinger Goes to War".

555 Supraîncărcare decizională există pînă şi în birocraţia artelor : „The National Endowment for the Arts Grows Up" de Malcolm N. Carter, în *Art News*, septembrie 1979.

556 În legătură cu modul de luare a deciziilor la Pentagon vezi Armbrister, [377], p. 191—192. Numărul de 76 misiuni pe care ofiţerul de la Pentagon a trebuit să le studieze a fost menţionat de Armbrister într-o convorbire cu autorul.

556 Încurcătura cu cele treizeci de miliarde de dolari : „The Case of the Misplaced $30 Billion", *Business Week*, 24 iulie 1978.

556 Stuart Eizenstat este citat după „The Great Congressional Power Grab", *Business Week*, 11 septembrie 1978.

557 Congresul SUA : vezi raportul întocmit de Congressional Clearinghouse on the Future şi Congressional Institute for the Future, Washington, D.C., iulie 1979.

557 Parlamentarul britanic este Gerald T. Fowler, citat în „Devolution Will Ease Load at Whitehall, Minister Says" de Trevor Fishlock, în *The Times* (Londra), 16 ianuarie 1976.

557 Sir Richard Marsh este citat după articolul său „Why Westminster Can't Take Business Decisions", *Industrial Management* (Wembley, Middlesex), iulie 1979.

558 Despre criza politică din Italia : „Italy Seeks a Government", *Financial Times* (Londra), 3 august 1979 ; de asemenea, „Italy's Coalition Gets a Vote of Approval in Parliament" de Henry Tanner, în *The New York Times*, 12 august 1979.

CAPITOLUL 28

560 Despre Convenţia constituţională vezi Flexner [385], p. 117.

562 Jefferson este citat după [390], p. 32, 67.

565 Burnham : „A Disenchanted Electorate May Stay Home in Droves", *The New York Times*, 1 februarie 1976.

565 Majoritatea tăcută : [389], p. 410.

566 Africa de Sud : vezi interviul cu Roelof Frederik „Pik" Botha în Starcke [376], p. 68.

Africa de Sud, deşi posedă o bază tehnologică avansată, a fost caracterizată ca fiind încă „în curs de industrializare", deoarece mari sectoare

ale populației sale se află încă în afara sistemului industrial. La fel ca și în cazul Braziliei, Mexicului, Indiei și al altor țări de acest fel, aici există o insulă de industrialism avansat în mijlocul unei mase ce trăiește încă în condiții preistorice.

572 Observația lui Becker este din [378], p. 183—185.

576 Creșterea numerică a personalului tehnic din Congres : „Proxmire's Well-Placed Jab" de Marvin Stone, în *U.S.News & World Report*, 10 septembrie 1979.

577 Despre elemente ale democrației directe în constituția revoluționară franceză : [345], p. 18.

577 Referirea lui Marx la Comuna din Paris este din [345], p. 61.

578 Obiecțiile federaliste la democrația directă : vezi Clark McCauley, Omar Road and Tom Johnson, „The Next Democracy", în Buletinul editat de World Future Society, noiembrie-decembrie 1977.

578 René Lévesque la putere : „Business Has the Jitters in Quebec" de Herbert E. Meyer, în *Fortune*, octombrie 1977.

580 Referendumul nuclear din California : „Atomic Reaction : Voters in California Weigh Pros and Cons of Nuclear Energy", *Wall Street Journal*, 1 martie 1976.

585 Valonia protestează împotriva migrării industriei spre Flandra : „Wallonia", *Financial Times Survey* (Londra), 12 mai 1976.

585 Statele din Vestul S.U.A. taxate drept „colonii energetice : „After Setbacks — New Tactics in Environmental Crusade", *U.S. News & World Report,* 9 iunie 1975.

586 Dispersia geografică : „Corporate Flying : Changing the Way Companies Do Business", *Business Week,* 6 februarie 1978.

587 Conceptul de povară decizională ne strecoară bănuiala sumbră că, indiferent de lupta politică, această sarcină va fi asumată de fiecare dată de numărul minim de oameni capabili să-i facă față și că, deci, întotdeauna un număr mic de oameni vor izbuti să monopolizeze puterea de decizie, pînă cînd nu sînt covîrșiți de implozia decizională, ajungînd pur și simplu să nu mai poată purta singuri această povară.

Bibliografie

Dat fiind că articolele, lucrările științifice și rapoartele de specialitate sînt prezentate în „Note“, această listă conține doar cărțile și un număr redus de monografii și volume de comunicări. Am clasificat materialele pe cîteva domenii.

ARTE

[1] Boucher, François. *20 000 Years of Fashion.* (New York : Harry N. Abrams, 1968.)

[2] Harling, Robert, redactor responsabil. *The Modern Interior.* New York : St. Martin's Press, 1964.)

[3] Hauser, Arnold. *The Social History of Art* (4 vol.), traducere de Stanley Godman. (New York : Alfred A. Knopf, Vintage Books, 1951.)

[4] Klingender, Francis D. *Art and the Industrial Revolution,* redactor responsabil : Arthur Elton. (Londra : Paladin, 1972.)

[5] Kostelanetz, Richard, redactor responsabil. *On Contemporary Literature.* (New York : Avon, 1974).

[6] Mueller, John H. *The American Symphony Orchestra,* (Bloomington : Indiana University Press, 1951.)

[7] Sachs, Curt. *The History of Musical Instruments.* (New York : W.W. Norton, 1940.)

[8] Thompson, George. *Marxism and Poetry.* (New York : International Publishers, 1946.)

AFACERI, MANAGEMENT, TEORIA ORGANIZĂRII

[9] Adams, T.F.M. și N. Kobayashi. *The World of Japanese Business.* (Tokyo : Kodansha International, 1969.)

[10] Anthony, William P. *Participative Management.* (Reading, Mass. : Addison-Wesley, 1978.)

[11] Beer, Stafford. *Brain of the Firm : The Managerial Cybernetics of Organization.* (Londra : Allen Lane, The Penguin Press, 1972.)

[12] Benton, Lewis, redactor responsabil. *Management for the Future.* (New York : McGraw-Hill, 1978.)

[13] Davis, Stanley M. şi Paul R. Lawrence. *Matrix.* (Reading, Mass. : Addison-Wesley, 1977.)

[14] Dewing, Arthur S. *Financial Policy of Corporations,* vol. I şi II, ediţia a 5-a (New York : Ronald Press, 1953.)

[15] Drucker, Peter F. *The Concept of the Corporation.* (New York : New American Library, Mentor, 1964.)

[16] Gambling, Trevor. *Societal Accounting.* (Londra : George Allen & Unwin, 1974.)

[17] Gross, Bertram M. *The Managing of Organizations : The Administrative Struggle,* vol. I şi II. (New York : Free Press Macmillan, 1964.)

[18] Gvishiani, D. *Organisation and Management : A Sociological Analysis of Western Theories,* traducere de Robert Daglish şi Leonid Kolesnikov. (Moscova : Editura Progres, 1972.)

[19] Janger, Allen R. *Corporate Organization Structures : Service Companies.* (New York : Conference Board, 1977.)

[20] Kahn, Herman, redactor responsabil. *The Future of the Corporation.* (New York : Mason & Lipscomb, 1974.)

[21] Knebel, Fietcher. *The Bottom Line.* (New York : Pocket Books, 1975.)

[22] Korda, Michael. *Power ! How To Get It, How To Use It.* (New York : Ballantine Books, 1975.)

[23] Labor Research Association. *Billionaire Corporations.* (New York : International Publishers, 1954.)

[24] Lawrence, Paul R. şi Jay W. Lorsch. *Developing Organizations : Diagnosis and Action.* (Reading, Mass. : Addison-Wesley, 1969.)

[25] Moore, Wilbert E. *The Conduct of the Corporation.* (New York : Random House, Vintage Books, 1962.)

[26] Newman, Peter C. *The Canadian Establishment,* vol. I (Toronto : McClelland and Stewart-Bantam, Seal Books, 1977.)

[27] Pattee, Howard H., redactor responsabil. *Hierar-*

chy Theory : The Challenge of Complex Systems. (New York : George Braziller, 1973.)

[28] Roy, Robert H. *The Cultures of Management.* (Baltimore : John Hopkins University Press, 1977.)

[29] Scull, Penrose şi Prescott C. Fuller. *From Peddlers to Merchant Princes.* (Chicago : Follett, 1967.)

[30] Sloan, Alfred P., Jr. *My Years with General Motors.* (New York : MacFadden-Bartell, 1965.)

[31] Stein, Barry A. *Size, Efficiency, and Community Enterprise.* (Cambridge, Mass. : Center for Community Economic Development, 1974.)

[32] Tannenbaum, Arnold S. ş.a. *Hierarchy in Organizations.* (San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1974.)

[33] Tarnowieski, Dale. *The Changing Success Ethic : An AMA Survey Report.* (New York : Amacom, 1973.)

[34] Toffler, Alvin. *Social Dynamics and the Bell System.* Report to the American Telephone & Telegraph Co.

[35] Van der Haas, Hans. *La Mutation de l'entreprise européenne,* traducere de Pierre Rocheron. (Paris : Editions Robert Laffont, L'Usine Nouvelle, 1971.)

[36] Yoshino, M. Y *Japan's Managerial System : Tradition and Innovation.* (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1968.)

COMUNICAŢII

[37] Aranguren, J. L. *Human Communication*, traducere de Frances Partridge. (New York : McGraw-Hill, World University Library, 1967.)

[38] Baran, Paul. *Potential Market Demand for Two-Way Information Services to the Home, 1970—1990.* (Menlo Park, Cal. : Institute for the Future, 1971.)

[39] *Bell System Statistical Manual 1940—1969.* American Telephone & Telegraph Co., Corporate Results Analysis Division. (New York, 1970.)

[40] Brunner, John. *The Shockwave Rider.* (New York : Harper & Row, 1975.)

[41] Cherry, Colin. *World Communication : Threat or Promise ?* (Londra : John Wiley, Wiley-Interscience, 1971.)

[42] Enzensberger, Hans Magnus. *The Consciousness Industry : On Literature, Politics and the Media.* (New York : Seabury Press, Continuum, 1974.)

[43] Innis, Harold A. *The Bias of Communication.* (Toronto : University of Toronto Press, 1951.)

[44] * * * *Empire and Communications,* recenzie de Mary Q. Innis. (Toronto : University of Toronto Press, 1972.)

[45] Laborit, Henri. *Decoding the Human Message,* traducere de Stephen Bodington și Alison Wilson. (Londra : Allison Busby, 1977.)

[46] McLuhan, Marshall. *Understanding Media : The Extensions of Man.* (New York : McGraw-Hill, 1965.)

[47] Martin, James. *The Wired Society.* (Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1978.)

[48] Mathison, Stuart L. și Philip M. Walker. *Computers and Telecommunications : Issues in Public Policy.* (Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1970.)

[49] Nilles J.M. ș.a. *The Telecommunications-Transportation Tradeoff : Options for Tomorrow.* (New York : John Wiley, 1976.)

[50] Paine, Albert Bigelow. *In One Man's Life.* (New York : Harpers & Brothers, 1921.)

[51] Pye, Lucian W., redactor responsabil. *Communications and Political Development.* (Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1963.)

[52] Servan-Schreiber, Jean Louis. *Le Pouvoir d'informer.* (Paris : Editions Robert Laffont, 1972.)

[53] Singer, Benjamin D. *Feedback and Society : A Study of the Uses of Mass Channels for Coping.* (Lexington, Mass. : D.C. Heath, Lexington Books, 1973.)

[54] * * * *Communications in Canadian Society.* (Toronto : Copp Clark, 1972.)

[55] Soper, Horace N. *The Mails : History, Organization and Methods of Payment.* (Londra : Keliher, Hudson and Kearns, 1946.)

[56] Zilliacus, Laurin. *From Pillar to Post.* (Londra : Heinemann, 1956.)

CONSUMATORI, AUTOAJUTORARE, SERVICII

[57] Friedman, Yona. Une Utopie réalisée. (Paris : Musée d'Art moderne, 1975.)

[58] Gartner, Alan și Frank Riessman. *Self-Help in the Human Services.* (San Francisco : Josey-Bass Publishers, 1977.)

[59] *Idem. The Service Society and the Consumer Vanguard.* (New York : Harper & Row, 1974.)

[60] Halmos, Paul. *The Personal Society.* (Londra : Constable, 1970.)

[61] Kallen, Horace M. *The Decline and Rise of the Consumer.* (New York : Appleton-Century, 1936.)
[62] Katz, Alfred H. şi Eugene I. Bender. *The Strength in Us : Self-Help Groups in the Modern World.* (New York : Franklin Watts, New Viewpoints, 1976.)
[63] Lewis, Russell. *The New Service Society.* (Londra : Longman, 1973.)
[64] Steidl, Rose E. şi Esther Crew Bratton. *Work in the Home.* (New York : John Wiley, 1968.)

TEORIA DEZVOLTĂRII, IMPERIALISM

[65] Alatas, Syed Hussein. *Modernization and Social Change.* (Sydney, Australia : Angus and Robertson, 1972.)
[66] Amin, Samir. *Accumulation on a World Scale : A Critique of the Theory of Underdevelopment,* traducere de Brian Pearce. (New York : Monthly Review Press, 1974.)
[67] Aron, Raymond. *The Industrial Society : Three Essays on Ideology and Development.* (New York : Simon and Schuster, Clarion, 1967.)
[68] Arrighi Giovanni. *The Geometry of Imperialism : The Limits of Hobson's Paradigm,* traducere de Patrick Camiller. (Londra : NLB, 1978.)
[69] Bhagwati, Jagdish N., redactor responsabil. *The New International Economic Order : The North-South Debate.* (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1977.)
[70] Bodard, Lucien. *Green Hell : Massacre of the Brazilian Indians,* traducere de Jennifer Monaghan. (New York : Outerbridge and Dienstfrey, 1971.)
[71] Brown, Michael Barratt. *The Economics of Imperialism.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1974.)
[72] Brown, Richard D. *Modernization : The Transformation of American Life 1600—1865,* redactor responsabil : Eric Foner. (New York : Hill and Wang, American Century, 1976.)
[73] Cohen, Benjamin J. *The Question of Imperialism : The Political Economy of Dominance and Dependence.* (Londra : Macmillan, 1974.)
[74] Cotlow, Lewis. *The Twilight of the Primitive.* (New York : Ballantine Books, 1973.)
[75] Curtin, Philip D., redactor responsabil. *Imperialism.* (New York : Walker, 1971.)
[76] Deutsch, Karl W., redactor responsabil. *Ecosocial Systems and Ecopolitics : A Reader on

Human and Social Implications of Environmental Management in Developing Countries. (Paris, UNESCO, 1977.)

[77] Emmanuel, Arghiri. *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, traducere de Brian Pearce. (Londra : NLB, Monthly Review Press, 1972.)

[78] Erb, Guy F. și Valeriana Kallab, redactori. *Beyond Dependency: The Developing World Speaks Out.* (Washington, D.C : Overseas Development Council, 1975.)

[79] Friedmann, Georges. *Industrial Society: The Emergence of the Human Problems of Automation*, redactor responsabil : Harold L Sheppard. (Glencoe, Ill. : Free Press, 1955.)

[80] Goldwin, Robert A., redactor responsabil. *Readings in Russian Foreign Policy.* (New York : Oxford University Press, 1959.)

[81] Goulet, Denis. *The Cruel Choice: A New Concept in the Theory of Development.* (New York : Atheneum, 1971.)

[82] Harvie, Christopher, Graham Martin și Aaron Scharf, redactori. *Industrialisation and Culture 1830—1914.* Londra : Macmillan, Open University Press, 1970.)

[83] Hobsbawm, E.J. *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day.* (Baltimore : Penguin Books, 1969.)

[84] Hoselitz, Bert F. și Wilbert E. Moore, redactori. *Industrialization and Society.* Lucrările Conferinței asupra implicațiilor sociale ale industrializării și ale schimbărilor din tehnică, Chicago, 15—22 sept. 1960. (Mouton, Franța : UNESCO, 1963.)

[85] Howe, Susanne. *Novels of Empire.* (New York : Columbia University Press, 1949.)

[86] Hudson, Michael. *Global Fracture: The New International Economic Order.* (New York : Harper & Row, 1977.)

[87] Idem. *Super Imperialism. The Economic Strategy of American Empire.* (New York : Holt, Rinehart și Winston, 1972.)

[88] Lean, Geoffrey. *Rich World, Poor World.* (Londra : George Allen & Unwin, 1978.)

[89] Lenin, V. I. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism.* (Moscova : Editura Progres, 1975.)

[90] Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East.* (New York : Free Press, 1958.)

[91] McHale, John şi Magda Cordell McHale. *Basic Human Needs : A Framework for Action.* (New Brunswick, N.J. : Transaction Books, 1977.)

[92] Magdoff, Harry : *The Age of Imperialism : The Economics of U.S. Foreign Policy.* (New York : Monthly Review Press, Modern Reader, 1969.)

[93] Mathias, Peter. *The First Industrial Nation : An Economic History of Britain 1700—1914.* (Londra : Methuen, 1969.)

[94] Myrdal, Gunnar. *An Approach to the Asian Drama : Methodological and Theoretical.* (New York : Vintage Books, 1970.)

[95] Nidergang, Marcel. *The 20 Latin American,* vol. I şi II, traducere de Rosemary Sheed. (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1971.)

[96] Said, Edward W. *Orientalism.* (New York : Pantheon Books, 1978.)

[97] Schumpeter, Joseph. *Imperialism, and Social Classes. Two Essays*, traducere de Heinz Norden. (New York : World, 1955.)

[98] Toynbee, Arnold. The Industrial Revolution. (Boston : Beacon Press, 1956.)

[99] World Bank. *Rural Development*, lucrare despre politica din domeniul respectiv. (Washington, D.C., 1975.)

ISTORIA ECONOMIEI

[100] Birnie, Arthur. *An Economic History of Europe* 1760—1939. (Londra : Methuen, University Paperbacks, 1962.)

[101] Bogart, Ernest L. şi Donald L. Kemmerer. *Economic History of the American People.* (New York : Longmans, Green, 1942.)

[102] Burton, Theodore E. *Financial Crises and Periods of Industrial and Commercial Depression.* (Wells, Vt. : Fraser, 1966.)

[103] Cipolla, Carlo M. *The Economic History of World Population.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1964.)

[104] Clough, Shepard B., Thomas Moodie şi Carol Moodie, redactori. *Economic History of Europe : Twentieth Century.* (New York : Harper & Row, 1968.)

[105] Fohlen, Claude. *The Fontana Economic History of Europe*, vol. VI, cap. 2, *Franţa 1920—1970*, traducere de Roger Greaves. (Londra : Fontana, 1973.)

[106] Garraty, John A. *Unemployment in History : Economic Thought and Public Policy.* (New York : Harper & Row, 1978.)

[107] Hartwell, R.M. ş.a. *The Long Debate on Poverty : Eight Essays on Industrialization and „The Condition of England".* (Londra : Institute of Economic Affairs, 1973.)

[108] Hayek, Friedrich A., redactor responsabil. *Capitalism and the Historian.* (Chicago : University of Chicago Press, 1954.)

[109] Kenwood, A.G. şi A. L. Lougheed. *The Growth of the International Economy 1820—1960.* (Londra : George Allen & Unwin, 1971.)

[110] Kindleberger, Charles P. *Manias, Panics, and Crashes : A History of Financial Crises.* (New York : Basic Books, 1978.)

[111] *Idem. The World in Depression 1929—1939.* (Londra : Allen Lane, Penguin Press, 1973.)

[112] Le Clair, Edward E., Jr. şi Harold K. Schneider, redactori, *Economic Anthropology : Readings in Theory and Analysis.* (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1968.)

113] Maizels, Alfred. *Growth & Trade.* (Londra : Cambridge University Press, 1970.)

114] Nove, Alec. *An Economic History of the U.S.S.R.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1969.)

115] Polanyi, Karl. *The Great Transformation.* (Boston : Beacon Press, 1957.)

116] Ringer, Fritz K., redactor responsabil, *The German Inflation of 1923.* (New York : Oxford University Press, 1969.)

117] Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics.* (Chicago : Aldine-Atherton, 1972.)

118] Williams, Glyndwr. *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century : Overseas Rivalry, Discovery and Exploitation.* (New York : Walker, 1967.)

119] Woodruff, William. *The Fontana Economic History of Europe*, vol. IV, cap. 2, *The Emergence of an International Economy 1700—1914.* (Londra : Fontana, 1971.)

TIINȚĂ ECONOMICĂ

120] Alampiev, P. O. Bogomolov şi Y. Shiryaev. *A New Approach to Economic Integration*, traducere de Sdobnikov. (Moscova : Editura Progres, 1974.)

[121] Aliber, Robert Z. *The International Money Game*, ediţia a 2-a adăugită. (New York : Basic Books, 1976.)

[122] Balassa, Bela. *The Theory of Economic Integration*. (Londra : George Allen & Unwin, 1962.)

[123] Bozyk, Pawel. *Poland as a Trading Partner*. (Varşovia : Editura Interpress, 1972.)

[124] Brittan, Samuel. *Participation Without Politics : An Analysis of the Nature and the Role of Markets*. (Londra : Institute of Economic Affairs, 1975.)

[125] *Concentration in American Industry*. Raportul Subcomitetului pentru antitrust şi monopol către Comitetul justiţiei, Senatul S.U.A. (Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1957.)

[126] *Economic Concentration*. Audierile în faţa Subcomitetului pentru antitrust şi monopol al Comitetului justiţiei, Senatul S.U.A., partea 7 şi 7A. (Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1968.)

[127] Galbraith, John Kenneth. *Money : Whence It Came, Where It Went*. (Boston : Houghton Mifflin, 1975.)

[128] Henderson, Hazel. *Creating Alternative Futures : The End of Economics*. (New York : Berkley Windhover, 1978.)

[129] *Inflation : Economy and Society*. (Londra : Institute for Economic Affairs, 1972.)

[130] Ivens, Michael, redactor responsabil. *Prophets of Freedom and Enterprise*. (Londra : Kogan Page pentru ţelurile industriei, 1975.)

([131] Kornai, János. *Anti-Equilibrium : On Economic Systems Theory and the Tasks of Research*. (Amsterdam : North-Holland, 1971.)

[132] Kuznetsov, V. I. *Economic Integration : Two Approaches*, traducere de Bean Brìan. (Moscova : Editura Progres, 1976.)

[133] Leiss, William. *The Limits to Satisfaction : On Needs and Commodities*. (Londra : Marion Boyars, 1978.)

[134] Little, Jane Sneddon. *Euro-Dollars : The Money-Market Gypsies*. (New York : Harper & Row, 1975.)

[135] Loebl, Eugen. *Humanomics: How We Can Make the Economy Serve Us — Not Destroy Us*. (New York : Random House, 1976.)

[136] Mandel Ernest. *Decline of the Dollar : A Marxist View of the Monetary Crisis*. (New York : Monad Press, 1972.)

[137] Marris, Robin. *The Economic Theory of „Managerial“ Capitalism.* (Londra : Macmillan, 1967.)

[138] Marx, Karl. *Capital : A Critical Analysis of Capitalist Production,* traducere de Samuel Moore şi Edward Aveling, redactor responsabil Frederick Engels. (New York : International Publishers, 1939.)

[139] Mintz, Morton, şi Jerry S. Cohen. *America, Inc. : Who Owns and Operates the United States.* (New York : Dell, 1972.)

[140] Pasinetti, Luigi L. *Lectures on the Theory of Production.* (Londra : Macmillan, 1977.)

[141] Ritter, Lawrence S. şi William L. Silber. *Money,* ediţia a 2-a. (New York : Basic Books, 1973.)

[142] Robertson, James. *Profit or People ? : The New Social Role of Money.* (Londra : Calder & Boyars, 1974.)

[143] Röpke, Wilhelm. *Economics of the Free Society,* traducere de Patrick M. Boarman. (Chicago : Henry Regnery, 1963.)

[144] Rothbard, Murray N. şi I. W. Sylvester. *What Is Money ?* (New York : Arno Press şi The New York Times, 1972.)

[145] Scott, D. R. *The Cultural Significance of Accounts.* (Columbia, Mo. : Lucas Brothers Publishers, nedatat.)

[146] Senin, M. *Socialist Integration.* (Moscova : Editura Progres, 1973.)

[147] Sherman, Howard. *Radical Political Economy : Capitalism and Socialism from a Marxist-Humanist Perspective.* (New York : Basic Books, 1972.)

[148] Smith, Adam. *Essays on Philosophical Subjects,* împreună cu *An Account of the Life and Writings of the Author* de Dugald Stewart. (Dublin : Wogan, Byrne, J. Moore, Colbert, Rice, W. Jones, Porter şi Folingsby, 1795.)

[149] *Idem. The Wealth of Nations,* redactor responsabil Edwin Cannan. (New York : Random House, Modern Library, 1937.)

[150] Toffler, Alvin. *The Eco-Spasm Report.* New York : Bantam Books, 1975.)

[151] Ward, Benjamin. *What's Wrong with Economics ?* (Londra : Macmillan, 1972.)

ENERGIE, ECOLOGIE

[152] Brown, Lester R. *In the Human Interest : A Strategy to Stabilize World Population.* (New York : W. W. Norton, 1974.)

[153] Carr, Donald, E. *Energy and the Earth Machine.* (New York : W. W. Norton, 1976.)

[154] *Choosing Our Environment : Can We Anticipate the Future?* Audieri ale Comisici pentru ştiinţa mediului înconjurător şi tehnică de pe lîngă Subcomitetul pentru poluarea mediului înconjurător, Comitetul pentru lucrări publice, Senatul S.U.A. Partea a 2-a şi a 3-a. (Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1976.)

[155] Clark, Wilson. *Energy for Survival : The Alternative to Extinction.* (Garden City, N.Y. : Doubleday, Anchor Books, 1974.)

[156] Commoner, Barry. *The Closing Circle : Nature, Man, and Technology.* (New York : Alfred A. Knopf, 1971.)

[157] *Idem. The Poverty of Power : Energy and the Economic Crisis.* (New York : Bantam Books, 1977.)

[158] Dansereau, Pierre. *Inscape and Landscape.* Conferinţele Massey, seria XII, Canadian Broadcasting Corporation. (Toronto : CBC Learning Systems, 1973.)

[159] Dubos, René. *Man Adapting.* (New Haven : Yale University Press, 1965.)

[160] *Energy : Global Prospects 1985—2000.* Raportul Seminarului pe tema „Noi strategii energetice", organizat sub patronajul Institutului de Tehnologie din Massachussetts (MIT) (New York : McGraw-Hill, 1977.)

[161] Hayes, Denis. *The Solar Energy Timetable.* (Washington, D.C. : Worldwatch Institute, 1978.)

[162] Helfrich, Harold W., Jr., redactor responsabil. *The Environmental Crisis : Man's Struggle to Live with Himself.* (New Haven : Yale University Press, 1970.)

[163] Jungk, Robert. *The New Tyranny : How Nuclear Power Enslaves Us,* traducere de Christopher Trump. (New York : Grosset & Dunlap, Fred Jordan Books, 1979.)

[164] Lyons, Barrow. *Tomorrow's Birthright : A Political and Economic Interpretation of Our Natural Resources.* (New York : Funk & Wagnalls, 1955.)

[165] Meadows, Donella H. ş.a. *The Limits to Growth : A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind.* (New York : Universe Books, 1972.)

[166] Munson, Richard, redactor responsabil. *Countdown to a Nuclear Moratorium.* (Washington, D.C. : Environmental Action Foundation, 1976.)

[167] Odum, Howard T. *Environment, Power, and Society.* (New York : John Wiley, Wiley-Interscience, 1971.)
[168] Sampson, Anthony. *The Seven Sisters : The Great Oil Companies and the World They Shaped.* (New York : Bantam Books, 1976.)
[169] Schumacher, E. F. *Small Is Beautiful : Economics as if People Mattered.* (New York : Harper & Row, Perennial Library, 1973.)
[170] *Tokyo Fights Pollution : An Urgent Appeal for Reform.* Serviciul de legătură și protocol, Biroul afacerilor generale, Tokyo. (Tokyo, 1971.)
[171] Ubbelohde, A. R. *Man and Energy.* (New York : George Braziller, 1955.)
[172] Universitatea din Montréal / Universitatea McGill, Proiectul „Societatea care conservă". *The Selective Conserver Society,* vol. 1, *The Integrating Report.* (Montréal : GAMMA, 1976.)

EVOLUȚIE ȘI PROGRES

[173] Bury, J. B. *The Idea of Progress.* (New York : Macmillan, 1932.)
[174] Calder, Nigel. *The Life Game : Evolution and the New Biology.* (New York : Dell, Laurel, 1975.)
[175] Crozier, Michel. *The Stalled Society.* (New York : Viking Press, 1973.)
[176] De Closets, François. *En Danger de Progrès.* (Paris : Editions Denoël, 1970.)
[177] *Evolution and the Fossil Record : Readings from „Scientific American".* (San Francisco : W. H. Freeman, 1978.)
[178] James, Bernard. *The Death of Progress.* (New York : Alfred A. Knopf, 1973.)
[179] Jantsch, Erich. *Design for Evolution : Self-Organization and Planning in the Life of Human Systems.* (New York : George Braziller, 1975.)
[180] Jantsch, Erich și Conrad H. Waddington, redactori. *(Evolution and Consciousness : Human Systems in Transition.* (Reading, Mass. : Addison-Wesley, 1976.)
[181] Kuznetsov, B. G. *Philosophy of Optimism,* traducere de E. D. Hakina și V. L. Sulima. (Moscova : Editura Progres, 1977.)
[182] Sorel, Georges. *The Illusions of Progress,* traducere de John și Charlotte Stanley. (Berkeley : University of California Press, 1969.)
[183] Vacca, Roberto. *The Coming Dark Age,* traducere de J. S. Whale. (Garden City, N. Y. : Doubleday, 1973.)

[184] Van Doren, Charles. *The Idea of Progress.* (New York : Frederick A. Praeger, 1967.)

[185] Williams, George C. *Adaptation and Natural Selection : A Critique of Some Current Evolutionary Thought.* (Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1966.)

FAMILIE, PROBLEME SEXUALE

[186]) Beard, Mary R. *Women as Force is History : A Study in Traditions and Realities.* (New York : Macmillan, 1946.)

[187] Bernard, Jessie. *The Future of Marriage.* (New York : Bantam Books, 1973.)

[188] *Idem. The Future of Motherhood.* (New York : Penguin Books, 1974.)

[189] Francoeur, Robert T. și Anna K. Francoeur, redactori. *The Future of Sexual Relations.* (Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, Spectrum, 1974.)

[190] Friedan, Betty. *The Feminine Mystique,* ediția a 10-a, aniversară. (New York : W. W. Norton, 1974.)

[191] Ginsberg, Eli, redactor responsabil. *The Nation's Children.* (New York : Columbia University Press, 1960.)

[192] Peck, Ellen și Judith Senderowitz, redactori. *Pronatalism : The Myth of Mom and Apple Pie.* (New York : Thomas Y. Crowell, 1974.)

[193] Rapoport, Rhona și Robert N. Rapoport. *Dual-Career Families.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1971.)

[194] Ross, Heather L. și Isabel V. Sawhill. *Time of Transition : The Growth of Families Headed by Women.* (Washington, D.C. : Urban Institute, 1975.)

[195] Tripp, Maggie, redactor responsabil. *Women in the Year 2000* (New York : Arbor House, 1974.)

[196] Zaretsky, Eli. *Capitalism, the Family and Personal Life.* (Londra : Pluto Press, 1976.)

VIITOROLOGIE : Previziuni

[197] Albrecht, Paul ș.a., redactori. *Faith, Science and the Future.* Comunicări preliminare pentru o conferință mondială. (Geneva : World Council of Churches, 1978.)

[198] Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting.* (New York : Basic Books, 1973.)

[199] Bonn, Anne-Marie. *La rêverie terrienne et l'espace de la modernité.* (Paris : Librairie Klincksieck, 1976.)

[200] Brzezinski, Zbigniew. *Between Two Ages : America's Role in the Technotronic Era.* (New York : Viking Press, 1970.)

[201] Clarkson, Stephen, redactor responsabil. *Visions 2020.* (Edmonton, Alberta : M. G. Hurtig, 1970.)

[202] Cornish, Edward, redactor responsabil. *1999 The World of Tomorrow : Selections from The Futurist.* (Washington, D.C. : World Future Society, 1978.)

[203] Daglish, Robert, redactor responsabil. *The Scientific and Technological Revolution : Social Effects and Prospects.* (Moscova : Editura Progres, 1972.)

[204] Comisia Economică pentru Europa. *Overall Economic Perspective for the ECE Region up to 1990.* (New York : United Nations, 1978.)

[205] Fedchenko, V., redactor responsabil. *Things to Come.* (Moscova : Editura Mir, 1977.)

[206] Ford, Barbara. *Future Food : Alternate Protein for the Year 2000.* (New York : William Morrow, 1978.)

[207] Gross, Bertram M. *Space-Time and Post-Industrial Society.* Comunicare prezentată la seminariile din 1965 ale Grupului de administrație comparată al Societății Americane pentru Administrația Publică. Universitatea din Syracuse, 1966.

[208] Harman, Willis W. *An Incomplete Guide to the Future.* (San Francisco : San Francisco Book Company, 1976.)

[209] Laszlo, Ervin ș.a. *Goals for Mankind : A Report to the Club of Rome on the New Horizons of Global Community.* (New York : E. P. Dutton, 1977.)

[210] Malița, Mircea. *Chronik für das Jahr 2000.* (București : Kriterion, 1973.)

[211] *Man, Science, Technology : A Marxist Analysis of the Scientific Technological Revolution.* (Praga : Academia Praga 1973).

[212] Maruyama, Magoroh și Arthur Harkins, redactori. *Cultures beyond the Earth.* (New York : Random House, Vintage Books, 1975.)

[213] *Idem. Cultures of the Future.* (The Hague : Mouton Publishers, 1978.)

[214] Mesarovic, Mihajlo și Eduard Pestel. *Mankind at the Turning Point : The Second Report to*

The Club of Rome. (New York : E. P. Dutton, Reader's Digest Press, 1974.)

[215] *1985 : La France face au choc du futur :* Plan et prospectives, Commissariat Général du Plan. (Paris : Librairie Armand Colin, 1972.)

[216] Ministerul Regal al Afacerilor Externe în colaborare cu Secretariatul pentru viitorologie. *To Choose a Future : A Basis for Discussion and Deliberations on Future Studies in Sweden,* traducere de Rudy Feichtner. (Stockholm : Institutul Suedez, 1974.)

[217] Sorrentino, Joseph N. *The Moral Revolution.* (New York : Manor Books, 1974.)

[218] Spekke, Andrew A., redactor responsabil. *The Next 25 Years : Crisis and Opportunity.* (Washington, D.C. : World Future Society, 1975.)

[219] Stillman, Edmund ş.a. *L'Envol de la France : Portrait de la France dans les années 80.* (Paris : Hachette Littérature, 1973.)

[220] Tanaka, Kakuei. *Building a New Japan : A Plan for Remodeling the Japanese Archipelago.* (Tokyo : Simul Press, 1973.)

[221] Theobald, Robert. *Habit and Habitat.* (Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1972.)

[222] *Thinking Ahead : UNESCO and the Challenges of Today and Tomorrow.* (Paris : UNESCO, 1977.)

VIITOROLOGIE : probleme generale

[223] Ackoff, Russell L. *Redesigning the Future : A Systems Approach to Societal Problems.* (New York : John Wiley, 1974.)

[224] Arab-Ogly, E. *In the Forecasters' Maze,* traducere de Katherine Judelson. (Moscova : Editura Progres, 1975.)

[225] Bell, Wendell şi James A. Mau, redactori. *The Sociology of the Future.* (New York : Russell Sage Foundation, 1971.)

[226] Boucher, Wayne I., redactor responsabil. *The Study of the Future : An Agenda for Research.* (Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1977.)

[227] *Choosing Our Environment : Can We Anticipate the Future ?* Vezi [154].

[228] Cornish, Edward, redactor responsabil. *Resources Directory for America's Third Century,* partea 1. *An Introduction to the Study of the Future.* (Washington, D.C. : World Future Society, 1977.)

[229] *Idem. Resources Directory for America's Third Century*, partea a 2-a, *Information Sources for the Study of the Future.* (Washington, D.C. : World Future Society, 1977.)

[230] *Idem* ş.a. *The Study of the Future : An Introduction to the Art and Science of Understanding and Shaping Tomorrow's World.* (Washington, D.C. : World Future Society, 1977.)

[231] Dickson, Paul. *The Future File : A Guide for People with One Foot in the 21st Century.* (New York : Rawson Associates, 1977.)

[232] Emery, F. E. şi E. L. Trist. *Towards a Social Ecology : Contextual Appreciation of the Future in the Present.* (Londra : Plenum Press, 1973.)

[233] Feinberg, Gerald. *The Prometheus Project : Mankind's Search for Long-Range Goals.* (Garden City, N. Y. : Doubleday, Anchor Books, 1969.)

[234] Heilbroner, Robert I. *The Future as History.* (New York : Grove Press, 1961.)

[235] Jouvenel, Bertrand de. *The Art of Conjecture*, traducere de Nikita Lary. (New York : Basic Books, 1967.)

[236] Jungk, Robert. *The Everyman Project : Resources for a Humane Future*, traducere de Gabriele Annan şi Renate Esslen. (New York : Liveright, 1977.)

[237] McHale, John. *The Future of the Future.* (New York : George Braziller, 1969.)

[237] McHale, John şi Magda Cordell McHale. *Futures Studies : An International Survey.* (New York : United Nations Institute for Training and Research, 1975.)

[239] Polak, Fred L. *The Image of the Future*, traducere de Elise Boulding. (Amsterdam : Elsevier Scientific, 1973.)

[240] *Idem, Prognostics.* (Amsterdam : Elsevier, 1971.)

[241] Sullivan, John Edward. *Prophets of the West : An Introduction to the Philosophy of History.* (New York : Holt, Rinehart şi Winston, 1970.)

ISTORIE

[242] Bloch, Marc. *Feudal Society*, vol. 1, *The Growth of Ties of Dependence*, traducere de L. A. Manyon. (Chicago : University of Chicago Press, Phoenix Books, 1964.)

[243] *Idem, Feudal Society*, vol. 2, *Social Classes and Political Organization*, traducere de L. A. Manyon. (Chicago : University of Chicago Press, Phoenix Books, 1964.)

[244] Braudel, Fernand. *Capitalism and Material Life : 1400—1800,* traducere de Miriam Kochan. (New York : Harper & Row, Harper Colophon Books, 1975.)

[245] *Idem, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* vol. I şi II, traducere de Siân Reynolds. (New York : Harper & Row, 1973.)

[246] Collis, Maurice, *Cortés and Montezuma.* (Londra : Faber and Faber, 1963.)

[247] Commager, Henry Steele, redactor responsabil. *Documents of American History,* ediţia a 3-a. (New York : F. S. Crofts, 1943.)

Darlington, C. D. *The Evolution of Man and Society.* (Londra : George Allen & Unwin, 1969.)

[249] Deane, Phyllis. *The First Industrial Revolution.* (Londra : Cambridge University Press, 1965.)

[250] Elias, Norbert. *The Civilizing Process : The Development of Manners,* traducere de Edmund Jephcott. (New York : Urizen Books, 1978.)

[251] Glass, D. V. şi D. E. C. Eversley, redactori. *Population in History.* (Londra : Edward Arnold, 1965.)

[252] Hale, J. R. *Renaissance Europe 1480—1520.* (Londra : Fontana, 1971.)

[253] Hill, Christopher. *Reformation to Industrial Revolution : 1530—1780.* (Baltimore : Penguin Books, 1969.)

[254] Hofstadter, Richard, William Miller şi Daniel Aaron. *The United States : The History of a Republic,* ediţia 2-a. (Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1967.)

[255] Huggett, Frank E. *The Past, Present and Future of Factory Life and Work : A Documentary Inquiry.* (Londra : Harrap, 1973.)

[256] Kirchner, Walther. *Western Civilization Since 1500.* (New York : Barnes & Noble, 1969.)

[257] Littlefield, Henry W. *History of Europe 1500—1848,* ediţia a 5-a. (New York : Barnes & Noble, 1939.)

[258] Mannix, Daniel P. *Those About to Die.* (New York : Ballantine Books, 1958.)

[259] Matthews, George T., redactor responsabil. *The Fugger Newsletter.* (New York : Capricorn Books, 1970.)

[260] Morazé Charles. *The Triumph of the Middle Classes : A Study of European Values in the Nineteenth Century.* (Londra : Weidenfeld şi Nicolson, 1966.)

[261] Plumb, J. H. *The Growth of Political Stability in England 1675—1725.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1967.)

[262] Sansom, G. B. *The Western World and Japan : A Study in the Interaction of European and Asiatic Cultures.* (New York : Random House, Vintage Books, 1973.)

[263] Segal, Ronald. H. *The Struggle against History.* (New York. Bantam Books, 1973.)

[264] Stewart, Donald H. *The Opposition Press of the Federalist Period.* (Albany : State University of New York Press, 1969.)

[267] Tawney, R. H. *Religion and the Rise of Capitalism : A Historical Study.* (New York : New American Library, Mentor, 1954.)

[266] Thompson, E. P. *The Making of the English Working Class.* (New York : Vintage Books, 1963.)

[267] Turner, Frederick J. *The Significance of the Frontier in American History.* (New York : Readex Microprint, 1966.)

[268] Walker, James Blaine. *The Epic of American Industry.* (New York : Harper & Brothers, 1949.)

[269] Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism,* traducere de Talcott Parsons. (New York : Charles Scribner's Sons, 1958.)

NAȚIUNI, SEPARATISM, INSTITUȚII TRANSNAȚIONALE

[270] Barnet, Richard J. și Ronald E. Müller. *Global Reach : The Power of the Multinational Corporations.* (New York : Simon and Schuster, 1974.)

[271] Bendix, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship : Studies of Our Changing Social Order.* (Garden City, N. Y. : Doubleday, Anchor Books, 1969.)

[272] Brown, Lester R. *World without Borders.* (New York : Random House, 1972.)

[273] Brown, Seyom. *New Forces in World Politics.* (Washington, D.C. : Brookings Institution, 1974.)

[274] Brown, Seyon ș.a. *Regimes for the Ocean, Outer Space, and Weather.* (Washington, D.C. : Brookings Institution, 1977.)

[275] Callenbach, Ernest. *Ecotopia : The Notebooks and Reports of William Weston.* (New York : Bantam Books, 1977.)

[276] Cobban, Alfred. *The Nation State and National Self-Determination.* (New York : Thomas Y. Crowell, 1969.)

[277] Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication : An Inquiry into the Foundations of Nationality.* (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1966.)

[278] Falk, Richard A. *A Study of Future Worlds.* (New York : Free Press, 1975.)

[279]) Fawcett, J. E. S. *The Law of Nations.* (New York : Basic Books, 1968.)

[280] *Information, Perception and Regional Policy.* Raport întocmit pentru National Science Foundation, Research Applications Directorate, RANN. (Washington, D.C. : National Science Foundation, 1975.)

[281] Kaldor, Mary. *The Disintegrating West.* (New York : Hill and Wang, 1978.)

[282] Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism : A Study in Its Origins and Background.* (Toronto : Collier, 1944.)

[283] Lenin, V. I. *The Right of Nations to Self-Determination.* (Moscova : Editura Progres, 1947.)

[284] Lévesque, René. *An Option for Quebec.* (Toronto : McClelland and Stewart, 1968.)

[285] Minogue, K. R. *Nationalism.* (Baltimore : Penguin Books, 1967.)

[286] Servan-Schreiber, Jean-Jacques. *Le Pouvoir régional.* (Paris : Éditions Bernard Grasset, 1971.)

[287] Shaw, Brian. *The Gospel According to Saint Pierre.* (Richmond Hill, Ont. : Pocket Books Canada, 1969.)

[288] Smith, Anthony D. *Theories of Nationalism.* (New York : Harper & Row, Harper Torchbooks, 1971.)

[289] Stephenson, Hugh. *The Coming Clash : The Impact of Multinational Corporations on National States.* (New York : Saturday Review Press, 1972.)

[290] Thomas, Ned. *The Welsh Extremist.* (Talybont, Cardiganshire : Y Lolfa, 1973.)

[291] Trudeau, Pierre Elliott. *Federalism and the French Canadians. (Toronto : Macmillan of Ca-*nada, 1968.)

[292] Turner, Louis. *Multinational Companies and the Third World.* (New York : Hill and Wang, 1973.)

[293] *The United Nations and the Future.* Lucrările Conferinței cu privire la viitor, organizată de UNITAR, Moscova, 10—14 iunie 1974. (Moscova, UNITAR, 1976.)

[294] *The United States and the United Nations.* Audierile Comitetului pentru relații externe ale

Senatului S.U.A. (Washington, D. C. : U. S. Government Printing Office, 1975.)

[295] Unterman, Lee D. și Christine W. Swent, redactori. *The Future of the United States Multinational Corporations.* (Charlottesville : University of Virginia Press, 1975.)

[296] Webb, Keith. *The Growth of Nationalism in Scotland.* (Glasgow : Molendinar Press, 1977.)

[297] Wilczynski, J. *The Multinationals and East-West Relations : Towards Transideological Collaboration.* (Londra : Macmillan, 1976.)

[298] *Year-Book of World Problems and Human Potential*, întocmit de Secretariatul Uniunii Asociaţiilor Internationale. (Bruxelles, 1976.)

FILOZOFIE

[299] Borodulina, T., redactor responsabil. *K. Marx, F. Engels, V. Lenin : On Historical Materialism.* (Moscova : Editura Progres, 1974.)

[300] Capra, Fritjof. *The Tao of Physics : An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism.* (New York : Bantam Books, 1977.)

[301] DeGreene, Kenyon, B., redactor responsabil. *Systems Psychology.* (New York : McGraw-Hill, 1970.)

[302] De La Mettrie, Julien Offray. *Man a Machine*, cu note de Gertrude Carman Bussey. (La Salle, Ill. : Open Court, 1912.)

[303] Descartes, René. *Discourse on Method*, traducere de John Veitch. (La Salle, Ill. : Open Court, 1962.)

[304] Feinberg, Gerald. *What Is the World Made Off ? : Atoms, Leptons, Quarks, and Other Tantalizing Particles.* (Garden City, N. Y. : Doubleday, Anchor Books, 1978.)

[305] Gellner, Ernest. *Thought and Change.* (Chicago : University of Chicago Press, 1965.)

[306] Hyman, Stanley Edgar. *The Tangled Bank : Darwin, Marx, Frazer and Freud as Imaginative Writers.* (New York : Atheneum, 1974.)

[307] Lewis, Kurt. *Field Theory in Social Science. Selected Theoretical Papers,* redactor responsabil Dorwin Cartwright (New York : Harper & Row, Harper Torchbooks, 1951.)

[308] Lilienfeld, Robert. *The Rise of Systems Theory : An Ideological Analysis.* (New York : John Wiley-Interscience, 1978.)

[309] Matson, Floyd W. *The Broken Image : Man, Science and Society.* (New York : Doubleday, Anchor Books, 1966.)

[310] Munitz, Milton K., redactor responsabil. *Theories of the Universe : From Babylonian Myth to Modern Science.* (Glencoe, Ill. : Free Press, Falcon's Wing Press, 1957.)

[311] Ramo, Simon. *Cure for Chaos : Fresh Solutions to Social Problems through the Systems Approach.* (New York : David McKay, 1969.)

[312] Russell, Bertrand. *A History of Western Philosophy.* (New York : Simon and Schuster, 1945.)

[313] *Idem. Human Knowledge : Its Scope and Limits.* (New York : Simon and Schuster, Touchstone, 1948.)

[314] Webb, James. *The Flight from Reason.* (Londra : Macdonald, 1971.)

[315] Weizenbaum, Joseph. *Computer Power and Human Reason : From Judgment to Calculation.* (San Francisco : W. H. Freeman, 1976.)

TEORIE POLITICĂ : Generalităţi

[316] Jacker, Corinne. *The Black Flag of Anarchy : Antistatism in the United States.* (New York : Charles Scribner's Sons, 1968.)

[317] Johnson, Chalmers, *Revolutionary Change.* (Boston : Little, Brown, 1966.)

[318] Jouvenel, Bertrand de. *On Power : Its Nature and the History Of Its Growth*, traducere de J. E. Huntington. (Boston : Beacon Press, 1962.)

[319] Krader, Lawrence. *Formation of the State.* (Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1968.)

[320] Lenin, V. I. *The State and Revolution.* (Moscova : Editura Progres, 1949.)

[321] Oppenheimer, Franz. *The State*, traducere de John Gitterman. (New York : Free Life Editions, 1975.)

[322] Ortega y Gasset, José. *Man and Crisis,* traducere de Mildred Adams. (New York : W. W. Norton, 1958.)

[323] Rousseau, Jean-Jacques. *The Social Contract,* traducere de Maurice Cranston. (Baltimore : Penguin Books, 1968.)

[324] Silvert, Kalman H. *The Reason for Democracy.* (New York : Viking Press, 1977.)

[325] Swartz, Marc J., Victor W. Turner şi Arthur Tuden, redactori. *Political Anthropology.* (Chicago : Aldine-Atherton, 1966.)

[326] Barber, Bernard. *Social Stratification : A Comparative Analysis of Structure and Process.* (New York : Harcourt, Brace & World, 1957.)

[327] Benveniste, Guy. *The Politics of Expertise.* Berkeley, Cal. : Glendessary Press, 1972.)

[328] Bottomore, T. B. *Elites and Society.* (New York : Basic Books, 1964.)

[329] Brewer, Garry D. *Politicians, Bureaucrats, and the Consultant : A Critique of Urban Problem Solving.* (New York : Basic Books, 1973.)

[330] Burnham, James. *The Managerial Revolution.* (Bloomington : Indiana University Press, 1960.)

[331] Dimock, Marshall E. *The Japanese Technocracy : Management and Government in Japan.* (New York : Walker/Weatherhill, 1968.)

[332] Dye, Thomas R. și L. Harmon Zeigler. *The Irony of Democracy : An Uncommon Introduction to American Politics,* ediția a 2-a. (Belmont, Cal. : Duxbury Press, 1972.)

[333] Girvetz, Harry K. *Democracy and Elitism : Two Essays with Selected Readings.* (New York : Charles Scribner's Sons, 1967.)

[334] Gouldner, Alvin W. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class.* (New York : Seabury Press, Continuum, 1979.)

[335] Gvishiani, D. M., S. R. Mikulinsky și S. A. Kugel, redactori. *The Scientific Intelligentsia in the USSR : Structure and Dynamics of Personnel,* traducere de Jane Sayers. (Moscova : Editura Progres, 1976.)

[336] Keller, Suzanne. *Beyond the Ruling Class : Strategic Elites in Modern Society.* (New York : Random House, 1963.)

[337] Lederer, Emil. *State of the Masses : The Threat of the Classless Society.* (New York : Howard Fertig, 1967.)

[338] Meynaud, Jean. *Technocracy,* traducere de Paul Barnes. (Londra : Faber and Faber, 1968.)

[339] Ortega y Gasset, José : *The Revolt of the Masses.* (New York : W. W. Norton, 1957.)

[340] Phillips, Kevin P. *Mediacracy : American Parties and Politics in the Communications Age.* (Garden City, N. Y. : Doubleday, 1975.)

[341] Young, Michael. *The Rise of the Meritocracy 1870—2033 : An Essay on Education and Equality.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1961.)

[342] Afanasyev, V. G. *The Scientific Management of Society*, traducere de L. Ilyitskaya. (Moscova : Editura Progres, 1971.)

[343] Araneta, Salvador. *The Effective Democracy for All.* Manilla : AIA, Bayanikasan Research Foundation, 1976.)

[344] Bezold Clement, redactor responsabil. *Anticipatory Democracy : People in the Politics of the Future.* (New York : Random House, Vintage, Books, 1978.)

[345] Bihari, Ottó. *Socialist Representative Institutions*, traducere de Józef Desényi și Imre Móra. (Budapesta : Akadémiai Kiadó, 1970.)

[346] Birch, A. H. *Representation* (Londra : Macmillan, 1972.)

[347] Crick, Bernard. *The Reform of Parliament.* (Londra : Weidenfeld and Nicolson, 1970.)

[348] Finletter, Thomas K. *Can Representative Government Do the Job ?* (New York : Reynal & Hitchcock, 1945.)

[349] Haefele, Edwin T. *Representative Government and Environmental Management.* (Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1973.)

[350] Biroul Internațional al Muncii. *Participation by Employers' and Workers' Organisations in Economic and Social Planning : A General Introduction.* (Geneva : ILO, 1971.)

[351] Ionescu, Ghita și Ernest Gellner, redactori. *Populism : Its Meanings and National Characteristics.* (Londra : Weidenfeld and Nicolson, 1970.)

[352] Jones, Charles O. *Every Second Year : Congressional Behavior and the Two-Year Term.* (Washington, D. C. : Brookings Institution, 1967.)

[353] Kozak, Jan. *Without a Shot Being Fired : The Role of Parliament and the Unions in a Communist Revolution.* (Londra : Independent Information Centre, 1957.)

[354] Langton, Stuart, redactor responsabil. *Citizen Participation in America : Essays on the State of the Art.* (Lexington, Mass. : D. C. Heath, Lexington Books, 1978.)

[355] Loewenberg, Gerhard, redactor responsabil. *Modern Parliaments : Change or Decline ?* (Chicago : Aldine-Atherton, 1971.)

[356] Mill, John Stuart. *Utilitarianism, Liberty and Representative Government.* (New York : E. P. Dutton, 1951.)

[357] Partridge, P. H. *Consent & Consensus.* (New York : Praeger, 1971.)

[358] Pateman, Carole. *Participation and Democratic Theory.* (Cambridge : Cambridge University Press, 1970.)

[359] Pitkin, Hanna Fenichel, redactor responsabil. *Representation.* New York : Atherton Press, 1969.)

[360] Schramm, F. K., redactor responsabil : *The Bundestag : Legislation in the Federal Republic of Germany.* (Bonn : E. Beinhauer, 1973.)

[361] Spufford, Peter. *Origins of the English Parliament.* (New York : Barnes & Noble, 1967.)

POLITICĂ : Studii comparative

[362] Berkowitz S. D. și Robert K. Logan, redactori. *Canada's Third Option.* (Toronto : Macmillan of Canada, 1978.)

[363] Blondel, Jean. *Comparing Political Systems.* (Londra : Weidenfeld and Nicolson, 1973.)

[364] Cohen, Ronald și John Middleton, redactori. *Comparative Political Systems : Studies in the Politics of Pre-industrial Societies.* (Garden City, N. Y. : Natural History Press, 1967.)

[365] Finer, S. E. *Comparative Government.* (Harmondworth, Middlesex : Penguin Books, 1970.)

[366] Gorden, Morton. *Comparative Political Systems : Managing Conflict.* (New York : Macmillan, 1972.)

[367] Hamilton, Alastair. *The Appeal of Fascism : A Study of Intelectuals and Fascism 1919—1945.* (Londra : Anthony Blond, 1971.)

[368] Kennedy, Gavin, redactor responsabil. *The Radical Approach : Papers on an Independent Scotland.* (Edinburgh : Palingenesis Press, 1976.)

[369] McClelland, J. S., redactor responsabil. *The French Right : From De Maistre to Maurras,* traducere de Frears, Harber, McClelland și Philipson. (Londra : Jonathan Cape, 1970.)

[370] Macridis, Roy C. și Robert E. Ward, redactori. *Modern Political Systems : Europe,* ediția a 2-a. (Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1968.)

[371] Mosse, George L. *The Crisis of German Ideology : Intellectual Origins of the Third Reich.* (Londra : Weidenfeld and Nicolson, 1966.)

[372] Partidul Socialist Unit. *Controler aujourd'hui pour décider demain,* manifest. (Paris : Tema-Éditions, 1972.)

[373] Russett Bruce M. *Trends in World Politics.* (New York : Macmillan, 1965.)

[374] Scalapino, Robert A. şi Junnosuke Masumi. *Parties and Politics in Contemporary Japan.* (Berkeley : University of California Press, 1962.)

[375] Smith, Gordon. *Politics in Western Europe : A Comparative Analysis.* (Londra : Heinemann Educational Books, 1972.)

[376] Starcke, Anna. *Survival : Taped Interviews with South Africa's Power Elite.* (Cape Town : Tafelberg, 1978.)

POLITICĂ : S.U.A.

[377] Armbrister, Trevor. *A. Matter of Accountability : The True Story of the Pueblo Affair.* (New York : Coward-McCann, 1970.)

[378] Becker, Ted şi col. *Un-Vote for a New America : A Guide to Constitutional Revolution.* (Boston : Allyn and Bacon, 1976.)

[379] Becker, Theodore L. *American Government : Past, Present, Future.* (Boston : Allyn and Bacon, 1976.)

[380] Boorstin, Daniel J. *The Decline of Radicalism : Reflections on America Today.* (New York : Random House, 1969.)

[381] Brant, Irving. *The Bill of Rights : Its Origin and Meaning.* (New York : New American Library, Mentor, 1965.)

[382] Cullop, Floyd G. *The Constitution of the United States : An Introduction.* (New York : New American Library, Signet, 1969.)

[383] Everett, Edward. *The Mount Vernon Papers*, nr. 27. (New York : D. Appleton, 1860.)

[384] Fisher, Louis. *President and Congress : Power and Policy.* (New York : Free Press, 1972.)

[385] Flexner, James Thomas. *George Washington and the New Nation (1783—1793.)* (Boston : Little Brown, 1970.)

[386] Gilpin, Henry D., redactor responsabil. *The Papers of James Madison*, vol. III. (Washington, D. C. ; Langtree & O'Sullivan, 1840.)

[387] Hamilton, Alexander, John Jay şi James Madison. *The Federalist : A Commentary on the Constitution of the United States.* (New York : Random House, Modern Library.)

[388] Hougan, Jim. *Spooks : The Haunting of America — The Private Use of Secret Agents.* (New York : William Morrow, 1978.)

[389] Nixon, Richard. *The Memoirs of Richard Nixon.* (New York : Grosset & Dunlap, 1978.)

[390] Padover, Saul K., redactor responsabil. *Thomas Jefferson on Democracy.* (New York : New American Library, Mentor ; Copyright 1939 D. Appleton-Century.)

[391] Paine Thomas. *Rights of Man : Being an Answer to Mr. Burke's Attack on the French Revolution,* sub îngrijirea Hypatiei Bradlaugh Bonner. (Londra : C. A. Watts, 1937.)

[392] Parrington, Vernon Louis. *Main Currents in American Thought : An Interpretation of American Literature from the Beginnings to 1920.* (New York : Harcourt, Brace, 1927.)

[393] Perloff, Harvey S., redactor responsabil. *The Future of the United States Government : Toward the Year 2000.* (New York : George Braziller, 1971.)

[394] Saloma, John S., III, și Frederick H. Sontag, *Parties : The Real Opportunity for Effective Citizen Politics.* (New York : Alfred A. Knopf, 1972.)

[395] Scammon, Richard M. și Alice V. McGillivray, redactori. *America Votes 12 : A Handbook of Contemporary Election Statistics.* (Washington, D. C. : Elections Research Center, Congressional Quarterly, 1977.)

[396] Schlesinger, Arthur M., Jr. *The Imperial Presidency.* (New York : Popular Library, 1974.)

[397] Smith, Edward Conrad, redactor responsabil. *The Constitution of the United States : With Case Summaries.* (New York : Barnes & Noble, 1972.)

[398] Steinfels, Peter. *The Neoconservatives : The Men Who Are Changing America's Politics.* (New York : Simon and Schuster, 1979.)

[399] Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America,* text de Henry Reeves, revăzut de Francis Brown și îngrijit de Phillips Bradley. (New York : Alfred A. Knopf, Vintage Books, 1945.)

PSIHOLOGIE

[400] Allport, Gordon W. *Personality : A Psychological Interpretation.* (New York : Henry Holt, 1937.)

[401] Back, Kurt W. *Beyond Words : The Story of Sensitivity Training and the Encounter Movement.* (New York : Russell Sage Foundation, 1972.)

[402] Conway, Flo și Jim Siegelman. *Snapping : America's Epidemic of Sudden Personality Change.* (Philadelphia : J. B. Lippincott, 1978.)

[403] Freedman, Alfred M., Dr. med., Harold I. Kaplan, Dr. med., și Benjamin J. Sadock, Dr. med. *Modern Synopsis of Comprehensive Textbook of Psychiatry.* (Baltimore, Williams & Wilkins, 1972.)

[404] Fromm, Erich. *Escape from Freedom.* (New York : Avon Library, 1965.)

[405] *Idem.* The Sane Society. (Greenwich, Conn. : Fawcett Premier, 1955.)

[406] Gerth, Hans și C. Wright Mills. *Character and Social Structure : The Psychology of Social Institutions.* (New York : Harcourt, Brace & World, Harbinger, 1953.)

[407] Gross, Martin L. *The Psychological Society.* (New York : Random House, 1978.)

[408] Gross, Ronald și Paul Osterman, redactori. *Individualism : Man in Modern Society.* (New York : Dell, Laurel, 1971.)

[409] Hall, Calvin S. și Gardner Lindzey. *Theories of Personality,* ediția a 3-a. (New York : John Wiley, 1978.)

[410] Kardiner, Abram și col. *The Psychological Frontiers of Society.* (New York : Columbia University Press, 1945.)

[411] Kilpatrick, William, *Identity & Intimacy.* (New York : Delacorte Press, 1975.)

[412] May, Rollo. *Power and Innocence : A Search for the Sources of Violence.* (New York : W. W. Norton, 1972.)

[413] Reich, Wilhelm. *The Mass Psychology of Fascism,* traducere de Vincent R. Carfagno. (New York : Farrar, Straus & Giroux, 1971.)

[414] Ruitenbeek, Hendrik M., redactor responsabil. *Varieties of Personality Theory.* (New York : E. P. Dutton, 1964.)

[415] Smirnov, Georgi. *Soviet Man : The Making of a Socialist Type of Personality,* traducere de Robert Daglish. (Moscova : Editura Progres, 1973.)

[416] Stevens, John O., redactor responsabil. *Gestalt Is — A Collection of Articles about Gestalt Therapy and Living.* (New York : Bantam Books, 1977.)

[417] Sullivan, Harry Stack, Dr. med. *The Fusion of Psychiatry and Social Science.* (New York : W. W. Norton, 1964.)

[418] Winter, Ruth. *The Smell Book.* (Philadelphia : J. B. Lippincott, 1976.)

[419] Zurcher, Louis A., Jr. *The Mutable Self : A Self-Concept for Social Change.* (Beverly Hills, Cal. : Sage Publications, 1977.)

ȘTIINȚĂ ȘI TEHNICĂ

[420] Anderson, Robert H. și Nake M. Kamrany. *Advanced Computer-Based Manufacturing Systems for Defense Needs.* (Marina del Rey, Cal. : USC, Information Sciences Institute, 1973.)

[421] *The Application of Computer Technology for Development.* O.N.U., Departamentul pentru Afaceri Economice și Sociale, Al doilea raport al Secretarului General. (New York, 1973.)

[422] : *Appropriate Technology in the Commonwealth, A Directory of Institutions.* Divizia pentru producție alimentară și dezvoltare rurală, Secretariatul Commonwealth-ului. (Londra, 1977.)

[423] *Appropriate Technology in the United States : An Exploratory Study.* Studiu efectuat de „Integrative Design Associates“ pentru programul RANN al Fundației Naționale de Știință. (Washington, D. C. : U. S. Government Printing Office, 1977.)

[424] Asimov, Isaac. *I, Robot.* (New York : Fawcett Crest, 1950.)

[425] *Idem. Understanding Physics*, vol. III, *The Electron, Proton, and Neutron.* (New York : New American Library, Signet, 1966.)

[426] Baldwin, J. și Stewart Brand, redactori. *Soft-Tech.* (New York : Penguin Books, 1978.)

[427] Boorstin, Daniel J. *The Republic of Technology : Reflections on Our Future Community.* (New York : Harper & Row, 1978.)

[428] Brand, Stewart, redactor responsabil. *Space Colonies.* (New York : Penguin Books, 1977.)

[429] Buchholz, Hans și Wolfgang Gmelin, redactori. *Science and Technology and the Future*, partea 1 și a 2-a. (München : K. G. Saur, 1979.)

[430] Butterfield, Herbert. *The Origins of Modern Science : 1300—1800.* (New York : Free Press, 1957.)

[431] Cardwell, D.S.L. *Turning Points in Western Technology.* (New York : Neale Watson Academic Publications, Science History Publications, 1972.)

[432] Cross, Nigel, David Elliot și Robin Roy, redactori. *Man-Made Futures : Readings in Society,*

Technology and Design. (Londra : Hutchinson, 1974.)

[433] Einstein, Albert. *Ideas and Opinions*, traducere de Sonja Bargmann. (New York : Dell, Laurel. Copyright Crown, 1954.)

[434] Ellis, John. *The Social History of the Machine Gun.* (New York : Pantheon Bocks, 1975.)

[435] Etzioni, Amitai. *Genetic Fix.* (New York : Macmillan, 1973.)

[436] Farago, F. T. *Handbook of Dimensional Measurement.* (New York : Industrial Press, 1965.)

[437] Farrington, Benjamin. *Head and Hand in Ancient Greece : Four Studies in the Social Relations of Thought.* (Londra : Watts, Thinker's Library, 1947.)

[438] Feyerabend, Paul. *Against Method : Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge.* (Londra : NLB, Verso, 1975.)

[439] Fidell, Oscar H., redactor responsabil. *Ideas in Science.* (New York : Washington Square Press, Reader's Enrichment, 1966.)

[440] Ford, Henry. *My Life and Work.* (New York : Doubleday, Page, 1923.)

[441] H. B. Maynard ş.a. *Production : An International Appraisal of Contemporary Manufacturing Systems and the Changing Role of the Worker*, sub îngrijirea lui Rolf Tiefenthal. (Londra : McGraw-Hill, 1975.)

[442] Harper, Peter şi Godfrey Boyle, redactori. *Radical Technology.* (New York : Pantheon Books, 1976.)

[443] Heppenheimer, T. A. *Colonies in Space.* (Harrisburg, Pa. : Stackpole Books, 1977.)

[444] Howard, Ted şi Jeremy Rifkin. *Who Should Play God ? The Artificial Creation of Life and What It Means for the Future of the Human Race.* (New York : Dell, 1977.)

[445] Illich, Ivan. *Tools for Conviviality.* (New York : Harper & Row, 1973.)

[446] Jacobs, Jane. *The Economy of Cities.* (New York : Random House, 1969.)

[447] Klein, H. Arthur, *The World of Measurements.* (New York : Simon and Schuster, 1974.)

[448] Kranzberg, Melvin şi Carroll W. Pursell, Jr. *Technology in Western Civilization*, vol. I. (New York : Oxford University Press, 1967.)

[449] Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions.* (Chicago : University of Chicago Press, 1962.)

[450] Lawless, Edward W. *Technology and Social Shock.* (New Brunswick, N. J. : Rutgers University Press, 1977.)

[451] Lilley, Samuel. *Men, Machines and History.* (New York : International Publishers, 1966.)

[452] Mazlish, Bruce, redactor responsabil. *The Railroad and the Space Program : An Exploration in Historical Analogy.* (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1965.)

[453] Needham, Joseph. *Science and Civilization in China*, vol. I, *Introductory Orientations.* (Cambridge : Cambridge University Press, 1965.)

[454] *Ibid.* Vol. II. *History of Scientific Thought.* (Cambridge : Cambridge University Press, 1969.)

[455] Newman, James R., redactor responsabil. *What Is Science?* (New York : Washington Square Press, 1961.)

[456] Nicolis, G. şi I. Prigogine. *Self-Organization in Non-equilibrium Systems. From Dissipative Structures to Order Through Fluctuations.* (New York : John Wiley, Wiley-Interscience, 1977.)

[457] Nikolaev, L. *Space Chemistry,* traducere de Y. Nadler. (Moscova : Editura Mir, 1976.)

[458] O'Neill, Gerald K. *The High Frontier : Human Colonies in Space.* (New York : Bantam Books, 1978.)

[459] Pyke, Magnus. *Technological Eating, or Where Does the Fish-Finger Point?* (Londra : John Murray, 1972.)

[460] Ritner, Peter. *The Society of Space.* (New York : Macmillan, 1961.)

[461] Schey, John A. *Introduction to Manufacturing Processes.* (New York : McGraw-Hill, 1977.)

[462] Schofield, Robert E. *The Lunar Society of Birmingham : A Social History of Provincial Science and Industry in Eighteenth-Century England.* (Oxford : Oxford University Press, 1963.)

[463] Sharlin, Harold I. *The Convergent Century : The Unification of Science in the Nineteenth Century.* (New York : Abelard-Schuman, 1966.)

[464] Sorenson, James R. *Social Science Frontiers*, vol. 3, *Social Aspects of Applied Human Genetics.* (New York : Russell Sage Foundation, 1971.)

[465] Stine, G. Harry. *The Third Industrial Revolution.* (New York : G. P. Putnam's Sons, 1975.)

[466] Sullivan, Walter. *We Are Not Alone : The Search for Intelligent Life on Other Worlds.* (New York : McGraw-Hill, 1964.)

[467] U. S. Department of Labor. *Technological Change and Manpower Trends in Five Industries : Pulp and Paper / Hydraulic Cement / Steel / Aircraft and Missile / Wholesale Trade.* (Washington, D. C. : U. S. Government Printing Office, 1975.)

[468] Warshofsky, Fred. *Doomsday : The Science of Catastrophe.* (New York : Reader's Digest Press, 1977.)

[469] Watson, James D. *The Double Helix : A Personal Account of the Discovery of the Structure of DNA.* (New York : New American Library Signet Books, 1968.)

SOCIALISM, COMUNISM

[470] Brus, Wlodzimierz. *The Economics and Politics of Socialism : Collected Essays,* traducere de Angus Walker (cap. 3—6). (Londra : Routledge & Kegan Paul, 1973.)

[471] Christman, Henry M., redactor responsabil. *Essential Works of Lenin.* (New York : Bantam Books, Matrix, 1966.)

[472] Howe, Irving. *The Basic Writings of Trotsky.* (New York : Random House, Vintage Books, 1965.)

[473] Laidler, Harry W. *History of Socialism.* (New York : Thomas Y. Crowell, 1968.)

[474] Marx, Karl și Friedrich Engels. *The communist Manifesto.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1967.)

[475] Nordhoff, Charles. *The Communistic Societies of the United States.* (New York : Schocken Books, 1965.)

[476] Possony, Stefan T., redactor responsabil. *The Lenin Reader : The Outstanding Works of V. I. Lenin.* (Chicago : Henry Regnery, Gateway, 1969.)

[477] Revel, Jean-François. *The Totalitarian Temptation,* traducere de David Hapgood. (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1978.)

[478] *Idem. Without Marx or Jesus,* traducere de J. F. Bernard. (Londra : Paladin, 1972.)

[479] Smelser, Neil J., redactor responsabil. *Karl Marx on Society and Social Change, with Selections by Friedrich Engels.* (Chicago : University of Chicago Press, 1973.)

[480] *Socialism Theory and Practice,* publicație lunară sovietică cu extrase din presa teoretică și politică, ianuarie 1976. (Moscova : Agenția de presă Novosti.)

[481] Trotsky, Leon. *Political Profiles*, traducere de R. Chappell. (Londra : New Park Publications, 1972.)

[482] Wesson, Robert G. *The Soviet State : An Aging Revolution.* (New York : John Wiley, 1972.)

SOCIOLOGIE, TEORIE SOCIALĂ

[483] Bird, Caroline. *The Crowding Syndrome : Learning to Live with Too Much and Too Many.* (New York : David McKay, 1972.)

[484] Bottomore, T. B. *Sociology : A Guide to Problems and Literature.* (Londra : George Allen & Unwin, 1962.)

[485] Chapple, Eliot Dismore şi Carleton Stevens Coon. *Principles of Anthropology.* (New York : Henry Hol, 1942.)

[486] Davis, Kingsley, Harry C. Bredemeier şi Marion J. Levy. *Modern American Society.* (New York : Rinehart, 1950.)

[487] Etzioni, Amitai. *The Active Society : A Theory of Societal and Political Processes.* (New York : Free Press, 1968.)

[488] Etzioni, Amitai şi Eva Etzioni, redactori. *Social Change : Sources, Patterns, and Consequences.* (New York : Basic, Books, 1964.)

[489] Greer, Colin, redactor responsabil. *Divided Society : The Ethnic Experience in America.* (New York : Basic Books, 1974.)

[490] Harris, Marvin. *The Rise of Anthropological Theory : A History of Theories of Culture.* (New York : Thomas Y. Crowell, 1968.)

[491] Isaacs, Harold R. *Idols of the Tribe.* (New York : Harper & Row. 1975.)

[492] Kardiner, Abram şi Edward Preble. *They Studied Man.* (Cleveland : World Publishing, 1961.)

[493] Moore, Wilbert E. *The Professions : Roles and Rules.* (New York : Russell Sage Foundation, 1970.)

[494] Packard, Vance. *A Nation of Strangers.* (New York : David McKay, 1972.)

[495] Raison, Timothy, redactor responsabil. *The Founding Fathers of Social Science.* (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1969.)

[496] Toffler, Alvin. *Future Shock.* (New York : Bantam Books, 1971.)

[515] Anderson, Dennis şi Mark W. Leiserson. *Rural Enterprise and Non-farm Employment.* (Washington, D. C. : World Bank, 1978.)

[516] Bartlett, Laile E. *New Work/New Life.* (New York : Harper & Row, 1976.)

[517] Best, Fred, redactor responsabil. *The Future of Work.* (Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1973.)

[518] Bowman, Jim ş.a. *The Far Side of the Future : Social Problems and Educational Reconstruction.* (Washington, D. C. : World Future Society, 1978.)

[519] Dickson, Paul. *The Future of the Workplace : The Coming Revolution in Jobs.* (New York : Weybright and Talley, 1975.)

[520] Evans, Archibald A. *Flexibility in Working Life : Opportunities for Individual Choice.* (Paris : Organizaţia pentru Cooperare Economică şi Dezvoltare, 1973.)

[521] Gates, Arthur I. ş.a. *Educational Psychology*, ediţie revăzută a volumului *Psychology for Students of Education.* (New York : Macmillan, 1942.)

[522] Good H. G. *A History of Western Education.* (New York : Macmillan, 1947.)

[523] Kanter, Rosabeth Moss. *Social Science Frontiers*, vol. 9, *Work and Family in the United States : A Critical Review and Agenda for Research and Policy.* (New York : Russell Sage Foundation, 1977.)

[524] Poor, Riva, redactor responsabil. *4 Days, 40 Hours : And Other Forms of the Rearranged Workweek.* (New York : New American Library, Mentor, 1973.)

[525] *The Shorter Work Week.* Comunicări prezentate la Conferinţa cu privire la scurtarea timpului de muncă, ţinută sub auspiciile AFL-CIO.. (Washington, D. C. : Public Affairs Press, 1967.)

[526] Wells, H. G. *The Work, Wealth and Happiness of Mankind.* (Londra : William Heinemann, 1932.)

[527] *Work in America.* Raportul unui grup operativ special către Secretarul pentru Sănătate, Învăţămînt şi Asistenţă Socială, întocmit sub auspiciile Institutului W. E. Upjohn pentru cercetări în probleme de muncă (Cambridge, Mass. : MIT Press, 1973.)

[497] Abler, Ronald și col. *Human Geography in a Shrinking World.* (Belmont, Cal. : Duxbury Press, 1975.)

[498] Blainey, Geoffrey. *The Tyranny of Distance.* (Melbourne : Sun Books, 1971.)

[499] Clay, Grady. *Close-Up : How to Read the American City.* (New York : Praeger, 1973.)

[500] Coleman, Lesley. *A Book of Time.* (Londra : Longman, 1971.)

[501] Dean, Robert D., William H. Leahy și David L. McKee, redactori. *Spatial Economic Theory.* (New York : Free Press, 1970.)

[502] de Grazia, Sebastian. *Of Time, Work and Leisure.* (New York : Twentieth Century Fund, 1962.)

[503] Fraser, J. T., redactor responsabil. *The Voices of Time.* (New York : George Braziller, 1966.)

[504] Fraser, J. T., F. C. Haber și G. H. Müller, redactori. *The Study of Time.* (New York : Springer-Verlag, 1972.)

[505] Gould, Peter și Rodney White. *Mental Maps.* (Baltimore : Penguin Books, 1974.)

[506] Gribbin, John. *Timewarps.* (New York : Delacorte Press/Eleanor Friede, 1979.)

[507] Haggett, Peter și Richard J. Chorley. *Network Analysis in Geography.* (New York : St. Martin's Press, 1969.)

[508] Morrill, Richard L. *The Spatial Organization of Society.* Belmont, Cal. : Duxbury Press, 1970.)

[509] Needham, Joseph. *Time and Eastern Man,* Conferința Henry Myers din anul 1964, lucrarea ocazională nr. 21 a Institutului Regal de Antropologie. (Glasgow : Royal Anthropological Institute of Great Britain & Ireland, 1965.)

[510] Norberg-Shulz, Christian. *Existence, Space & Arhitecture.* (New York : Praeger, 1971.)

[511] Sandow, Stuart A. *Durations : The Encyclopedia of How Long Things Take.* (New York : Times Books, 1977.)

[512] Tooley, R. V., Charles Brisker și Gerald Roe Crone. *Landmarks of Mapmaking.* (Amsterdam : Elsevier, 1968.)

[513] Welch, Kenneth F. *Time Measurement : An Introductory History.* (Newton Abbot, Devonshire : David & Charles, 1972.)

[514] Whitrow, G. J. *What Is Time ?* (Londra : Thames and Hudson, 1972.)

Cuprins

Tehnoredactor : FLORIAN SĂPUNĂRESCU

Format 24/60×90. Coli editură 34,44 Coli tipar 28.50.
Bun de tipar 14 octombrie 1983. Apărut — octombrie 1983



Comanda nr. 9874/30318
Combinatul poligrafic „Casa Scînteii", Piața Scînteii nr. 1,
București, Republica Socialistă România

(Continuare de pe ultima pagină a copertei)

H. Marcuse: Scrieri filozofice
N.P. Dubinin: Mişcarea eternă
* * * Problemele păcii şi ale războiului în condiţiile revoluţiei ştiinţifice şi tehnice. Necesitatea istorică a dezarmării
W. Heisenberg: Paşi peste graniţe
Coordonator **J. Tinbergen:** Restructurarea ordinii internationale
C. Lévy-Strauss: Antropologia structurală
* * * Corelaţia dintre infrastructura, structura şi suprastructura societăţii socialiste din România în condiţiile revoluţiei ştiinţifice şi tehnice
N. Georgescu-Roegen: Legea entropiei şi procesul economic
A. Toynbee: Oraşele în mişcare
B.G. Kuznetov: Raţiune şi fiinţare
E. Schrödinger: Ce este viaţa? ● Spirit şi materie
B. Commoner: Cercul care se închide (Natura, Omul şi Tehnica)
G. Prestipino: Natură şi societate
L. de Broglie: Certitudinile şi incertitudinile ştiinţei
* * * Procese revoluţionare în ştiinţă şi tehnică şi dezvoltarea societăţii
* * * Ştiinţa şi contemporaneitatea
* * * Catastrofă sau o nouă societate?
P.L. Kapiţa: Experiment, teorie, practică
J.W. Botkin, M. Elmandjra, M. Maliţa: Orizontul fără limite al învăţării (Lichidarea decalajului uman)
I. Olteanu: Limitele progresului şi progresele limitelor
* * * Revoluţiile industriale în istoria societăţii
L. Grünberg: Opţiuni filozofice contemporane
A. Szent-Györgyi: Pledoarie pentru viaţă
* * * Rasismul în faţa ştiinţei
A. Kastler: Această stranie materie
* * * Noua revoluţie agrară în România
S. Lupasco: Logica dinamică a contradictoriului
A. Schaff: Istorie şi adevăr
J.K. Galbraith: Ştiinţa economică şi interesul public
I. Olteanu: Dialoguri despre viitor
M.E. Omeleanovski: Dialectica în fizica modernă
P.-H. Chombart de Lauwe: Cultura şi puterea
J. Habermas: Cunoaştere şi comunicare
D. Gabor, U. Colombo, A. King, R. Galli: Să ieşim din epoca risipei
B. de Jouvenel: Progresul în om
* * * Noile tehnologii de vîrf şi societatea

ÎN COLECŢIA «IDEI CONTEMPORANE»
AU APĂRUT:

* * * Ştiinţă şi sinteză — Colocviu UNESCO
R. Garaudy: Marxismul secolul XX
G.N. Volkov: Sociologia ştiinţei
L. Althusser: Citindu-l pe Marx
V. Roman: Revoluţia ştiinţifică şi tehnică. Eseuri
R. Richta şi colectiv: Civilizaţia la răscruce
M. Dufrenne: Pentru om
L. Goldmann: Sociologia literaturii
P.V. Kopnin: Bazele logice ale ştiinţei
I. Nikolov: Cibernetica şi economia
N. Wiener: Sînt matematician
N.N. Constantinescu: Problema contradicţiei în economia socialistă
I. Hermann: Kitsch-ul, fenomen al pseudoartei
A. Pelletier, J.J. Goblot: Materialismul istoric şi istoria civilizaţiilor
A. Toffler: Şocul viitorului
R. Florian: Reflecţii asupra filozofiei marxiste
* * * Mutaţii contemporane în ştiinţă şi tehnică şi implicaţiile lor
* * * Ştiinţă, filozofie, ideologie
M. Drăgănescu: Muncă şi economie
* * * Revoluţia ştiinţifică-tehnică şi progresul
L. Sève: Marxismul şi teoria personalităţii
G. Lukács: Ontologia existenţei sociale
* * * Revoluţia socialistă şi revoluţia ştiinţifică-tehnică
M. McLuhan: Galaxia Gutenberg
M. Mesarović, E. Pestel: Omenirea la răspîntie
C. Wright Mills: Imaginaţia sociologică
T. Kotarbinski: Tratat despre lucrul bine făcut
* * * Revoluţia ştiinţifică-tehnică şi modernizarea forţelor de producţie
M. Drăgănescu: Sistem şi civilizaţie
E. Bonnefous: Omul sau natura?
C.I. Gulian: Marxism şi structuralism
N.N. Constantinescu: Economia protecţiei mediului natural
I.T. Frolov: Progresul ştiinţei şi viitorul omului

(continuare pe contrapagină)

EDITURA POLITICĂ

Lei 30